

SOSYAL VE BEŞERÎ BİLİMLERDE TEORİ VE ARAŞTIRMALAR

HAZİRAN 2022

EDITÖR
DOÇ. DR. NURTEN KIMTER

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana
Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi
Birinci Basım / First Edition • © Haziran 2022
ISBN • 978-625-7721-81-3

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing.

Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6

Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruyenyayinevi.com

e-mail: seruyenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Teori ve Araştırmalar

Haziran 2022

Editör

DOÇ. DR. NURTEN KIMTER

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

SİYASAL İLETİŞİMDE POPÜLİST RETORİK KULLANIMI:
ÇEVİRİM İÇİ SURETLER

Hacı Hasan SAF 1

Bölüm 2

KAZUO ISHIGURO ROMANLARI; OLUMSUZLUĞUN
GÖLGESİNDE METAFOR

Fırat YILDIZ.....25

Bölüm 3

SOSYOLOJİ KURAMCILARINDA SOSYAL DEĞİŞME
OLGUSUNA BAKMAK

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ.....37

Bölüm 4

TÜRKİYE’DE BANKACILIK SEKTÖRÜ İLE COVID-19
PANDEMİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

Esra Canpolat GÖKÇE49

Ahmet DEMİRALP49

Bölüm 5

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE SOSYAL YARDIMLAŞMA
VE DAYANIŞMA VAKIFLARININ ETKİLERİ: KIRKLARELİ İLİ
ÖRNEĞİ

Aykut AYDIN69

Bölüm 6

İNSANIN BESLENMEYE YÖNELİK BİYOLOJİK
ADAPTASYONU

Cansev MEŞE YAVUZ85

Bölüm 7

FARKLI PERSPEKTİFLERDEN 20. YÜZYIL BAŞLARINDA
OSMANLI DEVLETİ’NDE ÇİÇEK HASTALIĞI ÜZERİNE BİR
İNCELEME (ARŞİV KAYITLARINA GÖRE)

Dr. Nevim TÜZÜN 101

Bölüm 8

KARL MARX VE FRIEDRICH ENGELS’TE ELEŞTİREL
ÜTOPYACI SOSYALİZM’İN YERİ VE MAHİYETİ

Mehmet Kanatlı 127

Bölüm 9

HERBERT MARCUSE: İLERİ ENDÜSTRİYEL TEKNOLOJİK TOPLUM VE ZORUNLULUK ALANINDAN ÖZGÜRLÜĞE

Yavuz YAYLA..... 149

Bölüm 10

ESİRİ BABA'NIN ŞİİRLERİNE EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

NURSEMA ERKAR..... 175

HATICE ÖZDİL..... 175

Bölüm 11

NEOFORMALİST YAKLAŞIM BAĞLAMINDA ROPE FİLMİNİN ANALİZİ

Semih SALMAN 203

Bölüm 12

MUHASEBE ALANINDAKİ AKADEMİSYENLERİN EĞİTİMSEL DEĞERLENDİRMELERİNDE ETİK İLKELERE BAĞLILIKLARININ İNCELENMESİ

Kürşad ÇAVUŞOĞLU..... 217

Bölüm 13

VUCA DÜNYASINDA YETENEK YÖNETİMİ

İsmet Burçak Vatanserver Durmaz..... 235

Hazal AKYÜREK..... 235

Bölüm 14

ŞUAYYİBE MUHAREBESİ (12-14 NİSAN 1915)

Arş. Gör. Emir BOSTANCI..... 255

Bölüm 15

ENDÜSTRİ 4.0'A YÖN VEREN JAPON FELSEFELERİ

Ali Aycan KOLUKISA 271

Bölüm 16

TÜRKİYE'DE SPOR PAZARLAMASI ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Hatice BAHÇE..... 285

Alper BAHÇE..... 285

Bölüm 17

ÜÇ ŞAİR, ÜÇ VATAN ALGISİ: NAMIK KEMAL, ABDÜLHAK HÂMİD VE ZİYA GÖKALP'İN ŞİİRLERİNDE "VATAN" KAVRAMI

Murat KARA 299

Bölüm 18

TURİZM KÜLTÜR ROTALARI

Suat ARPACI317

Bölüm 19

DEVVÂNÎ'DE SİYASET VE AHLÂK

Erol ŞİMŞEK.....331

Bölüm 20

KADIN GİRİŞİMCİLERE AİT İŞLETMELERİN MARKA TANITIM SÜREÇLERİNDE AMBALAJ TASARIMININ ÖNEMİ

Emel BİROL353

Bölüm 21

MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

Mehmet Ozan KARAHAN.....371

Bölüm 22

1974 - 1980 YILLARINDA KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER (EKONOMİK, ASKERİ VE SİYASİ (TERÖR) SONUÇLARI)

Pakize ÇOBAN KARABULUT407

Merve ÖZDEMİR KARYAĞAR.....407

Bölüm 23

SOSYAL MEDYADA “GERÇEKLİK” KAVRAMININ GUY DEBORD VE JEAN BAUDRILLARD DÜŞÜNCESİYLE İNSTAGRAM ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Mehtap BÜYÜKYILDIZ.....429

Erdem DİRİMEŞE.....429

Bölüm 24

HİZMET SEKTÖRÜNDE KALİTE KAVRAMI

Kader EROL445

Bölüm 25

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’NİN KIBRIS POLİTİKASININ MİZAH BASININA YANSIMALARI

Deniz Elif YAVALAR481

Bölüm 26

ÇİN - ABD REKABETİNDE GÜNEY ÇİN DENİZİ SORUNU: ÇIKARLAR VE TEHDİTLER

Soner HAMZAÇEBİ505

Bölüm 27

GRİSSİNİNİN KİMYASAL VE MİKROBİYOLOJİK KALİTESİNE SPİRULİNANIN ETKİSİ

Hünkar Avni DUYAR	533
Aysun GARGACI KINAY	533
Yasemin YÜCEL.....	533

Bölüm 28

DENİZ ALANLARINDA SUALTI KÜLTÜREL MİRASI HUKUKİ REJİMİ

Nurser GÖKDEMİR IŞIK	553
----------------------------	-----

Bölüm 29

TIBBİ MÜDAHALE HATALARINDA MANEVİ TAZMİNAT

Ergün SÜMER	567
-------------------	-----

Bölüm 30

TRABZON, MAÇKA, VAZELON MANASTIRI VE KATHOLİKONU

A. Nazlı Soykan	585
-----------------------	-----

Bölüm 31

TÜRKİYE'DE GASTRONOMİ TURİZMİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

Ayça Pekmez BAHÇECİ	611
Hatice PEKMEZ2	611

Bölüm 32

SCHOPENHAUER FELSEFESİNDE AHLAKIN TEMELİ

Esra YILDIZ TURAN.....	621
------------------------	-----

“

Bölüm 1

SIYASAL İLETİŞİMDE POPÜLİST RETORİK KULLANIMI: ÇEVİRİM İÇİ SURETLER

Hacı Hasan SAF¹

¹ Hacı Hasan SAF, Dr. Öğr. Üyesi, S.C.Ü. İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler
ve Tanıtım Bölümü, 0000-0002-7778-0258

”

Giriş

Literatürde kısaca “güzel söz söyleme sanatı” olarak tanımlanan retorik kavramı, bu kısa tanımını aşan bir işlevselliğe sahiptir. Bu işlevselliklerden biri de siyasal iletişimde popülist söylemlerin etkinliğini artırmaktır. Konusu popülist retorikğin siyasal iletişimde, özellikle çevrim içi ortamlarda, nasıl kullanıldığının araştırılması olan bu çalışmada, öncelikle popülizm kavramı incelenecektir.

Popülizmin temel ve kurucu özelliklerini belirlemek zordur (Tarchi, 2015); çünkü kavram belirsiz (Canovan, 1999), karmaşık ve değişkendir (Taggart, 2000). Popülizm kavramı, son yıllarda popülist olarak karakterize edilen partiler ve siyasal liderler tarafından seçim desteği kazanmak (Albertazzi ve McDonnell, 2008; Kriesi, 2014) ve batı demokrasilerinde “ana akım popülizmi” tanımlamak (Hunters ve Walgrave, 2007; Mény ve Surel, 2002) için kullanılmaktadır. Kavram daha çok olumsuz bir anlam olarak algılanmaktadır. Ancak demokrasinin bir gereği olarak siyasal iletişimde kullanıldığında daha makul karşılanmaktadır.

Demokratik rejimlerde rahatsız edici bir sorundan ziyade (Gellner ve Ionescu, 1969) popülizm, popülist aktörlerin ideolojilerinde ve programlarında kök salmak yerine tipik bir “halka hikâye anlatma” aracı olarak somutlaşmaktadır (Mudde, 2004). Popülizmin tüm olumsuz çağrışımlarını yitirdiği ve siyasiler için süssüz ve sade hale geldiği (Jagers ve Walgrave, 2007), yurttaş için basitlik ve açıklığa dayanan bir iletişim stratejisine dönüştüğü yeni bir perspektif vardır artık karşımızda (Taggart, 2000). İnşa edilmişindeki amaç ise popülizmin temel mantığını ortaya koymaktadır. Medyanın popülizmi kitlelere sunuş biçimi onun niteliğini belirlemektedir.

Medya popülizminin teorik yaklaşımına göre (Mazzoleni, 2008; Mazzoleni ve Schulz, 1999; Mazzoleni, Stewart ve Horsfield, 2003) popülizm, sürekli olarak yapısını şekillendiren medya etkisi çerçevesinden analiz edilebilir ve anlaşılabilir (Mazzoleni, 2014). Popülizm ve medya arasındaki bu ilişki, siyasal iletişimin temel özellikleri olarak tanımlanan “siyasetin popülerleşmesi ve popülizmi” dinamikleriyle uyumlu iki simetrik süreçle özetlenebilir: Siyasetçilerin daha popülist bir üslupla söylem üretmesi ve halk desteğinin sorgulanması. Medya bu süreçte siyaseti kitleler için daha çekici ve kabul edilebilir hale getirmenin yollarını aramaya yönelmektedir (Blumler ve Kavanagh, 1999: 220). Böylece medya, bir yandan siyaseti aktarma, haber ve gösteriyi birleştirerek siyaseti popüler hale getirme ve medyanın doğasında var olan gösteri ve imaj verme dinamiklerine dayanan bir süreçte popülist hale gelmektedir (Mazzoleni ve Sfardini, 2009). Bu durumda popülizm, farklı siyasi partilerden liderler arasında benzer iletişim özelliklerinin, temaların ve performansların

varlığından bahsedilen, izleyici demokrasisinin tipik iletişim uygulamalarını aktarmak için kullanılan bir araç olarak düşünülebilmektedir (Manin, 2010; Manin, 2014). Sonuç olarak popülizmin; siyasi liderlerin, çıkar gruplarının ve gazetecilerin hedefledikleri kitlelerle özdeşleşip doğrudan ve basit iletişim unsurlarına eklenerek yayıldığı görülmektedir. Paradoksal ve aynı anda gerçekleşen bu süreçlerin altı sıklıkla çizilmektedir (Bos, van der Brug ve de Vreese, 2013).

Medyadaki popülizm, farklı formatlar (eğlence ve tartışma programları gibi) ve kanallar açısından pratikte de analiz edilmiştir: televizyon (Bos, van der Brug ve de Vreese, 2011; Cranmer, 2011; Jagers ve Walgrave, 2007); gazete (Bos van der Brug ve de Vreese, 2011; Reduijn, 2014); seçim bildirgeleri ve parti programları (Caiani ve Graziano, 2016; Rooduijn ve Pauwels, 2011) bunlara verilebilecek örneklerdir. Ancak bu durumla birlikte yapılan bu analizler, popülizmin bir iletişim tarzı olarak çerçevelenebileceği ve popülist ideoloji ile popülist yaklaşım arasında kurulacak bir kavram setini karşımıza çıkarmamıştır (Wirth ve diğerleri, 2016). Sosyal medyada popülizme odaklanan çalışmalar ise daha azdır. Dijital çağda siyasal iletişimin (Blumler, 2016) karmaşık medya sisteminin (Chadwick, 2013) karakteri bu durumu ortaya çıkaran başat unsurlardandır. Sosyal medya, kitle iletişim araçlarının profesyonel normlarını ve haber değerlerini kaçırarak siyaset aktörleri ve yurttaşlar arasında doğrudan bir bağlantıyı sağlayan, geleneksel medyadaki araçları ortadan kaldıran bir yapıdadır (Engesser ve diğerleri, 2016). Nitekim bu doğrudan iletişim, birçok bilim insanı tarafından popülist politikacıların iletişim amaçlarına uygunluğu çerçevesinde daha etkili görülmektedir (Bartlett ve diğerleri, 2011; Gerbaudo, 2015). Böylesi bir durum çevrim içi ortamlarda yer alan popülist siyasal iletişim üzerine yapılacak araştırmaları elzem kılmaktadır.

Dijital medya unsurlarından Twitter, geleneksel siyasi bilgi döngüsünün dönüşmesi ve yeniden tanımlanmasında merkezi bir rol oynamaktadır (Chadwick, 2013; Jungherr, 2016); çünkü mikroblog olarak adlandırılan platformlarda gerçekleşen dönüşümler genellikle geleneksel medyanın kapsamını ve gündemini etkilemektedir. Tweetler, Twitter'ın yapısal özellikleri sayesinde daha geniş kitlelere ulaşmak için kullanılmaktadır: yüksek erişim ve hiyerarşik olmayan (Bartlett, 2014: 93) yapılar bu özelliklerdendir.

Çevrim içi ortamlarda popülizmin araçsallaştırılmasına olanak sağlayan koşullar retoriği de dönüştürmüştür. Bu duruma ilişkin çalışmalar literatürde yok denecek kadar azdır. Bu durumdan hareketle çevrim içi ortamlarda popülist retoriğin siyasal iletişim bağlamında kullanımının araştırılması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Yazıda popülist retoriğin siyasal iletişimde kullanımı ve çevrim içi ortamlarda nasıl şekillendiği ortaya koyulacaktır.

Popülist Siyasal İletişime Genel Bir Bakış

Modern, çağdaş dünyanın bir sonucu olarak demokrasi, farklı ülkelerde farklı şekilde tezahür etse de günümüzün vazgeçilmez unsurlarındandır. Demokrasinin bir gereği olarak seçmenlerin oy davranışını kendi amaçlarına uygun olarak değiştirmek isteyen siyasal aktör, parti, kurum ve kuruluşların kullandığı siyasal iletişim, farklı stratejileri uygulamaktadır. Bu stratejilerin biri de popülizmdir. Bu başlıkta siyasal iletişimde sıklıkla karşımıza çıkan popülizmin nasıl tezahür ettiği ortaya koyulacaktır.

Siyasi durum üzerinde yürütülen tartışmalar göz önüne alındığında siyaset yapma biçimi, “çağdaş siyasal alanı keşfetmek için önemli bir kavramsal araç” haline gelmektedir (Moffitt ve Tormey, 2014: 388). Bu siyasal biçim, genellikle popülizmin kurucu özelliği olarak tanımlanmakta ve onu tanımlamak için literatürde benimsenen ana çerçeveler arasında yer almaktadır. Bu yaklaşımlar dört ana boyutta özetlenmiştir: stil/söylem, ideoloji, retorik ve strateji/organizasyon (Caiani ve Graziano, 2016; Moffitt ve Tormey, 2014; Walgrave, 2016). Belirsiz popülizm fenomenini değerlendirmek ve ana hatlarını çizmek için birbirini dışlayan değil, çeşitli kombinasyonlarda ve kavramlarda yer alan unsurlar kullanılmaktadır. Popülist olmayan siyasi aktörler bile popülist bir iletişim tarzını araçsallaştırmaktadır. Bu nedenle iletişim merkezli bir yaklaşım kullanıldığında temel tarz, popülizmin bir göstergesi olarak görülmemelidir. Öte yandan popülist bir iletişim tarzı kullanmak, popülist ideolojinin benimsendiği sonucuna varmak için yeterli bir kanıt değildir (Wirth ve diğerleri, 2016). Ayrıca “popülizmin politik bir tarz olarak incelenmek için bir ideoloji olarak anlaşılmasına gerek yoktur” (Moffitt ve Tormey, 2014: 389).

Siyasal politikaların bir izdüşümü olarak ya da siyasal politikaların gerçekleşmesi için gerekli olan siyasal iletişimde popülizmin kullanılması, özellikle bazı ülkelerde adeta siyasal iletişimin vazgeçilmezi ve kurucu unsuru haline gelmiştir. Bu nedenle karmaşık olan bu yapıda popülist siyasal iletişimin sınırlarının çizilmesi gerekmektedir.

Popülizmde olduğu gibi günümüz siyasal iletişim biçimlerinin tanımı, daha kapsamlı bir yaklaşım için net sınırlara sahip görülmemektedir. İlk olarak siyasal iletişim tarzının ne anlama geldiği, boyutlarını tanımı ve hangi tarzın popülist olarak tanımlanabileceğine karar verilmelidir. İletişim tarzının genel anlamıyla ortaya koyulan tanımı (Pels, 2003: 45), çeşitli siyasi aktörlerin farklı iletişim modellerini karakterize eden benzersiz bir iletişimsel uygulamalar dizisi oluşturmak için sözlü ve sözlü olmayan var olan unsurları bütünleştirir (Charteris-Black, 2014).

Yukarıda tasvir edilen tanımdan, siyasal iletişim tarzını iki boyuta ayırmak mümkündür: biçim ve içerik. Birbirleriyle etkileşime girme ve diğer unsurları etkileme eğiliminde olan bu iki yön, yaklaşımın içerik

ürettiği ve içeriğin yaklaşım ve stratejiler ürettiği duruma kadar götürülebilir (Moffitt ve Tormey, 2014; Pels, 2012; Wodak, 2015). Bu bakış açılarından yola çıkarak “ne söylendiği” ve “nasıl söylendiği” gibi sorulara yanıt bulan siyasal iletişim modellerinin başarılı olacağı öngörülebilir. Bu modeller, çeşitli perspektiflerle ortak özellikleri ortaya koymak için siyasal iletişim ve popülist tarzı kapsayan çağdaş literatürün gözden geçirilmesine dayanılarak tümevarım olarak yaratılmıştır. Bu mantıksal temele göre siyasal iletişim tarzı, iletişim tarzıyla iç içe geçen iki unsurun (biçim ve içerik) potansiyelinin farkında olan siyasal aktörlerin siyasi performanslarını sergileme biçimi olarak görülmektedir. Bu tanımı daha da işlevsel hale getirmek için, siyasal iletişim tarzını şu şekilde ayırmak kapsayıcı görünmektedir: aşamalı yönetim ve “biçim” boyutu, konu ve işlevden oluşan bir “içerik” boyutu.

Biçim ve içerik bir siyasal iletişim çalışmasının popülist yönünün de ortaya koyulması için belirleyicidir. Popülist siyasal iletişimin argümanları, teknikleri bu unsurlar üzerinden çözümlenebilmektedir.

Siyasal performans yaklaşımına dayanan siyaset yapma, sembolik boyutlarla bağlantılıdır (Edelman, 1967; Goffman, 1959). Siyasal iletişimin yeni suretleri göz önüne alındığında bu yeni iletişim tarzı, siyasetin hem popülerleşmesi hem de popülizm açısından incelenebilmektedir. Buna bağlı olarak iki durum karşımıza çıkmaktadır. İlki kişileştirme, işselleştirme ve tanınırlığı yüksel birey siyasetiyle tanımlanan popülerleştirme süreçlerini ifade etmektedir (Stanyer, 2012; Van Zoonen, 2005). İkincisi, basitleştirme mekanizmaları aracılığıyla “popülist olma”, korku, coşku veya kızgınlık duygularına hitap etme ve son derece duygusal, slogan temelli, konsantre tarzı bir dil kullanma eylemini ifade etmektedir (Caiani ve Graziano, 2016; Mazzoleni ve diğerleri, 2003). Bununla birlikte teorideki bu işlevsel ayırım, ampirik düzeyde süreçlerin genellikle kendisini belli etmeyen yönleri nedeniyle fark edilmeyebilmektedir. Popülerleştirmenin bazı temel özellikleri popülist tarzda kullanılanlarla aynıdır: dramatize etme, duygusallaştırma, kişiselleştirme, düzen karşıtı tutum ve basitleştirme; medya mantığına uymaktadır (Bos ve diğerleri, 2011, 2013). Bu nedenle, bu iletişim stratejilerini kullanmak, mutlaka popülist bir ideolojinin varlığının bir göstergesi değildir; ancak siyasi aktörlerin medya mantığının gerekliliklerine meydan okumak için uygulamaya koyduğu diğer performans türlerinin bir belirtisi olabilmektedir (Wirth ve diğerleri, 2016).

Kısaca özetlemek gerekirse demokrasinin bir gereği olarak siyasal iletişim farklı stratejilerle kitleleri, yurttaşları, seçmenleri kendi amaçları doğrultusunda ikna etmek isteyen siyasal lider, parti, kurum ve kuruluş tarafından kullanılmaktadır. Bu stratejilerden biri olan popülizmin kullanılması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu başlık altında popülist siyasal

iletişimin nitelikleri, özellikleri ve işlevleri ortaya koyulmuştur. Bundan sonraki bölümlerde popülizmin retorik boyutları tartışılacaktır.

Popülist Retorik Alaşımı

Kitleleri, toplumları, yurttaşları istenilen tutum ve davranışa yönlendirmek için kullanılan retorik, ilk çağlardan beri tartışılan bir kavramdır. “Ne söylediğin değil, nasıl söylediğin önemli” yaklaşımı, bugün de doğruluğunu kanıtlamıştır. Böylesi bir durumda popülizmin retorik işlevleri kaçılmazdır. Bu başlıkta popülizm ve retorik kavramlarının nasıl harmanlandığı ve pratikte nasıl şekillendiği ortaya koyulacaktır.

Popülizmin artan popüleritesini anlamak için çok modellenmiş iletişimini ve inşasını sözlü, yazılı ve görsel retorikle incelemek gerekmektedir (Jagers ve Walgrave, 2007; Wodak, 2015). Çok modellenmiş söylem analizi, geniş anlamda, retorik görünümler ve ses gibi diğer kaynaklarla genişletildiği yaklaşımları hedeflemektedir (O’Halloran, 2011). Aşırı sağ ve sağ görüş üzerine yapılan önceki çalışmalar (Burke, 2018) görsel iletişimin çeşitli kullanımları olduğunu öne sürmektedir, bunlar sözlü retorik destekleyen ve tamamlayan kanıtlar, aşırı ırkçı görüşler, kitle içi motivasyon artırma, diğer grupları marjinalleştirme ve geleneksel totaliter ideolojileri yeni ve daha genç kitleler için retorik olarak yeniden tanımlamak ve modernize etmektir.

Popülist retorik üzerine yapılan araştırmaların çoğu ise sözlü iletişime odaklanmış ve bazı ortak özellikler ortaya koyulmuştur. Bunlar dramatize etme, duygusal çekicilik, sade ve keskin bir dil ile kesinliği içermektedir (Bos ve Brants, 2014; Engesser ve diğerleri, 2017; Wettstein ve diğerleri, 2019). Popülistler, siyasi değişimin gerekliliğini vurgulamak için dramatize etme ve duyguyu, siyasi seçkinlerden uzak duran hedef kitleler için basitleştirilmiş argümantasyon ve retorik belirsizliği kullanmaktadırlar (Bos ve Brants, 2014; Engesser ve diğerleri, 2017). Sağduyu ve konuşma diline başvurarak yakınlık kurmaya çalışmakta, kendilerini daha önceki politikacıların aksine “halk adına hareket eden” halkın prototip üyeleri olarak inşa etmektedirler (Pettersson, 2019). Araştırmalar, popülistlerin bu tür söylemsel yapıları seçmenleri kendilerine çekmek için seferber edilebileceğini göstermektedir (Zienkowski ve Breeze, 2019). Durrheim ve diğerleri (2018)’nin yaptığı araştırmada popülist liderlerin, ana akım partiler ve politikacılar ile sıradan yurttaşlar arasındaki medya dinamiklerini, seçkincilik karşıtlığı üzerine inşa ettiği görülmüştür. Sağcı popülist retorik üzerine yapılan araştırmalar ise politikacıların genellikle göçmen ve Müslüman karşıtı söylemlerini mantıklı, güvenilir ve gerçeklere dayalı olarak gerekçelendirmeye çalıştıklarını göstermiştir (Pettersson, 2019). Popülist retorik, şimdiki zamanın ve geleceğin tehdit edici imgelerinin yanı sıra idealize edilmiş bir geçmiş için nostaljiyi de kullanmaktadır (Levinger ve Franklin Lytle, 2001).

Popülist retorikte rasyonalite ve rasyonel söylemler çok nadir karşılaşılan unsurlardır. Popülist retorikte rasyonel söylemlerin kullanılması, popülist retorığı kullanan kişi ya da kuruluşun faydasına olmasıyla paraleldir. Bu nedenle daha çok duygusal çekicilikler kullanılmaktadır.

Duygusal çekicilik olan pathos, popülist iletişimde yaygın olarak ele alınan retorik bir araçtır (Bos, van der Brug ve de Vreese, 2010). Popülist iletişimde duygusallık, anlam oluşturma ve kimlik oluşturma olarak değil, genellikle korku, öfke veya utanç gibi unsurların kullanımıyla ilişkili olarak incelenmiştir (Rico, Guinjoan ve Anduiza, 2017). Popülizmin çekiciliğinin araştırılması için duygusal unsurları anlam oluşturma özütü olarak gören bir uygulama olarak duygusal-söylemsel yaklaşımdan yararlanılmaktadır (Wetherell, 2012 ve 2015). Duygusal çekiciliği büyük ölçüde ayrı, özel ve psikolojik olarak değerlendiren ana akım psikolojik teorilerinin aksine duygusal-söylemsel uygulama, duygusal unsurların “sosyal, uygulanabilir ve işlevsel” doğasına odaklanmaktadır. Yorumlayıcı araçlar, duygusal ve özne pozisyonları, duygusal-söylemsel yaklaşımın anahtarlarıdır. Yorumlayıcı araçlar (Potter ve Wetherell, 1987) veya söylemler, kültürel olarak yaygın şekilde paylaşılan bilgilerde, belirli imgelerde, metaforlarda ve konuşma şekillerinde sosyal olarak mevcut kalıplara atıfta bulunmaktadır (Edley, 2001). Yine de özne kavramı (Davies ve Harre, 1990; Edley, 2001) söylemin açtığı olası kimlikleri ifade etmekte, söylemleri ve duygusal unsurları belirli benliklerin sosyal inşasıyla birleştirmektedir (Edley, 2001: 210).

Önceki söylem odaklı araştırmalar, sağcı popülizmin ikna gücünün korku ve tehdit duygularını harekete geçirmede yattığını öne sürmektedir (Wodak, 2015). Wodak (2017: 562), söylemde korkunun yanı sıra öfkenin de sağcı popülistlerin duygusal özne konumunu renklendirmede kullanıldığını öne sürmektedir. Breeze (2019) aynı sonucu İngiliz UKIP ve Labor basın bültenlerindeki duygusal-söylemsel uygulamalarla ilgili bir çalışmada bulmuştur. İşçilere yönelik duygusal unsurlar sıkça kullanılırken endişe ve korku ile çeşitlendirilmiştir. UKIP'nin söylemleri ise göçmen veya Avrupa Birliği'ne karşı meşru tepkiler olarak korku ve öfkeyle karakterize edilen özne pozisyonları sunmaktadır.

Duygusal çekiciliklerden daha çok korku, öfke ve utanç gibi olumsuz anlam yaratan çekiciliklerin yanında mizah, ironi, alay ve hiciv gibi mesaj gönderilmek istenen kitleye yakınlık kurmaya yönelik çekicilikler de kullanılmıştır. Bu çekicilikler daha çok hedef kitle ile yakınlık, samimiyet kurma ve sıcak ilişkiler geliştirme üzerine inşa edilmiştir.

Araştırmalar, popülist aktörlerin farklı izleyicilere ulaşmak ve mesajlarını ana akım haline getirmek için çeşitli mizahi söylem biçimlerini giderek daha fazla kullandığını ortaya koymaktadır. Mizah genellikle

şu şekillerde karşımıza çıkmaktadır: hiciv, ironi ve alay etme (Attardo, 1994). Ancak birbiriyle yakından ilişkili bu terimleri tanımlamak zor olduğundan mizaha, genellikle bağlamsal ve retorik kullanımıyla bağlantılı pragmatik bir fenomen olarak yaklaşılmaktadır (Attardo, 2000; Billig, 2005). Hiciv, iktidarı eleştirmek (Schwarznegger ve Wagner, 2018) veya ırksal üstünlüğü ifade etmek (Malmqvist, 2015) için mizah, ironi veya alay biçimlerinde kullanılmaktadır. Siyasi “öteki”nin popülist baskıcı söylemlerle sentezlenmiş hiciv ve mizah ile kitleleri eğlendirerek nefret dolu mesajlara maruz kalması sıkça karşılaşılmaktadır (Malmqvist, 2015; Schwarznegger ve Wagner, 2018). Billig (2005: 175), mizahın paradoksal doğasını daha da kuramsallaştırmıştır: mizah hem sosyal hem de anti-sosyal olabilir, “insanları bir eğlence kültürü içinde bir araya getirir ve daha sonra alay ederek onları dışlayabilir”. Billig, mizahın sosyal düzen ve iktidarla bağlantılı olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. İrkçı bir topluluk olan Ku Klux Klan (KKK) web sitesi üzerinde yapılan retorik bir analiz, aşırı ırkçı mizahı “sadece bir şaka” olarak sunmanın insanlıktan çıkarıcı bir eğlence işlevi gördüğünü göstermektedir (2005: 178). Benzer şekilde, Roman ve diğerleri (2019) Facebook yorumları üzerine yaptıkları analizde mizahın hüsrana, ırkçılık ve cinsel şiddet ile karıştırılabileceğini, eğlendirilebileceğini ve şiddetli etnik imhayı özendirilebileceğini ortaya koymuşlardır. Popülist internet sayfaları üzerine yapılan bir çalışma, mizah ve ironinin öfkeyi uyandırmada güçlü olduğunu göstermiştir (Haköngäs ve diğerleri, 2020). Billig’in (2001) aşırı nefret ve mizah arasındaki bütünsel bağlantı argümanını takiben, popülist çekicilikte sosyal kategorilerin inşasında mizahi araçların nasıl bağlantılı olduğu da karşımıza çıkmaktadır. Kullanılan çekiciliklerin kitleleri harekete geçirme potansiyeli önemlidir.

Popülist siyasal iletişimin uygulanmasında retorik stratejinin varlığını doğrulanmıştır. Bununla birlikte, popülizmin nefret odaklı eylemleri ne zaman ve nasıl harekete geçirdiği ve kitleleri nasıl kutuplaştırdığı üzerine yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bu konu üzerinde yapılan çalışmalarla kavramlaştırılan toplumsal kimlik ise nefret odaklı eylemlerin harekete geçirilmesinin toplumsal kutupların inşasına ve uygulanmasına bağlı olduğunu ileri sürmektedir (Reicher, Haslam ve Hopkins, 2005). Aşırı sağcı popülist retorik yozlaşmış seçkinler, tehlikeli göçmenler ve erdemli yurttaşlar gibi kategorize edici yönü açıkça görülmektedir (Mols ve Jetten, 2016). Hem ülke dışındaki (göçmen ve seçkinlerden oluşan) hem de ülke içindeki (popülist parti ve “halk (seçmen)”) kutupların kapsamının genişletilmesiyle işlevsel açıdan faydalı bir öz temsil yaratılmaktadır (Sakki ve Pettersson, 2016). Hedef alınan elitlerin kökenlerine, millete ve sıradan yurttaşlara ihanet edenleri suçlamak, sağcı popülist politikacıların ırkçı etiketlerden uzaklaşmasını sağlamaktadır (Goodman ve Johnson, 2013;

Rooyackers ve Verkuyten, 2012; Wood ve Finlay, 2008). Popülist mesaj stratejilerinin öteki yaratma ve ayrımcılığı inşa etmede etkili olduğu görülmektedir (Hameleers ve Schmuck, 2018). Bu da sağcı popülist partiler tarafından “tehlikeli öteki”nin üzerine inşa edilen seçim kampanyalarında sıkça kullanılmıştır (Marquart ve Matthes, 2015; Wodak, 2015). Bu durumu daha iyi kavrama adına “öteki”yi belirleyen kimlikleri kategorize eden araştırmacılar, kimlik modellerini ortaya koymuşlardır.

Kolektif Nefretin Gelişimine İlişkin Sosyal Kimlik Modeli (Reicher ve diğerleri, 2008), kutuplaşmış ve düşman yaratma üzerine kurulan sosyal bağlamlarda sosyal kategorilerin daha etkili olduğunu ortaya koymuştur. Model, nefretin geliştiği beş süreci işaret etmektedir:

- 1- Ortak bir kimliğe sahip bir grup inşası
- 2- Grup dışı düşmanların tanımı
- 3- Düşmanların nefret gelişen grubun kimliği tehlikeye atacak şekilde temsil edilmesi
- 4- Kitlenin kimliğinin benzersiz ve iyi olarak sunulması
- 5- Erdemin varlığı için düşmanın ortadan kaldırılması

Popülist retorikte geliştirilen bu nefret inşası, “biz” ve “öteki” inşasında etkin rol oynamaktadır. “Öteki” unsurlara yönelik nefret söylemi hem hedef kitleyi bir arada tutmak için kullanılmakta hem de onu istenilen tutum ve davranışa itmede fayda sağlamaktadır.

Grup dışı unsurlara yönelik nefret ve hoşgörüsüzlük böylece haklı ve ahlaki olarak inşa edilmekte ve erdemli yurttaşlar düşmanlar tarafından yok edilmekten korunmaktadır. Az sayıdaki çalışma, modelin radikal sağ popülist retoriğe uygunluğunu tartışmaktadır (Pettersson, 2019; Verkuyten, 2013). Pettersson (2019)’un nefret söyleminden hüküm giymiş Finli popülist politikacıların retoriğine ilişkin çalışması, “kurban” ve “kahraman” konularının kombinasyonunun, popülist politikacıların haksız yere suçlandığını iddia ederek nefret söylemlerinin gerekçelendirildiğini öne sürmektedir. Pettersson (2019)’un önerdiği gibi modeli, farklı unsurları kronolojik olarak takip eden aşamalar veya adımlar olarak ele almak yerine kolektif nefretin gerekçelendirilmesinde esnek bir şekilde kullanılan beş söylem olarak yaklaşmak gerekmektedir. Beş Adımlı Model üzerine çok modelli söylemsel görüş, sosyal kategorilerin imge, anlatım, hız, müzik, ses ve ses kaynakları aracılığıyla inşa edilme ve harekete geçirilme yollarını derinlemesine incelememizi sağlamaktadır.

Araştırmalar (Arendt ve diğerleri, 2015; Bos ve diğerleri, 2010; Richardson ve Wodak, 2009) sağcı popülist seçim kampanyalarının hedef kitleleri güçlü bir şekilde etkileyebileceğini göstermektedir. Ancak bil-

diğimiz üzere hem popülist retoriğe hem de duygusal-söylemsel siyasal iletişim çalışmalarına odaklanarak popülist ve anti-popülist söylemin eş-zamanlı inşasını inceleyen araştırma sayısı sınırlıdır (Stavarakakis, 2014; Stavarakakis ve diğerleri, 2018).

Görüleceği üzere, popülist retorikte çekicilik olarak duygusal çekiciliklerin daha fazla kullanıldığı görülmektedir. Nefret, korku, öfke üzerine kurulan popülist retoriğin daha çok “biz” ve “öteki” inşası için kullanıldığı ve kimlikleştirme stratejisi olduğu ortaya koyulmuştur. Mizah, ironi, alay ve hiciv gibi çekiciliklerde ise kitlelerle daha çok samimiyet ve sıcak iletişim kurmaya yönelik olduğu belirtilmiştir.

Popülist Retoriğin Araçsallaştırılması Olarak Çevrim İçi Stratejiler

Siyasal aktörler, liderler, kurum ve kuruluşlar; siyasal iletişimde kullanılan popülist retoriği, duygusal ve rasyonel çekiciliklerle amaçlarını elde etmek için inşa etmektedirler. Yukarıdaki bölümlerde popülizm, retorik ve popülist retorik kavramları tartışılmıştır. Bu bölümde ise popülist retoriğin çevrim içi ortamlarda nasıl yer aldığı ortaya koyulacaktır.

Birey/Kitle Merkezli Doğrudan İletişim

Popülist retoriğin etkinliğinin artırılması ve nasıl şekilleneceğinin belirlenmesi için iletişim stratejisinin doğrudan mı ya da bir kitle iletişim aracıyla mı gerçekleştirileceği önemlidir. Kitle iletişim aracı kullanılacaksa bu aracın nitelikleri ve sağlayacağı faydalar da göz önünde bulundurulmaktadır. Ancak çevrim içi ortamlar, sağladığı teknolojik faydalarla popülist retoriğin doğrudan hedef kitlelere aktarılmasını ve iletilmesini sağlamaktadır.

Seçmen, hedef kitle ya da yurttaşın popülist ideolojinin en önemli unsuru olduğu konusunda geniş bir fikir birliği mevcuttur (Albertazzi ve McDonnell, 2008: 6; Reinemann ve diğerleri, 2017: 14; Taggart, 2000: 91). Popülist retorik içerikli siyasal iletişim çalışmalarında yurttaş ya da seçmenler homojen grup veya monolitik blok olarak düşünülmektedir (Reinemann ve diğerleri, 2017: 19). Popülist retorik iletişim bağlamına ve eklemenecek ideolojilere bağlı olarak hedef kitle kavramı değişebilmektedir. Sağcı siyasal popülizm, kitleleri ulus olarak tanımlama eğilimindeyken solcu siyasal popülizm onu daha çok toplumsal sınıf olarak kabul etmektedir (Abts ve Rummens, 2007; Mény ve Surel, 2000). Her iki durumda da popülist siyasal aktörler kendilerini hedef kitlesi olan halkın temsilcisi, savunucusu ve sözcüsü olarak addetmektedirler (Canovan, 1999: 4). Siyasal popülistler, bu işlevleri yerine getirmek için birey ve kitleyle hızlı, doğrudan ve dolaysız bir bağlantı aramaktadırlar. Bir yandan halkın görüş ve sorunları hakkında bilgi sahibi olmak isterken diğer yandan rakiplerin

popülist retorik müdahalesi veya gecikme olmadan enformasyonu yaymayı hedeflemektedirler (Canovan, 2002: 34; Kriesi, 2014: 363).

Daha önce yaygın olan manifesto ve konuşmalar gibi kurumsallaşmış siyasal iletişim araçlarının aksine kitle iletişim araçları ve medya popülist siyasetçilere yurttaşlara doğrudan ulaşma avantajı sunmaktadır (Krämer, 2014: 46). Bununla birlikte, popülistler yine de eşik bekçilerinin süzgecinden geçmek ve haber üretim döngülerine bağlı kalmak zorundadır (Shoemaker ve Vos, 2009). Çevrim içi ortamlarda ise bu faktörler daha az göz önünde bulundurulabilir (Williams ve Delli Carpini, 2011: 61). Dahası, çevrimiçi ortamlar genellikle geleneksel kanaat önderlerini aradan çıkarır ve “tek yönlü iletişim akışı” olarak adlandırılan unsuru kolaylaştırır (Bennett ve Manheim, 2006; Vaccari ve Valeriani, 2015). Özetle, çevrimiçi medya unsurları, popülistlere geleneksel çevrim içi olmayan medyadan çok daha fazla doğrudan iletişim olanakları sağlamaktadır (Engesser ve diğerleri, 2017: 1113; Esser ve diğerleri, 2017: 377). Bu durum da popülist retorinin etkili olma kapasitesini artırmaktadır.

Çevrim İçi Unsurlarda Popülist Egemenlik ve Demokrasi Potansiyeli

Popülist retorikte kullanılan argümanlar ve bu argümanların içeriğinin demokrasi temelli olması önemli bir konudur. Popülist retorikte sıklıkla kullanılan halkın tek egemen olduğu anlayışı ve bunun demokratik olduğu iddiası çevrim içi ortamlarda da karşımıza çıkmaktadır.

Popülist egemen retorik, seçmen ve yurttaşlarla yakından ilgilenmektedir (Abts ve Rummens, 2007: 406; Albertazzi ve McDonnell, 2008: 6; Mudde, 2004: 543). Halkın meşru ve nihai siyasi egemen/hâkim olduğunu ima etmektedir. Bu anlamda popülist egemenlik söylemi, “demokrasinin temel direği” olarak karşımıza çıkmaktadır (Canovan, 1999: 7; Laclau, 2005: 169). Ancak popülistler, halkı egemenliklerinden yoksun bırakan seçkinleri/düşmanları/ötekileri kınamakta ve halkı sınırlandıran kontrol ve denge mekanizmalarını da reddetmektedirler (Abts ve Rummens, 2007: 408; Mény ve Surel, 2002: 13). Bu nedenle en temel anlamıyla popülizm, liberal demokrasiye yönelik ciddi bir tehdit olarak kabul edilmektedir (Mudde ve Rovira Kaltwasser, 2012: 16; Reinemann vd., 2017: 18). Bununla birlikte popülist fikirler veya hareketler, siyasi temsilcilere seçmenlere karşı sorumluluklarını hatırlatabilir ve siyasi sistemin başarısızlıklarına dikkat çekebilmektedir (Taggart, 2002: 75).

Çevrim içi unsurlara siyasi sistemi demokratikleştirme potansiyeli de bahsedilmiştir. Yeni iletişim ve katılım olanakları yoluyla iktidara ortak olma ve temsil, siyasal kurumların demokratik olmayan tekelinden alınmıştır (Rheingold, 1993). Diğer yandan yüksek hesap verebilirlik seviyelerine sahip iki yönlü bir süreç olarak düşünülen doğrudan temsil po-

tansiyel barındırmaktadır (Coleman, 2005; Coleman ve Blumler, 2009). Bu yaklaşım, temsili demokrasi iyimserliği olarak adlandırılabilir (Anstead ve Chadwick, 2009: 59).

Egemenlik durumunun ve koşullarının yalnızca halka bağlı olduğu anlayışı çevrim içi ortamlardaki popülist retoriğe de yansımıştır. Bununla birlikte yukarıda da bahsedildiği üzere siyasi vesayet odaklı kurumlar karşısında halkın söz sahibi olduğu söylemi demokrasi açısından da önemlidir.

Seçkin Karşıtı Çevrim İçi Aktörler

Popülist retoriğin en temel yaklaşımlarından birinin “biz” ve “onlar” karşılığını inşa etmek olduğu yukarıdaki başlıklarda da ortaya koyulmuştur. Bu durum genelde yurttaş ve seçkinler karşıt ikiliği olarak belirlemiştir. Çevrim içi ortamlarda da bu stratejinin varlığı karşımıza çıkmaktadır.

Popülist retorik, yurttaş ve seçkinler arasındaki süregelen karşıtlık üzerine inşa edilmiştir (Mény ve Surel, 2002: 12; Mudde, 2004: 543; Rooduijn, 2014: 727). Seçkinler, halka ihanet eden ve onu egemenliğinden mahrum bırakan kişiler olarak konumlandırıldıkları için önemli bir unsurdurlar. Seçkin kavramı, ideolojilere bağlı olarak değişebilir: sağcı popülizm, uluslararası kuruluşlara, medyaya ve adalet sistemine saldırabilirken, sol popülizm zengin ve din insanı olarak karşımıza çıkan seçkinleri kınayabilmektedir (Engesser ve diğerleri, 2017). Bu, çevrim içi ortamların etkileşim potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda farklı bir boyut almaktadır.

Çevrim içi ortamların yurttaşlara (halka) siyasal iletişime etki etme bağlamında yeni fırsatlar sunması popülist retorik mantığa çok uygundur (Chadwick, 2013: 88). Bu fenomene farklı bakış açılarıyla yaklaşılabilir. Çevrim içi rakiplerin ve karşıtlıkların rolüne odaklanan bir araştırma dizisi (Kriesi, 2004; Pfetsch, Adam ve Bennett, 2013), internetin alternatif medyanın yükselişini nasıl kolaylaştırdığını araştırmıştır (Atton, 2004; Hintz, 2015). Bir diğer araştırmada internetin karşı kamuoyunu nasıl inşa ettiği analiz edilmiştir (Dahlgren, 2005; Downey ve Fenton, 2003). Yapılan çalışmaların sonunda popülist retoriği besleyen en önemli unsurlardan olan karşıtlığın inşası sıklıkla görülmüştür.

Ötekileştirme

Popülist retoriğin en temel yaklaşımlarından bir diğeri de “öteki” ve “biz” inşasıdır. Popülist ideoloji ve retorik, seçkinleri halkın birincil rakibi ve karşıtlığı olarak görse de onlar, sözde öteki olan ikinci bir rakiple yüzleşmek zorundadır (Albertazzi ve McDonnell, 2008: 3; Jagers ve Walgrave, 2007: 322). Toplumsal sınıf açısından seçkinler, halkın “üstünde” olarak algılanırken “ötekiler” ya halkın eşiti (Jagers ve Walgrave, 2007: 324) ya da halkın “altında” düşünülmektedir (Abts ve Rummenler, 2007: 418).

“Ötekiler” tipik olarak “etnik, dini, cinsel olarak kategorize edilmiş azınlıklar” (Reinemann ve diğerleri, 2017: 21) ve “suçlular, vurguncular ve sapıklardan” (Abts ve Rummens, 2007: 418) oluşur. Popülist ideoloji ve retorik, onları halktan dışlayarak halkın grup içi kayırmacılık ve grup dışı ayrımcılığa yönelik eğilimini ele almaktadır (Reinemann ve diğerleri, 2017: 20).

Bu bağlamda, popülist retorik mantığı ve çevrimiçi fırsatlar beraber işlemektedir. Çünkü internetin sıklıkla homofiliyi geliştirdiği varsayılmaktadır, bu da “benzer bireylerin birbirleriyle bağ kurma eğilimi” olarak karşımıza çıkmaktadır (Colleoni ve diğerleri, 2014: 318). Homofilinın tezahürü, medya içeriğinin önceden filtrelenmesi (Flaxman ve diğerleri, 2016; Pariser, 2011) ve siyasi tutum ve davranışların doğrulanması ve güçlendirilmesi ile olmaktadır (Jamieson ve Cappella, 2008; Sunstein, 2001).

Farklı etnik, dini, mezhepsel, cinsel ya da dilsel kategorilere ait azınlıkların popülist retorik kullanılarak “öteki” olarak tasvir edilmesi, ilk kez karşılaşılan bir durum değildir; ancak çevrim içi ortamlarda da görülmesi yapılan araştırmalarda gün yüzüne çıkmıştır.

Karizmatik Popülist Aktörler

Karizmatik liderin popülist retoriğın kurucu unsuru olarak kabul edildiği (Canovan, 1999: 6; Kriesi, 2014: 363; Weyland, 2001) ve kurucu unsurdan ziyade kolaylaştırıcı bir faktör olarak görüldüğü çalışmalar (Mudde, 2004: 545; Reinemann ve diğerleri, 2017: 14) sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. “Halkın iktidarını yeniden kurmak” için popülist aktörün popülist ideoloji ve retorikte önemli bir rol oynadığını görülmektedir. Ayrıca popülist aktörler, siyasi iletişimin kurucu unsuru olduğu için araştırmalarda ön planda tutulmaktadır (Aalberg ve de Vreese, 2017: 9).

Kruikemeier, van Noort, Vliegthart ve de Vreese (2013: 59), bir ideoloji ya da karizmatik lider için tasarlanmış internet sitesini ziyaret eden kullanıcıların, bir siyasi parti için hazırlanmış internet sitesini ziyaret eden yurttaşlardan daha fazla siyasete dahil olduklarını ve ilgilendiklerini saptamışlardır. Lee ve Jang (2013), kullanıcıların sosyal medyadaki kişiler arası etkileşimlerinin haber sitelerine göre daha güçlü motivasyon unsuru olduklarını ortaya koymuşlardır. Katılım, etkileşim, iletişim gibi özellikleri içerisinde barındıran çevrim içi ortamlar; karizmatik liderlerin kullandığı popülist retoriğın etkinliğini artırmaktadır.

İnternetin Popülist Yönü

Geleneksel medya unsurlarının tamamına baktığımızda popülist retoriğe katkı sağlama açısından kendi potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda çok da verimli olmadıkları görülmektedir. Çevrim içi ortamlar ise kullanıcı odaklı esnek müdahale avantajı ile daha kullanışlı olarak görülmektedir.

Popülist retorikğin belirli bir siyasal iletişim tarzı ile karakterize edilebileceği daha önce vurgulanmıştır (Bos ve diğerleri, 2011: 187; Canovan, 1999: 5; Krämer, 2014: 49). Popülist retorikğe atfedilen stilistik özelliklerin listesi geniştir: dramatize etme, kutuplaştırma, ahlaklaştırma, doğruculuk, sıradanlık, günlük konuşma dili ve nefret söylemi (Bos ve diğerleri, 2011: 187) bunlardan bazılarıdır. Bu unsurların internet teknolojileri ile kullanılması daha kolay hale gelmiştir. Örneğin, sosyal medya hesaplarının hem kullanıcılara doğrudan mesaj iletmesi hem de kullanıcıların bu mesajlara karşılık verebilmesi, katılımcı etkileşimi de artırmaktadır. Bu da çevrim içi ortamların popülist retorikğin etkinliğine katkı sağlamasını doğurmuştur.

Popülist retorik kullanan aktörler, sıklıkla mesajlardaki karmaşayı azaltma eğilimindedir (Canovan, 1999: 5). Tüm sosyal ilişkiler halk, seçkinler ve “ötekiler” arasındaki düşmanlığa artırmak için kullanılmaktadır. Popülist retorik kullanan aktörler göre sorunların tek nedeni vardır ve basit politikalarla çözülebilir (Caiani ve Graziano, 2016: 258). Onlara göre bütün dünya, siyah ya da beyaz olarak tasvir edilmiştir (Hawkins, 2009: 1043). Ampirik çalışmalar da popülistlerin basit bir dili tercih ettiklerini göstermektedir (Oliver ve Rahn, 2016: 194).

Popülist retorik genellikle duygulara yönelmektedir. Canovan (1999: 6), buna “popülist ruh hali demektedir. Korku ve nefret de önemli çekicilikler olarak karşımıza çıkmaktadır (Caiani ve Graziano, 2016: 260); ancak umudu diri tutmanın rolünün de küçümsenmemesi gerekmektedir (Hameleers, Bos ve de Vreese, 2016: 7).

Karalama, popülist retorikte önemli bir yere sahiptir. Seçkinler ve “ötekiler” tehdit olarak sunulur ve çalışmaları taraftarlar için kriz olarak tasvir edilir (Moffitt ve Tormey, 2014: 391; Taggart, 2002: 69). Bu siyasal iletişim tarzı, popülist partilerin destekçileri nezdinde iki unsura tutuma hitap etmektedir, bunlar gerileme ve göreceli yoksunluk (Elchardus ve Spruyt, 2016: 116-117).

Bu başlık altında bahsedilen bütün popülist retorik unsurları çevrim içi ortamlarda kolaylıkla uygulamaya geçirilmektedir. “Öteki” olarak adlandırılan kitlelerin inşası, korku ve nefret söyleminin geliştirilmesi, karalama kampanyalarının ve itibar odaklı saldırıların tasarlanması daha kolaydır. Bunun nedeni çevrim içi ortamların verdiği imkanlardır.

Çevrim içi fırsatlar açısından dikkat ekonomisi kavramı da dikkatin bilgi sağlayıcılar için rekabet alanı olduğunu iddia etmektedir (Davenport ve Beck, 2001). Çevrim içi ortamlar, bu rekabet içeriğinin bolluğundan dolayı şiddetli bir mücadele alanıdır (Lanham, 2006). Bu nedenle çevrim içi ortamlar, “dikkati en üst düzeye çıkaran” içeriği tercih etmektedir (Klinger ve Svensson, 2015, 2016). Popülist retorikteki sadeleştirme, duygusal-

laştırma ve olumsuzluk tarzı, temel algısal kalıpları ve haber değerlerini ele alarak dikkati çekmeye çalışmaktadır (Shoemaker ve Cohen, 2006). Bu da popülist retorikğin dikkat çekmek amaçlı kurgulanması sonucunu doğurmaktadır.

Bir Strateji Olarak Popülist Retorik: İktidar, Meşruiyet, Mobilizasyon ve Kurumsalcılık Karşısı Çevrim İçi Ortamlar

Popülist retorikğin bir amaca ulaşmak adına kullanılan argümanlardan olmasından ziyade doğrudan bir strateji olarak görülmesi sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu stratejide daha çok karizmatik liderlerin ön plana çıkarılması, meşruiyetin inşası, kitlelerin harekete geçirilmesi ve mevcut kurumlara yönelik muhalefetin ortaya çıkması görülmektedir.

Popülist retorik, aynı zamanda bir strateji veya eylem planı olarak da kabul edilmektedir (Jansen, 2011; Weyland, 2001). Bu, popülist liderin popülist retorikği bir amaç için araç olarak kullandığı anlamına gelmektedir. Yurttaşların, popülist siyasal iletişim yoluyla amaçlara yönelik motive edildikleri ve bu amaçlara yönelik davranışta buldukları varsayılmaktadır. Bu süreçte üç siyasal amaç özellikle dikkat çekicidir: güç, meşruiyet ve seferberlik. Öte yandan, politik aktörler güç elde etmek ve güç kullanmak için de popülizmi kullanmaktadır (Weyland, 2001: 12). Siyasal aktörler meşruiyetini güvence altına almak için popülizmi araçsallaştırmaktadırlar (Abts ve Rummens, 2007: 410). Sadece algısal ya da ikna etmeye yönelik değil, kitleleri hareket geçirmeye yönelik popülist retorik inşası da yukarıda bahsedilen stratejilerdendir.

Daha genel bir perspektifte popülizm destekçileri popülist retorikği seçimler, gösteriler, referandumlar veya herhangi bir başka siyasal eylem için seferber etmek için de kullanabilmektedir (Jansen, 2011: 83). Üç strateji de sıklıkla “kurumsallaşmamış” (Weyland, 2001: 14) veya “marjinalleştirilmiş” (Jansen, 2011: 82) destekçilere dayanmaktadır. Bununla bağlantılı olarak çevrim içi ortamlar, genellikle kurumsallaşmamış yandaşların bir araya geldiği ve kullanılabilir unsurlar olarak görülmektedir (Shirky, 2008). Ampirik araştırmalar, çevrim içi ortamların genellikle katılıma isteksiz bireyler arasında siyasal eylemi artırabileceğini göstermiştir (Carlisle ve Patton, 2013; Xenos, Vromen ve Loader, 2014). Popülist retorikğin temel amaçlarından biri de organize olmamış, organize olma motivasyonu düşük bireylerin bir araya getirilmesidir. Bu da çevrim içi ortamların verdiği imkanlarla daha etkili olmaktadır.

Sonuç

“Güzel söz söyleme sanatı” olarak tanımlanan retorik kavramı, bu kısa tanımını aşan bir anlama sahiptir. Bu çalışmada siyasal iletişim perspektifinde tartışılan kavram, birçok alanda (sinema, şiir, edebiyat gibi)

karşımıza çıkmaktadır. Retoriğin amaçlara ulaşmak için kullanıldığı bir diğer alan olan popülizm, daha çok güncel ya da tarihi olay, kişi ve kuruluşları kitlelerin huzuruna sunarak genelde siyasal olarak onları ikna etmeye çalışmaktadır. Hikâye anlatıcılığı olarak da görülen popülizm, retoriğin en önemli kullanıcılarından. Siyasal iletişimde görülen popülist söylemler retoriğin en güzel örneklerini içerisinde barındırmaktadır.

Popülizm ve retoriğin iç içe olduğu durumlar için kullanılan popülist retorik, çekicilik olarak rasyonel örnekleri de içerse de daha çok duygusal çekicilikleri araçsallaştırmaktadır. Ötekileştirme, karalama, nefret söylemi, biz-onlar ikiliğinin kurulması; popülist retoriğin içselleştirildiği bazı duygusal çekiciliklerdir.

Çalışmada popülist retoriğin siyasal iletişimde kullanımı çevrim içi unsurlar ve popülist retoriğe sağladıkları katkı potansiyeli çerçevesinde tartışılmıştır. Çevrim içi ortamların sağladığı imkânlarla popülist retoriğin hedef kitlelere doğrudan ulaştığı görülmüştür. Çevrim içi ortamlarda egemenlik ve demokrasi temelli popülist retoriğin geliştirdiği söylemlere rastlanılmıştır. Elit karşıtlığının daha örgütsel inşa edildiği, ötekileştirme çalışmalarının çevrim içi ortamların sağladığı etkileşim olanaklarıyla daha etkin olduğu ortaya koyulmuştur. Karizmatik liderlerin kullandığı popülist retoriğin geleneksel medyada yer aldığı şekilden daha etkili olduğu belirtilmiştir. Günümüzde çok fazla kullanıcıya ulaşan ve popüler medya ortamları olan çevrim içi ortamların popülist retoriğin inşasında etkili olduğu görülmüştür. Tüm bu durumlar da popülist retoriğin çevrim içi ortamlarda daha etkin geliştiğini ve popülist retoriğin potansiyellerini artırdığı göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aalberg, T., & de Vreese, C. H. (2017). Introduction: Comprehending populist political communication. In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck, & C. H. de Vreese (Eds.), *Populist political communication in Europe* (pp. 3–11). London: Routledge.
- Abts, K., & Rummens, S. (2007). Populism versus democracy. *Political Studies*, 55(2), 405–424.
- Albertazzi, D., & McDonnell, D. (Eds.). (2008). *Twenty-first century populism: The spectre of Western European democracy*. Basingstoke: Palgrave.
- Anstead, N., & Chadwick, A. (2009). Parties, election campaigning, and the internet: Toward a comparative institutional approach. In A. Chadwick & P. N. Howard (Eds.), *Routledge handbook of internet politics* (pp. 56–71). London: Routledge.
- Arendt, F., Marquart, P., & Matthes, J. (2015). Effects of right-wing populist political advertising on implicit and explicit stereotypes. *Journal of Media Psychology*, 27, 178–189. <https://doi.org/10.1027/1864-1105/a000139>.
- Atton, C. (2004). *An alternative internet*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Attardo, S. (1994). *Linguistic theories of humor*. New York, NY: Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110219029>.
- Attardo, S. (2000). Irony as relevant inappropriateness. *Journal of Pragmatics*, 32, 793–826. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(99\)00070-3](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(99)00070-3).
- Bartlett, J., Birdwell, J., & Littler, M. (2011). *The new face of digital populism*. London: Demos.
- Bartlett, J. (2014). Populism, social media and democratic strain. In G. Lodge, & G. Gottfried (Eds.), *Democracy in Britain: Essays in honour of James Cornford* (pp. 91–96). London: Institute for Public Policy Research.
- Bennett, W. L., & Manheim, J. B. (2006). The one-step flow of communication. *Annals of the American Academy of Political & Social Science*, 608, 213–232.
- Billig, M. (2001). Humour and hatred: The racist jokes of the Ku Klux Klan. *Discourse and Society*, 12, 267–289. <https://doi.org/10.1177/0957926501012003001>.
- Billig, M. (2005). *Laughter and ridicule: Towards a social critique of humour*. London, UK: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446211779>.
- Bos, L., & Brants, K. (2014). Populist rhetoric in politics and media: A longitudinal study of the Netherlands. *European Journal of Communication*, 29, 703–719. <https://doi.org/10.1177/0267323114545709>.
- Bos, L., van der Brug, W., & de Vreese, C. (2010). Media coverage of right-wing populist leaders. *Communications*, 35, 141–163. <https://doi.org/10.1515/comm.2010.008>.

- Breazu, P., & Machin, D. (2019). Racism toward the Roma through the affordances of Facebook: Bonding, laughter and spite. *Discourse and Society*, 30, 376–394. <https://doi.org/10.1177/0957926519837396>.
- Breeze, R. (2019). Emotion in politics: Affective-discursive practices in UKIP and Labour. *Discourse and Society*, 30(1), 24–43. <https://doi.org/10.1177/0957926518801074>.
- Bruns, A., & Burgess, J. (2011). #Ausvotes: How Twitter covered the 2010 Australian Federal Election. *Communication, Politics & Culture*, 44(2), 37–56.
- Burke, S. (2018). The discursive “othering” of Jews and Muslims in the Britain First solidarity patrol. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 28, 365–377. <https://doi.org/10.1002/casp.2373>.
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2–16.
- Canovan, M. (2002). Taking politics to the people: Populism as the ideology of democracy. In Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 25–44). Basingstoke: Palgrave.
- Chadwick, A. (2013). *The hybrid media system: Politics and power*. New York, NY: Oxford University Press.
- Charteris-Black, J. (2014). Political style. In P. Stockwell, & S. Whiteley (Eds.), *The Cambridge handbook of stylistics* (pp. 536–557). Cambridge: Cambridge University Press.
- Colleoni, E., Rozza, A., & Arvidsson, A. (2014). Echo chamber or public sphere? Predicting political orientation and measuring political homophily in Twitter using big data. *Journal of Communication*, 64(2), 317–332.
- Coleman, S. (2005). New mediation and direct representation: Reconceptualizing representation in the digital age. *New Media & Society*, 7(2), 177–198.
- Coleman, S., & Blumler, J. G. (2009). *The internet and democratic citizenship: Theory, practice and policy*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Cranmer, M. (2011). Populist communication and publicity: An empirical study of contextual differences in Switzerland. *Swiss Political Science Review*, 17(3), 286–307. doi:10.1111/j.1662-6370.2011.02019.x
- Dahlgren, P. (2005). The internet, public spheres, and political communication: Dispersion and deliberation. *Political Communication*, 22(2), 147–162.
- Davies, B., & Harrie, R. (1990). Positioning: The discursive production of selves. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 20, 43–63. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5914.1990.tb00174>.
- Durrheim, K., vd. (2018). How racism discourse can mobilize right-wing populism: The construction of identity and alliance in reactions to UKIP’s Brexit “Breaking Point” campaign. *Journal of Community Applied Social Psychology*, 38, 385–405. <https://doi.org/10.1002/casp.2347>.

- Edelman, M. (1967). *The symbolic uses of politics*. Chicago: University of Illinois Press.
- Edley, N. (2001). Analysing masculinity: Interpretative repertoires, ideological dilemmas and subject positions. In M. Wetherell, S. Taylor & S. J. Yates (Eds.), *Discourse as data: A guide for analysis* (pp. 189–228). London, UK: Sage.
- Engesser, S., Fawzi, N., & Larsson, A. O. (2017). Populist online communication: Introduction to the special issue. *Information, Communication and Society*, 20, 1279–1292. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2017.1328525>.
- Engesser, S., Ernst, N., Esser, F., & Büchel, F. (2016). Populism and social media: How politicians spread a fragmented ideology. *Information, Communication & Society*, 1–18. doi:10.1080/1369118X.2016.1207697.
- Esser, F., Stepinska, A., & Hopmann, D. (2017). Populism and the media: Cross-national findings and perspectives. In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck, & C. H. de Vreese (Eds.), *Populist political communication in Europe* (pp. 365–380). London: Routledge.
- Flaxman, S., Goel, S., & Rao, J. M. (2016). Filter bubbles, echo chambers, and online news consumption. *Public Opinion Quarterly*, 80(S1), 298–320.
- Gellner, E., & Ionescu, G. (1969). *Populism: Its meanings and national characteristics*. New York, NY: Macmillan.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York, NY: Anchor.
- Goodman, S., & Johnson, A. (2013). Strategies used by the far right to counter Accusations of racism. *Critical Approaches to Discourse Analysis across Disciplines*, 6(2), 97–113.
- Hakoköngäs, E., Halmesvaara, O., & Sakki, I. (2020). Persuasion through bitter humor: Multimodal discourse analysis of rhetoric in internet memes of two far-right groups in finland. *Social Media + Society*, 6(2), 1–11. <https://doi.org/10.1177/2056305120921575>.
- Hameleers, M., Bos, L., & de Vreese, C. H. (2017). “They did it”: The effects of emotionalized blame attribution in populist communication. *Communication Research*, 44, 870–900. <https://doi.org/10.1177/0093650216644026>.
- Hameleers, M., Powell, T. E., Van Der Meer, T., & Bos, L. (2020). A picture paints a thousand lies? The effects and mechanisms of multimodal disinformation and rebuttals disseminated via social media. *Political Communication*, 37(2), 281–301. <https://doi.org/10.1080/10584609.2019.1674979>.
- Hameleers, M., & Schmuck, D. (2018). It’s us against them: A comparative experiment on the effects of populist messages communicated via social media. *Information, Communication and Society*, 20, 1425–1444. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2017.1328523>.

- Hawkins, K. A. (2009). Is Chavez populist? Measuring populist discourse in comparative perspective. *Comparative Political Studies*, 42(8), 1040–1067.
- Hintz, A. (2015). Internet freedoms and restrictions: The policy environment for online alternative media. In C. Atton (Ed.), *The Routledge companion to alternative and community media* (pp. 235–246). Abingdon: Routledge.
- Jagers, J., & Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal of Political Research*, 46, 319–345. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00690>.
- Krämer, B. (2014). Media populism: A conceptual clarification and some theses on its effects. *Communication Theory*, 24, 42–60.
- Kriesi, H. (1995). *New social movements in Western Europe a comparative analysis*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kriesi, H. (2004). Strategic political communication: Mobilizing public opinion in audience democracies. In F. Esser, & B. Pfetsch (Eds.), *Comparing political communication: Theories, cases, and challenges* (pp. 184–212). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H. (2014). The populist challenge. *West European Politics*, 37(2), 361–378.
- Kruikemeier, S., van Noort, G., Vliegenthart, R., & de Vreese, C. H. (2013). Getting closer: The effects of personalized and interactive online political communication. *European Journal of Communication*, 28(1), 53–66.
- Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London, UK: Verso.
- Lee, E.-J., & Jang, J.-W. (2013). Not so imaginary interpersonal contact with public figures on social network sites: How affiliative tendency moderates its effects. *Communication Research*, 40(1), 27–51.
- Levinger, M., & Franklin Lytle, P. (2001). Myth and mobilization: The triadic structure of nationalist rhetoric. *Nations and Nationalism*, 7, 175–194. <https://doi.org/10.1111/1469-8219.00011>.
- Malmqvist, K. (2015). Satire, racist humour and the power of (un)laughter: On the restrained nature of Swedish online racist discourse targeting EU-migrants begging for money. *Discourse and Society*, 26, 733–753. <https://doi.org/10.1177/0957926515611792>.
- Mazzoleni, G. (2014). Mediatization and political populism. In F. Esser, & J. Strömbäck (Eds.), *Mediatization of politics. Understanding the transformation of western democracies* (pp. 42–56). London: Palgrave Macmillan.
- Mazzoleni, G., & Schulz, W. (1999). 'Mediatization' of politics: A challenge for democracy? *Political Communication*, 16(3), 247–261. [doi:10.1080/105846099198613](https://doi.org/10.1080/105846099198613).
- Mazzoleni, G., Stewart, J., & Horsfield, B. (2003). *The media and neo-populism: A contemporary comparative analysis*. Westport, CT: Praeger.

- Mény, Y., & Surel, Y. (2000). *Par le peuple, pour le peuple: Le populisme et les démocraties*. Paris: Fayard.
- Mols, F., & Jetten, J. (2016). Explaining the appeal of populist right-wing parties in times of economic prosperity. *Political Psychology*, 37(2), 275–292. <https://doi.org/10.1111/pops.12258>
- Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542–563.
- O’Halloran, K. (2011). Multimodal discourse analysis. In K. Hyland & B. Paltridge (Eds.), *The Bloomsbury companion to discourse analysis* (pp. 120–137). London, UK: Bloomsbury.
- Oliver, J. E., & Rahn, W. M. (2016). Rise of the Trumpenvolk: Populism in the 2016 election. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 667(1), 189–206.
- Pariser, E. (2011). *The filter bubble: What the internet is hiding from you*. New York, NY: Penguin Press.
- Pels, D. (2003). Aesthetic representation and political style. Re-balancing identity and difference in media democracy. In J. Corner, & D. Pels (Eds.), *Media and the restyling of politics: Consumerism, celebrity and cynicism* (pp. 41–66). London: Sage.
- Pels, D. (2012). The New National Individualism - Populism is here to stay. In E. Meijers (Ed.), *Populism in Europe* (pp. 25–46). Linz: Planet.
- Pettersson, K. (2019). “Freedom of speech requires actions”: Exploring the discourse of politicians convicted of hate-speech against Muslims. *European Journal of Social Psychology*, 49, 938-952. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2577>.
- Pfetsch, B., Adam, S., & Bennett, W. L. (2013). The critical linkage between online and offline media. *Javnost-The Public*, 20(3), 9–22.
- Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London, UK: Sage.
- Reicher, S., Haslam, S. A., & Hopkins, N. (2005). Social identity and the dynamics of leadership: Leaders and followers as collaborative agents in the transformation of social reality. *The Leadership Quarterly*, 16, 547–568. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2005.06.007>.
- Reicher, S. D., & Hopkins, N. (2001). *Self and nation*. London, UK: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446220429>.
- Reinemann, C., Aalberg, T., Esser, F., Strömbäck, J., & de Vreese, C. H. (2017). Populist political communication: Toward a model of its causes, forms, and effects. In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck, & C. H. de Vreese (Eds.), *Populist political communication in Europe* (pp. 12–25). London: Routledge.

- Rheingold, H. (1993). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Rico, G., Guinjoan, M., & Anduiza, E. (2017). The emotional underpinnings of populism: how anger and fear affect populist attitudes. *Swiss Political Science Review*, 23, 444–461. <https://doi.org/10.1111/spsr.12261>.
- Rooduijn, M. (2014). The mesmerising message: The diffusion of populism in public debates in Western European media. *Political Studies*, 62(4), 726–744.
- Rooduijn, M., De Lange, S. L., & Van der Brug, W. (2014). A populist zeitgeist? Programmatic contagion by populist parties in Western Europe. *Party Politics*, 20(4), 563–575.
- Rooyackers, I., & Verkuyten, M. (2012). Mobilizing support for the extreme right: A discursive analysis of minority leadership. *British Journal of Social Psychology*, 51, 130–148. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2010.02008.x>.
- Sakki, I., Hakoköngäs, E., & Pettersson, K. (2017). Past and present nationalist political rhetoric in Finland: Changes and continuities. *Journal of Language and Social Psychology*, 37, 160–180. <https://doi.org/10.1177/0261927X17706945>.
- Sakki, I., & Pettersson, K. (2016). Discursive constructions of otherness in populist radical right political blogs. *European Journal of Social Psychology*, 46, 156–170. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2142>.
- Sakki, I., & Pettersson, K. (2018). Managing stake and accountability in Prime Ministers' accounts of 'refugee crisis': A longitudinal analysis. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 28, 406–429. <https://doi.org/10.1002/casp.2358>.
- Salmela, M., & von Scheve, C. (2017). Emotional roots of right-wing political populism. *Social Science Information*, 56, 567–595. <https://doi.org/10.1177/0539018417734419>.
- Schwarznegger, C., & Wagner, A. (2018). Can it be hate if it is fun? Discursive ensembles of hatred and laughter in extreme satire on Facebook. *Studies in Communication and Media*, 7, 473–498. <https://doi.org/10.5771/2192-4007-2018-4-473>
- Shoemaker, P. J., & Cohen, A. A. (2006). *News around the world content, practitioners, and the public*. New York, NY: Routledge.
- Shoemaker, P. J., & Vos, T. P. (2009). *Gatekeeping theory*. New York, NY: Routledge.
- Staney, J. (2008). Elected representatives, online self-presentation and the personal vote: Party, personality and webstyles in the United States and United Kingdom. *Information, Communication & Society*, 11(3), 414–432.
- Staney, J. (2012). *Intimate politics*. Cambridge: Polity Press.

- Stanyer, J., Salgado, S., & Stromback, J. (2016). Populist actors as communicators or political actors as populist communicators. In T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Stromback, & E. H. de Vreese (Eds.), *Populist political communication in Europe* (pp. 353–364). New York, NY: Routledge.
- Stavrakakis, Y. (2014). ‘The return of ‘the people’: Populism and anti-populism in the shadow of the European crisis. *Constellations*, 21(4), 505–517. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12127>
- Stavrakakis, Y., Katsambekis, G., Kioupkiolis, A., Nikisianis, N., & Siomos, T. (2018). Populism, anti-populism and crisis. *Contemporary Political Theory*, 17(1), 4–27. <https://doi.org/10.1057/s41296-017-0142-y>.
- Vaccari, C., & Valeriani, A. (2015). Follow the leader! Direct and indirect flows of political communication during the 2013 Italian general election campaign. *New Media & Society*, 17(7), 1025–1042.
- Verkuyten, M. (2013). Justifying discrimination of Muslim immigrants: Outgroup ideology and the five-step social identity model. *British Journal of Social Psychology*, 52, 345–360. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.2011.02081>.
- Taggart, P. (2000). *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Taggart, P. (2002). Populism and the pathology of representative politics. In Y. Mény & Y. Surel (Eds.), *Democracies and the populist challenge* (pp. 62–80). Basingstoke: Palgrave.
- Wetherell, M. (2012). *Affect and emotion: A new social science understanding*. London, UK: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446250945>.
- Wetherell, M. (2015). Trends in the turn to affect: A social psychological critique. *Body and Society*, 21, 139–166. <https://doi.org/10.1177/1357034X14539020>
- Wettstein, M. vd. (2019). What drives populist styles? Analyzing immigration and labor market news in 11 countries. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 96(2), 516–536. <https://doi.org/10.1177/1077699018805408>.
- Williams, B. A., & Delli Carpini, M. X. (2011). *After broadcast news: Media regimes, democracy, and the new information environment*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Wirth, W., Esser, F., Wettstein, M., Engesser, S., Wirz, D., Schulz, A., & Schemer, C. (2016). The appeal of populist ideas, strategies and styles: A theoretical model and research design for analyzing populist political communication (Working Paper 88). Retrieved from <http://www.nccr-democracy.uzh.ch/publikationen/workingpaper/wp88/>
- Wirz, D. (2018). Persuasion through emotion? An experimental test of the emotion-eliciting nature of populist communication. *International Journal of Communication*, 12, 1114–1138. <https://doi.org/10.5167/uzh-149959>.

- Wodak, R. (2015). *The politics of fear. What right-wing populist discourses mean.* London, UK: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446270073>.
- Wodak, R. (2017). The ‘establishment’, the ‘elites’, and the ‘people’: Who’s who? *Journal of Language and Politics*, 16(4), 551–565. <https://doi.org/10.1075/jlp.17030>.
- Wood, C., & Finlay, W. M. (2008). British National Party representations of Muslims in the month after the London bombings: Homogeneity, threat, and the conspiracy tradition. *British Journal of Social Psychology*, 47, 707–726. <https://doi.org/10.1348/014466607X264103>.
- Zienkowski, J., & Breeze, J. (2019). *Imagining the peoples of Europe: Populist discourses across the political spectrum.* Amsterdam, The Netherlands: John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/dapsac>.

“

Bölüm 2

**KAZUO ISHIGURO ROMANLARI;
OLUMSUZLUĞUN GÖLGESİNDE
METAFOR**

Fırat YILDIZ^{1}*

¹ * Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3289-8313

”

1. Giriş

Türkçe'ye Fransızca'dan geçen metafor kelimesinin kökeni Yunanca'ya dayanır. “Metafor, bir kavramı, olguyu, kendinden daha öteye taşımak, kendinden daha fazlasını yüklemek anlamındaki Yunanca “Metapherein (meta: öte, üst; pherein: taşımak)” kelimesinden türetilmiştir” (Dur, 2016: 123). Metafor teriminin Türkçe'de eğretilme, istiare ve mecaz olarak da ifade edildiği bilinmektedir. Köken itibariyle antik Yunan'a dayanan metaforu Platon yanıltıcı yönüyle zararlı bulurken, Aristoteles arındırıcı yönüyle faydalı bulmuştur (Daşcıoğlu, 2015: 169-170). Bu denli eski tartışmalara konu olmuş olan bu kavram esas itibariyle verilecek asıl mesajı başka bir araç ile gizlemek suretiyle iletilmesine yarar. Bu yönüyle de belli bir entelektüel donanım gerektiren bir söz sanatıdır.

İnsanlar arasındaki iletişim büyük ölçüde dil vasıtası ile gerçekleşir. Dil kullanımında insanlar doğrudan iletişim yolunu kullanabildikleri gibi, metafor gibi söz sanatlarıyla da iletişim kurmayı veya mesaj vermeyi tercih edebilirler. Bu tür söz sanatları doğaları gereği ağırlıklı olarak edebi alanda yazılan eserlerde kullanılır. Belli bir ölçüde entelektüel derinliğe sahip olan kişi metafor üretebileceği gibi üretilen metaforun alıcı tarafından doğru algılanması için de belli bir derinlik gerekebilir. Öte yandan bunun nesnel bir ölçütü olmadığı gibi, kullanılan metaforun derinliği veya yüzeyselliği de entelektüel seviye ile doğrudan orantılıdır.

Esasında her kavram ve varlığın metafora dönüşme veya metaforik kullanılma potansiyeli vardır. Bu noktada bir şeyi başka bir şeyle anlatma güdüsünün temelinde ne vardır sorusu akla gelebilir. Veya metafor ile anlatılan olay ve olguların dimağda daha kalıcı olduğu düşünülebilir mi? Şüphesiz metafor ile bazı mesajları iletmenin daha kolaylaştığı açıktır. Dahası “Dilin imkanlarının metafor yoluyla sınırsız bir hale geldiği ileri sürülmüştür” (Eke, 2019: 239). Uzun uzun ifade edilecek bir konu metafor kullanarak daha belif ve özlü ifadelerle daha kısaca ifade edilebilir. Metafor bu yönleriyle edebiyatın da sıklıkla kullanageldiği bir söz sanatı olmuştur.

1.1. Kazuo İshiguro

Japonya'nın Nagasaki şehrinde 1954 yılında dünyaya gelen Kazuo İshiguro, babasının işi nedeniyle henüz altı yaşındayken ailesiyle İngiltere'ye taşınır. Esasında İngiltere'ye belli bir süreliğine gitmelerine karşın çeşitli nedenlerden ötürü temelli olarak kalırlar. Ailesi İshiguro'nun öz kültürünü koruması adına Japon kültürü ve dilini ellerinden geldiği kadar öğrenmesine gayret gösterir (Yıldız, 2017: 4). Fakat İshiguro Japon kültürü konusundaki bilgisi açısından alçakgönüllü davranmayı tercih eder. Örneğin Japoncasının bir çocuğun Japoncası seviyesinde olduğunu ifade

eder (Sexton, 2008: 27). Fakat romanlarının bir kısmı ya tamamen ya da kısmen Japonya’da geçer ve anavatanı konusundaki bilgisinin azımsanmayacak bir seviyede olduğu bu romanlarından anlaşılır. Yüksek eğitimini 1980 yılında tamamladıktan sonra ilk romanı olan *Uzak Tepeler*’i 1982 yılında yayınladı. Bu roman ve daha sonra yayınladığı romanlar çeşitli ödüllere layık görülür. Yazarlık kariyeri boyunca sekiz roman yazan İshiguro’nun bir kısa öykü kitabının yanı sıra yazdığı senaryolar da vardır. Ve en nihayetinde Edebiyat alanında göstermiş olduğu başarıların bir sonucu olarak 2017 yılında Nobel Edebiyat Ödülü İshiguro’ya verilir. Bu çalışma da söz konusu romanlarından örnek olarak seçilen *Değişen Dünyada Bir Sanatçı*, *Uzak Tepeler* ve *Çocukluğumu Ararken* adlı romanlarında metaforu ele almaktadır.

1.2. İshiguro ve Metafor

Kazuo İshiguro romanlarında belli ölçüde metafora yer vermesine karşın metafor İshiguro’nun çok yoğun bir şekilde kullandığı bir söz sanatı değildir. Kullandığı metaforların da ağırlıklı olarak olumsuz durumları ön plana çıkarmak, olumsuz manaya derinlik kazandırmak için kullanıldığı görülmektedir. Esasında İshiguro romanlarında genel bir hüznün havası sezilenir. Bu hüznü hava yerine göre kullanılan metaforlarla daha güçlü bir hale getirir. Bu duruma örnek teşkil etmesi açısından ilk olarak ele alınacak romanı *Değişen Dünyada Bir Sanatçı* adlı romanıdır.

1.3. Değişen Dünyada Bir Sanatçı

1986 yılında yayınlanan *Değişen Dünyada Bir Sanatçı* adlı roman İkinci Dünya Savaşı sonrası Japonya’da emekli bir ressam olan Masuji Ono’nun yaşantısından kesitler sunmaktadır. Savaşta büyük bir yıkımla çıkan Japonya’nın ismi belirtilmeyen bir şehri romanda mekân olarak seçilmiştir. Savaş sonrası mekân betimlemelerinde şehrin viran durumu belli metaforlar kullanılarak resmedilir. “Bayan Kavakami’nin barından çıkıp baksanız... Çepeçevre bir yıkıntı çölünden başka bir şey görülmez” (İshiguro, 2008: 25). Savaşın neden olduğu hasar bir yıkıntı çölü şeklinde ifade edilir. Bir başka yerde şehrin bu harabe durumu mezarlık metaforuyla ifade edilir (2008: 27). Yıkılmış ve terk edilmiş binaların durumu bir mezarlık gibi betimlenirken, yıkıntıların arasında neden yakıldığı belli olmayan iki ateşten yükselen ve göğe karşı duran sütunlar benzetmesiyle resmedilen dumanlar da kendi haline terk edilen bir cenaze törenindeki manzara ile özdeşleştirilir (2008: 27).

Değişen Dünyada Bir Sanatçı’da kullanılan dikkate değer bir metafor örneği ‘yanık kokusu’dur. Yanık kokusunun sembolize ettiği bir anlam vardır. Bu durumla ilgili romanda geçen birkaç olay örnek olarak sıralanabilir. İlk olarak Masuji Ono’nun henüz genç yaşlarda resim sanatına merak sarması ve ileride bu işi bir meslek olarak seçme düşüncesine

babası şiddetle karşı çıkar. Ono'nun bu konuda kararlı olduğunu gören babası onun şevkini kırmak için harekete geçer. Burada Ono'nun yaptığı resimlere babasının ne yaptığı açıkça ifade edilmemesine karşın evde bir yanık kokusu olduğu belirtilir (2008: 45). Yanık kokusundan resimlerin babası tarafından yakıldığı anlaşılır. Yanık kokusu Ono'nun yaptığı seçimin babası tarafından onaylanmadığı anlamına gelir. Bu noktadan itibaren yanık kokusunun bahse konu olduğu her durumda bir reddediş, bir onaylamama anlamı taşıdığı anlaşılır. Bir başka ifadeyle yanık kokusu Ono'nun meslek tercihinin babası tarafından onaylanmadığının ifadesidir. Bir diğer yanık kokusu olayı Ono'nun ustası Mori-san ile sanat üslubu bakımından ters düşmeye başladığı zamana denk gelir. Ono ustasının resim tekniğinde sapmaya gittiği ve ustası tarafından özüne dönmesi yönündeki telkinlerini dikkate almayınca, ustasının himayesinden çıktığını ve resim atölyesi ile ilişkisinin kesildiğini şiddetli yanık kokusundan anlar (2008: 165). Bu örnekte de resimlerin ustası tarafından yakıldığı açıkça ifade edilmez, ortama yayılan yanık kokusu bu eylemin yerine kullanılır. Bir sanat öğrencisinin ustasının himayesinden çıktığının tek belirtisi yanık kokusu değildir. Diğer bir örnekte Sasaki adında yetenekli sanat öğrencisinin maruz kaldığı durum farklı bir uzaklaştırma yöntemini gözler önüne sermektedir. Bir öğrencinin yeteneklerinin olgunlaşması ihanet olarak değerlendirilir (2008: 129). Sasaki yeteneğini yaptığı resimlere yansıtınca çalıştığı atölyeden kovulması yanık kokusu ile olmaz. Sasaki'nin; “Bari tablolarımın nerede olduğunu söyle” sorusuna “...döşemelerin altında kaçışan sıçanlardan kulağıma gelen gürültüler adeta cevap gibiydi” (2008: 130). Sasaki'nin yaptığı resimler kemirgenlere yem edilerek Sasaki'nin atölyeden gönderilmesi sağlanır. Bu örnekte yanık kokusunun yerine daha aşağılayıcı bir yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Yanık kokusunun taşıdığı anlamlara tekrar bakılacak olursa sadece resimlerle kısıtlanmaması gerektiği anlaşılır. Savaştan yeni çıkmış bir toplum için de ayrı anlamlar taşımaktadır. “Yanık kokusu beni hala huzursuz ediyor... Ne olsa daha yakın zamana kadar bombalar ve yangın demektir” (2008: 182). Yanık kokusu savaş ve savaşın neden olduğu acılar anlamına da gelmesi bakımından da geniş bir alana göndermede bulunmaktadır.

Masuji Ono ve iş arkadaşlarının çalışma ortamları ve şartlarının katı disiplin kuralları çerçevesinde belirlendiği gözlemlenir. Resim sanatçısı olmalarına karşın çalıştıkları atölyenin ve ustalarının ilke ve beklentileri doğrultusunda sanatlarını icra etmeleri gerekmektedir. Bu beklentinin dışına çıkanlar belli şekillerde cezalandırılır. Bu duruma düşen karakterler için kullanılan bazı metaforlar vardır. Ono'nun çalıştığı atölyeye yeni başlayan bir ressam kendi adıyla değil, kendisine atfedilen ‘kaplumbağa’ lakabıyla anılır. Bu kişinin kendi adı yerine kullanılan bu kelimenin gönderme yaptığı anlam sanat icrasında yavaş olmasıdır. “Olağanüstü yoğun

bir sipariş döneminin ortasında şirkete gelen Kaplumbağa, bu lakabını, bizim altı-yedi tablo bitirdiğimiz süre içinde iki-üç tane tamamlamasına borçludur” (2008: 63-4). Burada ortaya konan sanatın niteliğinden daha ziyade niceliğinin ön plana çıkarılması dikkate değerdir. Ono'nun oğlu İçiro'nun çalıştığı firmada da işlerini yetiştirememek ile ün kazanmış bir arkadaşının kaplumbağa olarak adlandırıldığı ifade edilir (2008: 144). Bu bağlamda iş icrasında yavaş kalma kavramının yerine kaplumbağa benzetmesi kullanılır. Kaplumbağa benzetmesinin gönderme yaptığı yavaşlık kavramının yanı sıra bu benzetme yakıştırılan kişilerin samimiyetsiz olabilecekleri ve ihanet etme ihtimallerinin de olduğu ileri sürülür (2008: 145). Bu yönüyle kaplumbağa ifadesinin gönderme yaptığı anlam yelpaze-si de genişler.

Burada ironik olan durum gereğinden fazla hızlı çalışanlar için de ‘mühendisler’ eğretilmesinin kullanılmasıdır. “Çılgın ve telaşlı çalışma tarzımızı, buhar her an bitebilir korkusuyla acele acele kömür küreyen bir makiniste benzeten bu ağır takımın bizi ‘mühendisler’ diye yaftaladığını hatırlıyorum. Biz de karşılık olarak onlara ‘geri adımcılar’ derdik” (2008: 146). Yapılan işin yavaş olması durumunda kaplumbağa, işin gereğinden hızlı yapıldığını değerlendirilince de mühendis şeklinde eğretilmeye gidilir. Bu örnekler de görüldüğü üzere yapılan işin niteliği ve niceliğine göre karakterlerin birbirleri için kullandıkları çeşitli benzetmeler vardır. Bu benzetmelerin ortak yönü bir durumu eleştirel ele alarak olumsuz anlamı güçlendirmeleridir.

İkinci Dünya Savaşından yenilgi ile ayrılan Japonya büyük bir yıkım yaşamış, bazı yerleşim yerleri harabeye dönüşmüştür. *Değişen Dünyada Bir Sanatçı*'da savaşın açmış olduğu yaraları sarmaya çalışan bir Japonya resmedilir. Ülkenin bu durumu birkaç eğretilme ile şöyle ifade edilir; “Şu an ülkemiz yürümeyi öğrenen bir çocuk gibi... Büyüyen bir çocuğun koşup dizini sıyırması gibi bir şey bu. Kimse onu bu yüzden alıkoyup eve kilitlemez” (2008: 112). Savaştan sonraki kötü durumundan çıkmaya çalışan Japonya'nın durumu büyümekte olan bir çocuk ile özdeşleştirilir. Küllerinden doğmaya çalışan ülkenin bu yolda karşılaştığı bazı sorunlar da koşan bir çocuğun yere düşerek dizini sıyırması olarak resmedilir. Bu örnek gelişme ve toparlanma yolunda yaşanan bazı zorlukların hoş görülmesi gerektiğini belirtmek için kullanılmıştır. Bu zorluklar karşısında bir tutum sergilemenin anlamsızlığı koşup dizini sıyıran bir çocuğun eve kapatılmasının anlamsızlığıyla ifade edilir. Japonya'nın bulunduğu durumun esasında bu denli kötü olmadığını belirten bir yaklaşım içinde olan bir başka karakter ise şöyle bir iddiada bulunur; “Japonya artık geri kalmış bir köylü ülkesi değil... Japonya Asya yarıküresi içinde topallar ve cüceler arasında bir deve benziyor. Buna rağmen insanlarımızın giderek umudunu yitirmesine, çocuklarımızın yetersiz beslenmeden ölmesine göz yumuyo-

ruz” (2008: 158). Bu karakter Asya yarıküresindeki diğer devletleri toplarlar ve cücelere benzetirken Japonya’yı bir dev ile özdeşleştirir. Bunu ileri sürerken de esas itibariyle yeterli beslenme sorununun altını çizerek ülkenin ideal düzeyden uzak olduğunu da itiraf etmiş olur. Yukarıda belirtilen örnekler ışığında *Değişen Dünyada Bir Sanatçı*’da kullanılan metaforların genel olarak olumsuz durumlara derinlik katmak için kullanıldığı görülmektedir.

1.4. Uzak Tepeler

Kazuo İshiguro’nun ödüllü romanlarından biri olan *Uzak Tepeler* İshiguro’nun edebiyata ilk adım attığı roman olması açısından da dikkate değerdir. 1982 yayınlanan bu roman Kraliyet Edebiyat Topluluğunun Winifred Holtby Memorial ödülüne layık görülür (Sato, 2008: 91). Romanda hem anlatıcı hem de ana karakter olan Etsuko’nun hayatından iki kesit sunulur. Geriye dönüşlerle Etsuko’nun savaş sonrası Japonya’sında geçen yaşamı ile İngiltere’deki yaşantısı olarak iki farklı dönem ele alınır. Bu romanda da genel bir hüznün havası vardır. Savaş sonrası toparlanmaya çalışan bir Japonya’dan sonra yakın bir geçmişte intihar etmiş kızı Mariko’nun yasını tutan Etsuko’nun kasvetli olarak ifade edilebilecek durumu gözler önüne serilir.

Uzak Tepeler’de verilen mesajı ve anlamı olumsuz yönde güçlendiren çeşitli metaforlar kullanılmıştır. Bu romanda dikkat çeken ilk metafor bir nehir metaforudur. Etsuko’nun arkadaşı Saçiko’nun evinin yanından geçen nehrin mitolojik bir nehir olan Stiks’e bir gönderme olduğu ileri sürülmüştür (Shaffer, 2008: 27). Yunan mitolojisinde yeraltının ve ölülerin tanrısı olan Hades’in nehri Stiks, canlılar dünyası ile ölüler dünyasını ayıran nehirdir (Mackie, 1999: 491). Bu nehir ölümcül bir nehir olarak tanımlanır ve nehri geçen bir insanın tekrar canlılar dünyasına dönmesinin olanaksız olduğu rivayet edilir (Shaffer, 2008: 27). Etsuko yaşadıkları bölgedeki nehri tanımlarken tehlikeli bir nehir olduğu gerçeğinin altını özellikle çizer (İshiguro, 2012: 12). Stiks’i geçmenin mitolojik riskinin *Uzak Tepeler*’deki yansıması Saçiko’nun kızı Keiko’nun nehrin karşı tarafına geçmesi olayı ile özdeşleştirilebilir. Mariko’nun ortadan kayb olduğu bir gün onu tüm aramalara karşın bulamayınca en nihayetinde nehrin karşı tarafına bakma yoluna gidilir. Stiks’i geçen bir insanın bir daha canlılar dünyasına dönemeyeceği durumunu örneklendirircesine Mariko nehrin karşı tarafında dizlerini karnına doğru çekmiş, bir ölü gibi yerde yatmaktadır (İshiguro, 2012: 35-36). Gerçekte ölmemiş olsa da betimlenen sahne ile adeta ölmüş izlenimi verilmiştir.

Uzak Tepeler’de metaforun olumsuz bir doğrultuda kullanıldığına başka bir örnek de Etsuko’nun kocası Jiro’nun işyerinde firavun olarak nitelendirilmesidir (2012: 54). Jiro ailesine ve çevresine karşı sevgisini

gösteren bir karakter değildir. İşine olan bağlılığı hayatındaki insanlardan önce gelir. Çalıştığı yerde bir yönetici konumundadır. Metindeki ifadelerden disiplinli bir yönetici olduğu, astlarını zorladığı anlaşılır. “Oğlunuza şirkette ‘Firavun’ diyoruz, çünkü kendisi hiçbir şey yapmazken bizi köle gibi çalıştırır... bize köpekmişiz gibi emirler yağdırır” (2012: 54). İşyerinde ast üst arasındaki ilişkinin mahiyetini ifade ederken firavun ve köpek gibi çalışanların pozisyon ve durumunu niteleyici kelimeler kullanılır. Firavun kelimesinin kapsadığı anlam idareci konumundaki kişinin astlarına karşı baskıcı tutumun şiddetli olduğunu ifade ederken, köpek kelimesi astların ağır şartlar altında çalıştığı anlamını ifade eder.

İkinci Dünya Savaşı'nın ihtilaf içindeki devletleri arasında Japonya ile Amerika ilk sıralarda yer alır. Her iki ülke arasında ciddi çatışmalar yaşanırken her iki tarafta da büyük kayıplar verilmiştir. Savaş zamanında birbirine düşman bu iki ülke arasında savaştan sonra kültürel etkileşimler olmuştur. Bu etkileşimler *Uzak Tepeler*'in ele aldığı konular arasında da görülmektedir. Burada eski ve yeni nesilden karakterlerin bu etkileşimi farklı şekilde değerlendirdikleri görülmektedir. Yeni nesil Japon kültürü üstündeki Amerikan etkilerine olumlu bir yaklaşım sergilerken, olgun bireylerin bu batı etkisini olumlu görmediği gözlemlenir. Bu bağlamda eski nesil için Japon kültürünün ifade ettiği anlamlar terbiye ve sadakat gibi aileyi ve toplumu bir arada tutan erdemler iken, Amerika kültürünün temsil ettiği anlamlar aksi yöndedir (2012: 57). Amerika kültürünün etkisiyle aile bireyleri arasında bütünlük sarsılmış, terbiye ve sadakat gibi erdemler erozyona uğramış. Yani eski nesil için Amerika demek bu tür anlamları çağrıştıran bir metafor olarak kullanılmıştır. Aile bütünlüğünün sarsılması, bireysel tercihlerin ön plana çıkmasını bir bozulma olarak değerlendiren eski nesil Amerika'nın kültürel etkisini bu durumun sorumlusu olarak değerlendirmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük zararlar çıkan ülkelerinden biri şüphesiz Japonya'dır. İki önemli şehrine, Hiroşima ve Nagazaki'ye, atılan atom bombaları sonucu büyük bir yıkım yaşamıştır. Japonya'daki altmış altı şehrin altmış üçü yıkılmış, ülkedeki toplam konutların üçte biri zarar görmüştür (Köylüoğlu, 2021). Büyük bir imparatorluk olmak gayesiyle yola çıkan ve pasifikteki birçok ülkeyi işgal eden Japonya, büyük bir hüsrana uğrayarak Amerika'ya teslim olmuştur. Dolayısıyla yaşanan fiziksel yıkımın yanı sıra psikolojik olarak da büyük bir sarsıntı yaşamışlardır. Fakat Japonlar tabiatları gereği çalışkan bir millet oldukları için bu zor duruma teslim olmayıp kalkınmaya yönelik bir atılım içine girmişlerdir. Tabii bu durumun romandaki metaforik yansıması çalışan fabrikaların çıkardıkları gürültüdür. İnsanlar doğal olarak gürültü kaynaklı faaliyetlerden rahatsız olurken, burada farklı bir durum karşımıza çıkar. İnsanların bu gürültüden rahatsızlık duymaktan ziyade memnun oldukları görül-

mektedir. Çünkü onlar için bu gürültünün içerdiği farklı anlamlar vardır. “Limandan gelen gürültüler... çekiç vuruşları, makinelerin uğultusu,... o günlerde Nagasaki’de bu tür sesler hiç de rahatsız edici değildi; bunlar kalkınmanın sesleriydi ve o günlerde insanlara moral yükseltici bir duygu vermeye yetiyorlardı” (İshiguro, 2012: 90). Burada sıra dışı ve dikkate değer bir durumun cereyan ettiği görülmektedir. Esasında olumsuz olması beklenen bir durumun olumlu anlamlar ihtiva ettiği gözlemlenir.

Uzak Tepeler’deki umuda yönelik bu tür küçük kıvılcıklar romandaki genel hüznü havayı tamamen baskılamaktan uzaktır. Esasında hüznün yanı sıra anlatıcının çevre betimlemelerinde de genel olarak olumsuz bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. “Yaz sıcakları başlayınca, apartman bloklarımızın dışındaki çorak alan gittikçe çirkinleşti... Arazi her tür böceğin yuvasıydı, özellikle de sivrisinekler her yanı kaplamıştı... Saçiko’nun kulübesine giderken düzenli olarak o alandan geçiyordum, gerçekten de iğrenç bir yolculuktu” (2012: 86). Jiro ve Etsuko’nun dairelerinin dışındaki sivrisineklerle dolu bu kötü manzaranın güçlü ‘metaforik bir alan’ olduğu ileri sürülmüştür. Boş ve çorak alan, bir kayıp, ıssızlık ve belirsizlik yeri olarak resmedilir, savaşın yıkıcı etkisini gösterir ve buna tanıklık eder, insanlık tarihinin felaket seyrinin somut bir hatırlatıcısı olarak hizmet eder (Lee, 2008: 25). Bir mezbelelik olarak betimlenen manzara savaşın harabeye dönüştürdüğü ülkenin metaforu olarak kullanılmıştır. *Uzak Tepeler*’de de kullanılan metaforların ağırlıklı olarak olumsuz anlamı güçlendirmeye yönelik olduğu görülmektedir.

1.5. Çocukluğumu Ararken

Bir polisiye roman tarzında kurgulanmış olan *Çocukluğumu Ararken* 2000 yılında yayınlanmıştır. İshiguro’nun beşinci romanı olan bu romanı esasında tam bir polisiye roman olarak değerlendirmek zordur. Bu roman klasik polisiye roman türünün olayları, suçları çözme temelli yaklaşımının ve inceliklerinin hiçbirine sahip olmayan bir hikâyedir (Tan, 2018: 50-51). Diğer bir ifadeyle hikâyenin polisiye kısmı arka planda kalırken, ön plana çıkan kısmının bu tarz ile pek ilgisi yoktur. Hikâyenin temelinde çocukluğunda yaşadığı bir travmanın aydınlığa kavuşması mücadele eden bir karakter vardır. Bir dedektif olarak karşımıza çıkan ana karakter, Christopher Banks, aynı zamanda hikâyenin anlatıcısıdır. Dokuz yaşındayken ailesi ile Çin’in Şanghay şehrinde yaşarken sırasıyla önce babası ve daha sonra annesinin ortadan kaybolmasıyla tek başına kalan Christopher’ın en büyük amacı bu olayı çözmek olacaktır. İngiltere’de 1920’lerde dedektiflik yapmaya başlayan Christopher yirmili yaşlardadır. Hikâyenin gidişatı içinde Christopher’ın birçok zorlu olayı çözmesi dile getirilirken, bu olayların içeriği ve çözüm yolu hakkında herhangi bir bilgi vermemesi açısından klasik polisiye roman tarzından saptığı görülür.

Christopher içeriği verilmemesine karşın çözülmesi zor dosyaları çözmesiyle artık ünlü bir dedektif olması hasebiyle Çin'e geri dönüp bir travma olan ailesinin kayboluş sürecini çözme zamanının geldiğine kanaat getirir. Çünkü ailesinin kayboluşu bir yönüyle kendi kimliğinin kayboluşudur. Çocukluğumu Ararken romanının hem Christopher için hem de yazarın kendisi için kimlik kaybının uzun bir metaforu olarak okunabileceği belirtilmiştir (Jones, 2000: 15). Romanın İngilizce başlığındaki 'Orphan' kelimesinin Türkçe karşılığı 'yetim'dir. Sim Wai-chew bu yetim metaforunun, hayatımızdaki, korunaklı çocukluk balonundan çıktığımızı ve dünyanın daha önce bize inanmamızın öğretildiği gibi rahat bir yer olmadığını ileri sürmüştür (2002: 364). Bu yönleriyle Çocukluğumu Ararken'de genel bir hüznün havası, bir belirsizlik duygusu hâkimdir.

Polisiye romanın kurgusunun altında yatan felsefe gereği bir suçun olması ve bu suçun oluş şeklinin araştırılması ve çözümü bu türün olmazsa olmazlarından. Bu yönüyle bir suçun araştırılması sürecinin 'büyüteç' ile sembolize edilmesi neredeyse tüm dünyada kabul gören bir yaklaşımdır. Yani bir anlamda büyüteç polisiye incelemeyi betimleyen bir metafor olarak kullanılır. Çocukluğumu Ararken'de de büyüteç yer yer karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle büyüteç Christopher'ın arayışının bir metaforu olarak değerlendirilebilir. Christopher'ın dedektif olma isteğinin altındaki neden henüz çocuk yaşta ortadan kaybolan ebeveynleridir. Bu arzusunu fark eden arkadaşları ona doğum gününde hediye olarak bir büyüteç alırlar. Bu örnekte büyüteç metaforunun kullanılışı polisiye olmak isteğiyle uyumludur. Fakat bu metaforun oldukça anlamsızlaştığı, kullanılış amacıyla örtüşmeyen ilgisiz bir örnek de vardır. Christopher Şanghay'da ebeveynlerini bulma girişiminde bulunduğu esnada bir çatışma bölgesindeki cepheler arasında gelip giderken zor durumdaki küçük bir Çinli kızı teskin etmek için büyütecini gösterir (İshiguro, 2002: 283). Buradaki manzaranın betimlemesi oldukça sıra dışıdır. Bombalar sonucu yıkılmış binalar ve cesetler arasında Christopher'dan yardım dilenen kızın annesi de bir tarafta kemikleri etinden fırlamış olarak ölmüştür. Bu trajik sahne karşısında Christopher'ın arkadaşı Akira anlamsız bir şekilde kıkırdarken, Christopher büyüteciyle kızın annesinin etinden fırlamış kemiklerine bakmaktadır. Bu sahne karşısında kızını teselli etmek adına ve olayları düzelttiğini dair kızını ikna etmek için büyütecini göstermesi ve büyüteci kullanım şekli ile normal şartlar altında büyüteç metaforunun im ettiği anlamlarla pek bir ilgisinin olmadığı görülmektedir. İshiguro'nun romanın bu kısmında büyük ölçüde tuhaf kurguya sapmasıyla büyüteç metaforu da klasik olarak gönderme yaptığı anlamlardan sapar.

Christopher'ın bir dedektif olarak girift polisiye vakaları çözmesi beklenirken hikayenin Şanghay ayağında çözmesi beklenen vakanın polisiye vakanın çok ötesinde farklı bir boyut kazandığı görülür. Christop-

her'in anlatısına bakınca İngiltere'de çözdüğü vakalar ona uluslararası bir ün kazandırmıştır. Bu bağlamda Christopher'ın Şanghay'a gelişi Çin'in içinde bulunduğu zorlukların çözümü için bir beklenti oluşmasını sağlar. Buradaki karmaşık sorunlar sarmalının betimlemesinde yılan metaforu kullanıldığına şahit oluruz. Bu yılanın çok başlı olduğu, yılan başlarından birinin kesilmesi durumunda yerine üç tane başın çıktığı belirtilir (2002: 144). Daha sonra Christopher'ın ebeveynlerinin kayboluş davası için de bu yılan metaforu kullanılır. Hikâye ilerledikçe hikâyenin yine tuhaf kurguya saptığı, Çin-Japon savaşının sona ermesi, iki ülke arasındaki ihtilafın çözülmesi ile Christopher'ın ebeveynlerinin kayboluş sorununun çözülmesinin özdeşleşmesiyle anlamsız bir durum ortaya çıkar. Çinli bir vatandaşın Christopher'a; “Bay Banks... sonunda sizi aramızda görmek bizi ne kadar rahatlatmış bilemezsiniz” (2002: 167) demesinin arkasında Christopher'ın ülkeye barış getireceği gibi mesnetsiz bir beklenti vardır. “Japonlarla Çinliler arasında savaş devam ederken Christopher'ın uluslararası yerleşim merkezindeki yabancılara nasıl bir güvenlik sağlayacağı veya onların rahatlamasına ne gibi bir katkı sağlayacağı konuları belli değildir” (Yıldız, 2017: 127). Belli olmamanın ötesinde bu durumun mantığa dayanan tutarlı bir açıklaması da yoktur.

Çocukluğumu Ararken mekân olarak Londra ve Şanghay gibi iki büyük şehirde geçmektedir. Bu mekânlardan Şanghay'da da savaş öncesi ve savaş süreci olarak iki dönem vardır. Her iki dönem için ayrı ayrı kullanılan birer metafor vardır. Savaş öncesi dönem için bazı bölgeler hakkında açıklama yapılırken esrar çubuğunun kölesi olma şeklinde ifade kullanılır. Bu kölelik metaforunun gönderme yaptığı anlam esrar bağımlılığının çok yaygınlaştığıdır. Neredeyse tüm köylerin bu bağımlılıktan dolayı acınacak hale geldiği ifade edilir (İshiguro, 2002: 65). Savaş süreci de savaş öncesi durumdan daha sıkıntılı bir haldedir. Savaş nedeniyle her taraf harap olmuş ve bu durum betimlemek için kullanılan ifade şöyledir; “kültürlü insanlar medeniyetimizi yanan kibrit çöplerinin fırlatıldığı ot yığına benzetiyorlardı” (2002: 154). Ülkenin içinde bulunduğu karmaşık durumunu ve her an daha da karışabileceği gerçeğini ve dışarıdan kötü niyetli müdahalelerin olduğunu resmederken kibrit çöplerinin fırlatıldığı ot yığını metaforu kullanılır.

2. Sonuç

Daha önce de ifade edildiği gibi Kazuo İshiguro romanlarında genel anlamda hüznü bir hava vardır. Bazı romanlarında İkinci Dünya Savaşının neden olduğu yıkım ve insanların yaşamlarında bıraktığı derin izler ele alınırken bunların neticesinde ortaya çıkan dramatik bir atmosfer romana egemen olur. Bu çalışmada ele alınan üç romanda da savaşın etkileri söz konusudur. Öte yandan İshiguro'nun romanlarındaki hüznü havanın tek nedeni savaş değildir. *Değişen Dünyada Bir Sanatçı*'nın ana karakteri

Masuji Ono'nun geçmişiyile barışık bir karakter olmadığı anlaşılır. Romanın anlatıcısı olmasına karşın geçmişinde yaptığı hataları açıkça aktarmak yerine, güvenilir bir anlatıya başvurarak okuyucuyu yanlış yönlendirmeye gider. Yine geçmişiyile sorunlu bir karakter olan *Uzak Tepeler*'in anlatıcısı Etsuko'da da aynı durum söz konusudur. Etsuko da anlatıcı olarak güvenilir bir anlatı sergiler. Bu yönüyle her iki romanda da geçmişiyile sorunlu karakterlerin durumu savaşın neden olduğu olumsuzluklar anlatıya daha da hüznü bir hava katmaktadır. Bu çalışmada son olarak ele alınan Çocukluğumu *Ararken*'in anlatıcısı Christopher'ın çocukluğunda yaşadığı travmanın yaşamı boyunca peşini bırakmadığı görülür. Bu yönüyle her üç romanda da hüznün ortak bir payda olduğu anlaşılmalıdır. Bu çalışmanın amacı da bu romanlardaki olumsuz anlamı güçlendiren metaforları ele almaktır. Esas itibariyle İshiguro'nun bu üç romanda çok fazla metafor kullandığı iddia etmek zordur. Fakat kullandığı metaforların genel olarak hikâyenin hüznü havasını güçlendirme yönünde bir etkisi olduğu anlaşılmalıdır. Bu çalışma da İshiguro'nun söz konusu üç romanında olumsuz havaya katkı sağlayan metaforları ele almaktadır.

KAYNAKÇA

- Daşcıoğlu, Y. (2015). Dilin İçinde Dil, Doğanın İçinde Perde: Şiirde Metafor ve İmge, *Türk Dili Dergisi*, (12): 167-173
- Dur, B. İ. U. (2016). Metafor ve Ekslibris, *Uluslararası Ekslibris Dergisi*, 3(5): 122-128.
- Eke, N. U. (2019). Edebiyatın Metaforik Gücü. *Söylem Filoloji Dergisi*. 4(2): 238-253
- İshiguro, K. (2002). Çocukluğumu Ararken. Çev. Nilden Beyazıt Tunç. Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
- İshiguro, K. (2008). *Değişen Dünyada Bir Sanatçı*. Çev: Suat Ertüzün. Turkuvaz Yayıncılık, İstanbul.
- İshiguro, K. (2012). *Uzak Tepeler*. Çev: Pınar Besen. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Jones, R. C. (2000). Books: *When We Were Orphans*, *The Times*, (6 Nisan 2000).
- Köylüoğlu, B. (2021). Japonya'nın Mucizesi II. Bölüm: Son Shogun (1945-1951). Erişim: <https://www.stratejivefinans.com/japonyanin-mucizesi-ii-bolum-iscal-ve-son-shogun/>
- Lee, Y. C. (2008). Reinventing the Past in Kazuo Ishiguro's *A Pale View of Hills*. *Chang Gung Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 19-32
- Mackie, C. J. (1999). Scamander and the Rivers of Hades in Homer. *The American Journal of Philology*, 120(4), 485-501.
- Sato, S. (2008). *The Broken Commandment By Shimazaki Toson As A Harbinger Of Diaspora Literature*. *Comparative Literature Studies*, 45(1), 90-104.
- Sexton, David. (2008). Interview: David Sexton Meets Kazuo Ishiguro. *Conversations with Kazuo Ishiguro*, Ed. Shaffer, B. W. Wong, C. F. University Press of Mississippi.
- Shaffer, Brian W. (2008). *Understanding Kazuo Ishiguro*. University of South Carolina Press. South Carolina, 2008.
- Tan, J. (2018). The International Settlement: The Fantasy of International Writing in Kazuo Ishiguro's *When We Were Orphans*. *American, British and Canadian Studies*, Volume 31, 47-64.
- Wai-chew, S. (2002). Globalisation and dislocation in the novels of Kazuo Ishiguro. Doktora Tezi, Warwick Üniversitesine, İngiltere.
- Yıldız, F. (2017). *Kazuo İshiguro Romanları ve Postmodernizm*. Aybil Yayınları, Konya.

“

Bölüm 3

**SOSYOLOJİ KURAMCILARINDA
SOSYAL DEĞİŞME OLGUSUNA
BAKMAK**

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ¹

¹ Dr. Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, e-posta: gbasakdiktas@gmail.com (ORCID: 0000-0002-1170-8907)

”

Giriş

Sosyal bilimlerde üzerinde oldukça çalışılan, değerlendirilen bir kavram olmasına karşın tanımına ilişkin fikir birliğinin olmadığı görülen değişme, oldukça sade bir tanımlamayla “farklılaşma” olarak ifadesini bulacağı gibi bu anlam yalnız başına sosyal bilimlerde değişmeyi anlamak için yetersiz kalmakta değişmeye sebep olan unsurlar, hangi şartlarda ve nasıl mevcut olduğuna ilişkin değişkenler ve niteliklerinin değerlendirilmesi önemli kabul edilmektedir (Oktik, 2006, s.1).

Genel anlamda nicel ve nitel yönleri olan, değişik zaman birimlerinde meydana gelen ve toplumsal yapı faktörlerinde ortaya çıkan değişimler, sosyal değişme olarak değerlendirilmektedir. Toplumsal yapı içerisinde var olan kurumlarda, ilişki ağlarında ve davranış kalıplarında olan değişim ve dönüşümler, sosyal değişme olgusu içerisinde değerlendirip anlamlandırılabilir.

Sosyoloji kuramlarında değişim iş bölümündeki farklılaşmanın ortaya çıktığı süreçlere vurgu yapar. İş bölümünde farklılaşmanın artmasıyla uzmanlaşma kaçınılmaz hale gelmekte bu doğrultuda bireyselleşme ortaya çıkmaktadır (Wallerstein, 2016, s.176). İş bölümüyle birlikte artan uzmanlaşma toplumsal yapıyla bütünleşme beklentisini de beraberinde getirmektedir.

Sosyal değişme süreçlerini sosyal hareketler, spontan şekilde meydana gelen sosyal değişmeler ve belli program dahilinde oluşması tasarlanan değişiklikler olarak sınıflandırmak mümkündür. Toplumsal yapı içerisinde meydana gelen farklılaşmalar toplumsal kurumlar ve ilişkileri odağında değişimin kaçınılmaz olduğu gerçeğiyle kendini göstermektedir. Kaçınılmaz olan değişimle birlikte ortaya çıkabilecek sorunların olduğu da bir gerçektir (Collins & Makowsky, 2014, s.196). Bu sorunların çözümü için farklı değişim ve dönüşüm süreçleri ortaya çıkmakta toplum yapıları içerisinde mikro ve makro düzeyde değişimin nedenleri ve sonuçları farklılık gösterebilmektedir.

Sosyal değişme toplumsal yapının tamamında ansızın değil aşama aşama meydana gelmektedir. Sosyal değişmedeki genel kabul toplumsal yapıların kendilerini oluşturan kurumlarının çift taraflı tesirlerinden farklı hızda ortaya çıkan değişimlerdir. Çift taraflı olan bu etkileşimden dolayı değişim toplumsal yapının bütününe yansıtacağı gibi değişimin tesadüfen olmamasını sağlamaktadır.

Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi Avrupa üzerinde oldukça önemli ve sarsıcı etkiler bırakmış olayların anlamlandırılması ihtiyacı doğrultusunda sosyal değişme klasik sosyoloji kuramcılarınca merkeze alınmıştır (Marshall, 1999, s.135). Comte, Marks, Durkheim, Weber, Tönnies, Simmel klasik sosyolojinin önemli isimleri olarak bu süreçte karşımıza çıkmakta yaptıkları çalışmalarda dönemlerinin manzaralarını sunmakta ve birçok sosyolojik olguda olduğu gibi sosyal değişme olgusunun da değerlendirilmesine ilişkin temelleri attıkları görülmektedir. Yirminci yüzyılın ortasından sonra sanayileşmeyle birlikte oldukça yaygın bir şekilde anlamlandırılmaya çalışılan modernleşme teo-

rilerinin kapsamında sosyal değişim olgusunun incelendiği dikkat çekmektedir. Özellikle kılavuz kabul edilebilecek bu yaklaşımlarda sosyal değişimin eksiksiz ve düzenli bir çözümlenmesi yerine sınırlı incelemeler görülmektedir. Sosyal değişimi kavramaya yönelik bu çözümlenmeler özünde pozitivist, ilerlemeci ve evrimci yasaları kapsar. Sosyal değişim, farklılaşan dayanışma şekilleri, rasyonelleşme, yabancılaşma, otorite, sınıf mücadeleleri şeklinde konularda başlayan çalışmalarla açıklanmaya çalışılmış ve klasik sosyoloji öncülerinin yaklaşımları sonrasındaki teorilere de ışık tutmuş ve kılavuz olmuştur. Klasik sosyoloji kuramcıları direk sosyal değişim kavramını kullanmasalar da sosyal değişim olgusunun düşünsel temelleri çalışmalarında görülmektedir.

Değişim

Değişim herhangi zaman diliminde herhangi yapının işlev ve şeklinde oluşan farklılaşmalara karşın yeni bir istikrar ve uzlaşma çabasıdır. Topluma ve kültüre dair özellik olan değişim doğal, beklenen, devamlı, aşamalı, olarak değerlendirilebilir (Bottomore ve Nispet, 2006, s.94).

Değişimin ilerleme, büyüme vurgusu değişim tanımlaması anlamlandırması yapılan söylemlerde benimsendiği görülmektedir. Özellikle az gelişmiş toplumların daha gelişmiş ve endüstrileşmiş toplumlar seviyesine çıkma çabalarını ve bu süreçte meydana gelen farklılaşmaları özünde değişim ancak modernleşme söylemleriyle tanımlanan anlatımlarıyla karşılaşılmaktadır (Kongar, 2000, s.50).

Değişim sürecince toplumsal yapıyı var eden kurumların biçimlerinde, işlevlerinde ve yapılanmalarına ilişkin görev ve sorumluluklarında farklılaşmalar meydana gelir. Sosyal yapıyı oluşturan kurumların fonksiyonları ve ilişki ağlarında değişim eş zamanlı ve eş hızlı meydana gelmemektedir. Değişimin hızlı olmadığı daha ağır olduğu durumlarda eski ve yeni yapılara özgü işlev, faaliyet ve değerlerin birbirleri üzerinde etki göstermekte olduğu görülmektedir. Değişimin çok daha fazla ve farklı boyutlarda ve daha süratli olması durumunda ise uyumu temin eden bağlantı yapıları ve kurumlar görülerek önceki kurumların yeni işlevler edinmesi sağlanmaktadır. Toplumlar hareketlidir ve zamanla temel özelliklerinde farklılaşmalar meydana gelmekte ve her değişimle ortaya çıkacak yeni durumlara karşı adaptasyonu sağlayacak dengeler aranmaktadır (Ozankaya, 2007, s.90, 591, 605). Bu süreçte değişimin buhransız ve daha az sarsıntıyla gerçekleşmesini sağlayan hem geçmiş hem yeni yapıya da ait olmayan birimler karşımıza çıkmaktadır. Bu doğrultuda toplum Değişimin sarsıntılarından sakınmak amacıyla dengede olma çabasını beraberinde getirmektedir. Bu çabalar Mübeccel Kıray'ın "*Tampon Mekanizma*" kavramlaştırmasıyla karşılığını bulmaktadır. Değişim sürecinde dengeye vurgu yapan Kıray, tampon mekanizmalar ile değişim sürecindeki toplumun değişiminin süratine, gidişatına göre ortaya çıkan farklılaşmada kurumların birbirleriyle olan irtibatını koparmadan hızlı ve daha yavaş değişen birimler arasında bir denge meydana getirdiğini belirtmektedir (Kıray, 2000, s.19, 20). Böylece top-

lumsal yapıda değişimle birlikte oluşabilecek buhran ve dağılım engellenmiş olmaktadır.

Sosyal Değişme

Sosyal değişme, sosyal yapının bir kısmında veya bütününde zamanla ortaya çıkmakta ve meydana gelen bu farklılaşma da sosyal yapıyı etkilemektedir (Oktik, 2016, s.5). Sosyal değişmeyi yönlendiren ve biçimlendiren unsurlara baktığımızda siyasi teşkilatlanma, üretim ve iletişim şekilleri, çevre gibi gündelik hayatın tüm sahalarına etki eden bütün sosyolojik faktörler görülmektedir (Oktik, 2016, s.5).

Ozankaya'ya göre toplumsal değişmelerin incelenmesi, kısa, orta ve büyük olmak üzere üç boyutta değerlendirilebilmektedir (Ozankaya, 2007, s.590). Toplum hayatının bir bölümünde meydana gelen değişimin nedeni ve sonucuna ilişkin yer ve zaman gözetmeksizin yapılan çalışmalar kısa boyutu ifade ederken; iktisadi, siyasal ve ekonomik değişimlerin tesirlerini otuz, elli yıllık zaman dilimlerinde inceleyen çalışmalar orta boyutlu; sosyal yapının tümünde görülen yüz yıllık veya çok daha uzun zaman dilimlerinde meydana gelen yeni sosyal yapı şekillerini araştıran çalışmalar da büyük boyutlu sosyal değişme incelemeleri olarak ele alınmaktadır (Ozankaya, 2007, s.592).

Sosyal değişimin anlamlandırılmasında maddi ve maddi olmayan kültür unsurlarının ikisiyle de karşılaşılmaktadır. Değişimin tetikleyicisi olarak farklı zamanlarda maddi veya manevi kültür bazen sebepken bazen sonuç olabilmektedir (Kongar, 2012, s.23,24). Bu doğrultuda sosyal değişmeyi toplumsal değer ve kurallardaki değişme ve üretim, mülkiyet bağlantısındaki değişmelerin bütünü olarak değerlendirmek mümkündür.

Sosyoloji Kuramcılarında Sosyal Değişme Olgusu

İlk olarak sosyal değişmeyi açıklamak için Spencer, dizgisel bir teori olan evrim teorisinden esinlenerek yapısal değişim ve nüfusun artması odağında bir teori geliştirirken; Comte, toplumların bilgilerindeki ilerlemeyle birlikte farklı kademelerden geçerek geliştiklerini, toplumsal dinamîge dair teorisinde ifade etmektedir (Aron, 1994, s.65).

Bu dönemleri Comte, insan ilerlemesinin yasası olarak değerlendirilmektedir (Coser, 2015, s.27). Evrimin her evresi ve alt evresi kendisinden önceki evreden ortaya çıkmaktadır (Swingewood, 2014, s.45). Değişimi, ilerlemeyi, istikrarı ve düzeni toplumsal statik ve toplumsal dinamik kavramlaştırmaları doğrultusunda tartışmaktadır (Coser, 2015, s.23). Toplumsal statik ve toplumsal dinamik kavramlarına baktığımızda, toplumsal statikte, consensusu sağlayan unsurların tespiti ve toplumun belirli bir andaki anatomik yapısını değerlendirirken; toplumsal dinamik, toplumların birbirlerini takip eden evreler sonucu oluştuğu iddiasıyla bu süreci inceler (Aron, 1994,

s.65). Comte'un statik ve dinamik kavramları birbirleriyle bağlantılıdır ve tıptaki anatomi ve fizyoloji ayrımıyla açıklanabilir, anatomi organizmanın yapısını incelerken fizyoloji işleyişine odaklanmaktadır (Coser, 2015, s.29). Ayrıca Comte'un statik ve dinamik kavramları toplumsal değişim kuramlarında oldukça önemli bir yere sahip olan işlevselciliğe ve evrim teorisine hizmet etmektedir (Coser, 2015, s.31). Statik din, yönetim, aile ve iş bölümünün toplumsal sistem içerisindeki işlevlerinin belirginleştirilmesiyle ilgiliyken dinamik kavramıyla değişik toplumlardaki değişen bağların incelenmesini ifade etmektedir (Swingewood, 2014, s.45).

Comte, bulanım içerisinde olan çağdaş toplumda yaşanan karışıklığın tanımlanmasını ve çözümlenmesini, ortadan kalkmakta olan askeri ve teoloji; ortaya çıkmakta olan bilimsel düzenle arasında yaşanan çatışmadan kaynaklandığını savunmakta, gecikme veya hızlanma olsa da sonuçta sanayi ve bilimin kazanacağına inanmaktadır (Aron,1994, s.61). Amacı düşünce sisteminin bilimsel açıdan kurmak ve toplumun örgütlenmesini şekillendirmektir (Aron, 1994, s.64). Toplumun biyolojik organizma olarak değerlendiren Comte, toplum içerisinde var olan çeşitli aile, din gibi kurumları organizmanın organlarına benzetmekte; sosyal değişimin toplum içerisindeki tüm öğelerle beraber ve aynı evrelerden geçerek gerçekleştiğine inanmakta, bir toplumda meydana gelen değişim ve dönüşüm diğer toplumlardaki değişimi de anlamamıza yeterli olacağını ileri sürmektedir (Collins, Makowsky, 2014, s.23). Comte'un düşünsel yapısına baktığımızda üç ana tema üzerine odaklandığını görmekteyiz; sanayi toplumu, Batı Avrupa'nın toplumdur ve tüm insanlığa örnek olacak, tüm toplumlar en son safhada Batı Avrupa gibi olacak; pozitivist yaklaşım evrensel bir hal alacak; insanlığın gelişmesi, insanlık tarihi olacaktır (Aron, 1994, s.65).

Değişimin esas sebebi olarak aklın kusursuz erişme mücadelesi olarak tanımlanabilecek pozitivist aşamayla Spencer, Comte yaklaşımlarında evrimci ve tarihçi teorileri benimsemişlerdir. Ancak Comte, toplumların farklılaşma sürecinde bilimin, kanunların işlevlerini görebileceğimiz kabulüyle hareket ederken bu değişim sürecinde etkili olan farklı etkenleri, nedensel bağlantıları ve sistemleri dikkate almamıştır (Akşit, 1985, s.230).

Marx, teolojik ve askeri toplumların aksine toplumları bilimsel ve sanayi toplumu olarak değerlendirir, düşüncesinin odağına ise eski ve yeni toplum arasındaki farklılığı değil de ona göre çağdaş toplumun temeli olan kapitalizmi almaktadır (Aron, 1994, s.109). Marx'ın kuramını diğer kuramlardan farklı kılan toplumu doğa içerisinde değerlendirdiği olgu tarihsel olarak doğa ve tarih arasındaki değişen ilişki yapısını çözümlenmektedir (Bottomer ve Nisbet, 2006, s.185). Değişimin, sınıfların birbirleri arasındaki iktisadi egemenlik çatışmasından meydana geldiğini savunan Karl Marx, sosyal değişmeyi ise alt ve üst olarak tanımladığı yapılar arasındaki etkileşimlerle açıklamaktadır (Aron, 1994, s.120).

Durkheim'in çalışmasının odağında topluluk ve birey ilişkisi vardır (Aron, 1994, s.225). Durkheim da iş bölümü iktisatçıların tanımlamalarından farklılık gösterir, ona göre sanayi faaliyetlerinin artması, mesleklerin çeşitlenmesiyle toplumsal farklılaşma meydana gelmekte bu farklılaşmanın kökenindeyse mekanik dayanışmanın çözümlenmesi yer almaktadır (Aron, 1994, s.227). Modern toplumdaki istikrasızlığın, iş bölümünün gerçekleşmesiyle çözülebileceğini ve bu şekilde toplumun işlevselliğinin gerçekleşebileceğini savunmaktadır (Collins, Makowsky, 2014, s.92). Durkheim, Comte'tan farklı olarak düzenlilikten ziyade organik dayanışmanın esas olduğu toplumsal yapılara geçme sürecinde uzmanlaşma ilkesinde oluşabilecek iş bölümüyle sosyal düzenin nasıl oluşturulacağına odaklanmakta bu yaklaşımıyla farklı bir sosyal değişme düşüncesi geliştirmektedir. Durkheim'in değişimle ilgili çözümlerinin yapısal işlevselci teoriye esas oluşturduğu görülmektedir. Özellikle Durkheim'in kullandığı anomi kavramı ve intihar çalışmalarıyla da değişimin ortaya çıkardığı kriz dönemleri açıklanmaya çalışılmış özellikle modernleşme vurgusuyla ortaya çıkan değişimlerde bireysel sarsıntılar kadar toplumsal sarsıntılara da dikkat çekilmiştir.

Weber'in çalışmalarının odağında brokrasi temel düşünsel akım olarak kabul edilir ve gelişmenin olmamasıyla teknolojik yeniliklerin gerçekleşemeyeceğini, gelişimin olmayacağını savunmaktadır (Collins, Makowsky, 2014, s.115). Sanayi, ekonomiyle ortaya çıkan modernleşme, değişimin çekirdeğini oluşturmuş, sanayi devriminin ilerleyişi engellenemez olmuş, bu süreçte yeni sınıfların oluşmasıyla bürokrasi idare için önemli konum kazanmış modernleşemeyen devletler modern devletlerin sömürmesine dönüşme tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır (Collins, Makowsky, 2014, s.124). Uzun vadeli toplumsal ve tarihsel bir süreç olarak değerlendirilebilen rasyonelleşme modernliğin temel niteliklerinin tanımlanmasını sağlamakta, pratik, kurumsal, içeriksel ve biçimsel olarak sınıflandırılmaktadır (Giddens, Sutton, 2018, s.40-41). Ruhani dünya düşüncesiyle doğal dünya düşüncesinin ayrılmasıyla değişimin gerçekleştiğini ve geniş bir alana yayıldığını savunmakta, rasyonaliteyle belirsizlikler arka plana itilmektedir (Collins, Makowsky, 2014, s.120-124). Toplumsal değişmeyi Weber, Durkheim'da olduğu gibi dayanışma odağında değil de otorite odağında sınıflandırmış, Marks'ın tarihsel maddeci yaklaşımını dikkate alarak kapitalizme geçme aşamasında doğrusal bir değişim anlayışıyla tanımlamaya çalışmıştır (Akşit, 1985, s.206-212).

Amerika ve Avrupa'nın bütünüyle değişmesine neden olan iktisadi, sosyal ve politik dönüşüm süreçlerini analiz etmeye çalışan Tönnies'in cemaat ve cemiyet kavramlaştırması ise değişim odağında değerlendirildiğinde, kavramlaştırmanın esasına yön veren temel unsurun akılcılığın olduğu tabii isteklerin üstün geldiği her çeşit grubun cemaat iken akılcı isteklerce oluşturulup yönetilen grupların da cemiyet olarak tanımlandığı görülmekte (Tönnies,

2005, s.204), sanayi öncesi toplumlar ve sanayi dönemi toplumları arasındaki değişimleri, sosyal ilişkilerdeki farklılaşmanın yapısına vurgu yaparak açıklamaya çalışmaktadır (Slattery, 2008, s.58). Geçmişten kopuşun kendiliğinden ilişkilerin yerini akılcılığa bırakmasıyla gerçekleşeceği düşüncesi dikkat çekmektedir. Cemaat yapısından cemiyete geçme sürecindeki değişimin evrimci ve ilerlemeci bir bakış açısıyla yapıldığı görülmektedir (Kivisto, 2008, 125). Genel anlamda nüfusun daha az, resmi olmayan kuralların etkili, yakın ilişkilerin ve işbirliğinin baskın, ekonominin tarıma bağlı olduğu cemaat geleneksel toplum nitelikleri gösterirken, cemaatteki homajenleşmenin olmadığı, iş bölümünün gerçekleştiği, bireyselleşmenin yaygınlaştığı, nüfusun arttığı, resmi kuralların benimsenerek bürokratik düzenin oluştuğu sanayileşmiş toplum nitelenmesi ise cemiyet kavramıyla yapılmaktadır.

Tönnies'in sosyal değişmeyi cemiyet ve cemaat farkıyla ilişkiler odağında değerlendirmesi kendisinden sonra gelen sosyologların düşüncelerine önemli katkı sunmuştur. Durkheim'ın çalışmalarında da benzer sınıflandırmalar görülmektedir. Geleneksel ve geleneksel olmayan topluma ilişkin karşılaştırma ve açıklama süreçleri cemiyet cemaat farklılığına vurgu yaparken özellikle toplumsal yapılara dair ikili, karşılıklı değerlendirmelerin yer aldığı çalışmalarda Tönnies'in izleri dikkat çekmektedir.

Modernleşmeyle meydana gelen önemli değişimlere odaklanan Simmel, bu değişimlerin şekillerinden ziyade sonuçlarını açıklamaya çalışmıştır (Turner v.d., 2010, s.324). Bu süreçte kent yaşamında, sosyal ilişkilerde meydana gelen değişimlere dikkat çekmekte, kabul edilmek zorunda bırakılan hesaplanabilirlik, karmaşık kent yaşamına dair özellikler şeklindeki olgulara vurgu yapılmaktadır (Simmel, 2005, s.171). Simmelin, moderniteye yönelik yaptığı çözümleme ve değerlendirmelerinde değişimin sosyal ve bireysel alana dair etkileri görülmektedir. Özellikle odaklandığı bireylerin psikolojileri üzerinde önemli etkiler bırakan para ekonomisi, kent yaşam tarzlarının nitelikleri, moda gibi konularda yaptığı analizlerde öznel kültüre yön veren nesnel kültüre dikkat çekilerek sosyal psikolojik değerlendirmelere ilişkin etkili yaklaşımlar gerçekleştirilmektedir.

Klasik sosyoloji kuramcılarında sonra da sosyal değişme önemli konu olarak sosyoloji düşünürlerinin teorilerinde yer etmektedir. Sorakin, sistemlerde değişimin, dikey-yatay hareketler biçiminde gerçekleşen sosyal hareketlerden dikey hareketler tarafından oluştuğunu, sistemin kendi iç mekanizmasından kaynaklanabileceği gibi dış faktörlerden de kaynaklanabileceği ve bu durumdan kaçınılmasının olası olmadığını kabul etmektedir. Okullar, dini kurumlar, ordu, ekonomik, siyasal ve mesleki örgütler dikey dolaşımın başat kanalları olarak görülmektedir (Coser, 2015, s.412). Sorakin'e göre Toplumsal hareketlerin özelliklerine ve yoğunluklarına göre de toplumsal farklılıklar görülmektedir (Coser, 2015, s.412).

olduğu, yetkinin yokluğu ya da varlığıyla çıkarların geliştiği savını savunmaktadır (Wallance, ve Wolf, 2018, s.180). Teknik, toplumsal ve siyasal yapısal gereklerin oluşumundan sonra sınıf hareketleri ve bunun sonucunda çatışmalar gerçekleşmekte, çatışmaların şiddet ve yoğunluğu sonuca ilişkin temel belirleyenler olmaktadır (Wallance ve Wolf, 2018, s.183). Dahrendorf, sosyal değişmeyi tanımlarken değişim hızının şiddetinin tahripkarlığı arttıracığını, değişimin ne ölçüde olduğu ise onun radikalliğiyle doğru orantıda olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sosyal değişim sürecinde norm ve değerlerinde aynı doğrultuda geliştirilmesi veya yapılandırılması toplumun düzeni ve sürekliliği açısından önemlidir (Yaka, 2011, s. 27).

Merton'un yaklaşımındaysa toplumsal yapı dinamiktir, bozuk işlevler ve anomi kavramlaştırmaları değişimin harekete geçişi olarak değerlendirilmektedir (Poloma, 1996, s.47). Bozuk işlevler yaklaşımına baktığımızda birbirini tamamlayan, birincisi sistemin uyumlu işleyişini aksatan sonuçlarla, ikincisinin sonuçlarının kişiye göre değişebileceğiyle ilgili iki ayrı düşünceyi ifade etmektedir (Wallance ve Wolf, 2018, s.84). Sosyal ve kültürel yapı arasında var olan bu uyumsuzluk çatışmayı doğurmada ve değişime neden olmaktadır. Merton, toplum bünyesinde var olan kültürel amaçlara ulaşabilmesi için kurumsallaşmış yasal araçları tahsis edildiğinde anominin gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir (Poloma, 1996, s.38).

Altusser, Balibar ile herhangi bir üretim şeklinin farklı toplumsal yapılara katılarak tekrardan oluşturulması bu doğrultuda oluşan üretimin ilerlemesinin, gelişmesinin ve sosyal yapılardaki farklılaşmaların dönemselleştirilmesiyle sosyal değişme açıklanmaya çalışılmıştır (Oktik, 2006, s.7). Altusser, marksist yaklaşımdan uzaklaşmayıp sosyal değişmeyi evrimci bir yaklaşımla değerlendirirken oluşturduğu iletişimsel eylem teorisiyle sistemde var olan tezatlıkların değişimi tetikleyeceğini, aynı zamanda meşruluk sorununun varlığının normal olduğunu, akılsallaşmayla birlikte geleneksel yaklaşımla var olan süreçlerin değişiminin gerçekleşeceğine dikkat çekerken yaşam ve iletişim özelinde fertlerdeki değişimi işaret ederken aynı zamanda iletişim eylemi ile toplumun da değiştiğini savunmaktadır (Oktik, 2006, s.7).

Wallerstein'in dünya sistemleri teorisinde değişime bakıldığında, odakta sermayenin varlığının olduğu; merkezin çevre ve yarı çevrede kendi çıkarları doğrultusunda ürünlerini, teknolojisini, kültürünü yerleştirdiği ve merkezde olan değişimin sistemin bütününe etkileyeceğinin değerlendirildiği görülmektedir (Oktik, 2006, s.8).

SONUÇ

Sosyal değişme, niteliksel veya niceliksel olarak sosyal yapı içerisindeki maddi kural, fikir, kuvvet gibi faktörler arasındaki erdemlerde, inançlarda, bilme biçimlerinde ve kabullerinde, bilgilerinde, ekonomide, dinde, eğitimde, ailede görülen değişim ve dönüşümleri ifade eder. Sosyal

değişme toplum hayatının her aşamasında ve alanında gerçekleşmekte olduğu gerçeğiyle sürekliliğinin dikkate alınması önem arz etmektedir (Giddens, 2001, s.73).

Sosyal değişimi açıklamaya çalışan ilk kuramların on dokuzuncu yüzyılın niteliklerine dayanarak ortaya çıktıkları ve evrim ile tarihsel analize odaklanan değişim teorileri olduğu görülmektedir. Değişimin yönü ve hızı genellikle açık olmamakla birlikte farklılık göstermektedir. Özellikle rejim değişikliklerinin benimsendiği dönemler ve devrimlerin yaşandığı zamanlarda değişimin hızlı olduğunun ifade edilmesi mümkündür. Sosyal değişimin nedenleri toplumdaki topluma farklılık gösterdiği kadar sonuçları da aynı çeşitlilikle karşımıza çıkmaktadır. Genel anlamda iktisadi, siyasi kültürel boyutlarda meydana gelen değişimler, toplumsal yapı içerisinde farklı gruplar, güçler tarafından inşa edilen değişiklikler kimi zaman ileriye kimi zamansa tam tersi yönde sosyal değişmeye neden olabilmektedir.

Sosyoloji kuramlarında sosyal değişimin tümüyle tahlil edilip sistematik bir çözümlemesinin yapılmadığı farklı açılardan açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bütünleşme, iş bölümü, düzen görüşleriyle sosyal değişimi açıklamaya çalışan Durkheim, anomi ve intihara dair çalışmalarıyla da değişim sürecindeki bozulan tarafları da incelemiştir. Marks'ın yabancılaşma ve iktisadi ilişkiler açısından değişimi tartıştığı görülmektedir. Değişim düşüncesinin odağına akılcılığı yerleştiren Weber, iktisadi değişim süreçlerinin dinle olan ilişkisini, rasyonelleşmeyle otorite ve brokrasideki dönüşüme dikkat çekmektedir. Rasyonelleşmeyle birlikte yeni dönemde demir kafes halini alacak yapılara ilişkin metaforik açıklamalarıyla Weber'deki sosyal değişim olgusu ayrıca görülmektedir. Geleneksel ve geleneksel olmayan, değişen, farklılaşan arasındaki irdelemeyi başlatan tespitler Tönnies tarafından gerçekleştirilmekte, cemaat ve toplum niteliğiyle Tönnies, değişimi açıklama çabasıyla karşımıza çıkmaktadır. Simmel ise sosyal değişimi moda, kent yaşamı, ekonomi boyutlarında değerlendirmektedir.

Genel anlamda sosyolojide önemli etkilere sahip olmuş klasik kuramlarlarda sosyal değişmeye yönelik çözümlemelerinin akılcı, ilerlemeci, evrimci odağa sahip yaklaşımlarla gerçekleştirildiği ifade edilebilmektedir. Klasik sosyoloji kuramcılarının birçok konuda olduğu gibi sosyal değişim olgusu üzerinde de önemli, etkili temeller attıkları ve sonrasındaki sosyoloji kuramcılarının sosyal değişimi anlaması açıklaması bu süreçte yeni kavramlar eşliğinde yeni kuramların oluşturulmasına rehberlik ettikleri anlaşılmaktadır. Sosyal değişmeye ne kadar çok odaklanılsa da üzerinde fikir birliği sağlanmış tek tanım olmamakla birlikte üzerinde düşünme ve çalışmalar mevcudiyetini devam ettirmekte olduğu görülmektedir (Oktik,2006, 8).

KAYNAKÇA

- Akşit, Bahattin (1985). Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme. Toplum, Siyaset ve Kültür Dönüşümleri Üzerine Araştırmalar. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Aron, Raymond (1994) Sosyolojik Düşüncenin Evreleri, İstanbul, Bilgi Yayınevi.
- Bottomore, Tom; Nisbet, Robert (2006), Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, İstanbul Kırmızı Yayınları
- Collins Randall, Michael Makowsky (2014) Parisin Peygamberleri: Saint-Simon Ve Comte, (Çev Ed Nurgün Oktik)
- Coser, A. Lewis (2015). Sosyolojik Düşüncenin Ustaları(Himmet Hülür, Serhat Toker, İbrahim Mazman Çev.), Ankara, Deki Yayınları.
- GIDDENS, Anthony & PIERSON, Christopher. (2001) Modernliği Anlamlandırma. Alfa Yayınları. İstanbul.
- Giddens, Anthony; Sutton, Philip W, (2018), Sosyolojide Temel Kavramlar, (Ali Eşgin Çev.), Ankara, Phoenix.
- Kongar,E.(2000).Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- Kıray, B. M. (2000) Ereğli, Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, İstanbul, Bağlam Yayıncılık.
- Kivisto, Peter (2008). *Sosyolojinin Temel Kavramları*.(Çeviri ve Notlar: İhsan Çapcıoğlu-Sefer Yavuz). Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Layder, Derek(2014), Sosyal Teoriye Giriş, (Ümit Tatlıcan Çev.) İstanbul Küre Yayınları.
- Oktik, N., “Yapı ve Değişme Araştırmalarında Yeni Arayışlar”, Felsefe ve Sosyal Bilimler Sempozyumu, Vadi Yayınları, Nisan 2006.
- Oktik, N. (2007) Dünden Bugüne Yalıkavak'ta Sosyal Yaşam Projesi, Muğla Üniversitesi Basımevi, Ss. 22-23-35
- Ozankaya, Ö. (2007) Toplum Bilim, İstanbul, Cem Yayınevi.
- Poloma, Margaret M., (1996), Çağdaş Sosyoloji Kuramları, (Hayriye Erbaş Çev.), İstanbul Gündoğan Yayınlar.
- Slattery, Martin (2008). *Sosyolojide Temel Fikirler*. (Yayına Haz., Ü.Tatlıcan-G. Demiriz). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Simmel, George (2005). Metropol ve Zihinsel Yaşam. Şehir ve Cemiyet. (Çeviren: Ahmet Aydoğan). İstanbul: İz Yayıncılık, 167-184.
- Swingewood, Alan (2014), Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi, (Osman Akınbay Çev.), İstanbul, Agora Kitaplığı.

- Turner, Beeghly, Powers, Jonathan H., Leonard, Charles H. (2010). *Sosyolojik Terimin Oluşumu*. (Çeviri: Ümit Tatlıcan). Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Tönnies, Ferdinand (2005). *Gemeinschaft ve Gesellschaft*. Şehir ve Cemiyet. (Çeviren: Ahmet Aydoğan). İstanbul: İz Yayıncılık., 185-217.
- Wallerstein, İ. (2016a). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Wallance, Ruth A; Wolf Alison (2018). Çağdaş Sosyoloji Kuramları Klasik Geleniğin Geliştirilmesi, (Leyla Erbuluz, M. Rami Ayas Çev.), Ankara, Doğubatı Yayınları.
- Yaka, A., (2011), Sosyal Değişme, İstanbul, Gündoğan Yayınları.

“

Bölüm 4

TÜRKİYE’DE BANKACILIK SEKTÖRÜ İLE COVID-19 PANDEMİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

*Esra Canpolat GÖKÇE*¹

*Ahmet DEMİRALP*²

¹ Dr. Öğr. Üyesi Esra Canpolat GÖKÇE, İnönü Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü, e-mail: esra.canpolat@inonu.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-1447-7267

² Dr. Ahmet DEMİRALP, Harran Üniversitesi, İİBF, Ekonometri Bölümü, e-mail: ahmt.dmlrp@gmail.com, Orcid No: 0000-0002-0981-7215

”

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca birçok salgın hastalıkla karşı karşıya kalmıştır. 20.yy başlarından itibaren ise SARS, MERS, İspanyol gribi, kuş ve domuz gribi gibi çok sayıda salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Dünya genelinde birçok ülkenin maruz kaldığı bu salgın hastalıkların ülke ekonomileri üzerinde oldukça olumsuz etkileri olmuştur. Bu salgın hastalıklar ülkelerin başta sağlık sisteminin çökmesi, turizm sektörünün sekteye uğraması, ülkelerin büyüme hızlarının düşmesi, işsizlik oranının artması gibi birçok olumsuz durumu ortaya çıkarmıştır.

Günümüzde karşılaştığımız bu salgın hastalıkların sonuncusu ise 2019'un sonlarında Çin'de görülen korona virüs salgını olmuştur. Ocak ayı itibari ile hızla tüm dünyayı etkisi altına almaya başlamıştır. İlk görülmeye başladıktan yaklaşık üç ay sonra ise Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından pandemi olarak ilan edilerek küresel boyutlu bir tehdit haline gelmiştir. Salgının pandemi ilan edildiği aynı dönemde Türkiye'de de ilk vakalar görülmeye başlamıştır. Vakanın ilk görüldüğü tarihe kadar geçen süreçte ülke yönetimi çeşitli önlemler alarak COVID-19 virüsünü bir nebze de olsa Türkiye'den uzak tutmayı başarmışlardır. Vakaların görülmeye başlamasından itibaren ise yerinde alınan etkin ve önleyici tedbirler sayesinde vaka sayısındaki artış hızı yavaşlatılmıştır (Çetin, 2020:344).

COVID-19 salgını başta sağlık sektöründen sonra en çok olumsuz yönde etkilediği alan finansal piyasalardır. Türkiye'de ilk vakanın görüldüğü andan itibaren BİST 100 indeksinde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Ancak düşüşün başlangıcı ilk vakanın görüldüğü tarihin de öncesine dayanmaktadır (Gülhan, 2020:499).

Salgın küresel boyuta ulaştıktan sonra dünya borsalarında yaklaşık olarak %30'dan çok değer kaybı yaşandığı gözlenmektedir. Türkiye'de ise 11 Mart 2020 gününde Borsa İstanbul (BİST) 100 indeksi kapanışta yaklaşık %7,26 ve ay genelinde ise %35'leri bulan değer kaybı yaşamıştır (Ünlü, Kabak ve Dur, 2020:27).

Korona virüs salgınının Türkiye ekonomisi üzerinde yaratacağı olumsuz etkileri minimuma indirmek için ülke yönetimi bazı ekonomik önlemler almıştır. İlk olarak TCMB faiz indirimine giderek birçok önlemi yürürlüğe koymuştur. Bu politikalardan bazıları, haftalık vadeli faiz

oranını düşürmek, bankaların likidite ihtiyaçlarını karşılamak, reel sektörün kredi ihtiyaçlarını karşılamak şeklindedir. Ayrıca iş dünyasına yönelik destek paketi ile birlikte salgının olumsuz etkilerini azaltmak adına sosyal mesafe uygulamasına yönelik birçok tedbiri de hayata geçirmiştir (Çetin, 2020:344-6).

COVID-19 pandemisi dünya genelinde birçok işletmenin kapanmasına, üretim faaliyetlerinin bitmesine, tüketicinin azalmasına ve bunlara bağlı olarak da işsizlik oranının ciddi boyutlara gelmesine neden olmaktadır. Maalesef, COVID-19'un mali etkileri hem ülkeler hem de sektörler arasında ciddi boyutlara ulaşmakta ve dolayısıyla finansal piyasalar bu durumdan olumsuz şekilde etkilenmektedir. Ancak bu salgın, sektörleri farklı düzeyde etkilemiştir. Sektörlerden bazıları bu durumdan fayda sağlarken, diğerleri ise iflas etme noktasına gelmiştir (Özdemir, 2020:547). Bu doğrultuda BIST sektör indeksleri farklı sektörlerin pandemiden etkilenme düzeylerini ortaya koyan önemli göstergeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Literatürde COVID-19 pandemisinin BIST sektör indeksleri üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar sektörel etkilenme düzeylerini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada BIST sektör indeksinin lokomotif konumunda olan BİST banka (XBANK) indeksinin pandemi ile arasındaki ilişki incelenmiştir. Daha önce yapılan çalışmalar sektörel etkileri ele almakla birlikte sadece XBANK indeksinin incelendiği çalışmaya rastlanmamıştır. XBANK indeksi ile pandemi arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışma hem yöntem hem de veri seti aralığının farklılığı bakımından literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmanın amacı, BİST 100 sektör indekslerinden bankacılık indeksi ile koronavirüsün sebep olduğu toplam vaka ve toplam ölüm sayıları arasındaki ilişkiyi incelemektir. XBANK ile COVID-19 arasındaki ilişkiyi incelemek için Hacker-Hatemi-J (2006) nedensellik analizi ve kalıntılarla genişletilmiş en küçük kareler (RALS- Residual Augmented Least Squares) regresyon yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde COVID-19 salgını ile BİST endeksleri arasındaki ilişkiyi araştıran literatür özetlenmektedir. Üçüncü bölümde, veri setleri ve yöntem tanıtılmaktadır. Dördüncü bölümde banka sektör endeksi ile COVID-19'un sebep olduğu toplam vaka ve ölüm sayıları arasındaki ilişki ekonometrik olarak analiz edilerek bulgular verilmektedir.

Çalışmamız, bulguların değerlendirildiği sonuç bölümü ile tamamlanmaktadır.

1. LİTERATÜR

Koronavirüs salgının pandemi olarak ilan edilmesinden sonra özellikle finansal piyasalar üzerindeki etkisinin incelenmesine yönelik çalışmalar önem kazanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde COVID-19 salgının finansal sistem üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlayan birçok çalışma özetlenerek kapsamlı bir literatür çalışması verilmiştir.

Zeren ve Hızarcı (2020), 23.01.2020 ve 13.03.2020 tarihlerini kapsayan günlük koronavirüs toplam vaka ve ölüm sayıları ile salgının yaygın olarak görüldüğü ülkelerin borsaları arasındaki ilişkiyi Maki eş bütünleşme testi kullanarak incelemiştir. Analiz sonuçlarına göre, toplam vakaların SSE, KOSPI ve IBEX35 ile eş bütünleşme ilişkisi içerisinde olduğu, FTSE MIB, CAC40 ve DAX30 ile eş bütünleşik ilişki içerisinde olmadığı sonucuna varmışlardır.

Liu, Manzoor, Wang, Zhang ve Manzoor (2020), koronavirüs salgınından en çok etkilenen 21 borsa indeksi üzerindeki kısa vadeli etkilerini araştırmak için 21.02.2019-18.03.2020 tarihleri arasındaki hisse senedi verilerini kullanarak anormal ve kümülatif getirilerini olay çalışması yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonuçlarından bütün borsaların salgın sonrasında hızlı düşüşler yaşadığını ve Asya ülkelerindeki borsalarda daha olumsuz anormal getirilerin yaşandığını bildirmişlerdir.

Al-Awadhi, Alsaiifi, Al-Awadhi ve Alhammadi (2020), koronavirüs vaka ve ölüm sayılarının Çin borsasında işlem gören indeksler üzerindeki etkisini panel regresyon yöntemini kullanarak araştırmışlardır. Analiz sonuçlarından, hisse senedi getirilerinin COVID-19 kaynaklı toplam vaka ve ölüm sayılarından olumsuz yönde etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır.

Şeker (2020), Türkiye'deki ilk COVID-19 vakası ile BİST XKURY indeksinde yer alan şirketlerin getirileri üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemiyle incelemiştir. Buna göre, COVID-19 pandemisinin Türkiye'de ilk vakanın duyurulmasının BİST XKURY endeksinde yer alan şirketlerin yaklaşık olarak yarısını olumsuz olarak etkilediğini diğer yarısında ise anormal bir etki olmadığını gözlemlemiştir.

Özdemir (2020), 12 Mart-31 Ağustos 2020 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanarak, koronavirüs toplam vaka ve ölüm sayıları ile BİST 100 indeksleri arasındaki asimetrik ilişkiyi analiz etmek için Hatemi-J

asimetrik nedensellik testini kullanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, koronavirüs pandemisi mali sektör indeksini negatif, teknoloji indeksini ise pozitif yönde etkilediğini gözlemlemiştir.

Yetgin (2020), Türkiye’de koronavirüs vakasının Borsa İstanbul 100 indeksi üzerine etkisini araştırmaya çalışmıştır. Buradan, koronavirüs vaka sayısının birçok önemli işletmenin işlem gördüğü BİST 100 indeksini anlamlı bir şekilde etkilediğini ortaya koymuştur.

Gülhan (2020), koronavirüs pandemisinin Borsa İstanbul’daki etkisini ölçmek için 31.12.2019-28.05.2020 tarihlerini kapsayan verilerin yardımıyla hata düzeltme ve dirençli tahminci modellerini kullanmıştır. Türkiye’deki koronavirüs kaynaklı ölüm oranı, ABD kuru, korku indeksi, enfeksiyon hastalıkları ile sermaye piyasaları oynaklık indeksi ve uluslararası sermaye indeksi arasında hem kısa dönem hem de uzun dönem ilişkisi olduğunu tespit etmiştir.

Barut ve Kaya (2020), COVID-19’un Borsa İstanbul’un bazı alt indeksleri ile ilişkisini ve bu ilişkide hava sıcaklığının etkisini Fourier ADL eş bütünleşme testi ile ölçmek için 10 Mart-15 Haziran 2020 tarihleri arasındaki günlük verileri kullanmışlardır. Eş bütünleşme testinin sonuçlarına göre, BİST tüm, BİST 100, BİST 30, BİST kimya, BİST ulaştırma ve BİST yiyecek indeksleri ile vaka sayıları arasında uzun dönem ilişkisi tespit ederlerken, BİST turizm indeksi ile vaka sayıları arasında uzun dönem ilişkisi tespit edememişlerdir. Ayrıca, moderatör değişkenin ise vaka sayıları ve BİST indeksleri arasındaki ilişkiyi güçlendirdiğini göstermişlerdir.

Ölmez ve Ekinci (2020), COVID-19 salgınının BİST 100 üzerindeki etkisini olay çalışması ve zaman serisi (GARCH) yöntemlerini kullanarak incelemişlerdir. Olay çalışmasından elde edilen sonuçlara göre, Türkiye’de COVID-19’un görüldüğü ilk gün BİST 100’ün anormal getiriye sahip olduğunu göstermişlerdir. Sektör indeks getirilerine göre ise bütün sektörler (hizmet, sinai, mali ve teknoloji) anormal getirilere sahip olup bu dönemde olumsuz etkilendiklerini gözlemlemişlerdir. Ayrıca zaman serisi analiz yöntemine göre ise, salgının BİST 100 üzerinde oynaklığa yol açtığı ve etkili olduğu sonucuna varmışlardır.

Barut ve Kaygın (2020), koronavirüsün finansal piyasalara olan etkisini incelemek için 11 ülkedeki vakaların ilk görüldüğü tarihten 8 Nisan 2020 tarihine kadar olan oluşan vaka ve ölüm sayısı verilerini kullanmışlardır. İlişkiyi ölçmek için ise Bayer ve Hanck eş bütünleşme analizini kullanmışlardır. Analiz sonucuna göre, koronavirüs vaka sayısı ile BİST10 FTSE MIB, IBEX35, AEX ve Shanghai endeksleri arasında eş bütünleşme

olduğu, DAX, CAC 40, BEL 20, SMI, FTSE 100 ve DOW 30 endeksleri arasında ise eş bütünleşme olmadığı sonucuna varmışlardır.

Göker, Eren ve Karaca (2020), koronavirüs pandemisinin BİST endeks getirileri üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemiyle analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre, incelenen dönemlerin çoğunda birçok sektörün negatif CAAR elde ettiği, bazı dönemlerde ise farklı sektörlerin CAAR değerlerinin pozitif olduğunu göstermişlerdir.

Öztürk, Şişman, Uslu ve Çıtak (2020), koronavirüs pandemisinin BİST’de yer alan sektörler üzerindeki etkisini incelemek için 2 Ocak-15 Nisan 2020 tarihleri arasındaki verileri kullanarak sabit etkiler yöntemiyle açıklamayı amaçlamışlardır. Analiz sonuçlarından elde edilen bulgulardan Borsa İstanbul’da yer alan sektör indekslerinin dünya genelindeki vaka sayılardan ziyade Türkiye’de görülen vaka sayılarından daha çok etkilendiklerini göstermişlerdir. COVID-19 salgınından en fazla etkilenen sektörler metal ürünleri, makine, spor, bankacılık ve sigortacılık sektörleridir. Yiyecek-ıçecek, toptan-perakende satış ve gayrimenkul yatırım sektörlerin ise diğer sektörlerle nazaran daha az etkilendiklerini tespit etmişlerdir.

Kılıç (2020), BİST sektör indekslerine ait 2 Ocak 2018-30 Nisan 2020 tarihlerini kapsayan kapanış verileri yardımıyla, koronavirüs pandemisinin BİST sektör endeksleri üzerindeki etkisini olay etüdü yöntemiyle incelemiştir. Elde edilen bulgulardan COVID-19 pandemisinin, incelenen sektör endekslerinin üzerinde olumsuz etkisi olduğunu tespit etmişlerdir. En çok olumsuz etkilenen sektörlerin turizm ve tekstil sektörleri olduğunu, ticaret sektörünün ise salgın sürecinde pozitif yönde etkilendiğini göstermiştir.

Şenol ve Zeren (2020), koronavirüs kaynaklı vaka ve ölüm sayıları ile MSCI dünya endeksleri, Avrupa, Yükselen Piyasalar ve G7 piyasalarının 21 Ocak-7 Nisan 2020 tarihleri arasındaki verilerini kullanarak aralarındaki ilişkiyi Fourier eş bütünleşme testi ile analiz etmişlerdir. Analiz sonuçlarından, COVID-19 ile pay senedi getirileri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Yapılan detaylı literatür taramasından finansal piyasalar üzerine hem Türkiye’de hem de dünyada bulunan borsa endeksleri ile COVID-19 salgını arasındaki ilişkilerin farklı analiz yöntemleri ile incelendiği görülmektedir. COVID-19 salgını ile borsa endeksleri içinde yer alan birçok sektörle ilişkilerinin açıklandığı birçok çalışma olmasına karşın BİST banka (XBANK) endeksi ile ilgili herhangi bir çalışma

bulunamamıştır. Dolayısıyla yapılan bu çalışmanın literatüre önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

2. VERİ SETİ ve YÖNTEM

Bu çalışmada, koronavirüs salgını ile bankacılık sektörü endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. Türkiye'deki koronavirüsün sebep olduğu toplam vaka ve ölüm sayıları ile bankacılık sektörü arasındaki ilişkinin incelenmesinde veri seti için zaman aralığı olarak 11 Mart 2020 ile 5 Mart 2021 arasında yayınlanan günlük veriler kullanılmıştır. COVID-19 göstergesi olarak Türkiye'nin toplam vaka ve ölüm sayıları kullanılmıştır. Bankacılık sektörü göstergesi olarak BIST sektörel göstergeler içerisinde yer alan BIST Banka (XBANK) endeksi kullanılmıştır. XBANK endeksi verilerine www.investing.com web sayfasından, Türkiye'nin COVID-19 vaka ve ölüm sayılarına ise www.ourworldindata.org web sayfasından ulaşılmıştır. Analizlerde kullanılan veriler logaritmik formdadır.

Değişkenlerin birim kök içerip içermedikleri Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen Fourier Augmented Dickey Fuller (FADF) birim kök testi ile sınanmıştır. Serilerin seviyelerinde durağan olmadıkları birinci farklarında durağanlaştıkları sonucuna ulaşılmıştır. Birinci farkları alınarak durağan hale getirilen seriler için Hacker ve Hatemi-J (2006) tarafından önerilen bootstrap nedensellik analizi yapılmıştır. Nedensellik analizi sonucunda aralarında nedensellik ilişkisinin bulunduğu değişkenler için regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan regresyon analizinin varsayımları sınanarak modelin kalıntılarının normal dağılmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Normal dağılıma uymama durumunda güçlü sonuçlar elde edilmesini sağlayan Im ve Schmidt (2008) tarafından önerilen RALS regresyon tahmin yöntemi kullanılmıştır.

2.1. Enders ve Lee (2012) Fourier ADF Birim Kök Testi

Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen birim kök testi deterministik teriminin fourier fonksiyonuyla gösterildiği Dickey-Fuller testine dayalı bir test olup güç ve boyut özelliklerinin güçlü sonuçlar verdiği bir test olarak literatürde yer almaktadır.

$\alpha(t)$, zamanın fonksiyonu olan deterministik terim olmak üzere Dickey Fuller regresyon modelini Enders ve Lee (2012) şu şekilde göstermiştir:

$$y_t = \alpha(t) + \rho y_{t-1} + \gamma t + \varepsilon_t \quad (1)$$

Burada ε_t , σ_ε^2 varyansla durağan dağılmaktadır ve $\alpha(t)$, t 'nin deterministik bir fonksiyonudur. Enders ve Lee (2012) burada birim kök temel hipotezinin test edilmesi süreci ile ilgilenmişlerdir ve $\alpha(t)$ 'nin bilinmeyen fonksiyonel yapısı için aşağıdaki şekilde gösterilen fourier yaklaşımının kullanılmasını önermişlerdir:

$$\alpha(t) = \alpha_0 + \sum_{k=1}^n \alpha_k \sin(2\pi kt/T) + \sum_{k=1}^n \beta_k \cos(2\pi kt/T) ; \\ n \leq T/2 \quad (2)$$

Burada n frekans sayısını, k uygun frekans sayısını T ise gözlem sayısını göstermektedir. Burada Enders ve Lee (2012) kümülatif frekans kullanmanın aşırı uyum sebebi ile güç kaybı sorununun oluşacağını bu yüzden $n = 1$ alınmasının daha güçlü sonuçlar verdiğini ifade etmişlerdir (Enders ve Lee, 2012:198). Bu test yapılırken ilk olarak (2) numaralı model $n = 1$ ve $k, 1 \leq k \leq 5$ aralığında bütün tam sayı değerleri alacak şekilde tahmin edilir. Tahmin edilen modeller içerisinde kalıntı karele toplamı en küçük olan modelin k değeri uygun k olarak seçilir. Eğer (2) numaralı modelde otokorelasyon sorunu varsa modele bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri eklenir ki bu Augmented Dickey Fuller birim kök testinin yapısıdır. Bu sebeple bu test literatürde Fourier ADF (FADF) birim kök testi olarak yer almaktadır. Uygun k değeri belirlendikten sonra tahmin edilen fourier yapıları ADF regresyonu için ön test olarak doğrusal dışılık testi uygulanır. Bunun sebebi fourier terimlerinin modele anlamlı bir etkisinin olup olmadığını göstermektir. Bunun için fourier terimlerinin sıfıra eşit olduğunu gösteren temel hipotez F testi ile sınanır. Ancak bu F test istatistiğinin dağılımı birim kök temel hipotezi altında üretilen veri yaratma sürecinden ötürü standart olmayan bir dağılıma uyar. Bu yüzden standart F testinin kritik değerleri kullanılamaz. Enders ve Lee (2012) bu test için kullanılacak F testi kritik değerlerini üretmek için çalışmalarında göstermişlerdir. Yapılan F testi sonucunda elde edilen F test istatistiği Enders ve Lee (2012) tarafından üretilen F kritik değerlerinden küçükse

doğrusallık temel hipotezi reddedilemez ve bu durumda ADF birim kök testinin sonuçlarının kullanılmasını önermişlerdir. Eğer F testi sonucunda doğrusallık temel hipotezi reddedilirse o zaman FADF birim kök testi sonuçları kullanılabilir. FADF test istatistiği Enders ve Lee (2012) tarafından oluşturulan ve tablolaştırılan kritik değerler ile kıyaslanarak birim kök temel hipotezinin reddedilirse alternatif hipotez gereği ilgilenilen serinin durağan olduğu sonucuna varılır.

2.2. Hacker ve Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Analizi

Hacker ve Hatemi-J (2006), Toda ve Yamamoto (1995)'nin önerdiği nedensellik testinde, kalıntıların normal dağılıma uymadığı ve ARCH etkisinin olduğu durumlarda hesaplanan test istatistiğinin ki-kare dağılımına uymaması problemini ortadan kaldırmak için bootstrap simülasyonunu kullanarak daha iyi sonuç veren yeni bir metod geliştirmişlerdir. Gecikmesi arttırılmış VAR modeline dayanan Toda-Yamamoto yöntemi için VAR (p) modeli,

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (3)$$

şeklinde olup burada y_t , v ve ε_t , n -boyutlu birer vektör ve A_r ise r gecikme için $n \times n$ tipinde bir parametre matrisidir. Toda ve Yamamoto (1995), bütünleşik değişkenler arasındaki nedenselliği test etmek için arttırılmış VAR ($p + d$) modelini aşağıdaki şekilde önermişlerdir.

$$y_t = \hat{v} + \hat{A}_1 y_{t-1} + \dots + \hat{A}_p y_{t-p} + \dots + \hat{A}_{p+d} y_{t-p-d} + \hat{\varepsilon}_t \quad (4)$$

Burada p gecikme uzunluğunun bilindiği varsayılmakta olup d de değişkenlerin maksimum bütünleşme dereceleridir. H_0 hipotezi reddedilmezse y_t 'nin k . elemanı, y_t 'nin j . elemanının Granger nedeni olmadığı şeklinde oluşturulmuştur. Toda ve Yamamoto testinde VAR ($p + d$) modeli $Y = \hat{D}Z + \hat{\delta}$ şeklinde ifade edilebilir. Burada.

$$Y = (y_1, \dots, y_t)_{n \times T} \quad \text{matris,}$$

$$\hat{D} = (\hat{v}, \hat{A}_1, \dots, \hat{A}_p, \dots, \hat{A}_{p+d})_{n \times (1+n(p+d))} \quad \text{matris,}$$

$$Z_t = \begin{pmatrix} 1 \\ y_t \\ y_{t-1} \\ \vdots \\ y_{t-p-d+1} \end{pmatrix}_{(1+n(p+d)) \times 1} \quad \text{matrisi, } t = 1, \dots, T \text{ için,}$$

$$Z = (Z_0, \dots, Z_{T-1})_{(1+n(p+d)) \times T} \text{ matrisi, } \hat{\delta} = (\hat{\varepsilon}_1, \dots, \hat{\varepsilon}_T)_{n \times T} \text{ matristir.}$$

Kısıtsız regresyonun kalıntılarında elde edilen $\hat{\delta}_U$ matrisinden $S_U = \hat{\delta}_U' \hat{\delta}_U / T$ varyans-kovaryans matrisi hesaplanır. $\beta = \text{vec}(v, A_1, \dots, A_p, 0_{n \times nd})$ ve $\hat{\beta} = \text{vec}(\hat{D})$ şeklinde tanımlanır ve burada vec , sütun-yığılma operatörü ve $0_{n \times nd}$ ise n -sırlı ve $n(d)$ sütunlu sıfır matrisidir. Toda ve Yamamoto (1995)'in önermiş oldukları modifiye Wald (MWALD) test istatistiği aşağıdaki şekilde verilmiştir.

$$MWALD = (C\hat{\beta})' [C((Z'Z)^{-1} \otimes S_U)C']^{-1} (C\hat{\beta}) \quad (5)$$

Burada \otimes sembolü, Kronecker delta çarpımı ve C de, $pxn(1 + n(p + d))$ boyutlu bir matris olarak tanımlanmıştır. Nedensellik ilişkisinin test edilmesi için önerilen sıfır hipotezi $H_0: C\beta = 0$ şeklinde oluşturulmuştur. Asimptotik olarak ki-kare dağılımına uyan MWALD testinin serbestlik derecesi, p gecikme sayısına eşittir. Hatemi-J (2003, 2008) uygun gecikme uzunluğunu, SBC ve HQ bilgi kriterlerinin ortalamasına dayanan aşağıdaki (6) denklemi ile verilen yeni bir bilgi kriteri önererek hesaplamıştır.

$$HJC = \ln(\det \hat{\Omega}_j) + j \left(\frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right), \quad j = 0, 1, \dots, p \quad (6)$$

Burada $\det \hat{\Omega}_j$, VAR (j) modelindeki kalıntıların tahmin edilen maksimum olabilirlik varyans-kovaryans matrisinin determinantını göstermektedir. n değişken sayısını, T gözlem sayısını göstermektedir (Hatemi-J ve Uddin, 2014: 377).

2.3. RALS Tahmincileri

En küçük kareler (EKK) yöntemi ile etkin tahminciler elde edilebilmesi için kalıntıların normal dağılım varsayımını sağlaması gerekmektedir.

Ancak birçok iktisadi ve finansal serinin dağılımının normal dağılıma uymadığı bilinmektedir. Normal dağılım varsayımına uymayan seriler için Im ve Schmidt (2008) kalıntılarının fonksiyonu olan serileri modele eklemeyi önermişlerdir. Önerdikleri yeni modelden elde edilen tahmincileri kalıntılarla genişletilmiş EKK (RALS- Residual Augmented Least Squares) tahmincileri olarak isimlendirmişlerdir. RALS tahmincilerinin elde edilmesi için aşağıdaki regresyon modeli verilmiş olsun:

$$y_t = \phi' z_t + u_t \quad (7)$$

Burada $t = 1, \dots, T$, $z_t = (1x_t)'$, x_t ; t zamanında gözlemlenen $(k - 1) \times 1$ boyutlu zaman serisi vektörü, $\phi = (\alpha\beta)'$ parametreler vektörü, α ; sabit ve β , $(k - 1) \times 1$ boyutlu bağımsız değişkenlerin katsayı vektörüdür. u_t , sıfır etrafında bağımsız özdeş dağılım gösteren simetrik bir fonksiyondur. (7) nolu modele kalıntılarının fonksiyonu olan \hat{w}_t serisi eklenerek EKK ile model tahmin edilir:

$$y_t = \alpha + \beta' z_t + \gamma' \hat{w}_t + e_t \quad (8)$$

$$\hat{w}_t = [(\hat{u}_t^3 - 3\hat{\sigma}^2 \hat{u}_t)(\hat{u}_t^2 - \hat{\sigma}^2)]' \quad (9)$$

Burada \hat{u}_t EKK kalıntılarıdır ve $\hat{\sigma}^2$ (7) nolu modelden elde edilmiş standart varyans tahminidir. (9) nolu modeldeki ilk terim $E[(e_t^2 - \sigma_e^2)y_{t-1}] = 0$ şeklindeki sabit varyans varsayımını gösteren moment koşuluna göre oluşturulmuştur. Bu koşul sayesinde kalıntılar simetrik değilken bile tahminciler etkindirler. İkinci terim ise normal dağılım durumunda sağlanan belirlenme koşulu ile ilgilidir. Normal olmayan dağılımlarda bu terim kullanılarak daha güçlü sonuçlar elde edilebilmektedir (Yılancı ve Aydın, 2018:105-106).

β^* olarak gösterilen RALS tahmincileri aşağıdaki şekilde hesaplanır:

$$\beta^* = (\tilde{X}' M_{\tilde{W}} \tilde{X})^{-1} \tilde{X}' M_{\tilde{W}} Y$$

Burada $M_{\tilde{W}}$ idempotent matristir ve $M_{\tilde{W}} = I_T - \tilde{W}'(\tilde{W}'\tilde{W})^{-1}\tilde{W}$, I_T , T×T boyutlu özdeş matristir.

3. AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmada ilk olarak birim kök içeren değişken olup olmadığını belirlemek için FADF birim kök testi kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda elde edilen FADF birim kök testi sonuçları Tablo 1’de yer almaktadır:

Tablo1: FADF Birim Kök Testi Sonucu

Değişkenler	k	Min. KKT	F _{test}	Gecikme	FADF _{Test}	ADF _{Test}	Olasılık
XBANK	2	0,1233	2,6849	9	-0,7475	-1,1812	0,6829
Δ XBANK	2	0,1173	3,2983	8	-6,0611	-4,7289	0,0001*
VS	1	3,2645	3,5509	15	-2,4155	-0,3923	0,907
Δ VS	3	5,1497	1,9461	14	-4,9545	-4,6057	0,0002*
ÖS	1	3,7693	5,7007	15	-1,6425	0,2496	0,9751
Δ ÖS	1	6,2493	5,3165	15	-5,2962	-4,0473	0,0014*

Not: k uygun frekans sayısını gösterir. Uygun gecikme uzunluğu genelden özele t istatistiği yöntemi ile elde edilmiştir. %5 anlamlılık düzeyinde FADF testi k=1, 2 ve 3 için sırasıyla kritik değerler: -3.78, -3.26 ve -3.06’dır. F test istatistiği için %5 düzeyinde kritik değer: 7.41’dir.

Not: Δ değişkenin farkını; *, %5 düzeyinde temel hipotezin reddedildiğini gösterir.

Tablo 1’de elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde değişkenlerin tamamında fourier terimleri anlamsız bulunmuştur. Böyle durumlarda geleneksel ADF testi sonuçlarının kullanılması daha güçlü sonuçlar verdiği için ADF birim kök testi sonuçlarına göre değerlendirme yapılmıştır. ADF birim kök testi sonuçlarına göre değişkenlerin tamamının birinci farklarında durağanlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda yapılmış olan nedensellik ve regresyon analizlerinde

değişkenler birinci dereceden farkları alınıp durağanlaştırılarak kullanılmıştır.

Farkları alınarak durağanlaştırılan seriler için yapılan Hacker ve Hatemi-J (2006) bootstrap nedensellik analizi sonuçları Tablo 2’de yer almaktadır:

Tablo 2: Hacker-Hatemi-J Bootstrap Nedensellik Testi Sonuçları

Sıfır Hipotezi	Test İstatistiği	Kritik Değerler			Optimal Gecikme
		%1	%5	%10	
ÖS→XBANK	25.254*	28.801	22.487	19.527	11
XBANK→ÖS	20.139*	26.438	20.452	17.822	11
VS→XBANK	0.017	8.127	4.292	2.759	1
XBANK→VS	0.167	7.970	4.317	2.797	1

Not: *, %5 düzeyinde düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Optimal gecikme uzunluğu HJC kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 2’de yer alan Hacker-Hatemi-J testinin sonuçlarından, bankacılık sektörü ile COVID-19 kaynaklı toplam ölüm sayıları arasında çift yönlü nedensellik varken COVID-19 toplam vaka sayıları ile bankacılık sektörü için bir nedensellik ilişkisine rastlanamamıştır. Aralarında nedensel ilişkinin bulunduğu değişkenler için regresyon modeli oluşturularak değişkenlerin birbirleri üzerindeki etkilerinin yönü tahmin edilmiştir. Oluşturulan regresyon modeli için değişkenlerin farkları alınarak durağan hale getirilmiştir. Regresyon modeli için varsayım sınamaları yapılmıştır. Modelde otokorelasyon sorununun olup olmadığı Breusch-Goldfrey (1978) otokorelasyon testi ile sınanmış modelde otokorelasyon sorununun olmadığı sonucuna varılmıştır ($p>0.05$). Ancak yapılan Jarque-Bera (1987) normallik sınaması sonucuna göre modelin kalıntılarının normal dağılmadığı görülmüş ($p<0.05$) ve normal dağılmama durumunda güçlü

sonuçlar veren RALS tahmincileri kullanılarak güçlü sonuçlar elde edilmiştir. RALS tahmincileri kullanılarak elde edilen regresyon analizi sonucu Tablo 3’de yer almaktadır:

Tablo 3: Regresyon Analizi Sonuçları¹

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık değeri
ÖS	-0.0238	0.0073	-3.2415	0.0014
w1	1.9234	1.8294	1.0514	0.2941
w2	161.7120	35.6076	4.5415	0.0000
Sabit	0.0015	0.0013	1.1925	0.2342
$R^2=0.19$		$F_{\text{test istatistiği}}=18.2795$		
$F_{\text{olasılık}}=0.0000$				

Not: w1 ve w2, kalıntılardan elde edilmiş RALS terimleridir.

Tablo 3’de elde edilen regresyon analizi sonuçlarına göre COVID-19 toplam ölüm sayıları ile bankacılık sektörü endeksi arasında ters yönlü bir ilişki vardır. İlişki katsayısı -0.0238 olarak tahmin edilmiştir ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir ($p<0.05$). Bu demek oluyor ki ölüm sayılarında meydana gelen yüzde bir birimlik artış bankacılık sektörü endeksinde yüzde 0.0238’lik bir azalış meydana getirecektir. Ayrıca modelin R^2 değeri 0.18 olarak elde edilmiştir. Bu değer oldukça düşüktür. Bunun sebebi bankacılık sektörü üzerinde etkisi olan değişken olarak sadece COVID-19 ölüm sayılarının alınmış olmasıdır. Çünkü bu süreçte XBANK endeksi üzerinde etkili olabilecek pek çok önemli değişken söz konusudur. Biz burada sadece COVID-19 etkisini görmek istediğimiz için tek değişken ile modeli oluşturduk ancak başka çalışmalarda gerekli

¹ Regresyon analizi için yapılan varsayım testleri EK-A’da verilmiştir.

olduğu düşünölen değışkenler modele dahil edilerek modelin açıklama gücü artırılabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada bankacılık sektörü ile COVID-19 pandemisi arasındaki ilişki 11 Mart 2020 ve 5 Mart 2021 aralığı için günlük veriler kullanılarak incelenmiştir. Bankacılık sektörü göstergesi olarak BIST Banka (XBANK) indeksi kullanılmıştır. COVID-19 göstergesi olarak da Türkiye’de gerçekleşen günlük toplam ölüm ve vaka sayıları kullanılmıştır. Değişkenlerin seviye değerlerinde durağan olmayıp birinci farkları alınınca durağanlaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Birinci farkları alınarak durağanlaştırılan seriler için Hacker-Hatemi-J bootstrap nedensellik testi uygulanmıştır. Elde edilen nedensellik analizi sonuçlarına göre ölüm sayıları ve XBANK değişkeni arasında çift yönlü nedenselliğe rastlanırken, vaka sayıları ve XBANK değişkeni arasında bir nedensellik ilişkisine rastlanamamıştır. Aralarında nedensellik ilişkisi bulunan XBANK ve ölüm sayısı değişkenleri için katsayı tahmini yapabilmek için regresyon analizi yapılmıştır. Kurulan modelde XBANK değişkeni bağımlı değişken, ölüm sayısı değişkeni ise bağımsız değişken olarak yer almıştır. Kurulan regresyon modeli için varsayım sınamaları sonucunda modelin kalıntılarının normal dağılmadığı görölmüştür. Bu yüzden normal dağılmama durumunda güçlü sonuçlar veren RALS tahmincileri kullanılarak regresyon modeli tahmin edilmiştir. Varsayımların sağlandığı modelden elde edilen sonuçlara göre COVID-19 toplam ölüm sayılarının XBANK değişkenini negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Elde edilen sonuçlar pandemi sürecinde Türkiye’de finans sektörü için alınan önlemlerin gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir. Yapılan ekonometrik analizler, COVID-19 vaka sayılarından ziyade ölüm sayılarının XBANK üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Bu da pandemi sürecinde esas belirsizliği ölüm sayılarının oluşturduğu sonucunu vermektedir. Çünkü Türkiye bu süreçte vaka sayılarındaki artışlardan ziyade ölüm sayılarındaki artışlar doğrultusunda alarma geçerek kısıtlamalar uygulamakta ve bu da ekonomi ve finans sektörü üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmektedir. Ayrıca kısıtlamalar yoluna gidilerek alınan önlemler haricinde ekonomiyi canlı tutacak desteklerin yetersiz olması da finans sektörünü olumsuz etkilemektedir. COVID-19 vaka sayılarındaki artışlar, bankacılık sektörü üzerinde şimdilik olumsuz

bir etki oluşturmazken, ölen kişi sayısının artmasının bankacılık sektörünü olumsuz şekilde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu yüzden bankacılık sektörü üzerindeki baskının azaltılabilmesi için ağır hasta sayılarının ve ölümlerin önüne geçebilecek önlemlerin hızlı bir şekilde alınması gerekmektedir. Bunun yolu da ülke nüfusunun hızlı bir şekilde aşılmasından geçmektedir. Hastalığı tamamen bitirmekten ziyade bu hastalığın ağır seyretmesini ve ölümleri engelleyen aşı tedavisi, sadece banka sektörü için değil tüm sektörler için tek çare olarak görülmektedir. Çünkü alınacak para politikası önlemleri reel ekonomi canlanmadığı sürece finans sektörü için sürdürülebilir bir çözüm sunamayacaktır.

KAYNAKÇA

- Al-Awadhi, A. M., Alsaifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhammadi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of behavioral and experimental finance*, 27: 1-5.
- Barut, A., & Kaya, E. (2020). Covid-19 Ve Seçilmiş Bıst Sektör İndeksleri İlişkisinde Sıcaklığın Moderatör Etkisi. *Electronic Turkish Studies*, 15(6): 155-167.
- Barut, A., & Kaygın, C. Y. (2020). Covid-19 Pandemisinin Seçilmiş Borsa Endeksleri Üzerine Etkisinin İncelenmesi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Covid-19 Special Issue): 59-70.
- Breusch, T. S. (1978). Testing for autocorrelation in dynamic linear models. *Australian Economic Papers*, 17: 334-55.
- Çetin, A. C. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Türkiye'de Genel Ekonomik Faaliyetlere ve Hisse Senedi Borsa Endeksine Etkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi*, 4(2): 341-362.
- Enders, W., Lee, J. (2012). The flexible Fourier form and Dickey-Fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117: 196-199.
- Godfrey, L. G. (1978). Testing for higher order serial correlation in regression equations when the regressors include lagged dependent variables. *Econometrica*, 46: 1303-1310.
- Göker, İ. E. K., Eren, B. S., & Karaca, S. S. (2020). The Impact of the Covid-19 (Coronavirus) On the Borsa Istanbul Sector Index Returns: An Event Study. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(Covid-19 Special Issue): 14-41.
- Gülhan, Ü. (2020). Covid-19 Pandemisine Bıst 100 Reaksiyonu: Ekonometrik Bir Analiz. *Electronic Turkish Studies*, 15(4): 497-509.
- Hacker, R. S., Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: theory and application. *Applied Economics*, 38: 1489-1500.
- Hatemi-J, A. (2003). A new method to choose optimal lag order in stable and unstable VAR models. *Applied Economics Letters*, 10(3): 135-137.

- Hatemi-J, A. (2008). Forecasting properties of a new method to determine optimal lag order in stable and unstable VAR models. *Applied Economics Letters*, 15(4): 239-243.
- Hatemi-J, A., & Uddin, G. S. (2014). On the causal nexus of remittances and poverty reduction in Bangladesh. *Applied Economics*, 46(4): 374-382.
- Im, K. S., Schmidt, P. (2008). More efficient estimation under non-normality when higher moments do not depend on the regressors, using residual augmented least squares. *Journal of Econometrics*, 144(1): 219-233.
- Jarque, C. M., Bera, A. K. (1987). A test for normality of observations and regression residuals, *International Statistical Review*, 55: 163-172.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1): 66-77.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., & Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8): 1-19.
- Ölmez, U., & Ekinci, A. A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) Salgınının Hisse Senedi Piyasasına Etkisi: Bıst 100 Örneği. *Ekonomi Politika Ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı): 225-239.
- Öztürk, Ö., Şişman, M. Y., Uslu, H., & Çıtak, F. (2020). Effect of COVID-19 outbreak on Turkish stock market: a sectoral-level analysis. *Hitit University Journal of Social Sciences Institute*, 13(1): 56-68.
- Şeker, Y. Covid-19 Pandemisinin Bıst Kurumsal Yönetim Endeksinde Yer Alan Şirketler Üzerindeki Etkisi. *Karadeniz Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(2): 79-94.
- Şenol, Z., & Zeren, F. (2020). Coronavirus (COVID-19) and stock markets: The effects of the pandemic on the global economy. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4): 1-16.
- Toda, H. Y., & Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1): 225-250.
- Yetgin, M. A. (2020). Koronavirüsün Borsa İstanbul'a Etkisi Üzerine Bir Araştırma Ve Stratejik Pandemi Yönetimi. *Finans Ekonomi Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2): 324-335.

Yılanıcı, V., Aydın, M. (2018). Türkiye’de Kadın Okullaşmasının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: RALS-EG Eşbütünleşme Testi Yaklaşımı. *UIİİD-IJEAS, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı*, 101-112.

Zeren, F., & Hızarcı, A. (2020). The Impact Of Covid-19 Coronavirus on Stock Markets: Evidence from Selected Countries. *Muhasebe Ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1): 78-84.

<https://tr.investing.com/indices/ise-banks-historical-data> , Erişim Tarihi: 8.3.2021

<https://ourworldindata.org/coronavirus/country/turkey?country=~TUR>, Erişim Tarihi: 8.3.2021

EK-A**Tablo 4:** Breusch-Goldfrey Otokorelasyon Testi Sonucu

Test İstatistiği $N \cdot R^2$	Ki-Kare Olasılık Değeri
0.4866	0.7840

Tablo 5: Jarque-Bera Normallik Testi Sonucu

Test İstatistiği	Olasılık Değeri
51.2767	0.0000

Tablo 6: RALS Terimleri Eklenerek Elde Edilen Regresyon Modelinin Breusch-Goldfrey Otokorelasyon Testi Sonucu

Test İstatistiği $N \cdot R^2$	Ki-Kare Olasılık Değeri
0.8778	0.6447

“

Bölüm 5

YOKSULLUKLA MÜCADELEDE SOSYAL YARDIMLAŞMA VE DAYANIŞMA VAKIFLARININ ETKİLERİ: KIRKLARELİ İLİ ÖRNEĞİ

Aykut AYDIN¹

¹ Bu çalışma, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezidir.

ORCID ID: 0000-0003-2834-1416

Danışman: Prof. Dr. Süleyman ÖZDEMİR

”

GİRİŞ

Yoksulluk, sosyal politika tarihi boyunca en temel konulardan biri olmuştur. Yoksulluk, neden ve sonuçları çok çeşitli olduğundan ve çok farklı kesimleri etkilediğinden dolayı birbirinden farklı ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapıdaki toplumların ortak sorunudur. Yoksulluğun nedenleri çok çeşitli olmasına karşılık birkaç başlık altında toplanabilmektedir. Ekonomik nedenler, yoksulluğun nedenlerinden biridir. Ekonomik nedenlerden, ekonomik büyüme stratejileri veya diğer adıyla sermaye birikim süreçleri olan ithal ikameci büyüme veya ihracata dayalı büyüme stratejileri yoksulluk üzerinde etkili olmaktadır. Yeni ekonomik sistemler, yeni piyasalar, yeni sektörler, rekabet vb. sayılabilecek pek çok faktör, yoksulluğun doğrudan ve dolaylı nedenleri olabilmektedir. Enflasyon, yoksulluğun oluşmasında ve artmasında diğer bir ekonomik nedendir. Daimî enflasyon özellikle toplumdaki sosyal dokuyu tahrip etmekte, geniş kitlelerinin yoksullaşmasına sebep olabilmektedir. Diğer bir ekonomik sorun, adil olmayan gelir dağılımıdır. Sosyal alanda farklı kesimler arasında kutuplaşmaların adeta yapısal bir nedeni olan gelir dağılımı sorunu, tüm dünyanın ortak sorunudur. Ekonomik krizler de gelir dağılımını bozarak, doğrudan ve dolaylı olarak millî gelirin azalmasına, piyasaların zarar görmesine ve işsizliğe yol açarak yoksulluğu tetiklemektedir. Sosyal nedenler, yoksulluğa yol açan diğer bir nedendir. Hızlı nüfus artışı, ailenin yoksullaşması, aile yapısındaki değişim, göç, toplumun eğitim düzeyi, ayrımcılık gibi nedenler, çok sayıdaki sosyal nedenlerin sadece birkaç alt başlığıdır.¹ Siyasal nedenler de yoksulluğu önemli oranda etkilemektedir. Olumsuz politik ortamlar çok geniş kesimleri etkilemekte ve bu kesimleri yoksulluğa düşürebilmektedir. İnsanlık tarihi kadar eski bir konu olan yoksulluğa karşı, tarihin farklı dönemlerinde çeşitli politikalar üretilmeye çalışılmıştır. Tüm politikalar esasında yoksulluğu bitirmek ortak paydasında buluşsa da ne yazık ki yoksulluğun tarih boyunca tam anlamıyla giderilemediği gerçeği ile karşı karşıya bulunmaktayız. Modern dönemde yoksulluk sorununa bakış da tarihsel gerçekliğe paralel bir anlayışla, yoksulluğun bitirilemeyeceği; ancak azaltılabileceği görüşüdür. Çözümünde başvurulacak birçok yöntem bulunan yoksulluğun, modern çağda hem kurumsal hem de finansal açıdan sürdürülebilir olanının sosyal sigortalar olduğu söylenebilir. Sosyal sigortaların yetmediği yerlerde sosyal güvenliğin diğer araçları olan sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar gibi etkinlikleri yadsınamayacak yöntemler devreye girmektedir. Sosyal hizmetler, kamusal, yarı kamusal ve gönüllü kuruluşlar tarafından sunulabilmektedir.² Sosyal yardımlar da, sosyal korumanın önemli bir bileşimi sayılmaktadır. Sosyal yardımların hedefi ihtiyaç sahiplerinin asgari düzeyde bir yaşam düzeyi sunmaktır. Devletlerin en önemli sosyal yardım sağlayıcısı olduğu bilirse de devlet dışında diğer toplumsal aktörlerin rolü de yadsınamamaktadır. Çeşitli sivil toplum kuruluşları aracılığıyla sosyal yardım faaliyetleri

sürdürülse de devletlerin bu alanda varlıklarına duyulan ihtiyaç aşikârdır. Türkiye’de Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, yoksulluğun hızla arttığı, sosyal sınıflar arasındaki makasın gittikçe genişlediği son dönemde son derece önemli hale gelmişlerdir. Çok geniş sosyal yardım programları ve proje destek faaliyetlerine sahip olan vakıflar kanalıyla, muhtaç bireylerin her türlü ihtiyaçları giderilmeye çalışılmakta, çeşitli projeler ile sürdürülebilir bir gelire kavuşabilmelerine fırsat verilmektedir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları tarafından aile destek yardımları adı altında barınma, gıda ve yakacak yardımları; eğitim yardımları adı altında, eğitim materyali yardımı, şartlı eğitim yardımı, öğle yemeği yardımı, ücretsiz kitap yardımı, yükseköğrenim bursları; sağlık yardımları adı altında, tedavi destekleri, şartlı sağlık yardımı, engelli ihtiyaç yardımı; özel amaçlı yardımlar adı altında ise; aşevleri, afet ve terörden zarar görenlere yönelik yardımlar sunulmaktadır. Proje destekleri olarak da; Gelir Getirici Projeler, Sosyal Hizmet Projeleri, Kırsal Alanda Sosyal Destek Projeleri (KASDEP), Toplum Kalkınması Projeleri, İstihdam Amaçlı Eğitim Projeleri, Geçici İstihdam Projeleri gibi projeler desteklenmektedir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları sayesinde en ücra bölgelere ve bu bölgelerde yaşayan ihtiyaç sahiplerine yardımlar aktarılabilmektedir. Yakın zamanda gerek kurumsal yapıları gerekse de finansal kaynakları daha da güçlenen Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, Türkiye’de ihtiyaç sahibi kitlelere en yakın olanıdır.

Bu çalışmanın amacı, Kırklareli ili Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı faaliyetleri çerçevesinde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının yoksullukla mücadeledeki etkinliğini ortaya koymak ve sorgulamaktır.

1. Yoksullukla İlgili Temel Kavramlar

1.1. Sosyal Politika

Bazı sosyal politikacılar, sosyal politika terimine bir tanım yapabilmenin mevcut ana kadar pek mümkün olmadığını iddia etmişlerdir.³ Ancak yine de üzerinde ortak görüşler bulunan bazı tanımlara rastlamak mümkündür. Bunlardan biri sosyal politikanın, ekonomik sebeplerden ortaya çıkan insanlar arası etkileşimleri toplumsal bir bütün içinde ele alan bir bilim dalı olduğuna ilişkindir.¹ Ekonomik politikalarla ilişkili olarak, sosyal birtakım standartların yükseltilmesi ile sosyal politikalar arasında da bir bağlantı bulunmaktadır. Bu anlayış sahipleri ise, sosyal politikanın sosyal standartların yükseltilmesi amacını taşıdığını savunmaktadırlar. Bu sağlandığı müddetçe de sosyal politikanın asli amaçlarına ulaşacağını iddia etmektedirler.² Sosyal politika terimi üzerinde bir uzlaşmaya varılması aslında yeni bir husustur. Geçmişten gelen ve uzlaşmada sıkıntılara sebep olarak gösterebileceğimiz iki nokta vardır. İlki, Türkçe’nin henüz istikrar bulmayışı ve bu sebeple yeni ve özellikle teknik bazı terimlere uygun bir karşılık bulabilmede karşılaşılan güçlüklerdir. İkincisi ise, bizzat kavramın dinamik bir içeriğe sahip olması ve sürekli bir gelişim içinde olmasıdır.⁴

1.2. Sosyal Güvenlik

Sosyal güvenlik, aslında insanlık tarihi kadar eski bir olgudur denebilir. Çünkü insanlık tarihinin her döneminde bireyler kendilerini birtakım tehlike-lerden koruma gereği hissetmişlerdir. Bu yüzden de sosyal güvenlik, tarihsel süreçte toplumsal yaşamın çok önemli bir parçası olmuştur.⁵ Sosyal güvenlik, sosyal politikanın Birinci Dünya Savaşı'nın ardından en hızlı gelişme gösteren araçlarından birisidir ve toplumu ilgilendiren risklere karşı bir nevi toplumsal koruma mekanizmasıdır. Sosyal güvenlik, aynı zamanda toplumun bugünü ve geleceğini muhafaza etmeyi amaçlayan bir sistemdir.¹ Sosyal güvenlik sistemleri toplumda yoksulluğu ve gelir dağılımındaki eşitsizlikleri önlemede ve toplumsal huzuru sağlamada önemli bir rol oynamaktadır. Yoksul kesim çoğunlukla çalışmadığı veya kayıt dışı sektörlerde düşük ücretlerle çalıştığı ve prim ödeme gücüne sahip olamadığı için sosyal sigorta sistemi içinde yer alamamakta, sosyal yardımlar ve sosyal hizmetler sistemi aracılığıyla desteklenmektedir.⁶ Bu açıdan, sosyal güvenliğin en temel amacının yoksullukla mücadele olduğu söylenebilir.⁷

1.1.2.1. Sosyal Sigorta

Sosyal sigorta, esas itibariyle bir sosyal güvenlik yöntemidir. Bu yöntemler içerisinde en etkin ve yaygın olanıdır. Sosyal sigortalar, aynı zamanda günümüz sosyal güvenlik sistemleri içerisinde kamusal ya da özel olsun sürdürülebilir bir yöntemdir.⁸ Sosyal sigorta bir işyerine bağlı olarak çalışanları belirli sosyal risklere karşı korumak amacıyla kurulan bir sosyal güvenlik aracıdır. Aynı zamanda kamu tarafından düzenlenip uygulanan ve prim esasına göre ulusal düzeyde tüm çalışanları kapsayan bir sosyal güvenlik ağıdır.⁹ Sosyal sigortalarda; sigortalılara herhangi bir maddi kaynak veya varlık koşulu aranmaksızın (muhtaçlık şartı) belli sosyal gelirler bir hak olarak sunulmaktadır.¹ Sosyal güvenliğin ve refah devleti uygulamasının en önemli aracı olan sosyal sigorta sisteminin dünyada belirli bir standarda ulaşması Almanya'da uygulanmasıyla başlamış, daha sonra Beveridge Raporu, Philadelphia Bildirisi, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve çeşitli ILO sözleşmeleri ile evrensel bir nitelik kazanmıştır. Sosyal sigorta yoluyla sağlanan sosyal güvence, özellikle çalışan nüfusa yönelik bir sosyal refah devleti uygulamasıdır. Bu sistem, tüm nüfusu değil, sadece çalışanları güvence kapsamına almaktadır.¹⁰

1.1.2.2. Sosyal Hizmet

Sosyal hizmet, bireylerin yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacıyla gerçekleştirilen, koruyucu-önleyici, iyileştirici-rehabilite edici, değiştirici-geliştirici nitelikteki sistematik faaliyet ve programları ifade etmektedir.⁹ Sosyal hizmetler, aynı zamanda insanların sağlık ve iyilik halinin geliştirilmesinde; insanların kendilerine daha yeterli hale gelmelerinde ve başkalarına bağımlı olma hallerinin önlenmesinde; aile bağlarının güçlendirilmesinde; bireylerin, ailelerin, grupların veya toplulukların sosyal işlevlerini başa-

rıyla yerine getirmelerinde yardımcı olmak amacıyla sosyal hizmet uzmanları ve diğer meslek mensupları tarafından gerçekleştirilen etkinlik ve programlar bütünüdür.¹¹

Sosyal hizmetlerin, bir toplumda, hem bireylerin hem de toplumun gelişmesine katkıda bulunmak, birey ve toplum arasındaki sorunları çözmek, toplumsal refahı yaygınlaştırmak ve adil şekilde dağıtmak gibi fonksiyonları da bulunmaktadır.¹² Sosyal hizmetlerin finansmanı devlet bütçesinden karşılanmaktadır. Sosyal hizmetlerin diğer sosyal güvenlik yöntemlerinden ayırt edici niteliği, maddi olmaktan çok, hizmet sunmaya yönelik olmasıdır.¹³ Sosyal hizmetlerin gerçek anlamda manevi boyutu da mevcuttur. Günümüzde toplumsal sorunların çeşitliliği sebebiyle çok yönlü sosyal hizmet türlerine gereksinim duyulmakta manevi sosyal hizmetlerin de sorunların çözümünde önemli bir boşluğu dolduracağı da tartışılmaktadır.¹⁴

1.2.3. Sosyal Yardım

Sosyal yardım, modern devletin yoksul kesimleri korumaya yönelik sosyal sorumluluklarının bir gereği şeklinde algılanmakta ve genellikle “yoksul programları” olarak ifade edilmektedir.¹⁷ Sosyal yardım, olağanüstü bir durum nedeniyle veya sosyal güvenlik kapsamı içinde olmadıkları için veya sosyal güvenliğe dahil olsalar dahi sosyal güvenliğin sağladığı emeklilik veya işsizlik gelir desteğinin yeterli olmamasından dolayı yoksul olanlara sağlanan gelir transferleridir. Sosyal yardım, muhtaç durumda bulunan insanın gelir düzeyinin araştırılarak saptanması koşuluyla verilir. Sosyal yardımın ayırt edici özelliği yoksulluğun son derece düşük bir gelir seviyesinde saptanması ve sağlanan yarar düzeylerinin düşüklüğüdür.¹⁵ Sosyal yardımlar, tarihsel olarak sosyal güvenliğin bir aracı olarak uygulanan en eski yöntemdir.¹ Geçmişte nispeten kurumsallık arz etmeyen, muhtaçlık durumuna bağlı olarak yapılan ve daha dar sosyal grupları kapsayan yardımlar; günümüzde, finansmanı vergilerle karşılanan, daha geniş sosyal grupları kapsayan ve muhtaçlık durumunu en kısa sürede ortadan kaldırmayı amaçlayan bir yapıya bürünmektedir. Uygulamada bir sosyal politika aracı olarak sosyal yardım kavramının algılanmasında ve kavranmasında zamanla dalgalanmalar ve çeşitlenmeler meydana gelmiştir. Bu durumda, sosyal yardımla benzer biçimde kabul edilebilecek olan bazı diğer kavramların da etkisini göz ardı edemeyiz. Çünkü, sosyal güvenlik veya onun bir yöntemi olan sosyal hizmet gibi sosyal yardım kavramı da sınırları keskin çizgilerle çizilemeyecek kadar geniş yelpazeli bir alandır.¹⁶

2. Türkiye’de Yoksulluk ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Yoksullukla Mücadeledeki Rolü

2.1. Türkiye’de Yoksulluğun Profili

Bir ülkenin yoksulluk profili, o ülkede mevcut olan yoksulluğun niteliği ve niceliği hakkında önemli tespit ve bilgileri ortaya koymaktadır. Aynı zamanda, yoksulluğun biçimini de araştırma imkanı verir. Yoksulluk profili, yoksullu-

ğün, toplumun genel özelliklerine, hane halkı özelliklerine, nüfus alt gruplarına göre nasıl farklılaştığını karşılaştırmalı olarak göstermektedir.¹⁸ Türkiye’de yoksulluk profili, tek boyutlu olarak ölçüldüğünde gerçekçi rakamlara ulaşabilmek mümkün görülmemektedir. Bu yüzden, yoksulluk sınırı yöntemlerine göre yoksulluk oranları, hane halkı büyüklüğüne göre yoksulluk oranları, hane halkı fertlerinin eğitim durumlarına göre yoksulluk oranları, hane halkı fertlerinin işteki durumlarına göre yoksulluk oranları ve hane halkı fertlerinin iktisadi faaliyetlerine göre yoksulluk oranları kullanılarak Parasal Yaklaşımaya göre Türkiye’de yoksulluk ortaya konulmaya çalışılacaktır.¹⁹ Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre, Türkiye’de yoksulluk oranı azalma eğilimi göstermektedir. Gıda harcamaları göz önüne alınarak hesaplanan yoksulluk sınırına göre, Türkiye’de, aç insanların oranı 2004 yılında %1.29 iken, 2005 yılında %0.87’ye gerilemiştir. Hane halkı büyüklüğüne göre yoksulluk oranlarına bakıldığında en yüksek yoksulluk oranları en kalabalık ailelerde görülmektedir. Hane halkı fertlerinin eğitim durumlarına göre yoksulluk oranları incelendiğinde, Türkiye’de eğitim düzeyi artarken yoksulluk oranının azaldığı bilinmektedir. Hane halkı fertlerinin işteki durumlarına göre yoksulluk oranlarına göz attığımızda, Türkiye’de en yüksek yoksulluk oranlarını ücretsiz aile işçilerinde ve yevmiyeli olarak çalışanlarda görmekteyiz. Hane halkı fertlerinin iktisadi faaliyetlerine göre yoksulluk oranları incelendiğinde, istihdam edilenler arasında en yüksek yoksulluk oranları tarım sektöründe görülmektedir.⁶

2.2. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları

Sosyal yardım ile çok yakından ilintili bir kavram olan sosyal yardımlaşma kavramı, ufak nüanslarla sosyal yardımdan ayrılabilir. Sosyal yardımlaşma esas itibarıyla, insanların kendi aralarındaki yardımlaşmaları olarak ele alınmaktadır. Sosyal yardımlaşma aynı zamanda isteğe bağlı bulunmaktadır. Sosyal yardım ise şartları esas olarak önceden mevzuat ile çizilmiş bir çerçeve içerisinde yapılmaktadır. Vakıflar, değişen sosyal ihtiyaç ve sorunlara nispeten hızlı uyum sağlamalarından ötürü sosyal yardımların önemli bir aracısı ve dağıtıcısı konumundadırlar. Dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Türkiye’de de yoksullukla mücadele, yoksulluğu azaltma ve yoksulluğun olumsuz etkilerini hafifleterek toplumsal bütünlüğü koruma amacını taşıyan kurum ve kuruluşlardan biridir.²⁰ SYDGM bünyesinde bulunan SYDV’ler sayesinde ortaya çıkan en önemli avantaj, yardımların yapılmasında hızlı bir reaksiyon gösterebilmesidir. Çünkü, yardımlarla ilgili kararların, SYDV’lerin il ve ilçelerde oluşturulan Mütevelli Heyetlerce muhtaç durumdakiler bilerek yapılması nedeniyle hızlı bir harekete geçiş imkanı mevcuttur.²¹ Yoksullara, SYDTF’den; sağlık, yiyecek, eğitim, proje desteği, yakacak, geçim sağlama, gündelik (periyodik), barınma, giyecek, ortopedik malzeme, taşınmalı eğitim, engelli, afetzedede yardımları gibi pek çok konuda düzenli olarak yardım yapılmakta ve ülkedeki gelir dağılımını bu sayede bir parça olsun dengelenebilmektedir. 633 Sayılı KHK ile T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı çatısı

altında faaliyette bulunan Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, sosyal yardım faaliyetlerini, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu kaynaklarını kullanarak, ülke genelindeki tüm il ve ilçelerde bulunan 973 Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı aracılığıyla yürütmektedir.²²

3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu'nun 2 nci maddesine göre; "Fakru zaruret içinde ve muhtaç durumda bulunan, kanunla kurulu sosyal güvenlik kuruluşlarına tabi olmayan ve bu kuruluşlardan aylık ve gelir almayan vatandaşlar ile geçici olarak küçük bir yardım veya eğitim ve öğretim imkânı sağlanması durumunda topluma faydalı hale getirilecek, üretken duruma geçirilebilecek bireylerin bu Kanun kapsamında olduğu" belirtilmektedir. Kanun metni lafzından anlaşıldığı gibi, 3294 sayılı kanuna göre yapılan yardımlardan yararlanabilmek için muhtaç durumda bulunmak, herhangi bir sosyal güvenliğe tabi olmamak ve bu kuruluşlardan aylık veya gelir elde etmemek gerekmektedir.²³

2.2.1. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Sosyal Yardım Programları

Türkiye'de kamusal sosyal yardımlar az veya çok, dağınık veya düzenli, sistemli veya sistemsiz biçimlerde de olsa varlığını sürdürmektedir. Bu durum, kamusal sosyal yardımların, yalnızca muhtaçlara yardım etmede "sürekli" olması, yani belli süreçleri takip eden zaman dilimlerinde yardımların sunulması anlamına gelmemektedir. Kamusal sosyal yardımlarda süreklilik, yapılan sosyal yardımların, "genel anlamda" muhtaçlara sunulmasının hem prensip ve yasal olarak geçerliliğini sürdürdüğü, hem de uygulamanın devam ettiği anlamına gelmektedir. Bu açılarından bakıldığında, 1980 sonrası dönemde Türkiye'de kamusal sosyal yardımlarda "süreklilik" esastır.¹⁶ Son yıllarda ise sosyal alana ayrılan bütçede artış görülmektedir. 1980'ler ile birlikte, özellikle SHÇEK ve SYDGM aracılığıyla kamusal sosyal yardımda gözle görülebilir bir artış yaşanmıştır.²⁴ Sosyal yardımlardaki azlık, dağınıklık ve sistemsizlik (dalgalanma), beraberinde sosyal yardımlar alanında çeşitli düzenlemelerin yapılması gerektiği yönünde güçlü bir ortam yaratmıştır. Bu ortam, özellikle 2000'li yıllarla beraber, kendisine yasal anlamda yer edinmeye başlamıştır. Bunun sonucunda, gerek kamu yönetiminde reformun, gerekse sosyal güvenlik sisteminin yeniden düzenlenmesine yönelik çalışmaların su yüzüne çıktığı görülmüştür. Bu manada kamusal sosyal yardımlarda "değişim" söz konusu olmuştur.¹⁶

2.2.1.1. Aile Destek Yardımları

Barınma yardımları, gıda yardımları ve yakacak yardımları aile yardımları içerisinde değerlendirilmektedir. Gıda yardımları, sosyal ve ekonomik açıdan muhtaç durumda bulunan vatandaşların temel gereksinimlerini karşılamak amacıyla dini bayramlar öncesinde SYDV'lere kaynak aktarılmaktadır.²⁵

Yakacak yardımları, 2003 yılından itibaren Türkiye Kömür İşletmeleri tarafından sağlanan kömür şeklinde sunulmaktadır ve SYDV'ler aracılığı ile tespit

edilen ihtiyaç sahibi ailelere en az 500 kg olmak üzere ve standartlara uygun torbalanarak evlere teslim edilmektedir.²⁶

Barınma yardımları, oturulamayacak derecede eski, bakımsız ve sağlıksız evlerde yaşayan muhtaç vatandaşlara evlerinin bakım ve onarımı için aynı veya nakdi olarak yapılan yardımlardır.²⁷

2.2.1.2. Eğitim Yardımları

Eğitim yardımları içerisinde eğitim materyalleri yardımları, şartlı nakit transferi eğitim yardımları, taşınmalı eğitim sisteminde öğle yemeği yardımı, ücretsiz kitap yardımı, yükseköğrenim bursları ve engelli öğrencilerin ücretsiz taşınması yardımı sayılabilmektedir. Eğitim materyalleri yardımları, ilköğretim ve lise çağında olan çocukların okul ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ihtiyaç sahibi ailelere yapılan aynı ve nakdi yardımlardır. SYDV'ler her eğitim-öğretim yıllarının başlangıç dönemlerinde ihtiyaç sahibi ailelerin çocuklarının kitap, kırtasiye, önlük, ayakkabı ve çanta gibi temel okul ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

Taşınmalı sistem öğle yemeği yardımı, 1997 yılında başlatılan 8 yıllık temel eğitim kapsamında uygulanmaya başlanan ve okulların bulunduğu merkezlere taşınan öğrencilere öğle yemeği verilmesini içeren bir uygulama olup, 2003-2004 öğretim yılından itibaren kaynağı fondan karşılanmak suretiyle İl ve İlçe Milli Eğitim Müdürlükleri tarafından yürütülmektedir.²⁷

Ücretsiz kitap dağıtımını uygulamasına istinaden 2003-2004 öğretim yılından itibaren ilköğretim öğrencilerinin kitapları ücretsiz verilmektedir. Bu yardım uygulamasının kaynağı da Milli Eğitim Bakanlığına fondan doğrudan aktarılmaktadır.

1989 yılından itibaren, ailesi dar gelirli yükseköğrenim öğrencilerine başarılı olmaları esas alınarak, her yıl 9 ay boyunca fon kaynaklarından karşılıksız olarak burs verilmekteydi. Yükseköğrenim bursları, 2003-2004 öğretim yılından beri Kredi ve Yurtlar Kurumu'na devredilmiştir. Fondan, önceki yıllarda burs almaya hak kazanan başarılı öğrencilerin burs ödemelerine devam edilmektedir.

Engelli öğrencilerin okullarına ücretsiz taşınması projesi 2004-2005 eğitim öğretim yılından beri uygulanmaktadır. Proje kapsamında özel eğitime ihtiyacı duyan öğrencilerin okullara erişimi ücretsiz olarak sağlanmaktadır.

2.2.1.3. Sağlık Yardımları

SYDV'ler aracılığıyla yapılan sağlık yardımları olarak, şartlı nakit transferi sağlık yardımları ve sağlık tedavisi destek yardımları sayılabilmektedir. Şartlı Sağlık Yardımı kapsamında, nüfusun en yoksul kesiminde yer alan ailelere 0-6 yaş arası çocuklarını düzenli olarak sağlık kontrollerine götürmeleri şartı ile düzenli yardım yapılmaktadır.

2.2.1.4. Engelli İhtiyaç Yardımları

3294 sayılı kanun kapsamındaki yoksul olan engelli vatandaşların topluma uyumunu kolaylaştıracak her türlü araç gereç ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik yürütülen bir sosyal yardım programıdır.

2.2.1.5. Özel Amaçlı Yardımlar

Aşevi faaliyetleri, özel amaçlı olarak yapılan sosyal yardım faaliyetlerinden biridir. İşsizliğin ve yoksulluğun belirgin biçimde yaşandığı yer ve bölgelerde, aşevleri tarafından muhtaçlara günlük sıcak yemek verilmektedir.

2.2.1.6. Eşi Vefat Etmiş Kadınlara Düzenli Nakit Sosyal Yardım Programı

29.12.2011 tarih ve 2011/8 sayılı Fon Kurulu kararı ile eşi vefat etmiş kadınlara yönelik düzenli nakdi sosyal yardım programı başlatılması kararı alınmıştır. Düzenli nakit yardım programının hedef kitlesi; 3294 sayılı kanun kapsamında olan eşi vefat etmiş kadınlar olarak belirlenmiştir. Hedef kitledeki eşi vefat etmiş kadınların kayıtlı oldukları il ve ilçe sınırları içinde bulunan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfına başvuru yapması ile süreç başlamakta ve başvuru sürecinden yardımın ödenmesine kadar tüm işlemler Bütünleşik Sosyal Yardım Bilgi Sistemi (BSYBS) üzerinden yürütülmektedir.

3. Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının Etkileri: Kırklareli İlinde Bir Alan Araştırması

3.1. Kırklareli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfının Organizasyon Yapısı

Kırklareli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (KSYDV) 3294 sayılı Kanunla 25.07.1986 tarihinde kurulmuş, 21 Ağustos 1986 tarih ve 19188 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak ilimizde faaliyete başlamıştır.

Vakfın ve Mütevelli Heyetin Başkanı mahallin en büyük Mülki İdare Amiri olan Vali'dir. Mütevelli Heyeti, vakfı yönetmeye, karar almaya ve temsile yetkilidir. Mütevelli Heyeti, 5263 sayılı Kanunla değiştirilmiş ve 09.12.2004 tarih ve 25665 sayılı resmî gazetede yayımlandığına göre şöyle oluşmuştur; Başkanı Vali olup, Belediye Başkanı, Defterdar, İl Milli Eğitim Müdürü, İl Sağlık Müdürü, İl Tarım Müdürü, İl Sosyal Hizmetler Müdürü, İl Müftüsü ile her faaliyet dönemi için il dâhilinde köy ve mahalle muhtarlarının Vali'nin çağrısı üzerine yapacağı toplantıya katılanların salt çoğunluğuyla kendi aralarında seçecekleri birer muhtar üye ile ilde kurulan ve bu kanunla belirtilen amaçlara yönelik faaliyette bulunan sivil toplum kuruluşların yöneticilerinin kendi aralarında seçecekleri iki temsilci ve hayırsever vatandaşlar arasından İl Genel Meclisin seçeceği iki bireyden oluşur. İlde belirtilen amaçla sivil toplum kuruluşu olması halinde hayırsever vatandaşlar arasından İl Genel Meclisinin seçeceği bir birey Mütevelli Heyetinde görev alabilir.

Vakıf personeli, vatandaşların vakfa yaptığı müracaat dilekçelerini alıp her müracaat eden aileye bir dosya açar, müracaatçının Bütünleşik Sosyal Yardım Hizmetleri Programına bilgisayardan girişini yapar, sosyal incelemelerde bulunur. Vakfa yapılan müracaatlar, Mütevelli Heyeti toplantılarında görüşülüp karara bağlanır. Vakıf personeli, alınan kararları uygulayıp, yapılan yardımları hak sahiplerine ulaştırır.

3.2. Kırklareli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfının Yoksullukla Mücadele Faaliyetleri

3.2.1. Aile Destek Yardımları

Aile destek yardımları içerisinde, tüm yıllarda; gıda ve barınma yardımları yer almaktadır. 2008 yılı gıda yardımları kapsamında Ramazan ayı boyunca yapılan aynı gıda yardımlarının 92.408,00 TL, Kurban Bayramı süresince yapılan nakdi gıda yardımlarının 112.750,00 TL ve çeşitli zamanlarda yapılan gıda yardımlarının 15.019,63 TL olduğu görülmüştür. Barınma yardımı kapsamında; hotelde kalma, ev tamiri vb. yardım faaliyetleri yapılmış olup, 44.761,16 TL harcandır. 2009 yılı aynı ve nakdi olarak yapılan gıda yardımlarının 421.644,96; barınma yardımlarının 788.513,77; 2010 yılı aynı ve nakdi olarak yapılan gıda yardımlarının 80.080,00 TL; barınma yardımlarının 22.893,00 TL; 2011 yılı aynı ve nakdi olarak yapılan gıda yardımlarının 247.684,59 TL; barınma yardımlarının 24.729,00 TL; 2012 yılı aynı ve nakdi olarak yapılan gıda yardımlarının 95.998,54 TL; barınma Yıl 2008 2009 2010 2011 2012** Aile destek yardımları 264.938,79 1.210.178,73 102.973,00 272.413,59 585.723,54 Eğitim yardımları 173.926,80 202.847,64 129.345,62 107.729,67 130.131,00 Sağlık yardımları 56.564,93 81.693,71 24.633,97 53.597,54 - Özel amaçlı yardımlar 7.109,00 - - - 3.900,00 *Diğer yardımlar 199.467,55 438.933,29 *992.397,58 *794.202,24 47.620,00 TOPLAM 702.007,07 1.933.653,37 1.249.350,17 1.227.943,04 767.374,54 Yardım alan birey Sayısı 10.013 17.465 11.671 12.211 6340 102 yardımlarının 48.655,00 TL ve diğer nakdi aile yardımlarının 441.070,00 TL olduğu gözlenmiştir.

Yakacak yardımı çerçevesinde, 2008 yılında 2894 aileye 2894 ton, 2009 yılında 3120 aileye 6240 ton, 2010 yılında 3120 aileye 6240 ton, 2011 yılında 3000 aileye 4500 ton, 2012 yılında 3000 aileye 4500 ton yardım yapılmıştır.

3.2.2. Eğitim Yardımları

2008 yılı eğitim yardımları kapsamında; nakdi ve kırtasiye yardımları yer almaktadır. Toplamda 173.926,80 TL aktarma yapılmıştır. 2009 yılı eğitim yardımları kapsamında; nakdi ve kırtasiye yardımları yer almaktadır. Toplamda 173.926,80 TL aktarma yapılmıştır. 2010 yılı eğitim yardımlarının aynı (öğrencilere öğle yemeği, kitap yardımı vb.) ve nakdi olarak toplamda 129.345,62 TL; 2011 yılı eğitim yardımlarının aynı (öğrencilere öğle yemeği, eğitim materyali yardımı) ve nakdi olarak toplamda 107.729,67 TL; 2012 yılı eğitim yardımlarının nakdi olarak toplamda 130.131,00 TL olduğu gözlenmiştir.

3.2.3. Sağlık Yardımı

2008 yılı sağlık yardımları kapsamında; tıbbi alet, sarf malzemeler ve ortopedik birtakım malzeme yardımı için toplamda, 56.564,93 TL ayrılmıştır. 2009 yılı sağlık yardımlarının 81.693,71 TL; 2010 yılı sağlık yardımlarının aynı (tedavi destek) ve nakdi (bez, ortopedik bot, gözlük vb.) toplamda 24.633,97 TL; 2011 yılı sağlık yardımlarının nakdi olarak toplamda 53.597,54 TL olduğu gözlenmiştir.

3.2.4. Özel Amaçlı Yardımlar

2008 yılı özel amaçlı yardımlar kapsamında; sel ve yangından dolayı ihtiyaç sahiplerine eşya yardımında bulunulmuş, 7.109,00 TL harcama yapılmıştır. 2012 yılı özel amaçlı yardımların aynı (yangın yardımı) ve nakdi (deprem yardımı) olarak toplamda 3.900,00 TL olduğu gözlenmiştir.²⁶⁻²⁹

SONUÇ

Yoksullukla mücadelede planlı politikaların yürütülmesi 19. yüzyılda başlamış ve günümüzde de halen devam etmektedir. Yoksulluğun sifıra indirilmesi mümkün olmadığı için yoksullukla mücadeleye dönük programlar ancak etkilerini hafifletmeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden yoksullukla mücadelede aktif araçlar çok önemlidir. Özellikle ekonomik ve mali politikalar yoksulluğun ortaya çıkışını önlemeye çalışmaktadır. Bu durumu, özellikle gelir dağılımındaki adaletsizliklere karşı yeniden dağıtım sürecinde yapılan müdahalelerde görmekteyiz.

Sosyal güvenlik ve uygulamadaki araçları olan sosyal sigorta, sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar, yoksullukla mücadelede başvurulan diğer önemli kaynaklardır. Sosyal sigorta, yoksullukla mücadelede sürdürülebilir olma avantajını içerisinde taşıyarak sosyal güvenliğin kurumsal ve finansal açıdan en güçlü olanıdır. Sosyal hizmetler, sosyal sigortanın bir nevi eksik yanlarını tamamlayan, yine sosyal güvenliğin önemli bir aracı konumundadır. Sosyal yardımlar da, özellikle sosyal güvenceden yoksun, ihtiyaç sahibi bireylere ulaşmada kilit bir rol üstlenmektedir. Devletler, uluslararası sistemde politikaları üreten başat aktörler olarak sosyal yardımlarda birincil role sahip olsalar da, özellikle küreselleşme sonrası neoliberal ekonomik ve siyasal paradigmanın hakim paradigma halini almasıyla çeşitli sivil toplum örgütlerinin de alana dahil olduğunu görmekteyiz.

Sosyal yardım ve hizmetler alanında yasa ve örgütlerin çokluğuna karşılık yoksulluk ve sosyal yardım ölçütlerine ilişkin net tanımların olmaması hizmet tekrarı, verimsizlik, hatta zaman zaman keyfi uygulamalara neden olabilmektedir. Başka pek çok alanda olduğu gibi, sosyal yardım ve hizmetlerde de iş birliği ve koordinasyon eksikliği kendini göstermektedir. Ayrıca sosyal yardımlardan yararlananlara ilişkin merkezi bilgi ağının olmaması kaynak israfına, hizmetlerin tekrarına ve sosyal yardımların parçalı ve dağınık bir nitelik taşımasına neden olmaktadır.

Sosyal korumada güçlü ve kurumsal bir kimlik yaratılamamış olması, yoksullukla mücadelede süreklilik arz eden bir yapının meydana getirilememesine sebep olmaktadır. Dünya’da yaygın olarak uygulanan, kurumsal niteliği mevcut, vatandaşlık hakkından doğan ve kaynağı da vatandaşlardan alınan vergilerden finanse edilen temel bir vatandaşlık geliri sisteminin mevcut olmaması büyük oranda süreksizliği doğurmaktadır. Avrupa’daki sosyal koruma, sosyal sigortalar ile yeniden dağıtımda kullanılan bazı argümanları bir arada kullanarak, muhtaç durumda bulunan vatandaşların yaşam koşulları üzerinde olabildiğince iyileştirme sağlayabilirken, Türkiye’de bu durumu ne yazık ki görememekteyiz. Yoksulluk profili, kullanılan araçlar ve belki de en önemlisi bakış açısındaki önemli farklılık, yoksulluğa karşı etkinlikte gerekli iyileştirmeyi sağlayamamaktadır. Türkiye’de yoksulluk oranlarındaki nispi yükseklik ve devamlılık birçok faktörün aynı anda değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini de beraberinde getirmektedir. Yoksulluğun azaltılması amacıyla ekonomik büyümenin sağlanması, istihdamın genişletilmesi gibi politikaların yanı sıra sosyal devlet anlayışında da yapısal bir değişikliğin şart olduğu göze çarpmaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, Türkiye’de yoksullukla mücadelede aktif şekilde varlığını sürdürmektedir. Her il ve ilçede örgütlenmiş bulunan vakıflar kanalıyla sosyal yardımlar ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktadır. Kamusal sosyal yardımın önemli bir ayağını oluşturan vakıflar, ülkemizde yoksulluk oranının da yüksekliğinden dolayı sıkça tartışma konusu olmaktadır. Bu da, sosyal yardımların ve dolayısıyla vakıfların, politika bağlamında sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarına yönelik eleştiriler farklı noktalarda toplanmaktadır. Vakıflar, pek çok ihtiyaç sahibi tarafından son çare olarak algılanmakta ve bu kesimleri tembelleğe alıştırılabilmektedir. Bu yüzden vakıf yardım programlarının ya da proje desteklerinin aktif politikalarla ele alınma zorunluluğu doğmaktadır. Bilhassa eğitim ve istihdam projelerinin desteklenmesi hayati bir önem taşımaktadır. Ancak bu şekilde uzun ömürlü bir sosyal yardım sisteminin varlığından bahsedebiliriz.

Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının düzeltilmesi gereken önemli sorunlarının yanında birçok avantaja da sahip oldukları gözden kaçırılmamalıdır. Gerçekten de vakıfların çok geniş bir ağa sahip olması muhtaç vatandaşların ihtiyaçlarına en hızlı şekilde reaksiyon gösterebilmesini sağlamaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının, ülkemizde yoksullukla mücadelede gerek kurumsal yapılarının sağlanması gerekse de finansal kaynaklarının güçlenmesi sebebiyle etkinlikleri oldukça artmıştır. Ülkemizde her il ve ilçede kurulan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının özellikle yoksulluk içerisinde bulunan kesime yakınlığı, yoksullukla savaşmada önem derecelerinin artmasını ve kaynakların verimli kullanılmasını sağlamıştır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları devletin yoksulluk sorununa farklı bir bakışının da yansımasıdır. Sosyal Yardımlaşma

ve Dayanışma Vakıfları sayesinde en uzak bölgelere ve bu bölgelerde yaşayan ihtiyaç sahiplerine yardımlar aktarılabilmektedir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının sorunları ile ilgili pek çok öneri de gündeme gelmektedir. Özellikle her yardım talep edene değil, gerçek ihtiyaç sahiplerine yardım yapılması önemli bir husustur. Bunun içinde özellikle tespite dayalı çalışmalar daha organize, etkin ve uzmanlığa dayalı hale getirilmeli, etkin bir veri tabanı oluşturulmalı ve yardımlar objektif ölçütlere göre dağıtılmalıdır. SYDV'ler tarafından yapılan yardımlarda, klientalist politikalarından kaçınılmalıdır. Vakıflar, gerek organizasyonel yapısı itibarıyla gerekse yardımları sunuş biçimiyle, siyasetin her türlü bileşeninden arındırılmış olarak faaliyetlerine sürdürmelidir. Devlet ve kurumlar eşit dağıtıcı konumunda bulunarak sosyal devlet anlayışının bir gereği olan sosyal yardımları bir hak olarak görüp, o şekilde sunmalıdır. Kırklareli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı da Türkiye'de Kırklareli İli Merkez İlçesi'nde sosyal yardım faaliyetlerini üreten bir kamu kurumudur. Yaklaşık 335 bin nüfusa sahip olan Kırklareli, iller arası sosyo-ekonomik gelişmişlik kıstaslarına göre ön sıralarda bulunmaktadır. Merkez ilçesi ise son nüfus sayımına göre yaklaşık 62 bin nüfusa sahip bulunmaktadır. Orta yaş nüfusunun geniş bir orana sahip olması sebebiyle Kırklareli'de işgücüne katılım da yüksektir. Ancak uzun vadede düşünüldüğünde giderek yaşlanan nüfus Kırklareli için bir tehlike arz etmektedir. Dünya'da ve Türkiye'de çok da uzak olmayan bir zamanda önemli bir tehlike durumunda olacak yaşlanma sorununun, sosyal güvenlik ve yöntemlerini derinden etkileyeceği bilinmektedir. Dolayısıyla, yaşam boyu öğrenmeye ihtiyaç bulunmaktadır. Toplum nezdinde erken bir bilincin mutlaka yaratılması gerekmektedir. Kırklareli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı 1986 yılında kurulmuş olup 3294 sayılı kanunla kurulmuştur. Vakıf, uzmanlarının ihtiyaç sahibi olarak tespit ettiği kişilere aile destek yardımları adı altında gıda, yakacak ve barınma yardımları temin etmektedir. Eğitim yardımları adı altında şartlı nakit transferi eğitim yardımları ve pek çok aynı yardımda bulunmaktadır. Sağlık yardımları adı altında şartlı sağlık yardımları gibi nakdi yardımların yanı sıra tedavi destekleri ve engelli ihtiyaç yardımları gibi aynı sosyal yardımlar da sağlamaktadır. Özel amaçlı yardımlar adı altında ise aşevleri tarafından muhtaç vatandaşlara sıcak yemek verilmekte, terör veya çeşitli afetlerden zarar gören yoksullara ise fondan destek verilmeye çalışılmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarının yoksullukla mücadelede çok çeşitli ve önemli faaliyetleri olduğu görülebilmektedir. Toplum nezdinde giderek tanınan vakıfların, Türkiye'de kamusal sosyal yardımların yoksul kesimlere ulaştırılmasında etkili birimler oldukları söylenebilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Güven, S. Sosyal Politikanın Temelleri, Bursa, Ezgi Kitabevi Yayınları, 4. Baskı, 2009, s. 11
2. Şenkal, A. "Sosyal Politika ve Uluslararası Sosyal Standartlar," Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Prof. Dr. Kamil Turan'a Armağan, C. 7, S. 2, 2003, s. 447.
3. Altan, Ö.Z. Sosyal Politika Dersleri, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2004, s. 2.
4. Sabahattin Zaim, Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı, İstanbul, İşaret Yayınları, 2. Bs., C.2, 3, 2005, s. 50.
5. T.C. Başbakanlık, Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma; Sosyal Güvenlik Reformu: Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 2005, s. 29.
6. Aktaş Kaya, G. "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Gelir Dağılımı, Yoksulluk ve Sosyal Politikaların Evrimi," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi SBE, Ankara, 2007, s. 132.
7. Sapancalı, F. Sosyal Dışlanma, Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Yayınları, 1. Bs., İzmir, 2003, s. 189
8. Dilik, S. "Sosyal Güvenliğin Finansmanında Yansıma Olayı: Primler ve Devlet Katkıları," Kamu İş İş Hukuku ve İktisat, C. VII, S.4, 2004, (Çevrimiçi) <http://www.kamuis.org.tr/pdf/742.pdf>, 25.03.2013.
9. Seyyar, A. Sosyal Güvenlik Terimleri, İstanbul, Papatya Yayınları, 2005, s. 289.
10. Özdemir, S. "Refah Devleti ve Üstlendiği Temel Görevleri Üzerine Bir İnceleme," (Çevrimiçi) http://www.sosyalsiyaset.net/documents/refah_devleti_ustlendigi_gorvrlr.htm, 12 Mayıs 2012.
11. DPT, "Sosyal Hizmetler ve Yardımlar Özel İhtisas Komisyonu Raporu" Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Ankara, 2001, s. 11.
12. Cılga, İ. "Türkiye'de Gelişme Sürecinde Sosyal Politikalar ve Sosyal Hizmetler," Avrupa Birliği Sürecinde Sosyal Hizmet Politikaları, Sosyal Hizmet Sempozyumu 2000, Haz. İlhan Tomanbay, Ankara, Hacettepe Üniversitesi S.H.Y.O. Yay., 2002, s. 67.
13. Seyyar, Ali: Değişen Dünyada ve Türkiye'de Sosyal Politikalar, İstanbul, Değişim Yayınları, 2006.
14. Seyyar, A. Manevi Sosyal Hizmetler, Rağbet Yayınları, 1. Bs., İstanbul, 2008, s. 7.
15. Arın, T. Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları, Seçilmiş Yazılar, Der. Cengiz Arın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Bs., İstanbul, Ocak 2013.

16. Taşçı, F. Sosyal Politikalarda Can Simidi Sosyal Yardım, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Haziran 2010, s. 3.
17. Demirbilek, S. Sosyal Güvenlik Sosyolojisi, İzmir, Legal Yayınları, s. 287
18. World Bank, “Describing Poverty: Poverty Profiles in Poverty Manual, “ (Çevrimiçi) <http://siteresources.worldbank.org/PGLP/Resources/PMch7.pdf>, s.107, 2005 Ağustos, 31 Mart 2013.
19. Hatipler M, Aytaç A. Dünya’da ve Türkiye’de Yoksulluğun Özgün Yapısı ve Yoksullukla Mücadele, İstanbul, Kriter Yayınevi, 1. Bs., Ekim 2011.
20. Karakoyun İ. “Yoksullukla Mücadele ve STK’lar,” Her Yönüyle Dernekler Dergisi, S. 4, 2008, s. 30.
21. Ekin N, Alper Y, Akgeyik T. Türk Sosyal Güvenlik Sisteminde Arayışlar: Özelleştirme ve Yeniden Yapılanma, İstanbul, İTO Yayınları, 1999, s. 135.
22. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı SYGM: Sosyal Yardım İstatistikleri Bülteni, 2012, s. 9-46.
23. Yalman Y.S. “Mütala-3294 Sayılı Kanun Kapsamı,” (Çevrimiçi) <http://www.sosyalyardimlar.gov.tr/tr/html/11395/Mutala-3294-Sayili-Kanun-Kapsami>, 15 Nisan 2013.
24. Özdemir S. “Başlangıcından Günümüze Refah Devletlerinde Sosyal Harcamaların Analizi,” Sosyal Siyaset Konferansları, Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş’a Armağan, 50. Kitap, 2006, s. 168.
25. Öztürk N, Öztürk Y. Yoksullukla Mücadelede Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları, Ankara, Palme Yayıncılık, 1. Bs., 2010.A.e., s. 201
26. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, SYGM: (Çevrimiçi) <http://www.sosyalyardimlar.gov.tr/tr/html/11818/SYDVlerin-Yapisi>, 12 Nisan 2013.
27. T.C. Başbakanlık SYDGM: Sosyal Yardım Programları ve Proje Destekleri, Ankara, 2005, s. 3.
28. T.C. Başbakanlık SYDGM: “2008 Yılı Faaliyet Raporu,” Ankara, Strateji Geliştirme Müdürlüğü Yayını, Nisan 2009, s. 11-80.
29. T.C. Başbakanlık V.G.M: “227 Sayılı Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname,” (Çevrimiçi) <http://www.vgm.gov.tr/db/dosyalar/webicerik65.pdf>, 28 Mart 2013.

“

Bölüm 6

İNSANIN BESLENMEYE YÖNELİK BİYOLOJİK ADAPTASYONU

Cansev MEŞE YAVUZ¹

¹ Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü,
Van, Türkiye, cansevmese@yyu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8079-1230

”

Adaptasyon, organizmanın yaşamını sürdürmesi için çevresine uyum sağlaması olarak tanımlanabilir. Ancak bu uyumun hayatta kalması açısından kalıcı olması ve sonraki nesillere aktarılabilir olması gereklidir. İnsanın çevresindeki faktörlere sağlamış olduğu adaptasyona sıcak ve soğuk ortama girildiğinde vücudumuzun vermiş olduğu tepkileri örnek olarak verebiliriz. Sıcak hava koşullarında kan damarlarının genişlemesi, terleme, soğuk ortamda da kan damarlarının daralması, titreme vücut sıcaklığının düzenlenmesi için türümüzün edinmiş olduğu adaptasyonlardır. İşte beslenme koşullarına bağlı olarak da türümüz bir takım diyeteye yönelik adaptasyonlar geliştirmiştir.

Allen-Bergmann kuralı

19. Yüzyılda Alman zoolog Carl Bergmann vücut boyutu ve hava sıcaklığı arasındaki ilişkiyi memeli birkaç tür üzerinde çalışmıştır. Bergmann, sıcak iklimde yaşayan bir türün daha küçük vücut boyutuna ve doğrusal bir vücuda, soğuk iklimde ise büyük bir bedene ve daha az doğrusal olan bir vücuda sahip olma eğiliminde olduğunu belirtmiştir. Bergmann'ın memeli fizyolojisini göz önünde bulundurarak vücut boyutu ve ısı kaybı arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Cismin yüzey alanı ile hacmi arasındaki ilişki bu durumu açıklamaktadır. Bir organizmanın boyutu arttığında hacmi boyutunun küpü ile yüzey alanı ise karesi ile orantılı olarak artar. Bu durumda büyük olan organizmanın yüzey alanı / hacim oranı küçük olan organizmaya göre daha düşüktür. Bu nedenle vücut boyutu büyük olan organizma daha az ısı kaybeder. Küçük bir bedene sahip olan organizma ise daha çabuk ısı kaybeder. Bergmann aynı zamanda daha ince bir vücudun, daha tıknaz bir vücuda göre daha fazla ısı kaybettiğini ve bu organizmaların sıcak iklimde daha iyi adapte olabildiğini de belirtmiştir. Bergmann'ın organizmanın ısı kaybının kontrolünden yola çıkarak ortaya koyduğu bu ilişkinin bir benzeri olarak yine bir zoolog olan Joel Allen organizmanın uzuvları ve iklim arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Allen, daha uzun ve ince uzuvların sıcak havaya, kısa ve tıknaz olan uzuvların ise soğuk iklimde daha iyi adapte olduğundan bahsetmiştir. Günümüzde bu iki araştırmacının bu öngörülleri **Allen-Bergmann kuralı** olarak adlandırılır (Mielke, Konigsberg ve Relethford, 2006).

Popülasyonlar arasında görülen morfolojik farklar ve iklim gibi çevresel faktörlere karşı insanın geliştirdiği adaptasyonlar II. Dünya Savaşından sonra çalışılmaya başlanmıştır (James, 2018). İklimde adaptasyon konusunda yapılan bir araştırmada farklı bölgelerde yaşayan 116 erkek ve 33 yerli kadının vücut ağırlığı bölgenin yıllık sıcaklık ortalaması arasındaki ilişkiyi incelemiş ve Bergmann'ın kuralını araştırmıştır. Araştırmada erkek bireylerin vücut ağırlığı ile yıllık ortalama sıcaklık arasında negatif bir ilişki belirlenmiştir (Roberts, 1953). Roberts daha sonra 1973'te yaptığı çalışmada Allen'in uzuvlar ve iklim ilişkisini açıkladığı kuralını doğrulamıştır (Ro-

berts, 1973; akt. Katzmarzyk ve Leonard, 1998). Ruff (1994) vücut kitlesi ile yaşanan enlemin pozitif bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Daha yüksek enlemde yaşayan bireyler daha büyük vücut kitlesi ve genişliğine sahip olma eğilimindedir (Ruff, Niskanen, Junno, Jamison, 2005).

Soğuk stresi

Dışarıdaki ısı ne olursa olsun insan vücudunun iç ısısı sabit kalmaktadır. Vücut ısısı hipotalamus tarafından düzenlenir, 36.5-37 derecede sabit tutulur ancak 0.5 derecelik değişimler görülebilir (Kaynaklı ve Kılıç, 2004; Kes Uzun, 2007). Çıplak bir insanın vücut ısısının 12.5-55° sıcaklıklarda fazla etkilenmeyerek sabit kalabildiği belirlenmiştir (Çağlayan, 1998). Vücut ısısının hipotalamusun ısı düzeyi olan 37 derecenin altına düştüğü durumda, vücut ısısını yükseltmek amacıyla titreme başlar, istemli olarak kas aktivitesi artar. Bu durumda vücuttan ısı kaybının azaltılması için ise deriye yakın damarlarda vazokonstriksiyon (damarların büzülmesi) gerçekleşir, kişi büzülerek ısı kaybını en aza indirmeye çalışır.

Araştırmacılar, farklı beslenme koşullarında soğuk stresine karşı geliştirilmiş adaptasyonlar olup olmadığı konusunda çalışmalar yapmıştır. Beslenme vücudun soğuktan korunmasına yönelik katkı sağlamaktadır. Deri altı yağ tabakası ısı yalıtımının sağlanmasında ve ısı kaybının azaltılmasında rol oynamaktadır. Aynı zamanda deri altı yağ, enerji rezervi olarak kullanılmaktadır (Hass ve Harrison, 1977). Vücudun yağ dokusu, ısı kaybının engellenmesinde rol oynamaktadır. Soğuk ortama maruz kalmak karbonhidrat ve yağ oksidasyonunu artırarak harcanan enerjinin artmasına neden olmaktadır. Çok soğuk ortamlarda gerçekleşen aşırı kilo kaybı, vücudun soğuğa karşı vermiş olduğu tepkiyi zorlaştırır. Bu nedenle bu ortam koşullarında günlük alınan enerji ve besin öğeleri miktarının korunması ve aşırı kilo kaybının engellenmesi oldukça önemlidir. Soğuk stresine karşı vücudun adaptif tepkisini en iyi Eskimolarda görmekteyiz. Eskimolar protein ve yağ içeriği yüksek bir diyetle sahiptir. Bu diyet daha fazla kalori içerdiğinden onların oldukça soğuk olan bölgelerde yaşamalarını daha kolay hale getirmektedir (Murthy ve Singh, 2003).

Yapılan araştırmalar soğuk ortam koşullarında vücudun ihtiyaç duyduğu besin öğesi miktarının artış gösterdiğini ortaya koymaktadır. Dugal ve Treian yaptıkları araştırmada soğuğa maruz kalan hayvanlarda C vitamini gereksiniminin arttığından bahsetmişlerdir (Dugal ve Treian, 1945; akt. Rodahl, 1954). Benzer şekilde sıçanlarda yapılan diğer bir araştırmada düşük sıcaklığın A vitamini gereksinimini artırdığı belirlenmiştir (Ershoff, 1952).

Sıcak stresi

Vücut ısısının 37 derecenin üzerine çıkması durumunda ise bu ısıyı düşürmek için farklı mekanizmalar devreye girmektedir. Isı kaybını artır-

mak amacıyla deriye yakın damarlarda vazodilasyon (damarların genişlemesi) meydana gelir, terleme başlar, solunum artar. Isı oluşumunu azaltmak için ise istemli olarak gerçekleşen kas aktivitesi azalır (Ünal, 2002). Bütün bu mekanizmalar türümüzün vücut ısısını düzenlemek için edindiği adaptasyonlardır. İnsanın sıcak havaya göstermiş olduğu adaptasyonlardan belki de en önemlisi terlemedir. Vücudun ısısını dengede tutabilmek için sıcak havaya bir uyum olarak terleriz. Vücut yüzeyinden suyun buharlaşması gram başına 540 kalorilik ısı kaybının da olmasını sağlar. Günde yaklaşık olarak 600 ml su, terleme yolu ile deri ve akciğerlerden uzaklaştırılabilir. Kaybedilen bu su miktarı düşünüldüğünde vücutta oluşan ısı kaybının da oldukça fazla olduğu görülmektedir (Kalkan, 2018). Ekrin, apokrin ve apoekrin olmak üzere vücudumuzda 3 farklı ter bezi bulunmaktadır. Ekrin bezler, vücut ısısının düzenlenmesinde görev yaparlar. Klitoris, penis başı, iç dudaklar, dış kulak kanalı ve dudaklar dışında tüm vücutta bulunurlar. İnsan vücudunda yaklaşık 1.6-5 milyon ekrin ter bezi vardır ve ortalama 1 cm²'de 200 kadar ter bezi bulunur. Apokrin ter bezleri, puberteden itibaren aktif hale gelen meme, genital bölge, dış kulak yolu ve göz kapaklarında bulunmaktadır. Kişiye özgü vücut kokusunun oluşmasında etkilidirler. Apoekrin ter bezleri ise ekrin ve apokrin bezlere benzerler. Koltuk altı ve anogenital bölgede bulunurlar. Pubertede aktif hale gelmektedirler. Terleme, vücut sıcaklığına bağlı olarak gerçekleşirken, çevresel faktörlerden de etkilenmektedir. Aynı zamanda duygu durumuna ve yenilen yiyeceklere bağlı olarak da terleme meydana gelebilir (Wilke, Martin, Terstegen, Biel, 2007; Kalkan, 2018).

Popülasyonlar arasında aktif ter bez sayısı açısından anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır (Roberts, Salzano ve Willson, 1970; Özener, 2017). Ancak, insanlar arasında ter bezi aktivite yoğunluğu farklılık göstermektedir. Bireyler arasındaki bu varyasyonu ilk fark eden araştırmacılardan biri olan Kuno (1956), aktif ter bezi yoğunluğunun erken çocukluk döneminde daha sıcak iklimde yaşayan bireylerde daha yüksek olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda bu sıcak iklimde yaşamış olan çocukların yetişkinlikte de daha yüksek ter bezi aktivitesine sahip olduğunu ifade etmiştir. Toda (1967), Endonezyalılarda Japonyalılara göre daha yüksek aktif ter bezi yoğunluğunun olduğunu belirtmiştir (Best ve ark., 1029). Ancak maalesef insan popülasyonları arasında ter bezlerinin aktivitesi konusunda yapılmış sınırlı sayıda araştırma vardır.

Sıcak havalarda nefes alıp verme ve terleme ile vücudumuzda su kaybı gerçekleşmektedir. Bu nedenle yüksek sıcaklıklarda sıvı alımının yeterli olmasına dikkat edilmelidir. Özellikle sıcak ortamlarda su kaybının yanı sıra terleme ile elektrolit ihtiyacı da artmaktadır. Esansiyel olan ve olmayan amino asitlerin terdeki miktarı, sıcaklık arttıkça artmaktadır (Davis, 1964). Sıcaklığın yüksek olduğu ortamlarda yaşayan ve çalışan kişilerin

metabolik hızları arttığından bireylerin ihtiyaç duyduğu enerji ihtiyacının da arttığı saptanmıştır (Consolazio, Shapiro, Masterson, McKinzie, 1961; Consolazio, Matoush, Nelson, Torres, Isaac, 1963).

Malnütrisyon

Dünya Sağlık Örgütü, malnütrisyonu, vücudun büyüme, bakım ve diğer işlevlerini yerine getirmek için gerekli olan enerji ve besin öğelerinin ihtiyacı ve vücuda alınması arasında meydana gelen hücresel dengesizlik olarak tanımlamaktadır (de Onis, Monteiro ve Clugston, 1993). Protein enerji malnütrisyonunda (PEM) genellikle enerji ve proteinin eksikliği birlikte görülmektedir ancak birinin eksikliğinin daha fazla olması durumunda marasmus, kwashiorkor ve marasmus- kwashiorkor olarak 3 farklı klinik bulgu ortaya çıkmaktadır (Usta, Arslanköylü ve Yılgör, 2007).

Marasmus subkutan yağ dokunun tükendiği ve kas atrofisi (körelmesi) klinik bulguları ile sıklıkla görülen bir malnütrisyon çeşididir. Vücudun yetersiz beslenmeye ve açlığa göstermiş olduğu bir adaptasyon sonucunda gözlenir. Marasmusun ileri aşamasında, vücut yetersiz beslenme durumunda subkutan yağ dokuyu tüketir, yeterli enerjinin alınmamasının devam etmesi durumunda vücuttaki protein de enerji için kullanılmaya başlar. Bu durumda da kas doku olumsuz etkilenir ve kas atrofisi görülmeye başlar. Kwashiorkor ise vücuda alınan enerjinin yeterli olduğu ancak yetersiz protein tüketildiği durumda görülen bir malnütrisyonudur. Kwashiorkorda ödem, şişmiş bir karın, karaciğer büyümesi gibi klinik bulgular görülmektedir. Marasmus- kwashiorkor marasmus ve kwashiorkorun her ikisi de birlikte görülür. Tablo 1'de malnütrisyonunda görülen klinik bulgular gösterilmektedir (Grover ve Ee, 2009).

Tablo 1. Malnütrisyonunda görülen klinik bulgular

Bulgu	Bölge
Aydede yüzü (kwashiorkor), simian yüz (marasmus)	Yüz
Kuru gözler, Bitot lekeleri (A vitamini eksikliğine bağlı olarak gözde görülen lekeler), göz çevresinde şişlik	Göz
Ağız kenarında yara ve enfeksiyon, dil iltihabı, kulak altı tükürük bezinin büyümesi	Ağız
Mine lekelenmesi, dişlerin geç sürmesi	Diş
Seyrek ve kırılğan saç	Saç
<i>İnce, yumuşak tırnaklar, tırnaklar üzerinde yarık ve kabartılar</i>	Tırnak
Buruşuk ve gevşek deri (marasmus), parlak ve ödemli deri (kwashiorkor), kuruluk	Deri
<i>Özellikle kalça ve uyluk kaslarında atrofi (körelme)</i>	Kas sistemi
Kalsiyum, D ve C vitamini eksikliğine bağlı olarak görülen iskelet deformiteleri	İskelet sistemi

Düşük tansiyon, kalbin yavaş atması, düşük kalp debisi	Kardiyovasküler sistem
Diz ve ayak bileği refleks kaybı, bellek bozukluğu, Global gelişme geriliği	Nörolojik
Karaciğer büyümesi, karaciğer yağlanması, şişmiş karın	Karın bölgesi
Peteşi, solgunluk	Hematolojik
Uyuşukluk, ilgisizlik	Davranış

Malnütrisyonunda vücudun yetersiz beslenmeye karşı göstermiş olduğu fizyolojik adaptasyonlar büyümenin duraksaması, bazal metabolizma hızının azalması, yağ ve kas kaybı, vücudun daha az enerji harcamasıdır (Grover ve Ee, 2009). Bu adaptasyonları sağlamak için vücutta biyokimyasal, metabolik ve elektolit değişimler meydana gelmektedir.

Büyümede gecikme

Yeterli ve dengeli bir beslenmeye sahip olan, yeterli anne sütü alan çocuklarda büyüme ve gelişme sağlıklı bir şekilde devam eder. Ancak enerji ve besin öğelerinin yetersiz tüketilmesi durumu büyümeyi olumsuz etkileyebilir. Protein enerji malnütrisyonu kısa ve uzun vadede fiziksel ve mental olarak büyüme geriliğine neden olmakta, enfeksiyonlara karşı vücudun direncini düşürmektedir. PEM’li çocuklarda motor gelişim ve hafıza olumsuz etkilenir (Kumari, 2017; Grover ve Ee, 2009). Yetersiz beslenme boy ve ağırlık antropometrik ölçüleri yardımıyla çocuğun yaşına ve cinsiyetine göre yaşa göre boy, yaşa göre ağırlık, boya göre ağırlık değerlendirilmesi yapılarak belirlenebilir.

Bebeklik ve erken çocukluk dönemlerinde PEM’in ilk belirtileri arasında büyümenin uygun şekilde devam etmemesi, fiziksel aktivitenin yetersiz olması, immün yetmezlik ve maalesef mortalite ve morbidite oranlarının yüksek olması bulunmaktadır. Lineer büyüme hızının azalması, vücudun yetersiz alınan enerji miktarından dolayı gösterdiği bir adaptif özelliğidir. Çünkü daha küçük bir beden enerji yetersizliği ile daha iyi başa çıkacaktır. Lineer büyümede ve ağırlıkta görülen değişimler enerji alımının yetersizliğinden kaynaklanıyorsa, vücut enerji harcamasının azaltılması ile büyümeyi bir süre daha devam ettirebilir. Bu süreçte sağlıklı bir beslenme uygulayarak büyüme normal seyrinde devam eder (Frenk, 1986).

Çocukluk döneminde yetersiz beslenen çocuklarda malnütrisyonun etkilerinin tamamen ortadan kalıp kalkmadığı ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar ciddi derecede malnütrisyonlu olan çocukların bu durumdan kurtulduktan sonra da büyümelerinin etkilendiğini belirtmektedir. Krueger (1969), 1954-1958 yılları arasında malnütrisyonlu çocukların bu durumdan kurtulmaları için tedavi gören 6-11 yaş arası 152 çocuk ile bir araştır-

ma yapmıştır. Çalışmaya göre, çocuklar tedavi edildikten sonra aynı ekonomik ve coğrafik özelliklere sahip olan kontrol grubuna göre daha küçük bir bedene sahipti. Benzer şekilde Alvear, Artaza, Vial, Guerrero, Muzzo (1986), protein enerji malnütrisyonuna sahip 40 okulöncesi dönem çocuğu ile aynı yaş, cinsiyet ve benzer sosyoekonomik düzeye sahip sağlıklı 38 çocuğun katılımı ile yaptıkları araştırmada, 4-6 yıllık bir süre içerisinde yapılan ölçümler ile büyüme ve kemik olgunlaşması değerlendirilmiştir. Araştırmaya göre malnütrisyon geçirmiş olan çocukların kontrol grubuna göre daha kısa olduğu belirlenmiştir. Ancak bu görüşlerin tersine ciddi malnütrisyon sonrasında çocuğun büyümesinde herhangi bir problemin olmadığını belirten araştırmalar da vardır (Garrow ve Pike, 1967).

Yetişkin bir insanın sahip olacağı boy, genetiğin yanında çevresel faktörlerden de etkilenmektedir. Yetişkinlik boyu intrauterin dönemde çevresel etmenlerden ve doğum ağırlığından etkilenmektedir. Annenin sigara içmesi ya da uyuşturucu kullanması, beslenmesi, sağlığı, fetal enfeksiyonlar bu faktörler arasında sayılabilir. Düşük doğum ağırlığı da düşük yetişkinlik boyu ile ilişkilidir (Hack vd., 2003; Case ve Paxson, 2008). Bu faktörlerin yanı sıra tartışmalı olsa da, özellikle erken çocukluk döneminde uzun vadede malnütrisyonun çocuklarda yetişkinlikte sahip olacakları boy uzunluğunu da etkilediği belirtilmektedir. Kemik yaşı incelendiğinde yetersiz beslenen çocukların yetişkinlik boylarının düşük olacağı ifade edilmektedir (Victora vd., 2008; Alvear vd., 1986).

Laktoz intoleransı

Laktoz neredeyse bütün memelilerin sütünde bulunan bir disakkarittir. Laktoz farklı süt çeşitlerinde farklı miktarlarda bulunmaktadır. Laktoz, kalsiyum manganez gibi çeşitli minerallerin emilimine yardım eder. Bebeklik döneminde bebeğin alması gereken enerjinin yaklaşık yarısı laktoz tarafından sağlanmaktadır (Vesa, Marteau ve Korpela, 2000; Demirgöl ve Demirgöl, 2019; Lomer ve ark. 2008). Laktoz, ince bağırsaktan salınan laktaz enzimi yardımıyla metabolize edilebilir. Laktaz aktivitesi gebeliğin 8. haftasından itibaren fark edilebilir düzeydedir. Doğumla birlikte en yüksek seviyesine ulaşır, yaşamın ilk aylarından itibaren ise azalmaya başlar. İnsan popülasyonlarının %30'unda süten kesmeden sonra yetişkinlikte de laktaz aktivitesi devam etmektedir. Bu kalıcı laktaz aktivitesine, laktaz kalıcılığı ya da laktoz toleransı adı verilmektedir (Lomer, Parkes ve Sanderson, 2008; Demirgöl ve Demirgöl, 2019).

Laktaz enzimi olmadığında laktoz sindirilemez ve vücut laktoza karşı dayanıksız hale gelerek çeşitli semptomlar görülür. Laktaz enziminin eksikliğinden kaynaklı olarak görülen laktoz intoleransı durumunda, süt tüketimi sonrasında gaz sancısı, şişkinlik, ishal ya da kusma gibi belirtiler ortaya çıkmaktadır. Laktoz intoleransının görülme sıklığı farklı etnik

gruplar arasında değişiklik gösterir. Çinli ve Japonlarda laktaz aktivitesinin yaklaşık % 80-90'ı sütten kesilmeden sonraki 3-4 yıl içerisinde kaybolur. Öte yandan Asyalılarda bu aktivitenin %20-30'u devam edebilir, Kuzey Avrupalıların %10'unda ise en düşük seviyeye ulaşması 18-20 yılı bulur (Matthews, 2005; Demirgöl ve Demirgöl, 2019; Akal ve Yetişemiyen, 2020). Farklı etnik gruplar arasında laktaz prevalansı Tablo 2'de gösterilmiştir (Campbell, Waud ve Matthews, 2005).

Tablo 2. Farklı etnik gruplar arasında laktaz prevalansı

Etnik Gruplar (Yetişkin)	Düşük laktaz ve muhtemel laktoz intoleransı prevalansı
Çinliler	>%90
Japonlar	>%90
Hintli ve diğer Asyalı gruplar	>%80
Siyah Afrikalılar	>%75
Avustralya Aborjinleri	>%80
Amerika Kızılderelileri	>%70
Eskimolar	>%70
Güney Amerika (tüm yetişkinler)	>%50
Meksikalılar	>%50
Batı Hint Adalılar	>%50
İspanyollar	>%40
İtalyanlar	>%40
Yunanlılar	>%40
Orta Avrupalılar	>%40
Finler	%20
Amerikalılar (tüm yetişkinler)	%30
Beyaz Kuzey Avrupalılar	%10
Beyaz Avustralyalılar	%10
2 yaşından küçük çocuklar	%0-20
2-10 yaş arası çocuklar	%10-20

Laktaz aktivitesinin bireyler arasında çeşitlilik göstermesi, genetik polimorfizm ile açıklanmaktadır. Finlandiya'da yapılan araştırmalarda laktozu sindirme kapasitesi düşük olan yetişkinlerin sütten kesilme sonrasında bu laktaz aktivitesinin düşmesine neden olan otozomal resesif bir allel için homozigot olduğu belirlenmiştir. Bunun tersine laktaz aktivitesi yüksek olan yetişkinler ise dominant bir allel için homozigot ya da heterozigottur (Swallow, 2003). Popülasyonlar arasında değişiklik göstermekle birlikte laktaz aktivitesi ile ilişkili alleller -13907*G, -13910*T, -13915*G, -14009*G ve -14010*C allelidir (Liebert vd., 2017).

Laktoz kalıcılığı daha çok süt ve süt ürünlerinin uzun süreler boyunca tüketildiği mandıracılık yapılan popülasyonlarda görülmektedir. Bu popülasyonlar arasında yayılmasının nedeni ise seçim ve göç mekanizmalarıdır. Bunların yanı sıra, laktoz kalıcılığının neden mandıracılıkla uğraşan popülasyonlar arasında yaygın olduğunun cevabı farklı hipotezlere dayanmaktadır;

- Süte hayat boyu erişim,
- Sıcak ve kuru ortamlarda bir kalori ve sıvı kaynağı olan süte hayat boyu erişim,
- Yüksek enlemlerde düşük D vitamini nedeniyle, kalsiyum emilimini artırması,
- Büyüme hormonu içerdiğinden sütün insanda büyüme ve olgunlaşmaya katkı sağlaması,
- Kirlenmemiş bir besin olarak sütün, ishalden koruması ve gıda kıtlığına engel olması (Wiley, 2018; Wiley, 2020).

Ultraviyole (UV) etkisi

Yaşamın devamlılığını sağlayan enerji kaynağımız olan güneş, D vitamini sentezi, ısı kaynağı olma gibi farklı yararlar sağlarken, güneşe maruziyet, güneş yanıkları, ultraviyole etkisi gibi zararları da beraberinde getirmektedir. Ultraviyole ışık spektrumu dalga boyu 200-400 nm olan ışınlardır ve üçe (UVA- 320-400 nm, UVB-280-320 nm, UVC- 200-280 nm) ayrılır (Matsumura ve Ananthaswamy, 2004; Gül, 2015). Yeryüzüne ulaşan UV ışınlarının yaklaşık %95'ini UVA oluşturur. UVB, D vitamini sentezlenmesine katkı sağlarken, UVA ve UVB cilt yaşlanmasına neden olmaktadır, aynı zamanda cilt kanseri oluşum riskini artırmaktadırlar. Bu nedenle yazın özellikle güneş ışınlarının daha etkili olduğu saatlerde güneşe maruz kalınmaması gerekmektedir (Gül, 2015). Tablo 3'de ultraviyole radyasyonunun bazı akut ve kronik etkileri verilmiştir (Young, Claveau, Rossi, 2017).

Tablo 3. Ultraviyole radyasyonunun bazı akut ve kronik etkileri

Akut		Kronik
<i>Moleküler/hücresele</i>	<i>Klinik</i>	
Apoptoz	Kızarıklık	Deri kanseri
Melanojeniz	Bronzlaşma	Fotoyaşlanma
DNA fotohasarı		

Deri rengimizden sorumlu olan melanin pigmenti, melanosit adı verilen deri hücreleri tarafından sentezlenmektedir. Deri renginin yanı sıra, saç ve göz renginden de sorumlu olan melanin UV ışınlarına karşı vücudumuzu korumakta görev alır. Melaninin iki farklı formu bulunmak-

tadır; ömelanın (kahverengi/siyah pigment) ve feomelanin (sarı/kırmızı pigment). Ömelanın, daha koyu cilt rengine sahip olan bireylerde daha fazla bulunan koyu renkli pigmentlerdir. Feomelanin ise kızıl, turuncu saç rengine sahip kişilerde daha fazla bulunur (Quevedo Fitzpatrick, Pathak, Jimbow, 1975; Orazio, Jarrett, Amaro-Ortiz, Scott, 2013; Özener, 2017). Güneşe maruz kalındığında derimizin bronzlaşması, UV ışınlarını etkisiz hale getirmek için göstermiş olduğu bir tepkidir. Açık tenli bireyler daha az ömelanın pigmentine sahip olduklarından, koyu ten rengine sahip kişilere göre güneşten daha fazla etkilenirler ve cilt kanserine yakalanma riskleri daha fazladır.

Toplumlar arasında deri rengi oldukça fazla çeşitlilik göstermektedir. Deri renginin evrimi farklı hipotezler ile açıklanmaktadır. Temel hipotezler aşağıda açıklanmıştır;

Melanin ve D vitamini sentezi

D vitamininin deride sentezlenen formu olan D_3 (kolekalsiferol) ve besinlerle alınan formu D_2 (ergokalsiferol) olmak üzere 2 kaynağı bulunmaktadır. Her iki kaynak da aynı yolla metabolize olduğundan, tek bir isimle D vitamini olarak kullanılmaktadır. D vitamini, vücutta kalsiyum ve fosfor emilimini sağlamaktadır. İnsan vücudunda bulunan D vitamininin büyük çoğunluğu güneş ışınları sayesinde sentezlenir. Bu nedenle, güneş ışınlarından yeterli oranda yararlanamamak ya da yüksek melanin pigmenti yoğunluğu D vitamini eksikliğine neden olabilir. Koyu ten rengine sahip bireylerde melanin pigmenti yoğunluğu daha fazla olduğundan güneş ışınlarını daha fazla absorbe eder ve deriye yeteri kadar güneş ışığının ulaşmasını engelleyerek D vitamini sentezini azaltır. Bu durumda bu bireylerde D vitamini eksikliği görülebilir (Özkan ve Döneray, 2011). Loomis (1967)'ye göre ekvator ve yakınlarında aşırı D vitamini sentezinin önlenmesi için koyu ten rengi tercih edilmiştir. Loomis enlem ve D vitamini sentezi arasındaki ilişkiyi bu şekilde açıklamıştır. Diğer bir hipotez, ekvatora yakın bölgelerde daha fazla güneş ışığına maruz kalmanın, ışınlardan vücudu korumak amacıyla melanin yoğunluğu arttırdığı ve dolayısıyla bu artan melanin pigmentlerinin de daha az güneş ışığına maruz kalınmasını sağlayarak seçici bir dezavantaj oluşturup D vitamini sentezini azalttığını savunur (Parra, 2007).

D vitamini eksikliği

D vitamini, besinlerden, D vitamini içeren maddelerin ultraviyole ışığı tarafından zenginleştirilmesi yoluyla ve güneş ışığına direkt olarak derinin maruz bırakılması ile vücuda alınmaktadır (Akkoyun, Bayramoğlu, Ekin, Çelebi, 2014). D vitamini içeren besinlerin kısıtlı olması, güneşe maruz kalmanın D vitamini alımını sağladığının bilinmemesi ve bahsedilen D vitamini içeren maddelerin zenginleştirilmesinin günlük alımı

karşılamada yetersiz kalması toplumlarda D vitamini eksikliğine yol açmaktadır (Holick ve Chen, 2008). D vitamini eksikliğinde rikets ve osteomalazi görülebilir. Osteomalazi yetişkinlerde, rikets ise çocuklarda ortaya çıkan kemik hastalıklarıdır. Bunların yanı sıra D vitamini alımının diyabet, kanser, osteoporoz gibi hastalıklarla ilişkisi olduğunu belirten araştırmalar mevcuttur (Öncül Börekçi, 2019; Fidan, Alkan, Tosun, 2014).

D vitamini eksikliği ile ilgili veri boşlukları olsa da, mevcut araştırmalar üzerinden yapılan değerlendirmeler tüm dünyada küresel olarak D vitamini eksikliği olduğunu göstermektedir. Özellikle Afrika, Asya ve Orta Doğu'da daha yüksek oranlarda D vitamini yetersizliği görülmektedir (Roth vd., 2018). D vitamini eksikliğinin İranda %67, Lübnan'da %84, Japonya'da %42, Rusya'da %47, Çin'de % 45 oranlarında görüldüğü belirtilmektedir (Öncül Börekçi, 2019). Ülkemizde yapılan araştırmalarda da D vitamini eksikliğinin oldukça yüksek oranlarda görüldüğü ortaya konulmaktadır. İzmir'de yapılan araştırmaya bakıldığında, gebe kadınlarda şiddetli vitamin D eksikliği %10.1, bebeklerde ise %12 oranında belirlenmiştir (Halıcıoğlu vd., 2011). Ege bölgesinde yapılan diğer bir araştırmaya göre D vitamini eksikliği kadınlarda (%78.7) erkeklere oranla (%66.4) daha yüksek bulunmuştur. Aynı zamanda yazarlar çalışmada kıyı dışında yaşayan yetişkinlerde D vitamini eksikliğinin daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir (Hekimsoy vd., 2010). 2000-2017 yılları arasında yayınlanan 40 araştırma makalesi ile yapılan bir meta analiz araştırmasında ise ülkemizde D vitamini eksikliği %63 oranında belirlenmiştir. Gruplara göre değerlendirildiğinde ise en yüksek oranla bebeklerde (%86.6), ikinci olarak ise gebe kadınlarda (%76) görülmektedir (Alpdemir ve Alpdemir, 2019).

D vitamini eksikliğinin çocuklarda riketse, yetişkinlerde de osteomalaziye neden olduğu bilinmektedir. Eksikliğinin yalnızca kemikte değil, iskelet dışında da etkileri bulunmaktadır. D vitamini düzeyinin düşük olmasının kardiyovasküler mortaliteyi ve Tip 2 diyabetin görülme riskini artırdığı belirtilmektedir (Özkan ve Döneray, 2011; Pittas, Lau, Hu, Dawson-Hughes, 2007).

KAYNAKÇA

- Akal, C., Yetişemiyen, A. (2020). Probiyotik ve prebiyotik tüketiminin laktoz intoleransı üzerine etkileri. *Gıda*, 45 (2): 380–389.
- Akkoyun, H., Bayramoğlu, M., Ekin, S., Çelebi, F. (2014). D vitamini ve metabolizma için önemi. *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi*, 9 (3):213-219. DOI: 10.17094/avbd.05043.
- Alpdemir, M., Alpdemir, M.F. (2019). Vitamin D deficiency status in Turkey: A meta-analysis. *Int J Med Biochem*, 2(3):118-31. <https://doi.org/10.14744/ijmb.2019.04127>
- Alvear, J., Artaza, C., Vial, M., Guerrero, S., Muzzo, S. (1986). Physical growth and bone age of survivors of protein energy malnutrition. *Archives of Disease in Childhood*, 61(3), 257–262. doi:10.1136/adc.61.3.257
- Best, A., Lieberman, D. E., Kamilar, J. M. (2019). Diversity and evolution of human eccrine sweat gland density. *Journal of Thermal Biology*. doi:10.1016/j.jtherbio.2019.07.024
- Campbell, A.K., Waud, J.P., Matthews, S.B. (2005). The molecular basis of lactose intolerance. *Science Progress*, 88(3), 157-202. <https://doi.org/10.3184/003685005783238408>
- Case, A., Paxson, C. (2008). Stature and Status: Height, Ability, and Labor Market Outcomes. *Journal of Political Economy*, 116(3), 499–532. doi:10.1086/589524
- Consolazio, C. F., Matoush, L. R. O., Nelson, R. A., Torres, J. B., Isaac, G. J. (1963). Environmental temperature and energy expenditures. *Journal of Applied Physiology*, 18(1), 65-68. doi:10.1152/jap.1963.18.1.65
- Consolazio, C. F., Shapiro, R., Masterson, J. E., McKinzie, P. S. L. (1961). Energy Requirements of Men in Extreme Heat. *The Journal of Nutrition*, 73(2), 126–134. doi:10.1093/jn/73.2.126
- Çağlayan, Ş. (1998). Ateşlenmenin Fizyopatolojisi, *Yoğun Bakım Hemşireleri Dergisi*, 2(1):37-39.
- Davis T. R. (1964). The influence of climate on nutritional requirements. *American journal of public health and the nation's health*, 54(12), 2051–2067. <https://doi.org/10.2105/ajph.54.12.2051>
- de Onis, M., Monteiro, C., Clugston, G. (1993). The worldwide magnitude of protein energy malnutrition: an overview from the WHO global database on child growth. *Bull World Health Organ*. 1993;71(6):703–12.
- Demirgül, F., Demirgül, R. (2019). Laktoz intoleransın prevalansı, teşhisi ve laktozsuz beslenme tavsiyeleri. *Food and Health* 5(4):281-290, 281-290
- Ershoff, B. H. (1952). Effects of vitamin A malnutrition on resistance to stress. *Proc. Soc. Exp. Biol. Med.*, 79: 580-584.

- Fidan, F., Alkan, B.M., Tosun, A. (2014). Çağın Pandemisi: D vitamini eksikliği ve yetersizliği. *Türk Osteoporoz Dergisi*. 2014;20:71-74.
- Frenk, S. (1986). Metabolic adaptation in protein-energy malnutrition. *Journal of the American College of Nutrition*, 5(4), 371-381. doi:10.1080/07315724.1986.10720140.
- Garrow, J. S., Pike, M. C. (1967). *The long-term prognosis of severe infantile malnutrition. The Lancet*, 289(7480), 1-4. doi:10.1016/s0140-6736(67)92417-8
- Grover, Z., Ee, L.C. (2009). Protein energy malnutrition. *Pediatr Clin North Am*. 56(5):1055-1068.
- Gül, Ü. (2015). Güneş, sıcak ve derimiz. *Ankara Med J.*, 15,(3):145-52.
- Haas, J. D., Harrison, G. G. (1977). Nutritional Anthropology and Biological Adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 6(1): 69-101.
- Hack, M., Schluchter, M., Cartar, L., Rahman, M., Cuttler, L., Borawski, E. (2003). Growth of Very Low Birth Weight Infants to Age 20 Years. *Pediatrics*, 112(1), e30-e38. doi:10.1542/peds.112.1.e30
- Halıcıoğlu, O., Aksit, S., Koc, F., Akman, S. A., Albudak, E., Yaprak, I., Coker, I., Colak, A., Ozturk, C., Gulec, E. S. (2011). Vitamin D deficiency in pregnant women and their neonates in spring time in western Turkey. *Pediatric and Perinatal Epidemiology*, 26(1), 53-60. doi:10.1111/j.1365-3016.2011.01238.x
- Hekimsoy, Z., Dinç, G., Kafesçiler, S. Onur, E., Güvenç, Y., Pala, T., Güçlü, F., Özmen, B. (2010). Vitamin D status among adults in the Aegean region of Turkey. *BMC Public Health*, 10, 782 . <https://doi.org/10.1186/1471-2458-10-782>
- Holick, M.F., Chen, T.C. (2008). Vitamin D deficiency: a worldwide problem with health consequences, *The American Journal of Clinical Nutrition*, 87 (4), 1080S-1086S, <https://doi.org/10.1093/ajcn/87.4.1080S>
- James, G. D. (2018). *Bergmann's and Allen's Rules. The International Encyclopedia of Biological Anthropology*, 1-3. doi:10.1002/9781118584538.ieba0048
- Kalkan, M.T. (2018). Isı, Sıcaklık, Ter, Terleme. *Tıp Fakültesi Klinikleri Dergisi*, 1(1): 109-130.
- Katzmarzyk, P. T., Leonard, W. R. (1998). Climatic influences on human body size and proportions: Ecological adaptations and secular trends. *American Journal of Physical Anthropology*, 106(4), 483-503. doi:10.1002/(sici)1096-8644(199808)106:4<483::aid-ajpa4>3.0.co;2-k
- Kaynaklı, Ö. Kılıç, M. (2004). Vazodilatasyonun insan fizyolojisine etkisi ve terleme ile karşılaştırılması. *Uludağ Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 9(1): 183-194.

- Kes Uzun, N. (2004). Ateş ve Ateşli hastaya yaklaşım, *Şeh Tıp Bülteni*, 41(4):7-13.
- Krueger, R. (1969). Some long-term effects of severe malnutrition in early life. *The Lancet*, 294(7619), 514–517. doi:10.1016/s0140-6736(69)90216-5
- Kumari, P. (2017). Prevalence of protein energy malnutrition among under-five children belonging to rural areas of Ambala, Haryana, India. *Res. Rev. J. Med.*, 7: 14-20.
- Kumari, P. (2017). Prevalence of Protein Energy Malnutrition among Under-Five Children Belonging to Rural Areas of Ambala, Haryana, India, *Journal of Medicine*, 7: 14–20.
- Liebert, A., López, S., Jones, B.L., Montalva, N., Gerba-ult, P., Lau, W., Thomas, M.G., Bradman, N., Maniatis, N., Swallow, D.M. (2017). World-wide distributions of lac-tase persistence alleles and the complex effects of recombination and selection. *Human Genetics*, 136, 1445-1453.
- Lomer, M. C. E., Parkes, G. C., Sanderson, J. D. (2007). Review article: lactose intolerance in clinical practice - myths and realities. *Alimentary Pharmacology & Therapeutics*, 27(2), 93–103. doi:10.1111/j.1365-2036.2007.03557.x
- Loomis, WF. (1967). Skin-pigment regulation of vitamin-D biosynthesis in man. *Science*. 4;157(3788):501-6. doi: 10.1126/science.157.3788.501. PMID: 6028915.
- Matsumura, Y., Ananthaswamy, H. N. (2004). Toxic effects of ultraviolet radiation on the skin. *Toxicology and Applied Pharmacology*, 195(3), 298–308. doi:10.1016/j.taap.2003.08.019
- Matthews, S. B. (2005). Systemic lactose intolerance: a new perspective on an old problem. *Postgraduate Medical Journal*, 81(953), 167–173. doi:10.1136/pgmj.2004.025551
- Mielke, J.H., Konigsberg, L.W., Relethford, J.H., (2006). *Human Biological Variation*. Oxford University Press, Oxford.
- Murthy, W.S., Singh, S.N. (2003). Nutritional requirements for human adaptation in extreme environments. *Proc Indian Natn Sci Acad*, B69(4):485–506.
- Orazio, J., Jarrett, S., Amaro-Ortiz, A., Scott, T. (2013). **UV radiation and the skin**, *Int. J. Mol. Sci*, 14 (6) (2013), pp. 12222-12248, 10.3390/ijms140612222
- Öncül Börekçi, N. D. (2019). Vitamini Eksikliği ile İlgili Güncel Bilgiler. *Jour Turk Fam Phy*, 10 (1): 35-42. Doi: 10.15511/jtffp.19.00135.
- Özener, B. (2017), İnsan Çeşitliliği. 1. Baskı, Alfa Bilim, İstanbul.
- Özkan, B., Döneray, H. D. (2011). Vitamininin iskelet sistemi dışı etkileri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 54:99-119.

- Parra, E.J. (2007). Human pigmentation variation: evolution, genetic basis, and implications for public health. *Am J Phys Anthropol.*, Suppl 45:85-105. doi: 10.1002/ajpa.20727. PMID: 18046745.
- Pittas, A.G., Lau, J., Hu, F.B., Dawson-Hughes, B. (2007). The Role of Vitamin D and Calcium in Type 2 Diabetes. A Systematic Review and Meta-Analysis, *The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism*, 92 (6), 2017–2029, <https://doi.org/10.1210/jc.2007-0298>
- Quevedo, W. C., Fitzpatrick, T. B., Pathak, M. A., Jimbow, K. (1975). Role of light in human skin color variation. *American Journal of Physical Anthropology*, 43(3), 393–408. doi:10.1002/ajpa.1330430321
- Roberts, D. F., Salzano, F. M., & Willson, J. O. C. (1970). Active sweat gland distribution in Caingang Indians. *American Journal of Physical Anthropology*, 32(3), 395–400. doi:10.1002/ajpa.1330320309
- Roberts, Derrick F. (1953). Body Weight, Race and Climate. *American Journal of Physical Anthropology*, 11: 533–58.
- Rodahl, K. (1954). Nutritional Requirements in Cold Climates. *The Journal of Nutrition*, 53(4), 575–588. doi:10.1093/jn/53.4.575.
- Roth, D. E., Abrams, S. A., Aloia, J., Bergeron, G., Bourassa, M. W., Brown, K. H., Calvo, M. S., Cashman, K. D., Combs, G., De-Regil, L. M., Jeffers, M. E., Jones, K. S., Kapner, H., Martineau, A. R., Neufeld, L. M., Schleicher, R. L., Thacher, T. D., Whiting, S. J. (2018). Global prevalence and disease burden of vitamin D deficiency: a roadmap for action in low- and middle-income countries. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1430(1), 44–79. <https://doi.org/10.1111/nyas.13968>
- Ruff, C. B. (1994). Morphological adaptation to climate in modern and fossil hominids. *American Journal of Physical Anthropology*, 37(S19), 65–107. doi:10.1002/ajpa.1330370605
- Ruff, C., Niskanen, M., Junno, J.-A., Jamison, P. (2005). Body mass prediction from stature and bi-iliac breadth in two high latitude populations, with application to earlier higher latitude humans. *Journal of Human Evolution*, 48(4), 381–392. doi:10.1016/j.jhevol.2004.11.009
- Swallow, D.M. (2003.) Genetics of lactase persistence and lactose intolerance. *Annu. Rev. Genet.*, 37, 197–219.
- Usta Y, Arslanköylü AE, Yılgör. (2007). Protein Enerji Malnütrisyonu Patofizyolojisi ve Tedavisi. *Türkiye Klinikleri Journal of Pediatric Sciences*. 2007; 3.6: 51- 55
- Ünal, M., (2002). Sıcak ve soğuk ortamda egzersiz. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, İstanbul. 65(4), 206-210.
- Vesa, T.H., Marteau, P., Korpela, R. (2000). Lactose intolerance. *J. Am. Coll. Nutr.* 19 (Suppl. 2), 165S–175S.

- Victora, C.G., Adair, L., Fall, C., Hallal, P.C., Martorell, R., Richter, L., Sachdev, S.H. (2008). Maternal and Child Undernutrition: Consequences for Adult Health and Human Capital. *The Lancet*, 371, 340-357.
- Wiley, A.S. (2018). The evolution of lactase persistence: milk consumption, insulin-like growth factor I, and human life-history parameters, *Q Rev Biol*, 93:319-345.
- Wiley, A.S. (2020). Lactose intolerance, *Evolution, Medicine, and Public Health*, 2020 (1) 47–48.
- Wilke, K., Martin, A., Terstegen, L., Biel, S.S. (2007). A short history of sweat gland biology. *Int J Cosmet Sci.* 29:169–179.
- Young, A.R., Claveau, J. Rossi, A.B. (2017). Ultraviolet radiation and the skin: Photobiology and sunscreen photoprotection, *J. Am. Acad. Dermatol*, 76: S100–S109.

“

Bölüm 7

**FARKLI PERSPEKTİFLERDEN 20.
YÜZYIL BAŞLARINDA OSMANLI
DEVLETİ'NDE ÇİÇEK HASTALIĞI
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

(ARŞİV KAYITLARINA GÖRE)

Dr. Nevim TÜZÜN¹

¹ Tarih Anabilim Dalı, nevimtuzun@gmail.com / ORCID: 0000-0002-7554-4788.

”

Giriş

İnsanlık tarihinin en eski ve en ölümcül hastalıklarından birisi olan çiçek; çoğunlukla çocuklarda görülmekle birlikte, her yaşta görülebilen bulaşıcı bir hastalıktır. Dünya tarihinde dönem dönem salgın hâlini alan çiçek hastalığının kuluçka süresi 8-12 gün arasında olup; başağrısı, titreme, ürperme, sırtta ağrı ve kusma hastalığın ilk belirtilerindedir. Hastalığın ilk belirtilerinin başlamasıyla, kişinin ateşi 40-41 dereceye kadar yükselir. Bununla birlikte hastalığın ilk iki günü hastanın karnında kabarcık şeklinde döküntüler ortaya çıkar. Bu kabarcıklar 3-4 gün gibi kısa bir süre içerisinde kişinin yüzü de dâhil olmak üzere tüm vücuduna yayılır. İçi su toplayarak artan kabarcıklar, özellikle kişinin yüzünde oldukça fazla ağrıya sebep olur. Vücutta çıkan bu kabarcıkların çıkışı ve içlerinin sıvı ile dolmaya başlaması sırasında ateş yükselirken, kabuklaşmanın başlaması ile ateş yeniden düşer. Hastalığın 12 - 14. gününden itibaren kabuklar dökülmeye başlar. Kabuklar döküldükten sonra ise kişinin vücudunda “çiçek bozuğu” denilen izler kalır (Ören,1977:119; Akın,2001:337; Gül, 2009:262).

Dünya’da milyonlarca insanın ölümüne neden olan çiçek hastalığının iki türü bulunmaktadır. Bunlar; variola major ve variola minordur. Vücutta benzer döküntüler yapan bu iki türden variola minor, kişide oldukça hafif seyreder ve ölüm ile sonuçlanma oranı % 1’den azdır. Variola major ise, yaklaşık % 30 oranında ölüm ile sonuçlanan bir türdür (Akın,2001:337; Selen, 2010: 54-55). Çiçek hastalığının bulaşması ise; çiçeğe yakalanmış bir kişiyle doğrudan temasla ya da hastanın dokunduğu nesnelere (giyisileri, yatak takımı v.b) aracılığıyla gerçekleşir. Bulaştırıcı özellik, döküntü günü ya da birkaç gün öncesinde başlar ve irinli keseciklerin kabukları düşene kadar sürer. Bu süre içinde, hastayla en küçük bir temas bile hastalık yapmaya yeterlidir. Öte yandan çiçek hastalığına yakalanan kişilerin en az 40 gün boyunca diğer kişilerden kendini izole etmesi gerekmektedir (Kavak, 2016: 47; Sağlımız Herkesin Tıp Ansiklopedisi, 1978:1376). Çiçek hastalığının kesin bir mevsimi olmamakla birlikte; hastalığın sonbahar ve kış aylarında salgın boyutuna ulaştığı belirtilmektedir. Zira özellikle bulaşıcı hastalıkların kolayca yayılması havaların soğuması ile beraber insanların kapalı mekânlarda daha fazla bir araya gelmesinden kaynaklanmaktadır (Mercan,2020: 12).

Tarihsel süreç içerisinde çiçek hastalığının ne zaman ortaya çıktığına dair kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, bilinen ilk çiçek hastasının MÖ 1580-1350 yılları arasındaki 18. Hanedan döneminde yaşamış olan Mısır Firavunu V. Ramses olduğu görüşü kabul görmektedir. Zira V. Ramses’in mumyasının yüzünde, boynunda ve omuzunda çiçek hastalığından kaldığı düşünülen izlere rastlanmıştır (Mercan, 2020: 13). Çiçek hastalığının en eski yazılı tanımı MS IV. yüzyılda 340 yılında Çin’de Dr. Ge Hung tarafından yazılan *Handbook of Medicines for Emergencies* isimli kitapta yapılmıştır (Fenner,1988:210). Bununla birlikte bazı kaynaklarda çiçek hastalığının tanımının MÖ. 1122’ de Çin’de yapıldığı ifade edilmektedir (Onul,1980:150).

Çiçek hastalığı, Haçlı Savaşları'yla (1096-1270) Avrupa'ya yayılmış, 16. yüzyılda ise İspanyollar tarafından Amerika'ya götürülmüştür. Asya ile Avrupa arasında göç ve kervan yolu olan Anadolu da çiçek salgınlarından oldukça etkilenmiştir (Yıldırım,1985:1331). Çiçek, salgınlar halinde görülerek dünya tarihinde toplu kıyımlara neden olmuştur. Zira mezkûr hastalık kültürleri yok ederek, Aztek ve İnka gibi büyük imparatorluklar üzerinde büyük bir yıkıma neden olmuştur. Bu yıkım sağ kalan Aztek ve İnkalıların Amerika Kitası'nda vahşi bir diasporanın da kapısını aralamıştır.

Bütün virüslerin en büyüğü olan çiçek, Avrupa'da ise ilk kez 10. yüzyıldan önce ve muhtelemen başlarda kendini basit bir nezle biçiminde göstermiştir. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda hastalığın seyri değişmiştir. Öyle ki ölümcül bir hale dönüşen çiçek, Avrupa'da artık öldürücü hastalıklar listesinin başlarındaydı. Çiçek hastalığı 17. yüzyılın sonunda Avrupa'da yeniden ortaya çıkmış ve Avrupa'daki çocuk ölümlerinin neredeyse üçte birinden sorumlu olmuştur. Hastalık, Avrupa'da çocukların ölümlerine sebep olurken, her beş yetişkinden birinin de hastalanmasına sebebiyet vermiştir. Korkunç bir hastalık olan çiçekten Avrupalı bir şair, "*öyle iğrenç bir hastalık ki, ahirette, ruh gövdeye dönmeyi istemeyecek*" diye bahsederken; İngiliz tarihçi Thomas Macaulay çiçeği, "*ölüm nedenlerinin en korkuncu*" olarak adlandırmıştır (Nikiforuk, 2020: 95-98). Çiçek hastalığı 18. yüzyılda da Avrupa'da çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır. Öyle ki 1719 yılında Paris'te 14.000 kişinin çiçek hastalığından hayatını kaybettiği belirtilmektedir. Bununla birlikte 1719-1723 yılları arasında Avrupa'da çiçek salgınları sebebiyle 60 milyon kişinin öldüğü ifade edilmektedir (Bilirli, 2020: 1959). Öte yandan 1766 yılında Fransa Kralı XV. Louis ve 1790 yılında Kutsal Roma İmparatoru II. Joseph'in çiçek hastalığından öldüğü bilinmektedir (Yıldız, 2014: 25).

Çiçek hastalığı sadece Avrupa'da değil, dünyanın birçok yerinde salgınlar halinde görülmüştür. Örneğin, 1560 yılında Güney Amerika ülkesi olan Brezilya'da birkaç milyon kişinin çiçekten hayatını kaybettiği ifade edilmektedir (Ören,1978:474). Eski Dünya mikroplarının en öldürücüsü olan çiçek, Kuzey Amerika'da 1520-1899 yılları arasında 41 defa salgın halinde görülmüştür (Nikiforuk, 2020:111-112). Bunların yanı sıra kaynaklarda 18. yüzyılda İsveç'te doğan her 10 çocuktan birinin, Rusya' da ise her 7 çocuktan birinin çiçek hastalığından öldüğü belirtilmektedir (Kılıç,2004:35).

Çiçek salgınları aşının keşfedilip kullanıma girmesiyle, ölüm sayısında önemli bir düşüş yaşanmıştır. Ancak aşının kullanımına rağmen ölüm oranlarının yüksek olduğunu da söylemek mümkündür. Zira 20. yüzyıl başlarında sadece Hindistan'da 1926-1930 yılları arasında hastalığa yakalanan 979.738 kişiden 423.000'i hayatını kaybetmiştir. Bu da çiçeğe yakalanan kişilerin yaklaşık %40' ının öldüğünü göstermektedir (Ören, 1978:474).¹ Öte yandan, 20.

1 Çiçek virüsü her ne kadar kişiden kişiye geçerek ölümlere sebep olsa da, kimi zaman bu virüsün biyolojik bir silah olarak da kullanıldığı görülmektedir. Örneğin 15. yüzyılda

yüzyılda çiçeğin, tahminen 300 ilâ 500 milyon kişinin ölümünden sorumlu olduğu belirtilmektedir (Wolff,2007:94). Dünyayı kasıp kavuran çiçek hastalığı Osmanlı ülkesinde de salgınlar halinde görülerek, ölümlere neden olmuştur. Bu çalışmada da 20. yüzyıl başlarında Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlar ışığında Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığı ele alınacaktır. Öyle ki 19. yüzyıl başta olmak üzere çiçek hastalığına dair çeşitli bilimsel araştırmaların yapıldığı, ancak 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde yaşanan çiçek hastalığına dair kapsamlı bir arşiv araştırmasının yapılmadığı tespit edilmiştir.

1. Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığına Genel Bir Bakış

Osmanlı halk dilinde “*illet-i çiçek*”, “*maraz-ı çiçek*” isimleriyle adlandırılmış olan çiçek hastalığı, Osmanlı tıp literatüründe “*cederi*” kelimesine karşılık gelmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde hastalığın Arapça karşılığı olan “*telkih-i cüderi/ telkih-i cederi*” tabiri kullanılmıştır. Dünyada uzun yıllar hüküm süren çiçek, Osmanlı coğrafyasında da etkili olmuştur (Zeyben, 2021:13). Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldan itibaren çiçek hastalığı ile topyekün mücadele ettiği bilinmekle birlikte; 19. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti'nde yaşanan çiçek hastalığına dair bilgilerin oldukça kısıtlı olduğunu söylemek mümkündür. 1845 yılında Sultan Abdülmecid çiçek hastalığı konusundaki bilgilerin yetersizliğini fark etmiştir (Ağır,2020:27). Öyle ki Sultan Abdülmecid'in çocukken çiçek geçirmiş olması ve yüzünde “çiçek bozuğu” denilen izlerin kalmış olması, padişahın bu hastalığa karşı ayrı bir duyarlılık göstermiş olduğunu düşündürmektedir.

Çiçek hastalığı; 1845'te İstanbul'da, 1847-1887 yılları arasında Anadolu'nun birçok şehrinde, 1870-1871'de ise İstanbul'a Rumeli'den yeni gelen askerler arasında yaygın bir şekilde görülmüştür. Öte yandan hastalık; 1873, 1894, 1895'te İstanbul'da salgınlar halinde ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 1985:1332). Yine İzmir'de 1871 yılında çıkan bir çiçek salgınında 373 kişi hayatını kaybetmiştir 1882-1883 yıllarında da çiçek salgını devam etmiştir. Bu bir yıllık dönemde 398 kişi hastalıktan hayatını kaybetmiştir (Gülçiçek, 2019: 39).

Büyük çaplı ölümlere neden olan çiçek hastalığına karşı 1872 yılında dışarıdan gelen aşuların kontrolü için Aşı Enspektörlüğü (müfettişlik) kurulmuş ve başına Dr. Hüseyin Remzi getirilmiştir. 1880'de Dr. C. B. Violi özel bir çiçek aşısı müessesesi açmıştır (Unat,1970:165; Eroğlu vd.,2014: 199). Uzun süren çalışmaların ardından dönemin padişahı II. Abdülhamid'in emriyle 27 Temmuz

Avrupalı askerler çiçek virüsü bulaşmış battaniye ve giyisileri, Güney Amerika yerlilerine vererek bu virüsü biyolojik bir silah olarak kullanmışlardır. Yine 1757- 1767 Fransız- Yerli savaşlarında da, İngiliz askerleri çiçek virüsü bulaşmış battaniyelerini kullanarak, Amerikan yerlileri arasında çiçek hastalığının salgın halinde görülmesine neden olmuştur (Uyar& Akçalı,2006: 67). Bunların yanı sıra Kuzey Amerika kıtasını kolonize eden İngiliz kuvvetleri, 1763 yılında Fransızlara sadık kalan Kızılderililerin sayısını azaltmak amacıyla çiçek hastalarını barındıran hastanelerden temin ettikleri battaniyeleri, Kızılderililere hediye olarak göndermiş ve çiçek salgınlarının ortaya çıkmasını sağlamışlardır (Yenen ,2005: 63-64).

1892 tarihinde aşı üreten ilk müessese olan “*Telkihane-i Osmanî* “ Sirkeci’de açılmıştır. Böylece Osmanlı Devleti çiçek aşısını Avrupa ve Amerika’dan ithal etmeyerek, kendi aşısını üreten bir devlet haline gelmiştir. Örneğin, kaynaklarda 1902 yılında 27.455 tüp aşının üretildiği ve vilayetlere sevk edildiği belirtilmektedir (Yıldırım: 2010: 246; Mercan, 2020: 22-23).

2. 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Çiçek

19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde çiçek salgınları nedeniyle çoğunluğu çocuk çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Çalışmaya kaynaklık eden arşiv kayıtları, bu kayıpların 20. yüzyıl başlarında da devam ettiğini göstermektedir. Örneğin, arşiv kayıtlarından İzmir’de çiçek hastalığından 1909 Haziranı’nda 37, 1909 Ağustos’un da ise 43 kişinin vefat ettiği; vefat eden kişilerin çoğunun ise aşılı olduğu öğrenilmektedir. Bununla birlikte çiçek salgınının sadece çocuklar arasında değil, 20 yaşını geçmiş olan insanlarda bile görüldüğü raporlardan anlaşılmaktadır. Yine 1915 Martı’ndan, 1918 Eylülü’ne kadar ülke genelinde 346 kişi söz konusu hastalığa yakalanmış ve bunlardan 104’ü ölüm ile sonuçlanmıştır (Tüzün, 2020:41).

20. Yüzyıl başlarında çiçek hastalığının meydana getirdiği büyük yıkımı göstermesi açısından Sıhhiye Nezareti’nin Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği 4 Eylül 1921 tarihli yazı oldukça dikkat çekicidir. Zira mezkûr yazıda; 1913 yılından 1920 yılının sonlarına kadar, Darülaceze’de çoğunluğu Süt Emzirme Hanesi’nden üç ay- üç yaş aralığındaki 2047 çocuktan 1445’inin vefat ettiğine yer verilmiştir. Oldukça vahim ve üzücü olan bu tablo, can kaybının % 75 seviyesinde olduğunu göstermektedir (BOA, DH.UMVM, 114/44,24 Kasım 1921).

2.1. Dersaadet’te Çiçek Hastalığı

Hiç şüphesiz çiçek hastalığı en çok başkent İstanbul diğer bir deyişle Dersaadet’te görülmekteydi. Osmanlı yöneticileri, hastalığın yayılımını önlemek için aşısız kişilerin Dersaadet’e girmelerine engel olmaya çalışılmıştır. Zira Şehremaneti tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 23 Eylül 1917 tarihli bir yazıda; çiçek hastalığının son iki sene zarfında çeşitli nedenlerle arttığı, bu nedenle taşradan Dersaadet’e geleceklerden ve özellikle muhacirlere dikkat edilmesi ve aşısız ya da aşıları eskimiş kimselerin Dersaadet’e alınmaması gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.İ.UM.EK., 39/85, 10 Ekim 1917). Yine 5 Kasım 1917 tarihli arşiv kaydında; taşradan Dersaadet’e gelen yolculara çiçek aşısı kontrolü yapılması ve aşı şahadetnamesi olmayan kişilerin belediyeye sevk edilmesi istenmiştir (BOA, DH.İ.UM.EK., 41/27, 5 Kasım 1917). Osmanlı yöneticilerinin aşı şahadetnamesi olmayan kişilerin İstanbul’a girmelerini engellemeye çalışmasına rağmen, bunun pek de sonuç vermediği anlaşılmaktadır. Öyle ki İstanbul Şehremini Vekili Süleyman Kani Bey tarafından Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 21 Ağustos 1918 tarihli yazıda; İstanbul’a girecek ve çıkacak kişilerden aşı şahadetnamesi istenmesi ve şahadetnamesi olmayan kişilere asla seyahat varakası verilmemesi talep edilmiştir (BOA, DH.UMVM., 96/20, 11 Eylül 1918). Arşivdeki kayıtlar gerçekten de

Dersaadet'te çiçek salgınlarının başa çıkılmaz bir hâl aldığını göstermektedir. Osmanlı yöneticileri can kayıplarına neden olan çiçek hastalığına karşı, bütün memur ve müstahdemlerin de aşılmasını istemiştir (BOA, ŞD., 49/19, 13 Ekim 1918). İlerleyen süreçte kayıpların zirve yapması ile Şehremaneti, çiçek hastalığına karşı Sıhhiye Müdüriyeti tarafından yürütülen mücadeleyi yetersiz bulduğunu belirterek, bu görevin geçici olarak Emraz-ı Sariye Mücadele Heyeti'ne bırakılmasını istemiştir (BOA, DH.İ.U.M. 19/1, 27 Ekim 1918).

2.2. Rumeli'de Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı Anadolu'nun dört bir yanında görülerek ciddi sayıda can kayıplarına neden olmuştur. Bununla birlikte arşivdeki kayıtlardan çiçek hastalığının Rumeli topraklarında da görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, Rumeli Vilayeti Müfettişliği'ne gönderilen 24 Aralık 1903 tarihli bir yazıda; Semroş Köyü'nde çiçek hastalığının giderek yayıldığı ve ciddi bir tahribata yol açtığı belirtilerek, gerekli tahkikatın yapılabilmesi için acilen bir tabip gönderilmesi istenmiştir (BOA, BEO, 2237/167768, 24 Aralık 1903). 15 Aralık 1903 tarihli arşiv kaydında ise; Manastır, Selanik, Metruce, Üsküp ve Debre'de bulunan hastanelerde çiçek ve influenza olduğu, toplamda 2522 hastanın büyük bir kısmının da çiçek hastalarından meydana geldiği belirtilmiştir (BOA, Y..PRK. ASK., 209/19, 15 Aralık 1903). Serasker Rıza tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 8 Nisan 1907 tarihli bir yazıda da; Alasonya'ya bağlı Kilisalı Köyü'nde çiçek hastalığı görüldüğü, hastalığın yayılmasını önlemek için belirli bir bölgenin karantinaya alınacağı, ancak jandarmanın sayısının az olduğu belirtilerek, askeri kuvvet gönderilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 1161/36, 17 Nisan 1907). 2 Mayıs 1908 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda da; Kosova'ya bağlı Tirgoviş kazası dâhilindeki bazı köylerde çiçek ve kızıl hastalıklarının görüldüğü, buna karşılık bir sıhhiye ya da aşı memurunun dahi bulunmadığı belirtilmiştir. Yazıda ayrıca; şubat ayı başından şubat ayı ortasına kadar ki süre içerisinde 47 kişinin vefat ettiği ve vefatların çoğunun çiçekten kaynaklandığına yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 1255/ 43, 19 Mayıs 1908).

2.3. Gayrimüslimler Arasında Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde yaşayan tüm insanları olumsuz etkilemiştir. Zira ulaşılan arşiv kayıtları, Osmanlı topraklarında hayatını sürdüren Gayrimüslimler arasında da çiçek hastalığının zuhur ettiğini göstermektedir. Örneğin, 8 Nisan 1901 tarihli kayıta; Bursa'da Musevi Cemaa-ti'ne mensup kişilerin çocuklarında çiçek hastalığı görüldüğü ve ölümlerin olduğu ifade edilmiştir. Kayıta ayrıca, hastalık ve ölümlere dair yetkililerin zamanında bilgilendirilmediği, bu nedenle sorumlu kişilerin ceza kanununa binaen altı aya kadar hapis ve para cezasına çarptırılacaklarına yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 2469/117, 8 Nisan 1901). Söz konusu durum Hüdavendigâr Valiliği'ne de bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2491/80, 31 Mayıs 1901). Mekatib-i Askeriye-i Şahane tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gön-

derilen 25 Ocak 1906 tarihli yazıda ise; Altıncı Daire-i Belediye dâhilinde çiçek hastalığından 156 kişinin vefat ettiği, vefat eden kişilerden 3 çocuğun Dolapdere'de ikamet eden Rum Cemaati'ne mensup çocuklar olduğu ifade edilmiştir. Bunun üzerine Dolapdere'de gerekli tedbirlerin alınması ve çiçek aşısına ivedilikle devam edilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT, 1051/5, 19 Şubat 1906). Şehremaneti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda da; Üçüncü ve Beşinci-i Daire-i Belediye dâhilinde çiçek hastalığının görüldüğü ve can kaybının devam ettiği, mezkûr belediye sınırları içerisinde olan ve Gayrimüslimlerin yaşadığı Yeniköy -Ayanikol Mahallesi'nde çiçek hastalığından ölümlerin olduğu ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 997/16, 14 Ağustos 1905).

2.4. Askerler Arasında Çiçek Hastalığı

Tarihi süreç içerisinde diğer birçok bulaşıcı hastalıklarda olduğu gibi çiçek hastalığının askerler arasında kolaylıkla yayılması kaçınılmaz bir durumdur. Zira askerlerin kaldığı mekânlar fazla sayıda insanın bir arada yaşamasını mecbur kılmaktaydı. Çalışmaya kaynaklık eden arşiv kayıtları, 20. yüzyıl başlarında çiçek hastalığının askerler arasında da görüldüğünü göstermektedir. Örneğin, 15 Haziran 1902 tarihli kayıta; İştîp'te bulunan askerler arasında çiçek hastalığının zuhur ettiği, bu nedenle Selanik Vilayeti'nden 2 aşı tüpü gönderildiği belirtilmiştir (BOA, Y.PRK. ASK, 182/ 58, 15 Haziran 1902).

14 Aralık 1909 tarihli bir kayıta da; askerler arasında da çiçek hastalığı görüldüğü belirterek, çiçek aşısının askerlere de yapılması gerektiği ifade edilmiştir (BOA, DH.MUİ., 35/1, 14 Aralık 1909). Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Haziran 1910 tarihli yazıda ise; İkinci Orduyu Hümayuna tabi olan askerlerde çiçek hastalığı görüldüğü, bu nedenle aşı nizamnamesinin harfiyyen uygulanması gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.MUİ., 108/27, 29 Haziran 1910). Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 1916 yılında da çiçeğin askerler arasında görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Edirne Vilayeti'ne gönderdiği 15 Nisan 1916 tarihli telgrafta; Edirne Vilayeti'nde yirmi günü aşkın bir süredir çiçek hastalığının sivil halkın yanı sıra askerler arasında da artarak yayıldığı, bu nedenle gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir (BOA, DH.ŞFR., 63/6, 16 Nisan 1916).

2.5. Muhacirler Arasında Çiçek Hastalığı

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaşadığı Kırım Savaşı, 93 Harbi ve 1897 Osmanlı- Yunan Savaşı, muhacirlerin Osmanlı topraklarına göç etmelerinin temel sebeplerinden olmuştur. Yaşanan muhacir göçü ise muhacirlerin salgın hastalıklara maruz kalmasına yol açmış ve birçok muhacirin ölümüne neden olmuştur. Osmanlı Devleti, savaş şartlarının ortaya çıkardığı bu olumsuz koşulları bertaraf etmek amacıyla muhacirlerin içerisinde bulunduğu olumsuz sağlık koşullarını iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Osmanlı yöneticileri, hijyenik ortamın sağlanması konusuna itina göstermiş ve muhacirlerin kaldığı mahallerin temizliğinin yapılması için memur görevlendirmiştir (Tir-

yakı& Özlü, 2022: 356- 357). Ancak içinde bulunulan olumsuz koşullar muhacirlerin salgın hastalıklardan korunması hususunda yeterli olmamıştır. 19. yüzyılda İstanbul başta olmak üzere Trabzon, Diyarbakır, Aydın ve Sivas gibi vilayetlerde iskân ettirilen muhacirlerde çiçek başta olmak üzere birçok bulaşıcı hastalık görülmüştür. Örneğin, 1863 yılında vapurlarla Trabzon'a getirilen 700'den fazla muhacir arasında çiçek hastalığı yoğun bir şekilde görülmüş hatta birçok muhacir çiçekten vefat etmiştir. Yine 1864 yılında Lazistan Sancağı'na yerleştirilen yaklaşık 1500 Çerkes muhaciri arasında kalabalığın etkisiyle çiçek hastalığının yayıldığı ve birçoğunun vefat ettiği ifade edilmektedir. 1887 yılında da Sazlıbosna Çiftliği'nde iskân ettirilmiş olan muhacirlerden 60'nın çiçek hastalığına yakalandığı, bunlardan 7'sinin ise vefat ettiği belirtilmektedir (Tiryaki& Özlü, 2022:358-366).

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda olduğu kadar kadar yoğun olmamakla birlikte, 20. yüzyıl başlarında da muhacirler arasında çiçek hastalığının yaşandığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 19 Şubat 1909 tarihinde Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda; Sibirya muhacirlerinden Dersaadet'e getirilmiş ve Sirkeci'deki muhacir misafirhanesine yerleştirilen yaklaşık 400 muhacirden bir kaçında çiçek hastalığının görüldüğü ve muhacirlerin aşılmasının yapıldığına yer verilmiştir. Öte yandan Doktor Asım Paşa ve Remzi Ömer Bey tarafından yapılan muayenede 5 çocukta çiçek görüldüğü bunlardan 2 aylık olan bir bebeğin vefat ettiği, hasta olan çocukların ailelerinden ayrı odalarda tutulması gerektiği ve muhacirlerin havasına uyuşabilecekleri yerlere sevk edilmeleri gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 2745/39, 20 Şubat 1909). 1913 yılında da Yedikule barakalarında iskân ettirilen fukara muhacirler arasında içinde çiçeğin de olduğu bulaşıcı hastalıkların görüldüğü, ancak Şehremaneti'nin durumu bildiği halde bir adım atmadığı belirtilmiştir. Bunun üzerine Şehremaneti'ne yazı gönderilerek mezkûr barakalarda kaç hastanın olduğu, kaç muhacire çiçek aşısının yapıldığı, çiçek hastalığının devam edip etmediği gibi soruların sorulduğu görülmektedir (BOA, DH.İD., 165/13, 25 Şubat 1913). Şehremaneti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1917 tarihli bir yazıda ise; son iki sene zarfında Dersaadet'de çiçek hastalığının oldukça arttığı, taşradan Dersaadet'e gelenlerin ve özellikle muhacirlerin çiçek aşısı olup olmadığı ya da aşılı kişilerin aşı sürelerinin kontrol edilmesi gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.İ.UM.EK, 39/85, 10 Ekim 1917). 21 Aralık 1922 tarihinde Hariciye Nezareti- İstanbul Murahhaslığı tarafından Sıhhiye Kalemi'ne gönderilen yazıda ise; Anadolu'dan İstanbul'a gelen muhacirlerin birçoğunun çiçek hastası olduğu, bu nedenle Sıhhiye Vekaleti'nden aşısız seyahatlere izin vermemesi istenmiştir (BOA, HR.İM., 234/16, 21 Aralık 1922).

2.6. Mekteplerde Çiçek Hastalığı

Yukarıda da ifade edildiği gibi çiçek hastalığı başlarda tüm yaş gruplarını etkileyen bir hastalıktı. Ancak zamanla daha çok çocukları etkileyen ve çocukların ölümüne sebep olan bir hastalık haline dönüşmüştür. Öyle ki çi-

çek, 19. yüzyılda Osmanlı toplumunda çocuklar arasında salgınlar halinde görülmüştür. Bu dönemde çiçek aşısı için devlet hekim tayinlerinde bulunmuş ve çeşitli tedbirlerle hastalığın yayılımını engellemeye çalışmıştır (Cengiz, 2019:94).

Çiçek hastalığının büyük bir kısmı ibtidai ve rüşdiye yani günümüz tabiriyle ilkokul ve ortaokul seviyesindeki mekteplerde görülmüştür. Hastalık, 1890'larda artışa geçmiş ve 1910'lu yıllar boyunca bu artış devam etmiştir. Bu yıllarda artış yaşanmasının sebeplerinden biri dönemin göç ve savaş koşullarının hastalıkların yayılımını arttırmış olmasından kaynaklanmaktadır (Bingül, 2020:96-97).

Çiçek hastalığı, 19. yüzyıldaki kadar yıkıcı olmamakla birlikte 20. yüzyıl başlarında da Osmanlı ülkesinin dört bir yanında kimi zaman salgınlar halinde görülmeye devam etmiştir. Çoğunlukla çocukları etkileyen çiçek, özellikle Dersaadet'te bulunan mekteplerde yoğun bir şekilde görülmüştür. Örneğin, 22 Ekim 1904 tarihli arşiv kaydında; Dersaadet ve civar mahallelerindeki bazı okullarda çiçek hastalığının görüldüğü ve hastalığın son derece bulaşıcı olmasından ötürü aşı memurlarının derhal mekteplere gönderilmesi gerektiğine yer verilmiştir (BOA, MF.İBT., 153/19, 22 Ekim 1904). 1905 yılında Maarif Nezareti'ne gönderilen bir yazıda da; Dersaadet dâhilinde bulunan birçok mektepte çiçek hastalığının zuhur ettiği, tedbir olarak rüşdiye ve inas mekteplerindeki öğrencilere aşı yapılması gerektiğine yer verilmiştir (BOA, MF.MKT., 812/48, 30 Ekim 1904).

Osmanlı yöneticileri salgın hastalıklardan olan çiçek ile mücadele edebilmek ve gerekli kontrolü sağlayabilmek için yerinde aşılama uygulamasını gerçekleştirmiştir. Öte yandan Osmanlı yöneticileri, mekteplerde eğitim gören öğrencilere aşı yapılmasını bir zorunluluk haline getirmiş ve aşısı olmayan öğrencilerin mekteplere alınmaması gerektiği ve bu kontrolü sağlayamayan, yasağa uymayan öğrencilere göz yumulması halinde ilgili kişilerin cezalandırılacağını belirtmiştir. Söz konusu hususların 20. yüzyıl başlarında da Osmanlı mekteplerinde uygulanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 3 Kasım 1902 tarihli bir kayıta; Üçüncü Daire-i Belediye sınırları dâhilinde olan Silivrikapı civarındaki Yeniçeşme'de çiçek salgını görüldüğünden, aşısız ya da aşılanmış ancak üzerinden beş yıl geçmiş öğrencileri mektebe kabul eden müdür ve muallimlerin aşı nizamnamesinin dördüncü maddesine binaen cezalandırılacağı belirtilmiştir (BOA, MF.İBT.,127/3 3 Kasım 1902). 21 Mart 1909 tarihli bir yazıda ise; çiçek hastalığı salgın halinde görüldüğünden, mekteplerdeki müdür ve muallimlerin öğrencilerin aşı tarihlerini itina ile takip etmeleri gerektiği, aynı zamanda mekteplerde bir çocukta dahi çiçek illeti görüldüğü takdirde, sınıfın ve duruma göre okulun derhal tatil edilmesi ve varsa hastalık zuhur eden çocuğun ikamet ettiği evde bulunan çocukların da iyileşinceye kadar mektebe devam ettirilmemesi gerektiğine yer verilmiştir (BOA,

MF.İBT.,229/3, 21 Mart 1909). Yine 10 Mart 1910 tarihinde yayımlanan bir yazıda da; bazı mekteplerde eğitim gören bazı öğrencilerin aşı şahadetnamesinin olmadığı, bu öğrencilerin okula kesinlikle kabul edilmemesi, aksi takdirde Aşı Nizamnamesi'ne göre gerekenin yapılacağı ifade edilmiştir (BOA, MF.MKT., 1149/49, 10 Mart 1910). Osmanlı yöneticilerinin izlediği sıkı aşı politikası Osmanlı ülkesinde çiçek salgının ilerleyen yıllarda da devam ettiğini göstermektedir. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı'nın son yılı olan 1918'de de çiçek salgınının mekteplerde görülmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 25 Kasım 1918 tarihli bir arşiv kaydında; çiçek hastalığı yaygın bir şekilde görüldüğünden mekteplerdeki öğrencilerin aşılarını vakit geçirmeden yapılması ve mekteplerdeki ilgili kişilerin bunu takip etmelerinin zaruri bir durum olduğu ifade edilmiştir (BOA, MF.İBT., 226/60, 25 Kasım 1918). Bununla birlikte Osmanlı yöneticileri, aşı yapmakla görevlendirilen memurlara karşı, mektep müdürlerinin gereken kolaylığı göstermeleri istenmiştir (BOA, MF.İBT., 204/27, 10 Mart 1908).

Söz konusu örnekler bize Osmanlı yöneticilerinin öğrencileri aşılama konusunda tavizsiz bir politika izlediğini göstermektedir. Ancak aşıcıların genellikle erkeklerden meydana gelmiş olması, ailelerin kız çocuklarına aşı yapılmasına olumsuz bakmasına neden olmuştur. Osmanlı yöneticileri bu soruna çözüm bulmak amacıyla kadın aşıcılar görevlendirmiştir. Örneğin, 9 Mart 1904 tarihli arşiv kaydında; İstanbul'daki İnas Rüşdiye Mektepleri'nde bulunan kız öğrencilerin on beş yaşını aşmış olduğundan, bu öğrencilerin aşısının kadın aşıcı Sadberk Hanım tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. Yazıda ayrıca geçmişte aşı olan, ancak üzerinden 5 yıl geçen aşıllı öğrencilerin de aşılması gerektiği belirtilmiştir (BOA, MF.İBT., 145/60, 9 Mart 1904). 15 Aralık 1907 tarihli kayıta da; kız öğrencilerin eğitim gördüğü Darülmualimat, Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri ve İnas rüşdiyelerinde bulunan öğrencilere çiçek aşısının yapılabilmesi için günde onbeş kuruş maaşla kadın aşı memurunun görevlendirileceği belirtilmiştir (BOA, MF.İBT., 200/17, 15 Aralık 1907).

Osmanlı Devleti bir taraftan mekteplerde aşı ile çiçek hastalığının yayılmasını engellemeye çalışırken, diğer taraftan başka salgın hastalıklarda olduğu gibi hastalık görülen mektebin tatil edilmesi ve bu süre zarfında gerekli dezenfekte işleminin yapılmasına dikkat etmiştir. Örneğin, 29 Mart 1902 tarihli bir kayıta; Ayasofya Cami avlusunda bulunan Sultan Mahmud Han-ı Evvel Mektebi'nde ortaya çıkan tifo ve çiçek hastalığının etrafa sirayetini önlemek için Şehremaneti tarafından sıhhi tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmiştir (BOA, MF.MKT. 617/49, 29 Mart 1902). 13 Ağustos 1902 tarihli başka bir kayıta ise; Eyüp'teki Şerbetçi Mustafa Ağa İbtidaiye Mektebi'nde 1 öğrencinin kızıl, 1 öğrencinin de çiçek hastalığına yakalandığı ve hanelerinde tedavi edildiği, mezkûr mektebin 12 gün tatil edilmesi ve bu süre içerisinde dezenfekte işleminin yapılması gerektiğine yer verilmiştir (BOA, MF.MKT., 652/22, 13 Ağustos 1902). 18 Kasım 1902 tarihli kayıta da Sultanahmed'teki Kapağası Mahmud Ağa İbtidaisi'nde eğitim gören 3 çocuğun çiçek hastalığına

yakalandığı, 1 çocuğun çiçekten vefat ettiği belirtilmiş, hastalığın yayılmasını engellemek için Şehremaneti'nden okulun tatil edilmesi ve bu sürede ilaçlama işleminin yapılması istenmiştir (BOA, MF.MKT., 674/42, 18 Kasım 1902). 11 Nisan 1915 tarihli kayıttan ise; Edirne Uzunçarşı yakınlarındaki Yavaşca Şahin Mahallesi imamı Abdullah Efendi'nin kızının çiçek hastalığına yakalandığı, bu yüzden çocuğun eğitim gördüğü Gazneli Mahmud Efendi İbtidaisi'nin üç hafta tatil edilmesi ve bu süreçte mektebin dezenfekte işleminin mükemmel bir şekilde yapılmasının zaruri bir durum olduğuna yer verilmiştir (BOA, MF.MKT., 846/4, 11 Nisan 1915). Tüm bunlara ilaveten 20 Nisan 1906 tarihli kayıttan çiçek ve suçiçeği hastalığının birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır. Öyle ki İstanbul Sultan Selim merkezi dâhilinde Hazine Kethüdası İsmail Ağa Mektebi öğrencilerinden 4 çocuğun çiçek hastalığından muzdarip olduklarına ve gerekli tedbirlerin alınmasına yer verilmiştir. Ancak yapılan incelemelerden sonra bahsi geçen hastalığın suçiçeği olduğu anlaşılmıştır (BOA, TS.MA.e., 1379/11, 20 Nisan 1906).

2.7. Hapishanelerde ve Tevkifhanelerde Çiçek Hastalığı

Bulaşıcı hastalıklardan olan çiçeğin kalabalık ve kapalı ortamlarda yaygın bir şekilde görülmesi kaçınılmazdır. Hiç şüphesiz bu yerlerden biri de hapishane ve tevkifhanelerdir. Osmanlı'da koğuşlara çok sayıda mahkûm ve tutuklunun konulması ve temizliğe dikkat edilmemesi nedeniyle bulaşıcı hastalıklar hapishanelerde kolay bir yayılma ortamı bulmuştur. Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda çıkarılan ceza kanununa binaen her suça hapis cezası verilmesi ise hapishane kapasitelerinin daha da yetersiz kalmasına neden olmuştur (Şen,2007: 28; Tüzün,2021:1329).

Osmanlı Devleti hapishanelerin ıslahı için 1880 yılında “*Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhâne'de Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Lâyihası*”nı yayımlamıştır. Mezkûr nizamnamede hapishanelerde yürütülecek olan sağlık hizmetlerine dair maddelere de yer verilmiştir. Öyle ki söz konusu nizamname İstanbul başta olmak üzere taşradaki hapishanelerde sağlık hizmetlerinin temelini oluşturan ve hukuki yönden de bağlayıcı olan maddelerden oluşmaktaydı. Nizamname ile hapishanelerde bulaşıcı hastalıklarla mücadelede işleyişin ne şekilde ve nasıl yürütüleceği belirlenmiştir (Tiryaki,2021:431-432). Ancak tüm bu çabalara rağmen hapishanelerin sağlık koşullarının iyileştirilmesi yönünde istenilen düzeye ulaşılamadığını söylemek mümkündür. Zira çalışmaya kaynaklık eden arşiv kayıtlarında bulaşıcı bir hastalık olan çiçeğin 20. yüzyıl başlarında da Osmanlı hapishanelerinde yaygın bir şekilde görüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin, 1 Mart 1903 tarihinde Priştine Mutasarrıflığı'na gönderilen bir yazıda; Priştine Hapishanesi'nde 2 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı, 1 kişinin ise hastalıktan dolayı vefat ettiği belirtilmiştir. Yazıda aynı zamanda ortamın dezenfekte edilmesi ve hastalığın diğer mahkûmlara sirayet etmemesi için Üsküdar Belediyesi'ne ait tebhîr makinesinin birkaç günlüğüne mezkûr hapishaneye gönderilmesi istenmiştir (BOA, TFR.I.ŞKT. 5-445, 2 Mart 1903). 29 Ocak

1904 tarihli kayıta ise; kapasitesi 354 kişilik olan Edirne Hapishanesi'nde çiçek hastalığının görüldüğü, hapishanede hâlihazırda 847 mahkûmun kaldığına dikkat çekilerek, hastalığın kolayca sirayet edebileceğine yer verilmiştir (BOA, Y.PRK.ASK, 211/ 73, 29 Ocak 1904). Benzer bir durumun Dersaadet Hapishane-i Umumisi'nde yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira 1 Ocak 1907 tarihinde Adliye Nezaret'ne gönderilen bir yazıda; oldukça kalabalık olan Dersaadet Hapishanesi'nde birkaç gün önce bir mahkûmun çiçek hastalığına yakalandığı ve ardından aynı koşustaki başka bir mahkûmun daha çiçek hastalığına tutulduğu belirtilerek, hastalığın bulaşmasını engellemek amacıyla mahkûmlar için ellişer kişilik barakaların yapılmasının uygun olacağına yer verilmiştir (BOA, ZB., 310/82, 5 Ocak 1907). 18 Ocak 1910 tarihli başka bir kayıta da Yanya Hapishanesi'nde çıkan çiçek hastalığına dair tedbir alınması istenmiştir (BOA, DH.MUİ., 55/47, 18 Ocak 1910). Öte yandan Akka Hapishanesi'nde de çiçek hastalığının zuhur ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki 9 Haziran 1914 tarihinde Beyrut Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda; Akka Hapishanesi'nde 8 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı ve 2 kişinin çiçekten dolayı vefat ettiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca, her ne kadar söz konusu hapishanede ölümler olmuş ise de alınan sıhhi tedbirler neticesinde hastalığın yayılımının önüne geçildiğine dikkat çekilmiştir (BOA, MB.. HPS., 73/2, 25 Haziran 1914).

Savaşlar hiç kuşkusuz ülkede asayişin bozulmasının temel faktörlerindedir. Osmanlı Devleti'nin de önemli aktörlerinden biri olduğu Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Anadolu'da asayiş büyük oranda bozulmuştur. Bu durum ise hapishanelerdeki mahkûm sayısının daha da artmasına neden olmuştur (Tüzün, 2021:1929). Mahkûm sayısının kontrol edilemeyecek bir şekilde artışı ise hapishanelerde bir taraftan işe noksanlığının kapısını aralarken, diğer taraftan salgın hastalıkların kolay yayılmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin, 5 Aralık 1914 Hüdâvendigar Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda; Bursa Tevkifhanesi'nde çiçek hastalığının zuhur ettiği ve bu nedenle bölgenin kordon altına alındığı, hastalığın yayılmasını engellemek için 30 kadar tutuklunun tahliye edildiği, ancak buna rağmen hastalığın artarak görülmeye devam ettiğine yer verilmiştir (BOA, DH.İD, 165/54, 14 Aralık 1914). 4 Ocak 1919 tarihli bir arşiv kaydında da; Balıkesir Hapishanesi'nde görülen çiçek hastalığının yayılmasını engellemek için ödenek istendiği görülmektedir (BOA, DH.MB.HPS.M, 36/34, 4 Ocak 1919). Öte yandan arşiv kayıtlarından Osmanlı hapishanelerinde bulunan mahkûm ve tutuklulara da çiçek aşısı yapıldığına dair işaretler bulunmaktadır. Zira 17 Haziran 1333 tarihinde Diyarbakir Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ölümlere ve aşılarla ait istatistik cetvelinde;1917 yılının Martı'ndan, Mayıs sonuna kadar ki geçen üç aylık süre zarfında Diyarbakir Merkez Hapishanesi'nde çiçek hastalığından vefat olmadığı ve 60 mahkûma çiçek aşısı yapıldığına yer verilmiştir (BOA, DH.MB., HPS., 159/30, 24 Temmuz 1917). 6 Haziran 1922 tarihinde Hapishane-i Umumi'den, Hapishaneler Müdüriyeti'ne gönderilen bir yazıda da; Hapishane-i Umumi mahkûmlarından Kasımpaşalı Süleyman b. Salih'in hafif

belirtilerle çiçek hastalığından dolayı hastaneye kaldırıldığı ve mahkûmunun kaldırıldığı yer olan Mehterhâne’de çiçek aşısının uygulanmaya başladığına yer verilmiştir.

3. 20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti’nde Aşı Uygulaması ve Karşılaşılan Sorunlar

3.1. Aşılamanın Seyri Hakkında Bazı Tespitler

Yüzyıllardır çiçek hastalığına karşı insandan insana çiçekleme metodu- nu kullanan Osmanlı Devleti’nde, modern çiçek aşısı ilk defa 23 Aralık 1800 tarihinde uygulanmıştır.² Modern çiçek aşısının Osmanlı topraklarında üre- timine ise 1892 yılında başlanmıştır. Osmanlı Devleti çiçek salgınlarına karşı 19. yüzyıl boyunca modern aşı ile geleneksel çiçekleme yöntemini bir arada kullanarak mücadele etmiştir (Mercan,2020: 21). Osmanlı yöneticileri çiçek salgınlarını bertaraf edebilmek için tek etkili yolun aşı olduğunun bilincinde hareket etmiş, bu bilinci tebaasında bulunan kişilere de kazandırmaya çalış- mıştır. Bu doğrultuda 30 Mayıs 1885 tarihinde ilk aşı nizamnamesi çıkarıl- mış ve aşı kanunen zorunlu hale getirilmiştir. Dokuz maddeden oluşan bu nizamname ile; aşı yaptırmayanlara, şahadetnamesiz kişileri kurumlara kabul edenlere ve çocuklarını aşılatmayan kişilere para cezası verilmesi öngörül- müştür. 21 Temmuz 1894 tarihinde ise ikinci bir aşı nizamnamesi daha yayımlanmıştır. Bu nizamname 1885 yılında çıkarılan ilk aşı nizamnamesinin genişletilmiş halinden meydana gelmiştir. Son aşı nizamnamesi ile; aşılardan 5 yılda bir tekrarlanması ve yeni doğan bebeklerin de ilk altı ay içerisinde aşı- lanması zorunlu olmuştur (Mercan, 2020: 51-53). 20. yüzyıl başlarında da Os- manlı Devleti, 3 Mart 1904 tarihinde bir aşı nizamnamesi daha yayımlamış- tır. Yirmi sekiz maddeden oluşan nizamnamede diğerlerinden farklı olarak, mektepler dışında ticarethaneler ve fabrikalarda aşılamanın zorunlu olduğu yerlerden olmuştur (BOA, DH.MKT., 2603/52, Mucize ünlü, s.313). Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı yıllarında 13 Ekim 1915 tarihinde bir aşı nizam- namesi daha yayımlamıştır. Bu nizamnameye göre; herkesin 19 yaşına kadar aşı yaptırmaması zorunlu tutulmuştur. Nizamnameye göre birinci aşı çocukların doğumundan itibaren ilk 6 ay zarfında, ikincisi 7, üçüncü aşı ise 19 yaşına kadar yapılacaktır. Öte yandan mezkûr nizamname diğerlerinde olduğu gibi çocuğunu aşılatmayanları para cezası ödemekle yükümlü kılıyordu (Ünlü & Albayrak, 2021,313-314).

2 Çiçek salgınının çok fazla ölüme sebebiyet vermesinden dolayı Avrupa bu hastalığa çare aramış ve Osmanlı Devleti’nde çiçek ile ilgili uygulamaları gördükten sonra çiçek aşısı ile tanışmıştır. Bu doğrultuda Avrupa’nın çiçek aşısı ile tanışmasına vesile olan 1717 ve 1718 yılları arasında İstanbul’da görevli bulunan İngiliz elçisinin eşi Lady Mary Wortly Montegu’dur. İngiliz elçisinin eşi İstanbul’da bulunduğu sırada çiçek hastalığı ile ilgili izlenimlerini mektuplar halinde kaleme almıştır. Bu mektuplarda Türklerin çiçek hastalığına yakalananları ne şekilde tedavi ettiğini anlattıktan sonra bu aşı usulünün İngiltere’ye de getirilmesini arzu ettiğini dile getirmiştir. Hatta çocuklarını bile aşılatmıştır. İngiliz elçisinin eşinin 1762 yılında ölümünden sonra bu mektuplar neşredilmiş ve bu sayede Avrupa çiçek aşısı ile tanışmıştır. Bununla birlikte söz konusu mektup, aşı yapımına ilişkin ulaşılmış en eski belge niteliğini taşımaktadır (Yavuz& Kara,2019:602).

20. Yüzyıl başlarında 1901 yılında Osmanlı Devleti'nin imkânları dâhilinde sıkı bir aşılama programı yürüttüğü anlaşılmaktadır. Öyle ki örneğin; Ankara Vilayeti'nde bir sene zarfında 26.964 çocuğa (BOA, DH.MKT., 2508/147, 11 Temmuz 1901), Üsküp Vilayeti'nde yaklaşık bir sene içinde 1123 çocuğa (BOA, DH.MKT., 2488/58, 24 Mayıs 1901), Konya Vilayeti'nde iki ayda 396 çocuğa (BOA, DH.MKT., 2459/33, 4 Mart 1901), Kastamonu Vilayeti'nde ise iki ayda 5077 çocuğa, çiçek aşısı yapıldığı görülmektedir (BOA, DH.MKT., 2468/85, 4 Nisan 1901).

Bununla birlikte 20. yüzyıl başlarında özellikle bütçede savaşların da etkisi ile yeterli ödeneğin bulunmaması ciddi bir aşı memuru noksanlığına neden olmuştur. Tüm bunlara ilaveten Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısına karşı çıkışlar ve mevcut aşuların çeşitli nedenlerle bozulması aşılamaı sekteye uğratan sorunlardan birkaçı olmuştur.

3.2. Aşı Memuru Noksanlığı

Çiçek hastalığıyla mücadelede hiç şüphesiz en etkili yöntem aşı olmuştur. Aşıların uygulamasında ise aşı memurları ayrı bir öneme sahiptir. Ancak çiçek salgınlarının zirvede olduğu 19. yüzyılda dahi yeterli derecede aşı memuru bulunamamıştır. Öte yandan tayin edilen aşı memurlarının düzenli olarak maaş ve harcırah alamıyor olması da yaşanan sorunlardan birisini teşkil etmiştir (Gül,2009: 263). Bununla birlikte çalışmaya kaynaklık eden arşiv kayıtlarından benzer sorunların 20. yüzyıl başlarında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 3 Haziran 1901 tarihli bir arşiv kaydında; Osmanlı ülkesinde salgın halinde görülen çiçeğin yayılmaması için 400 kuruş maaş karşılığında kazalara birer aşı memuru tayin edilmesi gerektiğine, ancak ödenek konusunda sorunlar olduğuna yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 2492/66, 3 Haziran 1901).15 Ağustos 1901 tarihli başka bir kayıta ise; Osmanlı topraklarında görülen çiçek hastalığının aşı memuru olmayan yerlerde hızla yayıldığı, aynı şekilde devam etmesi halinde vefat sayılarının daha ciddi boyutlara ulaşacağı, birçok yerden aşı memuru talep edildiği, ancak aşı memuru talep eden yerlerin aşı memuru maaşlarını kendileri tarafından karşılanması gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 2522/131, 15 Ağustos 1901). Van Vilayet'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Nisan 1902 tarihli bir yazıda da; Van Vilayeti ve çevresinde aşı yapılmadığından ara sıra çiçek hastalığının zuhur ettiği belirtilerek, aşı memurları gönderilmesi talep edilmiştir (BOA, DH.MKT., 491/9, 29 Nisan 1902). 23 Şubat 1907 tarihli bir kayıta da; Üsküdar'da uzun bir süredir çiçek hastalığının görüldüğü ve can kayıplarının yaşandığı, hastalığın daha fazla yayılmasını önlemek için çok sayıda aşı memuru ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Kayıta ayrıca, bütçenin yetersiz olmasından dolayı aşı memurlarının tayin edilmediği, bu nedenle Şehremaneti'nde mevcut bulunan bütün doktor ve sağlık memurlarının aşı işinde görevlendirilmesi gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 1148/75, 23 Şubat 1907). Dâhiliye Nezareti'nin 12 Mart 1907 tarihinde yayımladığı tebligatta ise; çiçek hastalığının men edilmesi için Osmanlı ülkesi genelinde elli aşı memurunun tayin edildiği, ancak çoğu vilayetlere yalnız bir ya da iki aşı memuru

tayin edilebildiği belirtilerek, aşı memurlarının noksan kaldığı yerlerin bildirilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 2611/96, 12 Mart 1907).

1909 yılında da çiçek hastalığının Osmanlı topraklarında devam ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki ülke genelinde yayımlanan talimatnamede aşı nizamnamesinin harfiyen uygulanması ve aşı memuru olmayan mahallere aşı memurunun gönderilmesinin zaruri bir durum olduğuna dikkat çekilmiştir (BOA, DH.MUİ., 30/1, 30 Ekim 1909). Tüm bunlara ilaveten Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda çiçek hastalığı had safhaya ulaşmıştır. Bu ise daha çok aşılama ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak her dönem olduğu gibi yaşanan aşı memuru noksanlığı yine kendini iyiden iyiye hissettirmiştir. Zira 7 Mart 1915 tarihli arşiv kaydında; Osmanlı topraklarının her tarafında çiçek hastalığının salgın halinde görüldüğü belirtilmiştir. Öyle ki sadece Sivas'ta son altı ay zarfında 2689 kişinin çiçek hastalığına yakalandığı, bunlardan 612 'sinin vefat ettiği ifade edilmiştir. Yazıda ayrıca daha fazla can kaybının yaşanmaması için özellikle Sivas, Bolu, Trabzon, Hüdâvendigar, Edirne, Urfa, Erzincan, İzmid ve Hicaz Vilayetleri ile sancaklarının merkez ve bağlı kazalarına maaşları karşılanarak birer aşı memurunun gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH.UMVM., 80/13, 7 Mart 1915).

Osmanlı yöneticilerinin aşı uygulaması için tabip ya da aşı memuru olmayan yerlerde sorunun bertaraf edilmesi için çeşitli yöntemlere başvurduğu ihtimal dâhilinde gözükmektedir. Zira 9 Aralık 1909 tarihinde Darülfünun İdaresi'nden Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye riyasetine gönderilen bir yazıda; Tabip ya da aşı memuru istihdam olunamayan yerlerde çiçek aşısını yapabilmek üzere Da'rül- Muallimin öğrencilerine çiçek aşısı uygulamasının talim ettirilmesi için bir program hazırlanması gerektiği belirtilmiştir (BOA, DH.MUİ., 44/18, 12 Aralık 1909).

3.3. Osmanlı Devleti'nde Çiçek Aşılarına Karşı Çıkışlar ve Aşı Tüplerini Koruma Çabaları

Tarih boyunca birçok bulaşıcı hastalık salgınlar halinde görülerek dünya üzerinde milyonlarca kişinin ölümüne ya da vücudunda çeşitli hasarlara neden olmuştur. Hiç şüphesiz bu salgın hastalıklardan birisi de çiçektir. Çiçek hastalığı ilk etapta insan zihninde her ne kadar korkunç bir hastalık olmadığı izlenimini uyandırır da, yeryüzünde milyonlarca canın yitip gitmesine neden olmuştur. Hastalığı geçirip sağ kalan birçok insanda ise, başta görme kaybı gibi telafisi imkânsız yaralar kalmıştır.

Dünyanın farklı yerlerinde aşının kullanıma girmesiyle her aşı da olduğu gibi çiçek aşısına da karşı çıkışlar olmuştur. Örneğin, Almanya ve İsviçre'de devlet yöneticileri de başta çiçek aşısına temkinli yaklaşmış, ancak çiçek hastalığının şiddetine karşı aşının faydalarını, güzelliklerini ve ölümlerin önünü ne derece aldığını fark ettikten sonra aşığı bütün halka zorunlu kılmıştır. Fransa ise bir dönem sadece bazı askeri bölgelerde çiçek aşısını askerlere zorunlu tutmuştur. Bu gibi devletlere bakıldığında aşı sonrası bu hastalıktan dolayı ölümlerin azal-

dığı görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde de Padişah II. Abdülhamid'in desteğiyle aşı yavaş yavaş mecburi hale getirilmiştir. Okullara aşılammış çocuk kabul edilmediği gibi, aşının kademeli olarak yaygınlaştırılması sağlanmış ve halkın düzenli aralıklarla aşılması gereği vurgulanmıştır (Kavak,2016:50). Fakat neredeyse her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da çiçek aşısına karşı çıkışlar olduğunu söylemek mümkündür. Zira çalışmamız kapsamında ulaşılan arşiv kayıtlarında bu durum açıkça görülmektedir. Örneğin, 17 Mayıs 1901 tarihinde Ankara Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda; aşı memuru İsmail Hakkı Efendi'nin aşılama konusunda Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne yaptığı şikâyete yer verilmiştir. Hakkı Efendi şikâyetinde; Ankara Vilayeti'nde yürütülen aşılamanın ivedilikle devam ettiği, ancak bazı köylerde köy ihtiyar heyetinin çocuklara çiçek aşısı yapılmasına engel oldukları, bu nedenle seksen kadar çocuğun aşılammadığı belirtilmiştir. Söz konusu şikâyet üzerine ilgili yerlere talimatname gönderilerek çocuğunu aşılammayan kişilerin 150'şer kuruş para cezası alacağı ifade edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2485/103, 17 Mayıs 1901). Osmanlı Devleti başta çocuklar olmak üzere toplumun aşılmmasını sağlayarak ölümleri önlemeye çalışmıştır. Öyle ki bu amaçla 17 Aralık 1905 tarihinde aşı nizamnamesinin yirminci maddesi uyarınca, ölümlere neden olan çiçek hastalığına karşı aşı yapmaktan imtina edenlerin para cezası alacağını tebliğ etmiştir (BOA, DH.MKT., 2609/77, 20 Aralık 1905). Öte yandan Osmanlı yöneticilerinin halkı aşı konusunda bilinçlendirmeye çalıştığı da anlaşılmaktadır. Örneğin, Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda; Kayseri livasında çiçek hastalığının salgın halinde olduğu ve halkı aşı konusunda ikna edebilmek için gerekli tedbirlerin alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir (BOA, DH.İ.UM.EK.27/45, 5 Şubat 1917). Ancak Osmanlı yöneticilerinin çabalarının istenilen sonucu vermediği ihtimal dâhilindedir. Zira Şehremani'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Ocak 1918 tarihli bir yazıda; son bir ay zarfında Bandırma'dan gelen bir çiçek hastasından sirayetle Çetkil- Göynük Teneke Mahallesi'nde 9 kişinin çiçeğe yakalandığı, bunun üzerine mezkûr yerde binden fazla kişinin aşılandığı, ancak cehalet nedeniyle bazı kişilerin çocuğunu aşılammadığı, bu durumun ise hasta sayısını da artıracığına yer verilmiştir (BOA, DH.İ.UM., 19/1, 10 Mart 1918).

Öte yandan daha önce de ifade edildiği gibi Osmanlı Devleti'nde her beş yılda bir aşının yenilenmesi gerekmekteydi. Buna karşın ilk aşı olan bazı kişilerin aşının üzerinde 5 yıl geçmiş olmasına rağmen tekrar aşılammaya karşı çıktıkları görülmektedir. 17 Şubat 1908 tarihli bir arşiv kaydında; Cuma-i Bala Kazası'nda ihtiyar heyeti, mezkûr mahalde evlenecek kızların küçüklükte aşılandığı, bu nedenle çiçek aşısından muaf tutulması talep edilmiştir (BOA, TFR.I.ŞKT., 142/14135, 17 Şubat 1908).

Yukarıda da değinildiği gibi Gayrimüslimler arasında da çiçek hastalığından ölümler yaşanmakta ve kimi ölümler hakkında yetkililere bilgi dahi verilmemekteydi. Osmanlı Devleti aşı nizamnamesinde de belirtildiği gibi, tebaadan olan Gayrimüslimlerin çocuklarını da aşılması bir zorunluluktu. Ancak Gayrimüslim ailelerden bazıları dini inançlarını gerekçe göstererek aşı uygulamama-

sına karşı çıkmıştır (Polat,2021:262). Örneğin, 14 Ağustos 1905 tarihli bir arşiv kaydında; Gayrimüslimler arasında bazı kişilerin çocuklarını aşılattığı ya da 5 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen ikinci aşiyı yaptırmadıklarına yer verilmiştir. Kayıta ayrıca; bu kişilere para cezası verileceği dile getirilmiştir (BOA, DH.MKT., 997/16, 14 Ağustos 1905).

Bunlarla birlikte çiçek hastalığının tek çaresi olan aşının -15 derecede saklanması gerekmektedir. Fakat buzluk olmayan yerlerde ve özellikle taşınma sırasında aşı kolaylıkla bozulabilmekteydi. Özellikle aşıcıların bazen aşı mayasını ceplerinde taşımasından dolayı aşı tüpleri hemen ziyan olabilmekteydi. Bu nedenle aşıcıların yanlarına kullanılacak kadar madde almaları temel kuraldı (Mercan,2020:24). Ancak 20. yüzyıl başlarında çeşitli nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti'nde bazı aşı tüplerinin bozularak kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 14 Ağustos 1905 tarihli arşiv kaydında; Telkikhane-i Şahane'de pek çok masraf ve külfet sonucu üretilerek Osmanlı ülkesinin dört bir yanına gönderilen aşı tüplerinin bazı yerlerde ihtiyaçtan fazla talep edildiği, bu nedenle birçok aşı tüpünün bozulduğu, buna sebep olan kişilerin ise aşı tüpü başına 5 kuruş ödemekle yükümlü tutulacağı tebliğ edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2609/11, 14 Ağustos 1905). Ankara Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 11 Şubat 1907 tarihli yazıda ise; Trabzon Vilayeti'ne bağlı Mecideye kazasındaki çocuklara çiçek aşısı yapmak üzere köylere gidildiği, ancak aşı memurlarına engel olunmasından dolayı 70 adet aşı tüpünün bozulduğu, bozulan aşılara karşılık aşı başı 4 kuruştan toplamda 280 kuruşun Mecidiye Kaymakamı'ndan tahsil edilmesi gerektiğine yer verilmiştir (BOA, DH.MKT., 1149/55, 27 Şubat 1907). Öte yandan ilerleyen zamanlarda da aşı tüplerinin bozulduğu düşünülmektedir. Zira Dâhiliye Nezareti'nin 1912 yılında yayımladığı tebligatta; büyük masraflar sonucunda temin edilen çiçek aşılarının hükümete müracaat edilmesi halinde gönderilmekte olduğu, aşılardan bozulmasına meydan verilmeksizin kullanılması gerektiği ilgililere tebliğ edilmiştir (BOA, DH.MUİ., 159/40, 25 Haziran 1912).

4. Hayvanlarda Çiçek Hastalığı

Hayvanlar âleminde kuduz, sığır vebası, şarbon, uyuz vb. birçok hastalık hayvanlar arasında görülen bulaşıcı hastalıklardandır. Hiç şüphesiz bu hastalıklardan biri de çiçektir (Orhan Kılıç, 2004;56-57). Öyle ki çiçek hastalığı sadece insanları etkilemekle kalmamış, hayvanlarda da görülen önemli hastalıklardan birisi olmuştur. Bununla birlikte bu konuda 19. yüzyılın sonlarında dahi Anadolu halkının yeterli bilgiye sahip olmadığını söylemek mümkündür. Örneğin, 1875 yılında Cuma kazasındaki kuzularda görülen çiçek hastalığının tedavisinde halkı bilinçlendirmek amacıyla süvari baytarının hükümete bir tarifname vermesi ve hayvan sahiplerine bunun uygun biçimde anlatılması bu düşüncüyü destekler niteliktedir (Kılıç, 2004: 34-35). Öte yandan çiçeğin 20. yüzyıl başlarında da hayvanlar arasında görülmeye devam ettiği ve Osmanlı yöneticilerinin bazı tedbirler almaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 27 Mart 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Orman ve Maadin Nezareti ile Ziraat Nezareti'ne

gönderilen bir yazıda; Limni Adası'ndaki köy mandıralarındaki hayvanlar arasında çiçek hastalığı görüldüğü belirtilerek, çiçek hastalığının yayılması için acilen baytar gönderilmesi istenmiştir (BOA, DH.MKT., 468/23, 3 Nisan 1902).

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, et ihtiyacının önemli bir kısmını Balkanlar'dan karşılamaktaydı. Öyle ki 20. yüzyıl başlarında Bulgaristan'ın canlı hayvan ticaretinin yaklaşık %90'ı İstanbul'a gelmekteydi (Eldem,1994:9). Ancak çiçek salgınlarının yaşanması Osmanlı Devleti'nin hayvan ithal ederken daha titiz davranmasına neden olmuştur. Kasaplık hayvanlarda görülen çiçek hastalığının 20. yüzyıl başlarında da hayvan alım- satımını sekteye uğrattığı, aynı zamanda Osmanlı yöneticilerinin söz konusu işlemde daha hassas davrandıkları anlaşılmaktadır. Edirne Valisi Adil Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Edirne'de çiçek hastalığı, Kırk-kilise, Malkara ve İnöz'de humma, Mustafapaşa ve Tekirdağ sancaklarında da sığır vebasası görüldüğü belirtmiştir. Bununla birlikte söz konusu yazıda; ihtiyaç fazlası olan hayvanlara devam eden Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Harbiye Komisyonu tarafından el konulduğu, bu nedenlerle Edirne Vilayeti'nden hayvan ihracının yasaklandığına yer verilmiştir (BOA, DH.İ.UM. EK, 39/75, 9 Ekim 1917). Edirne'de hayvanlar arasında görülen çiçek salgını vilayetten hayvan ihracını yasaklarken, Osmanlı toprakları dışında hayvanlar arasında görülen çiçek salgınının ise, devletin kasaplık hayvanlarını Balkanlardan bazen temin edememesine neden olmuştur. Örneğin, 14 Ekim 1901 tarihli arşiv kaydında; Sırbistan'ın bazı mahallelerinde bulunan koyun ve keçiler arasında çiçek hastalığı devam ettiğinden, mezkûr mahallelerdeki ve bu mahallelere 30 km mesafedeki yetiştirilen kasaplık hayvanlara şehbenderhanece Osmanlı ülkesine girişlerine müsaade edilmeyeceği belirtilmiştir (BOA, DH.MKT., 2544/24, 14 Ekim 1901). 20 Şubat 1904 tarihli kayıttan benzer bir durumun yaşandığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu kayıttan; kurbanlık olarak Dersaadet'e götürülmek üzere Arif Ağa tarafından Şumnu ve Plevne cihetlerinden toplanan ve Varna'ya getirilen koyunların dördünde çiçek hastalığı görüldüğü belirtilerek, Sıhhiye baytarlığı tarafından bu hayvanların Dersaadet'e götürülmesine engel olunduğuna yer verilmiştir (BOA, HR.SFR.04., 595/11, 20 Şubat 1904). Bu benzeri örnekler bize Osmanlı yöneticilerinin çiçek hastalığına sahip olan hayvanların Osmanlı topraklarına geçişinin önlendiğini göstermektedir.

13 Ocak 1911 tarihli kayıttan ise; Sofya, Varna, Cuma-i Atik, Şumnu, Pazarcık, Osmanpazarı, Prevadi, Balçık, Hezargrad, Dobruca, Burgaz, Filibe, Yanbolu ve Şıpka'ya yazı gönderilerek hayvanlarda çiçek ve uyuz hastalıklarının olup olmadığı sorulmuştur (BOA, HR. SFR.04,682/1, 13 Ocak 1911). Osmanlı Arşivi'nde bulunan bir kayıttan ise çiçek hastalığı olan hayvanların iade edildiği görülmektedir. Öyle ki 6 Kasım 1914 tarihli kayıttan; Uzunköprü'lü Mehmed Ali ve Emin Beyler tarafından Doğu Rumeli'den getirilen ve

Cisr-i Mustafapaşa'dan geçirilmek istenen 134 adet koyunda çiçek hastalığı tespit edildiğinden hayvanların iade edildiğine yer verilmiştir. Öte yandan Bulgaristan Komiserliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda bahsi geçen iadede dolaylı Mehmed Ali ve Emin Beylerin perişan bir halde oldukları ifade edilmiştir (BOA, HR.SFR.04., 674/100, 6 Kasım 1914).

Sonuç

İnsanlık tarihinin en eski ve en ölümcül hastalıklarından biri olan çiçek, dönem dönem salgınlar halinde görülerek, milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Çoğunlukla çocuk ölümlerine neden olan hastalık, Osmanlı Devleti'nde de çok sayıda insanı hayattan koparmıştır. 19. Yüzyıl başlarına kadar Osmanlı Devleti'nde çiçek hastalığına dair bilgimiz sınırlı olmakla birlikte, hastalığa karşı 18. yüzyıldan itibaren topyekûn bir mücadelenin yapıldığını söylemek mümkündür. 19. Yüzyılda Osmanlı ülkesini de kasıp kavuran hastalığın, 20. yüzyıl başlarında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Çalışmaya kaynaklık eden arşiv kayıtları hastalığın söz konusu dönemde İstanbul başta olmak üzere; hastalığın taşrada ve Rumeli topraklarında da görüldüğünü göstermektedir. Söz konusu hastalık, özellikle kapalı mekânlarda ve kalabalıkların yoğun olduğu mektep, hapishane ve tevkifhanelerde rahatça yayılma alanı bulmuştur. Öte yandan arşiv kayıtlarındaki bilgiler 20. yüzyıl başlarında çiçeğin Gayrimüslimler, askerler ve toprağından göç etmek zorunda kalan muhacirler arasında da yayılma alanı bulduğunu göstermektedir.

Hiç şüphesiz diğer salgın hastalıklarda olduğu gibi, çiçek ile mücadelede de en etkili yöntem aşı olmuştur. Osmanlı Devleti 19. yüzyılın sonlarından itibaren kendi aşısını üreterek, dışa bağımlı olmaktan kurtulmuştur. Fakat aşılama da yaşanan birtakım sorunlar Osmanlı Devleti'nin 1885' lerde başlattığı "aşı mecburiyeti" politikasını sekteye uğratmıştır. Öyle ki aşı memurlarının sayısının yetersiz olması ve devletin ekonomisinin oldukça sancılı bir süreçten geçiyor olması, aşuların istenilen seviyede uygulanamamasına sebep olmuştur. Zira yine arşiv kayıtlarından salgınlara rağmen aşı memuru bulunamadığı, ödeneklerin oldukça sınırlı olduğu ve kimi zaman bu durumun halkın şikâyetlerine dahi neden olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara ilaveten incelenen süreçte diğer aşular da olduğu gibi bazı kişilerin çiçek aşısına karşı oldukları görülmektedir. Osmanlı yöneticileri aşuya karşı çıkışları önlemek için, bu kişilere para cezası uygulamıştır. Öyle ki aşı karşıtlığı aynı zamanda eldeki aşuların da kimi zaman bozulmasına neden olmuştur. Osmanlı yöneticileri büyük maliyet ve külfet sonucu hazırlanan aşuların ziyan olmasını önlemek için, hangi sebeple olursa olsun çiçek aşularının bozulmasına neden olan kişilere de para cezası vermiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezâreti / Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1161/36, 1255/ 43, 2469/117, 2491/80, 1051/5, 997/16, 2745/39, 2508/147, 2488/58, 2468/85, 2459/33, 2492/66, 2522/131, 491/9, 1148/75, 2611/96, 2485/103, 2609/77, 997/16, 2609/11, 1149/55, 468/23, 2544/24.

Dâhiliye Nezareti, Umur-ı mVilayat Müdüriyeti (DH.UMVM), 80/137, 114/44, 96/20, 80/13.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), 39/85, 41/27, 27/45, 39/75.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 49/19.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye (DH.İ.UM), 19/1, 35/1, 108/27, 19/1.

Babiali Evrak Odası (BEO), 2237/167768.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat.(Y..PRK.ASK.), 209/19, 182/ 58, 211/ 73.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 63/6.

Dâhiliye Nezareti İdare (DH. İD),165/13, 165/54.

Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı, (HR.İM), 234/16.

Maarif Nezareti, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi, (MF.İBT), 153/ 19, 127/3, 229/3, 226/60, 204/27, 145/60, 200/17.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT), 812/48, 1149/49, 617/49, 652/22, 674/42, 846/4.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS.MA.e), 1379/11.

Teftişat-ı Rumeli Evrakı (TFR.I.ŞKT), 5-445, 142/14135.

Zabtiye, (ZB), 310/82.

Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi, (DH.MUI), 55/47, 30/1, 44/18, 159/40.

Dahiliye Nezareti, Hapishaneler Müdüriyeti, (DH.MB.HPS) 73/2, 159/30.

Dahiliye Nezareti, Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik, (DH.MB.HPS.M), 36/34.

Hariciye Nezareti, Sofya Nezareti, (HR.SFR.04), 595/11, 682/1, 674/100.

Tetkik Eserler

Ağır, S. (2020). *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

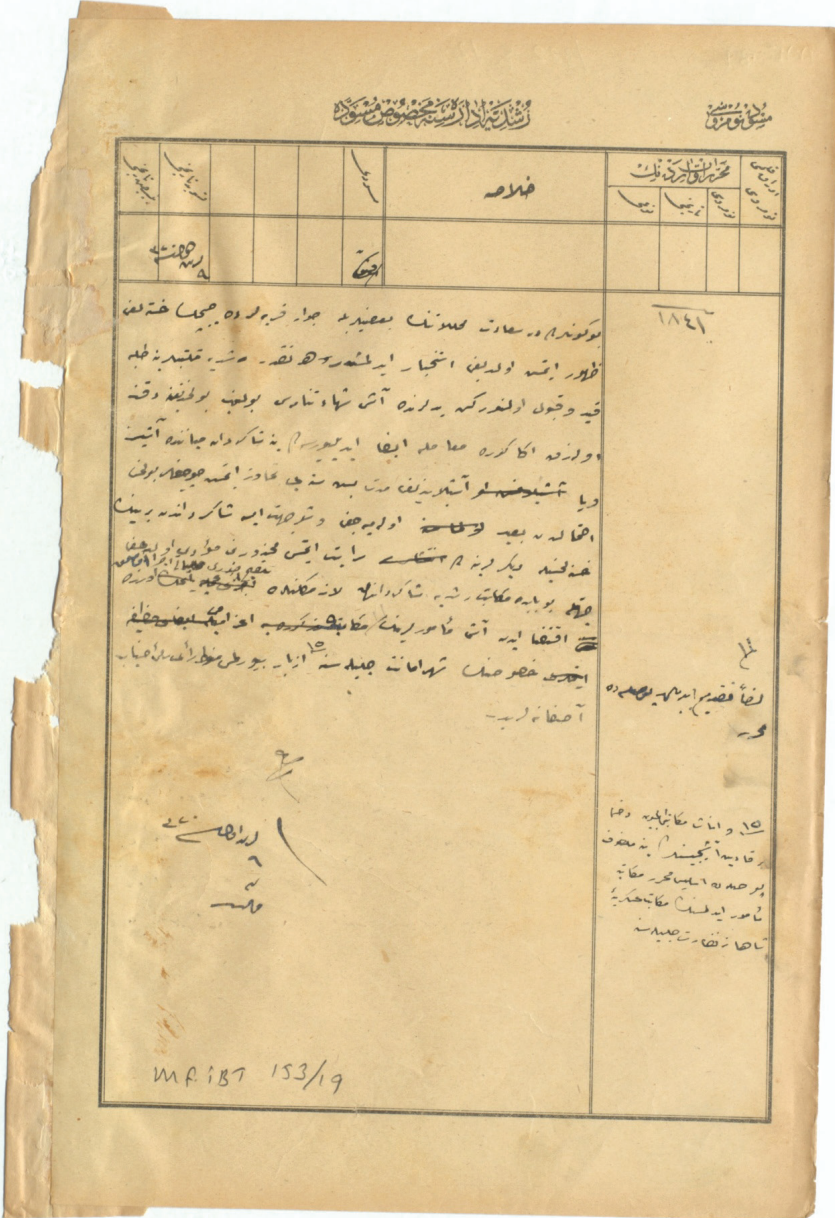
Bilirli, T.(2020). 19. yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Bir Salgın ve Alınan Önlemler: Çanakkale Çatalçam Köyü, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9,(2), 1957-1975.

- Bingül, Ş.(2020), II. Abdülhamid Dönemi'nde İstanbul'da Bulaşıcı Hastalıklar ve Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Tedbirler: Mektep Tatilleri, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2020, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı: 77-104.
- Cengiz, G.H.(2019). II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Sosyal Politikalarında Çocuk. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eldem, V. (1994). *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Türk Ankara: Tarih Kurumu Basımevi.
- Eroğlu, H.& Dinç, G. & Şimşek,,F.(2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkih-i Cüderî, *Milli Folklor*, 13, (101), 193-209.
- Fenner, F.& D.A. Henderson,&I. Arita,& Z. Jezek, I.D. Ladnyi. (1988). *Smallpox and Its Eradication*, Geneva: World Health Organization.
- Gül, A. (2009), XIX. Yüzyılda Erzincan Kazası'nda Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,(41),239-270.
- Gülçiçek, M. (2019). *1929-1945 Yılları Arasında İzmir'de Salgın Hastalıklar ve Çözüm Arayışları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karakuş, A. N. Z.. (2021). *19. ve 20. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kavak, M. (2016). *Besim Ömer'in Hıfz-ı Sıhhat Eserindeki Bulaşıcı (İntani) Hastalıklar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Kılıç, O.(2004). *Eskiçagdan Yakınçaga Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: T.C. Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Dogu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Mercan, B. (2020). XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye'de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalıkla Mücadele Yöntemleri, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek*, Ed. F. Çakmak, Ş. Köse, Ç. Büke, E. Akçiçek, Ankara: Gece Kitaplığı Yayınları, 11-62.
- Nikiforuk, A.(2020). *Mahserin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulasıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Onul, B.(1980). *Enfeksiyon Hastalıkları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları
- Ören, E.(1978) “Salgın”, Sağlık Ansiklopedisi, (II), İstanbul: Türkiye Gazetesi Yayınları.
- Polat, H.(2021). XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Osmanlı Kamu Sağlığı: İstanbul'da Çiçek Salgınları ve Okullardaki Aşı Uygulamaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14, (77) Nisan, 256-264.

- Sağlığımız Tıp Ansiklopedisi*.(1978). İstanbul: Gelişim Yayınları.
- Selen, E.S.(2010). *Measuring The Effects of Different Control Policies For Smallpox Epidemic and an Optimal Invertor Model*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi),İzmir Ekonomi Üniversitesi.
- Şen, Ö.(2007). *Osmanlıda Mahkûm Olmak*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tiryaki, ,K. (2021).Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhî İslahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları, *Tarih ve Günce Dergisi*, 8(K1Ş),429-458.
- Tiryaki, K & Özlü, Z.(2022) 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Muhacirlerin Sosyal Hayata Entegrasyonunda Yaşanılan Salgınlar ve Sağlık Hizmetleri, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 21(1), 352-378.
- Tiryaki,,K. (2021).Son Dönem Osmanlı Hapishanelerinin Sıhî İslahı; Salgınlar ve Önleme Çabaları, *Tarih ve Günce Dergisi*, 8(K1Ş),429-458.
- Tüzün, N. (2020).*Birinci Dünya Savaşı Sürecinde Türkiye'de Yaşanan Sosyal ve Ekonomik Meseleler*, Gece Kitaplığı.
- Tüzün, N. (2021). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Hapishanelerinde ve Tevkifhanelerinde İaşe Sorunu, *History Studies*, (13)/6, Aralık,1927-1949.
- Unat, E. K. (1970). Osmanlı İmparatorluğu'nda Mikrobiyoloji Üzerine Bir Deneme, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 4(3), Temmuz,159- 175.
- Uyar, Y.&Akçalı, A. (2006). Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 1,(63), 67-78.
- Ünlü, M. & Albayrak, Z. (2021). Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 301-324.
- Wollf, M.W., Venzke, C., Zimmermann, A., Hansen, S.P., Djurup, R., Faber, R., Reichl, U. (2007). Affinity Chromatography of Cell Culture Derived Vaccinia Virus, AICHe 2007 Annual Meeting, Salt Lake City, UT, 94-108.
- Yavuz, N.& Kara, A. (2019). 19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı ve Tedavi Yöntemlerine Dair Öneriler (Dr. Besim Ömer'e Göre), Ed: Burak Kocaoğlu, Ankara: Tarih Yolunda Bir Ömür Prof. Dr. İsmail Özçelik'e Armağan, 601-610.
- Yenen, O. Ş.(2005). Biyolojik Silah Olarak Çiçek ve Aşısı, *Klinik Gelişim*, 2, (22), 95-116.
- Yıldız, F. (2014). *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba,Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, N.(1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları*, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi, (5),İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldırım., N. (2010). *Sağlıkta Devr-i Hamîdî, II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul*, Ed. Çoskun Yılmaz, İstanbul: Avrupa Kültür Baskenti Projesi, 244-263.

EKLER

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

MF.İBT.00153

Ek 1: Dersaadet ve civar mahallerdeki bazı okullarda çipek hastalığı görüldüğünden, aşî memurlarının mekteplere gönderilmesine dair.

“

Bölüm 8

**KARL MARX VE FRIEDRICH
ENGELS'TE ELEŞTİREL ÜTOPYACI
SOSYALİZM'İN YERİ VE MAHİYETİ**

*Mehmet KANATLI**

1 Öğretim Görevlisi, Dr. Hitit Üniversitesi, İ.İ.B.F., SBKY Bölümü, e-mail:mehmet.kanatli@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2215-4038>

”

Giriş

18. ve 19. yüzyılda Fransa’da Comte Henri de Saint-Simon (1760-1825) ve Charles Fourier (1772-1837), İngiltere’de ise Robert Owen (1771-1858) içinde yaşamış oldukları toplumlarda kapitalizmin yol açtığı toplumsal eşitsizlikleri eleştirmek ve ideal eşitlikçi bir sosyalist toplumsal düzenin kurulması adına mücadele etmiş üç önemli isimdir. 19 yüzyılda kapitalist sistem bu düşünürlerde, Bican Şahin’in ifadesi ile “sanayi devriminin başlaması ve fabrika sisteminin gelişmesi ile henüz güçlenmeye başladığı zamandan itibaren verimsiz, israfçı, akıl dışı ya da adaletsiz” (Şahin, 2022: 2) olduğu sonucuna yol açmıştır. Böyle bir tablo, “Fransa’da Comte Henri de Saint-Simon’ın ve Charles Fourier’ın ve İngiltere’de Robert Owen’in, Marksizm öncesindeki sosyalist düşüncenin öncüleri ve belli bir eylem programıyla takipçilere sahip kapitalizm karşıtı bir siyasal akımın temsilcileri” (a.g.e.) olarak isimlendirilmelerine yol açmıştır. Toplumsal kriz ve bunalım dönemlerinde ve toplumsal düzenin alt üst olduğu bir dönemde kapitalizmden kaynaklı olumsuzlukların nasıl iyileştirileceğine dair bu üç düşünürün öne sürdükleri toplum tasarıları aynı zamanda bu düşünürlerin somut dünyada en faal olduğu dönemlerin de bir aynası olma işlevi görmüştür. (Biçakçı, 2019: 406) Çünkü içinde yaşamış oldukları 19. yüzyıl kapitalist toplumlarının eşitsizlikçi ve gayri ahlaki yönleri, eleştirel ütopyacı sosyalistleri Thomas More ile başlayan anti-kapitalist geleneği sürdürerek sanayi devrimiyle birlikte sosyalizmi inşa etmenin yollarına sevk etmiştir. (a.g.e: 408)

İlk sosyologlar arasında değerlendirilen ve toplumun bilimsel dönüşümünün mümkün olduğuna inanan Saint-Simon’a göre; endüstrileşmeye dayalı bir toplumda toplumsal işbölümünün teknokratçı bir tazda endüstriciler/burjuvalar ve işçiler arasında dağıtılmasıyla birlikte eşitlikçi bir sosyalizme geçiş mümkün olabilecektir. (Saint-Simon, 2020: 17) Bir diğer Fransız ütopyik sosyalist olan Fourier ise Falanster Sistemi temelli komünist koloni örgütlenmelerinin sosyalist bir toplum inşa etmenin temel aracı olacağını belirtir. (Fourier, 2020: 66) İngiliz ütopyacı sosyalisti Robert Owen göre ise; kapitalizmin yol açtığı rekabetçi insan anlayışı yerine gönüllü toplumsal işbirliğine dayalı bir toplumsal örgütlenme modeli uygulandığı takdirde kapitalizmin yol açtığı olumsuzluklar bertaraf edilebilecektir. (Owen, 2020: 95) Her üç düşünürün ortak noktası ise; işçi sınıfı öncülüğünde gerçekleştirilecek bir devrime gerek kalmadan reformlar aracılığıyla eşitsizlikçi kapitalizmden eşitlikçi bir toplumsal düzene geçilebileceği varsayımdır.

Kıta Avrupası Aydınlanması’nın insan aklına duyduğu güveni paylaşan ve bilimsel ilerleme ile birlikte ideal bir toplumsal düzenin inşa edilebileceğini iddia eden ütopyacı sosyalistlerin bu doğrultuda öne sürdükleri

teorik argümanların Marksizm'deki yerinin ve mahiyetinin ne olduğu ise literatürde tartışılmakta olan bir husustur. Bu doğrultuda sosyalizm ile Marksizm arasındaki ilişkinin mahiyetini analiz etmek için genellikle literatürde Marx ve Engels'in kendi dönemlerindeki sosyalizm akımlarını hangi kategoride değerlendirdiği analiz edilerek işe başlanılır. Ateş Uslu, Marx ve Engels'in kendi dönemlerindeki sosyalizm akımlarını beş kategori altında değerlendirdiklerini belirtir: i) “Gerici Sosyalizm” ii) Küçük Burjuva Sosyalizmi” iii) “Alman Sosyalizmi”, iv) “Burjuva Sosyalizmi” ve son olarak da v) “Eleştirel-Ütopyacı Sosyalizm.” (Uslu, 2021: 165) Bu türden bir sınıflandırmada konumuz açısından önem arz eden eleştirel ütopyacı sosyalistlerin geliştirmiş oldukları argümanların Marks ve Engels'te yerinin ve mahiyetinin neler olduğuna dair tartışmalar daha doğru bir ifade ile bu argümanların neden ütopik yani gerçeği yansıtmayan argümanlar oldukları ise genelde dört eleştirel kategori altında toplanmaktadır: i-) Taktiksel Eleştiri; ii-) Stratejik Eleştiri; iii-) Yöntemsel Eleştiri ve son olarak da iv) Hümanist Eleştiri. (Paden, 2002: 70-80)

Eleştirel ütopyacı sosyalistlerin Marx ve Engels'teki yerinin ve mahiyetinin neler olduğunu analiz eden bu çalışma giriş ve sonuç kısımları hariç tutulduğunda üç temel bölümden oluşmaktadır. “Ütopya Fikri ve Toplumsal Gerçeklik” başlığı altında çalışmanın birinci bölümünde, eleştirel ütopyacı sosyalist düşünürlerin içinde yaşamış oldukları toplumsal gerçeklikle olan ilişkisi analiz edilerek ütopyacı fikir ile gerçekçilik arasındaki ilişki açıklanmıştır. “Eleştirel Ütopyacı Sosyalistler: Comte Henri de Saint-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen” adlı ikinci bölümde ise eleştirel ütopyacı sosyalist düşünürlerin teorik argümanlarının ve buna paralel olarak pratik boyuttaki özelliklerinin neler olduğu açıklanmıştır. “Marx ve Engels'te Eleştirel Ütopyacı Sosyalizm'in Yeri ve Mahiyeti” başlıklı son bölümde ise Marks ve Engels'in geliştirmiş olduğu Marksizm'de Ütopik Eleştirel Sosyalizm'in olumlu ve olumsuz taraflarının neler olduğu açıklanarak Ütopyacı Sosyalizm ile Marksizm arasındaki ilişkinin temel çerçevesi çizilmiştir.

1. Ütopya Fikri ve Toplumsal Gerçekçilik

Ütopya ve toplumsal gerçeklik arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkündür. Etimolojik açıdan ütopya kavramını incelediğimizde ütopya ile toplumsal gerçeklik arasındaki zımni bağın mahiyeti de açığa çıkacaktır. Literatürde ilk defa Thomas More tarafından 1516 yılında kaleme alınan Ütopya adlı eserde geçen Ütopya kavramı yunanca *ou* (değil) ve *topos* (yer) kelimelerinden türetilmiş ve hiçbir yerde olmayan anlamına gelmektedir. (Avcı, 2006: 15) More Ütopya adlı eserinde içinde yaşamış olduğu İngiliz toplumunun içinde bulunduğu sorunlara çözüm getirme anlamında gerçekten beslenen hayali bir toplum tasavvuru geliştirmiştir (More, 2019). More'un ilk defa kullanmış olduğu ve sonrasında siyaset

felsefesi literatüründe sıklıkla değinilen Ütopya kavramının iyi bir toplum anlamına da gelebileceğini iddia eden Krishan Kumar'a göre "Ütopya kavramı hiçbir yer anlamına geldiği gibi iyi bir yer anlamına da gelmektedir." (Kumar, 2005: 9) Bu tanımı da dikkate aldığımızda ütopya aslında hem iyi hem de kötü bir yer kavramlarını birlikte içeren bir diyalektik bütünlük de arz etmektedir: Olumsuzun olumsuzlanması olarak kötüyü karşıt iyi bir toplum sentezine ulaşmak. More ve sonraki ütopyik sosyalistler de toplumsal gerçeklik bağlamından yola çıkıp kötüyü ve olumsuzu iyiye ve iyi topluma yani olumlu olana evirmeyi amaçlamışlardır.

Ütopya yazarlarının geniş anlamda 16. ve 19. yüzyıllar arasında dar anlamda ise eleştirel ütopyacı sosyalistlerin 18. ve 19. yüzyıllarda ortaya çıkmalarının temel nedeni dönemin hem bilimsel hem de toplumsal gelişmeleri ile yakından alakalı olmuştur. Erken dönem Kıta Avrupası Aydınlanmacılarının insan aklının önemine dair yapmış oldukları vurgu ve bilimsel keşiflerin ortaya çıkması ile kapitalizmin yeşermesi sonucunda ortaya çıkan toplumsal eşitsizlikler, ütopyacıları adeta aklın ve bilimin ışığında alternatif toplum tasavvurlarına itmiştir. Bir başka ifade ile; toplumun akılcı temelde ve bilimsel olarak dönüştürülmesi gerektiği inancı adeta modern dönemde ütopyik sosyalistlerin temel hedefleri arasında yer almaktaydı çünkü o dönemin maddi temelleri bunu gerektiriyordu. Engels bu durumu şöyle ifade eder:

"Gün ışığı, aklın krallığı ilk kez ortaya çıkmıştı; o andan itibaren, boş inancın, haksızlığın, ayrıcalığın ve baskının yerini ebedi hakikat, ebedi adalet, doğaya dayalı eşitlik ve devredilemez insan hakları alacaktı." (Engels, 2020: 56)

Böyle bir atmosferde ortaya çıkan ve ütopyik sosyalistlerin geliştirdiği ütopya fikrinin üç temel özelliğini Metin Bal şu şekilde açıklar: (i) Politik, ekonomik, etik ve ontolojik bağlamda bir toplumun nasıl düzenlenebileceğini kurgulamayı tasarlar; (ii) Toplumsal düzenlerin tarihsel bağlama göre kurgulamayı tasarlar; ve son olarak da (iii) Tarihsel olarak ortaya çıkan aktörlerin tarihsel düzlemde nasıl evrildiklerini açıklamayı tasarlar. (Bal, 2010: 2) Bu üç özelliğe baktığımızda ütopyacıların temel amaçlarının bu dünyadaki eşitsizliklere, haksızlıklara ve adaletsizliklere tepkisel bir çerçevede çizerek ideal bir toplum düzeninin nasıl inşa edilebileceğinin bir anlamda reçetesini sunmak olduğu söylenebilir.

19. yüzyılda kapitalizmin yol açtığı eşitsizliklere tepki olarak ortaya çıkan eleştirel ütopyacı sosyalistler yaşamış oldukları toplumdaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmak için hem teorik hem de praksis boyutta mücadele etmişlerdir. Engels, Saint-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen gibi sosyalistlerin ortaya çıkmalarının temel nedenini Fransız Devrimi'nin eşitlik, kardeşlik, özgürlük hayallerinin hayal kırıklığıyla sonuçlanmış olmasına dayandırır:

“Eksik kalan tek şey bu hayal kırıklığını dile getirecek olan insanlardı ve yüzyıl değişimiyle birlikte bunlar da geldi. 1802’de Saint-Simon’un Cenevre mektupları yayımlandı; Fourier’nin ilk eseri (teorisinin temeli daha 1799’da atılmış olsa da) 1808’de yayımlandı; Robert Owen 1 Ocak 1800’de New Lanark’ın yöneticiliğini üstlendi.” (Engels, 2020: 60)

Toplumsal maddi temellerden yola çıkan ütopyacı sosyalistlerin bu anlamda birer fantezi arayışında olmadıkları belirtilmelidir. Bu düşünürlerin her biri toplumsal değişikliği getirecek yenilikleri, bilimsel ve somut dünyada icra etmek üzere yola koyulmuşlardır. Bu bağlamda, ütopyacı sosyalistler bilime akılcı bir inançla bağlı kalmış ve toplumun radikal bir biçimde değiştirilmesini istemişlerdir. (Lichtheim, 1968: 4) Yine benzer şekilde, ütopyik sosyalistler doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında yöntemsel bir benzerliğin ve fen bilimlerindeki gelişmelerin toplumu da iyileştirecek gelişmeler olduklarına inanmışlardır. (Paden, 2002: 69) Dolayısıyla toplumsal gerçeklik bu düşünürler için olumsuz bir durum iken ütopyik fikirler bu üç düşünürün düşüncesinde olumsuzluğun yadsınması olarak değerlendirilmiştir ki bu durum da bu düşünürlerin hayali, idealist ve fantezi üreten düşünürler olmadıklarını gösteren temel bir unsurdur. Barış Parkan ütopyik sosyalistlerin bu bağlamda bu dünyalı olduklarını aşağıdaki şekilde açıklamaktadır:

“İdealist olmakla eleştirilen bu ütopyacı düşünürler aslında gayet de “bu dünyalı”dırlar. Ütopyacı olmaları, ütopyik bir düzenin bu dünyada olanaklı olduğuna inanmaları anlamına gelir ve bu ideallerini gerçekleştirmek için tasarladıkları çeşitlik ütopyik topluluklar, komünler, kooperatifler ve koloniler pratikte denenmiştir. Örneğin, Saint Simon, Amerikan İhtilali’nde savaşmıştır. Fourier Amerika’da 40’ın üzerinde phalanstre’nin kurulmasına ilham kaynağı olmuştur; Robert Owen’ın da ilham kaynağı olduğu deneyleri de sayarsak bu sayı en az üç katına çıkar. Birçoğu başarısızlıkla sonuçlansa da bu tür komünal yaşam denemeleri günümüzde de oldukça yaygındır. Bu nedenle, bu “deney adamları”nı bilimsel olmamakla suçlamak biraz haksızlıktır.” (Parkan, 2011: 71)

Pek tabii ki de hem kapitalizmin yol açtığı eşitsizliklerden duyulan hoşnutsuzluklar hem de akılcılık ve bilimin 19. yüzyılda ulaşmış olduğu ilerleme ütopyik sosyalistleri bir anlamda toplumsal mühendisliğe de itmiştir. Bir başka ifade ile; kapitalist sisteminin sanayi devrimine eklenmesi ve bu durumun gündelik yaşamdaki olumsuz etkileri alternatif bir toplum inşa etme adına eleştirel ütopyacı sosyalistleri toplumsal mühendisliğe zorlamıştır. Dolayısıyla, 19 yüzyılda kapitalist sistem bu düşünürlerde, Bican Şahin’in ifadesi ile “sanayi devriminin başlaması ve fabrika sisteminin gelişmesi ile henüz güçlenmeye başladığı zamandan itibaren verimsiz, israfçı, akıl dışı ya da adaletsiz” (Şahin, 2022: 2) olduğu sonucuna yol açmıştır. Böyle bir tablo, “Fransa’da Comte Henri de Saint-Simon’ın

ve Charles Fourier'ın ve İngiltere'de Robert Owen'ın, Marksizm öncesindeki sosyalist düşüncenin öncüleri ve belli bir eylem programıyla takipçilere sahip kapitalizm karşıtı bir siyasal akımın temsilcileri” (a.g.e.) olarak isimlendirilmelerine de yol açan temel etken olmuştur. Ütopya kavramının diyalektik bütünlüğüne baktığımızda ise bu tablonun aynı zamanda eleştirel ütopyacı sosyalistlerin bu dünyalı ve son derece Aydınlanmacı rasyonalizmden beslenen kişiler olduğunu gösterir. Engels, ütopyik sosyalistlerin ortaya çıkış nedenlerindeki toplumsal bağlamı şu şekilde açıklar:

“Aydınlanmacılar gibi onlar da, önce belirli bir sınıfı değil, hemen bütün insanlığı kurtarmak ister. Aydınlanmacılar gibi, aklın ve ebedi adaletin krallığını getirmek isterler; ama onların krallığıyla aydınlanmacılarınki arasında dağlar kadar fark vardır. Bu aydınlanmacıların ilkelerine göre kurulmuş olan burjuva dünyası da akıl dışı ve adaletsizdir ve bu nedenle tıpkı feodalizm ile daha önceki tüm toplumsal koşullar gibi onun yeri de çöp kovasıdır.” (Engels, 2020: 57-58)

Hal böyle olunca da eleştirel ütopyik sosyalistlerin bilimsel ilerlemeye paralel bir biçimde ortaya çıkacak toplumsal ilerleme arzularının gerçekleşmediğini görmeleri esasında aynı zamanda bu düşüncülerin toplumsal gerçeklikle mücadele etmek isteyen düşüncüler olduğunu gösterir. Bir başka ifade ile toplumsal kriz ve bunalım dönemlerinde ve toplumsal düzenin alt üst olduğu bir dönemde bu olumsuzlukların nasıl iyileştirileceğine dair öne sürülen tasarılar aynı zamanda bu düşüncülerin somut dünyada en faal olduğu dönemlerdir de (Bıçakçı, 2019: 406). Çünkü içinde yaşamış oldukları 19. yüzyıl kapitalist toplumları eleştirel ütopyacı sosyalistleri, Thomas More ile başlayan anti-kapitalist geleneği sürdürerek sanayi devrimiyle birlikte sosyalizmi inşa etmenin yollarına sevk etmiştir. (a.g.e: 408)

Özetle; eleştirel ütopyacı sosyalistler sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan kapitalizme yönelik eleştirel bir tutum sergilemişlerdir. Fransız Devrimi sonrasında burjuva devletlerinin iddia ettiği eşitlik, özgürlük ve kardeşlik sloganlarının somut dünyada yaşanmadığı tespitinden hareket eden ütopyik sosyalistler kapitalist toplumu eleştirel bir analize tabi kılmışlardır. Endüstrileşme ile birlikte bilimsel ilerlemenin ideal bir toplum yaratmada işlevsel kılınabileceğini iddia eden bu düşüncüler kendi geliştirmiş oldukları argümanlarını toplumsal maddi gerçeklikten esinlenerek ya da daha doğru bir ifade ile maddi somut dünyada ortaya çıkan eşitsizlikleri ideal bir düzende ortadan kaldırma amacıyla hem teorik hem de pratik açılımlar sergilemişlerdir. Bu doğrultuda birçok ortak noktaları olmalarına rağmen her bir düşünür kapitalizmin yol açtığı eşitsizlikleri bertaraf etme adına nevi şahsına münhasır toplumsal reçeteler sunmuşlar ve sosyalist bir düzenin nasıl inşa edileceğine dair argümanlar geliştirmişlerdir. Bir sonraki bölümde bu argümanların temel özelliklerinin neler olduğuna değinilecektir.

2. Eleştirel Ütopycacı Sosyalistler: Comte Henri de Saint-Simon, Charles Fourier ve Robert Owen

Huberman eleştirel ütopycacı sosyalistler hakkında şu tespiti yapmaktadır: “ütopik sosyalistler nereye gitmek istediklerini biliyor olmakla birlikte; buraya nasıl gidileceği konusundaki fikirleri bulanıktır.” (Huberman, 2005: 45) Engels ise ütopik sosyalistlerin ortaya koymuş oldukları teorik ve pratik mücadelenin eksikliklerinin olmasına rağmen kayda değer olumlu yönlerinin de olduğunu belirtir. Bu bağlamda Engels, Saint-Simon’un geliştirdiği devlet fikrinin ortadan kalkması gerektiği argümanının, Owen’ın komünistliği üzerinden inşa ettiği siyasi eylemciliğinin ve İngiliz proleteriyasına yönelik pratik mücadelelerinin ve son olarak da Fourier’in hem toplumsal tarih kavrayışının hem de diyalektik yöntemi kullanmasının takdire şayan olduğunu altını çizer. (Engels, 2020: 61-66) Bu bölümde öncelikle 19. yüzyıl Fransız Ütopycacıları arasında yer alan Saint-Simon ve Charles Fourier’in ve hemen akabinde ise İngiliz Ütopycacı düşünür Robert Owen’in teorik ve pratik açımlarının temel özellikleri açıklanacaktır.

2.1. Comte Henri de Saint-Simon

Saint-Simon literatürde sosyolojinin ilk kurucuları arasında gösterilir. Saint Simon’un ilk sosyolog olarak değerlendirilmesinin en önemli nedeni Saint-Simon’un toplum analizine dair geliştirdiği yöntemdir. Korumuz açısından da önemli olan bu özellik aynı zamanda Saint-Simon’un toplumsal değişimin nasıl olacağına dair teorik ve pratik açımlarını anlamamızı da sağlayacaktır.

Her şeyden evvel; Saint-Simon sanayileşmenin önemini kavramış bir düşünür olarak toplumsal yapının analizinde endüstrileşmenin ne kadar önemli ve işlevsel olduğunu açıklamaya çalışır. (Şahin, 2022: 5) Kapitalizmin farklı bir düzleme taşınması gerektiğini iddia eden Saint-Simon’a göre; toplumlar tarihsel olarak iki temel üzerine inşa edilmiştir: Ahlaksal Zemin ve Maddi Temel (Saint-Simon, 2020: 11-12). Bu bağlamda mesela Eski Mısır ve Mezopotamya topluluklarında olduğu gibi Orta Çağ topluluklarında da ahlaksal zeminin inşasında temel aktörler ruhban sınıfı iken, maddi temelin merkezinde soylular yer almaktadır. (a.g.e.: 53) Bu türden bir toplumsal sınıflandırmayı daha da genişleten Saint-Simon’a göre tüm örgütlü toplumlarda aylaklar ve çalışanlar olmak üzere iki temel sınıf vardır. Ruhban sınıfı ve soylular aylaklar sınıfını oluştururken endüstri çağında ise burjuvalar ve bankerler çalışanlar sınıfını oluşturmaktadır. (Saint-Simon, aktaran Almış, 2022: 186) Saint-Simon, August Comte’un doğrusal bir tarih anlayışına benzer şekilde geniş anlamda 19. yüzyıldaki batı toplumlarının ilerleme seviyesini dar anlamda ise kapitalizmi olumlu bir unsur/gelişme olarak değerlendirir. Fakat Saint-Simon’a göre; 19. yüzyılda

toplumsal ilerlemenin arzulan boyutta olmamasının nedeni; politik ve ekonomik yönetimin halen din adamları ve soylular elinde olmasıdır. Bu eleştiri aynı zamanda Saint-Simon'un siyasal kuramının merkezinde de yer alır. Bu bağlamda Alâeddin Şenel Saint-Simon'un siyasal felsefesinin temel özelliğini aşağıdaki şekilde açıklar:

“Erksel açıdan maddi nesnelere yönetimi, toprak sahibi soyluların değil endüstricilerin eline bırakılmalıdır. Düşünsel ve ahlaksal alanda da bilimsel düşünüş döneminin açılmasıyla bir değişim gereklidir. St. Simon bu alanın yönetiminin de, din adamlarının elinden alınıp bilim adamlarına verilmesi gerektiğini söyler.” (Şenel, 2001: 106)

Yönetim anlayışında teknokratçı bir tutum alan Saint-Simon'a göre; eşitlikçi yani sosyalist bir düzene geçmek ancak ve ancak endüstrinin ve linimetlerinin doğru elde buluşmasıyla mümkün olabilir. Bilim adamları, burjuvalar ve işçiler arasında yapılacak bir işbölümü aynı zamanda ideal sosyalist bir toplumsal düzene de geçiş olacaktır: “En yoksul ve kalabalık sınıf yararına en hızlı reformları gerçekleştirme işini üstlenecek iyiliksever bir endüstri şefleri hiyerarşisi gönüllü boyun eğmeyi sağlayarak, sınıf kavgasına son verecektir.” (Saint-Simon, aktaran Şenel, 2001: 107) Saint-Simon'un temel iddiası böyle bir yönetim anlayışının olduğu toplumda ekonominin merkezi bir plan üzerinden icra edilmesi ve iyiliksever insanların kendi paylarına düşen görevleri yerine getirmesi ile hem toplumsal eşitlik sağlanacak hem de devlet denen aygıtı ihtiyaç duyulmayacaktır. Çünkü Saint-Simon'a göre Fransız Devrimi ilkeleri üzerinden ortaya çıkan devlet, Fransız toplumu için ideal bir düzen değil tam bir yoksulluk getirmiştir: “arkadaşlarınızın orada egemen olduğu dönemde Fransa'da ne oldu: kıtlığa yol açtılar. (Saint-Simon, 2020: 39)

Saint-Simon kendi ideal toplum tasarısına toplumsal reformlar aracılığıyla geçileceğini ve bunun gerçekleşebilmesi için ise kapitalizmin yol açtığı toplumsal hoşnutsuzlukların yeterli sebep olacağını belirtir. (a.g.e: 47) Metin Bal (2010: 5), Simon'un bu yöndeki tespitinin onun reformist olmadığını gösterdiğini belirtir. Çünkü Bal'ın iddiasına göre Simon'un tarihsel ilerleme anlayışı devrimi zorunlu kılmaktadır. (a.g.e) Fakat Saint-Simon'daki devrim anlayışı Marksizm'de olduğu gibi proletaryanın önderliğinde gerçekleştirilecek bir devrim olmayıp; bilakis gönüllü ve insanın doğası gereği iyiliksever olduğu bir yapıda haliyle iyiliksever olacak olan endüstrici ve bilim insanlarının öncülüğünde gerçekleştirilecek bir devrimdir. Bir başka deyişle devrim, sürekli radikal reformlar silsilesi sonucunda gerçekleşmiş olacaktır. Saint-Simon'un nazarında endüstrileşmenin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi özel mülkiyet fikrini ortadan kaldıracığı gibi sosyalist bir topluma da geçişi mümkün kılacaktır. (Kararlan, 2021: 38) Dolayısıyla, Saint-Simon'un nazarında üretimin bilimini endüstrileşme bağlamında inşa etmek aynı zamanda toplumsal

değişikliği de beraberinde getirecektir. (Hecht, 1988: 56) Bu bağlamda, Harun Bıçakçı, Saint-Simon'un temel amacının; üretimin övgüsünü yaparak toplumu endüstriyle tekrar örgütlemek” (Bıçakçı, 2019: 408) olduğunu belirtir. Saint-Simon'un geliştirmiş olduğu toplumsal üretim modelinde devletin öncelikli görevini yerine getirirken aynı zamanda devlet son görevini de yerine getirmiş olacaktır:

“devletin ilk ve öncelikli görevi en yoksul ve en kalabalık olan sınıfın hayat şartlarının düzeltilmesidir. Bunu gerçekleştirmek için toplumdaki en önce gelen faaliyet olarak üretim, merkezi bir şekilde örgütlenecek, iş ordusundaki işçi mangaları, mühendis ve politekniklilerin emirleri altında bulunacaktır (Saint-Simon, aktaran Bumin, 2013: 72).

Özetle; pozitivist bir bakış açısıyla toplumu tarihsel ilerleme bağlamında analiz etmeye çalışan ve ilk sosyolog olan Saint-Simon eleştirel ütopyik sosyalistlerin ilk örneğini teşkil eder. Geliştirmiş olduğu sosyal kuramında endüstrileşmenin adil bir sosyalist düzene evrilmede başar unsur olacağını belirtir. Yapılması gereken şey; endüstrileşmeyle birlikte yaratılan zenginliklerin teknokratçı bir zihniyetle toplumsal işbölümüne uygun örgütlenmesini sağlamaktır. Her ne kadar Saint-Simon, üçüncü bölümde görüleceği üzere Marx ve Engels tarafından ütopyacı sosyalistlere yönelik geliştirilen eleştirilerden nasibini almış olsa da, geliştirmiş olduğu kuramda devletin sönmülmesi gerektiği fikri ile Marksizm'in şekillenmesine önemli katkılar sağlamış bir düşünürdür.

2.2. Charles Fourier

İçinde yaşamış olduğu toplumsal gerçekliği eleştirel analize tabi tutarak daha eşitlikçi ve adil bir düzenin nasıl kurulacağı yönünde teorik ve pratik argümanlar geliştiren bir diğer 19. yüzyıl Fransız eleştirel ütopyacı sosyalist düşünürü de Charles Fourier'dir. Fourier'in siyasi projesinin temel argümanı endüstrileşme ile ortaya çıkan kapitalizmin zenginlik/bolluk yarattığı fakat bu zenginliğin toplumsal eşitsizliğe ve kitlelerin yoksulluğuna yol açtığıdır. Belli bir sayıda çok az insan toplumsal olarak yaratılan zenginlikten fazlasıyla pay alırken emekçi kitleler her geçen gün yoksullaşmaktadır. Fourier bu tespiti üzerinden ideal, adil ve eşitlikçi bir toplumun sanayi kapitalizmi döneminde nasıl inşa edilebileceğine dair teorik ve pratik argümanlar geliştirmiştir.

Her şeyden evvel; Fourier de Saint-Simon gibi insanın doğası gereği iyiliksever olduğunu iddia eder. (Fourier, 2020: 59) Fakat insanın bu iyi yanı endüstrileşme ve kapitalizmle birlikte körelmiştir. (a.g.e.) Fourier'in nazarında Kapitalizm savurganlığa, rekabetçilikten kaynaklı kıskançlığa, ahlaksızlığa ve her şeyden önemlisi de toplumsal bunalımlara yol açmıştır. (Şahin, 2022: 6) Özellikle Fransız Devrimi sırasında vaatleri ile insanlığa umut vermeye çalışan burjuvazi de Fourier'e göre vaatlerini yerine ge-

tiremediği gibi toplumsal eşitsizlikleri adeta meşrulaştırmanın yollarını aramıştır. Sanayileşme sürecine eklenen kapitalizm üretimi artırmış ve kapitalizmle birlikte üretim toplumsallaşmış ama yaratılan zenginlik toplumsallaşamamıştır. (Bıçakçı, 2019: 409) Daha da önemlisi; Fourier’ın nazarında kapitalizm özü gereği anarşik bir üretim anlayışına sahip olduğu için insanları sadece kar güdüsü ile hareket eden öznelere dönüştürmüştür:

“Bir mimar şehrin bir kısmını kül edecek bir yangın arzular, bir camcı bütün camları aşağı indiren bir dolu yağışı bekler. Bir terzi ve ayakkabıcı toplumun kötü işlenmiş kumaşlar ve kötü bir deriyle yapılmış ayakkabılar kullanmasını ister. Böylece ticari çıkar uğruna, bile bile tüketimi normalden üç kat fazlasına çıkarırlar.” (Fourier, aktaran Göçmen, 2022: 9)

Dolayısıyla Fourier’ın kapitalizme ve burjuvaya dayalı yaptığı analizin merkezinde kapitalizmin insanın özünü olumsuz anlamda değişikliğe uğrattığı, insanı deyim yerindeyse adeta bir tür ‘homoekonomikusa indirgenen’¹ canlıya dönüştürdüğü hipotezi yatar. Oysaki Fourier’e göre insan denen canlı tarihsel olarak doğası ve tutkuları gereği gönüllülük esasına dayanan işbirlikçi olma özelliği neticesinde yaşamını devam ettirerek günlere gelebilmiştir. Bu bağlamda Fourier, tarihi analiz ederken insanlığın geçmişten 19. yüzyıl kapitalizm çağına kadar farklı aşamalardan geçtiğini ve bu aşamalar arasında diyalektik bir ilişkinin olduğunu belirtir: (i) Cennet Bahçesi Dönemi; (ii) Vahşilik veya Yabanılık Dönemi; (iii) Patriarkal Dönem; (iv) Barbarlık Dönemi ve son olarak da (vi) Uygurluk Dönemi (Fourier, 2020: 62). Fourier’ın diyalektik bütünlük arz eden analizinde Saint-Simon gibi evrimsel bir tarih anlayışının olduğu söylenmelidir. Fourier son aşamada insanlığın özü gereği gönüllülük esasına dayalı işbirliği kurabilme özelliğinden dolayı adil ve eşitlikçi bir topluma evrilebileceğini iddia eder. (a.g.e: 65) Fourier’ın yöntemsel olarak içinde yaşadığı toplumun analizini insan doğası, diyalektik ve tarihsellik kavramları üzerinde formüle etmesi Engels’in aynı zamanda Fourier’a yönelik olumlu düşünce beslemesine de yol açmıştır:

“Fourier, diyalektiği kullanırken, çağdaşı Hegel ile aynı ustalık düzeyini paylaşır. İnsanın sınırsız yetkinleşme yetisi hakkındaki gevezeliklere karşı, aynı diyalektikle, her tarihsel evrenin bir yükseliş dönemi gibi bir de düşüş döneminin bulunduğunu vurgular ve bu bakış açısını bütün insanlığın geleceğine de uygular. Kant nasıl dünyanın gelecekteki çöküşünü

1 Homoekonomikusa indirgenen insan deyimini insanın aklını sadece kendi çıkarları için araç olarak kullanan bir canlıyı ifade etmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla homoekonomikusa dönüşen insan aynı zamanda kendi tarihsel geçmişinin sonucunda elde ettiği tecrübeden türetilen sevgi, diğerkâmlık ve benzeri duygulardan da kendini arındırmış insandır da. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Kanatlı (2020). “Ahlaki Özne Olma Yolunda Homoekonomikus’un Trajedisi”, içinde 4. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, (Ed.) Aparna Srivastava ve Ferhat Çağrı Aras, Ankara: Farabi Yayınevi, 84-98.

doğa bilimine soktuysa, Fourier de insanlığın gelecekteki çöküşünü tarih anlayışına sokar.” (Engels, 2020: 65-66)

Fourier’ın kuramsal açılımı onun praksis boyutunun da nasıl şekilleneceğini belirlemiş ve Fourier bu doğrultuda ideal eşitlikçi toplumu yaratma adına Falanster Sistemi temelli bir toplumsal düzen fikri geliştirmiştir. Bu fikrin gelişmesinde temel etken sanayileşmenin insanın arzuları ile ahenkli veya uyumlu bir yöne evrilmesinin mümkün olabileceği anlayışı yatmaktadır. Fourier’e göre Falanster Sistemi temelli toplumsal düzen “devrimle ve zor kullanılarak değil, zengin ama iyi insanların sağduyularına seslenilerek, gönüllü olarak” (Fourier, aktaran Şenel, 2001: 109-10) kurulabilecektir. Çünkü Falanster Sistemi temelli toplumsal bir düzenin kurucu öznesi olacak insan kendi yeteneği ölçüsünde üretim sürecine dâhil olacağı için gönüllü işbirliği neticesinde üretilen zenginlik de adil bir biçimde toplumsallaşacaktır. (Fourier, 2020: 68) Bu özelliğinden dolayı Fourier’ın nazarında Falanster Sistemi’ne dayalı komünler “arzu ve uyumun birlikte sağlanabileceği ortak yaşam mekânı olarak tasarlanır.” (Bıçakçı, 2019: 415) Bu doğrultuda Falanster Sistemi, Fourier’ın en ufak ayrıntısına bile değindiği bir sistem özelliğine sahiptir. Bican Şahin Falanster Sistemi’nin temel özellikleri ve Fourier’ın nazarında insanın doğası ve arzuları ile uyumluluğunu özetler. Bu bağlamda Falansterler;

“ekonomik olduğu kadar toplumsal birliklerdir. Büyüklüğü beş bin hektar kadar olan toprak parçaları üzerinde 1600 kadar insan, tek bir büyük yapıda yatıp kalkarak yaşayacaklardır. Salonlar, mutfaklar ve yemek evleri ortaktır. Falansterde işler, Fourier’in “tutku yasası” dediği şeye göre bölüştürülecektir. Buna göre herkese tutkusuna, yeteneğine uygun işler verilecektir. Çünkü doğa insanları, çeşitli işleri görececek biçimde farklı yeteneklerle donatarak yaratmıştır. Herkes tutkusuna uygun bir işte çalışacağından, falansterde zorunlu, tatsız değil; gönüllü, zevkli bir çalışma ortamı doğacaktır. Burada üretim araçlarının falansterin ortak malı olması öngörülmekte; küçük özel sahipliğe de izin verilmektedir. İşlerin yürütülmesinde “yarışma” yerine, “işbirliği” ilişkisinin egemen olacağına dair öngörüsü ile söz konusu yapı toplumsal uyum ve mutluluk üzerinden şekillenebilecektir.” (Şahin, 2022: 6-7).

Özetle, tıpkı Saint-Simon gibi Fourier de Fransız Devrimi neticesinde ortaya çıkan endüstrileşmenin zenginlikler yarattığını fakat bu zenginliğin adil paylaşılmadığını düşünür. Fourier’ın diyalektik ve ereksel tarih anlayışında vardığı temel sonuç insanlığın adil bir toplumsal düzen inşa edebileceğidir. Bunun için Falanster Sistemi üzerine inşa edilecek komünist kolonilerin kurulması yeterli olacak ve toplumsal değişim devrime ihtiyaç duymadan reformlar aracılığıyla gerçekleşecektir. Engels, üçüncü bölümde göreceğimiz üzere Fourier’ın tarih ve diyalektik anlayışlarını övmüş fakat bu anlayışların maddi temelden yoksun olduğunu belirterek Fourier’ın projesinin son derece ütöpik ve hayalci kaldığını belirtmiştir.

2.3. Robert Owen

Eleştirel Ütopyacı Sosyalistlerin sonuncusu olan Robert Owen, Saint-Simon ve Fourier'den farklı olarak İngiliz asıllı bir düşündürdür. Saint-Simon ve Fourier ile olan temel ortak noktası Owen'ın da kapitalizm eleştirisi üzerinden ideal eşitlikçi bir toplumun nasıl yaratılabileceği sorusuna cevap aramış olmasıdır. Aynı zamanda kooperatifçi ve politik aktivist de olan Owen, kuramsal açılımının merkezine kapitalizm eleştirisini yerleştirir. İngiliz emekçi sınıfının içinde bulunduğu yoksulluk başta olmak üzere olumsuz koşullara-sonraları Engels bu durumu İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu adlı kitabında detaylı olarak işlemiştir- şahitlik etmiş olan Owen, kapitalizmin kurumsal kötülöklere ve bu kurumlar aracılığı ile de insanın aleyhine sonuçlar doğurduğunu iddia eder. (Owen, 2020)

Her şeyden evvel Owen'ın nazarında kapitalizm anarşik üretim yapısından dolayı ve emekçileri yoksulluğa mahkûm ettiği için akıl dışı olan bir sistemdir: "Dünyanın geçmiş çağları, yalnızca, insanın usdışılığının tarihini sergilerler, fakat bizler şimdi insan aklının yükselişine ve tekrar doğacağı döneme yaklaşıyoruz." (Owen, aktaran Göçmen, 2022: 6.) Owen burada kapitalizmden sosyalizme dönüşün insan aklına dönüş olacağını iddia eder. İnsan doğasını statik olarak değerlendirmeyen ve her dönemin toplumsal koşullarının insanın davranışları üzerinde etkisinin olduğunu dile getiren Owen'a göre, kapitalizm insanın kendi koşullarını yaratması önünde engel teşkil ettiği için insanın akla dayalı sosyalist bir düzene geçmesi kaçınılmazdır. Çünkü kapitalizm kötülük denen olguya sebebiyet vermiş ve işçi sınıfı başta olmak üzere kitleler kendi koşullarının mahkûmiyetine yani kapitalizme son vererek ideal bir toplumsal düzen aramak zorundadır. (Bal, 2010: 6)

Kapitalizme dair yukarıdaki tespitinden hareketle Owen, insanın rekabetçi bir özellikte olmadığını aksine toplumsal işbirliğine önem verdiğini ifade eder. (Owen, 2020: 99) Üstelik, toplumsal işbirliği sadece emekçilerin değil aynı zamanda işverenlerin/endüstricilerin de lehine olacaktır. Makineler zenginlik yaratmıştır fakat üretimin adil bir şekilde toplumsal örgütlenmesi olmadığı için bu zenginliğin tarihsel olarak önemli işlevi anlamsızlaşmıştır:

"Makinelerin yarattığı bu yeni zenginlik olmasaydı, Napoleon'u devirmeye ve aristokratik toplum ilkelerini korumaya yönelik savaşlar yapılamazdı. Yine de, bu yeni güç çalışan sınıfın eseriydi." (Owen, 1849: 22)

Sanayileşme, bilim ve teknik ilerlemekte fakat toplumsal çalkantılar, eşitsizlikler tam tersi istikamete yol açmaktadır. Oysa üretici güçlerin toplumun genel faydasına yönelik kullanıldığında kapitalizmin olumsuzlukları ortadan kalkacak ve toplum ideal olan bir düzene geçecektir. Engels, Owen'ın bu yöndeki tespitinin Owen'ın praksis boyutundaki işlevleri yerine getirmesinde hayati önemde olduğunu belirtir:

“O zamana kadar sadece bireylerin zenginleşmesine ve kitlelerin köleleştirilmesine hizmet eden muazzam yeni üretici güçler, Owen’a, toplumsal bir yeniden kuruluşun temelini sunuyordu ve bunların görevi, herkesin ortak varlıkları olarak sadece herkesin ortak gönenci için çalışmaktı.” (Engels, 2020: 68)

Köy komüncülüğü veya komünist kolonici tarzda toplumsal ekonomik örgütlenme modeli Owen’ın nazarında ideal olan toplumsal düzene geçişi mümkün kılacak temel unsurdur. Sosyalist bir topluma geçiş devrim ile değil, var olan toplumsal kurumları değişime dönüşüme uğratarak mümkün olacaktır. (Owen, 2020: 107) Çünkü Owen’a göre, devrim ezilenlerin yer değiştirmesinden başka bir şey değildir; oysa ideal sosyalist bir düzen ancak ve ancak burjuvasıyla, emekçisi ile toplumun tüm kesimlerinin gönüllü katılımıyla gerçekleşebilir. (Şenel, 2001: 114) Bir başka ifade ile bu türden bir toplumsal örgütlenmede hem fabrika sahipleri hem de emekçiler toplumsal işbirliği etrafında örgütlenerek toplumsal fayda için çalışacaklardır. Bu doğrultuda somut adımlar da atan Owen, “New Lanark’a örnek bir topluluk kurarak ücretlerin ve çalışma koşullarının iyileştirilmesinin, işçiler kadar işverenlerin de çıkarına olacağını kanıtlamaya çalışmış, öte yandan çalışanların çocuklarına eğitim imkânı verilmesine dair düzenlemelere bağlı olarak fabrikanın yanında çağdaş bir köy yaşamı oluşturmuştur.” (Şahin, 2002: 7-8) Owen’ın Kommunist koloni kurmasındaki temel düşüncenin arkasında Owen’ın rekabet yerine toplumsal işbirliği kavramını geçirmeye çalışmış olması gerçeği yatmaktadır:

“İnsanların, bireysel çıkar ve kâr için değil, hepsini tek tek tanıdıkları topluluk üyelerine “ortak hizmet” için çalışmalarıyla işbirliği gerçekleştirecektir. Bu; insan karakterinde de temel bir değişiklik anlamına gelir. Böylece hem bireyler hem sınıflar arasındaki yarışma, kavga ve savaş ortadan kalkacaktır” (Owen, aktaran Şahin, 2022: 8)

Owen’ın bu doğrultuda sosyalizmi inşa edebileceğine o kadar inanmış olmalı ki neredeyse tüm servetini ve emeğini bu türden koloniler inşa etmeye adanmıştır. Mesela İrlanda’daki yoksulluğu ortadan kaldırmak için kurulacak olan komünist kolonilerin maliyetinin ne olacağını bile tek tek, kalem kalem hesaplamıştır.² Fakat Owen’ın komünal işletmecilik tarzı toplumsal örgütlenmeler aracılığıyla komünist bir topluma geçileceği öngörüsü gerçekleşmemiştir. Owen, İngiliz toplumunda toplumun nerdeyse her kesimi tarafından sevilen sayılan bir insan olmasına rağmen kendi projesini burjuvalara aşılabilmesi imkânsız olmuştur. Bir başka deyişle, adeta komünizm fikriyle tanıştıktan sonra hayatını komünist koloniler kurmaya aday olan Owen’ın somut projeleri hayata geçmemiştir. Owen’un uğraşlarını takdir eden Engels, Owen’ın amacına ulaşmamasının nedenini

2 Bkz. Robert Owen, Report of the Proceedings at the Several Public Meetings, held in Dublin. On the 18th March-12 April and 3rd May, Dublin, 1823, s. 110.

ve İngiliz işçi sınıfı üzerindeki etkisini aşağıdaki şekilde açıklar:

“Komünizme geçiş Owen’ın yaşamındaki dönüm noktasıydı. Sadece bir hayırsever olarak kaldığı sürece, zenginlikten, alkıştan, onurdan ve şandan başka bir şey elde etmemiştir. Avrupa’daki en popüler adamdı. Sadece kendi sınıfının üyeleri değil, devlet adamları ve prensler de onu beğeniyle dinliyordu. Ama komünist teorileriyle ortaya çıktığında işler değişti. Görüldüğü kadarıyla, toplumsal reform yolunda onun önünü kesen üç büyük temel engel vardı: Özel mülkiyet, din ve evliliğin o dönemdeki biçimi. Bunlara saldırması durumunda başına gelecekleri biliyordu: Resmi toplum tarafından genel olarak dışlanma ve toplumsal konumunu tümüyle yitirme. Ama bu durum, sonuçlarını umursamadan bunlara saldırmasına engel olamadı ve öngördükleri gerçekleşti. Resmi toplumdaki kovulmuş, basın tarafından tümüyle yok sayılmış, Amerika’daki (başarısızlığa uğrayan bütün servetini feda ettiği) komünist girişimler nedeniyle yoksullaşmış olarak doğrudan doğruya işçi sınıfına yöneldi ve otuz yıl boyunca onların arasında faaliyet yürütmeye devam etti. İngiltere’de, işçi sınıfına yarar sağlamış olan tüm toplumsal hareketler, tüm gerçek ilerlemeler, Owen adıyla bağlantılıdır.” (Engels, 2020: 69-70).

Özetle, Fransız ütopyik sosyalistlerin teorik boyutta dile getirdikleri kapitalizm eleştirisine benzer argümanlar geliştiren Owen siyasi eylemci olma kimliği ile sosyalist düzene geçişi mümkün kılacak projeler de geliştirmiştir. Komünal işletmecilik tarzı ile adil bir toplumsal düzenin kurulabileceğini iddia eden Owen’ın Marksizm’e katkılarının başında Fransız ütopyik sosyalistlerden farklı olarak insan doğasını sabit bir özellikte ele almamış ve verili maddi koşulların insan doğasını şekillendirdiğini tespiti yer almaktadır. Yine benzer şekilde Owen’ın teori ve praxis birlikteliği üzerinden hareket etmesi de Engels tarafından takdire şayan bir davranış olarak değerlendirilmiştir. Ne var ki Owen’ın, devrim fikrini reddetmesi, burjuva sınıfına el avuç açması ve işçi sınıfının tarihsel rolünü kavrayamamış olması Owen’ın da Marx ve Engels tarafından ütopyik eleştirel sosyalistlere yönelik geliştirmiş oldukları eleştirilerin hedefinde yer alan bir düşünür olmasına yol açmıştır.

3. Karl Marx ve Friedrich Engels’te Eleştirel Ütopyacı Sosyalizm’in Yeri ve Mahiyeti

İçinde yaşadıkları toplumsal düzendeki aksaklıkları eleştirmek için somut olandan yola çıkarak ideal bir toplumsal düzen inşa etmeyi tasarlayan eleştirel ütopyacı sosyalistler Aydınlanma fikrinin insan aklına yüklediği anlamdan hareketle ve bilime olan inançları doğrultusunda teorik ve pratik argümanlar geliştirmiştir. Marksizmin kurucuları olan Marx ve Engels eleştirel ütopyacı sosyalistlerin fikirlerinden etkilenmekle beraber son kertede onların düşüncelerini fazlaca iyimser buldukları için yoğun

bir eleştiriye tabi tutmuşlardır. Roger Paden literatürde Marksizm'in bu yönde eleştirel ütopyacı sosyalistlere yönelik eleştirilerini dört başlık altında toplamaktadır.

Paden'in yapmış olduğu eleştirel kateogirlerden birincisi "Taktiksel Eleştiri" başlığı altında değerlendirilmektedir. Paden'e göre ütopyacı sosyalistler yeni bir düzene geçişte önem arz eden sınıfsal bir bakış açısına sahip olamadıkları gibi düzen kurucu olacak olan işçi sınıfının da tarihsel rolünü görmezden gelmişler veya bu rolü yeterince idrak edememişlerdir. (Paden, 2002: 70) Paden literatürde bu türden bir argümanın ortaya çıkmasında Marks'ın ütopyik sosyalistlere yönelik Kapital'in birinci cildinde yer alan eleştiriye yöneltmesinin önemli olduğu görüşündedir: "ütopyik düşünürler kapitalizmin nasıl işlediğini tam olarak analiz edemedikleri için işçi sınıfının liderlik vasfını da anlayamamışlardır." (Marx, aktaran Paden, 2002: 71) Paden'in Taktiksel Eleştiri başlığı altında formülleştiği bu argümana aslında Marx ve Engels'in birçok eserinde fazlasıyla argümanlar bulmak mümkündür. Bu bağlamda mesela Komünist Manifesto'da Marx ve Engels şöyle der:

"Sınıf mücadelesinin gelişmemiş durumu (ütopyik sosyalistlerin) kendilerini tüm sınıf karşıtlıklarının üstünde görmelerine yol açtı. Toplumun her üyesinin durumunu iyileştirme iddialarına... Sınıf ayrımı olmadan toplumun geneline hitap ederler... Hayır! Esasında yönetici sınıfına hitap ederler. Komünist Kolonileri inşa etmek için hala burjuvalara umut beslemektedirler..." (Marx ve Engels, 1986: 498-499).

Benzer şekilde Engels tarafından da dile getirilen eleştirileri Taktiksel Eleştiri başlığı altında dile getirmek mümkündür. Bu bağlamda mesela Engels eleştirel ütopyacı sosyalistlere yönelik sınıfsal bakış açılarındaki eksikliği dile getirme adına en keskin eleştirisini şu şekilde yapmaktadır:

"Üçünde ortak olan bir özellik, aradan geçen sürede tarihsel olarak üretilmiş bulunan proleteryanın çıkarlarının temsilcileri olarak ortaya çıkmamalarıdır. Aydınlanmacılar gibi onlar da, önce belirli bir sınıfı değil, hemen bütün insanlığı kurtarmak ister. Aydınlanmacılar gibi, aklın ve ebedi adaletin krallığını getirmek isterler; ama onların krallığıyla aydınlanmacıların arasında dağlar kadar fark vardır. Bu aydınlanmacıların ilkelerine göre kurulmuş olan burjuva dünyası da akıl dışı ve adaletsizdir ve bu nedenle tıpkı feodalizm ile daha önceki tüm toplumsal koşullar gibi onun yeri de çöp kovasıdır." (Engels, 2020: 57- 58)

Engels'in bir anlamda hümanist olarak eleştirdiği eleştirel ütopyacı sosyalistlerin gerçekten de sınıfsal çelişkilerin temelinde kar ve sömürünün var olduğunu analiz edememeleri durumu bu düşünürleri fazlasıyla iyimser ve ütopyik kılmıştır denebilir. Mesela, Saint-Simon'da olduğu gibi kurtuluşun endüstrici burjuvalar tarafından sağlanacağı iddiası ile Fou-

rier'in kapitalizmin kar üzerine kurulu bir sistem olduğu gerçeğini idrak edemeden toplumun komünal yapıyla kurtuluşa ereceğini iddia etmesi Engels'in nazarında fazlaca ütöpik düşüncelerdir. Benzer şekilde Owen'in toplumsal işbirliğinin sadece işçilerin lehine değil aynı zamanda burjuvaların lehine olacağını iddia etmesi de eleştirel ütopyacı sosyalistlerin burjuva sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki çelişkide son derece hümanist ve iyimser bir beklenti içinde olduklarını göstermektedir. Bir başka ifade ile eleştirel ütopyacı sosyalistler kapitalizmin maddi koşullarının sınıfsal uzantılarını maddi temeller üzerinden dile getiremedikleri için sınıfsal çatışma yerine sınıfsal uyumu geçirmek istemişler fakat bu istek toplumsal gerçeklikte kabul görmemiştir.

Paden'in dile getirdiği ikinci kategoriye incelediğimizde Paden Marx ve Engels'in eleştirel ütopyacı sosyalistlere yönelik eleştirilerini "Stratejik Eleştiri" başlığı altında değerlendirir. Bu bağlamda, Paden'e göre; ütopyacı sosyalistlerin devrim fikrini reddederek sosyalist bir düzene geçişi evrimsel veya reformist bir biçimde mümkün kılmaya çalışmaları, Marx ve Engels'te bu düşünürlerin ütopyacı veya fazlaca iyimser olduklarını gösterir bir diğer unsurdur. (Paden, 2002: 72) Marx ve Engels'in ütopyacı sosyalistlere yönelik bu yönde geliştirdikleri argümanlar da göstermektedir ki eleştirel ütopyacılar devrim fikrinin reddi kendileri açısından trajik sonuçlara yol açmıştır. Özellikle Komünist Manifesto'da Marx ve Engels bu durumu şu şekilde açıklarlar:

"Ütopyacı sosyalistler tüm siyasi ve özellikle tüm devrimci eylemleri reddederler... Amaçlarına barışçıl yollarla ulaşmak ve ister istemez başarısızlığa mahkûm olan küçük deneylerle... Sınıf çelişkilerini uzlaştırmak için çaba sarf ederler... Devrim olmadan Falansterlerin, Komünist Kolonilerin, küçük ikaryaların gerçekleşebileceğini burjuvaların cüzdanlarına hitap ederek umuyorlar!" (Marx ve Engels, 2013: 39)

Bir önceki bölümde gördüğümüz gibi eleştirel ütopyacı sosyalistlerde insanın doğası gereği iyiliksever olduğu yönünde gerek zımni gerekse de açıktan kuvvetli bir varsayım yer almaktadır. Her üç ütopyacı sosyalist de hümanist bir iyimserlikle tüm sınıftan insanların bir araya gelerek ideal bir düzeni hem ezen hem de ezilen birlikteliği ekseninde yani devrime gerek duymadan kurabileceklerini düşünmektedirler ki devrimci Marksist öğretide bunun literatürdeki karşılığı reformizm yani bir anlamda ütopyacılıktır.

Literatürde Marksizm'in eleştirel ütopyacı sosyalistlere yönelik dile getirdikleri bir diğer eleştiri "Yöntemsel Eleştiri" (*Materialistic Criticism*) başlığı altında kategorileştirilmektedir. Paden bu eleştirilerin merkezinde iki unsurun yer aldığını belirtir. Bunlardan birincisi idealist bir düzene geçmenin formülünü eleştirel ütopyacı sosyalistler ahlaki prensiplerde

arayarak hata etmişlerdir argümanından oluşmaktadır. (Paden, 2002: 76) Eleştirel ütopyacı sosyalistlerde saf akıldan türetilen ahlaka dair öncüller toplumsal gerçekliği kapsayacak bir biçimde oluşturulamamıştır. (a.g.e) Paden'in bu yöndeki eleştirisine Engels'in ütopyik sosyalistler akıldan türettikleri ahlaki öncüller üzerine toplumsal bir düzen inşa edilebileceği yanılması içindedirler (Engels, 2015: 36) tespitinden de ulaşmak mümkündür. Benzer şekilde, Alaeddin Şenel de ütopyik sosyalistlerin ahlak ve akıl arasında kurdukları ütopyik ilişkiden türetilecek ideal düzenin Marksizm açısından neden gerçekçi olamayacağını aşağıdaki şekilde özetler:

“Bu isimler toplumsal gelişmenin tarihsel boyutu hakkında yeterli bir görüşe sahip olmadıklarından, toplumsal bozuklukların “kafalarda kurulan” ideal düzenlerin benimsenip uygulanmasıyla kısa sürede giderilebileceğine inanmakta; insanların vicdanlarına ve akıllarına seslenildiğinde, egemen sınıfların ve yöneticilerin yeni (sosyalist) toplumsal örgütlenmeleri kabul edecekleri yolunda umut beslemektedirler.” (Şenel, 2001: 105)

Yöntemsel olarak ikinci eleştiri unsuru; eleştirel ütopyacı sosyalistlerin bilimsel olduklarını iddia etmeleri fakat bu bilimin sözde bilim olduğu yönündeki eleştiridir. Aydınlanma döneminin akli yüceltmesine dair önkabulünden hareket eden ve bilimsel ilerleme ile ideal bir toplumsal düzene ulaşılacağını iddia eden ütopyik sosyalistler özellikle Engels tarafından bilimsel olanı kavrayamamakla eleştirilmişlerdir. Engels Marksizmden önceki sosyalistlerin bilimsel argümanlar geliştirmediğini dolayısıyla da bilimsel sosyalizmin esas olarak tarihsel materyalizmin ve kapitalizmin bilimsel keşfini yapan Marx'la başladığını şöyle açıklar:

“Bu iki büyük keşfi, hem materyalist tarih kavrayışını hem de kapitalist üretimin sırrının artık değer aracılığıyla açığa çıkarılmasını Marx'a borçluyuz. Bunlarla birlikte sosyalizm bir bilim oldu; şimdi ilk yapılması gereken şey, tüm ayrıntıları ve bağlantıları üzerinde çalışarak onu geliştirmektir.” (Engels, 2020: 80)

Engels'in eleştirisini makul kılan yön Saint-Simon'un pozitivizme kapı aralayacak bir yöntem benimsemesi, Fourier'ın ise tarihsel ve diyalektik bir yöneme başvurmasına rağmen son kertede idealist bir yöntemden kurtulamamış olmalarıdır. Dolayısıyla, Marksizm'in nazarında ütopyacı sosyalistlerin yöntemsel olarak hatalı olmalarının nedeni tarihsel materyalizm anlayışına sahip olamamaları ve idealizm bataklığına sürüklenmeleridir.

Son olarak Paden literatürde Marksizm'in eleştirel ütopyacı sosyalistlere yönelik eleştirisini “Hümanist Eleştiri” başlığı altında kategorileştirir. Bu eleştiriye göre, ütopyacı sosyalistler insan doğasını statik ve maddi koşullardan azade ele aldıkları için hatalı teorik öncüller geliştirmişlerdir. (Paden, 2002: 80) Bir önceki bölümde gördüğümüz üzere Robert Owen

dışında her iki ütopyacı sosyalist de insanın doğası gereği iyiliksever, ahlaki ve diğerkâm olduklarını iddia etmişlerdir. Owen ise Engels'in de takdirini kazanacak şekilde insan doğasının statik olmadığını aksine insan doğasının verili maddi koşullar neticesinde şekillendiğini iddia etmişti. Dolayısıyla Hümanist Eleştiri kategorisinde hedef tahtasına konan kişiler Fourier ve Saint-Simon'dur. Marksizm'in nazarında insan doğasının statik, tarihsel ve maddi bağlamdan yalıtık olarak değerlendirilmesi, hem hatalı teorik sonuçlara yol açmakta hem de insan doğasına dair teorik öncülleri idealizmden türetme tehlikesiyle sonuçlanmaktadır. Bu bağlamda mesela Marx ve Engels Alman İdeolojisi adlı çalışmada insan doğasına dair yaptıkları tespit ütopyacı sosyalistleri de kapsayacak niteliktedir:

“Feuerbach, dinsel özü, insanın özüne indirger. Ama insanın özü (insan doğası), her bir bireye içkin bir soyutlama değildir. Bu öz, kendi gerçekliği içinde, toplumsal ilişkilerin bütünüdür. Bu gerçek özün eleştirisine girişmeyen Feuerbach, bu nedenle: 1. Tarihsel akıştan uzaklaşıp dinsel duyguyu kendisiyle tanımlamak ve soyut – *yalıtılmış* – bir insan bireyinin varlığını temel almak zorundadır; 2. Dolayısıyla, insanın özü, onun tarafından yalnızca “*tür*” olarak; içsel, dilsiz, çok sayıda bireyi sadece *doğal şekilde* birbirlerine bağlayan genellik olarak kavranabilir.” (Marx ve Engels, 2004: VI. tez.)

Ütopik sosyalistler kapitalizmin insanı rekabetçi ve kötü öznelere dönüştürdüklerini tespit etmişler ama buna rağmen insanın özü gereği iyiliksever, işbirlikçi ve ahlaki olduklarını dile getirerek hata etmişlerdir. Bir başka ifade ile ütopyacı sosyalistler insanı bir anlamda homoekonomikus'a dönüştüren şeyin kapitalizm olduğunu tespit etmişler; fakat kapitalist yapıda insan doğasının statik ve insanın ise her koşulda iyiliksever olabileceğini-üstelik kapitalistlerin kendilerinin de bu yönde davranacaklarını- düşünerek ütopik bir düşün peşinden sürüklenmişlerdir.

Özetle, 19. yüzyıl eleştirel ütopyacı sosyalistler kapitalizmin toplumsal bağlamda yol açtığı eşitsizliklere karşı geliştirmiş oldukları teorik ve pratik açılımlar, Marksizm'in nazarında olumlu tarafları olmakla beraber son kertede sosyalizm içerisinde olumsuz girişimler olarak değerlendirilmiştir. Bilimsel sosyalizm sözcüğünü adeta ütopik sosyalistleri eleştirmek için geliştiren Marx ve Engels'in Marksizm kuramında eleştirel ütopyacı sosyalistlerin yeri idealist filozoflarla eşdeğerdir. İşçi sınıfının tarihsel önemini kavramamaları, devrim fikri yerine reformu geçirmeleri, insan doğasının statik olarak kavranması ve her şeyden önemlisi de tarihsel materyalizmi kavrayamaları ve kurtuluşu ezilenlerden değil de ezenlerden ummaları eleştirel ütopyacı sosyalistlerin Marksizm'deki yerininin neden ütopik/hayalci olduğunu gösteren temel unsurlardır.

Sonuç

On altıncı yüzyılda Thomas More ile başlayan iyi bir toplumsal düzen inşa etme adına olandan yola çıkarak olmayanın tasarısını yapan ütopyik çalışmaların uzantısı sayılabilecek çalışmalar on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaşamış Fransız ve İngiliz ütopyacı sosyalistler tarafından geliştirilmiştir. Her üç düşünürün ortak tespitleri Fransız Devriminden sonra eşitlik, özgürlük ve kardeşlik fikrinin kapitalizmle birlikte uygulama alanı bulamadığı ve gün geçtikçe kapitalizmin toplumsal eşitsizliklere yol açtığıdır.

Fransız Ütopyacı düşünürlerin ilki olan Saint-Simon endüstrileşmenin teknokratçı bir biçimde toplumsal işbirliğine dönüştürülebilmesi ile sosyalist bir düzene geçilebileceğini iddia etmiştir. Saint-Simon'un ulusdaşı olan Fourier ise kapitalizmin olumsuzluklarının ancak Falanster Sistemi üzerine inşa edilecek komünal koloniler aracılığıyla bertaraf edilebileceğini savunur. Saint-Simon'da zımni olarak Fourier de ise son derece berber olan insan doğası gereği iyiliksever, ahlaki ve diğerkam özelliktedir varsayımları bu düşünürlerin çareyi sınıfsal devrime gerek duymaksızın toplumsal reformlarda bulmalarına yol açmıştır. İngiliz ütopyacı sosyalist Owen ise; Saint-Simon ve Fourier'den farklı olarak insan doğasının verili koşullar altında değişikliğe uğradığını iddiası üzerinden kendi kuramını geliştirmiştir. Dolayısıyla insan doğasının statik olmadığını vurgulayan İngiliz ütopyacı Robert Owen'a göre kapitalizm insanı rekabetçi bir canlıya dönüştürmüş olduğu için yapılması gereken esas şey; politik eylemler sonucunda ideal bir toplumsal düzende insanın işbirlikçi yönünü tekrardan açığa çıkarmaktır. Bu doğrultuda somut adımlar atarak komünal işletmeciliğin ilk kurucusu olan Owen, adeta komünizm fikrinin on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sindeki somut örneği olmuştur.

Her ne kadar her üç ütopyik sosyalist düşünürün fikirleri Marksizmin şekillenmesinde önemli bir yer tutmuşsa da, Marx ve Engels son kertede bu üç düşünürü de bilimsel olmadıkları için eleştirmişlerdir. Bir başka ifade ile Saint-Simon'un düşüncesindeki devletin sönmüneceği fikri, Fourier'ın tarih ve diyalektik anlayışı ve son olarak da Owen'ın uygulamış olduğu praksis siyaseti Marx ve Engels'i olumlu anlamda etkilemiş olsa da; bu düşünürlerin tarihsel materyalizm anlayışından uzak olmaları onların Marksizmde fazlasıyla iyimser yani ütopyik düşünürler olarak değerlendirilmelerine yol açmışlardır. Sosyalist bir düzene geçmek için işçi sınıfı yerine burjuvalara el avuç açmaları, işçi sınıfının öncülüğünde yürütülecek bir devrim anlayışı yerine reformist bir tutum sergilemeleri ve bunların bir sonucu olarak da sosyalizmi tarihsel materyalist bir perspektiften ele alamayışları Marx ve Engels tarafından bu düşünürlere yönelik geliştirilen başlıca eleştirilerdir. Bu eleştiriler ise bugün bile bu üç düşünürün Marksizm yazın dünyasına neden hala hayalci sosyalist düşünürler olarak değerlendirilmekte olduklarını gösteren en temel unsurlardır.

KAYNAKÇA

- Almış, S. (2022). *Ütopik Sosyalizmi Aşmış Marksizm: Kitap Eleştirisi*. Erişim Tarihi: 29/04/2022. Erişim Linki: http://www.devrimcimarksizm.net/sites/default/files/utopik_sosyalizmi_asmis_marksizm.pdf
- Avcı, M. (2006). Tomasso Campanella ve Thomas More'un Ütopyelerinin Karşılaştırılması, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE.
- Bal, M. (2010). "Ütopyanın Siyaset Felsefesi Tarihinde Evrimi", *ETHOS: Felsefe ve Toplumsal Bilimlerde Diyaloglar*, 3 (1): 1-13.
- Bıçakçı, H. (2019). "Ütopik Sosyalizmde Yönetim Anlayışı", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1): 403-417.
- Bumin, K. (2013). *Demokrasi Arayışında Kent*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Engels, F. (2015). *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*. İstanbul: Zeplin.
- Engels, F. (2020). *Ütopyadan Bilime Sosyalizmin Gelişimi*. (Çev. Erkin Özalp). İstanbul: Yordam Kitap.
- Fourier, C. (2020). *Socialism 1.0: The First Writings of the Original Socialists, 1803-1813*. (Fransızcadan İngilizceye Çev. Kirk Watson), London: Independently Publisher, 56-91.
- Göçmen, D. (2022). *Barış Ütopyaları*. Erişim Tarihi: 04/03/2022. Erişim Linki: <http://dogangocmen.files.wordpress.com>
- Hecht, J. (1988). "French Utopian Socialists and the Population Question: Seeing the Future", *Population and Development Review*, (14): 49-73.
- Huberman, L. (2005). *Sosyalizmin Alfabesi*. Ankara: Sol Yayınları.
- Kanatlı, M. (2020). "Ahlaki Özne Olma Yolunda Homöekonomikus'un Trajedisi", içinde 4. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, (Ed. Apama Srivastava ve Ferhat Çağrı Aras). Ankara: Farabi Yayınevi, 84-98.
- Karaarslan, F. (2021). "Sosyalizm, Marksizm, Komünizm" içinde *Çağdaş Siyasal Akımlar*, (Ed. Yusuf Sayın). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 35-44.
- Kumar, K. (2005). *Ütopyacılık*. (Çev. A. Somel). Ankara: İmge Kitabevi.
- Lichtheim, G. (1968). *The Origins of Socialism*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Marx, K. & Engels, F. (1986). *Collected Works, Volume V*. New York: International Publishers.
- Marx, K. & Engels, F. (2004). *Komünist Manifesto (Feuerbach)*. Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. & Engels, F. (2013). *Komünist Manifesto*. İstanbul: Can Yayınları.

- Marx, K. (1978). *Capital, Volume III*. Moskova: Progress Press.
- Owen, R. (1823). *Report of the Proceedings at the Several Public Meetings*. Dublin: Dublin.
- Owen, R. (2020). *Socialism 1.0: The First Writings of the Original Socialists, 1803-1813*. (Fransızcadan İngilizceye Çev. Kirk Watson), London: Independently Publisher, 92-115.
- Paden, R. (2002). "Marx's Critique of the Utopian Socialists", *Utopian Studies*, 13 (2): 67-91.
- Parkan, B. (2011). *Marx*. İstanbul: Say Yayınları.
- Saint-Simon, H. C. (2020). *Socialism 1.0: The First Writings of the Original Socialists, 1803-1813*. (Fransızcadan İngilizceye Çev. Kirk Watson), London: Independently Publisher, 14-55.
- Şahin, B. (2020). *Ütopik ve Bilimsel Sosyalizm: St. Simon, Fourier, Owen*. Erişim Tarihi: 14/04/2022. Erişim Linki: <https://acikders.tuba.gov.tr/course/view.php?id=64&topic=11>
- Şenel, A. (2001). *Çağdaş Siyasal Akımlar*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Uslu, A. (2021). *Siyasal Düşüncelerin Toplumsal Tarihi: Soyut Evrenselciliğe Karşı Eşitlik Talepleri, Cilt III*. İstanbul: Yordam Kitap.

“

Bölüm 9

**HERBERT MARCUSE: İLERİ
ENDÜSTRİYEL TEKNOLOJİK TOPLUM
VE ZORUNLULUK ALANINDAN
ÖZGÜRLÜĞE**

Yavuz YAYLA¹

¹ Dr. Araştırma Görevlisi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, yavuzyayla@gmail.com, ORCID ID:0000-0002-8720-801X

”

GİRİŞ

Herbert Marcuse'nin çalışmaları, Sovyet Devletinin bürokratikleşmesi ve işçi sınıfının kapitalizme eğilim göstermesine yani kısaca Marksizmin krizine bir tepki olarak başlamıştır. Bu krizi çözmeye yönelik Marcuse'nin teorik katkısı, Marx'ın diyalektiğini restore etme ve toplumsal değişimin temeli olarak öznel faktörlere odaklanmadır. Marcuse'ye göre "Kapitalist gelişmenin bu aşamasında gerçekte olan şey, yeni bir işçi sınıfının ortaya çıkması değildir, fakat işçi sınıfının, kapitalizmin önceki aşamalarında bağımsız olan işçi sınıfının geniş bir uzantısı olan orta sınıf katmanlarını kapsayacak şekilde genişletilmesidir." (Marcuse, 2015:46).

Öznel faktörleri de krizin çözümünde bir aparat olarak gören Marcuse'nin Freud'un teorisine eğilmesi ve Marx ve Freud'u birlikte ele alma uğraşısının temelinde de bu vardır. "*Eros ve Medeniyet*, esas itibarıyla felsefi ve teorik anlamda yazılmış olsa da Marcuse'un çalışmasını yalnızca yirminci yüzyılın psikanalitik düşüncenin dışavurumuna yerleştirmek esastır ama aynı zamanda bu çalışma on dokuzuncu ve yirminci yüzyılın, felsefeyi dünyaya ve somut alana geri yerleştirmek için yaptığı felsefi müdahalededir." (Aronowitz, 2015:133).

Marcuse'un çabası, Marx'ın kapitalizm, teknoloji ve özgürlük analizlerine ilişkin çözümlemelerine, Freud'un bireylerin toplumlarıyla olan huzursuz ilişkisine yönelik analizini ekleme uğraşısıdır (Payne, 2018:31). Marcuse kavramsal olarak literatüre kazandırdığı mitik-şiişsel formülasyonlarının örneğin içgüdüsel tatmin, barış, uyum, yaratıcılık, şarkı, dans ve sevginin, Marksist teoride ihmal edilen özgürleşmiş bir toplumun özellikleri olduğunu öne sürmektedir (Kellner, 1984:193). Bu bağlamda Marcuse'nin kült eserlerinden biri olan *Eros ve Medeniyet*, 1960'larda çeşitli sosyoekonomik, kültürel ve tıbbi nedenlerle Yahudi-Hıristiyan miraslarının çoğunu terk etmeye ve büyük ölçüde nihai değer olarak psikolojik özgürlük kavramına dayanan bir değerler sistemine geçmeye hazır olan Batı dünyası nüfusunun önemli kesimlerinin yaşadığı bir tarihsel dönemin etkisi ile yazılmıştır (Malinovich, 1982:160).

Marcuse'nin teknoloji konusundaki düşünceleri, çalışma ve oyun hakkındaki fikirleri, rasyonel otorite kavramı ve bunun toplumsal değişimle ilişkisi arasında bir köprü olarak görülebilir. Marcuse *Eros ve Uygarlık* isimli çalışması başta olmak üzere eserlerinde insanlığın oyun dürtüsü, cinsel özgürlük, hayal gücü ve sanatın gelişimini savunmuştur. Böylece Marksizm'in baskı ve yabancılaşma kavramlarını estetik-erotik bir olumsuzlamayla değiştirmeye çalışmıştır. Agger'in de ifadesiyle "Marcuse, üretim ilişkilerinin bir 'haz rasyonelitesi' kuralı altında, yani Marcuse'nin 'emeğin erotizasyonu' dediği şey aracılığıyla dönüştürülebileceğini" (Agger, 1979:192) iddia etmiştir.

1. Marcuse'de İleri Endüstriyel Teknolojik Toplumun Özellikleri

Marcuse, artan bir otomasyon sektörüyle birlikte teknik üretim ve dağıtım aygıtının sosyal ve politik etkilerinden yalıtılabilen salt araçların toplamı olarak değil, aparatın ürününü ve ayrıca servis ve genişletme operasyonlarını önsel olarak belirleyen bir sistem olarak daha çok işlev gördüğü ileri endüstri toplumunu incelemeye odaklanmıştır. Bu toplumda, üretici aygıtın, yalnızca toplumsal olarak ihtiyaç duyulan meslekleri, becerileri ve tutumları değil, aynı zamanda bireysel ihtiyaçları ve özlemleri de belirlediği ölçüde totaliter olma eğiliminde olduğunu savunmuştur. İleri endüstriyel toplumun aynı zamanda özel ve kamusal varoluş arasındaki, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırdığını da vurgulamıştır (Marcuse, 2002:xv). Marcuse'ye göre ileri endüstriyel toplum tamamen statik bir yaşam sistemidir: baskıcı üretkenliği ve faydalı koordinasyonunda kendi kendine hareket etmektedir. Bu toplumda statüko tarafından dayatılan siyasi prangalara rağmen, teknoloji barışçılıştırma koşullarını yaratmaya ne kadar yetenekli görünürse, insanın zihinleri ve bedenleri bu alternatife karşı o kadar fazla örgütlenmektedir (Marcuse, 2002:19). Bununla birlikte “Yönetimin etkinliği ve gücü, eleştirel rasyonalitenin daha önceki özelliklerini (yani özerklik, muhalefet, olumsuzlama gücü) yavaş yavaş kaybeden bireyi bastırdı ve böylece ‘tek boyutlu bir toplum’ ve ‘tek boyutlu bir insan’” üretmiştir (Kellner, 2002:xx).¹

İleri endüstriyel toplumlarda Marcuse'ye göre, birincil olan bilgi veya teknolojik aletler değil, her şeyden önce bilim ve teknikte ilerlemeyi mümkün kılan teknolojik ilişkidir. Bunun nedeni, “ileri sanayi toplumlarının, kitle iletişim araçları, reklamcılık, endüstriyel yönetim ve bilimsel-teknolojik düşünce biçimleri aracılığıyla bireyleri mevcut üretim ve tüketim sistemine entegre eden sahte ihtiyaçlar yaratmasıdır.” (Kellner, 2001:24). Dolayısıyla ileri endüstriyel toplumlara içsel olan siyasal alan ile toplumsal alanın kaynaşmasıdır. İleri endüstriyel toplumda “siyasal iktidar, makine süreci ve aygıtın teknik örgütlenmesi üzerindeki gücüyle kendini” (Marcuse, 2002:5) göstermektedir. Bu toplum ulaştığı evre açısından geleneksel ekonomik, politik ve entelektüel- özgürlükler kavramlarıyla yeterli ölçüde tanımlanamazlar, tanımlanamama nedeni bu özgürlüklerin önemsiz hale gelmesi değil, aksine bu özgürlüklerin çok önemli olmaları nedeniyle geleneksel biçimler içinde sınırlandırılmayacak bir aşamaya gelindiği için yeni tanımlar geliştirilmelidir (Marcuse, 2002:6). Marcuse'ye göre makine sürecinin örgütlenişi herhangi bir toplumda makineyi en güçlü ve etkili bir politik araç haline getirmektedir (Marcuse, 2002:6). Fakat bu politik eğilim Marcuse'nin işaret ettiği üzere tersine çevrilebilir.

1 Kellner'in işaret ettiği üzere, Marcuse'nin kullanımında “tek boyutlu” sıfatı, yerleşik durumu aşan olasılıklara odaklanan çok boyutlu söylemin aksine, önceden var olan yapılara, normlara ve davranışlara uyan uygulamaları tanımlamaktadır (Kellner, 2002:xxvii).

Çünkü “özünde makinenin gücü, yalnızca insanın biriktirilmiş ve yansıtılmış gücüdür. Çalışma dünyası bir makine olarak kavrandığı ve buna göre mekanize edildiği ölçüde, insan için yeni bir özgürlüğün *potansiyel* temeli haline gelebilecektir (Marcuse, 2002:6). Bu bağlamda yapılması gereken ileri endüstriyel kapitalist uygarlığın en önemli gücü olan makinenin yarattığı totaliter özelliğini ortadan kaldırmak amacıyla teknolojik zincirlerin kırılması gerekmektedir.

Marcuse'nin işaret ettiği gibi teknoloji, politik gücün hizmetçisidir ve benzersiz katkılarında biri, politik ve toplumsalın işlevi konusunda olmuştur. Geline aşamada teknoloji artık “tarafsız” olarak düşünülemez ve ileri endüstriyel toplumun “totaliter özellikleri karşısında, teknolojinin geleneksel ‘tarafsızlığı’ nosyonu artık sürdürülemez. Teknoloji, kullanıldığı alandan soyutlanamaz; teknolojik toplum, zaten tekniklerin konseptinde ve inşasında işleyen bir tahakküm sistemi” (Marcuse, 2002:xvi) olarak gerçekliğin özündedir. Teknoloji tarafsız değildir çünkü “Teknoloji politiktir: Teknolojik bir evren olarak, ileri sanayi toplumu politik bir evrendir, belirli bir tarihsel projenin -yani, doğanın salt tahakkümün malzemesi olarak deneyimi, dönüşümü ve organizasyonunun- gerçekleştirilmesindeki en son aşamadır.” (Marcuse, 2002:xvi). Üstelik Marcuse daha iddialı bir şekilde “Ne bilimin ne de tekniğin kendi içinde değerleri[nin olmadığını]” ve “onlara dışarıdan atfedilmiş olabilecek değerlere veya amaçlara göre ‘tarafsız’” olduklarını savunmaktadır (Marcuse, 1989:122). Bu bağlamda “Bir makine, teknik bir alet, saf madde olarak tarafsız olarak kabul edilebilir” Ama bu tarafsızlık gibi görünen durum reddedilmelidir çünkü toplumsal bağlam içerisinde kendine yer edinen “makine, alet, bir bütünün, teknolojik bir bütünün dışında var olmaz; sadece bir teknik unsur olarak var olur.” (Marcuse, 1989:123). Dolayısıyla Marcuse, teknolojinin tarafsız olmadığı, toplumsal ilişkilere ve üretim sistemlerine gömülü olduğu konusunda ısrarcıdır.

Marcuse, teknolojik ilerlemelerle geçmişe göre daha da artan üretkenlik ve büyümenin yaşamın kültürel, politik ve entelektüel yönlerinin gelişmesini de teşvik ettiğini savunmaktadır. Çünkü ileri endüstriyel toplumlarda “Teknolojik rasyonalite, politik rasyonalite haline” (Marcuse, 2002:xvii) gelerek, ekonomik sistemin üretkenliği ve büyüme potansiyeli, politik sistemi güçlü bir şekilde desteklediği ve güçlendirdiği sürece politik istikrar ve refahı da garanti etmektedir. Marcuse için politika tahakküm sistemidir.

Teknolojik gelişmenin, insanın zamanı kendi yetilerini gerçekleştirmesinin olanaklarını yaratacağı üzerine Marx'ın Grundrisse'de yazdığı üzere “Sermaye, kitlelerin tüm sanat ve bilim varlıklarına yönelik artı-emek-zamanını arttırmaktadır, çünkü onun zenginliği doğrudan doğruya artı-emek-zamanına el konulmasından ibarettir; çünkü kullanım değeri

değil, değer kendisi doğrudan amacıdır. Bu nedenle, kendisine rağmen, tüm toplum için emek zamanını azalan bir asgariye indirmek ve böylece herkesin zamanını kendi gelişimi için serbest bırakmak için toplumsal tasarruf zamanının araçlarını yaratmada etkilidir' (Marx, 1993:708). Marx'ın bu düşüncelerini psikolojik kavramlarla açıklayan Marcuse'ye göre de "teknolojik gelişme insanlara kendi özgürlüklerini gerçekleştirme fırsatı verecek biçimde çalışma sürelerindeki azalma ve sadece çalışarak yaşanamayacağını anlayan insanlar boş vakitlerini içgüdülerine dayalı uğraşlarla geçirmeye başlarlar. Böylece ironik biçimde güçlenen yabancılaşmanın kendisi, özgürlüğün potansiyelini arttırır: zorunlu emek bireye ne kadar dışsal olursa, onun zorunluluk alanına o kadar az bağlı olur. Egemenliğin gerekliliklerinden kurtulan emek zamanı ve enerjideki niceliksel azalma, insan varoluşunda niteliksel bir değişime yol açar: içeriğini emek zamanından çok özgür zaman belirler. Genişleyen özgürlük alanı, gerçek anlamda bir *oyun alanı* -bireysel yetilerin özgür oyununun alanı- haline gelir. Böylece özgürleşerek, dünyayı keşfetmenin ve gerçekleştirmenin yeni biçimlerini üretecekler ve bu da sırayla zorunluluklar âlemini, varoluş mücadelesini yeniden şekillendirecektir." (Marcuse, 1974:222-3). İleri endüstriyel teknolojik süreçte emeğin dönüşümü ise otomasyon ile belirlenecektir. Marksist işçi (proleter) kavramı üzerinde büyük bir etkiye sahip otomasyon, emek için harcanan fiziksel enerjinin miktarını ve yoğunluğunu giderek azaltarak (Marcuse, 2002:26) gerekli fiziksel emeğin yani yabancılaşmış emeğin, maddi üretim sürecinden her zamankinden daha fazla geri çekildiği teknolojik rasyonalite eğiliminin yalnızca bir parolası durumundadır. Bu eğilim, kapitalist üretimin zincirlerinden kurtulursa, üretici güçlerle yaratıcı bir deneye yol açacaktır. (Marcuse, 1970:66).

Bununla birlikte Marcuse, endüstri aygıtının toplumsallaştırılması ve merkezileştirilmesi sürecinin tam zamanlı bir uğraş olarak emeğin boyun eğdirilmesine ve iş-gücünün buna uygulanmasıyla el ele gitmesi durumunda, endüstrileşmedeki ilerlemenin, tahakkümdeki ilerlemeyle eşanlı olacağını belirtir. Bu durumda bilimsel çalışma süreci olan makineye bağlanma, yaşamın tüm alanlarını etkileyecek biçimde totaliter hale gelecektir. Üretici aygıtın teknolojik mükemmelliği, yöneticileri ve yönetilenleri egemenliği altına alırken ayrıca yöneticiler ve yönetilenler arasındaki ayırımın devam etmesine neden olur. Özerklik ve kendiliğindenlik, yerleşik model içinde verimlilik ve performans düzeyiyle sınırlı kalır. Entelektüel çaba, mühendislerin, uzmanların, sorumlu kişilerin işi haline gelir. Özel yaşam ve boş zaman, aygıtın işlemesine uygun olarak dinlenme ve çalışmaya hazırlık olarak ele alınır. Muhalefet sadece siyasi bir suç değil, aynı zamanda teknik budalalık, sabotaj, makineye kötü muamele haline gelir. Geçerli mantık, aygıtın kesintisiz işleyişi ve büyümesidir yani bütünün rasyonalitesinden başka bir şey değildir. Sonuç olarak bireysel ve genel

çıkar arasındaki, insani ve toplumsal ihtiyaç arasındaki uyumun deneyimi sadece bir vaat olarak kalmaya devam eder (Marcuse, 1985:85).

2. Teknolojik Rasyonalite

Marcuse'ye göre, teknelci rekabet ve emeğin üretkenliğini yoğunlaştırması, özel kapitalist girişim politikaları ve biçimleriyle çelişebilecek teknolojik değişiklikleri zorunlu kılabilir ve bu değişiklikler daha sonra toplumun büyük kesimlerinin ve hatta en büyük sektörlerin bile kültürü ve ideolojisini de içerecek şekilde teknokratik bir yeniden örgütlenmesine yol açabilir (Marcuse, 1971:55-6).

Marcuse'ye göre, tahakkümün sürekliliğini sürdürme ve düzene sokmada teknokrasi önemli bir görev üstlenir (Marcuse, 1971:56). Böylece modern kapitalizm sürecinde öznelere topluma uyumlaştırılması amacıyla Marcuse'e göre yönetimin etkinliği ve gücü, eleştirel rasyonalitenin daha önceki özelliklerini (yani özerklik, muhalefet, olumsuzlama gücü) yavaş yavaş kaybeden bireyi bastırmıştır ve böylece “tek boyutlu bir toplum” ve “tek boyutlu bir insan” üretmiştir (Kellner, 2002:xx). Böylece “tek boyutlu toplumun” totaliter eğilimleri, halk egemenliği yanılısamasını koruyan bazı gerçekler içermektedir: “Önceden *toplumsal değişimin* mayası olan ‘insanlar’, *toplumsal uyumun* mayası olmak için “yukarı yükselmişlerdir” (Marcuse, 2002:260). Zenginliğin yeniden dağıtılmasından ve sınıfların eşitlenmesinden ziyade burada ileri sanayi toplumunun yeni tabakalaşma özelliği vardır.” Marcuse'ye göre tahakküm ve teknokrasi arasındaki ölümcül bağ, ancak teknoloji ve tekniği özgür insanların ihtiyaç ve hedeflerine boyun eğdiren bir devrimle kesilebilir: bu anlamda ve yalnızca bu anlamda, yeni bir toplumun inşası teknokrasiye karşı bir devrimle yaratılabilir (Marcuse, 1971:56). Bu bağlamda Marcuse, teknolojinin doğası gereği toplumsallığın inşasında bir sorun yaratmadığı ve daha iyi bir toplum geliştirmek için kullanılabileceği yönündeki Marx'ın orijinal görüşünü sahip çıkmıştır.

Belirtilmelidir ki Marcuse, teknolojiyi toplumsal değişimin yeni öznesi olarak kabul etmemektedir. Fakat örneğin Whitfield, Marcuse'nin örneğin *Eros ve Medeniyet* çalışmasında, teknolojiyi bir özgürleşme katalizörü olarak tasavvur ettiğini, insanlığı angaryadan kurtararak çok biçimli bir cinselliğin yayılmasına izin verdiğini yazdığını ancak *Tek Boyutlu İnsan* çalışmasında teknokratik bürokrasiyi reddettiğini ve bilimsel ilerlemenin sağladığı olanaklar ile doğanın sömürülmesini kınadığını vurgulamaktadır (Whitfield, 2014). Yine Andrew'e göre de Marcuse'nin “Otomasyona dayalı ve rasyonel bir teknokrasi tarafından yönetilen baskıcı olmayan bir toplum” tasavvuruyla teknolojinin artık geçerli yeni özne olduğunu savunduğunu öne sürmektedir (Andrew, 1970:256). Ayrıca MacIntyre ise Marcuse'nin özellikle ileri endüstriyel toplumlarda teknolojinin bireyle-

rin toplumla bütünleşmesini yanlış değerlendirmiştir denilebilir. Çünkü MacIntyre'a göre "Teknolojik ilerleme ve bu ilerlemeye yapılan yatırım, ileri sanayi toplumunun güvenilmez olsa da gerçek istikrarını destekleyen sürekli genişlemenin ana kaynağıdır. Bu genişleme, sosyal düzenin her kesimini bir dereceye kadar etkiler. Ancak farklı sektörlerin etkilenme dereceleri, genişleme oranları ve genişleme yönleri oldukça farklıdır. Sonuç, Marcuse tarafından tasvir edilen son derece entegre ve iyi koordine edilmiş bir sistem değil, farklı sektörler arasında giderek daha az koordinasyonun olduğu bir durumdur." (MacIntyre,1970:79).

Fakat kanımızca Marcuse'yi tarihi gelişimi incelerken kullandığı diyalektik bakış açısından bağımsız olarak ele almak Marcuse'nin bir teknolojik determinist olarak kabul edilmesine neden olmaktadır. İnsanın doğayla diyalektik ilişki içinde olduğu gerçeği dikkate alındığında, Marcuse, teknolojinin bir bilgi biçimi olarak nesnelleşmesi yoluyla a priori bir boyut kazandığını ileri sürmektedir. Marcuse'nin ifadesiyle "Teknolojik a priori, doğanın dönüşümünün insanın dönüşümünü içermesi ölçüsünde ve 'insan yapımı yaratımların' toplumsal bir bütünden çıkıp yeniden ona dönmele-ri gerçekliğinde politik bir a priori'dir. Teknolojik evrenin makinelerinin, 'bu özellikleriyle' politik amaçlara karşı kayıtsız olduğu konusunda hala ısrar edilebilir- bir toplumu devrimcileştirebilir veya frenleyebilirler. Bir elektronik bilgisayar, kapitalist veya toplumcu bir yönetime eşit derecede hizmet edebilir; bir siklotron, bir savaş durumu için veya bir barış durumu için eşit derecede etkili bir araç olabilir. Bu tarafsızlığa, Marx'ın 'el değirmeni size feodal beyli toplumu, buharlı değirmen toplumu ise sanai kapitalistli toplumu verir' şeklindeki tartışmalı ifadesiyle itiraz edilebilir. Ve bu ifade Marksçı teorinin kendisinde daha da değiştirilir: *Temel tarihsel faktör teknik değil, toplumsal üretim tarzıdır. Bununla birlikte teknik, maddi üretimin evrensel biçimi haline geldiğinde, bütün bir kültürü çevreler; tarihsel bir bütünlük, bir 'dünya' tasarımlar.*" (Marcuse, 2002:157-8). Dolayısıyla Marcuse'nin sürekli olarak savunduğu gibi, teknobilim, sosyo-ekonomik üretim tarzından yani kapitalizmden izole değildir.

Kellner'in de işaret ettiği üzere, Marcuse için, ileri kapitalist toplumları oluşturan hem teknolojik rasyonalite hem de kapitalist üretim ilişkileridir ve onun analizi, kapitalist zorunlulukların teknolojik rasyonaliteyi yapılandırdığını ve teknolojik rasyonalitenin de ileri kapitalizmin yapılandırılmasına yardımcı olduğunu ima etmektedir (Kellner, 1982:196). Ayrıca Feenberg'e göre, Marcuse'nin meşrulaştırıcı bir ideoloji olarak "teknolojik rasyonalite eleştirisi, daha önceki Marksist piyasa akılcılığı eleştirisini güncellemiştir. Çünkü zamanımızdaki sosyal yaşam, sadece bilim ve teknolojiye bağlı değildir, aynı zamanda bilimsel ve teknik prosedürleri de yansıtıyor gibi görünmektedir." (Feenberg, :2017:41-2). Bu farklılaşmayı Marcuse şu şekilde açıklamaktadır: "Teknolojik rasyonalite-

tesi ve pragmatik gerçekliği ‘gerçek sorun’ ile kitlesel üretim ve tüketim çağı, insanların liberalist dönemlerin slogan ve ideallerine karşı tutumunu değiştirmiştir.” (Marcuse, 1998b:185). Çünkü “Teknolojik düzenden toplumsal düzene yayılan ‘uyum mekanı’; performansı sadece fabrikalarda ve dükkânlarda değil, aynı zamanda ofislerde, okullarda, meclislerde ve nihayet dinlenme ve eğlence alanında da yönetirler.” Ve bu dönüşümün sonucunda “Bireyler dışsal zorlamayla değil, tam da altında yaşadıkları akılcılıkla bireyselliklerinden” (Marcuse, 1998:48) sıyrılırlar. Feenberg’in belirttiği gibi, Marcuse’nin ortaya koyduğu sorun, bir tahakküm sistemi olarak bilim, teknoloji ve kapitalizm arasındaki bağlantının nasıl açıklanacağı üzerinedir. Bundan dolayı Marcuse teknolojiyi tarafsız gördüğü için eleştirisi teknolojiye değil, eleştirisi tahakküm için teknolojinin araçsal kullanımını ifade eden “teknolojik rasyonalite” veya “teknokrası”yedir (Feenberg, 2013:604).

Bu bağlamda kanımızca Marcuse’nin niteliksel olarak farklı bir toplum vizyonu da tekno-bilimsel kapasitelerin ilerlemesi ve çoğalmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve entelektüel çalışmalarının başından sonuna kadar düşüncesinin önemli bir temeli olarak kalmıştır. Ayrıca Marcuse’ye göre, bireylerin ve toplumlarının ‘özü’ ya da ‘doğası’, potansiyellerinin peşinden gitme kapasitesinden oluşuyordu. Bu nedenle teknoloji, insan kapasitelerini çeşitlendirmede ve genişletmede temel biçimlendirici maddi etken olduğu için, onun sosyal değişim kavramı için de son derece önemlidir.

Bu açıklamalar doğrultusunda bizce Marcuse’nin teknolojik rasyonalite vurgusu ile amaçladığı, maddi üretim sürecinin işleyiş tarzı değildir. Çünkü “teknolojik rasyonaliteyi” ve “bireysel rasyonalite” arasında ayırım yapan Marcuse’ye göre, teknolojik aygıtın etkisi altında bireysel rasyonalite teknolojik rasyonaliteye dönüşür. Dolayısıyla “teknolojik rasyonalite” sadece bireylerin düşünme biçimini değil, protesto ve isyan biçimlerini de belirler. Bu nedenle, teknolojik rasyonalite, Marcuse’un kullanma biçimiyle, bireylerin ontolojik durumlarını belirlemektedir.

Marcuse, bu konuda iki çarpıcı örneğe yer vermektedir. Marcuse, emperyalist verimlilik ve teknolojik rasyonalitenin, geleneksel kârlılık ve genel refah standartlarının yerini aldığı Üçüncü Reich’i gerçekten de bir “teknokrası” biçimi olarak görmüştür. Üstelik Nasyonal Sosyalizm, üretimde en yüksek verimliliğe sahip son derece rasyonelleştirilmiş ve makineleşmiş bir ekonominin aynı zamanda totaliter baskı ve devam eden kıtlık yararına işleyebileceğinin çarpıcı bir örneğini de oluşturmaktadır (Marcuse, 1998:41). Marcuse’nin eleştirdiği Sovyet Komünist toplumundaki tahakküm ise, hem Marcuse’nin ‘yeni akılcılık’ dediği şey tarafından hem de Sovyet bürokrasisi tarafından kurulmuştur ve ‘yeni rasyonalite’ hem endüstriyi hem de toplumu organize etmek için teknolojik rasyonaliteyi kullanmıştır (Kellner, 1984:202).

3. Otomasyon ve Sahte İhtiyaçlar

Marcuse'nin ifadesiyle “İleri sanayi toplumunun en büyük katalizörü” (Marcuse, 2002:40) olan otomasyon, daha fazla mal ve hizmetin daha az fiziksel çabayla üretilebileceği bir araç olacaktır. Ama daha önemlisi ileri endüstriyel toplumda bu aynı mal ve hizmetler, tüketicinin yaşamının bir organ gibi uzantısı haline gelecektir. Bu nedenle bu ürünler Marcuse'nin “sahte ihtiyaçlar” olarak adlandırdığı kavramın çıkış noktasını oluşturmaktadır. Yukarıdan dayatılan “sahte ihtiyaçlar”ın “tatmini bireye büyük doyum sağlayabilir, ancak bu mutluluk, bütünü hastalığını anlama ve hastalığı iyileştirme şanslarını kavrama yeteneğinin (kendisinin ve başkalarının) gelişimini durdurmaya hizmet ediyorsa, sürdürülmesi ve korunması gereken bir durum değildir. Sonuç o zaman mutsuzluk içinde hoşnutluktur. Dinlenmek, eğlenmek, reklamlara uygun davranmak ve tüketmek, başkalarının sevdiğini ve nefret ettiğini sevmek ve ondan nefret etmek için hâkim olan ihtiyaçların çoğu sahte ihtiyaçlar kategorisine aittir.” (Marcuse, 2002:7).

Marcuse'ye göre, ileri endüstriyel toplumun teknolojisi, yeni, daha etkili ve daha hoş sosyal kontrol ve sosyal uyum biçimleri oluşturmaya hizmet eder. Bu kontrollerin totaliter eğilimi, dünyanın daha az gelişmiş ve hatta sanayi öncesi bölgelerine yayılarak ve kapitalizm ile komünizmin gelişiminde benzerlikler yaratarak yaygınlaşmaktadır (Marcuse, 2002:xv). İleri endüstri toplumunda gelişen bilim ve teknoloji, insanların egemen ideolojiyi inkâr etmelerine engel olacak biçimde kendi içine kapalı bir bilinç oluşturmalarına yol açmaktadır. Ayrıca, bu tür “sahte bilinç” insanların “sahte ihtiyaçlar” oluşturmalarına yardımcı olmaktadır. Orijinal iki boyutludan tek boyutlu bir varlığa dönüşen insanlar sadece sahte ihtiyaçlar yaratan aygıttan etkilenir ve insanları tek boyutlu bir seçim nesnesi haline dönüştürür. Artık insan, mutluluğu için gerçekten gerekli olan şeyleri arzulamak yerine, farklıymış gibi görünen ve sayıca daha fazla olan ihtiyaçların tatminini arzulamaya başlar. Bunlar, ileri endüstriyel toplumun yarattığı “sahte ihtiyaçlar”dır.

Marx'ın “artı-değer” kavramından türetilen “artık-baskı”, ileri endüstri toplumunun üretim sürecine özgü olan “sahte ihtiyaçlar”da nesnel bir temele sahiptir. “Planlı eskitme”², belirli metallerin uzun ömürlü olmayacak şekilde nasıl yaratıldığına ve yenilerini satın almak için çalışma ihtiyacını zorunlu kıldığına dair bir örnek sağlamaktadır (Bronner, 1994:241). Bronner'in de işaret ettiği üzere Marcuse için sorun, sistemin, yenileri üretilirken bile “sahte ihtiyaçların” yaratılması ve tatmin edilme-

2 Marcuse, geç sanayi toplumunun, asalak ve yabancılaşmış işlevlere (birey için değilse de bir bütün olarak toplum için) duyulan ihtiyacı azaltmak yerine arttırdığını belirtir. Üstelik söz konusu toplumda reklam, halkla ilişkiler, telkin, planlı eskitme artık verimsiz genel giderler değil, temel üretim maliyetlerinin unsurları haline gelmiştir (Marcuse, 2002:52).

siyle yapılandırılmasıdır (Bronner, 1994:241). İleri endüstriyel kapitalizm tarafından üretilen “sahte ihtiyaçlar” diğer bir ifadeyle “artık-baskı”nın “etkileri toplum üyelerinin öznel, psikolojik ‘altyapısına’ yansıtıldığı süreçte niteliksel” (Bronner, 1994:242) özellik sergilemektedir.

“Sahte ihtiyaçların” baskınlığı ve bu ihtiyaçların bireyleri tatmin etmesi kölelik bilincinin oluşmasına neden olmaktadır (Marcuse, 2002:9). Çünkü teknik ilerlemenin kesintisiz dinamiğine politik içeriğin nüfuz etmesiyle tekniklerin Logos’u, sürekli köleliğin Logos’una dönüştürülmüştür (Marcuse, 2002:163). Politik özgürlüklerin olmadığı bir toplumsal düzende de toplumun baskıcı yönetiminin daha akılcı, üretken, teknik ve bütünsel hale gelmesi durumunda, yönetilen bireylerin köleliklerini kırabilecekleri ve kendi özgürlüklerini elde edebilecekleri araçlar ve yollar o kadar hayal edilemez hale gelmektedirler (Marcuse, 2002:9). Dolayısıyla “sahte ihtiyaçlar”ın bireye “gerçek ihtiyaçlar” olarak görünmesi ve bu ihtiyaçları giderebilmesi amacıyla içinde bulunduğu kötü durumun da bilincinde değildir. Üstelik ileri endüstri toplumu “gerçek ihtiyaçlar”ı bastırmayı başardığı sürece var olan toplumsal düzen varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Gerçek ve sahte ihtiyaçların ayırt edilebileceğini (Marcuse, 2002:7) ifade eden Marcuse’e göre, “Herhangi bir bilinç ve vicdan için, egemen toplumsal çıkarı düşünce ve davranışın en üst yasası olarak kabul etmeyen herhangi bir deneyim için, yerleşik ihtiyaçlar ve tatminler evreni, gerçek ve sahte açısından sorgulanması gereken bir gerçektir. Bu kavramlar baştan sona tarihseldir ve nesnellikleri de tarihseldir. Verili koşullar altında ihtiyaçların yargısı ve tatmini, *öncelik* standartlarını içerir- insanın elindeki maddi ve entelektüel kaynakların optimal kullanımı altında bireyin, tüm bireylerin optimal gelişimine atıfta bulunan standartlar. [Çünkü] kaynaklar hesaplanabilir.” (Marcuse, 2002:8). Bu nedenle sahte ve gerçek ihtiyaçlar ayırımının bilincinde olunması Marcuse için çok önemlidir. “İhtiyaçların ‘gerçekliği’ ve ‘sahteliği’, yaşamsal ihtiyaçların evrensel olarak tatmin edilmesinin ve bunun ötesinde, çalışma ve yoksulluğun aşamalı olarak hafifletilmesinin evrensel olarak geçerli standartlar olduğu ölçüde nesnel koşulları belirtir.” (Marcuse, 2002:8). ‘Sahte’ ihtiyaçlar’ “belirli bir şekilde bireyi bastırmak üzere toplumsal çıkarlar tarafından yukarıdan dayatılanlardır: zahmeti, saldırganlığı, sefaleti ve adaletsizliği sürdüren ihtiyaçlardır.” (Marcuse, 2002:7).

Bu bağlamda, insanın “gerçek ihtiyaçlar”ını karşılama yeteneği, bireysel özgürlüğün çıkarlarını toplumsal düzenin çıkarlarıyla uyumlu hale getiren rasyonel bir toplumun yaratılmasıyla örtüşecektir. Bundan dolayı, baskıcı olmayan bir uygarlık, insan dürtülerinin özgürce ifadesinin ve insanın “gerçek ihtiyaçlar”ının tatmini, saldırganlığın temelini ortadan kaldırdığı bir sosyal düzenin elde edilmesine de dayanmaktadır.

Dolayısıyla Marcuse, sahte ihtiyaçlar ve onların süregiden varlıklarını, insanların bencilliği, lüks ve rahatlık arayışı, aylıklık ve reklamcılık gibi kavramlarla açıklamıştır. Bununla birlikte, teknolojinin öngörülebilir değişimi kırma sürecinin, sadece boş zamanı iyi bir amaç için sorunlu bir şekilde ele geçirmeye dayanmadığını belirtir çünkü bu sürecin belirli bir insan ve makine ilişkisinin sonucu olarak ortaya çıkmasının bir rasyonelliği vardır: “Toplumsal otomasyon süreci, emek gücünün dönüşümünü, daha doğrusu, bireyden ayrılan emek gücünün bağımsız bir üretici nesne ve dolayısıyla bir özne haline geldiği dönüşümünü ifade eder.” (Marcuse, 2002:40). Dolayısıyla Marcuse’ye göre, otomasyon, bir kez maddi üretim süreci haline geldiğinde, tüm toplumda devrim yaratacaktır. İnsan *işgücünü* mükemmelliğe yönlendiren *şeyleşmesi*, bireyi makineye -kendi emeğinin onu köleleştirdiği mekanizmaya- bağlayan zinciri keserek şeyleşmiş biçimini parçalayacaktır. Zorunluluk alanındaki tam otomasyon, insanın özel ve toplumsal varlığının kendisini kuracağı boş zaman boyutunu açacaktır. Bu, yeni bir uygarlığa doğru tarihi aşkınlık olacaktır (Marcuse, 2002:40).

Bununla birlikte teknolojik gelişme insanlara kendi özgürlüklerini gerçekleştirme fırsatı verecek biçimde çalışma sürelerindeki azalma ve sadece çalışarak yaşanamayacağını anlayan insanlar boş vakitlerini içgüdülerine dayalı uğraşlarla geçirmeye başlarlar. Böylece ironik biçimde “güçlenen yabancılaşmanın kendisi, özgürlüğün potansiyelini arttırır: zorunlu emek bireye ne kadar dışsal olursa, onun zorunluluk alanına o kadar az bağlı olur. Tahakkümün gerekliliklerinden kurtulan emek zamanı ve enerjideki niceliksel azalma, insan varoluşunda niteliksel bir değişime yol açar: içeriğini emek-zamanından çok özgür zaman belirler. Genişleyen özgürlük alanı, gerçek anlamda bir oyun alanı -bireysel yetilerin özgür oyununun alanı- haline gelir. Böylece özgürleşerek, dünyayı keşfetmenin ve gerçekleştirmenin yeni biçimlerini üretecekler ve bu da sırayla zorunluluklar âlemini, varoluş mücadelesini yeniden şekillendirecektir.” (Marcuse, 1974:222-3). Fakat Marcuse önemli bir ayrımı da vurgular. Marcuse’e göre eğer çok çeşitli mal ve hizmetler arasında özgür seçim, eğer bu mallar ve hizmetler, zahmetli ve korku dolu bir yaşam üzerinde toplumsal denetimleri sürdürüyorlarsa, yani yabancılaşmayı mümkün kılıyorsa, özgürlük anlamına gelmez. Ve yukarıdan dayatılan ihtiyaçların birey tarafından kendiliğinden yeniden üretimi özerklik oluşturmaz; sadece kontrollerin etkinliğine tanıklık eder (Marcuse, 2002:10).

4. Mimesis, Yabancılaşmış Emek ve Haz İlkesi

4.1. Mimesis (Öykünme) ve İçe Yansıtma

Marcuse’ye göre öznenin oluşmasında tekniğin rolü, öykünme (mimesis) ve içe yansıtma süreci ile bağlantılıdır. “İçe yansıtma’ terimi, belki

de artık bireyin kendi toplumu tarafından uygulanan dış denetimleri yeniden üretme ve sürdürme biçimini tanımlamıyor. İçe yansıtma, bir Benliğin (Ego) ‘dıştaki’ni “içteki”ne aktardığı, görece kendiliğinden bir dizi süreç önerir. Dolayısıyla içe yansıtma, dışsal zorunluluklardan farklı ve hatta onlara muhalif olan bir iç boyutun -bireysel bilinç ve kamuoyu ve davranıştan ayrı bir bireysel bilinçdışı- varlığını ima eder. ‘İç özgürlük’ fikri burada kendi gerçekliğine sahiptir: insanın burada ‘kendisi’ olabileceği ‘kendisi’yle kalabileceği özel alanı belirtir.” (Marcuse, 2002:12). İleri endüstriyel toplumda ise “bu özel alan, teknolojik gerçeklik tarafından istila edilmiş ve yontulmuştur. Kitlesele üretim ve kitlesele dağıtım *bütün* bireyi talep eder ve endüstriyel psikoloji uzun zamandan beri fabrikayla sınırlı olmaktan çıkmıştır. Çok yönlü içe yansıtma süreçleri, neredeyse mekanik tepkimelerde kemikleşmiş durumdadır. Sonuç ise, öznelere uyum göstermesi değil, öykünmesidir: öznenin *kendi* toplumuyla ve onun aracılığıyla bir bütün olarak toplumla dolaysız özdeşleşmesidir. (Marcuse, 2002:12). Diğer bir ifadeyle teknolojik toplumda bu öykünme yabancılaşma ile sonuçlanmaktadır.

Öykünme de teknokrasinin oynadığı rol de önemlidir. Marcuse’ye göre, teknokrasi, tahakkümün sürekliliğini sürdürür ve düzene sokar. Bu ölümcül bağ, ancak teknoloji ve tekniği özgür insanların ihtiyaç ve hedeflerine boyun eğdiren bir devrimle kesilebilir: bu anlamda ve yalnızca bu anlamda, teknokrasiye karşı bir devrim olacaktır.” (Marcuse, 1971:56). Böylece modern kapitalizm sürecinde öznelere topluma uyumlaştırılması amacıyla Marcuse’ye göre yönetimin etkinliği ve gücü, eleştirel rasyonalitenin daha önceki özelliklerini (yani özerklik, muhalefet, olumsuzlama gücü) yavaş yavaş kaybeden özneyi bastırmıştır ve böylece “tek boyutlu bir toplum” ve “tek boyutlu bir insan” üretmiştir (Kellner, 2002:XX). “Tek boyutlu toplumun” totaliter eğilimleri, halk egemenliği yanılması koruyan bazı gerçekler içermektedir: “Önceden *toplumsal değişimin* mayası olan ‘insanlar’, *toplumsal uyumun* mayası olmak için ‘yukarı yükselmişlerdir’. Sonuçta ortaya çıkan zenginliğin yeniden dağıtılmasından ve sınıfların eşitlenmesinden ziyade ileri endüstri toplumunun yeni tabakalaşma biçimleri” oluşturmasıdır (Marcuse, 2002:260).

4.2. Yabancılaşmış Emek ve Haz İlkesi

Marcuse, ileri endüstriyel uygarlığın gelişmiş bölgelerindeki emekçi sınıfların, önemli bir dönüşüme uğradığını vurgular ve çıkarımlarını da bu dönüşümden doğru yapar. Marcuse’e göre bu dönüşümün ana faktörleri şunlardır. Birincisi otomasyonun, emek için harcanan fiziksel enerjinin miktarını ve yoğunluğunu giderek azaltmasıdır (Marcuse, 2002:26). Bunun sonucu olarak da “Kapitalizmin önceki aşamalarının proleterleri, pislik ve yoksulluk içinde yaşarken, emeğiyle hayatın gerekliliklerini ve lüksünü sağlayan gerçekten de bir yük hayvanıydı. Böylece o, toplumunun

yaşayan inkârıydı.” (Marcuse, 2002:28). Otomasyon işçiyi yük hayvanı olmaktan kurtarsa da Marcuse’e göre “Teknolojik evrendeki makine süreci, özgürlüğün en içteki mahremiyetini kırar ve cinsellik ile emeği tek bir bilinçsiz, ritmik otomatizmde birleştirir- çalışmanın asimilasyonuna paralel bir süreç olarak.” (Marcuse, 2002:30). İkincisi ise “Mesleki tabakalaşmada asimilasyon eğilimi kendini göstermektedir. Kilit sanayi kuruluşlarında, ‘mavi yakalı’ emek gücü, ‘beyaz yakalı’ işçiye göre azalmaktadır; üretici olmayan işçilerin sayısı artmaktadır.” (Marcuse, 2002:30). Mesleki tabakalaşma “emekçinin ‘profesyonel özerkliği’ni’ azaltarak ve onu acı çeken ve acı çeken diğer mesleklerle bütünleştirerek emekçi üzerinde daha büyük denetimin kurulmasına neden olur.” (Marcuse, 2002:30-1). Bundan dolayı Marcuse’ye göre “teknolojik değişimlerde söz konusu olan, bir ücret sisteminden ve işçinin diğer sınıflarla ilişkisinden ve işin örgütlenmesinden” daha önemli olan “teknik ilerlemenin tam da sanayileşmenin içinde geliştiği kurumlarla uyumluluğudur.” (Marcuse, 2002:32). Üçüncüsü ise “Çalışmanın karakterindeki ve üretim araçlarındaki bu değişiklikler, emekçi sınıfın kapitalist toplumla geniş çapta tartışılan ‘toplumsal ve kültürel bütünleşmesi’nde kendini gösteren, emekçinin tutumunu ve bilincini değiştirir.” (Marcuse, 2002:32). Sonuçta “bilinçte böylesine temel bir değişiklik ‘toplumsal varoluşta’ buna tekabül eden bir değişiklik varsayılmadan” anlaşılamaz. Üstelik “İhtiyaçlarda ve özelemlerde, yaşam standardında, boş zaman etkinliklerinde ve politikada asimilasyon, fabrikanın kendisinde, maddi üretim sürecindeki bütünleşmeden kaynaklanır.” (Marcuse, 2002:32). Çünkü “İşyerinde mekanik bir topluluk oluşturan aynı teknolojik organizasyon, işçiyi fabrikayla bütünleştiren daha büyük bir karşılıklı bağımlılık yaratır.” (Marcuse, 2002:33). Marcuse dönüşümün dördüncü yönünü ise şu şekilde açıklamaktadır: “yeni teknolojik iş dünyası, işçi sınıfının olumsuz konumunun zayıflamasını zorunlu kılıyor: işçi sınıfı artık yerleşik toplumla yaşayan çelişki gibi görünmüyor. Bu eğilim, çitin diğer tarafında üretimin teknolojik organizasyonunun etkisi ile güçlenir: yönetim ve yönlendirme sayesinde. Egemenlik yönetime dönüşür.” (Marcuse, 2002:35). İşçilerin bu durumunun yanında kapitalist patronlar ve mal sahipleri ise sorumlu ajanlar olarak kimliklerini kaybederler; kurumsal bir makinede bürokratların işlevini üstlenmeye başlarlar (Marcuse, 2002:35).

Marcuse’nin düşüncesine göre, teknoloji, iyileştirilmiş bir yaşam kalitesi de dâhil olmak üzere maddi ilerlemeyi mümkün kılarken, öznenin özerkleşmesini engellediği ve insanlar kendilerini yalnızca üretilen metalarda görmeye başladığı için yeni bir özgürlüksüzlük biçimi üretir. Son tahlilde, *teknoloji* “şeyleşmeye” yol açar ve sosyal kontrolün kapitalizmin ürettiği yeni “sahte ihtiyaçlar” tarafından yerine getirilmesini olanaklı kılar.

Feenberg'in işaret ettiği üzere, teknolojiler “tabiatları gereği muhafazakârdırlar, kavramın genel anlamıyla ideolojik oldukları için veya doğa anlayışları yanlış olduğu için değil -aslında kendi alanlarında bilişsel olarak daha önceki rasyonellik biçimlerinden çok daha başarılıdırlar- ama özünde öyle oldukları için muhafazakârdırlar. Varlığı, tahakkümün hizmetkârı olarak görülen bir toplumsal düzene hizmet edecek şekilde ayarlanmıştır.” (Feenberg, 2013:607) Böylece “teknoloji şeyleştiriminin -en olgun ve etkili biçimiyle şeyleştiriminin- büyük aracı haline” (Marcuse, 2002:172; Feenberg, 2013:607) gelmiştir.

Tek Boyutlu İnsan'da bireylerin kendilerine dayatılan varoluşla kendilerini özdeşleştirdiklerinde ve bu varoluşta kendi gelişim ve doyumlarına sahip olduklarında ortaya çıktığını söylediği “yabancılaşma” kavramı Marcuse'ye göre yanılısına değil gerçektir. Ancak bunun ötesinde, “yabancılaşmanın” daha ileri bir aşaması bulunmaktadır. Ki bu aşama artık ‘yabancılaşmanın’ “tamamen nesnel hale” gelmesidir ki “yabancılaşan özne, yabancılaşmış varoluşu tarafından yutulur. Tek bir boyut vardır ve o her yerde ve her biçimdedir.” (Marcuse, 2002:13).

Marcuse, insan yaşamının ‘temel bastırmayı’ ve böylece ‘doğal’ bir varlık tarzı yani dolaysız içgüdüsel tatmin olarak ele alınan olguya, belirli bir ‘yabancılaşma’ biçiminin söz konusu olduğunu savunur. Endüstriyel toplumlara özgü ‘yabancılaşma’, Marcuse'nin ‘artık-baskı’ olarak adlandırdığı şeydir. Marcuse'nin çerçevesini çizdiği üzere, çalışanların emeği, bireylerin yaşamak istiyorlarsa boyun eğmeleri gereken bağımsız bir güç olarak işleyen, kontrol etmedikleri bir aygıt için çalışmaktır. Ve ne kadar ‘yabancılaşırsa’ olursa, ‘iş bölümü’ o kadar uzmanlaşır. İnsanlar kendi hayatlarını yaşamazlar, önceden belirlenmiş işlevleri yerine getirirler. Çalışırken kendi ihtiyaç ve yetilerini yerine getirmezler, ‘yabancılaşma’ içinde çalışırlar. Artık çalışma genelleşmiştir ve libidoya getirilen kısıtlamalar da: Bireyin yaşam süresinin en büyük bölümünü oluşturan emek-zamanı acı verici zamandır, çünkü “yabancılaşmış emek, doyumun yokluğu, haz ilkesinin olumsuzlanmasıdır” (Marcuse, 1974:45).

Yabancılaşma kavramına Freudyen terimlerle yaklaşan Marcuse'ye göre “Kuşkusuz, her toplum biçimi, her uygarlık, yaşamın gereksinmelerini ve lükslerini temin etmek için kesin emek-zamanı vermek zorundadır. Ancak emeğin her türü ve çalışma biçimi, özünde haz ilkesiyle bağdaşmaz değildir. Çalışma ile bağlantılı insan ilişkileri” (Marcuse, 1974:47), “libidinal bileşen, narsistik, saldırgan ve hatta erotik dürtülerin çok önemli ölçüde boşalmasını sağlayabilir” (Sigmund Freud aktaran Marcuse, 1974:47). Bu nedenle Marcuse'ye göre “Uzlaştırılmaz çatışma, çalışma (gerçeklik ilkesi) ile Eros (haz ilkesi) arasında *değil*, yabancılaşmış emek (performans ilkesi) ile Eros arasındadır.” (Marcuse, 1974:47)

Marcuse açısından yabancılaşmanın zirve noktasını ise “Çalışmanın bir ‘iş’ olduğu için yapılması gerektiğini söylemek” ve böylece yerine getirilen çalışma süreci sonucunda ortaya çıkan gerçekliğin “içgüdüsel ve entelektüel özgürlüğün bütünsel kaybı”ndan oluşmasıyla, “insanın ikinci değil, birinci doğası haline gelen bastırma”nın nesnel hale gelmesidir (Marcuse, 1974:221).

4.3 Mutluluk Bilinci

Marcuse, teknolojik dönüşümlerin yarattığı otomasyon, standartlaşma benzeri olguların sonucunda endüstriyel sistemle bütünleşen işçinin tutum ve bilincini daha önceki tarihsel süreçle kıyaslandığında değiştirdiğini ifade eder. İleri endüstriyel toplumların getirileri işçide mutlu bilincin oluşmasına neden olur yani “gerçeğin rasyonel olduğu ve kurulu sistemin her şeye rağmen iyi şeyler sunduğu inancı”nı (Marcuse, 2002:82) kabullenir ve sahiplenir. Böylece “Mutlu Bilinç, teknolojik rasyonalitenin sosyal davranışa çevrilmiş bir yüzü olan yeni konformizmi yansıtır.” (Marcuse, 2002:87). Bu durum işçinin duygusal olanı rasyonelleştirme eğilimidir ve bireylerin içgüdüsel dürtülerinin ve isteklerinin ön koşullanması türünde, bu da gerçek ve yanlış bilinç arasındaki farkı karartmaya hizmet eder.

Marcuse’ye göre, akıl adına hazzın bastırılması, mutsuzluğun başlıca nedenidir. Mutluluk, insanın yeteneklerinin ve kapasitelerinin uygun şekilde bütünleştirilmesinden kaynaklanıyorsa, mutluluğa ulaşılması için akıl ve hazzın uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir.

5. Oyun ve Çalışma

Marcuse, çalışmanın bir ‘koltuk değneği’ olduğunu savunan “psikanalitik kuramın gerçek ruhu yani üretkenlik felsefesinin ardındaki anti-hümanist güçleri ortaya çıkarmaya yönelik tavizsiz çabalar” sergileyen C. B. Chisholm’un düşüncelerini onaylayarak paylaşır: “Her şeyden önce, çok çalışmak, uzak atalarımız tarafından her zaman ilan edilen lanet yerine bir erdem haline geldi...Çocuklarımız, çocuklarını nevrotik bir gereklilik olarak çalışmak zorunda kalmayacakları şekilde yetiştirmeye hazırlıklı olmalı...Çalışma zorunluluğu nevrotik bir semptomdur. Bir koltuk değneğidir. Kişinin çalışmasına özel bir ihtiyaç olmadığı halde kendini değerli hissettirme çabasıdır.” (Marcuse, 1974:221).

Marcuse’ye göre, “kendini nesnel dünyanın üstüne yerleştirirken kişi tam olarak kendine gelir, kişinin emeği yadsıdığı özgürlük boyutuna.” Bunu da oyun aracılığıyla yapabilir: “Tek bir top atışında, oyuncu nesnel dünya üzerinde, teknik emeğin en büyük başarısından daha fazla biçimde, insan özgürlüğünün sonsuz derecede daha büyük bir zaferini elde eder.” (Marcuse, 1973:128). Çünkü, oyunun anlamı ve amacı, bireyin oynarken kendisiyle olmasıdır kendi dışındaki nesnelere değil. Nesnelere sadece

aracıdır, amaç değildir böylece birey özgürlüğünü nesnelere üzerinde hareket ederek veya onlarla oynayarak ifade edebilir (Marcuse, 1973:128). Bu nedenle Marcuse, çalışmanın yük, acı ve mutsuzluk üreten bir faaliyet yerine insanlara haz verici eyleme dönüşmesi için çalışmanın oyuna dönüştürülmesi gerektiğini savunur. Çünkü Marcuse, “Maddi üretim ne kadar adil ve rasyonel olarak örgütlenirse örgütlensin, asla bir özgürlük ve tatmin alanı” olamayacağını vurgularken aynı zamanda toplumsal olarak yararlı etkinlik olarak çalışmanın, (baskıcı) yüceltme olmaksızın “yabancılaşmış emeğin alanı dışında *insan yetilerinin serbest oyunu* için zaman ve enerjiyi serbest” bırakabileceğini belirtir. Çalışma ve oyun arasında ayırım yapan Marcuse “Emeğin yabancılaşması ne kadar eksiksiz olursa, özgürlük potansiyeli”nin bu denli büyük olacağını ve ayrıca bu ilişkinin “toplam otomasyon optimum” olacak şekilde işleyeceğini belirtir. Çünkü “Özgürlüğü ve tatmini tanımlayan, emeğin dışındaki alandır.” (Marcuse, 1974:156).³ Dolayısıyla Marcuse, üretim sürecinin önemli ölçüde iyileştirilebileceğini, daha az baskıcı ve daha tatmin edici hale getirilebileceğini düşünmemektedir (Andrew, 1970:247).

Çalışmayı oyuna dönüştürmeye ilave olarak Marcuse çalışma sürecinin “erotikleştirilmesi” ile, her şeyin yeterince geliştirilebileceğini öne sürmektedir. “İçgüdüsel yapıdaki bir dönüşüm (pregenital dönemden genital aşamaya geçiş gibi), *içeriği ne olursa olsun* insan etkinliğinin içgüdüsel değerinde bir değişiklik gerektirecektir. Örneğin, çalışmaya pregenital çokbiçimli erotizmin⁴ yeniden canlandırılması eşlik etseydi, çalışma içeriğini kaybetmeden kendi içinde tatmin edici hale gelme eğiliminde olurdu. Şimdi, kıtlığın ve yabancılaşmanın fethinin sonucu olarak ortaya çıkan şey, tam da çok-biçimli erotizmin böyle bir yeniden canlandırılmasıdır. Değişen toplumsal koşullar, bu nedenle, *çalışmanın oyuna dönüştürülmesi* için içgüdüsel bir temel yaratacaktır. Freud’un terimleriyle, doyum elde etme çabaları tahakküme olan ilgi tarafından ne kadar az engellenir ve yönlendirilirse, libido o kadar özgürce büyük yaşamsal ihtiyaçların karşılanmasına dayanabilir. Yüceltme ve tahakküm bir arada durur. Ve ilkinin çözülmesi, içgüdüsel yapının dönüşümüyle birlikte, Batı uygarlığının karakteristiği olan insana ve doğaya yönelik temel tutumu da değiştirecektir.” (Marcuse, 1974:215). Aggler’in (1979:193) de işaret ettiği üzere göre Marcuse, çalışmanın erotizasyonu ile, çalışmayı yeni yaratıcı amaçlarla bütünleştirecek çok-biçimli erotizmin yeniden etkinleştirilme-

3 O’Connor’ın belirttiği üzere oyun, tüm dış kısıtlamalardan kurtulmak olarak anlaşılan “zorunluluktan özgürlük” idealini destekler. Ama aynı zamanda “daha yüksek bir gereklilik olarak özgürlük” için bir model olarak hizmet ediyor gibi görünür. Schiller örneğinde, müphemlik, boşa oynamayı ve kendimizi özgürlüğe layık kılma zorunluluğunu kapsar. Marcuse için oyun, bir tür libidinal aylaklığı temsil ederken, aynı zamanda yabancılaşmamış bir emek anlayışını da destekler. (O’Connor, 2014).

4 Andrew’in de işaret ettiği üzere, Marcuse’nin “pregenital çokbiçimli erotizm” kavramı cinsellik anlamında değil, genel duyusalılık, duygusalılık anlamında kullanılmıştır (Andrew, 1970:247).

sine bağlı olacağını öne sürmüştür. Marcuse'nin buradaki argümanının en kıskırtıcı yönü ise, emeğin erotize edilmesinin, içinde çalışmanın yürütülebileceği yeni üretim ilişkileri ve örgütsel biçimler yaratacağı düşüncesidir. Fakat bu durumun, insanların birbirlerinden ve kolektif hayatta kalma zorunluluklarına aldırmandan hareket edecekleri anlamına gelmediğini de savunmuştur. Daha ziyade, erotize edilmiş yabancılaşmamış çalışmayı besleyen yeni bir iş bölümü ve örgütsel rasyonalitenin ortaya çıkabileceğini savunmuştur (Agger, 1979:193). Agger'e göre Marcuse'nin çalışma ve oyun bütünleşmesine bakışı "çalışma ve otorite teorisi" olarak adlandırılabilir ve bir radikal işçi kontrolü modeline işaret etmektedir. Marcuse, *çalışmanın, tahakküm olmaksızın sosyal olarak organize edilebildiği için yaratıcı praksis (çalışma-oyun) olarak deneyimlenme eğiliminde olduğunu savunmaktadır* (Agger, 1979:193).⁵

Kellner'in vurguladığı üzere Schiller'in estetik, eğitim ve oyun anlayışından yararlanan Marcuse'ye göre, oyun dürtüsü aracılığıyla işleyen estetik işlev, "zorlamayı ortadan kaldıracak ve insanı hem ahlaki hem de fiziksel olarak özgür bırakacaktır." Ayrıca, duyguları ve duygulanımları aklın düşünceleriyle uyumlaştırarak, "akıl yasalarını ahlâki zorlamalarından" kurtaracak ve "onları duyuların çıkarlarıyla uzlaştıracaktır." (Kellner, 2004:87-88; Marcuse, 1974:182). Bir başka ifadeyle Marcuse baskıcı olmayan bir uygarlıkta çalışma ve oyun arasındaki keskin ikiliğin üstesinden gelineceğini ve tüm faaliyetlerin ihtiyaçları karşılamaya ve potansiyelleri geliştirmeye yönelik olacağını ve böylece özgürleştirilmiş emek, bir anlamda *teknoloji*, araçlar, fikirler ve estetik biçimlerle ' oynayacak', insan yaratıcılığının ve etkileşiminin yeni olanaklarını gerçekleştirerek, çalışma dünyasına özgürlük ve doyumun girmesine izin verecektir (Kellner, 1984:191).

Marcuse, "insanın insanlık dışı varoluş koşullarından kurtuluşu" arayışının "politik" bir sorun olduğunu ve Schiller'in bu politik sorunu çözmek için 'kişinin estetikten geçmesi gerektiğini çünkü özgürlüğe götüren yolun özgürlük" olduğunu söylediğini alıntılar. Marcuse'ye göre, "oyun

5 Agger'in literatüre geçen Marcusvari çalışma-oyun bütünleşmesine ilişkin inşaat işinde çalışan işçiler örneği şu şekildedir. "Çalışma" bileşenini kaybetmeyen, özgürleştirilmiş bir çalışma-oyun bütünleşmesinin Marcusçu bir örneği, bir ev inşa etmekle meşgul olan bir grup işçidir. Bu, hem birleşik çalışma oyununun (sosyal özgürlük) doğasını hem de otoriter olmayan otoritenin doğasını örneklemektedir. İlk durumda, ev inşaatçıları, belirli Yaratıcı ve sanatsal ihtiyaçları da karşılayabilecek sosyal olarak gerekli faaliyetlerde bulunurlar. Yekpare bir banliyö alanında diğer benzer evlere benzeyen prefabrik evler inşa etmeye zorlanmayan işçiler, ancak kişiliklerini evlerine yansıtabilen, pratiğin özü olan çalışma ve yaratıcılık birliğine yaklaşabilirler. İkinci durumda, işçiler bürokratik veya zorunlu olarak koordine edilmiş karar alma biçimlerini kurumsallaştırmak zorunda kalmadan birlikte çalışırlar. Ancak işçiler bu nedenle hiyerarşinin veya otoritenin tüm biçimlerini terk etmezler. Daha deneyimli işçiler, deneyimsiz işçilere otoriter bir rol üstlenmeden talimat verir. Benzer şekilde, işçiler, daha sonra bireyin duyarlılığına değişmez bir şekilde damgasını vuran herhangi bir rolle özdeşleşmeden bir iş bölümü geliştirebilirler. Aslında işlevlerin rotasyonu olabilir, böylece daha tiksindirici ve fiziksel olarak zorlu işlerin herkes tarafından üstlenilebilmesi sağlanır." (Agger, 1979:204-5).

dürtüsü bu özgürleşmenin aracıdır. Dürtü, bir şeyle ‘ oynamayı ’ amaçlamaz; daha çok, istek ve dış zorlamanın ötesinde, yaşamın kendi oyunudur- korku ve kaygı olmadan bir varoluşun tezahürü ve dolayısıyla özgürlüğün kendisinin görünümüdür. İnsan, yalnızca dışsal ve içsel, fiziksel ve ahlaki kısıtlamalardan kurtulduğu yerde özgürdür- ne yasa ne de ihtiyaç tarafından kısıtlanmadığında.” (Marcuse, 1974:187). Dolayısıyla Marcuse’ye göre, “bir aktiviteyi oyun veya çalışma olarak belirleyen içerik değil amaçtır.” (Marcuse, 1974:215). Böylece Marcuse, insanın çalışmayı oyun haline getirerek çalışmaktan haz alacağını özellikle vurgulamaktadır.

Saf ve basit çalışmanın, gerçeklik ilkesinin başlıca toplumsal tezahürü olduğunu ifade eden Marcuse’ye göre “Çalışma, içgüdüsel tatminin gecikmesine ve saptırılmasına bağlı olduğu sürece (ki Freud’a göre öyledir), haz ilkesiyle çelişir. Eğer çalışma hazzı ve libidinal haz ‘genellikle örtüşürse’, o zaman gerçeklik ilkesi kavramının kendisi anlamsız ve gereksiz hale gelir ve Freud’un tanımladığı şekliyle içgüdülerin değişimleri en iyi ihtimalle anormal bir gelişme olur. Gerçeklik ilkesi de gerçeklik ilkesinden farklı bir çalışma ilkesi şart koşarak kurtarılamaz; çünkü gerçeklik ilkesi çalışmayı yönetmiyorsa, gerçekte yönetecek hiçbir şeyi yoktur.” (Marcuse, 1974:219). Dolayısıyla kendi başına, herhangi bir işlevi yerine getirmeyen, kendi başına bir amaç olarak yaşanan, benzersiz derecede zengin bir yaşam süreci vardır; bu nedenle, bu arzu, - kendi başına, herhangi bir işlevsel araçsallığı yerine getirmeyen, kendi başına bir amaç olarak yaşanan benzersiz derecede zengin bir yaşam süreci olan Marcuse’nin haz ilkesi, kapitalist sistemin yanlışlığını görünür kılan önemli ve doğası gereği yıkıcı bir faaliyet olarak ele alınabilir.

Marcuse’nin içgüdüsel özgürleşme isteği, libidinal ilişkilerin çalışma düzeni başta olmak üzere yaşamın tüm alanlarına yayılmasını kapsamaktadır. Çünkü Marcuse, libidinal ilişkilerin çalışma düzenine yayılmasının, çalışmayı “çalışma içeriğini kaybetmeden kendi içinde tatmin edici” (Marcuse, 1974:214) kılacağını savunmuştur. Diğer bir ifadeyle, libidinal ilişkilerin çalışma düzenine yayılması çalışma etkinliğini oyuna dönüştürerek tüm yaşamın tahakküm ve yabancılaşmadan arınarak özgürlük alanı yaratabileceğini iddia etmiştir. Bunun nedeni ise “Özgür çalışma içgüdüsünün toplumsal ifadesi, dayanışmaya dayanan, zorunluluklar alanının örgütlenmesini ve özgürlük alanının gelişmesini yöneten iş birliği” olmasıdır (Marcuse, 1971:91). Gelişmiş bir endüstri toplumunda libidinal çalışma ilişkileri düşüncesinin, düşünce geleneğinde çok az destek bulduğunu ve böyle bir desteğin bulunduğu yerde de tehlikeli bir doğa gibi görüldüğünü ifade eden Marcuse, Fourier’in dev toplumcu ütopyasında “emeğin zevke dönüştürülmesi”nin örneğini görmüştür (Marcuse, 1974:217).

Marcuse’e göre toplumcu bir düzendeki niteliksel farklılığa işaret edebilecek önemli bir kavram da “estetik-erotik boyut” kavramıdır. Bu-

rada “estetik” kavramı orijinal anlamında, yani duyuların duyarlılığının biçimi ve insan yaşamının somut dünyasının biçimi olarak kavranır. Bu şekilde ele alındığında, “estetik-erotik boyut” kavramı teknoloji ile sanatın ve çalışma ile oyunun yakınlaşmasının bir yansımasıdır. Marx ve Engels’in kendilerinin de kabul ettikleri gibi, özgür ve özgür olmayan toplum arasındaki bu niteliksel farkı açıklığa kavuşturan tek kişi Fourier’dur. Ve Fourier, Marx’ın çekindiği, çalışmanın oyun haline geldiği, toplumsal olarak gerekli emeğin bile insanların özgürleştirilmiş, gerçek ihtiyaçlarıyla uyum içinde örgütlenebileceği bir toplumdur söz etmekten çekinmemiştir (Marcuse, 1970:68).

6. Gelecek

Malinovich bir dönemin sosyo-ekonomik tablosunu şu şekilde tasvir etmektedir. 1960’lar dünyasında yoksulluk ve hastalığın olmadığı yerde dahi birçok insanın yaşamına, maddi mallar ve başarı saplantısı endişeyle hükmediyor gibiydi. Yeni ve elle tutulur bir şekilde, bir kişinin yaşamına, kişinin gerçek kendini gerçekleştirme karşısındaki dış değerler ve tutumlar tarafından hükmedilmesi durumunda, ekonomik, sosyal ve politik özgürlüğün tadını çıkarabileceği ve yine de gerçekten özgür veya mutlu olamayacağı açık hale gelmişti (Malinovich, 1982:162). Marcuse *Tek Boyutlu İnsan*’da tam olarak bu konuya değinmiştir. Kapitalist toplumun, nüfusun çoğunluğunun maddi ihtiyaçlarını karşılayabildiğini, aynı zamanda, nüfusu sahte tüketici ihtiyaçlarına köleleştirerek psikolojik olarak tutsak ettiğini savunmuştu. Ve radikal toplumsal değişim olasılığı konusunda karamsar olsa da bir şekilde gerçekten toplumcu bir düzen meydana getirilebilirse, o zaman insanların özgürlüğe ve mutluluğa ulaşabileceği savunmuştur (Malinovich, 1982:162). Çünkü Marcuse’ye göre “Eros, haz ilkesi altında yaşamayı arzular”, ancak kapitalist sistem bu amacın gerçekleşmesinin önünde güçlü bir engel olarak durmaktadır (Marcuse, 1970:6).

Yeni, sömürücü olmayan toplum için yüksek maddi üretkenliğin gerekli olduğunu (Fingarette, 1957:663) savunan Marcuse’ye göre, “Kapitalist sanayileşmenin dehşetini ortadan kaldırmak” için çabalamak “teknolojik olarak romantik bir gerileme” anlamına gelmemektedir. Aksine, teknolojinin ve endüstrileşmenin potansiyel özgürleştirici nimetlerinin, kapitalist endüstrileşme ve kapitalist teknoloji ortadan kaldırılmadan gerçek ve görünür olmayacağını (Marcuse, 1970:68) vurgulamaktadır. Bu bağlamda Marcuse, teknoloji ve endüstrileşmeye karşı olmadığını, bizi karşı karşıya olduğu şeyin kapitalist üretim tarzı olduğunu ifade etmektedir.

Organizmanın yabancılaşmış emeğin bir aracına travmatik dönüşümü, Marcuse’nin bakış açısından uygarlığın ruhsal koşulu değil, yalnızca egemenlik olarak uygarlığın, yani belirli bir uygarlık biçiminin psikolojik koşuldur. Bu çerçevede de anayasal özgürlük de uygarlıkta özgürlüğün koşulu

değil, yalnızca tahakküm temelinde örgütlenmiş bir uygarlıkta özgürlüğün koşulu olacaktır ki, aslında mevcut uygarlığın kendisi de budur. (Marcuse, 1970:20). Ayrıca Marcuse'ye göre üretkenlik ayrılmaz bir şekilde modern ilerleme ilkesine ait olduğundan, yaşamın emek olarak deneyimlendiği ve yaşandığı, emeğin yaşamın içeriği haline geldiği sonucu çıkmaktadır. Emek, toplumsal olarak yararlı ve gereklidir, ancak bu nedenle bireysel olarak tatmin edici veya bireysel olarak gerekli bir çalışma değildir. Sosyal ve bireysel ihtiyaçlar, muhtemelen sanayi toplumunun bu ilerleme ilkesine göre geliştiği ölçüde ayrılır. Başka bir deyişle, hayatın gerçeği haline gelen emek, yabancılaşmış emektir. Bu, bireyleri insani kapasite ve ihtiyaçlarının yerine getirilmesinden mahrum bırakan ve eğer varsa, yalnızca ikincil olarak veya işten sonra tatmin sağlayan çalışma olarak tanımlanabilir. Ancak bu, sanayi toplumunun gelişimini ve değerlerini belirleyen ilerleme kavramına göre, doyum, tatmin, barış ve mutluluğun hedefler olmadığı, kesinlikle en yüksek değerler değil, en fazla çok düşük düzeyler olduğu anlamına gelmektedir (Marcuse, 1970:30). İleri endüstriyel toplumların yapısının belirleyicilerinden biri olan otomasyon ise, gerekli fiziksel emeğin, yabancılaşmış emeğin, maddi üretim sürecinden her zamankinden daha fazla geri çekildiği bu eğilimin yalnızca bir parolasıdır. Marcuse'ye göre bu eğilim, kapitalist üretimin zincirlerinden kurtulursa, üretici güçlerle yaratıcı bir deneye yol açacaktır. (Marcuse, 1970:66).

Tarihi ve insanı diyalektik bir yaklaşımla ele alan Marcuse'ye göre, insanın doğayla ilişkisi zaten tamamen değişmiştir ve yabancılaşmış emek, mükemmelleştirilmiş teknoloji aracılığıyla ortadan kaldırılabilirdiğinde ve toplumsal olarak gerekli emeğin büyük bir kısmı teknolojik bir deney haline geldiğinde, zorunluluk alanı farklı bir alan haline gelecektir. O zaman zorunluluk alanı gerçekten değişecek ve belki de Marx ve Engels'in hâlâ emeğin ötesindeki alana atfetmek zorunda oldukları özgür insan varoluşunun niteliklerini, bizzat emek alanında gelişmekte olarak kabul edebileceğiz. (Marcuse, 1970:72).

Marcuse'nin bakış açısından ifade edersek, eğer teknolojik süreçleri sonuna kadar rasyonel olarak düşünersek, egemenliğin tekniği mevcut kapitalist kurumlarla uyumsuzdur. Başka bir deyişle, sömürü ve yabancılaşmış emeğin gerekliliğine dayanan tahakküm, potansiyel olarak bu tabanı kaybetmektedir. Üretim sürecinde fiziksel emek gücünün sömürülmesi artık gerekli değilse, o zaman bu tahakküm koşulu da zamanla ortadan kalkacaktır.

Marcuse'nin de işaret ettiği üzere, Marx, üretici aygıtın “dolaysız üreticiler” tarafından örgütlenmesinin ve yönlendirilmesinin *teknik süreklilikte* niteliksel bir değişiklik getireceğini yani, özgürce gelişen bireysel ihtiyaçların tatminine yönelik üretimin gelecek toplumun yapıtaş olacağını savunmuştur (Marcuse, 2002:20). Fakat Marcuse'nin haklı olarak vurgu-

ladığı üzere, klasik Marksist teori, kapitalizmden toplumsallaşmaya geçişi politik bir değişim olarak tasavvur etmektedir: kapitalizmin politik aygıtı yok edilir, ancak teknolojik aygıtı elinde tutar, onu toplumsallaşmaya tabi tutar (Marcuse, 2002:24). Oysa Marcuse'e göre, ileri kapitalizmde teknik rasyonalite, irrasyonel kullanımına rağmen, üretim aygıtında somutlaşır. Bu, yalnızca makineleştirilmiş tesisler, aletler ve kaynakların kullanımı için değil, aynı zamanda "bilimsel yönetim" tarafından düzenlenen makine sürecine uyum ve bu sürecin işletilmesi olarak emek tarzı için de geçerlidir (Marcuse, 2002:25). Üstelik bu ilişkinin sonucu olarak teknoloji yalnızca makine kullanımına değil, aynı zamanda emeğe ve sömürüye karşı da aynı tutumu sergiler. Dolayısıyla "Ne ulusallaştırma ne de toplumsallaştırma, teknolojik rasyonalitenin bu fiziksel somutlaşmasını kendi başlarına değiştirmez; tersine, teknolojik rasyonalite, tüm üretici güçlerin toplumcu gelişimi için bir önkoşul olarak kalır." (Marcuse, 2002:25).

Ama Marcuse Marksist teorinin temel taşı olarak belirttiği olumsuzlamanın, değişimin kendisine önsel olduğu ve özgürleştirici tarihsel güçlerin yerleşik toplum içinde geliştiği fikrinden hareket ederek teknolojik gelişmenin değişimin önündeki engelleri kıracağına belirtmektedir. Düşünürü göre, "Yerleşik teknik aygıtın toplumun tüm alanlarındaki kamusal ve özel varoluşu ne ölçüde sardığı, yani emekçi sınıfları içine alan bir siyasal evrende denetim ve uyumlaştırma aracı haline geldiği ölçüde, nitel değişim o ölçüde bir teknolojik yapının kendisindeki değişimi zorunlu kılacaktır. Ve böyle bir değişiklik, emekçi sınıfların varoluşları içinde bu evrene yabancılaşmış olduklarını, bilinçlerinin bu evrende varolmayı sürdürmesinin tamamen imkânsız olduğunu, böylece niteliksel değişim ihtiyacının bir ölüm kalım meselesi olduğunu önvarysayar." (Marcuse, 2002:25-6). Feenberg'in de belirttiği üzere, kanımızca Marcuse sadece teknolojinin, yaratılmasına öncülük eden kapitalist toplumsal güçler tarafından şekillendirildiğini iddia etmekle kalmadı, aynı zamanda ilerici toplumsal güçlerin etkisi altında teknolojik değişim olasılığını da savunmuştur (Feenberg, :2017:41).

7. Yeni Bir Duyarlılık

Marcuse'ye göre, toplumsal bir dönüşüm hem kültürel hem de maddi ihtiyaçların ve özlere; bilinç ve duyarlılığın, iş sürecinin yanı sıra boş zamanın radikal bir dönüşümünü içerir. Bu dönüşüm, çalışmanın parçalanmasına, saçma performansların ve saçma ticaretin gerekliliğine ve üretkenliğine, paragöz burjuva bireye, teknoloji kisvesi altında köleliğe, iyi yaşam kisvesi altında yoksunluğa, kirliliğe karşı mücadelede hayatın yolunu göstermektedir. (Marcuse, 1972:16-17).

Marcuse'ye göre bilim ve teknoloji yeni duyarlılık çerçevesinde inşa edilmelidir. Çünkü "Özgürlük gerçekten de büyük ölçüde teknik ilerle-

meye, bilimin ilerlemesine bağlıdır. Ancak bu gerçek, temel ön koşulu kolayca gizler: bilim ve teknolojinin özgürlüğün araçları haline gelebilme için mevcut yönünü ve hedeflerini değiştirmesi gerekir; yeni bir duyarlılığa göre yeniden inşa edilmeleri gerekecektir- yaşam içgüdülerinin talepleri olarak. Ancak o zaman, sömürü ve zahmet olmaksızın bir insan evreninin biçimlerini tasavvur etmek ve tasarlamak için özgür olan bilimsel bir hayal gücünün ürünü olan bir özgürleşme teknolojisinden söz edilebilir. Ama bu *gaya scienza* (şen bilim), ancak tahakküm sürekliliğindeki tarihsel kopuştan sonra, yeni bir insan tipinin ihtiyaçlarının ifadesi olarak kavranabilir.” (Marcuse, 1971:19). Bu bağlamda Marcuse, ileri sanayi toplumlarını sosyo-ekonomik açıdan analiz yaparken insanların özellikle gençlerin, saldırganlık ve suçluluktan daha çok “yaşam içgüdüleri”ne önem verdiğine inandığı “yeni bir duyarlılık” biçimi geliştirmeye başladıklarını saptamıştır. Gençlerin yaşam içgüdülerine savunmaları sonucunda da Marcuse’ye göre “Yeni duyarlılık politik bir güç haline” gelmiştir (Marcuse, 1971:23)

Düşünüre göre duyarlılığın “pratik” olarak radikal bir şekilde yeniden tanımlanması önemlidir. Çünkü böylece duyarlılığın aşkın içeriğini terk etmeden özgürlük fikrini yüceltir: “Duyular yalnızca gerçekliğin epistemolojik kuruluşunun temeli değildir, aynı zamanda onun dönüştürülmesinin, kurtuluş adına yıkılmasının da temelidir.” (Marcuse, 1972:71). Marcuse “*kişisel* hassaslık ve duyarlılıkla” ilgilenmez. Marcuse’ye göre artık “hassaslık ve duyarlılık, yaratıcı hayal gücü ve oyun, dönüşüm güçleri” haline gelmektedir. Bu dönüşüm güçleri de ulaştıkları bu yeni duyarlılık çerçevesinde, “örneğin şehirlerimiz ve kırsal bölgelerin tamamen yeniden inşasına rehberlik edecekler; kapitalist sanayileşmenin şiddetinin ve yıkımının ortadan kaldırılmasından sonra doğanın restorasyonu; mahremiyet, bireysel özerklik, huzur için iç ve dış alan yaratılması; gürültünün, mahkûm seyircilerin, zorunlu birlikteliğin, kirliliğin, çirkinliğin ortadan kaldırılması” öncülük edecekleridir (Marcuse, 1989b:283).

Yeni duyarlılığı Marcuse’ye göre “baskıcı aklın emirlerine başkaldıran ve bunu yaparken hayal gücünün duyusal gücünü çağıran insan duyarlılığı”dır (Marcuse, 1971:30).

8. Büyük Ret

Marcuse, “Büyük Ret” ile hem insanlar hem de doğa üzerindeki tahakkümün kaldırılmasını savunmaktadır. Marcuse’ye göre büyük ret “Gerçeklik ilkesinin özgürlük ve mutluluğa getirdiği sınırlamaları nihai olarak kabul etmeyi *reddetmesiyle*, ne olabileceğini unutmayı *reddetmesinde* yatar düşlemin kritik işlevi.” (Marcuse, 1974:149).

Marcuse’nin kurtuluş için nihai savunması- Büyük Reddedilme – “çağdaş ileri sanayi toplumu içinde sakatlanmalarını kendi özgürlükleri

ve tatminleri haline getiren ‘yönetilen bireyler’” tarafından başlatılacaktır (Marcuse, 2002:255; Vieta, 2017:259). Ayrıca, Vieta’nın işaret ettiği gibi, alternatif toplum ekonomilerinde, radikal eğitim girişimlerinde ve geri kazanılan üretim alanlarında “büyük ret” ve “teknoloji sonrası rasyonalite”nin izleri pratikte gözlemlenebilmektedir (Vieta, 2017:265).

Güvencesiz istihdam edilenler, kronik olarak işsizler, emeklerine artık ihtiyaç duyulmayanlar, marjinalleştirilmiş gruplar vb. gibi demokrasinin tüm bu “aşırı” katmanları, yaşamlarını ve ekonomilerini dünya üzerinde yeniden düzenleyerek “büyük ret” uyguladılar. Vieta’nın işaret ettiği üzere bu gruplar kriz döngülerinde ortaya çıkarak neoliberal kapitalizmin yerleşik düzenini eleştirir ve öngörüyle yeni sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik gerçeklikleri denerler. Bu deneyler, günümüzün marjinal ve taban gruplarının toprağı, mülkiyeti, üretken teknolojileri, çalışmayı, konutu, eğitimi ve hayatın ihtiyaçlarını karşılamak, oyun ve sanatsal ifade için diğer alanları yeniden değerlendirip yeniden organize edebildiğini göstermektedir. (Vieta, 2017:265-6). Ve bu tür deneyler sayesinde, praksilerinde, kapitalizmin özel mülkiyet, kâr, kişisel çıkar ve rekabet gibi “kutsal” sütunlarını ortak mülkiyet, karşılıklı yardım ve iş birliği ile değiştirerek içkin bir şekilde eleştirirler. (Vieta, 2017:271)

Marcuse için kurtuluş, “radikal eylem” ve daha sonra “büyük ret” yoluyla ifade edilen pratiğı varsaymaktadır. Marcuse, insanlara, doğaya ve diğer canlılara yönelik her türlü saldırganlığa karşı çıkacak “yeni duyarlılık” ve “yeni akılcılık” yaratmaya yönelik pratiğı savunmaktadır.

SONUÇ

Ayrıntılı bir ekonomik teori ile desteklenen tarih felsefesi olarak klasik Marksist teori, Marcuse’nin de vurguladığı üzere, kapitalizmden toplumsallaşmaya geçişi politik bir değişim ele almaktadır. Marx ve Engels’e göre devrim ile kapitalizmin politik aygıtı ele geçirilir, ancak teknolojik aygıt toplumsallaşmaya tabi tutulur. Fakat Marcuse’e göre, ileri endüstriyel kapitalizmde, kapitalist gelişme düzeyi Marx’ın kapitalizmin içsel sınırı olarak kabul ettiği üretici güçlerin gelişme düzeyini aşmıştır. Üstelik ileri kapitalizmde, teknik rasyonalite, irrasyonel kullanımına rağmen, üretim aygıtında somutlaşmaktadır.

Teknolojik determinizmin puslu yollarına dalmayan Marcuse’nin düşüncesine göre de ileri kapitalist toplumda Marx’ın yaşadığı toplumla örtüşecek şekilde halen kapitalist üretim tarzı ve mübadele ilişkileri basıktır ve bunların doğası değişmeden kalmıştır.

Marx’da işçinin yabancılaşması, niteliksel bir değişimin zorunluluğuna ve toplumsallığa doğru bir değişimi nesnel bir temele oturtmaktadır. Marcuse ise ileri kapitalist toplumu değiştirmek üzere teknolojik ilerleme-

nin sağladığı gelişmelerle gelişmiş bir bireysel bilinç, yaşam biçimindeki değişiklikler, yaşam içgüdüsüne sahip çıkma ve hayal gücünün önemine de vurgu yaparak klasik Marksist teorinin sınırlarının dışına çıkmaktadır. Marcuse, artık-baskının ortadan kaldırılmasında klasik dönüştürücü özne-işçi sınıfı- yerine farklı bir toplumsal öznenin de arayışı içerisindedir.

Marcuse, ileri kapitalist toplumda, çalışmanın ve teknolojinin örgütlenişinin gerçek anlamda insan içgüdülerine uygun şekilde bir özgürleştirici olmadıklarını da vurgulamaktadır. Çalışma ve teknolojik örgütlenmenin ancak “oyun” laştırılarak toplumu özgürleştireceğini belirtmektedir.

İleri kapitalist toplumun her şeyi gözetleyen ve denetleyen yeni baskı biçimlerine ilişkin gözlemlerinde Marcuse, maddi zenginliği, sanatın yüceltilmesini, teknolojik rasyonalitenin kuralını ve demokrasinin baskıcı doğasını incelemiş ve eleştirmiştir. Teknolojik rasyonalitenin politikleştiği bu aşamada hâkim konumunu sürdürmek için sahte ihtiyaçlar üreterek maddi nesnelere tapınmayı ve bunların peşinden koşmayı arzulayan insanlar oluşturan bu sistemi kıyasıya eleştirmiştir. Marcuse'nin toplumsal değişim ve ilerleme konusunda toplumda zamanla ortaya çıkan “yeni duyarlılık” biçimlerinin “büyük ret” yoluyla insanın, doğanın ve hayvanların tahakkümden kurtulmasını ve özgürleşmesini sağlayacağını savunmaktadır.

Sonuç olarak Marcuse, toplumsal baskının, ileri endüstriyel kapitalist toplumlarda yapısal değişiklikler geçirdiğini ve bu nedenle Marx'ın sınıf mücadelesi ve devrim kavramının artık yeterli olmadığını savunmaktadır. Fakat bu gelişmeler Marcuse'ye göre tahakkümün azaldığı anlamına gelmemektedir, aksine tahakküm artık-baskı olarak daha gelişmiş, daha karmaşık ve daha bütünsel ve yaşamın her alanına nüfuz eder duruma gelmiştir. İleri endüstriyel kapitalizmin yarattığı bütün olumsuzluklara rağmen Marcuse, toplumsal bir değişim ve insanlığın özgürleşmesinin yakın gelecekte ulaşılabilir olduğuna inanmıştır.

KAYNAKÇA

- Agger, Ben. 1979. Work and Authority in Marcuse and Habermas. *Human Studies* 2:3, pp. 191-208.
- Andrew, Edward. 1970. Work and Freedom in Marcuse and Marx. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*, Jun., 1970, Vol. 3, No. 2, pp. 241-256.
- Aronowitz, Stanley. 2015. *Against Orthodoxy: Social Theory and Its Discontents*. Palgrave Macmillan.
- Bronner, Stephen Eric. 1994. *Of Critical Theory and Its Theorists*. Blackwell Publishers: London.
- Feenberg, Andrew. 2013. Marcuse's phenomenology: Reading Chapter Six of One-Dimensional Man. *Constellations* 20(4): 604-614.
- Feenberg, Andrew. 2017. *Technosystem: The Social Life of Reason*. Harvard University Press
- Fingarette, Herbert. 1957. Eros and Utopia. *The Review of Metaphysics*. Vol. 10, No. 4, pp. 660-665.
- Kellner, Douglas. 1982. 'Schoolman on Marcuse,' review of *The Imaginary Witness: The Critical Theory of Herbert Marcuse*, by Morton Schoolman, (1980). *New German Critique* No. 26, "Critical theory and Modernity" (Spring – Summer, 1982), pp. 185-201.
- Kellner, Douglas. 1984. *Herbert Marcuse and the Crisis of Marxism*. Macmillan Education:UK.
- Kellner, Douglas. 2001. Herbert Marcuse and the Vicissitudes of Critical Theory. İçinde Marcuse, Herbert. 2001. *Towards a Critical Theory of Society*. Routledge: London.
- Kellner, Douglas. 2002. Introduction To The Second Edition. İçinde Marcuse, Herbert. 2002. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Routledge.
- Kellner, Douglas. 2004. Marcuse and the Quest for Radical Subjectivity. İçinde Abromeit, John & Cobb, W. Mark (edit). 2004. *Herbert Marcuse: A Critical Reader*. Routledge: London.
- MacIntyre, Alasdair. 1970. *Herbert Marcuse: An Exposition and a Polemic*. Viking Press: New York.
- Malinovich, Myriam Miedzian. 1982. On Herbert Marcuse and the Concept of Psychological Freedom. *Social Research* , Spring 1982, Vol. 49, No. 1, Modern Masters, pp. 158-180.
- Marcuse, Herbert. 1970. *Five Lectures: Psychoanalysis, Politics, and Utopia*. Allen Lane Penguin Press.
- Marcuse, Herbert. 1971. *An Essay on Liberation*. Beacon Press: Boston.

- Marcuse, Herbert. 1972. *Counterrevolution and Revolt*. Beacon Press: Boston.
- Marcuse, Herbert. 1973. 'On the Philosophical Foundations of the Concept of Labor in Economics'. İçinde Richard Wolin and John Abromeit. Lincoln (edit). *Heideggerian Marxism*. NE: University of Nebraska Press.
- Marcuse, Herbert. 1974. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Beacon Press. Boston.
- Marcuse, Herbert. 1985. *Soviet Marxism*. Columbia University Press:USA
- Marcuse, Herbert. 1989. From ontology to technology: Fundamental tendencies of industrial society. İçinde Bronner, SE, Kellner, Douglas (edit). *Critical Theory and Society*. London: Routledge.
- Marcuse, Herbert. 1989b. Liberation from the Affluent Society. İçinde Bronner, Stephen Eric & Kellner, Douglas MacKay. *Critical Theory and Society*. Routledge: New York
- Marcuse, Herbert. 1998. Some Social Implications of Modern Technology. İçinde Kellner, Douglas (edit). *Collected Papers of Herbert Marcuse: Technology, War and Fascism*. Routledge. London.
- Marcuse, Herbert. 2002. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. Routledge: London.
- Marcuse, Herbert. 2015. *Paris Lectures at Vincennes University*. Global Capitalism and Radical Opposition. Maryland:USA.
- Marx, Karl. 1993. *Grundrisse*, trans. Martin Nicolaus. New York: Penguin.
- O'Connor, Brian. 2014. Play, Idleness and the Problem of Necessity in Schiller and Marcuse. *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 22, No. 6, pp. 1095-1117.
- Payne, Christine. 2018. Desire and Doubt: The Potentials and the Potential Problems of Pursuing Play. *American Journal of Play*, volume 11, number 1.
- Vieta, Marcelo. 2017. Inklings of the Great Refusal: Echoes of Marcuse's Post-technological Rationality. İçinde Lamas, A.; Wolfson, T. and Funke, P., (eds.). *The Great Refusal: Herbert Marcuse and Contemporary Social Movements*. Temple University Press, Philadelphia, pp.258-283.
- Whitfield, Stephen. 2014. Refusing Marcuse; Fifty Years After One-dimensional Man. *Dissent* 61(4), 102-107.

“

Bölüm 10

ESİRİ BABA'NIN ŞİİRLERİNE EKOELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM¹

Nursema ERKAR²

Hatice ÖZDİL³

1 Bu çalışma, 8-10 Haziran 2022 tarihlerinde Bitlis'te düzenlenen I. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulmuş bildirinin genişletilmiş halidir.

2 Yüksek Lisans Öğrencisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Tezli Yüksek Lisans Programı, nursemaerkar@gmail.com ORCID: 0000-0001-8141-9898

3 Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, haticeozdil85@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6372-7272

”

GİRİŞ

Doğa, her dâim var olması gereken, insanlara, hayvanlara kısacası tüm canlılara nefes olan, evreni yaşatan, yaratıcının tüm canlılara bahşetmiş olduğu en önemli nimetlerdendir. Doğa, korunmadığı sürece Dünya üzerindeki tüm canlıların hayatları da risk altındadır. Doğanın yok olması, bugün varlığını sürdüren canlı neslin yok olması anlamına gelir. Bu konuyla alakalı olarak ünlü bakteriyolog Paul Ehrlich: “Doğa, insan olmadan da yaşar ama insan doğa yok olduktan sonra yaşayamaz” demiştir (<https://www.aydinparagraf.com/>). Doğanın sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi biz insanların elindedir. Maalesef son zamanlarda isteyerek ya da istemeyerek doğaya karşı yapılan yanlışlar artmış durumdadır. Dünyadaki dengesiz nüfus artışı, insanların aşırı derecede tüketime yönelmesi, çevre kirliliği, orman yangınları ve kimyasal kirlilik, insanların çevremize verdiği hasarlardan sadece birkaçıdır (<https://tr.wikipedia.org>). Doğanın, canlılar açısından önemi birçok yazar tarafından da veciz bir şekilde dile getirilmiştir: Victor Hugo bu konuyu: “Hepimizin bir annesi var: Toprak” diyerek vurgulamıştır (Hugo, 2016: 355). Halk edebiyatının önemli ismi Âşık Veysel Şatıroğlu: “Orman yurdun öz evladı, ormansız yok dünya tadı” (Alptekin, 2007; akt. Sezer ve Yiğitoğlu, 2019) dizeleriyle ormana olan sevgisini ifade ederken; ünlü düşünür ve yazar Seneca ise: “Bütün sanat doğanın taklididir” diyerek ilham kaynağını doğa olarak açıklamıştır.

Ekoeleştiri, tabiat ve insan arasındaki ilişkiyi, edebiyat ile bağdaştırarak inceleyen bir bilim dalıdır. Ekoeleştiri hakkında birçok farklı görüş ortaya atılmıştır. Scott Slovic’e göre, ekoeleştirin amacı, çevreci bir dil kullanılarak yazılmış edebî metinlerin incelenmesi yanında herhangi bir edebî eserin ekolojik içeriğinin de ortaya konmasıdır. Bu bağlamda çevreci bir içeriğe sahip olmadığı düşünülen bir edebî eserin dahi ekoeleştirel veya “yeşil” okuması yapılabilir (Slovic, akt. Yavuz, 2019: 246). Cheryll Glotfelty’nin ekoeleştiri tanımı “edebiyat ve fiziksel çevre arasındaki ilişkinin incelenmesi” şeklindedir. William Reuckert ise bu terimi “ekoloji prensiplerinin edebiyata uyarlanması” (akt. Oppermann, 2012: 9-10) olarak ifade etmiştir. Son olarak Serpil Opperman (2012: 9) ekoeleştiriye “Edebiyat ve kültür metinlerini çevreci bir bakış açısıyla yorumlayan, edebiyat ile çevre, ekoloji ile kültür arasındaki ilişkileri inceleyen akım” şeklinde açıklamıştır.

Türkçesi ekoeleştiri olan ecocriticism kelimesi, William Howarth tarafından “Ecocriticism in Context” adlı makalede incelenmiş, ecocriticism (ekoeleştiri) eco ve crotis sözcüklerinden oluştuğu ve bu sözcüklerin kökeninin Yunanca oikos ve kritis kelimelerine dayandığı tespit edilmiştir (Howarth, 1996; akt. Toska, 2013: 2020-221). Ekoeleştiri, çevreci eleştiri, ekoyazınbilim, çevreci yazın eleştirisi, yeşil kültür çalışmaları gibi farklı isimlendirmelerle de anılmıştır.

William Rueckert, 1978’de kaleme aldığı “Edebiyat ve Ekoloji” adlı çalışmasında ekoeleştiri terimini kullanan ilk kişidir (akt. Yavuz, 2019: 3). 1990’lı yıllarda ise ekoeleştiri, edebiyat ve kültürel çalışmaların bir alt alanı olarak kabul edilmiştir. Akademik anlamda ekoeleştiri ise, Cheryll Glotfelty’nin çabaları sonucunda gündeme gelmiştir. Glotfelty, edebiyat ve çevre ikilisinin üzerine yapılan çalışmaların bir araya toplanmadığını fark edince antoloji oluşturması gerektiğini düşünmüştür. Bu konuyla ilgilenen iki yüze yakın akademisyene çağrıda bulunmuş ve bu fikrini açıklayıp, ilgilenenleri davet etmiştir. Birçok araştırmacıdan olumlu yanıt gelince “Ekoeleştiri Okumaları: Edebi Ekoloji’nin Dönüm Noktaları” adlı antoloji yayımlanmıştır (Ergin ve Dolcerocca, 2016: 299). Bu antolojiden sonra birçok çalışmaya imza atılmış, “edebiyat ve çevre” konulu eserlerin sayısı artmıştır. Türkiye’ye 2000’li yılların başında gelen ekoeleştirel çalışmalar gitgide yayılmaya başlamıştır. Serpil Oppermann’ın 2012’de editörlüğünü üstlendiği “Ekoeleştiri: Çevre ve Edebiyat” isimli kitap ile Ufuk Özdağ’ın 2014’te yazdığı “Çevreci Eleştiriye Giriş: Doğa, Kültür, Edebiyat” adlı kitabı bu çalışmalara örnektir. Bununla beraber Burcu Karahan, Dilek Bulut gibi akademisyenlerin konu ile ilgili makaleleri de bu alana önemli katkılar sağlamıştır. Editörlüğünü Adil Çelik ve Altuğ Ortakçı’nın yaptığı Ekoeleştiri Folklor ve Edebiyat İncelemeleri (2019) adlı eser on bir makale içermektedir. Bu makalelerin birçoğu doğrudan halk edebiyatını ilgilendirmektedir (Kardaş, 2021: 79). Bu önemli çalışmalardan da anlıyoruz ki edebiyat birçok açıdan doğa ile bir bütün halindedir ve ondan etkilenmektedir. Edebî eserler incelendiğinde, yazıldığı dönemden izler taşımaktadır ve bu izler de doğa ile birleşmiştir.

Ekoeleştiri, insan ve çevreyi ayrı ayrı incelemiş; ardından birbirleri ile olan ilişkisini ele almıştır. Ekoeleştiri ve edebiyat arasındaki ilişkinin ne olduğu sorusuna Glotfelty “ekoeleştiri en basit anlamıyla edebiyat ile fiziksel çevre ilişkisinin çalışılmasıdır” yanıtı vermiştir. Glotfelty’e göre nasıl ki feminist eleştiri, dil ve edebiyatı toplumsal cinsiyet bilinciyle inceliyorsa ve Marksist eleştiri edebî metinlere üretim şekilleri ve ekonomik sınıf bilinciyle yaklaşıyorsa ekoeleştiri de edebî çalışmalara yerküre merkezli yaklaşmaktadır (Glotfelty, akt. Arıkan, 2011: 46).

İnsan, doğa ve sanatın birbirleri ile bağlantılı olduğu kaçınılmaz bir gerçektir. Bu durum edebî eserlerde de yerini almıştır. Bu çalışmada ekoeleştiri bağlamında XIX. yüzyıl şairlerinden Esirî Baba’nın şiirleri incelenecektir. Şairin, şiirlerinde doğa unsurları ile sanatı birleştirip şiirlerine bunu nasıl yansıttığı gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Esirî Baba’nın Yaşamı ve Edebî Kişiliği

Esirî hakkında yapılan çalışmalar sınırlıdır. Hayatı, sanatı ve şiirlerini konu alan tek çalışma Mehmet Yardımcı’ya (2017) ait olup çalışmamızda

verilen şairin hayatı hakkında bilgiler bu kitaba dayanmaktadır. Esirî'yi anlamak için önce onun atasını anlatmak gerekmektedir. Babası Kasım Ağa, 18. yüzyılda yörenin en ünlü âşıklarından olan Baboğ Dede'nin dördüncü oğludur. Dedesi, Baboğ Dede bu yörede dergâhın ve yolun önderidir. Sadık Baba'yı Hacı Bektaş'tan getiren kişidir. Aynı zamanda kendi evini medreseye çevirmiş, Molla Bektaş'a Sadık Baba'nın şiirlerini yazıya döktürmüş, köy halkına ve çocuklarına ders vermiştir. Baboğ Dede'nin vefatından sonra Kasım Ağa, kardeşlerinden ayrılarak Basak köyü yakınlarında bulunan Hekimhan'ın Güvenç köyüne yerleşmiştir. Bu köyde dünyaya gelen Esirî (Mehmet), çocukluğunu ve gençliğini bu köyde geçirmiştir. Burada okuma-yazma öğrenmiş, çobanlık yapmıştır. Dedesi ve babası gibi iyi saz çalmakla beraber usta malı şiirlerin yanında kendi deyişlerini de söylemeye başlamıştır. Yakın çevresi bu deyişlerine ilgi göstermiş ve Esirî, Âşık Mehmet olarak anılmaya başlamıştır. Esirî, bir şiirinde bâdeli âşıklardan olduğunu belirtmektedir. Rivayete göre 17 yaşında iken rüyasına giren pîrin elinden bâde içmiştir.

20 yaşına geldiği zaman Hacı Bektaş'ta Feyzullah Çelebi'yi ziyarete gitmek üzere köyden ayrılmıştır. Orada Feyzullah Çelebi'den manevî himmet almıştır. Feyzullah Çelebi'nin "Söyle Esirî'm sakla sırrımı" deyişinden sonra Âşık Mehmet artık şiirlerinde Esirî mahlasını kullanmaya başlamıştır. Esirî, Güvenç köyünde evlenmiş, ileri yaşlarında Hekimhan'ın merkez köylerinden Çuhallı köyüne yerleşmiştir. Bu köyde 1329 (M. 1913) yılında 70 yaşında iken vefat etmiştir.

Esirî'nin şiirlerinin toplandığı iki büyük defter vardır. Bu defterlerden biri Hamza adlı torununda kalmıştır. Diğer defter Abdurrahman Ünlüer'de iken sonradan Avukat Cemal Özbey'e verilmiştir. Özbey'e yazılan bir mektupta anlatıldığına göre; Esirî, hayatında 17 kez Hacı Bektaş'a gitmiş ve dergâhtan elini eteğini çekmemiştir. Yine aynı mektupta yazılanlardan anladığımız kadarıyla Esirî uzun boylu, kumral, ince uzun sakallı, uzun bıyıklı bir zattır. Cemal Özbey'in vefatından kısa bir süre önce de bizzat kendisi tarafından Esirî'nin şiir defteri Mehmet Yardımcı'ya teslim edilmiştir. Bu defterde önce 250 şiir tespit edilmiştir. Ardından yapılan araştırmalar sonucu bu sayı 270'e çıkmıştır. Mehmet Yardımcı, "Esirî Baba Hayatı, Sanatı, Deyişleri" adlı kitabından başka, "Hekimhanlı Esirî" adlı eserde Esirî Baba'nın 270 şiirine yer vermiştir. Ayrıca Yardımcı, VI. Uluslararası Ahmet Yesevî ve Türk Halk Edebiyatı Semineri'ndeki bildirisinde Esirî Baba'yı Hekimhanlı Âşıklar arasında sayarak 3 şiirini yayımlamış; Milli Folklor Dergisi'nin 22. sayısında "Cönklerden Gün Işığına" başlıklı yazıda da başka 3 şiirini tanıtmıştır. "Hekimhan Folkloru ve Hekimhanlı Âşıklar" adlı kitapta da 30 şiire yer verilmiştir. Malatya Hekimhanlı olan Esirî Baba, Yardımcı'nın "Malatya'da Âşıklık Geleneği ve Malatyalı Âşıklar" eserinde de yerini almıştır. Esirî Baba, Hacı Bektaş Dergahı'na

bağlı bir âşık olması nedeniyle Yardımcı'nın 2021'de yayımlanan "Hacıbektaş Dergâhından Mahlas Alan Âşıklarda Hacıbektaş Sevgisi" adlı makalesinde de adından söz ettirmiştir.

Esirî, şiirlerinde lirazmin güzel örneklerini sunmuştur. Hece ölçüsü ile yazdığı şiirlerinde çok başarılı olmasına karşın aruz ölçüsü ile yazdığı şiirleri için aynı şey söylenemez. Hece ölçüsü olarak 8'li ve 11'li hece ölçüsünü tercih etmiştir. Aruz ölçüsü ile yazdığı şiirlerinde ise divân, gazel ve müsemmen nazım şekillerini kullanmıştır. Şiirleri sade ve samimi bir dil ile yazılmıştır. Onun için doğallık ve canlılık önemli bir husustur. Ustaca söyleyişlerinden usta âşıklar zincirinin önemli isimlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Şiirlerine yöresel dil ve mahallî kültürü aktarmıştır. Esirî'nin şiirlerinin ana duyguları aşk, gurbet, din ve tasavvuf, öğütler, yakınma-yergi ve ölümdür. Esirî'nin radyo ve televizyonlarda da yayımlanan türküleri mevcuttur.

2. Esirî Baba'nın Şiirlerine Ekoeleştirel Bir Yaklaşım

Esirî Baba şiirlerini sade, yalın bir dille yazmış ve halk ağzından kesitlere yer vermiştir. Çünkü onun için doğallık ve samimiyet ön planda olmuştur. Şiirlerinin birçoğunda doğayı yansıtmış, gözlemler sonucunda tabiat ile ilgili benzetmeler yapmıştır. Şiirlerinde hayvanlara, bitkilere, yeryüzü şekillerine, gök cisimlerine ve mevsimlere oldukça fazla yer vermiş ve çalışmamızda bu unsurlar gruplar haline ayrılıp alt başlıklarla belirtilmiştir. Her bir unsur, hakkında bilgi verildikten sonra Esirî Baba'nın şiirlerinden örnekler gösterilerek açıklanmıştır. Eserde bulunan tüm şiirler incelenmiş olup çalışmamızda konu ile ilgili birkaç örnek verilmekle yetinilmiştir. Verilen örnek şiirler, Mehmet Yardımcı'nın Esirî Baba Hayatı Sanatı Deyişleri (2017) kitabından alınmış olup şiir sonunda şiirin başlığı ve bulunduğu sayfa yazılmıştır.

2.1. Hayvanlar

2.1.1. Kuş

Kuşlar; uçuşları, ötüşleri, beslenmeleri, renkleri, kanatları, küçüklük-büyüklikleri, yuva yapmaları gibi özellikleri bakımından şiirlere konu olmuşlardır. Divân edebiyatında kuşlar, murg, murgân, tayr gibi sözcükler ile de ifade edilmektedir (Ertap, 1996: 8). Esirî, şiirinde kuşun uçmak için mecbur olduğu kanadı, tasavvufî yorumlarla şiirinde işler. Başka bir şiirinde ise kuşu beden kafesindeki cana/ruha benzetir. Kuşun kafesten uçması, kişinin ölmesi manasına gelir:

Kuş kanada bağlı eri himmetilen

Kişi Hakk'ı bulur muhabbetilen

Söyle sohbetini mürüvvetilen

Leyl ü nehâr kaynar rahmet kazanı (Mizanı, s.114)

Mâh güzelim her saatim yıl geçer
Hasretinden didem kanlı yaş saçar
Can **kuşu** cihandır kafesten uçar
Saçı Leylâ gülizâre böyle de (Böyle De, s. 35)

2.1.2. Bülbül

Esirî Baba, şiirlerinde doğa unsurlarından en çok bülbül ile güle yer vermiştir denilebilir. Şiirlerinde 100 kez bülbülü 106 kez ise gül/gülşen ifadesini kullanmıştır. Divân edebiyatı bülbül olmadan düşünülemez. O şakıyılarıyla ağlayıp inler, sevgilinin güzelliklerini anlatır. Bülbül kimi zaman âşğın kendisi iken, bazen âşğın canı, bazen de âşğın gönlü olabilir. Bülbül, güle âşıktır. Bu açıdan âşığa benzetilir. Âşık, sevgilisi olmadan yapamadığı gibi bülbül de gülü olmadan yapamaz. Divân edebiyatında bülbül, âşğın sembolü olarak ele alınır. Nasıl ki gülün dikenleri bülbülü iğneleyip yaralıyorsa sevgilinin yaptığı her hareket de âşğın gönlünü kanatır (Pala, 2004: 77).

Âşğın âhi insanı yerle bir edecek kuvvettedir. Çünkü âşık çok sever, çok değer verir ancak bir türlü karşılığını alamaz. Sevgili her zaman âşığa umut verir ama bir adım atmaz. Âşığı süründürür. Bu yüzden de âşık o kadar dertlidir ki bülbülün sürekli şakıması misali çok ahı vardır. Ayrıca bülbül doğada güzel sesi ile bilinir. Bu sesini de gül için kullanır. Âşık, sevgiliye olan aşkından bülbül gibi olur, sürekli sevgilinin kapısındadır. Esirî Baba, bülbülü hem doğada bir güzellik unsuru olarak hem de edebiyatımızdaki benzetmelerle bağdaştırarak şiirlerinde kullanmıştır.

Âşıkım âh elinden
Yandım eyvâh elinden
Bülbül gibi âhım var
Bağ-ı gülzâr elinden (Elinden, s.32)

Dedim her saatim bir yıl
Buradan ötesini sen bul
Aşkın beni kıldı **bülbül**
Fasl-ı bahâr ola deyü (Deyi, s.47)

2.1.3. Şahin

Şahin, av kuşlarının en önemlilerindedir. Yırtıcı bir kuş olma özelliği ile bilinir. Şahin, divân şiirinde sevgilinin saçlarının benzediği unsurlardan biridir. Sevgilinin saç, âşığın gönlünü bir şahin gibi avlar (Pala, 2004: 418). Şahin, yüksekten aşağıya çok şiddetli bir şekilde iner, avının etrafında dönmeden doğruca avının üzerine atılır. Bu durumlarda kendini yere çarptığı ve bu yüzden öldüğü zamanlar da olur. Şahinin başı büyük, gözleri iri, göğsü ise geniştir. Av avlamadaki mahareti ile bilinir ve ava giderken kolda taşınır (Öner, 2008; akt. Güneş, Yeşil, Öğreten, 2019: 253). Esirî, şiirinde Bozok ovalarında dolanan vahşi şahinlerden bahseder:

Yaz gelince civgaların düzgündür

Şu senin sesinden bağrın ezgindir

Bozok'un **şahini** bazı azgındır

Telli turnam uğrar mısın sılaya (Uğrar Mısın Sılaya, s.34)

2.1.4. Kartal

Kartal, yuvasını kimsenin göremeyeceği gözden uzak yalçın kayalıklara yapar. Kartal, yüksekten uçan, zâlim, güçlü, kan dökücü, asalak bir kuş olarak tanımlanır (Zavotçu, 2013; akt. Güngör, 2016: 75). Esirî, şiirinde kartalın leşe konmasına dikkat çekmiştir:

Esirî der şebi şeker sanmagil

Kartal gibi her lâşiye konmagil

İkrar verip ol ikrardan dönmeğil

Akıbet feleğin kervanı oldu (Vardır, s.185)

2.1.5. Çaylak-Daylak

Çaylak, atmacagiller familyasından olup, gündüz yırtıcı kuşları takımındandır. Çaylak kuşlarının farklı bir özelliği havadayken uyuyabiliyor oluşlarıdır. Çaylak kuşlarına Orta Çağ'da yağmacı lakabı takılmıştır. Orta Çağ'da, çaylaklar sürüler halinde gelip kasabaların sokaklarındaki çöpleri yedikleri için ilk etapta insanlar tarafından korunmuşlardır. Ancak zamanla çaylaklar yiyecekler için dövüşmeye, çocukların ellerinden yiyeceklerini kapmaya başladıkları hatta kümes hayvanlarına saldırdıkları için yağmacı kuşlar olarak anılmışlardır (<https://www.kuslar.gen.tr/caylak.html>). Aşağıdaki şiirde çaylak övülürken, kaldıramayacağı yükü yüklenen yavru deve (daylak) ise şair tarafından garip karşılanmıştır:

Yüke girdin ne çabalan tor **daylak**
Bin yıl övsen şahin olur mu **çaylak**
Yürü bire kadim zata köt kulak
Neyledin kemali cehalet derler (Derler, s.182)

2.1.6. Kumru

Kumru, güvercinden küçük, boz, gri renkli bir kuştur. Kumruların, halk arasındaki adı guguk veya üveyik/üveyktir. Kumrunun sesiyle zararlı haşerâti uzaklaştırdığına inanılır. Eşlerine olan sadakatleri herkes tarafından bilinir. Halk inanışına göre kumru eşlerinden biri öldüğünde geride kalan kumru, bir daha başka bir kumruyu sevmez, ömür boyu yas içinde yaşar. Kumru, yüksek ağaçlara, servi bulamazsa söğüt ve kavak gibi sık yapraklı ağaçlara konar. Böylece yırtıcı kuşlardan veya avcılardan kendini korumuş olur (Uysal, 2021: 200).

Kumru ile konduk dala
Beyler yüğrük şahin sala
Arap at koç yiğit bile
Er meydan aklıma düşer (Düşer, s.74)

Dağ bülbülü feryad edip şakıdı
Dudular **kumrular** imran okudu
İşte erdi gönül seher vakidi
El aman çağırır yüz bin kullar var (Beller Var, s.243)

2.1.7. Turna

Turna kuşu asırlardır Anadolu coğrafyasında insanların çeşitli konuları anlatmak için kullandığı bir semboldür. Turnanın güzellik unsurlarından olan tel; süs ve uğur alâmeti sayılır. Saz şairlerimiz turnayı gurbet teması ile sade bir Türkçe ile işlerler. Turna, Alevî-Bektaşî şiirinde ise bir haber motifidir. Bektaşîlere göre turnalar, ilâhî aşkla yola giden iman-ikrar sahibi canları; turna katarı âyin-i cemi temsil eder (Elçin, 2003: 47, 52-54). Alevî-Bektaşî meclislerinde yapılan cem âyini ile birlikte okunan turna semahı en ünlü nefeslerden biridir (Ceylan, 2003: 37). Esirî Baba da şiirinde turnanın bu sembolik anlamlarına dikkat çeken ifadeler kullanmıştır. Turna semahında geçen sarı turna tabiri, Alevî-Bektaşî gelene-

ğinde önemli bir yer tutan saz/bağlama yerine kullanılır. Turnanın çığılı bağlamanın hüznü sesine benzetilir:

Arş yüzünde çarh-ı semah tutarsın

Telli turnam uğrar mısın sılaya

Eski derde yenisini katarsın

Telli turnam uğrar mısın sılaya (Uğrar Mısın Sılaya, s.34)

Sana kelâm söyler Davudî diller

Şu senin sedâna mâildir eller

Göğsüne takayım alışkın teller

Sarı turnam sinen pârelendi mi (Parelendi Mi, s.38)

2.1.8. Suna

Bir ördek türü olan suna kuşu kültürümüzde kadını simgeler. Suna, şiirlerde özellikle seherde, sabah vakti, şafak söküncü ve gölde yüzerken betimlenir. Göl kenarında süzülmesine, yüzmesine, çırpınarak kenara çıkmasına sembolik anlamlar yüklenmiş ve her bir hareketi sevgilinin bir davranışına benzetilmiştir. Örneğin sunanın göl kenarında dururken birden suya dalması âşığı gören sevgilinin ondan kaçmasını ifade eder. Göl kenarına çıkıp sunanın göz süzmesi ise âşığa naz yapması anlamına gelir. Sunanın sürekli göle dalıp çıkması, âşığın bin türlü naz yapan neticede kendine âşığı yaklaştırmayan sevgilinin âşıktaki yarattığı üzüntüyü simgeler (Yılmaz, 2011: 236).

Çevrinir sunalar göller içinde

Sefil Mecnun gezer çöller içinde

Acep bulunur mu eller içinde

Benim gibi bahtı kara böyle de (Böyle De, s.35)

2.1.9. Güvercin

Güvercin kolay eğitilebilen, yuvasına geri dönmeyi bilen ve uzun mesafe uçabilen bir kuş türüdür. Bu özellikleri açısından haber getirme amacıyla kullanılır. Posta kuşu olarak da anılır. Güvercinin takla atma gibi yetenekleri vardır ve şiirlere yansır (Ertap, 1996: 57). Sözlü ve yazıya aktarılan kaynaklarda, Alevî-Bektaşî inanışları bağlamında birden fazla hayvana bürünme ve kimliğini gizleme motifine yer verilir (Taşgın ve Solmaz, 2012: 108). Güvercin, uyumlu, munis, saygın, mütevazı, vakarlı

ve sakin bir hayvan olması sebebi ile güvercin donunda görünmek sık bahsedilen bir husustur (Ocak, 1983, akt. Taşğın ve Solmaz, 2012: 108). Esirî güvercin donunda/kılığında gördüğü erenlerden bahsetmektedir:

Ey gaziler bu gün seyran içinde

Güvercin donunda geleni gördüm

Elif taç başında nikâp yüzünde

Darı çecde namaz kılanı gördüm (Gördüm, s.160)

2.1.10. Balık

Divân edebiyatında mâhî olarak adlandırılan balık, deniz veya su içerisinde bulunur. Uzunluğu, şekli, rengi, üzerinde bulunan pulları açısından ele alınır. Ağ veya olta ile yakalanışları bakımından âşığa benzetilir (Pala, 2004: 294). Esirî Baba, Hz. Yunus'un balık tarafından yutulması mucizesini şiirinde konu etmiştir:

Karnında sakladı Yunus'u **balık**

Balık bahane oldu emretti Hâlik

Dört kapı erkânını verdiler salık

Gizli sır içinde ayana geldim (Geldim, s.151)

2.1.11. Mâr

Mâr yılan anlamına gelir. Şiirlerde yılanın uzunluğu, rengi, zehri, yuvası ele alınır. Divân şiirinde yılan, şekil bakımından sevgilinin saçlarına ve âşığın âhına benzetilir (Pala, 2004: 297). Sevgilinin saç, âşığın boynuna dolandır. Masum gibi gözüke de sevgilinin saçlarına dokunmak, yılanla oynamak kadar tehlikelidir (Ertap, 1996: 205).

Ehl-i beyti bir bilmeyen

Gülşen deyi hâra düştü

Bakı şeydâya yetmeyen

Nefs elinden **mâra** düştü (Düştü, s.82)

2.1.12. Emlik

Süt emme çağında olan kuzuya yahut tokluya ve ondan küçük süt kuzusuna emlik denir (Biray, 2000: 69). Şair, Kerbelâ'ya yolladığı hediye emlik yerine kendisinin kurban olarak istendiğini belirtmektedir:

Kerbelâ'ya yolladım bir yavru **emlik**
Eylen dedim eylenmedi bir demlik
Dedim mahbup ne gördün benden kemlik
Dedi kurban için ister hah beni (Vah Beni, s.37)

2.1.13. Koyun

Koyun küçükbaş hayvanlar arasındadır. Sayıca çokluğu, gözlerinin güzelliği, postunun yumuşak olması ve renginden ötürü ele alınır. Koyunlar sürü halinde dolanırlar ve başlarında onları yöneten bir çoban vardır (Ertap, 1996: 150-151).

Fakirlerin hali vardır yamana
Hiç ere gelmedik böyle zamana
Koyunlan tutuşturduk samana
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.278)

2.1.14. Davar-Sığır

Davar, keçi ve koyunların tümüne verilen genel addır. Sığır ise büyükbaş hayvandır. Yedikleri şeyler de farklılık gösterir. Esirî şiirinde bunu şöyle ifade eder:

Davar yaprak yemez **sığır** samanı
Ne ot kaldı ve ne küşne gümanı
Birer birer kuyruklama zamanı
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.279)

2.2. Bitkiler

Doğanın büyük bir parçası olan bitkiler (nebâtât), edebiyatımızda da büyük bir yer kaplamaktadır. Bahçe, çiçekler, ağaçlar ve bunların çeşitleri farklı teşbihlere konu olmuştur:

Korusuz bahçede **nebâtât** bitmez
Ham olur meyvası ârifler tatmaz
Bin nasihat etsen câhiller tutmaz
Gül dururken hâra minnet çekilmez (Çekilmez, s.268)

2.2.1. Bağ (Bostan/Bahçe)

Bağ, genel anlamı ile büyük bahçe demektir (Devellioğlu, 2010: 72). Geniş tanımını ile gül, sümbül, menekşe, lâle gibi çiçeklerin yetiştirildiği bahçe anlamı taşımaktadır (Şentürk, 2017: 21). Bağlarda, sevgiliye ait tüm güzellikler yer alır. Çiçeklerden, ağaçlardan, meyvelerden bahsediliyorsa bağdan da söz edilir. Sevgilinin yüzü ve yanağı bahçeye benzetilir (Pala, 2004: 53). Bağ ile bülbül ve güller de birlikte şiire konu edilir:

Hasta ışık geldik sağa
Çok imdat ettik tutsağa
Bir bülbül kondu bu **bağa**
Sedâsı var görünmedik (Erinmedik, s.58)

Muhabbet **bağında** güller
Zar eder garip **bülbüller**
Mah yüzünde çifte haller
Gün gibi ayarı üstadım (Üstadım, s.60)

2.2.2. Ağaç

Divân şiirinde birçok ağaç adı geçmektedir. Bunların en bilindik olanları arasında servi, çam, ardıç, meşe gibi türlerdir. Kış geçip de bahar gelince çiçekler açar, bülbüller öter, ağaçlar uzar ve doğa yeşerir:

Şita geçti bahar oldu
Garip bülbüller efgânda
Ağaçlar burcu gösterdi
Çiçekler çıktı seyranda (Seyranda, s.270)

2.2.3. Servi

Servi, divân şiirinde birçok benzetmeye konu olan hatta en çok adı geçen ağaçlardan biridir. Uzun boylu olması bakımından sevgilinin boyuna benzetilir. Yaz-kış yeşil olan bir ağaçtır. Hafif esen rüzgârla salınışı, sevgilinin nazlı yürüyüşünü hatırlatır (Pala, 2004: 400).

Dost dostun cevri ni çekegelmiştir
Aşka düşen nemi dökegelmiştir

Serviler kaddini bükegelmiştir

Hırâmânı gezişine doyamam (Sayamam, s.39)

Nerede bittin ey **servi** kamet

Sebze-zâr olmuş rengin tamamet

Goncanı döğme elvân hidâyet

Merdi bekâdır erdir esrârım (Esrârım, s.84)

2.2.4. Fidan

Fidan, hem ince ve uzun oluşu ile hem de genç ve taze olması yönüyle kültürümüzde sevgili için güzel bir benzetme unsuru olarak kullanılır (Felek, 2007; akt. Yücel ve Özüygun, 2020: 39). Esirî, şiirinde kara çalı ile fidanın farkını ortaya koymuş ve vefâsız sevgiliyi kara çalıya benzetmiştir. Vefâ gösteren sevgili ise fidan gibi taze ve yeşildir:

Pes bu fâni sana kalmaz

Döner çarkı karar bulmaz

Kara çalı **fidan** olmaz

Yâr mı sandın bî-vefâyı (İntihayı, s.56)

2.2.5. Şükûfe/Çiçek

Şükûfe, çiçek manasına gelir. Karlar ortadan kalkıp bahar gelince açan rengârenk çiçekler şiirde konu edilmiştir:

Yedi kar yer gelüp coşa

Otaklar köşe-be-köşe

Şükûfe geldi cümbüşe

Açıldı cümle elvânda (Seyranda, s.270)

Hayâlin kovarım leyl ü nehârda

Mâh yüzün ol **çiçek** açar bahârda

Şâh yolun gözler vardır seherde

Şavk verir mâh yüzün bu bir mâhım var (Âhım Var, s.171)

2.2.6. Gül/Gonca (Gülistân/Gülşen/Gülzâr)

Açılmamış çiçek, tomurcuk anlamına gelen gonca, divân şiirinde açılmamış ve küçük olmasından ötürü sevgilinin ağzı ile özdeşleştirilir. Goncanın gülmesi, açılması anlamına gelir. Kapalı haldeyken içinde sırlar saklayan gonca, açıldığı zaman tüm sırları dökülmüş gül haline dönüşür (Pala, 2004: 168). Türk edebiyatında önemli bir role sahip olan gül, Esirî Baba şiirlerinde de sıklıkla kullanılmıştır. Şekli, rengi, kokusu gibi kendine has özellikleri açısından birçok yerde farklı yorumlanmıştır. Gül, Hz. Peygamber'i temsil eder. Ahmedî'nin "Çün çiçekler gülde hoşlık buldılar / Kendülere anı sultân kıldılar" beytinde ifade edildiği gibi gül çiçeklerin sultanı olarak görülür (Şentürk, 2022: 365). Rengini, bülbülün kanından alır ve sevgilinin yanaklarına teşbih edilir. Gonca durumunda iken küçüklüğü bakımından sevgilinin ağzına benzetilir. Divân edebiyatına göre gül, sevgili; bülbül ise âşıktır. Gül, bülbüle eziyet etmekten hoşnuttur. Eğer ki bülbül cesaret edip de gülün yanına yaklaşmaya çalışırsa dikenlerini ortaya çıkarır ve bülbülü yaralar. Gül ile beraber gonca, gülşen, gülistan, gülzâr kelimeleri de kullanılmıştır. Gülşen de gülistân da gül bahçesi manasına gelmektedir:

Peşinden tuttuk bir merdin ilete bizi dergâh

Mâh cemâli **gonca** verdin kerem kıl kalan günaha (Günaha, s.48)

Garip bülbül **gülistâna** zâr eder

Kadir Mevlâm yok işleri var eder

Aşk ateşi de sineme kâr eder

Bu çarh-ı gerdünde rahatım mı var (Var, s.41)

Esirî uzatma dilin

Hâr olup yanında **gülün**

Güldür arzusu bülbülün

Neylersin kılıp hikâyet (Hıyânet, s.81)

Esirî der derdi dili handanım

Cemalin görelî hâke yeksânım

Gülşenim bahârım bağım bostânım

Bülbülüm **gülzârım** yazım güzel şâh (Şâh, s.106)

2.2.7. Lâle-Sümbül

Lâle, sümbül, gül, reyhan gibi çiçekler baharın gelmesi ile kendini gösterir. Lâle çoğu zaman divân şiirinde kırlarda açan kırmızı gelincik çiçeği olarak bilinir. Ortasında bulunan karalık sebebi ile üzerinde ben olan bir yanağa benzetilir (Pala, 2004: 284). Divân şiirinde sümbül ise, şekli ve kokusu yönüyle sevgilinin saçlarına teşbih edilir (Pala, 2004: 414).

Şeriattan tarîkati bulu gör

Marifetten hakîkati dolu gör

Firdevs bahçesinde gonca gülü gör

Lâle sümbül biter reyhan görünür (Gülşen Görünür, s.197)

Seherde öter bülbülüm

Açılmış **lâle sümbülüm**

Dost bağına uğradıydım

Anınüçün çoğum benim (Benim, s.61)

2.2.8. Reyhan

Reyhan divân şiirinde şekli ve kokusu yönüyle ele alınır. Sevgilinin saç ve ayva tüyleri reyhana benzetilir (Pala, 2004: 376). Reyhanın ma-vi-mor renginin solması ile dünyanın fâniliği arasında ilişki kurulmuştur:

Duydum **reyhan** elvânını soldurmuş

Fâni mülkünden meyitin kaldırmış

Sordum bir âşık nazar aldırılmış

Sanarım dünyanın vârisi gitti (Gitti, s.132)

2.2.9. Zambak

Güzel ve iri çiçekli, türlü renklerde ve seksen kadar çeşidi bulunan bir süs bitkisi olan zambak, şiirlerde renginden ötürü ele alınır (Zavotçu, 2013: 807-808). Zarafeti ve beyazlığı ön plandadır. Zambağın divân şiirinde ismine çok sık rastlanan bir çiçek olduğu söylenemez. Daha meşhur olan gül, lâle, nergis, sümbül gibi çiçekler sevgilinin güzellik unsurları olan yüz, yanak, göz ve saç ile özdeşleştiği için zambak daha geri planda kalmıştır. Bunun yanı sıra gül ve lâlenin tasavvufta derin anlamlara sahip olması ve lâlenin 18. yüzyılda (Lâle Devri) kazandığı şöhret bu çiçeklerin

şiiirde daha çok konu edilmesinde etkili olmuştur. Yine de zambak zarif görünümü, uzun boyu, beyaz rengi ve sarı tohumları ile şairlerin hayal dünyalarında farklı imgeler yaratmayı başarmıştır (Demir, 2021: 134).

Gel Esirî urma nadâna aşlak

Ârif isen hâl ehline gönül tak

Gülşene gel diye çağırır **zambak**

İnanmazsan yürü nidâsına bak (Bak, s.137)

Celalinden nikâbını kaldırdı

Yeryüzünü nebât ile doldurdu

Bülbül gülistâna zârı kıldırdı

Zambak gibi methin okur dudular (Yediler, s.179)

2.2.10. Yasemin-Karanfil

Yasemen (yasemin), beyaz, kırmızı ve sarı renklerde güzel kokulu çiçeklere sahip bir bitkidir (Zavotçu, 2013: 779). Divân şiirinde genellikle sevgilinin yanağıyla ilgili olarak rengi, kokusu ve yaprağı dolayısıyla anılmaktadır (Pala, 2004: 480). Şifalı bitkiler arasında olan karanfil, klasik Türk şiirinde sevgilinin beni olarak anılmaktadır. Aynı zamanda karanfil sevgilinin yüzü, yanağı, zülfü benzetmelerinde de yer alır (Kaya, 2015: 304). Esirî şiirinde bu çiçekleri bahçenin güzellik unsurları olarak ele alır:

Açıldı **yasemin** bağda

Erişti nevbahar çağda

Karanfiller durur sağda

Ne hikmet doğru süphanda (Seyranda, s.271)

2.2.11. Çalı

Yerde büyüyen, kolayca ateş yakmaya yarayan ince kuru ağaç dallarına veya kuru otlara çalı denmektedir. Doğada fazlasıyla bulunan bu unsur şiirlere de yansımıştır. Önemsiz, basit ve küçük şeyler için sembol olarak kullanılır:

Çalıya çırpıya hâra dağlanma

Eğer bülbül isen güle doğru gel

Bî-vefânın ikrarına bağlanma

Mansur'un gittiği yola doğru gel (Doğru Gel, s.142)

2.3. Gök Cisimleri

2.3.1. Güneş

Âfitab, hûrşid, mihr ve şems kelimeleri de güneş yerine kullanılır. Divân şiirinde ısı, ışığı ve parlaklığı bakımından ele alınır. Yüzüne bakılmaması ve göz yaşartması açısından da sevgiliye benzer. Canlıların hayat kaynaklarından biridir. Aynı zamanda değerli madenlerin oluşmasında büyük rol oynar. Bu açıdan güneş, gök cisimlerinin sultanıdır. Sevgili, yüzünün parlaklığı, sıcaklığı ve ışıltısı açısından güneşe teşbih edilir. Bazen de güneş, güzelliğini sevgiliden alır (Pala, 2004: 176-177).

Ne seyrandır âşıklara temaşâ

Vahdetler kurulup geliyor coşa

Âfitap hüsnünde gözler kamaşa

Dâr-ı Mansûr olup durdum erenler (Erenler, s.183)

Bir cemâl seyr ettim hasbeten lillâh

Arş yüzünde **şems** ü kamer mâh gibi

Bülbül gül kılardım nâle-i gâh gâh

Bakarım yoluna ayn-i râh gibi (Gibi, s.120)

Şensin var eyleyip veren nasibim

Yürekte yaraya merhem tâlibim

Medet mürvet **güneş** yüzlü habîbim

Seni görmeyeli gam delisiyim (Delisiyim, s.156)

2.3.2. Mâh/Kamer/Ay

Kamer, ay, hilal, bedr, mâh, meh kelimeleri de ay için kullanılır. Ay, ışık kaynağıdır. Işığı ateş değil nurdur. Geceye ışıltısını ve güzelliğini verir. Bu nurlu yüzüyle ay, sevgilinin ta kendisidir. Ona kimse dokunmamış, hatta yanına bile yaklaşmamıştır. Uzaktan seyredilir, her zaman aynı yerde bulunmaz, herkese yüksekte bakar, onun yanına ulaşabilecek biri

yoktur ve tüm karanlığı ihtişamlı ışıltısı ile aydınlatır. Sevgilinin yüzü, yanağı, alnı ay gibidir. Hatta âşığa ve dolayısıyla şairlere göre sevgili aydan daha üstün, daha güzel, daha parlaktır. Ayın üzerinde bulunan siyah lekeler sevgilinin yüzündeki ayva tüylerine benzetilir. Güneş göklerin sultanı ise ay onun veziridir (Pala, 2004: 42).

Mâh yüzünde haller bin hazne keser
Yüz bin dahi versem bir telin küser
Cem etsem âlemi dersem sert eser
Yine değişmez dostun tek bir telini (Telini, s.127)

Gökyüzünde şems ü **kamer ay** mısın
Halim bilir her derdime tay mısın
Doğru söyle benim kaşı yay mısın
Sehvile mi uğrattın yolları dostum (Malları Dostum, s.158)

2.3.3. Asumân-Bulut

Divân edebiyatında asumân; gök, gökyüzü, felek anlamında kullanılmıştır. Gökyüzündeki unsurlardan biri de buluttur. Bulut, güneşin önüne geçtiğinde güneşin ışığını kestiği gibi; saç da bir bulut gibi sevgilinin güneş gibi parlayan yüzünün üstüne gölge düşürür:

Şems önünde kim **bulut** durmuş kazayı **asumân**
Tutma perde ey zülûf ruhsâr önünden şöyle dur (Dur, s.368)

2.4. Yeryüzü Şekilleri

2.4.1. Dağ-Kaya

Dağlar, yer kabuğunun yüksek, eğimli yamaçlarıyla oldukça geniş bir alana yayılmışlardır. Şiirimizde dağlar, acının, feryad ve figânın yankılandığı yerlerdir. Dağlar bile sevgilinin ayrılığına dayanamaz ve inler:

Geçti fasl-ı bahâr sarardı bağlar
Döküldü irengi hezan oluptur
Bu firkat elinden inledi **dağlar**
Onulmaz yaralar hicran oluptur (Oluptur, s.257)

Cibril ile vurdum deryâya kanat
 Çok **kayalar** kestim dediler Ferhat
 Bir vakitte oldum seyirde üstat
 Belur sermayede kâr ile geldim (Nur İle Geldim, s.154)

2.4.2. Sahrâ/Çöl

Lügatlerde ova, düzlük alan anlamına gelen sahra, şiirlerde çöl manasında da kullanılmaktadır. Şiirlerde gönül genişlik bakımından sahraya benzetilir. Âşık, sevgilinin aşkından Mecnun gibi kendisini çöllere vurur (Kaplan ve Çomoğlu, 2016: 230). Şiirlerde divânelerin âvâre bir şekilde çölde gezmesi konu edilir:

Bana derler ey sevdalı
 Hep sana güldürdün eli
 Gezerim **sahrâyı çölü**
 Muhabbettir işim benim (Benim, s.61)

Gel Esirî aşka düştü ta olasin berkarar
 Rûz u şeb gibi eyle **sahrâda** zârı zâr
 Gel nikâbı kaldırıp eyle cemâlin aşikâr
 İstima ettim duhânın âşıkı derde salar
 Mürde-i ihyâ kılar darü'l-amandır sözlerin
 Âşıkâ sevda verir yani ki âhu gözlerin (Âhu Gözlerin, s.383)

2.4.3. Deniz-Okyanus

Divân edebiyatında deniz anlamına gelen; bahr, bihâr, umman, deryâ gibi sözcükler de sık kullanılmıştır. Büyüklüğü, derinliği, sonsuzluğu ve gökyüzünden almış olduğu rengi ile şiirlere yansımaktadır. Deniz, bitmez tükenmez hazine niteliğindedir (Pala, 2004: 111).

İrakipler bizi taşlar
 Her daim hasede başlar
 Duydunuz mu siz kardaşlar
Bahriyiken umman olduk (Sultan Olduk, s.59)

Hazer et bu usul işten
Pâk olasın gıll u gışten
Sakın yelkenini kıştan
Bu **deryâda** gark edersin (Terk Edersin, s.66)

2.4.4. Nehir-Göl

Esirî, şiirlerinde konu ile ilgili bağlantılı olan bazı nehir ve göllerden isimleri ile bahsetmiştir:

Harmandalı güzelinden geçersin
Urum il(i)ne doğru kanat açarsın
Yarın **Seyfe göllerinden** geçersin
Telli turnam uğrar mısın sılaya (Uğrar Mısın Sılaya, s.34)

Benim için dalgalanıp coşkuna
Senin şânın rahmeylemek düşküne
Hünkâr Hacı Bektaş Veli aşkına
Fırat suyu Kerbelâ'ya varınca (Kerbelâ'ya varınca, s.85)

Ferhat Şirin için **kayalar** kesti
Gönül arzu çeker gül yüzlü mesti
Niçe kahramanın bu dünya dostu
Sual eyle niçe murat almıştır (Salmıştır, s.186)

2.4.5. Pınar

Yerden kaynayarak çıkan suya pınar adı verilmektedir. Esirî'den seçtiğimiz örnek şiirde akarsuların ve pınarların kurduğuna dikkat çekilmiştir. Bu da çevresel sorunlardan biridir. Günümüzde bu sorun daha da şiddetli bir hâl almaya başlamıştır:

Ne akarsu kodu ne de bir **pınar**
Günden güne birer Halebi yağar
Abrılın beşine kalırsa eğer
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.279)

2.5. Mevsimler

2.5.1. İlkbahar/Nevbahar

Kuzey yarımkürede, gündüz ile gecenin eşitlendiği 21 Mart'ta başlayıp 22 Haziran'daki gündönümü ile bittiği varsayılan, kış ve yaz arasındaki mevsimdir (Zavotçu, 2013: 103). Divân edebiyatında en çok adı geçen mevsimdir. Çünkü sevgiliye benzeyen tüm çiçeklerin bu zamanda çıkması ve bu dönemde en güzel hâle gelmesi, onu değerli kılmıştır. Bahar mevsimi, tüm kış boyunca evinde durup canı sıkılan herkesin bağda bahçede gezdiği mevsimdir. Bu mevsimde her şey taze ve canlıdır. Bahar, gençliğin mevsimidir. Kışın içkiye tövbe edenler bu mevsim uğruna tövbelelerinden vazgeçerler (Pala, 2004: 54-55). Divân edebiyatında ilkbahar kelimesi nevbahar biçiminde de kullanılır.

Sevdiğimdir Esirî'nin meşkinden
Seyreyledim **bahar** ayı coşkundan
Gördüm ki oturmuş cennet köşkünden
Firdevsi otağlar nereden sana (Nereden Sana, s.94)

Bu dalgadır âşıkların bağladığı
Erişmiş **nevbahar** hupluğuna çağı
Şu gönlün evinin bostanı bağı
Ol hal ü nâzenden uyana deyi (Deyi, s.133)

Bahar eyyamında solar mı güller
Kesildi kervanın tutuldu yollar
Ya buna tahammül olur mu eller
Kader böyle imiş yok çarem (Yok Çarem, s.147)

2.5.2. Yaz

Yaz gelince, havaların ısınması ile âleme canlılık ve hareketlilik gelir. İnsanların, kuşların, denizin, semânın sesi meydanlarda dolaşır. Aşağıdaki dörtlükte yaz ve kış kelimeleri kullanılarak tezat sanatına başvurulmuştur:

Cemâlin görünce ey burcu alâ
Çok şükür maksudum veriptir Mevlâ
Senin hasretinden dedim vaveylâ
Geçti şitâ erdi baharı **yazlar** (Nâzlar, s. 241)

2.5.3. Güz/Hazan

Sonbahar; ölümlük, ihtiyarlık, bitkinlik sembolüdür. Âdeta bu mevsim; yaşlanmış, saçlarına beyaz düşmüş bir insandır. Gül bahçesini soldurur, yapraklarının dökülmesine sebebiyet verir. Tatlı esen rüzgâr yerini sert poyraza bırakır. Yapraklar altın rengine döner ve bu renk âşığın bitkin olan yüzünün rengidir (Pala, 2004: 200). Aynı zamanda hazan, hüznün vaktidir ve ayrılıklar bu dönemde gerçekleşir. Âşıklar, sevgililerinin hasretiyle yaşamaya bu dönemde başlar:

Senin aklın kıldı beni mestane
Mecnun gibi düştüm bir çölistane
Gezerken duş geldim çeşmi mestâne
Güz geçer sevdiğim sana kıyamam (Sayamam, s.39)

Bu gülşende ömrüm **hazan** olursa
Düşüp burcu beden viran olursa
Azrail de cana mihmân olursa
Gözüm kan yaş dilde firkatim mi var (Var, s.41)

2.5.4. Kış/Şita

Kış mevsimi, havanın soğuması, rüzgârın sertleşmesi, kar yağması gibi olumsuz hava şartlarından ötürü insanların evlerine kapanmak zorunda kaldığı mevsimdir. Kışın insanlar evdeki erzağı dikkatli tüketir ve baharın gelmesini iple çeker:

Darb-ı şedid oldu eyyâm-ı **şita**
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli
Bunaldım ben buğda koma ağ yeli
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.278)

Kandık **zemheriye** güvendik yaza
Erzak tükendi kail olduk aza
Bu yıl ne çok fırsat verdin bu yaza
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.278)

2.6. Hava Olayları

2.6.1. Rüzgâr

Yel, esinti, bâd, nesim gibi farklı isimleri bulunan rüzgâr, divân şiirinde sıklıkla kullanılan bir mazmundur. Bâd-ı sabâ sevgilinin kokusunu bir postacı gibi âşığa taşır (Pala, 2004: 381-382). Esirî, şiirinde bâd-ı sabâ yeli dışında bir de poyraz rüzgârını konu etmiştir. Poyraz, kuzeydoğudan çoğunlukla fırtına şeklinde eser ve dondurucu soğuklara neden olur:

Bâd-ı sabâ sana arzuhal düzem

Başın için var da yara böyle de

Urum ellerine bir nâme yazam

Yandı yürek döndü nâra böyle de (Böyle De, s.35)

Seni seven âşık aklın yitirir

Âhir bir derdini bine yetirir

Gördüm seher vakti kavmim getirir

Eser **bâd-ı sabâ yelleri** dostum (Malları Dostum, s.158)

Deli **poyraz** yüz tutturdu bıçağı

Dökülüyor çoluk çocuk ocağı

Bu kar kaldı Ağustos'a sıcağı

Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.278)

2.6.2. Kar

Bir yağış türü olan kar, atmosferdeki su buharının donmasıyla oluşur. Ayrıca karın fazla yağdığı yerlerde, kar yüzünden yolların kapanması ve hayatın durma noktasına gelmesi şiirde konu edilmiştir:

Kar yağdı tutuldu yollar

Beş gündür katırcı handa

Kalkacak günleri kaldı

Dahi iki eli kanda (Kanda, s.43)

2.6.3. Yağmur

Yağmur yağınca doğaya canlılık gelir. Yağmur ve baran kelimeleri şiirde genellikle bulut, çiçek, bahar, gül gibi kelimeler ile bir arada kullanılır. Esirî, şiirinde sepken ve çepel adı verilen farklı yağmur türlerinden bahseder. Sepken, rüzgârlı havada yağın yağmur anlamına gelir. Sulu kar veya dolu anlamlarına da gelen çepel ise Mart ayında yağdığına ekine zarar vermesi dolayısıyla istenmeyen bir durumdur:

Sepken çepel geçirirse deli Mart
Şimdiye kailik işte dert o dert
Sağ salim canını kurtaranlar mert
Kerem edip ihsan eyle ağ yeli (Ağ Yeli, s.279)

2.7. Anâsır-ı Erbaa

Anâsır-ı erbaa; toprak, hava, su ve ateşten oluşan dört unsur anlamına gelir. Varlık âlemi, çâr unsur da denilen bu dört unsurdan oluşur. Ateşin tabiatı sıcaklık, havanın soğukluk, suyun yaşlık, toprağın ise kuruluştur. Bunlar, canlıların hayat kaynağıdır. Bu unsurlar şiirlerde birlikte veya ayrı olarak da kullanılabilir (Pala, 2004: 23).

Kün kelâmın **çar anâsırdan** yarattı âdemi
Esselâm ey menbe-i feyz-i hidâyet esselâm (Esselam, s.359)

Âdem el bağladı secdeye durdu
Çar anâsır üç noktayı kurana
Melekler tecelli bâbına vardı
İblis lâin benlik etti varana (Varana, s.92)

2.7.1. Toprak

Toprak yaşamın başlangıcı kabul edilirken aynı zamanda yaşamın sonudur. Toprak içinde değerli hazineler barındırır. Toprak en aşağıda bulunur, böylelikle tevâzu sembolüdür. Âşık toprak olup, sevgilisinin üzerine basmasını diler (Pala, 2004: 183). Esirî, Hz. Hüseyin'e duyduğu aşk ile Kerbelâ'nın yolunda toprak olmak ister:

Kerbelâ aşkına **hâk** olmaktır niyetim
Mâhî hüsnün görelî hiç dilde yoktur takatim (Yoktur Takatim, s.406)

2.7.2. Hava

Hava, bütün canlıların hayatta kalabilmesi için soluması gereken renksiz, kokusuz, akışkan gaz karışımıdır. Şiirde rüzgâr, esen hava olarak düşünölmelidir:

Aşkın gemisini ummana salıp
 Demedim mi sana menzilden kalıp
 Fühalik **rüzügâr** estikçe gelip
 Götürür girdaba düşürür seni (Şaşırır Seni, s.126)

2.7.3. Su

Su, canlılığın ve hayatın temel kaynağıdır. Yaşam kaynağı olan bir unsur olarak suyun şiire yansması kaçınılmaz bir durumdur. Şiirlere sonsuzluğu, bolluğu, rengi, akıcılığı gibi nitelikler bakımından ele alınır.

Ulu **sular** gibi akıp cûş eyle
 El-fakru fahri ol hırka pûş eyle
 Bir kâmil mürşitten bâde nûş eyle
 Andelipler gülizâra bağlandı (Yare Bağlandı, s.110)

2.7.4. Ateş

Devellioğlu (2010: 55) lügatinde ateşi, gerçek anlamı ile od, hârearet, kızgınlık olarak tanımlar. Divân edebiyatında ise âşğın içinde hissettiği aşkın ızdırabı olarak bilinir. Ayrıca âşğın sevgilisine duyduğu özlem de bir ateş misali yüreğini yakıp kavurur. Aşk ateşi, âşğın gözünde tutuşur, gönlünde alevlenir. Âşık, ateşini söndürmek adına suya ihtiyaç duyar ve bunun için gözyaşlarını kullanır ancak o ateş hiçbir zaman sönmez. Âşğın gözyaşlarının eksikliğinden değil, sevdasının ateşinin çokluğundan ötürü sönmez. Su ile beraber hava da vardır ama o da işe yaramaz çünkü âşğın âhı ile ateşi hararetlendirir (Pala, 2004: 41).

Ateşim koylanır tütünüm tüter
 Şimdi bahçemizde yâd bülbül öter
 Âşıklara bu dert ölümden beter
 Dost bir yana gitti ben ayrı düştü (Ayrı Düştü, s.266)

SONUÇ

Türk edebiyatında doğanın sanatla yoğrulması gayet tabii yollardan gelişmiştir. Hem yaşanan coğrafya, hem de yaşam tarzı buna uygundur. Şairler, doğadan ilham alarak sanatlarını icra etmişlerdir. Özellikle halk şairleri ve divân şairleri, gerek gerçek anlamları ile gerekse çağrıştırdıkları sembollerle doğanın neredeyse tüm unsurlarını eserlerinde kullanmışlardır. Sanatçıların “sanat, toplum içindir” anlayışını benimseyip doğaya karşı sorumluluk beslemeleri ve bunu eserlerine yansıtmaları insanlara örnek olmaları açısından önemli bir adımdır. Bu bilinçle yazılmış eserler, insanlarda çevre bilinci oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Çalışmamızda, Esirî Baba'nın şiirleri ekoeleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Şiirlerinin çok büyük bir kısmının tabiatın feyiz aldığı söylenmek mümkündür. Genel olarak, yapmış olduğu teşbihler çeşitli doğa unsurları üzerine kuruludur. Çalışmamızda, Esirî Baba'nın şiirlerinde ilham aldığı hayvanlar, bitkiler, gök cisimleri, hava olayları, anâsır-ı erbaa gibi doğanın vazgeçilmez unsurları şiirlerinden örneklerle gösterilmeye ve açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün sanat, doğanın taklididir ve doğa var oldukça sanat da var olacaktır.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- ARIKAN, A. (2011). “Edebî Metin Çözümlemesi ve Ekoeleştirî”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 1/1, 43-51.
- BİRAY, N. (2000). “Hayvancılık Terimleri ile İlgili Bir Makale ve Bazı Küçükbaş Hayvancılık Terimlerimiz-2”. *Milli Folklor Dergisi* 12/47, 61-78.
- CEYLAN, Ö. (2003). “Klasik Türk Şiirinde Turnaya Dair”. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 9/28, 35-42.
- DEMİR, H. (2021). “Zanbak ve Klasik Türk Şiirindeki İzleri”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 27, 127-157.
- DEVELLİOĞLU, F. (2010). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- ELÇİN, Ş. (2003). “Türk Halk Edebiyatında Turna Motifi”. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 9/28, 43-56.
- ERGİN, M. ve DOLCEROCÇA, Ö. N. (2016). “Edebiyata Ekoeleştiril Yaklaşımlar: Ekoşir ve Elif Sofya”. *SEFAD*. 36, 297-314.
- ERTAP, Ö. (1996). *Divân Şiirinde Hayvan Motifi*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir Üniversitesi.
- GÜNEŞ, Ö., YEŞİL, A. ve ÖĞRETEN, N. (2019). “Hüs ü Aşk'ta Anlam Çeşitliliği Yönünden Kuşlar”. *İstanbul: RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, 239-260.
- GÜNGÖR, Ö. (2016). “Divân Şiirinde Mitolojik Bir Unsur Olarak Kartal Figürü”. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları*, 1/2, 70-79.
- HUGO, V. (2016). “*Sefiller I*”. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- KAPLAN, M. ve ÇOMOĞLU, S. (2016). “Klasik Türk Şiirinde Sahrâ”. *Journal of Turkish Language and Literature*, 2/1, 230-266.
- KARDAŞ, C. (2021). “Âşık Dâimi'nin Şiirlerine Ekoeleştiril Bir Yaklaşım”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 100, 77-96.
- KAYA, B. A. (2015). “Klasik Türk Şiirinde Şifâli Bitkiler Üzerine Bir Deneme”. *Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15, 263-314.
- OPPERMANN, S. (2012). *Ekoeleştiril Çevre ve Edebiyat*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- PALA, İ. (2004). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- SEZER, M. A., ve YİĞİTOĞLU, M. (2019). “Âşık Veysel'in Şiirlerine Ekoeleştiril Bağlamında Bir Yaklaşım”. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 568-579.
- ŞENTÜRK, A. A. (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu I*. İstanbul: OSEDAM.

- ŞENTÜRK, A. A. (2017). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2*. İstanbul: OSEDAM.
- ŞENTÜRK, A. A. (2019). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 3*. İstanbul: DBY Yay.
- ŞENTÜRK, A. A. (2020). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 4*. İstanbul: DBY Yay.
- ŞENTÜRK, A. A. (2021). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5*. İstanbul: DBY Yay.
- TAŞĞIN, A. ve SOLMAZ, B. (2012). “Hacı Bektaş ve Hacı Toğrul Karşılaşması: Güvercin ve Doğan Donuna Bürünme”. *Turkish Studies Dergisi*, 7/1, 105-129.
- TOSKA, S. (2013). “Çevre ve Ekoloji Kavramlarının Ekoeleştirel ve Kapitalist Söyle Bağlamında İncelenmesi”. *Humanitas*, 2, 219-234.
- UYSAL, Y. (2021). “Halk ve Divân Edebiyatı Müsterekliği Bağlamında Karacaoğlan Şiirlerinde ve Bâkî Divânı’nda Kumru Kuşu”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5, 195-206.
- YARDIMCI, M. (1993). *Hekimhan Folkloru Ve Hekimhanlı Halk Şairleri*. Malatya: Açıksoz Yayınları.
- YARDIMCI, M. (2017). *Esirî Baba Hayatı, Sanatı, Değişleri*. İstanbul: Özgül Yayınları.
- YARDIMCI, M. (2000). *Hekimhanlı Esirî*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- YARDIMCI, M. (2021). “Hacı Bektaş Dergâhından Himmet Uman ve Mahlas Alan Âşıklarda Hacı Bektaş Sevgisi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 98, 77-105.
- YAVUZ, Y. (2019). “Edebiyat ve Ekoeleştiri: Latife Tekin’in Manves City ve Sürüklenme Adlı Romanları”. *Edebi Eleştiri Dergisi*, 3/3, 245-259.
- YÜCEL, D. ve ÖZUYGUN, A. R. (2020). “Divân Şiirinde Ağaç: Ağaçlara Dair Söz Varlığı ve Tasrif Usulleri”. *Journal of Research in Turkic Languages*, 2/1, 33-62.
- ZAVOTÇU, G. (2013). *Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğü*. İstanbul: Kesit Yayınları.

İnternet Kaynakları

<https://www.aydinparagraf.com/> 01.06.2022 tarihinde ulaşıldı.

<https://www.kuslar.gen.tr/caylak.html> 01.06.2022 tarihinde ulaşıldı.

<https://tr.wikipedia.org> 01.06.2022 tarihinde ulaşıldı.

“

Bölüm 11

NEOFORMALİST YAKLAŞIM BAĞLAMINDA ROPE FİLMİNİN ANALİZİ

Semih SALMAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi İzmir Kavram Meslek Yüksekokulu, Görsel, İşitsel
Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, semih.salman@kavram.edu.tr,
ORCID: 0000-0003-0872-1980

”

1. GİRİŞ

Biçimci yaklaşımla ilgili yapılan çalışmaların temeli sinemanın ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır. Georges Méliès'in biçimsel denemeleri sonrasında, Rus yönetmenler kurguya ilişkin yeni anlayışlar geliştirmişlerdir. Lev Kuleshov'un, görüntünün izleyicinin algısını yönlendirmedeki etkisini göstermek amacıyla gerçekleştirdiği "Kuleshov Efektü" adlı deneyi, sinema tarihinde önemli izler bırakmıştır. İlk dönemlerde, Amerikalı yönetmenlerin filmlerini yeniden kurgulayarak denemeler yapan Rus yönetmenler, sonrasında özgün filmler çekmeye başlamışlardır. Nitekim Sergei M. Eisenstein, bu yönetmenler arasında en çok dikkat çeken kişilerin başında gelmektedir. Çarpıcı kurgu anlayışıyla, görüntülerin birbiriyle çarpışarak yeni anlamlar üretmesini amaçlayan Eisenstein, biçimci yaklaşımın sinemada kalıcı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. O dönemlerde, biçimci yaklaşımı benimseyen kuramcılarının başında Hugo Münsterberg, Rudolf Arnheim ve Bèla Balázs gelmektedir. Biçim ve gerçeklik ilişkisini ele alan bu kuramcılar, biçimin sınırlarını ve olanaklarını belirleyerek film dilini ayrıntılı şekilde incelemiştir.

Biçim ve anlatı kavramlarının, filmin dramatik yapısının belirlenmesinde önemli bir unsur olarak öne çıktıkları bilinmektedir. Öyküye etki eden zaman, uzam, karakterler, olaylar dizisi gibi pek çok öğeleri içeren anlatı kavramı, biçimsel tercihlerle birlikte anlamın güçlenmesini sağlamaktadır. Rus biçimciliğin temelini oluşturduğu neoformalizm, biçimsel denemelerle izleyiciyi filmin içine dâhil ederek anlatıyı güçlendirmeyi amaçlamaktadır. İzleyici, filmde belirgin bir şekilde görev alarak, zihninde tutum geliştirir ve sanat yapıtıyla etkileşim kurar. Neoformalist yaklaşıma göre; farklılaştırma, araç, işlev, motivasyon gibi ilkeler, filmin anlatı yapısına etki ederek, izleyicinin filmi anlamlandırmasını sağlamaktadır.

Çalışmanın inceleme konusu olarak tercih edilen *Rope* (İp, 1948), Alfred Hitchcock tarafından çekilmiş olup, sinema tarihinin önemli filmlerinden biri olarak görülmektedir. Tek mekân filmi olan *Rope*, biçimsel açıdan o dönemin özgün yapımları arasında yer almaktadır. Monaco (2000:129), *Rope* filminin, geçmiş dönemin en popüler filmlerinden biri olduğunu belirterek, söz konusu filmdeki az plan kullanımının, o dönemin teknik şartları dikkate alındığında başarılı bir örnek olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. Plan-sekans yönteminin sıklıkla kullanıldığı *Rope* filminde, gizli kesmelerin yapılması, izleyicide tek plan filmi algısını yaratmaktadır. Hitchcock, filmi çekmeden önce tiyatrodan etkilendiğini belirterek, bunu sinemaya uyarlamayı amaçladığını vurgulamaktadır (Truffaut, 1987:174).

Çalışmada, neoformalist yaklaşımın anlatı yapısıyla kurduğu ilişkiden hareketle *Rope* filminin ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Nitel analiz yöntemiyle ele alınan bu çalışmada, fenomenoloji deseni kulla-

nılmış olup, örneklem olarak *Rope* filmi tercih edilmiştir. *Rope* filminde yer alan biçimsel tercihlerin anlatıyı geliştirmesi ve izleyicinin hikâyeyle etkileşim kurması, analiz bölümünün temel bulgularını oluşturmuştur.

2. YÖNTEM

Çalışmada, neoformalist yaklaşımın anlatı yapısıyla kurduğu ilişkiden hareketle *Rope* filminin ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmaktadır. Nitel analiz yöntemiyle ele alınan bu çalışmada, fenomenoloji (olgubilim) deseni tercih edilmektedir. “Fenomenoloji, insanların belirli bir fenomen veya kavramla ilgili anlayışlarını, duygularını, bakış açıları ve algılarını ifade etmelerini sağlayan ve bu fenomeni nasıl deneyimlediklerini tanımlamak için kullanılan nitel bir araştırma yöntemidir” (Rose vd.’den akt. Tekindal ve Uğuz Arsu, 2020:156).

Bu çalışmada, amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmaktadır. Bu yöntem, derinlemesine inceleme yapmak amacıyla, çalışmanın amacına uygun olarak veri açısından zengin durumların seçilmesidir (Şimşek ve Yıldırım, 2018:118). Çalışmanın örnekleme olarak tercih edilen *Rope* filminin, biçimsel denemeleri içermesi ve anlatı yapısını etkilemesi sebebiyle, analiz bölümünde pek çok bilgi sağlayabileceği öngörülmüştür.

3. SİNEMADA BİÇİM VE ANLATI İLİŞKİSİ

Georges Méliès’in denemeleriyle başladığı bilinen biçimcilik anlayışı, sinemanın ilk dönemlerinden itibaren tercih edilmektedir. Kurgu ve anlatı yapılarına ilişkin yapılan çalışmaların temelinde, Rus yönetmenlerin biçimsel açıdan geliştirdikleri yöntemler dikkat çekmektedir. Özellikle Sergei M. Eisenstein, sinemanın ilk dönemlerinde, çarpıcı kurgu anlayışını keşfederek biçim ve anlatı arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. İki farklı olayı inceleyip bunlar arasında bağ kuran ve sonrasında bu sahneleri art arda birleştirerek çağrışım yaratan Eisenstein, görüntülerin çatışarak anlam yaratmasını hedefler (Bazin, 1966:45).

Biçimci yaklaşımı benimseyen ve sinemayı bu perspektiften değerlendiren kuramcılar arasında Hugo Munsterberg, Rudolf Arnheim ve Bèla Balázs öne çıkmaktadır. Munsterberg’e göre, filmin fiziksel hakikat ile olan mesafesi onu zihinsel bir ortama yönlendirmektedir (Stam, 2014:40). İzleyicilerin filmi algılamaları sonrasında anlamlandırdığı düşüncesini savunan Munsterberg, izleyicinin içsel bir yolculuğa çıkarak filmde gördükleriyle iç dünyasında gerçeklik oluşturduğunu vurgulamaktadır (Özarlan, 2013:16). Görüntüdeki temel uygulamalar (çekim ölçekleri, vb.), kamera açıları, lens tercihlerinin yanı sıra zihnin çalışma biçimiyle beraber anlamlandırma süreci gerçekleşmektedir (Andrew, 1976:29-30).

Genellikle filmin üretim sürecine odaklanan Arnheim, biçimsel gelenegi temel alarak sinemayı incelemektedir. Monaco’ya (2000:397-398)

göre Arnheim, teknolojik gelişmelere mesafeli yaklaşarak filmin yapılma aşamalarına karşı dar bir açıdan bakmış ve filmin algılanması hususunu geri planda bırakmıştır. Andrew (1976:47-48) ise, Arnheim'in sanat yapıtını bir dışavurum olarak gördüğünü belirterek, sanatı, dünyayla yapılan alışveriş ilişkisi olarak nitelediğini öne sürer. Sanatçı gözlemediği ya da yaşadığı olayları alır ve bunları imgesel örneklere dönüştürerek dünyaya geri verir. Bu bağlamda sanat yapıtı, sanatçıyı ve dünyayı dışa vurur.

Dış dünyayı olduğu gibi göstermekten ziyade, onu deneyimlerimiz ve kültürel değerlerimizden hareketle biçimlendirmemiz gerektiği görüşünü savunan Balázs, sinemaya ilişkin pek çok konuda Arnheim ile aynı fikirdedir. Ancak Arnheim'dan farklı olarak, sinemasal gelişmeleri destekleyen Balázs, bu keşiflerin biçimci harekete olumlu yansıtacağını düşünmektedir. Balázs'a göre, sesin sinema alanına girmesi, Eisenstein gibi biçimci yönetmenlere yaratıcılık anlamında yeni olanaklar sağlamaktadır (Andrew, 1976:92-93). Balázs, *Theory of the Film* adlı kitabında ses ile ilgili düşüncelerini şu şekilde açıklar:

“Yalnızca sesli film gürültüyü kendi öğelerine ayırdığı zaman, tek tek ve birbiriyle yakın ilişkisi olan sesleri ayırıştırarak ve bunları vokal olarak ayrı ayrı bize seslenir hale getirdiği zaman, akustik yakın planları kullanabildiği zaman: Bu birbirinden yalıtılmış seslerin ayrıntıları sesli montaj tarafından belirli bir amaca hizmet edecek düzende tekrar bir araya getirildiği zaman, ancak o zaman sesli film yeni bir sanat olur” (1952:198-199).

Balázs'a göre, sinemada sanatsal bir yapıt üretilmesi için ses kavramı gereklidir. Ayrıca yazar, yakın plan çekimlerin, duyguları göstermede önemli bir işlev olduğunu da çalışmalarında vurgulamaktadır.

Sinemada biçimsel tercihler ya da denemeler, anlatı yapılarında belirgin etkiler yaratabilmektedir. Biçim ve anlatı arasındaki ilişki, filmin anlamını güçlendirerek dramatik yapıda önemli bir unsur olabilmektedir. Anlatı, öyküde zaman, uzam, karakterler, olaylar gibi pek çok öğeyi içermektedir. Bordwell ve Thompson (2008:74-75), anlatının, insanların dünyayı anlamlandırabilmesindeki temel bir yol olduğunu belirterek, pek çok film türünde anlatının yer alabildiğine dikkat çekerler. Yazarlara göre, anlatı, bir durumla başlar, neden-sonuç ilişkisi bağlamında birtakım değişiklikler oluşur ve anlatının sonunu getirecek yeni bir durum ortaya çıkar. Biçimciler arasında ünlü kuramcılardan biri de Vladimir Propp'tur. Anlatıbilimsel çözümlenmeye ilişkin geliştirdiği yaklaşımlarla bilinen Propp, masallardaki anlatı yapısını 31 farklı işlev üzerinden incelemektedir (Hunt vd., 2010:48). Propp'un yapmış olduğu çalışmalar, yapısalcı anlatı kuramına önemli katkılar sağlamaktadır. Claude Lévi Strauss, A. J. Greimas, Roland Barthes, Tzvetan Todorov gibi yapısalcı yaklaşımı benimseyen

kuramcılar, Propp'un anlatıya ilişkin çalışmalarına dayanarak çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir (Rifat, 1985:xiii). Yaren (2013:180), Propp'la ilgili şu açıklamayı yapar:

“Modern anlatı kuramının kurucuları arasında Viktor Shklovsky (Viktor Şlovski), Yury Tynyanov (Yuri Tiniyanov), Boris Eichenbaum gibi 1920'lerin Rus biçimcileri yer alsalar da, yapısal anlatı çözümlemesi alanının öncülerinden olan Rus dilbilimci ve halkbilimci Vladimir Propp, özellikle film çalışmaları alanında daha bilinen bir kuramcıdır. Propp'un yüzlerce Rus masalını çalıştıktan sonra Masalın Biçimbilimi kitabında ortaya koyduğu çözümleme yöntemi, anlatı sistematüğini ortaya koymak bakımından büyük önem taşır”.

Yapısalcı kurama göre, anlatının iki bölümünün olduğunu vurgulayan Yaren (2013:172), anlatının ne anlattığı ve nasıl anlattığı üzerinde durulduğunu ifade etmektedir. Chatman (2009:23) için, anlatıda ne sorusunu öykü, nasıl sorusunu ise söylem yanıtlanmaktadır. Öykü veya içerikte, olaylar, eylemler, karakterler yer alırken, söylemde ise anlatı aktarımı ve tezahür bulunmaktadır.

4. NEOFORMALİST YAKLAŞIMIN GELİŞİMİ

Rus Biçimciliğın temelini oluşturduğı neoformalizm yaklaşımı, David Bordwell ve Kristin Thompson'ın çalışmalarıyla yeniden canlanmıştır. Thompson tarafından adlandırılan bu terim, Bordwell'in *historical poetics* (tarihsel yaklaşım) düşüncesinden esinlenerek ortaya çıkmıştır (Buckland, 2008:312; Erkılıç, 2013:246; Purrezaian vd., 2016:705; Topçu, 2009:106). Neoformalizmin, Rus Biçimciliğine dayanan estetik anlayışa sahip bir yaklaşım olduğunu belirten Thompson (1988:5-6), bu kavramın sanat yapıtlarının oluşumu ve izleyiciyi yönlendirme yöntemi hakkında bir dizi varsayım sunduğunu ifade etmektedir. Neoformalist yaklaşımın amacı, filmle ilgili en doğru soruyu seçmek ve var olan eleştiri yöntemleriyle soruyu yanıtlanmaktadır. Soru, izleyiciyi baskın unsurlara yönlendirir. Böylece biçim ve anlatı yapıları değerlendirilerek baskın unsurlarla olan ilişkileri neoformalist yaklaşımın konu alanına girer (Purrezaian vd., 2016:705). Neoformalizm, yukarıdan aşağıya inceleme yapmak yerine, aşağıdan yukarıya doğru bir süreci benimsemektedir. Yukarıdan aşağıya işleyen inceleme süreci, ön yargılı bir sonuca sebep olabilmektedir. Neoformalizm, yalnızca estetik anlayışın alanını ve dünyayla ilişkisini açıklamaya çalışır ve bu anlayışın dünyanın önemli bir köşesi olduğunu öne sürmemektedir (Thompson, 1988:4-9). Bordwell'e (1987:371-379) göre, neoformalizm iki soruya yanıt arar: 1) Filmlerin yapılandırıldığı ve belirli etkiler yarattığı prensipler nelerdir? 2) Bu prensipler, hangi ampirik koşullarda, neden ve nasıl ortaya çıkar? Bazın'ın çalışmalarından faydalandığını belirten Bordwell, neoformalizmin film teorisi olmadığını, sanat yapıtının işlevini

açıklayan önerme ya da soru sorma biçimi olduğunu vurgulamaktadır.

Neoformalist yaklaşımda izleyici, sanat yapıtında belirgin bir şekilde rol almaktadır. Sanat yapıtındaki ipuçları ve sanatsal deneyimlerle izleyici filmi algılar ve yapıyı çözümler (Topçu, 2009:106). Thompson (1988:26), neoformalizmde, izleyicilerin pasif özne olmadığını ve çalışmanın nihai etkisinde önemli rolleri olabileceğini belirtmektedir. Bunlar, fizyolojik süreçler (hareketi algılamak, renkleri ayırt etmek, ses dalgalarındaki vurguyu fark etmek vb.), bilinçli ya da bilinçsiz verilen tepkilerdir. Bordwell (1985:30-31), filmin anlatı yapısını oluşturan unsurların (karakterler, mekân, zaman, olay akışı), izleyicinin zihninde oluşturduğu şema üzerinden analiz edilerek varsayım kurulduğunu ifade eder.

Sanat yapıtında, aynı yöntemler sürekli olarak tercih edildiğinde otomatikleşme meydana gelir. Neoformalist yaklaşımda farklılaştırma, sanatçının asli görevleri arasında yer almaktadır. Biçimsel tercihlerin aynı olması ve sürekli olarak kullanılması, izleyicinin algısında otomatikleşir ve sıradan bir durum yaratır. Neoformalist yaklaşımda anlam, filmler arasında farklılık gösterir ve bunu da tercih edilen araçlar aracılığıyla gerçekleştirir. Araç sözcüğü, sanat yapıtında kullanılan kostüm, tema, çerçeve, kamera hareketi gibi öğeleri içermektedir. Bu araçlar, işlev ve motivasyonla analiz edilmektedir (Thompson, 1988:11-15). Thompson'a göre, pek çok sanat yapıtı aynı aracı kullanabilirken, bu aracın işlevi her eserde farklı olabilmektedir. Örneğin; çubuğa benzer gölgeler her zaman karakterin hapsedildiğinin göstergesi olmayabilir. Bu araçlar, sürekli olarak sabit bir anlamı ifade etmezler, işleve göre anlam değişebilmektedir (Buckland, 2008:322).

Motivasyon, sanat yapıtının araç için sağladığı neden olarak öne çıkmaktadır. Neoformalizmde motivasyon terimi, araçlar ve izleyici arasındaki etkileşimdir (Topçu, 2009:107). Motivasyon, sanat yapıtındaki ipucudur ve izleyicinin aracı algılamasında etkili bir unsurdur (Söğüt, 2020:599). Thompson (1988:16-19), motivasyon kavramını dört ayrı başlıkta açıklar: kompozisyon (*compositional*), gerçekçi (*realistic*), metinlerarası (*transtextual*) ve sanatsal (*artistic*) motivasyon. Kompozisyon motivasyonu, anlatı nedenselliğinin, zaman veya uzamın kurulması için gerekli olan bir aracın varlık sebebini açıklar. Kompozisyon motivasyonu, inandırıcılığı ya da gerçekçiliği arttırmaz fakat hikâyenin devamlılığı için bu durum izleyici tarafından görmezden gelinir. Gerçekçi motivasyon, aracın varlık sebebini açıklamak için izleyiciyi gerçek dünyaya yönlendirir. Metinlerarası motivasyon, izleyicinin geçmiş deneyimiyle fark edebileceği anlamlara yönelik sunulan araç ya da araçları nitelemektedir. Bu bağlamda, western türündeki filmlerde yer alan silahlı çatışma sahneleri, metinlerarası motivasyona örnek olarak gösterilebilir. Thompson'a göre tanımlanması en zor tür olan sanatsal motivasyon, sanat yapıtındaki her araçta var olabilmektedir. Genellikle, kompozisyon, gerçekçi ve metinlerarası motivasyon türleri ön

plana çıksa da, filmin estetiği göz önüne alındığında sanatsal motivasyon türü akla gelmektedir.

Topçu (2009:108): “Neoformalizm izleyicinin filmi izlemeye donanımlı bir şekilde geldiğini, filmi izlerken anlatı olaylarını tanımlayan, onları zaman, uzam ve nedensellik kurallarıyla birleştiren bir anlatı şemasını kullandığını belirtir” diyerek neoformalist anlatıda üç kavramın ön plana çıktığını ifade etmektedir. Bunlar; fabula, syuzhet ve biçimdir. Bu kavramların aralarında kurduğu etkileşim, anlatı yapısının oluşma evresinde önem taşımaktadır. Yapısalcı kurama göre, anlatının iki önemli ögesi olduğunu belirten Chatman (2009:17-23), bunlardan birinin olayları ve karakterleri içeren öykünün, diğerinin ise anlamı ifade eden söylemin olduğunu vurgulamaktadır. Yapısalcı yaklaşımı benimseyen kuramcılar, genellikle bu görüşü desteklerken, Thompson (1981:22), neoformalizm ile yapısalcılığın önemli ölçüde uyuştuğunu ancak neoformalist yaklaşımın algı üzerine yoğunlaştığını ve yapısalcılığın da anlama vurgu yaptığını belirtmektedir. Rus biçimciler, öykü ve söylem yerine fabula ve syuzhet terimlerini tercih ederler. Syuzhet olay örgüsü, fabula ise öykü, kronolojik olaylar dizisidir. Syuzhetin fonksiyonu, fabulanın temsili olarak izleyicinin öyküyü kuracağı bir yol olmasıdır (Erkılıç, 2013:247). Filmin anlatısında geçen olaylar dizisi (syuzhet) öyküyü (fabula) oluşturmaktadır. Öykü, anlatıcının, yönetmenin bakış açısıyla bütün olayların birleşimidir. Anlatıcı ya da neoformalist teoride aracı, bu olayların bazılarını sunabilir ya da gösterilmeyenleri dolaylı olarak anlatabilir (Bordwell & Thompson, 2008:76-77).

5. ROPE FİLMİNİN ANALİZİ

5.1. Filmin Kısa Öyküsü

Phillip (Farley Granger) ve Brandon (John Dall), birlikte yaşayan genç öğrencilerdir. İki arkadaş, evlerinde verecekleri parti öncesinde konuklar arasında yer alan David Kentley’i (Dick Hogan), ipe boğarak öldürürler ve cesedi sandığın içine saklarlar. Konuklar gelmeye başladığında, Phillip psikolojik açıdan gerilmeye başlar. Cesedin bulunduğu sandık, partide masa işlevi görürken, Brandon bu durumdan haz almaya başlar. Bir süre sonra, Rupert Cadell (James Stewart) partiye katılır ve Brandon, Phillip, Rupert üçgeninde gerilimli bir ortam oluşur. Rupert, bir şeylerin ters gittiğini anlar ve iki arkadaştan (Brandon ve Phillip) şüphelenmeye başlar. Sonrasında, sandığın içinde bir ceset olduğunu anlayan Rupert, Phillip ve Brandon’un suçlarını itiraf etmelerini sağlar.

5.2. Filmin Anlatı Yapısının Neoformalist Yaklaşım Bağlamında İncelenmesi

Sokağın genel bir görüntüsüyle başlayan filmde, kamera hareket ederek, bir evin penceresine yönelir ve bu hareketle birlikte çığlık sesi duyulur.

Hitchcock, filmin başında anlatıyı belirleyecek gizemi (David Kentley'nin öldürülmesi) izleyiciye sunarak, karakterlerin aralarında yaşayacakları çatışmaya odaklanılmasını amaçlar. Hitchcock, kamerayla izleyiciyi özdeşleştirerek filmin gerilimini artırmaktadır. Bu yöntem, neoformalist yaklaşımda izleyicinin filmde etkin bir görev alması anlayışını akla getirmektedir. Kamera, filmin tamamında hareketlidir ve çok az kesme yöntemi tercih edilmektedir. O dönemin koşullarında, teknik olanakların sınırlarını zorlayan Hitchcock, toplam 10 adet kesme yaparak anlatının sürükleyici olmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, izleyicinin zihni kamera hareketleriyle etkileşim kurarak, biçim ve algı üzerinden fizyolojik bir süreç yaratılmaktadır. Orson Welles'in yönetmenliğini yaptığı *Citizen Kane* (Yurttaş Kane, 1941) filmiyle özdeşleşen plan-sekans yöntemi, *Rope* filminde de sıklıkla tercih edilmektedir. Hitchcock, anlatının akıcılığını yitirmemesi için, kamerayı odanın dışına çıkararak izleyicinin hareketi algılamasını ve öyküden uzaklaşmamasını amaçlar. Monaco (2000:407), izleyicinin plan-sekans yöntemiyle filme katılmasının sağlandığını ifade ederek, görüntü ve gerçekliğin yakın ilişkiye girdiğinin altını çizer. Böylelikle, izleyicinin zihinsel tutumuna ve filmin aksiyonuna olumlu yönden katkıda bulunmaktadır.

Yönetmenin, filmde tercih ettiği biçimsel denemeler neoformalist yaklaşımın temel ilkeleri arasında yer alan farklılaştırma kavramını çağrıştırmaktadır. Neoformalist yaklaşımın; "İzleyicinin algısında otomatikleşen unsurlar, filmde tercih edilen araçlar aracılığıyla farklılık göstermelidir" düşüncesinden hareketle Hitchcock, kesme tercihleri, plan-sekans yöntemini kullanması, uyguladığı kamera hareketi gibi araçlar aracılığıyla, biçim-anlatı ilişkisi yönünden farklılaştırmayı sağlamaktadır. Nitekim izleyiciyle fabula arasında etkileşim oluşturulması, araçların işlevlerini ortaya çıkarmaktadır. Neoformalist yaklaşımdan hareketle, filmde tercih edilen aracın bir ya da birden fazla işlevleri bulunmaktadır. Aracın tercih edilmesinde, belirli bir motivasyonun olması gerekmektedir. Motivasyon, izleyici ve aracın kurduğu etkileşimi nitelemektedir. Kameranın hareketli olması, biçimsel yönden izleyiciye ipucu sağlarken, fabulanın gelişiminde de Rupert'ın gizemli olayı çözmeye başlaması motivasyonu temsil etmektedir. Neoformalizmde izleyicinin, işlevi kavrama aşamasında, motivasyon olgusuna başvurduğu bilinmektedir. Thompson'ın, neoformalizmle ilgili yaptığı çalışmalar dikkate alındığında, gerçekçi motivasyon türünün *Rope* filminde görüldüğünü belirtmek mümkündür. Aracın varlık nedenini açıklamak amacıyla, izleyiciyi gerçekçi bir perspektife yönlendiren bu motivasyon türü, kameranın hareket etmesiyle birlikte izleyicinin zihninde, karakterlerle aynı mekânda olma hissini yaratmaktadır.

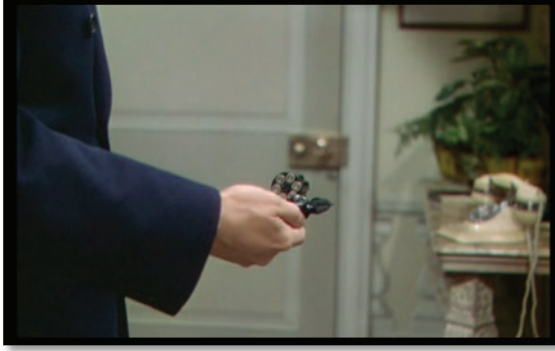
Görsel 1. ve Görsel 2. Kameranın sandığı çerçeveleyerek kadrajı oluşturması

Görsel 3. Phillip'in yaşadığı stres sırasında bardağı sıkarak elini kanatmasının görüntüsü

Görsel 4. Şapkadaki D. K. yazısının görüntüsü

Görsel 5. Şarjördeki kurşunların görüntüsü

Plan-sekans hareketinden ayrı olarak, karakterlerin yaşadığı duygularda (şüphelenme, sinirlenme vb.) kamera, zoom in yöntemiyle karaktere yaklaşarak izleyicinin fabuladan uzaklaşmamasını sağlamaktadır. Karakterler arasında yaşanan tartışma sırasında, hizmetçi sandığın üzerindeki tabakları almaktadır. Yönetmen kamerayı, hizmetçi ve sandığı çerçeveleyecek şekilde konumlandırarak, fabulanın temelini oluşturan gizemli cinayete odaklanılmasını amaçlamaktadır (Görsel 1-2). Ayrıca, filmde tercih edilen detay planlar (Phillip’in yaşadığı stres sırasında bardağı sıkarak elini kanatmasının görüntüsü, şapkadaki D. K. yazısı, şarjördeki kurşunlar), izleyicinin syuzheti kurarak fabulaya ulaşması için verilen ipuçları olarak dikkat çekmektedir (Görsel 3-4-5).

Filmdeki anlatı yapısını oluşturan syuzhet şu şekildedir;

- David Kentley’nin öldürülmesi,
- Cesedin sandığa konulması ve bu nesnenin partide yemek masası olarak kullanılması,
- Konukların partiye gelmeleri,
- Rupert’in şüphelenmeye başlaması,
- Phillip ve Rupert arasında yaşanan gerilim,
- Nietzsche’nin *Üstinsan*¹ felsefesi ve karakterlerin bu görüş üzerinde yaşadıkları tartışma,
- Rupert’in yanlış şapka takması ve bu nesnede yer alan D. K. yazısını fark etmesi,

¹ Nietzsche felsefesinde “Üstinsan”; yaratıcı, becerikli, güçlü ve kendi hayatını iradesine göre yönlendiren kişidir. “Üstinsan, yalnız insanın değil, bütün yeryuvarlığının anlamıdır: yeryüzünde var olan her şey, Üstinsanın yaratılmasına katıldığı ölçüde haklı çıkarabilirliğini. Üstinsandan yoksun insan, kargaşadan, yıldız doğurmamış bir karanlıktan başka bir şey değildir. Zaman gelmiştir: İnsan, bir an önce kargaşasını, kendine anlam veren düzene çevirmezse, yıldız doğurtmazsa karanlığına, yok olacaktır” (Nietzsche, 1964:13).

- Rupert'ın mekâna geri dönmesi ve gizemin çözülmesi.

İzleyici, gördüklerinden yola çıkarak David Kentley'nin öldürülme sebebini çözmeye çalışır. Yönetmen, syuzheti kurarak izleyicinin fabulaya ilişkin varsayım ve çıkarımlarda bulunmasını amaçlamaktadır. İzleyici, biçimsel olarak kamerayla özdeşleşirken, filmdeki karakterler arasında da Rupert'la bağ kurmaktadır. Rupert ve izleyici, David Kentley'nin neden öldürüldüğü hakkında tahminlerde bulunarak gizemi çözer. Burada, Brandon'ın Phillip'i de etkileyerek Nietzsche'nin *Üstinsan* felsefesinden hareketle David'i öldürdükleri anlaşılmaktadır.

Görsel 6. Film son sahnesinde gizemin çözülmesi sonrasındaki görüntü

Filmde yer alan biçimsel araçlar, syuzhet tarafından anlatı yapısını geliştirmekle birlikte anlamı da güçlendirecek ipuçları olarak kullanılmaktadır. Ayrıca söz konusu araçlar, izleyicinin zihninde tutum geliştirerek fabulayı oluşturmasını sağlamaktadır. Nitekim tüm bu ipuçlarından hareketle gizemi çözen Rupert, son sahnede, izleyiciyi temsilen sandalyeye oturarak karakterlerin endişeli durumlarını seyreder.

5. SONUÇ

Sinemada biçim ve anlatı kavramlarının birbirleriyle kurdukları ilişkinin, hikâyedeki anlamı güçlendirdiği görülmektedir. Yönetmenlerin biçimsel tercihleri, anlatı yapısına etki ederek, özgün bir dilin yaratılmasını sağlamaktadır. İlk dönemlerde, biçime ilişkin yapılan denemeler, sonraki süreçte yönetmenleri etkileyerek onların bu denemelere yeni anlamlar kazandırmalarına imkân sağlamıştır.

Çalışmada, analiz bölümünün kuramsal temelini oluşturan neoformalist yaklaşımın, Bordwell ve Thompson'ın çalışmaları doğrultusunda şekillendiği ve literatürde de genellikle söz konusu yazarların görüşlerine yer verildiği tespit edilmiştir. Nitekim bu çalışmada da Bordwell ve

Thompson'ın neoformalizmle ilgili yorumlarına yer verilmiş olup, ayrıca bu alandaki yerli kaynaklardan da yararlanılmıştır. Neoformalizm, biçimi ön plana almakla birlikte izleyicinin de filmle bütünleşmesini amaçlamaktadır. Neoformalist yaklaşım, anlatı kavramından ayrı düşünülmemelidir, aksine bu iki kavram birbiriyle etkileşimi artırarak izleyicinin filmi zihninde analiz edebilmesini sağlamaktadır. Neoformalizmin ilkeleri olarak bilinen, farklılaştırma, araç, işlev, motivasyon gibi ögeler, çalışmada incelenen filmin analizinde birtakım varsayım ve çıkarımların yapılmasında etkili olmuştur.

Çalışmada analizi yapılan *Rope* filmi, neoformalist yaklaşım ve anlatı kavramı açısından detaylı olarak çözümlenmiştir. Hitchcock'un, filmdeki biçimsel tercihleri ve izleyiciyi hikâyeye dâhil etmesi gibi unsurlar, neoformalist yaklaşımın temel ilkeleriyle uyuştuğunu göstermektedir. Yönetmen, o dönemlerde pek tercih edilmeyen plan-sekans yöntemini söz konusu filmde kullanarak izleyicinin filmin içinde yer almasını sağlamaktadır. Böylece izleyici, pasif özne yerine mekândaki karakterlerden biri haline gelmektedir. Neoformalist yaklaşımda, aracın belirgin bir önemi bulunmaktadır. Nitekim filmde yer alan araçlar (kamera hareketi, eşyalar, detay plan, çerçeveleme) aracılığıyla, izleyicinin syuzhetin içinde yer aldığı ve böylelikle fabulayı zihninde oluşturabildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Yönetmenin az kesme kullanarak anlatıyı oluşturması, kamerayı hareketli tutması, neoformalist yaklaşımdaki gerçekçi motivasyon türünü akla getirmektedir. Bu bağlamda izleyici, zihninde fabulaya ilişkin belirli bir şema oluşturabilmektedir.

Analiz sonucunda, neoformalist yaklaşımın anlatı yapısına belirgin bir biçimde anlam kazandırdığı görülürken, *Rope* filminin de çekildiği dönemin teknik koşulları dikkate alındığında, çözümlenme açısından zengin veriler sunduğu tespit edilmektedir. Yönetmenin biçimsel tercihleriyle, izleyicinin filmle etkileşim kurmasını sağladığı ve özgün bir anlatı yapısı oluşturduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Andrew, D. (1976). *The Major Film Theories*, London and New York: Oxford University Press.
- Balázs, B. (1952). *Theory Of The Film*, London: Dennis Dobson LTD.
- Bazin, A. (1966). *Çağdaş Sinemanın Sorunları*, çev. N. Özön, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Bordwell, D. (1985). *Narration in the Fiction Film*, Wisconsin: University of Wisconsin Press.
- Bordwell, D. (1987). “Historical Poetics of Cinema”, *The Cinematic Text: Methods and Approaches*, Ed. R. B. Palmer, New York: AMS Pres, s.369-398.
- Bordwell, D. ve Thompson, K. (2008). *Film Art: An Introduction*, New York: McGraw-Hili Companies.
- Buckland, A. W. (2008). “Formalist Tendencies in Film Studies”, *The SAGE Handbook of Film Studies*, Ed. J. Donald ve M. Renov, London: SAGE Publications Ltd, s.312-327.
- Chatman, S. (2009). *Öykü ve Söylem: Filmde ve Kurmacada Anlatı Yapısı*, çev. Ö. Yaren, Ankara: DeKi Basım ve Yayınevi.
- Erkılıç, H. (2013). “Noel Burch ve Yeni-Biçimci Kuram: Praksis Olarak Sinema”, *Sinema Kuramları 2: Beyaz Perdeyi Aydınlatan Kuramlar*, Ed. Z. Özarslan, İstanbul: Su Yayınevi, s.245-262.
- Hunt, R. E., Marland, J., & Rawle, S. (2010). *The Language of Film*, Lausanne: AVA Publishing.
- Monaco, J. (2000). *How to Read a Film*, New York: Oxford University Press.
- Nietzsche, F. (1964). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çev. A. T. Oflazoğlu, İstanbul: Bilgi Yayınları.
- Özarslan, Z. (2013). “İlk Film Kuramcıları”, *Sinema Kuramları 1*, Ed. Z. Özarslan, İstanbul: Su Yayınevi, s.13-19.
- Purrezaian, M., Khoshnevis, A., Hashemi, S. M., Esfandiary, S., ve Ayatollahi, H. (2016). “Application of Neoformalism for Analysis of two Iranian Distinguished films”, *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 5(3), s.704-715, <https://european-science.com/eojnss/article/view/4713>, Erişim tarihi: 23.12.2021.
- Rifat, M. (1985). “Önsöz”, *Masalın Biçimbilimi*, Ed. V. Propp, İstanbul: Kent Basımevi, s.xiii.
- Rose, P., Beeby, J. ve Parker, D. (1995). “Academic Rigour in the Lived Experience of Researchers Using Phenomenological Methods in Nursing”, *Journal of Advanced Nursing*, 21(6), s.1123-1129. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2648.1995.21061123.x>, Erişim tarihi: 26.12.2021.

- Söğüt, F. (2020). “Nuri Bilge Ceylan’ın Uzak Filmine Neoformalist Bir Bakış”, *Turkish Studies*, 15(1), s.593-605, <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies>, Erişim tarihi: 20.12.2021
- Stam, R. (2014). *Sinema Teorisine Giriş*, çev. S. Salman, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Tekindal, M. ve Uğuz Arsu, Ş. (2020). “Nitel Araştırma Yöntemi Olarak Fenomenolojik Yaklaşımın Kapsamı ve Sürecine Yönelik Bir Derleme”, *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 20 (1), s.153- 182, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1355632>, Erişim tarihi: 26.12.2021.
- Thompson, K. (1981). *Ivan the Terrible: A Neoformalist Analysis*, Princeton: Princeton University Press.
- Thompson, K. (1988). *Breaking the Glass Armor: Neoformalist Film Analysis*, Princeton: Princeton University Press.
- Topçu, G. (2009). “Anlatı ve Biçim İlişkisine Neoformalist Bir Yaklaşım: Yazı-Tura Örneği”, *Erciyes İletişim Dergisi*, 1(2), s.104-120, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/66276>, Erişim tarihi: 05.01.2022.
- Truffaut, F. (1987). *Hitchcock*, çev. İ. Hızlı, İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Yaren, Ö. (2013). “Sinemada Anlatı Kuramı”, *Sinema Kuramları 2: Beyaz Perdeyi Aydınlatan Kuramlar*, Ed. Z. Özarslan, İstanbul: Su Yayınevi, s.167-193.
- Yıldırım A. ve Şimşek H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

GÖRSEL KAYNAKLAR

- Görsel 1. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948.
- Görsel 2. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948.
- Görsel 3. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948.
- Görsel 4. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948.
- Görsel 5. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948.
- Görsel 6. Alfred Hitchcock, *Rope*, 1948

“

Bölüm 12

**MUHASEBE ALANINDAKİ
AKADEMİSYENLERİN EĞİTİMSEL
DEĞERLENDİRMELERİNDE ETİK
İLKELERE BAĞLILIKLARININ
İNCELENMESİ**

Kürşad ÇAVUŞOĞLU¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, Anamur Meslek Yüksekokulu, İşletme Yönetimi Programı, kursatcavusoglu@mersin.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6820-3790

”

1.GİRİŞ

Eğitim en genel şekliyle tanımlanacak olursa insan davranışlarını değiştirmek eylemi olarak ifade edilebilir (Baykul, 1992: 85). Yavuz (2011: 15-16) eğitimle ilgili birçok tanım yapılmakla birlikte; eğitimin bir süreç olarak meydana gelmesini, eğitimin kişinin kendi yaşantılarını içermesi gerekliliğini ve eğitimin toplumun isteklerine, ideallerine, beklentilerine uyan davranış değişikliğini hedeflemesini bu tanımların ortak bulunduğu noktalar olarak belirtmiştir. Bu çerçevede öğrencilerde istenilen davranışları oluşturmanın, kusurlu görülen davranışları düzeltmenin ve istenilmeyen davranışları ortadan kaldırmanın eğitimin amaçları arasında yer aldığı ifade edilebilir (Turgut, 1995: 1). Diğer sistemlerde olduğu gibi eğitim sistemi de girdi, süreç, çıktı ve kontrol unsurlarından meydana gelmektedir (Yaşar, 2011: 3).

Para, araç-gereç gibi maddi kaynaklar, eğitilecek kişilerin özellikleri, sayıları, hedef davranış tasarımları, eğitim mevzuatı, eğitimcilerin-yöneticilerin özellikleri, toplumun gelenekleri, eğitim yöntemleri, eğitim felsefi gibi unsurlar *girdiyi*, gerçekleştirilen dersler, laboratuvar çalışmaları, diğer eğitim faaliyetleri *süreci*, süreç sonunda ortaya çıkan değişmiş ya da yeni geliştirilmiş davranışlar *çıktıyı* meydana getirmekte olup, kontrol da *değerlendirme* aracılığıyla yerine getirilmektedir (Baykul, 1992: 86; Yaşar, 2011: 3). Baykul (1992) eğitim sistemindeki değerlendirmenin; girdiler, süreç, çıktılar, öğrenci başarısının değerlendirilmesi, eğitim programına ilişkin hedeflerin-davranışların değerlendirilmesi, öğretim etkinliğinin değerlendirilmesi, ölçme ve değerlendirme alt sisteminin değerlendirilmesi konularını kapsadığını belirtmiştir. Bu çalışmada eğitimsel değerlendirme olarak öğrenci başarısının değerlendirilmesi ile ölçme ve değerlendirme alt sistemine odaklanılmıştır.

Değerlendirme, psikometriden daha geniş bir eğitimsel değerlendirme modeline, teste etme ve sınav kültüründen değerlendirme kültürüne uzanan bir paradigma değişikliğine uğramaktadır (Gipps, 2012: 1). Değerlendirme, genel itibariyle ölçmeden elde edilen sonuçları bir ölçütlerle karşılaştırarak ölçülen özelliğe ilgili bir değer yargısına ulaşma süreci olarak tanımlanabilir (Turgut, 1995: 3). Ghaicha (2016: 213) değerlendirmeyi işlevsel olarak, eğitimcilerin bulunulan eğitim düzeyindeki eğitim programının amaçlarına ve sistematik, esaslı belli prosedürlere göre kontrol edilen şartlar altında öğrencilerin performansına ilişkin bilgiyi toplayarak, ölçerek, analiz ederek, sentezleyerek, yorumlayarak öğrencilerin başarılarını değerlendirdikleri eğitim sürecinin bir parçası şeklinde tanımlamıştır. Zhang ve Burry-Stock (2003: 324), sınıf içi değerlendirmenin kağıt kalem sınavları ile performans ölçümlerinin hazırlanmasından puanlamaya, standart test sonuçlarının yorumlanmasına, bildirilmesine ve değerlendirme sonuçlarının karar vermede kullanılmasına kadar uzanan birçok akti-

viteyi kapsadığını belirtmiştir. Değerlendirme ilişkili bir diğer kavram ölçmedir (Ghaicha, 2016: 213). Ölçme geniş bir şekilde eşyaya, olaylara ya da insanlara ait özelliklerin gözlenmesi ve elde edilen gözlem sonuçlarının sayılarla, sembollerle ya da sıfatlarla ifade edilmesidir (Turgut, 1995: 3).

Eğitimsel değerlendirme öğretmenlik mesleğinin önemli bir bileşeni olarak görülmektedir (Alkharusi, 2016: 149). Eğitimsel değerlendirmenin değeri yetkili makamlar ve bireyler için yargısal ve yol gösterici rolünde bulunmakta olup, bu çerçevede eğitimsel değerlendirme eğitim kurumlarına tüm eğitim programının etkinliğini değerlendirmelerine, öğrencilerin neyi ve nasıl öğrendiklerini, eğitim ile değerlendirme uygulamalarının öğrencileri için ne kadar etkin olduğunu belirlemelerine imkân verir (Ghaicha, 2016: 213-214). Bireysel açıdan ise eğitimsel değerlendirme, öğrenci gelişimi ile başarısını izler, öğrencilerin ve öğretmenlerin bireysel performans düzeylerini belirler ve öğretim ile öğretmen etkinliğini geliştirmek için program değerlendirmesini ve müfredatı gözden geçirmeyi kontrol eder (Ghaicha, 2016: 213-214). Değerlendirme ile öğrenciler başarılarına göre sınıflandırılabilen ve öğrencilerin eksik, güçlü yönleri, özel yetenekleri, öğrenme zorlukları ortaya çıkarılarak öğrenciler tanınabilmektedir (Turgut, 1995: 3-4).

Öğretmenlerin yaptıkları iş birçok unsuru içermekte olup, bu unsurlardan biri de etikdir (Sultana, 2014: 47). Etik her meslek için önem arz etmekle birlikte, bireylerin eğitim süreci içerisinde uzun yıllar bulunmaları ve eğitimin bireylerin davranışlarına biçim vermesi nedeniyle eğitim için etik konusu birçok meslektan daha fazla önem arz edebilmektedir (Makal, 2010: 12). Ahlak felsefesi de olarak bilinen etik, doğru ve yanlış davranışa ilişkin kavramları, görüşleri, düşünceleri sistematize eden, savunan ve öneren bir felsefe dalıdır (Sultana, 2014: 47). Hem eğitimin hem de etiğin temelinde insan unsurunun olması, eğitim sayesinde topluma neyin, ne kadar öğretileceği, öğrencilerin kendilerine, topluma ne kadar faydalı olacakları ile etiğin ilgilenmesi ve eğitimin ölçme-değerlendirme aşamasında ölçme araçlarının tutarlılığı ile değerlendirmenin adil, tarafız ve objektif yapılmasının etiğin ilgili alanına girmesi; etik ile eğitim arasındaki ilişkiyi oluşturan bazı noktalardır (İlgaz ve Bilgili, 2006: 202-204). Bu çerçevede eğitim etiği eğitimde yerine getirilmesi gereken, varılması arzu edilen doğru yolu belirten ilkelerin, değerlerin tümü olup, tüm eğitim kurumlarındaki ahlaki açıdan uygun olması gereken davranışları, eylemleri betimlemektedir (Ay, 2017: 268).

Delandshere (2001: 122), eğitimsel değerlendirmedeki etik sorunların testi geliştirenlerin yeterliliğine, yönetim prosedürlerine ve değerlendirilen bireyin gizlilik haklarına işaret ettiğini ifade etmiştir.

Green, Johnson, Kim ve Pope (2007) sınıf değerlendirmesine ilişkin etiksel bağlamda ‘Zarar vermemek’ ve ‘Notu (puanı) kirliletmekten kaçın-

mak' şeklinde iki yol gösterici ilkededen bahsetmişlerdir. Zarar vermemek ilkesi, değerlendirmeden etkilenen bireylerin, yani öğrencilerin haklarının korunmasına dayanmaktadır (Green vd., 2007: 1001). Notu (puanı) kirletmekten kaçınmak ise sınavlarda verilen notların, örneğin öğrenci çabası, davranış problemleri gibi akademik beceriyle ilişkili olmayan faktörler tarafından kirletilebilmesi nedeniyle, örneğin öğrencinin ismini görmeden not vererek, notun kirletilmesinden uzak durmayı ifade etmektedir (Green vd., 2007: 1001-1002).

Gözen Çıtak (2009: 18), eğitimcilerin değerlendirme kararlarını sadece ölçme araçlarına dayanarak almalarının ve öğrencilerin test puanlarının suni bir şekilde yükseltilmesinin değerlendirmeye ilgili etik sorunlara işaret ettiğini belirtmiştir.

Çeşitli çalışmalardan derlediklerine göre İlhan, Güler ve Kinay (2017: 781-781) ölçme araçlarının geçerliliğini ve güvenilirliğini temin etmenin, derslerde anlatılmayan konularla ilgili sınavlarda soru sormamanın, notu sınıfta disiplini sağlamak için kullanmamanın, sınavlarda herhangi bir tarafın lehine olabilecek sorulara yer vermemenin, adil bir şekilde sınavları puanlamanın, sınavları hazırlarken engelli ile özel gereksinimli bireyler için gerekli düzenlemeleri yapmanın, ölçme-değerlendirme öncesinde, sırasında, sonrasında gerekli güvenlik tedbirlerini almanın, ölçme-değerlendirmeye ilgili telif haklarına dikkate etmenin ve sınav sonuçlarını öğrenci ile ebeveyni dışındaki bireyler paylaşmaktan sakınmanın eğitimsel değerlendirmelerde dikkate alınabilecek etik ilkelere bir kısmını oluşturduğunu belirtmişlerdir.

Türkiye'de yükseköğretim için genellikle 'Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi', 'Üniversitelerarası Kurul Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi' gibi daha çok bilimsel araştırmalarda, yayınlarda uyulması gereken etik ilkelere ağırlık veren etik kurul yönergeleri bulunmaktadır (Gerçek, Güven, Özdamar, Yanpar Yelken ve Korkmaz, 2011: 81). Bununla birlikte YÖK (Yükseköğretim Kurulu), 79009489-339 sayılı yazı ile üniversiteler gönderdiği yazıda Haziran 2014 itibariyle Üniversitelerarası Kurul'un değerlendirmesine sunulan, bu kurulda nihai şeklinin verilen 'Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri' belgesinin üniversitelerin yetkili organları tarafından benimsenmesini, üniversitedeki yöneticiler, akademisyenler, öğrenciler ve diğer paydaşlar için bir referans belge olarak uygulanmasını belirtmiştir (Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, 2014). 'Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri' belgesi tanımlar, öğretim elemanlarının sorumlulukları, bilimsel araştırma, yayın ve değerlendirme etiği, eğitim ve öğretim etiği, hizmet etiği, akademik yönetim etiği olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır (Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri, 2022). Bu belgenin eğitim ve öğretim etiği bölümünde öğrencilerin performansları

ile çalışmalarını adil, tarafsız dürüst şekilde değerlendirmek, yapıcı geri bildirimler sunmak, sınavları zamanında değerlendirip açıklamak, öğrencilerin derslere yönelik değerlendirmelerini dikkate almak, yasal olarak bildirilmesi gereken durumlar hariç öğrencilerin özel-kişisel bilgilerine saygı duymak, bu bilgileri gizli tutmak, notu baskı aracı olarak kullanmama şeklinde ifade edilen sorumluluklar (Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri, 2022) öğretim elemanlarının öğrencilere karşı eğitimsel değerlendirmeye ilişkin sorumlulukları olarak düşünülebilir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Plake (1993), ‘Öğrencilerin Eğitimsel Değerlendirmelerinde Öğretmen Yetkinliği Standartları’nda belirtilen yetkinliklere ilişkin öğretmenlerin başarı düzeyini belirlemek için 1991 yılında Amerika’da ulusal çapta yapılan bir ankete göre öğretmenlerin en yüksek performans gösterdiği alanın sınav sonuçlarını uygulama, puanlama ve yorumlama olduğunu belirtmiştir. En düşük performans gösterdikleri alan ise sınav sonuçlarını bildirme olur iken, etik dışı, yasa dışı, diğer uygunsuz değerlendirme yöntemlerinin ve değerlendirme bilgisi kullanımlarının farkına varma ise performans sıralamasında dördüncü sırada yer almıştır.

Zhang ve Burry-Stock (2003), öğretmenlerin değerlendirme uygulamaları ile kendileri tarafından algılanan değerlendirme yeteneklerini araştırdıkları çalışmalarında ölçmeye ilişkin eğitim alan öğretmenlerin, almayanlara göre kendilerini standart sınavlarda, sınavları incelemede, eğitimi geliştirmede, performans değerlendirmeyi kullanmada ve değerlendirme sonuçlarını bildirmede daha yetenekli algıladıklarını belirtmişlerdir. Buna karşın etik kaygıları ele almada anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

Green vd. (2007) eğitimcilerin değerlendirmeye ilişkin etik yargılarını araştırdıkları çalışmalarında katılımcıların yaklaşık %98’i verilen ödevin nasıl puanlanacağıın, sınav hazırlanırken hangi konuların öğrenmek için önemli olduğunun, karnede notların nasıl hesaplanacağını açıklayan yazılı ilkelerin öğretmen tarafından öğrenciye bildirilmesini etik bulurken, final sınavında çalışma rehberinde yer almayan konulara ilişkin öğretmenin birkaç soru sormasını ise katılımcıların yaklaşık %66’sı etik dışı bulmuştur. Ayrıca katılımcıların yaklaşık %85’i rahatsız edici davranışlar için karne notunun öğretmen tarafından düşürülmesini, katılımcıların yaklaşık %98’i de başka öğrencilere ait başarı puanlarının öğretmen tarafından diğer ebeveynlere açıklanmasını etik dışı bulurken, zekâ testi puanlarının öğrencinin kendi ebeveynine açıklanmasını katılımcıların yaklaşık %76’sı etik bulmuştur.

Pope, Green, Johnson ve Mitchell (2009), öğrencileri değerlendirmeye ilişkin eğitimcilerin karşılaştıkları etik çatışmaları araştırdıkları çalışmalarında, ifade edilen çatışmaların büyük çoğunluğunun not kirlenme-

sine ilişkin olduğunu, çatışmaların sıklıkla kurumsal talepler ile öğrenci gereksinimleri arasında ortaya çıktığını ve çatışmaya neden olduğu en fazla ifade edilen değerlendirme konularının not verme, standart sınavlar ile duyarlı popülasyonlar olduğunu ifade etmişlerdir.

Estaji (2011), önerilen değerlendirme ve raporlama ilkelerinin eğitimsel değerlendirmede etikselliği yansıtıp yansıtmadığına ilişkin öğretmenlerle görüştüğü çalışmasında, öğretmenlerin değerlendirmeye ilişkin görüşlerinin farklı olduğunu, özellikle sınavların etikselliğinin sorgulandığını ve öğretmenlerin değerlendirmeyle ilgili karşılaştıkları etik ikilemlerde kurumsal taleplerin önemli bir bileşen olduğu belirtmiştir.

Erdem vd. (2014) öğrenci algılaması açısından öğretim elemanlarının etik sorumluluklarını tespit etmeye çalıştıkları çalışmalarında, katılımcıların %68'inin öğrencinin bursunun kesilmemesi için not yükseltme talebine rağmen notu yükseltmeyen öğretim elemanının adil davrandığını düşündüklerini belirtmişlerdir. Ayrıca dönem başında ifade edilen ödev performans hedefinin dönem sonunda gevşetilmesine yönelik olarak da katılımcıların yaklaşık %49'u öğretim elemanının davranışı tutarlı bulmamakla birlikte, katılımcıların yaklaşık %46'sı ise tüm öğrenci gruplarına yüksek not verilmesini doğru bulmaktadır.

Kutlu, Öztürk, Yılmaz ve Gerekan (2017) ön lisans ile lisans düzeyinde muhasebe dersi alan öğrencilerin muhasebe eğitimindeki ölçme-değerlendirme yöntemlerine ilişkin görüşlerini belirlemek amacıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarında, muhasebeye ilişkin değerlendirme sınavlarının zor değil kapsamlı olması gerektiği görüşünün en fazla öne çıktığını belirtmişlerdir.

Şendurur ve Akan (2019) lisans düzeyinde muhasebe eğitimi alan öğrencilerin muhasebe eğitiminde ölçme-değerlendirme aşamalarına ilişkin bakış açılarını belirlemek için yaptıkları çalışmalarında, öğrencilerin muhasebe eğitimindeki ölçme-değerlendirmeden memnun olmadıklarını ifade etmişlerdir.

Keleş (2021), etik kuralları öğrencilere yönelik uygulamalarında Yabancı Diller Yüksekokulunda çalışan öğretim görevlileri arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemek için gerçekleştirdiği çalışmasında elde edilen ön test ve son test bulgularına göre öğrenciyle ilgili bilgilerin gizliliğini koruma açısından anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE HİPOTEZLERİN GELİŞTİRİLMESİ

Literatürden elde edilen bilgiler incelendiğinde Türkiye'deki muhasebeyle ilişkili eğitimsel değerlendirme çalışmalarında genel olarak öğrencinin bakış açısıyla ölçme-değerlendirme yöntemlerinin araştırıldığı

görülmüştür. Ancak muhasebe alanında ölçme-değerlendirme yöntemlerini uygulamanın etiksel yönünün pek araştırılmadığı ifade edilebilir. Bu çalışma bu boşluğu doldurmaya çalışarak muhasebe alanındaki akademisyenlerin eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılığını (EDEİB) ölçmeyi ve bu bağlılığın cinsiyete, yaşa, akademisyen olarak mesleki deneyim süresine, unvana ve çalışılan birime göre farklılığını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede araştırmanın hipotezleri şu şekilde geliştirilmiştir:

H₁: EDEİB'nin alt boyutu olan testin güvenli uygulanması, muhasebe alanındaki akademisyenlerin cinsiyetine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₂: EDEİB'nin alt boyutu olan gizlilik, muhasebe alanındaki akademisyenlerin cinsiyetine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₃: EDEİB'nin alt boyutu olan saydamlık, muhasebe alanındaki akademisyenlerin cinsiyetine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₄: EDEİB'nin alt boyutu olan testin güvenli uygulanması, muhasebe alanındaki akademisyenlerin yaşına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₅: EDEİB'nin alt boyutu olan gizlilik, muhasebe alanındaki akademisyenlerin yaşına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₆: EDEİB'nin alt boyutu olan saydamlık, muhasebe alanındaki akademisyenlerin yaşına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₇: EDEİB'nin alt boyutu olan testin güvenli uygulanması, muhasebe alanındaki akademisyenlerin akademisyen olarak mesleki deneyim süresine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₈: EDEİB'nin alt boyutu olan gizlilik, muhasebe alanındaki akademisyenlerin akademisyen olarak mesleki deneyim süresine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₉: EDEİB'nin alt boyutu olan saydamlık, muhasebe alanındaki akademisyenlerin akademisyen olarak mesleki deneyim süresine göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₀: EDEİB'nin alt boyutu olan testin güvenli uygulanması, muhasebe alanındaki akademisyenlerin unvanına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₁: EDEİB'nin alt boyutu olan gizlilik, muhasebe alanındaki akademisyenlerin unvanına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₂: EDEİB'nin alt boyutu olan saydamlık, muhasebe alanındaki akademisyenlerin unvanına göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₃: EDEİB'nin alt boyutu olan testin güvenli uygulanması, muhasebe alanındaki akademisyenlerin çalıştıkları birime göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₄: EDEİB'nin alt boyutu olan gizlilik, muhasebe alanındaki akademisyenlerin çalıştıkları birime göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

H₁₅: EDEİB'nin alt boyutu olan saydamlık, muhasebe alanındaki akademisyenlerin çalıştıkları birime göre anlamlı şekilde farklılaşmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

4.1. Çalışma Grubu

Araştırmaya katılacakları belirlemek için 21-22 Mart 2022 tarihlerinde YÖK'ün arama hizmetlerinden biri olan YÖK Akademik web sayfasının (YÖK Akademik, 2022) arama sekmesine muhasebe kelimesi yazılmış ve muhasebe alanında 1249 akademisyene ulaşılmıştır. Bu 1249 akademisyenden 907'sinin e-posta adresi olduğu görülmüştür. 907 akademisyene Google Formlar üzerinden hazırlanan anket 15 Nisan 2022 tarihinde online olarak gönderilmiştir. Yanıtların toplanması için 15 Mayıs 2022 tarihine kadar beklenmiş ve 67 anket yanıtlanmıştır. Anketlere geri dönüş oranı %7,38 olmuştur. Araştırmaya katılacaklara rızaları ile gönüllü katılımları sorulmuş ve onayları alınmıştır.

4.2. Veri Toplama Aracı

Araştırmada kullanılan anket formu iki bölümden meydana gelmektedir. Cinsiyet, yaş, akademisyen olarak mesleki deneyim süresi, unvan ve çalışılan birim ile ilgili demografik sorular birinci bölümde yer almaktadır. İkinci bölümde ise Alkharusi (2016) tarafından geliştirilen ve İlhan vd. (2017) tarafından Türkçeye uyarlanan Eğitimsel Değerlendirmelerde Etik İlkelere Bağlılık Ölçeği'ne ait (EDEİBÖ) ifadeler yer almaktadır. EDEİBÖ'nün Türkçe formu testin güvenli uygulanması, gizlilik ve saydamlık adlarını taşıyan üç boyuttan ve toplam 10 ifadeden oluşmaktadır (İlhan vd., 2017). İfadeler, Hiç Bağlı Değilim (1) -> Tamamıyla Bağlıyım (5) şeklinde beşli likert tipi derecelendirme ile yanıtlanmakta olup, herhangi ters puanlanan bir ifade yer almamaktadır (İlhan vd., 2017). Ölçeğin her bir alt boyutundan ve tümünden alınan yüksek puanlar, eğitimsel değerlendirmelerde etik ilkelere bağlılığın yüksek olduğunu göstermektedir (İlhan vd., 2017). Testin güvenli uygulanması boyutunda genel olarak sınavların güvenliğine ilişkin ifadeler, gizlilik boyutunda genel olarak değerlendirme sonuçlarının gizli tutulmasına ilişkin ifadeler ve saydamlık boyutunda ise genel olarak değerlendirme hedefleri, ölçütleri ve puanlamanın nasıl yapılacağı hakkında bilgilendirmeye dair ifadeler bulunmaktadır (İlhan vd., 2017). EDEİBÖ'nün Türkçe formunun kullanımı için e-posta yoluyla iletişime geçilerek gerekli izin alınmıştır.

4.3. Veri Analizi

Ölçeğin faktör yapısını ortaya koyarak yapı geçerliliğini araştırmak için açılımlayıcı faktör analizinden yararlanılır (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2016: 119). Bu çalışmada Türkçeye uyarlanmış EDEİBÖ'nün kaç boyuttan oluştuğunu görmek için öncelikle açılımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini belirlemede ise cronbach alfa (α) yönteminden yararlanılmıştır. Cronbach alfa (α) yöntemi, ölçekte yer alan ifadelerin birbirleriyle uyum düzeyini ortaya koymaktadır (Seçer, 2017: 217).

Demografik değişkenlere ait verileri analiz etmek için frekans analizinden yararlanılmıştır. Muhasebe alanındaki akademisyenlerin eğitimsel değerlendirmelerinden etik ilkelere bağlılığını ölçmede betimleyici istatistiklerden faydalanılmıştır.

Farklılığa ilişkin hipotezleri test etmek için parametrik olmayan Mann-Whitney U testi ile Kruskal Wallis testi kullanılmıştır. Verileri analiz ederken IBM SPSS Statistics 22 programı kullanılmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katılan muhasebe alanındaki akademisyenlerin demografik özelliklerine ait bulgular Tablo 1'de sunulmuştur. Tablo 1'e göre araştırmaya katılan akademisyenlerin %65,7'si erkeklerden, %34,3'ü ise kadınlardan oluşmaktadır. Yaşa göre dağılıma bakıldığında akademisyenlerin %50,7'si 40 yaş ve altında, %32,8'i 41-50 yaş arası ve geri kalan %16,4'ü ise 51 yaş ve üstüdür. Akademisyen olarak mesleki deneyim süresi 16 yıl ve üstünde olanların oranı %32,8, 11-15 yıl arası olanların oranı %31,3, 6-10 yıl arası olanların oranı %23,9, 5 yıl ve altı olanların oranı ise %11,9 olmuştur. Akademisyenlerin %37,3'ü öğretim görevlisi, %35,8'i doktor öğretim üyesi, %13,4'ü doçent, %10,4'ü profesör ve %3,0 ise araştırma görevlisi unvanına sahiptir. Akademisyenlerin %49,3'ü meslek yüksekokulunda, %47,8'i fakültede ve %3,0 ise yüksekokulda çalışmaktadır.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Akademisyenlerin Demografik Özelliklerine Ait Bulgular

Değişken	Demografik Özellik	Frekans	Yüzde (%)
CİNSİYET	Erkek	44	65,7
	Kadın	23	34,3
	Toplam	67	100,0

YAŞ	40 yaş ve altı	34	50,7
	41-50 yaş arası	22	32,8
	51 yaş ve üstü	11	16,4
	Toplam	67	100,0
AKADEMİSYEN OLARAK MESLEKİ DENEYİM SÜRESİ	5 yıl ve altı	8	11,9
	6-10 yıl arası	16	23,9
	11-15 yıl arası	21	31,3
	16 yıl ve üstü	22	32,8
	Toplam	67	100,0
UNVAN	Profesör	7	10,4
	Doçent	9	13,4
	Doktor Öğretim Üyesi	24	35,8
	Öğretim Görevlisi	25	37,3
	Araştırma Görevlisi	2	3,0
	Toplam	67	100,0
ÇALIŞILAN BİRİM	Fakülte	32	47,8
	Yüksekokul	2	3,0
	Meslek Yüksekokulu	33	49,3
	Toplam	67	100,0

5.2. Geçerlilik, Güvenilirlik ve Betimleyici İstatistik Bulguları

Yapı geçerliliğini incelemek için açımlayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Faktörleştirme tekniği olarak temel bileşenler analizi (principal components analysis) ve döndürme tekniği olarak varimax seçilmiştir. Değeri birden büyük olan özdeğer sayısına göre faktör sayısı belirlenmiştir. Ortak varyans değeri (communality)¹ düşük olan üç ifade analizden çıkarılmıştır. Geriye kalan yedi ifade EDEİBÖ'nün Türkçe formundaki gibi testin güvenli uygulanması, gizlilik ve saydamlık olmak üzere üç alt boyutta toplanmıştır. Yapılan güvenilirlik analizinde testin güvenli uygulanması alt boyutunun cronbach alfa (α) değeri (0,433) düşük çıktığından bu boyuta ait ifadeler çıkarılmıştır². Geriye kalan beş ifade gizlilik ve saydamlık alt boyutlarında toplanmıştır. Gizlilik alt boyutunun cronbach alfa (α) değeri 0,830, saydamlık alt boyutunun cronbach alfa (α) değeri 0,780 ve tüm ifadelerin birlikte cronbach alfa (α) değeri ise 0,724 bulunmuştur. Açımlayıcı faktör analizi ve güvenilirlik bulguları Tablo 2'de sunulmuştur.

1 Örneğin 0,50'nin altında olan düşük ortak varyansa sahip olan ifadeler analizden çıkarılarak faktör analizi yeniden yapılabilir (Kalaycı, 2010: 329).

2 Cronbach alfa (α) değeri $0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise güvenilir değil, $0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise güvenilirlik düşük, $0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise oldukça güvenilir ve $0,80 \leq \alpha < 1,00$ ise yüksek derecede güvenilir olarak yorumlanır (Kayış, 2010: 405).

Tablo 2. Açıklayıcı Faktör Analizi ve Güvenilirlik Bulguları

Faktörün Adı	Ölçekteki İfade	Faktör Yük Değeri	Açıklanan Varyans Oranı (%)	Güvenilirlik (cronbach α)
GİZLİLİK	Her bir öğrencinin değerlendirme sonuçlarını gizli tutarım.	0,930		
	Öğrencilerin değerlendirme sonuçlarına ilişkin gizliliği korurum.	0,849	44,967	0,830
	Değerlendirme sonuçlarını öğrencinin velisi dışındaki kişilerle paylaşmaktan kaçınırım.	0,805		
SAYDAMLIK	Puanlamanın nasıl yapılacağı hakkında öğrencileri önceden bilgilendiririm.	0,920	34,424	0,780
	Değerlendirmeye ilişkin ölçütleri ve standartları öğrencilere önceden bildiririm.	0,895		
		Toplam	79,391	
		Ölçeğin Geneli		0,724
Bartlett Küresellik Testi	Ki kare = 142,968 sd = 10 p = 0,000	KMO = 0,587		

Gizlilik ve saydamlık alt boyutlarına ilişkin betimleyici istatistik bulguları Tablo 3'de gösterilmiştir. Tablo 3'e göre hem gizlilik hem de saydamlık alt boyutları için ortalamalar yüksek çıkmıştır. Bu çerçevede araştırmaya katılanların gizlilik ve saydamlık bağlamında eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarının yüksek olduğu ifade edilebilir.

Tablo 3. Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin Betimleyici İstatistik Bulguları

EDEİBÖ	n	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma
Gizlilik	67	1,00	5,00	4,38	0,81
Saydamlık	67	1,00	5,00	4,55	0,70

5.3. Farklılığa İlişkin Bulgular

Hipotezlerde ifade edilen çeşitli değişkenlere göre farklılık araştırmak için parametrik olmayan Mann-Whitney U testi ile Kruskal Wallis testinden yararlanılmıştır çünkü grup bazında değişkenlere ilişkin nor-

mallik varsayımı (hem Kolmogorov-Smirnov testi sonucuna göre p değerleri anlamlı çıkmıştır³, hem de -2 ile +2 dışında yer alan basıklık-çarpıklık değerleri vardır⁴) sağlanamamıştır. Tablo 1'deki demografik bulgulara göre araştırma görevlisi olan akademisyen sayısı ile yüksekokulda çalışan akademisyen sayısı çok düşük olduğu için araştırma görevlileri öğretim görevlileri ile 'Öğretim üyeleri dışındaki öğretim elemanları' grubu altında birleştirilmiştir. Aynı şekilde yüksekokul da meslek yüksekokulu ile 'Fakülte/enstitü/rektörlük dışındaki diğer birimler' grubu altında birleştirilmiştir. Testin güvenli uygulanması alt boyutuna ait ifadeler çıkarıldığından H_1 , H_4 , H_7 , H_{10} ve H_{13} test edilememiştir.

Tablo 4. Cinsiyete Göre Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin Mann-Whitney U Testi Bulguları

EDEİBÖ	Grup	n	Sıra Ortalaması	Mann Whitney U	Z	p
Gizlilik	Erkek	44	32,02	419,000	-1,209	0,227
	Kadın	23	37,78			
	Toplam	67				
Saydamlık	Erkek	44	32,82	454,000	-0,774	0,439
	Kadın	23	36,26			
	Toplam	67				

Tablo 4'e göre araştırmaya katılan akademisyenlerin cinsiyetleri açısından hem gizlilik ($p = 0,227$) hem de saydamlık ($p = 0,439$) boyutu için eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır⁵. Bu nedenle H_2 ve H_3 kabul edilmemiştir.

Tablo 5. Çalışılan Birime göre Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin Mann-Whitney U Testi Bulguları

EDEİBÖ	Grup	n	Sıra Ortalaması	Mann Whitney U	Z	p
Gizlilik	Fakülte	32	37,28	455,00	-1,387	0,165
	Fakülte/enstitü/rektörlük dışındaki diğer birimler	35	31,00			
	Toplam	67				
Saydamlık	Fakülte	32	37,09	461,000	-1,400	0,161
	Fakülte/enstitü/rektörlük dışındaki diğer birimler	35	31,17			
	Toplam	67				

3 Eğer p değeri anlamsız ise, yani 0,05 anlamlılık seviyesinin üzerinde ise dağılımın normal olduğuna karar verilir (Seçer, 2017: 28).

4 Çarpıklık ve basıklık değerleri -2 ile +2 arasında bulunuyorsa, değişkenlerin dağılımı normal olarak değerlendirilebilir (Civelek, 2018: 22).

5 Anlamlı farklılık için $p < 0,05$ olması gerekmektedir.

Tablo 5 incelendiğinde araştırmaya katılan akademisyenlerin çalıştıkları birime göre hem gizlilik ($p = 0,165$) hem de saydamlık ($p = 0,161$) boyutu için eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılaşma olmamıştır. Bu nedenle H_{14} ve H_{15} kabul edilmiştir.

Tablo 6. Yaşa göre Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin Kruskal Wallis Testi Bulguları

EDEİBÖ	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Gizlilik	40 yaş ve altı	34	30,88	2	2,769	0,250
	41-50 yaş arası	22	35,16			
	51 yaş ve üstü	11	41,32			
	Toplam	67				
Saydamlık	40 yaş ve altı	34	33,51	2	0,859	0,651
	41-50 yaş arası	22	32,59			
	51 yaş ve üstü	11	38,32			
	Toplam	67				

Tablo 6'ya bakıldığında araştırmaya katılan akademisyenlerin yaşlarına göre gizlilik ($p = 0,250$) ve saydamlık ($p = 0,651$) boyutları için eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarının anlamlı bir şekilde farklılaşmadığı görülmektedir. Bu nedenle H_5 ve H_6 kabul edilmemiştir.

Tablo 7. Akademisyen Olarak Mesleki Deneyim Süresine göre Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin Kruskal Wallis Testi Bulguları

EDEİBÖ	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Gizlilik	5 yıl ve altı	8	28,50	3	5,948	0,114
	6-10 yıl arası	16	26,47			
	11-15 yıl arası	21	35,31			
	16 yıl ve üstü	22	40,23			
	Toplam	67				
Saydamlık	5 yıl ve altı	8	30,44	3	5,635	0,131
	6-10 yıl arası	16	26,94			
	11-15 yıl arası	21	34,50			
	16 yıl ve üstü	22	39,95			
	Toplam	67				

Tablo 7'ye göre akademisyen olarak mesleki deneyim süresi açısından araştırmaya katılan akademisyenlerin gizlilik ($p = 0,114$) ve saydamlık ($p = 0,131$) boyutları için eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılık yoktur. Bu nedenle H_8 ve H_9 kabul edilmemiştir.

Tablo 8. Unvana göre Gizlilik ve Saydamlık Alt Boyutlarına İlişkin
Kruskal Wallis Testi Bulguları

EDEİBÖ	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Gizlilik	Profesör	7	42,14	3	4,919	0,178
	Doçent	9	43,17			
	Doktor Öğretim Üyesi	24	32,63			
	Öğretim Üyeleri Dışındaki Öğretim Elemanları	27	30,06			
	Toplam	67				
Saydamlık	Profesör	7	39,57	3	2,728	0,436
	Doçent	9	33,83			
	Doktor Öğretim Üyesi	24	36,81			
	Öğretim Üyeleri Dışındaki Öğretim Elemanları	27	30,11			
	Toplam	67				

Tablo 8 incelendiğinde unvana göre araştırmaya katılan akademisyenlerin hem gizlilik ($p = 0,178$) hem de saydamlık ($p = 0,436$) boyutu için eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Bu nedenle H_{11} ve H_{12} kabul edilmemiştir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Muhasebe alanındaki akademisyenlerin eğitimsel değerlendirmelelerinde etik ilkelere bağlılıklarının araştırıldığı bu çalışmada, araştırmaya katılan akademisyenlerin gizliliğe ve saydamlığa ilişkin ortalama puanlarının yüksek olduğu görülmüştür. Bu çerçevede araştırmaya katılan akademisyenlerin değerlendirme sonuçlarının gizliliğine önem verdiği ve değerlendirme sonuçlarını gizli tutmaya çalıştıkları ifade edilebilir. Green vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada da benzer şekilde başka öğrencilere ait başarı puanlarının diğer ebeveynlere açıklanması çok yüksek düzeyde etik dışı bulunmuştur. Ayrıca bu araştırmaya katılan akademisyenlerin ‘Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri’nde öğrencilerin özel-kişisel bilgilerine saygı duymak, bu bilgileri gizli tutmak şeklinde ifade edilen sorumlulukları benimsedikleri söylenebilir.

Araştırmaya katılan akademisyenlerin değerlendirme hedefleri, ölçütleri ve puanlamanın nasıl yapılacağı hakkında öğrencileri önceden bilgilendirmeye çalışarak değerlendirmelerinde saydamlık hususuna oldukça bağlı kaldıkları ifade edilebilir. Benzer şekilde Green vd. (2007) tarafından yapılan çalışmada da verilen ödevin nasıl puanlanacağını, karnede notların nasıl hesaplanacağını açıklayan yazılı ilkelerin öğretmen tarafından öğrenciye bildirilmesi çok yüksek düzeyde etik bulunmuştur.

Bu çalışmada saydamlığa bağlılığın yüksek çıkmasının nedenlerinden biri, son yıllarda Türkiye’de yükseköğretimde Bologna sürecinin yaygın bir şekilde uygulanması olabilir. Çünkü Bologna bilgileri hafta hafta ders konularını, değerlendirme ölçütlerini ve öğrenme çıktıları içermektedir. Bologna bilgilerini hazırlayan akademisyenlerin değerlendirme ölçütleri ile ilişkili farkındalığı artmış olabilir.

Cinsiyet, yaş, akademisyen olarak mesleki deneyim süresi, unvan ve çalışılan birim açısından araştırmaya katılan akademisyenlerin eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Bu çalışma kapsamında eğitimsel değerlendirmelerde etik ilkelere bağlılığın cinsiyete, yaşa, akademisyen olarak mesleki deneyim süresine, unvana ve çalışılan birime göre değişmediği ifade edilebilir. Cinsiyetteki, yaştaki, akademisyen olarak mesleki deneyim süresindeki, unvandaki ve çalışılan birimdeki farklılıkların, katılımcıların eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıklarında anlamlı bir farklılaşmaya yol açmadığı görülmektedir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları vardır. Bu sınırlılıklarından biri katılımcı sayısının düşük olmasıdır. Gelecekte daha fazla sayıda katılımcı ile eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılık incelenebilir. Bu çalışma muhasebe alanındaki akademisyenler ile sınırlıdır. İleride yapılacak çalışmalarda farklı disiplinlerdeki akademisyenlerin de eğitimsel değerlendirmelerinde etik ilkelere bağlılıkları araştırılabilir. Bu araştırma veri toplama tekniği olarak anket ile sınırlıdır. Başka çalışmalarda başka veri toplama teknikleri (örneğin görüşme gibi) ile etik ilkelere bağlılık araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Alkharusi, H. A. (2016). Measuring teachers' adherence to ethical principles in educational assessment. *Asian Social Science*, 12(4), 149-158. doi:10.5539/ass.v12n4p149
- Ay, F. (2017). Öğretim üyesinin etik sorumluluğu. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 4(3), 267-271. doi:10.17681/hsp.281915
- Baykul, Y. (1992). Eğitim sisteminde değerlendirme. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(7), 85-94.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (22. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Civelek, M. E. (2018). *Yapısal eşitlik modellemesi metodolojisi*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Delandshere, G. (2001). Implicit theories, unexamined assumptions and the status quo of educational assessment. *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*, 8(2), 113-133. doi:10.1080/09695940123828
- Erdem, F., Ömüriş, E., Öz, Ö., Boz, H., Özmen, M. ve Kubat, U. (2014). Öğretim elemanlarının etik sorumlulukları üzerine üniversite öğrencilerinin algılamaları. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 39-63. doi:10.14689/issn.2148-2624.1.2s2m
- Estaji, M. (2011). Ethics and validity stance in educational assessment. *English Language and Literature Studies*, 1(2), 89-99. doi:10.5539/ells.v1n2p89
- Gerçek, H., Güven, M. H., Özdamar, Ş. O., Yanpar Yelken, T. ve Korkmaz, T. (2011). Yükseköğretim kurumlarında etik ilkeler, sorumluluklar ve davranış kuralları. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(2), 80-88. doi:10.5961/jhes.2011.013
- Ghaicha, A. (2016). Theoretical framework for educational assessment: A synoptic review. *Journal of Education and Practice*, 7(24), 212-231.
- Gipps, C. V. (2012). *Beyond testing towards a theory of educational assessment*. Abingdon New York: Routledge.
- Gözen Çıtak, G. (2009, Eylül). Eğitimsel test etme sürecinde etik standartlar ve etik olmayan uygulamalar. *Çağdaş Eğitim Dergisi*(367), 13-21.
- Green, S. K., Johnson, R. L., Kim, D.-H. ve Pope, N. S. (2007). Ethics in classroom assessment practices: Issues and attitudes. *Teaching and Teacher Education*, 23(7), 999-1011. doi: 10.1016/j.tate.2006.04.042
- İlgaz, S. ve Bilgili, T. (2006). Eğitim ve öğretimde etik. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*(14), 199-210.

- İlhan, M., Güler, N. ve Kinay, İ. (2017). Eğitimsel değerlendirmelerde etik ilkelere bağlılık ölçeği'nin türkçe uyarlaması. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(2), 779-795.
- Kalaycı, Ş. (2010). Faktör analizi. Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (s. 321-331, 5. baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Kayış, A. (2010). Güvenilirlik analizi (reliability analysis). Ş. Kalaycı (Ed.), *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (s. 403-419, 5. baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım Ltd. Şti.
- Keleş, Y. (2021). Öğretim görevlilerinin öğrenci etik değerlerini uygulamalarında birbirleri arasındaki farklılıklar. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(2), 787-799. doi:10.21666/muefd.857370
- Kutlu, H. A., Öztürk, S., Yılmaz, T. ve Gerekan, B. (2017, Nisan). Muhasebe eğitiminde ölçme ve değerlendirme: Öğrencilerin bakışı üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*(74), 15-36.
- Makal, A. (2010, Kasım-Aralık). Eğitimde etik üzerine. *Çalışma Ortamı*(113), 11-13.
- Plake, B. S. (1993). Teacher assessment literacy: Teacher's competencies in the educational assessment of students. *Mid-Western Educational Researcher*, 6(1), 21-27.
- Pope, N., Green, S. K., Johnson, R. L. ve Mitchell, M. (2009). Examining teacher ethical dilemmas in classroom assessment. *Teaching and Teacher Education*, 25(5), 778-782. doi:10.1016/j.tate.2008.11.013
- Seçer, İ. (2017). *SPSS ve LISREL ile pratik veri analizi analiz ve raporlaştırma* (3. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sultana, M. (2014). Ethics in teaching profession. *ABC Journal of Advanced Research*, 3(1), 47-54.
- Şendurur, U. ve Akan, A. (2019). Öğrencilerin muhasebe eğitimine bakış açıları ve muhasebe eğitiminde ölçme ve değerlendirme. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 317-326. doi:10.31463/aicusbed.567122
- Turgut, M. F. (1995). *Eğitimde ölçme ve değerlendirme metotları* (10. baskı). Ankara: Yargıcı Matbaası.
- Yaşar, M. (2011). Ölçme ve değerlendirmenin önemi. S. Tekindal (Ed.), *Eğitimde ölçme ve değerlendirme* (s. 1-8, 3. baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Yavuz, M. (2011). Eğitimle ilgili temel kavramlar. M. Gürsel ve M. Hesapçioğlu (Ed.), *Eğitim bilimine giriş* (s. 11-28, 6. baskı). Konya: Eğitim Akademi.
- YÖK Akademik. (2022). 21-22 Mart 2022 tarihinde <https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/> adresinden ulaşılmıştır

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. (2014). 15 Mart 2022 tarihinde İstanbul Ticaret Üniversitesi: <https://www.ticaret.edu.tr/uploads/dosyalar/171/yok.pdf> adresinden alınmıştır

Yükseköğretim Kurumları Etik Davranış İlkeleri. (2022). 15 Mart 2022 tarihinde İTÜ Personel Daire Başkanlığı: <https://pdb.itu.edu.tr/docs/librariesprovider175/default-document-library/y%C3%BCksek%C3%B6%C4%9F-retim-kurumlar%C4%B1-etik-davranis-ilkeleri.pdf?sfvrsn=0> adresinden alınmıştır

Zhang, Z. ve Burry-Stock, J. A. (2003). Classroom assessment practices and teachers' self-perceived assessment skills. *Applied Measurement in Education*, 16(4), 323-342. doi:10.1207/S15324818AME1604_4

“

Bölüm 13

VUCA DÜNYASINDA YETENEK YÖNETİMİ

İsmet Burçak VATANSEVER DURMAZ¹

Hazal AKYÜREK²

1 Dr. Öğr Üyesi İsmet Burçak Vatansever Durmaz, Bahçeşehir Üniversite-
si, 0000-0001-8940-0761

2 Hazal Akyürek, Bahçeşehir Üniversitesi, 0000-0002-1765-7899

”

Giriş

Küreselleşmenin ve rekabetin artması ile birlikte geçmiş dönemlerde şirket için büyük bir maliyet kalemi görülen çalışanlar, son yıllarda işletmelerin en değerli varlıkları olarak görülmeye başlanmıştır. İşletmelerin rakipleri karşısında üstünlük elde edebilmesi ve başarıya ulaşabilmelerinde çalışan bireylerin rolü önemli hale gelmiştir. Bu sebeple işletmeler, çoklu beceriye sahip yetenekli bireyleri istihdam edebilmek için adeta bir yarış içerisinde olmaktadır. Fakat bu yetenekleri keşfetmek ve kuruma kazandırmak tek başına yeterli olmamaktadır. Yetenekleri elde tutmak ve kuruma değer kazandırması hususunda desteklemek de oldukça önemlidir. Tüm bunları sağlamak için de şirketlerin, yetenek yönetimi stratejilerini geliştirmesi ve teknolojinin hız kazanması ile birlikte değişen zamanın beklentilerine yönelik çalışmalar yaparak uyumlanabilmesi gerekmektedir. Özellikle 2019 yılının son zamanlarında ortaya çıkan Covid 19 pandemisi ile birlikte küresel ölçekte büyük değişimler meydana gelmiştir. İş gücü piyasalarını, çalışma koşullarını ve standartlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Küresel salgınla birlikte ortaya çıkan belirsizlik ve karmaşıklık, uyguladığımız mevcut yetenek yönetimi süreçlerini de sorgulamamız gerektiği gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Bu günümüz koşullarına göre yetenek yönetimi uygulamalarının gözden geçirilmesi artık işletmeler için vazgeçilmezdir.

Yetenekli personeli elde tutmak için yeteneği iyi tanıyıp, nelerin onlar için motivasyon kaynağı olacağını bilmek ve onlara yeteneklerini geliştirebilecekleri uygun görevlendirmeler yapmak, firmaya değer kazandırmak için önemli olduğu bir gerçektir. Bu araştırmada, işletmelerin insan kaynağını verimli kullanmayı ve bu kaynağı elinde tutmayı sağlayabilmeleri için yetenek yönetimi konusunda başarılı olmaları gerektiği anlatılacaktır. Tüm bu araştırmalardan yola çıkarak yetenek yönetimi sürecinin günümüz koşullarına göre değerlendirilmesi ve KOMB dünyasında örgütlerde neden artık vazgeçilmez bir unsur olduğunun anlatılması amaçlanmaktadır.

Günümüze kadar yapılan araştırmaların daha çok yetenek yönetimi konusunun örgüt başarısına olan katkısı ve etkin işletilmesinin işletmeler açısından önemi açıklanmıştır. Bu araştırma ile KOMB (Karmaşıklık, Oynaklık, Muğlaklık, Belirsizlik) bir diğer adıyla VUCA dünyasının yetenek yönetimi süreçlerinde yarattığı değişimi, örgüt yapısına olan etkisini ve örgütlerin kendisini bu yeni düzende nasıl konumlandırması gerektiği konusunda literature katkıda bulunması amaçlanmıştır.

Yetenek Kavramı

Yetenek, Türk Dil Kurumu'nda yapılan tanıma göre, "bir kimsenin bir şeyi anlama veya yapabilme niteliği, kabiliyet, istidat", "bir duruma uyma konusunda organizmada bulunan ve doğuştan gelen güç, kapasite", "kişinin kalıtıma dayanan ve öğrenmesini çerçeveleyen sınır" ve "dışarıdan gelen etkiyi alabilme gücü" olarak belirtilmiştir (TDK, <https://sozluk.gov.tr/>). Yetenek kavramı ile ilgili literatürde yapılan diğer tanımlar aşağıdaki şekilde belirtilmiştir.

“Kişinin neleri daha iyi yapabileceğiyle ilgili potansiyel becerisini ifade etmektedir. Söz gelimi kişide bulunan iletişim yeteneği, ikna yeteneği, algılama yeteneği vb. yetenekler, onda mevcut olan potansiyel becerilerdir (Altınöz, 2009, s.4).

“Bir kuruluşun, sistemin veya sürecin gerekli şartları yerine getirebilecek bir ürünü gerçekleştirme kabiliyeti” şeklindedir (Erkoç, 2006, s. 530).

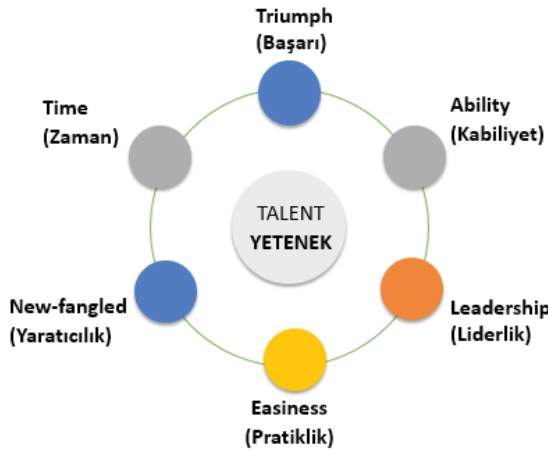
“Yetenek; insanın kendi içsel faaliyetlerini yerine getirebilme, bilgilerini, dürtülerini, becerilerini, karakterini, tutumlarını, yargılarını ve deneyimlerini kapsayan kendi kabiliyetlerinin toplamıdır (Altunoğlu vd., 2015, s. 49).

Yetenek kavramı sözcük olarak “bir kimsenin bir şeyi anlamayarak yapabilme niteliği, birden fazla konuya da spesifik alanda sahip olunan içseli doğal kabiliyet, eğitim ve deneyimle, ileri düzeyde yeterliğe ulaşabilen, özel bir alandaki üst düzey kabiliyet” olarak tanımlanmaktadır (Akar, 2015, s.17).

Literatürde yapılan tanımlardan yola çıkarak da yeteneğin hem doğuştan kazanılan hem de sonrasında eğitimle geliştirilmesi mümkün bir özellik taşıdığını söyleyebilmek mümkündür. Yetenek genel bir özdür ve ham yetenekler büyük ölçüde doğuştan gelir. Yeteneklerin geliştirilebilir ve eğitilebilir olması doğuştan gelme özelliğini değiştirmez (Şencan, 2016).

Yeteneğin doğuştan gelmesi, belli ve özel alanlardaki üst düzey kabiliyetlerden oluşması, kişiye özel bir beceri olması, öğrenme, üretme, sergileme gücü olarak kişinin potansiyelini oluşturması, öğrenme ortamı ile birlikte kişinin yeteneğinin performansa ve başarıya yansımaları ve yeteneğin geliştirilebilmesi, yeteneğin genel özellikleri olarak kabul edilmektedir (Akar, 2015, ss. 20- 21).

Yetenek, İngilizcede yetenek kavramının karşılığı olan “TALENT” kelimesinin baş harfleri kullanılarak da yetenek kavramı tanımının açıklandığı söyleyebiliriz. Deb (2005), TALENT” tüm baş harflerden oluşturularak aşağıdaki şekilde tanımlama yapmıştır.

Şekil 1. TALENT: Yetenek. “Deb (2005)”

Örgütsel Yetenek Kavramı ve Yetenekli Çalışanların Özellikleri

Örgütsel olarak yetenek, kurumların stratejik, kazanç ve teknolojik yönden fayda oluşturabilmek ve bu faydayı insana yönelik kullanabilmek, mevcut yetenekleri bir bütün haline getirebilmek ve devamlılığını sağlayarak, rakiplerine karşı üstünlük elde etme biçimi olarak ifade edebiliriz. Örgütsel yetenek, örgüt içerisinde çalışan kişilerin sahip olduğu; beceri, bilgi ve zihinsel yeteneklerin bir araya gelmesi ve bu kişilerin daha fazla yaratıcılığını sergilemesini sağlayan potansiyellerin bütünüdür. Örgütsel yeteneğe haiz olan kişileri, belirli bir sınırın üzerinde yetkinliğe, beceriye, potansiyele ve performansa sahip, kurumların gün geçtikçe yaşadığı anlaşılması güç, belirsiz, karmaşık, değişken süreci yönetebilecek ve kurumların amaç ve hedeflerine yaklaşmalarında ve kurumun gelişmesinde etkin rol oynayan kişiler olarak da tanımlamak mümkündür.

Bir kurum verimliliği arttırmak, çalışanların katkılarını ortaya koymalarını sağlamak, onların keşfedilmemiş potansiyelini açığa çıkarmak ve yüksek performans göstermelerini beklemek için öncelikle çalışanların özündeki yeteneklerin ve becerilerin fark edilmesi gereklidir.

Yüksek potansiyeli olan, geniş beceri ve bilgiye sahip, kurumun hedeflerine ulaşmasında ve değişime yön vermekte etkili olan, farkını ortaya koyan, kuruma sağladığı katkısıyla verimliliği arttıran, başarılı performans sergileyen ve başkaları tarafından rol model alınan, kurumun temel değerlerine sahip kişiler yetenekli çalışanlar olarak nitelendirilebilir.

Yetenekli bir bireyin dayanıklı olduğu, bir işi nasıl tamamlayabileceğini bildiği, risk almayı ve meydan okumayı sevdiği, muğlak durumlara karşı dirençli ve değişken ve belirsiz durumlara karşı yüksek toleranslı olduğu ve karşısına çıkan fırsatları görebildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca mühim ve dikkat çeken işler yapmakta, kişisel gelişimine önem vererek özel hayat-ış dengesini kurmakta, iş anlayışıyla ilgili köklü bir değişim oluşturabilmektedir.

Genel olarak bakıldığında örgüt içerisinde yer alan ve VUCA dünyasına da uyum sağlayabilen yetenekli çalışanların taşınması gereken özellikleri, dayanıklılık, uyumluluk, etkili iletişim kurma, çok yönlü düşünme, fırsatları değerlendirebilme, risk alma, sonuç odaklılık, kendini ve başkalarını geliştirme, meraklı olma, güvenilirlik, yüksek motivasyon, esneklik ve vizyon sahibi olma olarak özetleyebiliriz.

Yetenek Yönetimi Kavramı

1980'li yıllardan bu yana bilginin önemli bir güç ve yetenek haline geldiği, kurumların bu yetenekleri ödüllendirdiği, birden fazla neslin bir arada yaşadığı ve kuruma bağlılığın azaldığı bir ortamda yetenek odaklı bir strateji geliştirmenin önemi giderek artmıştır.

Bilgi ekonomisine geçiş ile birlikte, potansiyel ve üretken bireye olan ta-

lebin artması sonucu, rakiplerinden üstün olmak isteyen kurumların, bu üstünlüğü koruyacak ve devamlılığını sağlayacak değerleri şirkete kazandırmak ve elde tutmak; dışarda olumlu bir işveren imajı oluşturmak için adeta birbirleri ile verdikleri mücadele ile “Yetenek Savaşları” kavramının ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur.

Kurumlarda giriş-çıkış kayıtlarının tutulması, işe alma ve çıkarma gibi çok az sayıda fonksiyonu içeren, işletmenin geleceğine yönelik stratejik kararlarda etkisi olmayan geleneksel personel yönetimi anlayışı, günümüz koşullarına ve değişen dünyaya uyum sağlayamamıştır. Kurumlar gelişmiş, teknolojik yenilikler ve imkanlar artmış, küresel rekabet artmış, işgücünün beklentileri değişmiş, eğitim seviyesi artmış ve tüm bu durumun sonucunda geleneksel insan kaynakları yönetiminden modern insan kaynakları yönetimine geçiş de hızlanmıştır.

Yetenek yönetimi kavramsal olarak ilk kez 1990’lı yıllarda McKinsey & Company tarafından yürütülen bir araştırmada kullanılmıştır (Waheed ve Zaim, 2015, s. 1206). Kavramın tartışmaya açılacağı ilk çalışma 1997 yılında Amerika’da 77 büyük ölçekli örgütte yaptığı araştırma ile ortaya koyulmuştur. Kavramın tanıtılmasına öncülük eden McKinsey danışmanlarının ortaya koyduğu araştırma ile kavrama olan ilgi artmaya başlamıştır.

Kavramın ortaya çıkmasındaki başlıca etkenleri aşağıdaki tanımlarda belirtildiği şekilde özetlemek mümkündür.

Yetenek Yönetimi, anahtar meselelerde işletmede sürekli olarak liderlik durumunu sağlamak ve insan kaynakları aracılığıyla bireysel yeteneklerin gelişmesini cesaretlendirmek, bunun yanında yeteneğin arz, talep ve akışını yönetmek için karar verme süreci olarak tanımlanabilmektedir (Cunningham, 2007, ss. 4-6).

Yetenek yönetiminin ortaya çıkışı, iş hayatında rekabete üstün gelmede insanın en değerli öz kaynak konumuna gelmesi, insana olan değerın üst seviyelere çıkması, sebep olmuştur (Altınöz, 2018, s. 85).

Yetenek yönetimi, çalışanı merkeze alarak, işletmenin karşılaştığı zor durumla baş etmeye çalışması ve şirket hedeflerine ulaşılmasını sağlayacak stratejileri uygulayan yetenekler ile mevcut yetenekler arasındaki farkı kapatmaya çalışana bir yönetimi süreci ve anlayışı olarak tanımlayabiliriz.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programında yetenek yönetimi, doğru işe ve doğru zamanda doğru kişiyi belirlemek için “örgütsel kapasite” olarak tanımlanmakta olup, belirgin biçimde sürdürülebilir rekabet avantajı hususunda katkı sağlayan pozisyonların belirlenmesi, ilgili pozisyonlarda görev alacak yüksek potansiyel ve yüksek performanslı çalışanlardan oluşacak havuzun oluşturulması, yine ilgili pozisyonların ehil çalışanlarla doldurulmasını kolaylıkla sağlayacak aynı zamanda örgütsel bağlılığını sağlayacak insan kaynakları yapısının tesis edilmesi ve geliştirilmesini barındıran faaliyetler ve süreçler olarak özetlenmektedir (Collings ve Mellahi, 2017).

Başka bir ifade ile yetenek yönetimi, kurumun rekabet strateji doğrultusunda, iş gücü planlamalarının yapılması, yetenekleri kuruma kazandıracak stratejilerin ortaya konulması, firmaya değer kazandıracak yetkin adayların kuruma kazandırılması için uygun çalışma ortamının yaratılması, çalışanların gelişiminin desteklenmesi ve kuruma olan aidiyetinin artırılmasına yönelik yapılan tüm faaliyetler toplamıdır. Öte yandan yetenek yönetimi süreci, yüksek performans sergileme yeteneğine sahip, yetkinlikleri ile örgütü, rakiplerinin yanında daha üstün özellikleri ile ön plana çıkaracak, özellikle nitelikli çalışan grubunu hedef alan, kurumun liderleri tarafından mentorluk ve koçluk becerilerine ihtiyaç duyulan strateji odaklı entegre bir insan kaynakları yönetimi yaklaşımıdır.

Yetenek Yönetiminin temel amacı, altı temel hedef için çabalamaktır. İngilizce’de “The 6 Rs of Talent Management (Yetenek Yönetiminin 6 R’si)” olarak açıklanan bu hedefler şöyledir: “Doğru iş” (right job), “doğru becerilere sahip” (right skill), “doğru kişiye” (right person), “doğru zamanda” (right time), “doğru yerde” (right place), “doğru maliyetle” (right cost) sahip olduğundan emin olmaktır (Allen, 2020).

Temel yetenek, becerinin ve teknolojinin bir bütün olması ve bir örgütün rekabet üstü olabilmesi için gereken bilgilerin toplamı olarak da açıklanabilir.

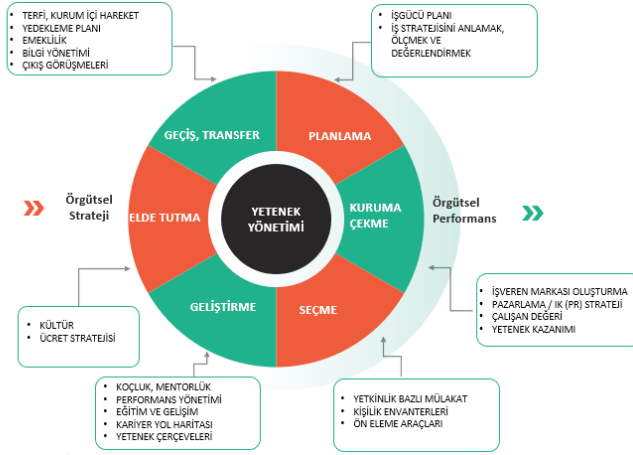
Yetenek yönetimi süreci; stratejiyi ortaya koymak, uzun vadeli beklentileri belirlemek, yeteneği kazanmak, performansı doğru bir şekilde ölçmek ve değerlendirmek, çalışanların gelişimini desteklemek, başarılı performansı ödüllendirmek gibi bir çok aşamayı kapsamaktadır.

Yetenek yönetimi sürecinde kurumlardan talep edilen çıktıların kazanılması için bazı süreçlerin izlenmesi gerekli hale gelmektedir. Stratejilerin ve nihai hedeflerin ortaya konulması, kurum içindeki kritik rollerin tespit edilmesi, risk faktörlerinin hesaplanması, yetenekli profillerin belirlenmesi, yüksek potansiyelin saptanması, yetenekli çalışanlarda açık mevcut ise, tespit edilmesi ve yerine çalışabilecek yedek personellerin belirlenmesi, çalışanların gelişiminin desteklenmesi, performanslarının ölçülmesi, değerlendirilmesi ve ödüllendirilmesi ve terfi, iş zenginleştirme, iş genişletme, rotasyon vb. imkanlarının sağlanması olarak sıralanabilmektedir.

Tüm bu tanımlardan yola çıkarak işletmelerin sahip oldukları yetenekler ve bu yeteneklerin sahip oldukları yetkinliklerin kuruma katma değer yaratmasıyla örgütün rakiplerine karşı fark yaratması muhtemeldir, diyebiliriz.

Yetenek yönetimini, yetenekli olarak tanımladığımız çalışan adaylarını kurum kültürüne kazandırmak için stratejiler geliştirmek, kuruma kazandırılan bu yetenekleri elde tutmak, yetkinliklerini geliştirmek, performanslarını arttırmak ve onların kuruma olan aidiyetini arttırmak için sürekli motive etmeyi amaçlayan insan kaynaklarının en temel süreci olarak tanımlamak mümkündür. Tüm bu tanımlarda farklı perspektiflerle yaklaşılmasıyla birlikte ortak olan durum örgüt başarısını ve rakiplerine olan üstünlüğü arttırmak şeklinde özetlenebilir.

VUCA dünyasına uyumlanabilmek için kurumların en mühim entelektüel sermayelerinden biri olan insan sermayesine yapılan yatırım oldukça önemli bir hale gelecektir.

Şekil 2: Yetenek Yönetimi Süreci. “Schiemann, 2014”

Şekilde de görüldüğü gibi yetenek yaşam döngüsü, çoğu insanın kurumla etkileşime girdiği yoldur. Yetenek yönetimi, yetenek yaşam döngüsünün yönetilme şeklidir. Bu yaşam döngüsünün ne kadar iyi yönetildiği, bu yetenek yatırımlarının etki düzeyini belirlemektedir (Schiemann, 2014, s. 282).

VUCA (KOMB) Kavramı

VUCA, Volatility (Değişkenlik), Uncertainty (Belirsizlik), Complexity (Karmaşıklık), Ambiguity (Muğlaklık) kelimelerinin baş harflerinden oluşmaktadır. Türkçeye KOMB (karmaşıklık, oynaklık, muğlaklık, belirsizlik) olarak uyarlanmıştır.

KOMB kısaltması, ilk olarak Bennis ve Nanus’un (1985) liderlik teorisinden yararlanarak ABD ordusu tarafından, soğuk savaş döneminin bitiminden sonra, gittikçe dinamik, birbiriyle ilişkili ve “çok kutuplu yeni dünya düzeni”ni tanımlamak için kullanılmıştır (O’Byan ve Casey, 2017).

VUCA başlarda askeri çevreler tarafından kullanılmış olsa da sonraları kâr amacı olsun olmasın çok çeşitli yapılarda kullanılmaya başlanmış (Yurdasever ve Fidan, 2020, s.1644) ve iş hayatında da yoğun bir şekilde kullanımı söz konusudur. Dolayısıyla VUCA’yı, “siyasetten ekonomiye, devlet yönetiminden işletme yönetimine muğlaklığın, karmaşıklığın hüküm sürdüğü bir ortamda, strateji, üretim, harekete geçme, sonuç alma ve insan yönetme çabalarının toplamıdır” şeklinde tanımlamak da doğru olacaktır. VUCA bir diğer adıyla KOMB artık “yeni dünya” olarak kabul görülmektedir ve geçici olarak kabul edilen bir süreç olmamakla birlikte zaman geçtikçe etkilerinin artacağı yönündeki düşünceler giderek artmaktadır.

KOMB'u daha iyi anlayabilmek için, tüm bileşenlerini anlamak gereklidir. Bu bileşenler aşağıdaki şekilde özetlenmektedir.

Değişkenlik; sürekli artan bir değişimi ve değişim hızının yol açtığı karışıklığı ifade etmektedir (Michel vd., 2016). Bir başka ifadeyle oynaklık, ne kadar süre devam edeceği belli olmayan hızlı ve beklenmedik değişikliklerdir.

Belirsizlik; VUCA dünyasında belirsizlik, tahmin edilebilirliğin nispeten az olduğu, şaşırtıcı gelişmelerin yaşanmasının muhtemel olduğu ve bunlara bağlı olarak bilinenlerin artık eksik kaldığı bir ortamı ifade etmektedir (Guterman ve King'den aktaran Yurdasever ve Fidan, 2020, s.1648).

Karmaşıklık; çok yönlü konular ve bilgi miktarının fazlalığı nedeniyle karar verme konusunda kafa karışıklığına sebep olan bir ortamı ifade etmektedir (Shaffer & Zalewski, 2011).

Muğlaklık; Muğlaklık, gerçeklerin bulanıklığını, olay ve durumları yanlış okuma potansiyelini ve neden-sonuç karmaşasını ifade etmektedir (Guterman ve King, 2014). Neden-sonuç ilişkisinin net olmadığı ve bu sebeple bilgi, durum ve olayların yanlış şekillerde yorumlanabilme riskini ifade etmektedir (Cooke, 2013).

Vuca Dünyası ve Yetenek Yönetimi İlişkisi

Günümüz dünyasında kurumlara en iyi adayları kazandırmak en zorlu süreç haline gelmiştir. Bu durumun en belirgin sebepleri arasında, kritik pozisyonlarda oluşan yetenek açığı olmasıdır. Özellikle pandemi süreci ile birlikte örgütler arasında yetenek savaşları dediğimiz bir dönemin başlamasıyla birlikte, bu savaşta güç artık örgütlerden kişilere doğru kaymıştır. Bu durum özellikle yetenek yönetimi stratejilerinde de güçlü değişikliklere gidilmesini de zorunlu hale getirmiştir.

Vuca dünyası, işletmelerin günümüz koşullarını değerlendirebilme, geleceğini görme ve yönetme biçimlerini etkileyen birçok koşulu bir arada barındırmaktadır. İş yapma şekilleri değiştiği ve hızlandığı gibi, ihtiyaç duyulan beceri ve yetenek setleri de gün geçtikçe değişime uğramaktadır. Bunun bir sonucu olarak da yetenek yönetimi süreçleri de sürekli değişim ve gelişim göstermektedir.

Vuca dünyası kimi işletmeler için yeni fırsatlara ve gelişime yol açarken, bazı işletmeler için de zorluklarla mücadele gereksinimi doğurmuştur. Bazı işletmeler tamamiyle bu zorlu koşullardan etkilenip, piyasadan silinip gitmiştir. Burada kritik durum rakiplerinden daha iyi, daha hızlı ve daha çabuk uyum sağlayabilme yeteneği olmuştur.

Yapay zekâ ve otomasyonun öneminin arttığı 4. sanayi devriminde geleneksel iş modelleri, yetkinlik setleri ve yetenekler geride kalmıştır. Yapay zeka gibi yeni teknolojiler insan gücüne duyulan ihtiyacın azalacağına yönelik yeni tartışmalar doğurmuştur. Örneğin, Sapiens: İnsanlığın Kısa Tarihi'nin

yazarı Yuval Noah Harari, “işe yaramaz bir insan sınıfının” yükselişi konusunda uyarılmaktadır. Dünya Ekonomik Forumu tarafından hazırlanan İşlerin Geleceği raporu, önümüzdeki altı yıl içinde makinelerin tüm iş görevlerinin yarısını gerçekleştireceğini vurguladı. “Bu teknolojik dönüşüm sadece milyonlarca işi yerinden etmekle kalmayacak, aynı zamanda yaratıcılık, hayal gücü ve sosyal zeka gibi daha fazla insan becerisi gerektiren yeni işler de açacak” (Hocking, 2019). Sanayi 2.0’den Endüstri 4.0’a doğru evrildiğimiz günümüz dünyasında yapay zeka, nesnelerin interneti, makine öğrenmesi gibi yeni kavramların ortaya çıkmasıyla birlikte işletmeler için de bu teknolojik gelişmeye yön verecek, uyum sağlayabilecek, çevik ve yetkin yeteneklerle yollarına devam etmek istemeleri de olağan ve beklenen bir tutum olmaktadır. Tüm bu belirsizliğin, değişimin ve hızlanmanın baş gösterdiği günümüz koşulları ile etkin bir şekilde mücadele ederek kurum kültürünü koruyabilmek için; işletmelerin daha hızlı, daha esnek, daha yetenekli ve uyum yeteneği güçlü çalışanları şirkete kazandırabilmeleri ve elde tutmaları önemli hale gelmiştir. Bu da doğru yetenek yönetim stratejilerini işletebilmekten geçmektedir.

Yetenek yönetiminin önemi özellikle işgücü piyasasına giren yeni jenerasyon ile birlikte, şirket içerisinde çeşitliliği arttırmış ve aynı şirket bünyesindeki nesil farklılıkların yönetimini önemli kılmıştır. Bunun yanı sıra sağlık sistemlerindeki yenilik ile birlikte insan ömrü uzamış ve çalışma hayatında uzun yıllar çalışan bu kitlenin işletme içerisindeki dinamiğini ve etkililiğini korumak da yine etkin bir yetenek yönetimi stratejisini işletebilmekle mümkün olmaktadır.

Yeni Dünyada Yetenek Yönetim Stratejisi ve Temel Adımlar

Vuca dünyası iş dünyasını tamamiyle etkilemiş olup, örgütlerin çalışma kurallarını yeniden tanımlamalarına ve yetenek yönetim stratejilerini yeniden tasarlamalarına sebep olmuştur. Geleneksel yetenek yönetim stratejileri bu belirsiz ve muğlak ortamdaki ihtiyaçlara ve beklentilere cevap verememektedir. İşletmeler bu sebeple yenilikçi, çevik ve uyumlanabilir bir yetenek yönetim modeli kurmaya odaklanmaya başlamışlardır.

İyi tasarlanmış bir yetenek yönetim stratejisi, insan kaynakları uygulamalarında bir adım öteye geçerek, en iyi performans sergileyenleri işe alma, onları elde tutma ve iş hedeflerini gerçekleştirme noktasında rakiplerinden daha iyi bir avantaj elde etmesini kolaylaştırır.

Sadece örgütün hedeflerine uygun işgücünü kuruma kazandırmaktan öte, onların beklentilerini iyi anlamak ve bu doğrultuda kariyer ve gelişim imkanları yaratmak da önemli hale gelmiştir. Örgütün her durumu yeteneğin gözünden değerlendirmesi gerekmektedir. Kurumlar yetenek yönetim stratejisini hayata geçirirken kuruma değer yaratan yeteneklere odaklanmalıdır.

Yeni dünyada, yetenek yönetimi stratejisini doğru bir şekilde işletebilen şirketler rekabet üstünlüğü sağlayabilmektedir. Bu stratejiyi elde etmenin temel adımlarını aşağıdaki şekilde özetleyebilmek mümkündür:

- Değişen dünyaya uyum sağlayabilecek ve krizi öngörüp doğru adımlar atabilecek esnek bir kurum kültürü oluşturabilmek önemlidir.
- Yetkinliğin ve kurum beklentilerin değişmesi ile birlikte iş tanımları gözden geçirilmelidir.
- Beklenmedik durumlar karşısında esnek ve uyum yeteneği güçlü çalışanları istihdam etmek veya kurum bünyesinde yer alan bu çalışanları elde tutma stratejileri geliştirmek gereklidir.
- Şirkette yaşanan ani büyüme veya küçülmeler için geçici ve esnek personel istihdamını arttırarak işgücü maliyetleri azaltılmalıdır.
- Çalışanlara şirket içi doğru, hızlı mobilite imkanları sağlanmalıdır. Kurum içi rotasyona odaklanan bir strateji geliştirmek, işi bir üst noktaya taşıma noktasında yeteneklerin arzu ettikleri gelişim imkanlarının dikkate alınmasını da sağlamaktadır.
- Hızlı karar almayı kolaylaştıran şirket içi esnek prosedürler, süreçler tasarlanmalı ve işletilmelidir.
- Çalışanların her yerden rahatça erişebileceği ihtiyaca yönelik dijital öğrenme içeriklerine başvurulmalıdır. Kurumsal ve bireysel öğrenme hızını arttıracak süreçler tasarlanmalıdır.
- Aynı yeteneğe sahip ekipler yerine, farklı görüş ve fikirlerin ses getireceği çeşitliliğe önem verilmelidir.
- Yüksek potansiyelli çalışanların beklentilerini doğru bir şekilde anlamalı ve özel gelişim planları uygulayarak kariyer haritaları oluşturulmalıdır.
- Küresel salgın gibi aniden meydana gelen küresel felaketlere karşı hızlı, doğru ve etkin bir şekilde kararlar alınabilmeli ve bu kararları verilerle destekleyebilmelidir.
- Liderlik gelişimini sürekli ön planda tutmalıdır.
- Kurumun ve çalışanın öğrenme hızını ve becerisini ölçümleyebilmeli ve yeteneği de bu kriterlere göre istihdam edebilmelidir.
- Performans işletim sisteminde geri bildirim sıklığını arttırarak, koçvari liderler yetiştirilmelidir.
- Küresel dünyada küresel yetenek yönetimi anlayışına sahip olunmalıdır.
- Koçluk ve mentörlük rollerinin ötesinde örgüt kültürünü değiştirecek yeni iş tanımları ve departmanlar oluşturulmalıdır.
- Yüksek potansiyele sahip çalışanlara özel gelişim planları hazırlanmalı ve kuruma değer yaratmasına imkân tanıyacak ve onları elde tutacak stratejiler geliştirilmelidir.

- Beklenmedik iş gücü artış durumlarında hızlı işe alma becerisini geliştirecek sistemler oluşturulmalıdır. Yapay zekâ gibi teknolojinin imkanları kullanılarak, etkin bir işe alım stratejisi kurgulanmalıdır.

Bu doğrultuda örgütsel dönüşümün kurumlar için vazgeçilmez bir unsur olması, yetenekli çalışan profiline verimli bir şekilde faydalanılmasını sağlayan yetenek yönetim stratejisi kavramının her geçen gün öneminin artmasına sebep olmaktadır.

Çalışanlara doğru ve etkin bir kariyer planlaması yapabilmek ve gelişim imkanları sağlayabilmek için öğrenme programların da çevik olması önemlidir. Sınıf öğrenmelerinden ziyade, e-öğrenme ve dijital öğrenme platformları günümüzde etkisini arttırmıştır.

Yeniden beceri kazandırmaya yönelik dijital eğitim içerikleri önem kazanmıştır. Değişen işe odaklanmış becerileri geliştirmeye odaklanmıştır. Özellikle yeni dünya düzenini anlamaya ve ekibini bu doğrultuda yetiştirmeye adanmış, strateji ve geri bildirim odaklı liderlerin yetişmesine teşvik edecek liderlik eğitim programları önem kazanmaktadır. Çünkü kurum kültürünü etkin bir şekilde işletebilmek ve belirsiz durumlara karşı hızlı karar alma mekanizmalarını işleterek doğru sonuçlara etkin bir şekilde ulaşabilmek için liderlerin rolü önem kazanmaktadır.

Liderlerin sürekli gelişimini destekleyen işletmelerde, ekiplerin beklentilerini doğru bir şekilde analiz edilmesini sağlamakta ve kurumun elde tutma oranlarını arttırmaktadır. Liderlere vizyon, duygusal zekâ ve karar verme becerileri gibi geleneksel yetkinliklerin yanı sıra girişimcilik, dijital ustalık, belirsizliklerle başa çıkma gibi yeni yetkinliklerin kazandırılması önemli hale gelmiştir.

Çalışma hayatları boyunca sürekli öğrenme ve gelişime istekli, kariyer arzusu yüksek olan yüksek potansiyelli çalışanları kurum içinde tespit etmek ve gelişimine öncülük etmek işletmelerin başarısı ve geleceği için son derece önemli hale gelmiştir. Bu çalışanların etkin yönetilmesinden ve şirket verimliliğine olan katkısından sorumlu liderlerin rolü de bu noktada kritiktir.

VUCA dünyasında örgütlerin verimli hale gelmesinin koşullarından biri de şirket kültürünün değişimidir. Bu nedenle, çevik yapıyı, yeniliği ve hızı teşvik eden iş modellerini tasarlamak, örgüt kültürünü bu temelde bütünleştirmek, VUCA dünyasına uyumu destekleyecek ve şirket verimliliğini pozitif yönde arttıracaktır. Artan rekabet anlayışı ve küresel krizler kimi işletmeler için zorlukları kimi işletmeler için de fırsatları beraberinde getirmektedir. Küreselleşme olgusu ile sınırların ortadan kalkması, bilgi ve teknolojiye dönüşüm şirket kültüründeki dönüşümünde tetikleyici unsuru olmuştur.

İşsizlik oranlarının artmasına rağmen yetenekli profillerin sayısında gerçekleşen azalma oldukça kritiktir. Bunun sonucu olarak kurumların yetenekli çalışana olan ihtiyacı her geçen gün artacağı sonucunu doğurmaktadır. İşletmeler arasındaki bu yetenek rekabeti, kurumun örgütsel dönüşümünü gerekli kılmaktadır. İşgücünde yaşanan kolay göçün etkisi ile işgücü çeşitliliğinde de artış söz konusu

olmuştur. Bununla birlikte farklı etnik köken, ırk ve becerilere sahip kişilerin aynı ortamda çalışmasına teşvik edecek ve buna saygı duyacak kurum kültürleri geliştirmek de önemli hale gelmiştir.

Bir kurumun başarıya ulaşabilmesi için markasını sadece müşteriyle bağ kuracak şekilde tasarlamamalı, tüm topluma ilham veren ve hizmet eden bir yetenek markası oluşturmalıdır. Çalışan tarafından tercih edilen bir kurum haline getirebilecek tüm stratejiler hazırlanmalı, işveren markası oluşturulmalı ve kişi nezdinde çalışılması arzu edilen bir kurum haline getirilmelidir. Çünkü güçlü bir işveren markası oluşturmak, yetenekleri kuruma çekme de ve elde tutma da önemli bir araç haline gelmiştir.

Bu bağlamda, hedeflerin, stratejilerin, beklentilerin hızla değiştiği günümüz dünyasında, yıl bazında yapılan performans değerlendirme süreçleri yerine, hedeflerin sürekli gözden geçirilebileceği esnek sistemler ve sürekli geri bildirim ve ileri bildirim mekanizmalarına imkan veren ortamlar yaratılmasını zorunlu kılmıştır. Özellikle yeni jenerasyonun iş hayatına atılması ile performans sisteminden beklentiler de bu yönde evrilmiştir. Z kuşağı bağlı olduğu liderlerinden, anlık geri bildirim almak ve yaptığı işin karşılığında anlık ödüllendirilmek istemektedir. Çalışan hedeflerin iş hedefleri ile şeffaf ve açık bir şekilde ilişkilendirildiği performans sisteminde esneklik yoluna gidilmesi önem kazanmıştır. Bu süreçte yöneticilerin koçluk becerilerine yatırım yapılması gerektiği anlaşılmıştır. Çünkü çalışana performansının ölçülmesi yapılmaz ve geri bildirim kültürü yaratılmazsa, kötü performansın önüne geçinilmesi imkansızlaşarak, iyi performans gösterenlerin de kaybedilmesine yol açabilir.

Bir performans yönetimi sürecinin adil işletilmesi en önemli durumdur. Bu durum liderlerin etkili bir şekilde koçluk yapma becerisine dayanmaktadır. Etkili geri bildirim görüşmelerinin gerçek değerini ortaya çıkarmak, liderlerin kendi yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olacak doğru araçlarla donatılmasında yatmaktadır.

Vuca dünyasında benimsenmesi zorunlu olan diğer bir durum da öğrenme çevikliğine sahip yetkin ve yetenekli çalışanları kuruma kazandırmaktır. Doğru zamanda doğru istihdamı sağlamamak, bir örgüt için önemli mali kayıplara sebep olabilir. Bu sebeple belirli yeteneklere sahip adayları ararken işe alım stratejine odaklanmak gereklidir. Bunun için de yenilikçi işe alım stratejilerini kullanmak, kurum için elverişli adayları, daha tutarlı bir şekilde ve daha az zaman kaybıyla bulmak da yardımcı olmaktadır. Yetenek kazanım stratejisi, örgütün ihtiyacı olan belirli becerilere sahip kişileri tespit etmek noktasında analitik verilerin kullanımına izin verir. Şirket içerisinde oluşan yetenek boşluğunu gidermek ve işe alım sürecinin etkinliğini arttırmak yönünde yol gösterici olur. Yeteneğin ihtiyaçlarını anlamak ve örgütün hedefleriyle aynı hizaya getirmek, yetenek yönetimi stratejisini anlamlı hale getirir.

Liderler, aynı zamanda en iyi yetenek temsilcileridir. En iyi işe alımın, kurum kültürüne uygun adayı istihdam etmekle mümkün olacağı yaklaşımı tama-

miyle geleneksel bir yaklaşım olup, liderlerin bu tür yaklaşımlardan uzak durması gereklidir. Yetenek ve beceri çeşitliliğinin önünü açan işe alım stratejileri her zaman etkin takımlar oluşturmakla beraber şirketlere rekabet üstünlüğü de sağlamaktadır. Günümüzde işe alım stratejilerinde yenilik zorunlu hale gelmekle beraber firmalar için yeteneği bulmak da şimdiden güç hale gelmiştir.

Yetenek kazanımındaki engelleri önceden kestirebilmek kurumun doğru adımlar atabilmesini kolaylaştırır. Kurumun belirli bir yetenek grubunu çekebilmesi için fayda paketini değiştirmesi buna güzel bir örnektir. Ya da yetenek havuzu bulunduğu konum itibarıyla sınırlıysa, bu alanın dışındaki yetenekleri keşfetmeye ve kuruma çekmeye yönelik stratejiler geliştirmesi de aslında kurumun öngörü yeteneğine bağlıdır.

Dijitalleşme ve bilgi teknolojilerindeki değişimler ve gelişmeler sayesinde artık insanlar bilgiye ulaşmakla kalmayıp, bilgiden anlamlı bir değer yaratma noktasına gelmişlerdir. Bilgisayar ortamında verileri toplayıp analiz ederek anlamlı sonuçlar çıkarmak veri analiz yeteneği ile mümkündür. Bu analiz yeteneğine sahip kişileri yetiştirmek veya kuruma kazandırmak da son yıllarda önemli hale gelmiştir. Yetenek yönetiminde yapay zeka ve teknoloji kullanımı, eğitim ve öğrenme, işe alım, performans yönetimi, ücretlendirme ve elde tutma gibi bir çok insan kaynakları fonksiyonunu etkilemektedir. Yetenek yönetiminin tüm fonksiyonlarında, bilgi teknolojilerinden, dijitalleşmeden ve teknolojiden sonuna kadar yararlanmak, iş süreçlerinde çevikliği kolaylaştıracak, yeteneğin bilgiye erişimini destekleyecek, bağlılık duygusunu güçlü kılacak algoritmaların tasarlanmasının önünü açacaktır. Süreçlerin daha etkin yönetilmesi, işveren markasının oluşturulması için bu teknolojilerin kullanılması artık kaçınılmazdır. Bu doğrultuda, işletmeler yetenekli çalışanların örgütsel bağlılığını sağlama konusunda zorlanmaktadır. İş ahlakının, örgütsel adaletin, iş tatmini ve örgütsel bağlılığı arttırdığı yönünde bir çok araştırma mevcuttur. Yapılan bu araştırmalar ışığında liderlerin çalışanlarına adil davrandığında, onların kişisel taleplerine duyarlı davrandıklarında, iş ile ilgili performansının takdir edilmesi durumunda, çalışanların kuruma bağlılığı artacağı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Örgüt tarafından ne kadar değerli olduklarını hissedersen, o kadar o örgüte kendilerini ait hissedeceklerdir. Yetenekli çalışanlar, niteliklerine uygun sorumlulukların atandığı, kendilerini geliştirme ve öğrenme imkanlarının yaratıldığı, uyumlu ekibin içerisinde yer aldığı, kendilerini otonom hissettikleri bir çalışma ortamını istemekle birlikte, bağlı olduğu liderlerin onlara ilham veren, yol gösteren, fikirlerine önem veren, performansını gözetken ve takdir eden kişiler olmasını tercih etmektedir. Örgütü ilk terkedenler de genelde yüksek potansiyele sahip çalışanlar olmaktadır. Yetenekli çalışanlar sahip oldukları potansiyel ile işletmeler için stratejik ve rakiplerine karşı fark yaratan bir kaynak olarak görülmektedir. Bu çalışanların elde tutulamaması, firma için büyük bir kayıp olarak görüldüğü gibi maliyetlerin artmasına da sebep olacaktır. Bu sebeple örgütler, yeteneği elde tutmaya yönelik stratejiler geliştirmek ve uygulamak zorundadır.

Yetenekli çalışanlara önemli olduklarını hissettirecek uygulamalar geliştirmek, motive edici ücret politikalarına yönelmek, niteliklerine bağlı doğru pozisyonlarda görevlendirmek yeteneğin kuruma olan aidiyetini arttıracaktır. Yeteneği şirket bünyesinde tutan ve güçlendiren işletmeler de, belirsizlik ve değişkenliğin olduğu, rekabetin arttığı dünyada rakiplerinden farklılaştıracak ve önde tutacaktır.

Vuca dünyası yetenek yönetimi sürecindeki değişimi zorunlu kılsa da pandemi süreciyle bu değişim hızlı hale gelmiş ve hatta zorunlu olmuştur. 2019 yılının son günlerinde meydana gelen bu küresel salgın nedeniyle ülkelerin ekonomisi de ciddi anlamda olumsuz etkilenmiştir. Bir çok kurum bu değişime ayak uyduramayarak şirketini kapatmak zorunda kalmış ya da çalışanlarına maaş ödeyememiştir. İş sürekliliğinde yaşanan aksaklıklar da ticaretin ciddi anlamda duracak noktaya gelmesine neden olmuştur. Oluşan bu küresel kriz neticesinde işletmeler üretimin devamlılığını sağlayabilmek için hızlı ve etkin stratejik kararlar almak zorunda kalmıştır. Bu stratejik kararların başında kurumlar, devamlılığı sağlamak, kurum kültürünü korumak ve sürdürülebilmek, yeteneği etkin bir şekilde yönetmeye devam edebilmek için süreçlerini gözden geçirerek yeniden tasarlama yoluna gitmişlerdir. Küresel salgının baş göstermesi ile uzaktan çalışma modellerine artan rağbet, çalışma saatlerinde ve şartlarında esnekliğe, öğrenme süreçlerinde esnekliğine ve yetenek yönetim stratejilerinde de yeniliğe gidilmesine yol açmıştır. Artık şirketler bürokrasi unsurlarının azaldığı daha çevik organizasyonel yapıların güç kazandığını bir döneme geçiş yapmıştır. Dünyamızı etkisi altına alan küresel salgının ülke sınırları tanımadığı da acımasız bir şekilde deneyimlenmiş, hızla büyüyen bir “yetenek göçü” yaşanmıştır. Herhangi bir sektörde aranan bu yetenekler, artık istedikleri yerde yaşamlarını idame ettirebileceklerinin ve çalışabileceklerinin farkına varmışlardır. İşverenler için de bu durum böyle olmakla birlikte, dünyanın herhangi bir yerinden “ulaşım maliyeti yükümlülüğü olmadan” en iyi yeteneği kuruma kazandırabileceklerinin farkındadır.

Pandemi süreci ile birlikte yaşanan bu küresel krizde, örgüte ve çalışana rehberlik eden liderlerin önemi giderek artmıştır. Kuruluşların karşılaştığı tüm önemli sorunlarda çalışanları önemsemek ve onlara ilham vermek; çeşitliliği, eşitliği ve kapsayıcılığı vurgulayan bir yapıya dönüşmenin yollarından biri de işletmenin bu kültürü oluşturabilecek liderlere sahip olabilmesidir.

Çalışanları ve örgütü güçlendirmek diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Çalışanlara yetki vermek, karar almalarında rol oynamalarını sağlamak, işlerini zenginleştirmek, rotasyon imkanları yaratmak, eğitim ve gelişim olanakları sunmak, bilgiye ulaşmak için gereken araçları ve kaynakları sağlamak, onları motive etmek, geri bildirim vermek, cesaretlendirmek ve ödüllendirmek... Aslında tüm bu konular örgütün ve çalışanın güçlenme-

sinde etkili rol oynamaktadır. Peki bu gücün oluşmasında ve yayılmasında en büyük sorumluluk tabi ki liderlerin olmaktadır. Bu sebeple yeni dünyada liderlere çok büyük sorumluluklar yüklenmektedir. Kurum ile çalışan arasında da iletişim ağı oluşturan liderlerin ekipleriyle etkin bir şekilde iletişim kurması ve kuruluşlarını belirsiz zamanlarda yenilenmiş bir amaç ve güven duygusuyla taşıması bu VUCA dünyasındaki en önemli görevlerinden biri haline gelmiştir. Sürdürülebilir performansı ortaya çıkarmanın anahtarı, çalışana ilham kaynağı olmayı ve onları harekete geçirmek için cesaretlendirmeyi gerektirmektedir.

Pandemi sonrası daha da hız kazanan dijital dönüşüm, örgütlerin yetenekleri yönetme biçimlerini yeniden tasarlamaları sonucunu doğurmuştur. Dijital işbirliği içeren yazılımlar, bulut tabanlı bağlantılar, yapay zekanın insan zekasıyla harmanlandığı stratejik karar almaya yönelik veri odaklı bir yaklaşım, akıl almaz bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Örgütlerin çalışma ve iş yapış şeklini önemli ölçüde dönüştürecek, işe ve kariyere yaklaşımımızı değiştirecek, teknolojinin bu imkanlarından yararlanmak yetenek yönetimi stratejilerini de bu temelde oluşturmamıza sebep olmuştur. Uzaktan çalışma becerimizi arttıran bu kriz, daha esnek çalışma, iş ile ev yaşamını harmanladığı eş benzeri görülmemiş bir değişimi hızlandırmıştır. Teknoloji, insanlara fiziksel olarak işten uzaktayken bile, duygusal ve sosyal olarak işe bağlı kalma araçları sağlayarak, iş yapma biçimlerini kolaylaştırmıştır. Bu kriz ile yetenekler binayı teorik olarak terk etmiş olsa da, pratikte örgütün bir parçası olarak devam etmelerine imkan sağlayacak yeni stratejiler geliştirilmiştir. Bu durum aslında insanların muazzam bir şekilde yeni duruma da uyum sağlayabilme kapasitelerinin en güzel örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Yani çalışanlar uzaktan da olsa üretken kalabilmeyi başarabilmişlerdir.

Çevik, hibrit ve esnek bir işgücü ile bazı belirgin fırsatlara geçişin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bu fırsatlardan ilki, teknoloji ile birlikte yapay zeka ile çalışan ve yapay zeka tarafından geliştirilen çalışanların her zaman insansız yapay zekalardan daha verimli sonuçlar üretmesidir. Teknoloji ile sadece işbirliği yapmamaktayız. Teknoloji işletmeleri yönetmekte ve eğitmektedir. Sanal dünyayı daha insancıl hale getirerek derin dijital bağlantılar kurmaktadır. İkincisi, bina dışında bir kültür oluşturmaktır. Kültür şirket binası içine sıkışıp kalmamıştır. İnsan nerede olursa olsun, onlar aracılığıyla kültür inşa edebilmenin önemi artmıştır. Pandemi özellikle bize bu durumu kanıtlamıştır. Özünde kültür, zaman ve mekan kavramı tanımaksızın, işleri nasıl ve ne şekilde yaptığımızdır. Burada örgütü benzersiz yapan bu iş yapış biçimlerin, davranışların, tercihlerin, değerlerin ve alınan kararların toplamıdır. Artık örgütün liderleri de bu durumun farkındadır. Liderler, mikro yönetimden kaçınarak, her bir çalışanın gerçekte ne ürettiğini, nesneli anlayışıyla, veri ile kuruluşa nasıl

bir katkıda bulunduğunu ölçmeyi öğrenerek her yerde ve koşulda kültür oluşturabilmeye odaklanabilir. Her şeyden önce, çalışanlarla ilişkilerde güven ve adalet duygusunu besleyerek, sanal bir dünyada bile örgüt kültürünü yükseltebilir. Üçüncüsü özel hayatı destekleyen iş olmuştur. Pandemi sonrası çalışanların sağlıktan sonraki en önemli kaygılarından biri esnekliği korumak olmuştur. Çalışanların yüzyüze yapılması gereken işlerde, işe gidip gelme süresini en aza indirmek için saatleri esnetmek, ailelerin evlerine daha verimli vakit ayırabilmelerini sağlayabilmek için vardiyaları esnetme, özel yaşamı desteklemek için önemli hale gelmiştir. Dördüncüsü de herkesi eşit düzeyde tutan ortamların yaratılmasıdır. Pandemiden önce hepimiz, ekibin bir kısmının şahsen, bir kısmının ise online olduğu toplantılarda bulduk. Doğru zamanda doğru yerde olmak ve doğru kişiye doğru şeyi söylemek gibi, oda veya bina içerisinde olmanın bir avantajı vardı. Online ekranlardan bağlananlar ise asıl toplantının sadece görgü tanıklarıydı. Şirketler çeşitliliği, eşitliği ve kapsayıcılığı geliştirmek için çalışırken, teknoloji çoğu grubun istediği düzeyde oyun alanı sağlar. Toplantı verilerini yakalama, kaydetme ve analiz etme yeteneği ile kuruluşlara değerlendirmek üzere somut gerçekler sunmaktadır. Toplantılar esnasında farklı insanların ne kadar ve ne şekilde konuştuğunu, fikirlerin grup tarafından olumlu karşılanıp/karşılanmadığını içeren çeşitlilik analitiği, sanal ortam bizlere sunmaktadır. Son yıllarda nerede çalışmayı seçebildikleri ve hangi şirkete değer sağlayabileceklerini ayırma konusunda karar verebilen yetenekli iş gücünün güçlendiğini görmekteyiz. Yazılım geliştiren iş profilleri bu değişimi en erken yaşayan profiller olmuştur. İşlerin artık yeteneği takip etmeye başladığı bir döneme geçilmiştir. Teknoloji artık bu özelliği ile konumdan bağımsız bir yeteneğe sahiptir. Yetenekli bireyler artık istedikleri her yerde yaşayabilecekleri ve nitelikli oldukları her yerde çalışabileceklerini fark etmişlerdir. İşverenler de artık internet bağlantısı olduğu sürece dünyanın herhangi bir yerinden en iyi yetenekleri kuruma kazandırabileceklerini farkında olmuşlardır. Çalışanların artık iş bulmak için fiziksel olarak hareket etmeleri gerektiği fikri, yer değiştirme maliyetleriyle birlikte ortadan kalmıştır. Çalışan adaylarının evleri neresi olursa olsun, büyümeyi sağlamak için, küresel yetenek havuzunu benimsemek gerçeği artık işletmeler için kaçınılmazdır. Burada kritik konulardan biri de, işletmelerin bu yetenekten faydalanabilecek kültüre, güvene ve teknolojiye sahip olmasıdır. Bunları sağlayabilmek de yetenek yönetimi stratejilerini gözden geçirmekle mümkün olmaktadır. Uzaktan çalışma kavramının bir kültüre dönüşmesi ile performans yönetimi ve ödüllendirme sisteminde de bir dönüşüm yaşanmış, çalışana hedeflerini iş öncelikleri ile şeffaf bir şekilde ilişkilendirmek ve güçlü bir esneklik unsuru sağlamak önemli hale gelmiştir. Bu sebeple işletmeler, yöneticilerin koçluk becerilerine yatırım yapmalıdır.

Sonuç

Yeni dünya düzeni, Vuca dünyası ve pandeminin tetiklediği kaos ve belirsizlik içeren koşullar sebebiyle, bu duruma ayak uydurabilecek yetenek yönetim süreçlerini yeniden tasarlamayı zorunlu hale getirmiştir. Yetenek kıtlığı ve nitelikli işgücünün azalması, nüfusun giderek yaşlanması, yeni kuşakta azalan bağlılık duygusu ve hızlı ve değişken kariyer beklentisi, teknolojiadaki dönüşüm ile işletmeler bir çok değişken durumun ve sıkıntının üstesinden gelmek için inovatif ve çevik stratejik modeller geliştirmek durumundadır. Vuca dünyasında karşılaşılan bu zor durumların yanında ortaya çıkan pandemi süreci ile belirsizliğin etkisi daha da derinleşmiş, işletmeler için yetenek yönetimi stratejilerindeki dönüşümü kaçınılmaz kılmıştır.

Bu anlamda hızlı değişimin devam ettiği günümüz dünyasında çevik bir yetenek yönetim modeli geliştirilmelidir. Veri destekli ve teknoloji odaklı, çevik bir karar mekanizması ve küresel bir yetenek yönetimi anlayışı benimsenmelidir. Yetenek savaşlarının artacağı öngörüsü hakim olduğu için mevcut yetenekleri elde tutmaya yönelik stratejilere ve araçlara odaklanılmalıdır. Bununla beraber dünya nüfusunun yaşlanma sürecine girmesiyle birlikte kurumların yetenek savaşlarında kazançlı hale gelebilmeleri için genç nüfusa olan ihtiyaç da her geçen gün artacağı için buna yönelik işe alım politikaları geliştirilmelidir.

Bu doğrultuda VUCA dünyası dediğimiz bu ortamda insan kaynakları ve yetenek yönetim süreçlerinde pek çok yeni durum ve öngörüler ortaya çıkmış, Yarı zamanlı, kısmi çalışma, esnek çalışma, kısa süreli işler (gig) vb. pek çok istihdam türlerinin önemi artmıştır. Birçok işletme hibrit çalışma modeli ve uzaktan çalışma modeli benimsemiştir. Çalışanlar için de bu modelleri benimseyen şirketlere göç artmıştır. Veri analitiği, dijital okuryazarlık, yapay zeka kullanımı, bulut bilişim gibi kritik rol ve yeteneklere olan önem ve ihtiyaç gün geçtikçe artacaktır. Bu yeteneklere sahip kişileri istihdam etmek için şirketler birbirleri ile rekabet halindedir. Yeni iş modelleri ve çalışma biçimlerinin ortaya çıkmasıyla, geleceği öngörmek, beklentileri, krizleri tahmin etmek ve her türlü duruma karşı stratejileri önceden belirlemek önemli hale gelmiştir. Bununla birlikte gelecekteki işgücü yeteneklerini de tahmin etmek önemlidir. Rekabetin artmasıyla birlikte kritik rollerin elde tutulması önemli olmuştur. Elde tutma oranlarını arttıracak, çalışan deneyimi, aday deneyimi gibi birçok güncel araçları kullanmak önemli hale gelmiştir. Deneyim yoluyla öğrenme formel öğrenmeden daha önemli hale gelmiştir. Teknolojinin verdiği sınırsız imkanlar ile uluslararası görevlendirmelerdeki düşüş daha da artacaktır. Kurumların sağladığı sağlık imkanları, zihinsel ve sosyal zindelik pandemi sonrası önemini arttırmıştır. Sağlık hizmetlerine her türlü ortamda erişim imkânı, yeteneğin kuruma kazandırılması ve elde tutulmasında önemli bir etken olacaktır.

Esnek yan haklar paketi uygulamalarındaki zenginlikler de yeteneği elde tutmada önemli etkenlerden biri haline gelmiştir. Kurumlar da bu anlamda rekabet avantajı sağlamaktadır.

Son zamanlarda “İklim değişikliği” ve “pandemi” gibi yaşanan değişimler nedeniyle VUCA kavramının dönüştüğünü ve yerini BANI kavramına bıraktığını görmekteyiz. BANI yeni nesil iş dünyasının çerçevesini çizmekte ve brittle (kırılgan), anxious (kaygılı), non-linear (doğrusal olmayan), incomprehensible (anlaşılamaz) anlamına gelmektedir. Özellikle BANİ dünyasında kırılmalığa karşı esneklik ve yılmazlık, kaygıya karşı empati ve bilinçli farkındalık, doğrusal olmayana karşı adaptasyon ve bağlam odaklılık, anlaşılamaza karşı şeffaflık ve sezgileri destekleyecek yetkinlikler ve davranış modellerinin geliştirilmesi gerekmektedir. VUCA’dan sonra BANİ kavramının daha da detaylı incelenmesi ve işletmelerin bu kavramlara göre yapılandırılması hem çalışanlar açısından hem yönetici ve liderler açısından hem de işletmeler açısından verimliliğin ve etkinliğin artmasında büyük rol oynayacağı aşikardır.

Sonuç itibariyle tüm bu süreçlerin farkında olmayan, yetenek yönetiminin iş çıktılarına yansıdığını fark edemeyen işletmeler sistemin, yeni düzenin, krizin ve rekabetin getirdikleriyle başa çıkamayıp ya duraklamaya ya da gelişimsel olarak geriye gitmeye mahkum olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, F. (2015). *Yetenek Yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları 17-20.
- Allen-Shaheed, T. R. (2020). *Human Resources as a Strategic Business Partner: A Qualitative Case Study* (Doctoral dissertation, Northcentral University).
- Altınöz, M. (2009). *Yetenek Yönetimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım
- Altınöz, M. (2018). Yetenek Yönetiminin Algılanması Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 82-95.
- Altunoğlu, A., Hakan, A. T. A. Y., & Terlemez, B. (2015). İnsan Kaynakları Bakış Açısından Yetenek Yönetimi: Bankacılık Sektörü Uygulama Örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 37(1), 47-70.
- Bennis, W., & Nanus, B. (1985). *The Strategies for Taking Charge. Leaders*, New York: Harper. Row, 41.
- Cooke, A. (2013). How To Manage Volatility, Uncertainty, Complexity and Ambiguity – Part 1. Erişim adresi: <https://growthandprofit.me/category/vuca>. Erişim tarihi: 26.04.2022
- Cunningham, I. (2007). *Talent Management: Making It Real. Development And Learning In Organizations: An International Journal*.
- Deb, T. (2005). *A Conceptual Approach to Strategic Talent Management*. New Delhi: Indus
- Erkoç, Z. (2006). *İnsan Kaynakları Yönetimi ve Kalite Yönetim Sistemleri Terimler Sözlüğü*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Guterman, M. ve King, D. (2014). *Working La Vida Vuca*. Erişim adresi: <http://www.meaningfulcareers.com/working-la-vida-vuca/>. ET: 24.03.2017
- Hocking, J. (2019). Strategic Talent Imperatives for PE, VC, and Public Company Boards. *Board Leadership*, 2019(165), 4-6.
- McDonnell, A., Collings, D. G., Mellahi, K., & Schuler, R. (2017). Talent Management: A Systematic Review and Future Prospects. *European Journal of International Management*, 11(1), 86-128.
- Michel, I., Stroesser, L., Penot, E., Tongkaemkaew, U., & Chambon, B. (2016). Income Diversification for Rubber Farmers Through Agro-Forestry Practices: How to Overcome Rubber Prices Volatility In Phatthalung Province, Thailand. In *CRRİ And IRRDB International Rubber Conference*, Siem Reap, Cambodia.
- O'Bryan, C., & Casey, A. M. (2017). Talent Management: Hiring and Developing Engaged Employees. *Library Leadership & Management*, 32(1), 1.
- Schiemann, W. A. (2014). From Talent Management to Talent Optimization. *Journal of World Business*, 49(2), 281-288.

- Şencan, H. (2016). Psikoteknik ve Uygulama Alanları. <http://www.abuyum.com/psikoteknik-ve-uygulama-alanlari-hk-makale/118/Page.aspx>, erişim tarihi 26.04.2022
- Shaffer, L. S. ve Zalewski, J. M. (2011). Career Advising in A VUCA Environment. *The Journal of the National Academic Advising Association*, 31(1), 13-20.
- TDK, <https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi: 15.05.2022
- Waheed, S. ve Zaim, A. (2015). “A Model for Talent Management and Career Planning” *Educational Sciences: Theory & Practice* • 2015 October • 15(5) • 1205-1213.
- Yurdasever, E., & Fidan, Y. (2020). Yöneticilerde Yeni Liderlik Becerileri Ile Stres İlişkisi: Komb (Vuca) Ve Öz Yeterlilik Etkileşimi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(İktisadi ve İdari Bilimler), 119-130.

“

Bölüm 14

ŞUAYYİBE MUHAREBESİ

(12-14 NİSAN 1915)

Arş. Gör. Emir BOSTANCI'

1 İstanbul Topkapı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye. emirbostanci@topkapi.edu.tr, Orcid ID:
0000-0002-3125-4359

”

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Harbi'ne İtilaf Devletlerine karşı İttifak Devletleri tarafında dâhil olmasından sonra farklı cephelerde savaşmıştır. Söz konusu savaşa katılan diğer devletler gibi birçok muharebelerde bulunmuş ve savaş sonunda genel olarak milyonlarca ölü, yaralı, kayıp veya firari meydana gelmiştir.

Savaşta Osmanlı Ordusu'nun savaştığı cephelerden biri de İngiliz kuvvetleri ile karşı karşıya gelinen Irak Cephesi olmuştur. Irak Cephesi, İngilizler bakımından Hint su yolunun karadan bağlantısı ve petrol bölgelerinin güvenliği açısından çok önemliydi.

İnsan gücü, lojistik, mühimmat vb. kaynaklar bakımından güçlü olmayan Osmanlı Ordusu başta Çanakkale ve Kafkasya Cepheleri olmak üzere savaş sırasında çok sayıda şiddetli çatışmaların olduğu cephelerde savaşması nedeniyle Irak Cephesi'ne donanımlı asker gönderimi çok sınırlı olmuştur. Bu bölgede İngiliz kuvvetlerine karşı daha çok yerel aşiret kuvvetlerine dayanılmak istenmiştir.

Osmanlı Ordusu, Irak Cephesi'nde Selman-ı Pak veya Kûtü'l-Amâre gibi önemli zaferler elde etmiştir. Fakat aynı cephede mağlubiyetlerde alınmıştır. Bu çalışmanın konusu olan Şuayyibe Muharebesi de bu mağlubiyetlerden birisi olmuştur.

Çalışmanın amacı yakın dönem Türk Tarihi için son derece önemli olan Birinci Dünya Savaşı'nın kritik bir safhası olan Irak Cephesi'nden, Türk kuvvetlerinin geri çekilmesine neden olan sebeplerden bir yönünün, Şuayyibe Muharebesi'nin, incelenmesidir. Böylece hem Türk hem de bölgesel tarihte önemli bir yeri olan ama pek çalışılmamış bu konunun ele alınması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada hem birincil kaynaklardan hem de ikincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Birincil kaynak olarak T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi ile Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) ve Denetleme Başkanlığı Arşivi kullanılmıştır. İkincil kaynak olarak ise başta Genelkurmay Basımevi tarafından basılmış olan “Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi” serininin Irak-İran Cephesi'nin elen alan 3. Cilt birinci kısmı, Arnold T. Wilson'ın kaleme aldığı “Loyalties Mesopotamia (1914-1917)” kitabı ve Muharrem Özdemir'in yazdığı “Süleyman Askerî Bey ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Dönemi Faaliyetleri” adlı tez olmak üzere birçok kitap, makale ve tezden yararlanılmıştır.

Çalışma ana olarak dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, muharebe öncesi bölgedeki durum ve muharebeye kadarki süreç; ikinci bölümde, muharebe öncesi karşı karşıya gelen Osmanlı ve İngiliz tarafları-

nın askerî kuvvetleri; üçüncü bölümde, muharebenin meydana gelmesi ve bu esnadaki çatışmalar; dördüncü bölümde ise alınan yenilginin nedenleri ele alınmıştır. Bu dört ana bölümün dışında yer alan sonuç bölümünde ise hem muharebenin sonuçları açıklanmış hem de çalışmanın sonuç kısmı olmuştur.

1. MUHAREBE ÖNCESİ BÖLGEDEKİ DURUM

İsyanlar öncesinde Irak Cephesi'nde durum Osmanlı Devleti için pek iyi değildi. 6 Ekim 1914'te, Osmanlı Devleti İtilaf Devletleri ile savaşa başlamadan bir ay önce, bir İngiliz donanma gücü Basra Körfezi'ndeki Şattularab girişinin dışında devriyeye çıkararak, burayı ablukaya almıştır (Shaw, 2008: 1359). İngiltere, yine Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etmeden önce 3 Kasım tarihinde Kuveyt'i himayesinde bağımsız bir devlet olarak tanımıştır (Burak, 2004: 121). Basra Körfezi'nde yer alan Fav Limanı'na asker çıkaran İngilizler aynı ayda hem Fav'ı hem Basra'yı işgal etmişlerdir. Bölgede Osmanlı Ordusu'nun Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı bulunmaktaydı¹.

Daha öncesinde 9 Aralık 1914'te Kurna işgali sırasında esir düşen Suphi Bey yerine 38. Tümen Kumandanı olarak aynı zamanda Basra Vilayeti Valiliğini de uhdesine alan Kurmay Yarbey Süleyman Askerî Bey atanmıştır (BOA.İ.MMS.192-17; BOA.BEO.4326-324391;BOA.DH.Ş-FR.48-13). Daha önceki yıllarda bölgede jandarma komutanlığı da yapan Askerî Bey'e (BOA.BEO.3629-272130) 20 Aralık günü Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı da verilmiş (BOA.DH.ŞFR. 454-127; BOA.DH.Ş-FR. 48-138; BOA.BEO.4327-324506; BOA.İ.HB.163-169), 2 Ocak 1915 günü görevi Cavit Paşa'dan² devralmıştır (Görgülü, 2014: 223). Askerî Bey³, İstanbul'dan beraberinde bir miktar altın para ile Osmancık Taburu ve seçkin birkaç subayı da getirmiştir (Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Os-

1 Birinci Dünya Savaşı öncesinde 12. ve 13. Kolordulardan oluşan 4. Ordu müfettişliği, seferlik ilanı sonrası Ağustos 1914 başlarında Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı ismini almıştır. Görgülü, İ. (2014). On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922 (Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 223.

2 1862 yılında doğan Cavit Paşa, Trablusgarp ve Yemen'de kurmay yüzbaşılık, Jandarma Genel Komutanlığı 4. Ordu Müfettişliği, Irak ve Havalisi Genel Komutanlığı ile Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân IV. Dönem Canik Mebusluğu, TBMM II. Dönem Canik Milletvekilliği ve TBMM 5. Şube Başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca Osmanlı 3. Mecidi ile Osmanî Nişanı sahibi olan Paşa, Yemen sorunun çözümünde altın madalyayla ödüllendirilmiştir. 23 Aralık 1932 tarihinde vefat etmiştir. *TBMM Albümü (1920-2010)*. (2010). C.1, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, s. 88.

3 Süleyman Askerî Bey, 1884 yılında bugün sınırları Kosova'da kalan Prizren şehrinde doğmuştur. 1902 yılında Harp okullarından teğmen rütbesiyle 1905 yılında ise Harp Akademilerinden yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Daha sonra Makedonya'daki 3. Ordu'ya katılarak Balkan Savaşı'nda özellikle Batı Trakya'da halktan kurduğu teşkilatla önemli hizmetler görmüştür. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918*. (1979). C.3, 1. Kısım, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, s. 813; Muharrem Özdemir. (2018). *Süleyman Askerî Bey ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Dönemi Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Ağrı, s. 33.

manlı Devri, 1985: 198-199). Aşiret kuvvetlerinin iyi savaşmadığını savunan ve sürekli yönetimden bölgeye Türk askeri talep eden Cavit Paşa'nın aksine Süleyman Askerî Bey, yerel aşiret kuvvetleriyle İngilizlere karşı savaşabileceğini düşünüyordu (Kenan, 1928: 28; Bayur, 1991a: 399; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 121; Saçar, 2021: 35).

Süleyman Askerî Bey'in yaralandığı, 20 Ocak 1915 günü gerçekleşen I. Rota Muharebesi'nde (BOA.DH.ŞFR.461-46.) İngiliz kuvvetleri geri çekilmiştir. Askerî Bey, bir taraftan Bağdat'ta yaralarının iyileşmesi için hastanede tedavi görürken (BOA.DH.ŞFR.458-106; BOA.DH.ŞFR. 458-112; BOA.DH.ŞFR.459-20; BOA.DH.ŞFR. 459-30) bir taraftan da İngilizlere karşı bir taarruz planı yapmaktaydı. "Fırat Grubu Komutanlığından, aşiretlerin tutumu, Basra'yla Şuayyibe arasının taşan sularla bataklık haline ve çok elverişli ve çok uygun bir ortam yarattığını ve kesin bir harekate bir an önce başlanmasının çok yararlı olacağını belirten bir rapor almış"tır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 171). Askerî Bey, yaraları iyileşmemiş olmasına rağmen Bağdat'tan ayrılmış ve 11 Mart 1915 günü Nasiriye'ye varmıştır. 24 Mart günü ise Fırat Grubu Komutanlığına Hamisiye'ye doğru hareket etmesi emrini vermiştir. Fırat Grubu 24 Mart 1915'te Nasiriye'den hareket etmiş ve altı gün sonra Hamisiye'ye varmıştır.

Resim 1: *Süleyman Askerî Bey*

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: Resim 1a

Mart 1915 sonlarına gelindiğinde Süleyman Askerî Bey'in komutasında olan Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı, Kurmay Binbaşı Ali (Çetinkaya) komutasında Fırat grubu ve Kurmay Binbaşı Abdülhalim Bey

Burada Şuayyibe Muharebesi'ni de etkileyen bölgedeki aşiret sistemine de değinilmesi gereklidir. Irak yüzyıllardır göçebe ve yarı göçebe aşiretlerin yaşadığı ve bunun yönetim sistemi ile toprak rejimini ciddi şekilde etkilediği bir yer olmuştur. Birçok kola ayrılmış olan aşiretlerin küçük bir kısmı aynı coğrafi bölgeye yerleşmişlerdi. Ekserisi genellikle farklı bölgelerde yaşamaktaydı (Marufoğlu, 2003: 321). Örneğin Şammar aşiretinin birçok kolu Dicle Nehri kıyısı boyunca geniş bir coğrafyada yer almaktaydı. Kan bağına bağlı Arap aşiret sisteminde, üyeler bağlılıklarını devletten önce şeyhe ve liderlerine sundukları için bu yapı devletin otoritesi ve vergi toplamak için zaman zaman sakıncalı olmuştur. Ayrıca söz konusu aşiretler sınırlarını ve topraklarını savunmak için birbirleriyle sık sık çatışıyorlardı (Atıyyah, 1973: 26; Marufoğlu, 2003: 322). Bunun yanında aralarındaki bu rekabet ve çatışma, onları (İran ve İngiltere gibi) dış siyasi ve ekonomik etkenlere karşı açık hale getiriyordu. Bu da Osmanlı Devleti'nin Irak Bölgesi'ndeki yerel idaresi için büyük bir sorun olmuştur (Marufoğlu, 2003: 317).

2. MUHAREBE ÖNCESİ İKİ TARAFIN KUVVETLERİ

Şuayyibe Muharebesine katılan Türklerin kuvvetini Kurmay Binbaşı Ali (Çetinkaya) komutasındaki Fırat Grubu oluşturmuştur. Kolordu halinde olan bu grup 35. Tümen, Mürettep Tümen ve aşiretlerden kurulu biri üç, dördü ikişer taburlu olmak üzere beş piyade alayı, dörder toplu üçer bataryadan kurulu iki sahra topçu taburu, iki dağ obüs topu toplam yirmi sekiz top dört makineli tüfek, iki süvari ve istihkam bölüğünden oluşuyordu. Bu kuvvetlerin toplam sayısı yaklaşık 9000 kişiydi. Bunun dışında yaklaşık 7000 kişiden oluşan aşiret kuvvetleri de mevcuttu (Barker, 2009: 48-49; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 175; Kara, 2019: 118-119). Charles Townsend'e⁴ (2007: 52) göre ise aşiret kuvvetleri ile toplam kuvvet 20.000 idi.

Irak Genel Komutanı Süleyman Askeri Bey aşiret kuvvetleri ile başarıya ulaşılabilceği kanaatindeydi. Askeri Bey tarafından 10 Mart 1915 tarihinde Başkomutanlık Vekâletine sunduğu raporda aşiret kuvvetleri 20.000 olarak sunulmuştur (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 175). Bu sayı ya abartılmış ya da daha sonraki muharebeler için katılması düşünülen aşiretlerden umulan asker sayısı gerçekçi olmamıştır. Çünkü söz konusu sayı Şuayyibe Muharebesine katılan aşiret kuvvetleri sayısından çok daha fazladır.

Muharebeye İngiliz Hint Ordusu 6. Tümenine bağlı birlikler katılmıştır. Bu Tümenin komutanı General Arthur Arnold Barrett⁵ idi. İngiliz

4 General Charles V. F. Townshend, 21 Şubat 1861 tarihinde doğmuştur. Townshend, 22 Nisan 1915'te Irak'taki Altıncı Hint Tümeni komutanlığına atanmıştır. Söz konusu tümen, General Townshend kumandasında bir dizi muharebeler sonunda Kütü'l Amârê'de Halil Paşa komutasındaki Türk Ordusu'na 29 Nisan 1916'da teslim olmuştur. Bu yenilgi Townshend'in askerî kariyerinin de sonu olmuştur. General Townshend, 18 Mayıs 1924 günü ölmüştür. Erroll Sherman. (1928). *Townshend of Chitral and Kut*, Londra: William Heinemann Ltd., s. 1; Tarık Saygı. (2011). *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, s. iv, 35.

5 3 Haziran 1857 tarihinde doğan General Barrett, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilanından sonra Kasım 1914'te 6. Tümeniyle birlikte Basra'ya gönderilmiştir. Nisan 1915'te sağlık sorunlar

kuvvetleri mevcudu ise 9000'den biraz fazlaydı. Şuayyibe Muharebesi-ne katılan İngiliz kuvvetleri şöyleydi (Moberly, 1923: 197; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 175-176):

- 16. Piyade Tugayının üç alayı
- 17. Piyade Tugayının üç alayı
- 18. Piyade Tugayının üç alayı
- 6. Süvari Tugayının 7., 16. ve 33. Alaylarıyla süvari bataryası
- 48. Tahkimat Taburu, iki istihkam bölüğü, 23 seri ateşli topa sahip sahra ve dağ bataryaları ve 12 makineli tüfek

Silah ve mühimmatta ise hem teknolojik ve kalite bakımından hem sayı bakımından hem de lojistik kabiliyet bakımından İngiliz kuvvetler üstün taraf olmuştur. Bunu yanında İngilizler Şuayyibe'de bulunan ordugahlarının her tarafını dikenli tel engeli bulunan ve düzgün olmayan siperler ile tahkim etmişlerdi (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 173).

3. MUHAREBENİN MEYDANA GELMESİ

Muharebenin meydana geldiği yer genel olarak Şuayyibe Kalesi ile Bercesiyeye Koruluğu arasında bulunan bölge olmuştur. Söz konusu bölgenin doğu, kuzey ve kuzeybatısında bataklıklar, güneybatısında Bercesiyeye adlı koruluk ve güneyinde ise Zübeyir Kasabası yer almaktaydı. İngiliz kuvvetleri muharebe esnasında arkasını bu bataklıklara vermişti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 177).

Irak Genel Komutanı Yarbay Süleyman Askeri Bey, Kurmay Başkanı Binbaşı Adil Bey'e yaptırdığı keşfe dayanarak bir taarruz planı hazırlamıştı. Buna göre; Nizamiye Birlikleri ile merkezden, mücahit ve aşiret kuvvetleri ile de sağ ve sol kanatlardan İngiliz ordugahına saldırı düzenlenecekti (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 177).

Şuayyibe Muharebesi 12 Nisan 1915 sabahı başlamış ve 14 Nisan akşamı sona ermiştir (ATASE, BDH, 1066-84-4). Muharebe genel olarak iki safhadan oluşmuştur. Birinci safha, 11-12 Nisan 1915 gecesi Türk kuvvetlerinin İngiliz mevzilerine yaklaşmak üzere Şuayyibe yakınında bulunan Bercesiyeye koruluğundan bulunan ordugahtan hareket edilmesi ile başlamıştır.

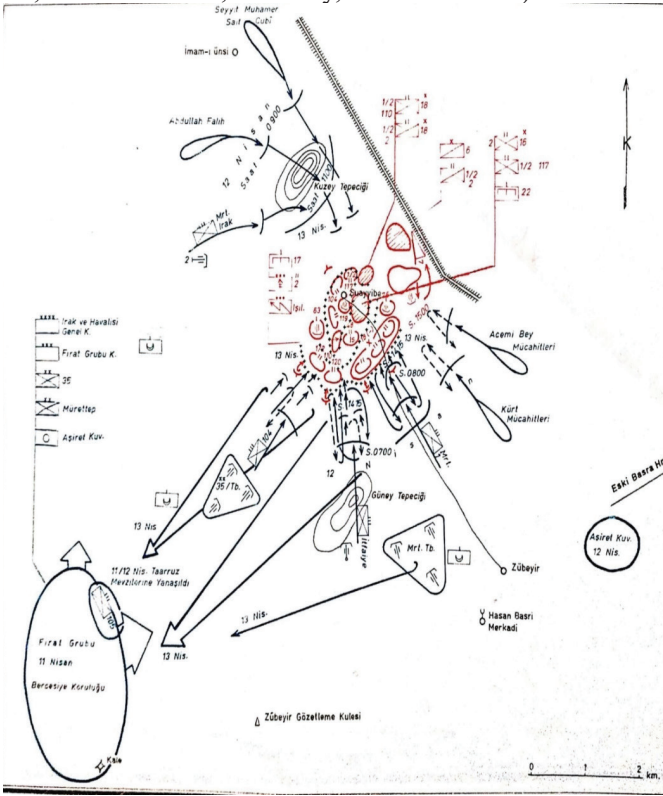
Önde aşiret kuvvetleri ile İngiliz mevzilerine ilerleyen Türk Kuvvetleri hareket yönlerini şaşırmıştır. Söz konusu kuvvetler bütün gece durmadan ilerlemiş ve bir türlü yönünü doğru bulamamıştır. Ancak sabah erken saatte ve karanlığın avantajını kaybettikten sonra İngiliz mevzilerine varmışlardır. Sabah 05:45 civarında iki taraf arasından çatışmalar başlamıştır. Osmanlı kuvvetlerinin düzensizliği ve İngiliz topçularının etkili ateşleri nedeniyle ilk çatışmalarda sonuç alınamamıştır (Birinci Dünya Harbi'nde

nedeniyle komuta görevini General Townshend'e bırakmıştır. Sonraki yıllarda İngiliz Ordusu'nda çeşitli görevler yapan General, mareşalliğe kadar yükselmiştir. 20 Ekim 1926 günü ölmüştür. <https://livesofthefirstworldwar.iwm.org.uk/lifestory/5456464>, Erişim Tarihi: 22 Nisan 2022.

Türk Harbi, 1979: 179-181; Moberly, 1923: 201-202).

12 Nisan günü taarruz hareketlerine devam edilmiş fakat bu taarruzlarda başarısız olunmuştur. “Bu durum, Bercesiye Koruluğunda sedye içinde yatan yaralı Irak genel komutanı Süleyman Askerî Bey’i daha çok üzdü. Bu nedenle güneşin batışından sonra İngilizlerin tahkim edilmiş mevzi ve ordugahına yeniden taarruz edilmesini ve her ne pahasına olursa olsun İngilizleri mevziiden atarak Şuayyibe mevkiinin ele geçmesi emrini bütün birliklerine bildirdi.” (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, 1979: 182-183)

Türk birlikleri İngiliz siperlerine kadar savaşıp gelmiş ve çok sayıda kayıp vermiştir. Siperdeki teli kesme girişiminde bulunulurken İngilizler Türk Birliklerine, piyade, makineli tüfek ve topçu atışlarıyla saldırmışlardır. Türk birlikleri karşılaştıkları engelleri donatım aracının eksikliği nedeniyle aşamamış ve ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Sonuç olarak Türk birliklerinin yaptığı bu saldırılar başarısız olmuş ve İngiliz birlikleri tarafından püskürtülmüştür (Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, 1979: 184-185; Moberly, 1923: 201-203).

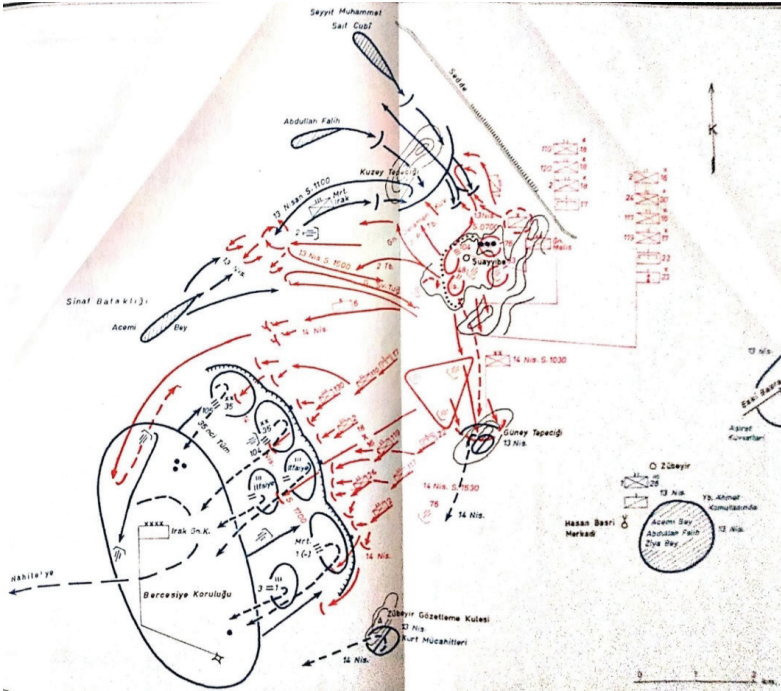
Resim 3: Fırat Grubunun Şuayyibe Mevziine Taarruzu-Şuayyibe Muharebesi'nin Birinci Safhası (11/12-13 Nisan 1915)

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: Kroki 16)

Muharebenin ikinci safhası ise 13 Nisan 1915 sabahı İngilizlerin yaptığı karşı taarruz ile başlamış ve 14 Nisan 1915 akşamı Türk kuvvetlerinin geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır.

Muharebe devam ederken İngiliz tarafına Basra'dan General Charles John Mellis⁶ Komutasında takviye kuvvetler gelmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 185-186; Moberly, 1923: 205).

General Mellis, Türk Kuvvetlerinin geri püskürtülmesinde sonra 13 Nisan 1915 günü karşı taarruza geçmiştir. Türk Kuvvetleri bu taarruz karşısında başarısız olmuştur. General, Türk Kuvvetlerinin Bercesiyeye korulugundan çekilmekte olduğu istihbaratını almıştır. Bunun üzerine 14 Nisan sabahı Suayyibe'de bulunan İngiliz Kuvvetlerinin çoğu ile ikinci ve daha büyük bir karşı saldırıya geçilmiştir. Çatışmalar gün boyu devam etmiş ve aynı gün saat 17:00 civarında büyük bir kahramanlıkla savunulan Türk siperleri İngilizler tarafından ele geçirilmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 198).

Resim 4: Şuayyibe Muharebesi'nin İkinci Safha Taarruzları (13-14 Nisan 1915)

Kaynak: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: Kroki 17

6 12 Eylül 1862'de doğan General Mellis, İngiliz Hint Ordusuna bağlı 6. Tümeinde görev yapmak üzere 1914 sonlarında Basra'ya gelmiştir. 6. Tümen Komutanı General Barrett'tan sonra General Townshend'in de emrinde yer almıştır. 6 Haziran 1936 tarihinde ölmüştür. <https://livesofthefirstworldwar.iwm.org.uk/lifestory/3004949>, Erişim Tarihi: 29 Nisan 2022.

İngiliz tarafı da verdiği kayıpları ve gerekli taşınma araçlarının eksikliğini göz önünde bulundurarak geri çekilen Türk Kuvvetlerini takip etme kararı almış ve İngiliz Kuvvetleri yaralılarıyla birlikte Şuayyibe'deki ordugaha dönmüşlerdir (Wilson, 1930: 34).

Türk Kuvvetleri teşkil eden Fırat Grubu, komutanları Binbaşı Ali Bey komutasında düzensiz ve karışık olarak geri çekilirken gerek İngilizlerin Fırat abluka filotillasından açılan ateşlerle gerek İngiliz yanlısı aşiretlerin saldırıları nedeniyle kayıplar vererek 18 Nisan 1915'te Hamisiye'ye ve nisan sonunda Nasıriye'ye varmışlardır (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 203)⁷.

4. ALINAN YENİLGİNİN NEDENLERİ

Her ne kadar Türk Kuvvetleri kahramanca savaşmışlarsa da bazı nedenlerden dolayı başarısızlık alınmıştır. Öncelikle muharebe için yapılan hazırlıklar aceleye gelmiştir. İyi bir keşif yapılmadan saldırıya geçilmiş, düzenli ve organize bir taarruz gerçekleştirememiştir. Bunun yanında lojistik işleri düzenlenmemiş hatta bazı birlikler zaman zaman cephanesiz bırakılmıştır. Ayrıca İngiliz tahkimlerine karşı gerek araç ve gereçlerden yoksunluk da önemli bir nedendir. Özellikle tel örgülerin hızlı kesilememesi Türk kuvvetlerinin İngiliz atışlarına maruz kalmasına ve çok sayıda kayıp vermesine neden olmuştur (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 204-206).

Diğer bir önemli neden ise aşiret kuvvetleridir. Her ne kadar sayıca çok görünseler de düzenli bir ordunun eğitim ve disiplininden yoksun olan bu birliklerin savaş gücü düşük kalmıştır. Ayrıca söz konusu aşiretlerin çoğu muharebe esnasında ya taraf değiştirmiş ya da Türk tarafını terk etmişlerdir. Bölgede İngiliz siyasi memuru olarak bulunan Arnold Wilson'a göre de Şuayyibe'de Türk kuvvetlerinin yanında yer alan aşiret kuvvetlerinin çatışmalarda ya çok küçük bir etkisi olmuş ya da hiç etkisi olmamıştır. Daha sonra da çoğu muharebeyi terk etmiştir (Wilson, 1930: 22-23). Nitekim Yarbey Ali Bey'in 17 Nisan 1915'te Başkomutanlık Vekaletine gönderdiği yazıda aşiret kuvvetlerinin dağılarak elden çıktığını ve söz konusu kuvvetlerin "bir işe yaramadığını" belirtmiştir (Kenan, 1928: 49).

5. ŞUAYYİBE MUHAREBESİ'NİN SONUCU

Şuayyibe Muharebesi'nde yer alan Türk Kuvvetlerinin kayıpları ağır olmuştur. Süleyman Askeri Bey'in Anadolu'dan Irak'a yanında getirdiği Osmancık taburunun kayıpları üçü subay 265 şehit, 8'i subay 243 yaralı ve 4'ü subay 154 tutsak olmuştur. Taburdan geriye neredeyse savaşıma

⁷ Ayrıca Şuayyibe Muharebesi'nin askerî harekâtlarının daha ayrıntılı bir anlatımı için bkz. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi...*, s. 177-198.

hazır asker kalmamıştır. Türk Kuvvetlerine genel olarak bakılır ise üç gün devam eden muharebede 4028 kayıp verilmiş, geriye çekilme esnasında ise yaklaşık 1000 kişi öldürülmüş veya kaybolmuştur. Ayrıca 18 subay ile 724 astsubay ve er esir verilmiştir. Aşiretlerin verdiği kayıp ise Fırat Grubu komutanı Binbaşı Ali Bey'in raporuna göre 500 kişidir. Moberly'e (1923: 217) göre ise 2000'i aşiret kuvvetlerinden olmak üzere Türk tarafının toplam kaybı yaklaşık 6000 kişidir. Ayrıca İngilizler 18'i subay toplam 742 esir almışlardır.

İngilizler ise "11 İngiliz subayı, 53 İngiliz astsubay ve eri, 6 Hint subay ve 91 Hint astsubay ve eri ölü; 42 İngiliz subayı, 220 İngiliz astsubay ve eri, 17 Hint subayla 622 astsubay ve eri yaralı olmak üzere 1060 kişi kayıp vermişlerdir." (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 200-201)

Arnold Wilson'a (1930: 35) göre İngilizlerin kaybı toplam 1257 idi. Türk tarafının kaybı ise en az bunun iki katıydı. Ayrıca İngilizler 800 esir almışlar ve iki dağ topu ele geçirmişlerdi. A. J. Barker'a (2009: 54) göre ise İngilizlerin kaybı 1200'den biraz fazladır.

Şuayyibe Muharebesi Osmanlı Ordusu için Irak Cephesi'nde ağır bir yenilgi olmuştur. Irak'ta İngilizleri çıkarmayı şiddetle isteyen Irak Genel Komutanı Süleyman Askerî Bey'in, muharebede alınan yenilginin ardından üzgün ve sinirli bir ruh hali içerisine girmiştir. Yenilgiye ve üzüntüye daha fazla dayanamayan Askerî Bey 14 Nisan 1915 günü intihar etmiştir (Yüksel, 2020: 199; Bayur, 1991b: 93).

17 Nisan 1915'te Müntefik Mutasarrıfı Hamza Bey tarafından (BOA. DH.ŞFR.468-1), 18 Nisan günü ise Basra Vilayeti tarafından gönderilen telgrafnamelerle Süleyman Askerî Bey'in intihar ettiği Dahiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (BOA.DH.ŞFR.467-117).

Süleyman Askerî Bey'in intihar etmesi üzerine Irak ve Havalisi Umum Komutanlığı binbaşılıktan yarbaylığa terfi ettirilen Ali Bey'e vekâleten verilmiştir (Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, 1979: 203; Taş, 2018: 111).

Muharebeden sonra birçok aşiret Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştır. Sadece Acemi Sadun Paşa'nın emrindeki aşiret birlikleri devlete bağlı kalmışlardır (Bayur, 1991b: 99). Ayrıca muharebe esnasında çoğu aşiret kuvvetlerinin Osmanlı saflarını terk etmesi hatta İngiliz tarafına geçerek (özellikle Türk birlikleri geri çekilirken) karşı saldırılarda bulunması bu kuvvetlere karşı güveni önemli derecede azaltmıştır. Irak'ta düzenli Türk kuvvetlerine ihtiyacın az olduğu ve burada İngilizlere karşı aşiret kuvvetleri yardımıyla savaşılabilceği düşüncesi de önemini kaybetmeye başlamıştır. Daha önce bahsedilen Yarbay Ali Bey'in 17 Nisan 1915'te Başkomutanlık Vekaletine gönderdiği yazıda aşiret kuvvetlerinin işe yaramadığından bahsetmiş ve yeniden taarruz yapılmasını mümkün kılmak için bölge-

ye mühimmatlarıyla beraber bir kolordunun gönderilmesini talep etmiştir (Kenan, 1928: 49). Bu düşünceler Irak Cephesi'nde savaşın mahiyetinde önemli bir değişim olmuştur.

Bunun yanında muharebenin yenilgi ile sonuçlanması üzerine bölgedeki asayiş sorunlarında da artış meydana gelmiştir. Orduyu terekeden ve firari olan kişiler bölgede hırsızlık, bozgunculuk ve cinayet gibi suçları işlemişlerdir. Ghassan Atiyyah'ın (1973: 80) İngiliz kaynaklarına dayanarak verdiği sayıya göre, Şuayyibe Muharebesi'nden sonra Necef, Kerbela ve Hille bölgelerinde toplam yaklaşık 26.000 Arap firarisi mevcuttu. Söz konusu firarilerin ve muharebeden kaçan aşiretlerin ellerindeki silahlarla birlikte Fırat bölgesinde, özellikle Kerbela ve Necef bölgesinde (Satan, 2016: 104), yerel Osmanlı jandarma ve müstehfaz kuvvetlerine oranla daha güçlü konuma gelmişlerdir. Ayrıca Kerbela ve Necef bölgesinde devlete ince ve sadece askerî bağlar ile bağlı olan aşiretler alınan yenilgi ile meydana gelen otorite boşluğunu fırsat bilmişlerdir (BOA.DH.ŞFR.472-77; BOA.DH.EUM.4.ŞB.5-34/22.;BOA.DH.ŞFR. 477-8. Başiboş asker firarilerinin bölgeye dönmesi ile bölgedeki halkta ve aşiretlerde fazlaca silah birikmesi ve bu otorite boşluğu gibi etkenler birleşince bölgede çıkması muhtemel isyanlar için ideal bir ortam meydana gelmiştir. Daha da önemlisi Osmanlı'nın Irak ordusuna katılan ve orduyu terk eden çoğu Şii aşiret devletin karşısında bir konumda yer almaya başlamışlardır. Yenilgiden kısa bir süre sonra bölgedeki önemli Şii merkezlerinden olan Necef, Kerbela ve Hille şehirlerinde bu aşiretler tarafından çıkarılan isyanlar bu durumun bir sonucu olarak meydana gelmişlerdir (Bostancı, 2019: 22). Ayrıca aşiretlerin kendi aralarında çatışmaları da bölgedeki asayişsizliğe büyük etkide bulunmuştur. Örneğin, Ağustos 1915'te bölgedeki iki büyük aşiret olan Şammar ve Anize Aşiretleri arasında çatışmalar meydana gelmiş ve bu çatışmalar Şammar Aşireti'nin Kerbela şehrini kuşatmasına kadar varmıştır (ATASE, BDH, 3693-3,2/10; ATASE, BDH, 3693-3-2/7). Olaylar ancak Irak ve Havalisi Kumandanlığı ve Kerbela Mutasarrıflığının araya girmesi ile çözülebilmıştır (ATASE, BDH, 3693-3-2/6; ATASE, BDH, 3693-3-2/8; ATASE, BDH, 3693-3-2/9; ATASE, BDH, 3693-3-2/21).

SONUÇ

Birinci Dünya Savaş'ında Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerden biri olan Irak Cephesi, Osmanlı Ordusu açısından birçok önemli zaferlerin ve yenilgilerin alındığı bir cephe olmuştur. Söz konusu bölgenin gerek petrol bakımından zengin olması gerek sömürgelere giden yol üzerinde olması nedeniyle İngilizler açısından da son derece önemliydi. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı boyunca bölgedeki muharebeler devam etmiştir. Şuayyibe Muharebesi de hem Türkler hem de İngilizler için önemli bir muharebe olmuştur. Bölgedeki Osmanlı Ordusu'nun askerî kuvveti olan Irak

ve Havalisi Komutanlığı'nın İngilizleri Irak'tan çıkarmak amaçlı taarruzlardan biri olan muharebe, Şuayyibe şehrinde yer alan İngiliz kuvvetlerine taarruz eden Türk kuvvetlerinin yenilgisi ile sonuçlanmıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandığı sırada Türk Ordusu Musul'a kadar çekilmiş bulunmaktaydı. Her ne kadar daha sonraki tarihlerde Selman-ı Pak ve Kûtü'l-Amâre gibi önemli bir zafer elde edilmişse de Şuayyibe Muharebesi ve Irak Bölgesi'nde alınan benzer ağır yenilgiler ve alınan zaferlerin sürdürülememesi nedeniyle İngilizler Irak'tan çıkarılamamış ve Türk kuvvetleri Birinci Dünya Savaşı'nın bitimine kadar Kuzey Irak'ta yer alan Musul'a kadar çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra Mondros Mütarekesi'ne aykırı olarak Musul da İngilizlerce işgal edilmiştir. İstiklal Harbi ile kendi varoluş savaşını veren ve bağımsızlığını kazanan Türk Devleti ilerleyen süreçte resmî olarak da Irak'tan tamamen çekilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başkanlık Osmanlı Arşivi
(BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası

BEO. 3629/272130

BEO. 4327/324506

BEO. 4326/324391

Dahiliye, Şifre Kalemi

DH. ŞFR. 48/13

DH. ŞFR. 48/138

DH. ŞFR. 454/127

DH. ŞFR. 458/106

DH. ŞFR. 458/112

DH. ŞFR. 459/20

DH. ŞFR. 459/30

DH. ŞFR. 461/46

DH. ŞFR. 467.117

DH. ŞFR. 468.1

DH. ŞFR. 472/77

DH. ŞFR. 477/8

Dahiliye, Emniyet-i Umumiye, 4. Şube

DH. EUM. 4.ŞB. 5/34.22

İrade, Harbiye

İ. HB. 163/169

İrade, Meclis-i Mahsus

İ. MMS. 192/17

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi
(ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

Klasör No: 1066, Dosya No: 84, Fihrist No: 4

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/6.

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/7

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/8.

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/9.

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/10.

Klasör No: 3693, Dosya No: 3, Fihrist No: 2/21.

Kitap, Tez ve Makaleler

Atiyyah, G. (1973). *Iraq, 1908-1921: A Socio-Political Study*, Beyrut: Arab Institute for Research and Pub.

Barker, A.J. (2009). *The First Iraq War: Britain's Mesopotamian Campaign (1914-1918)*, New York: Enigma Books.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Harbi: 1914-1918 Genel Savaş*, C.3, 1. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Harbi: 1914-1918 Genel Savaş*, C.3, 3. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi 1914-1918. (1979). C.3, 1. Kısım, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

Bostancı, E. (2019). *Kerbela ve Necef İsyanları (1915-1916)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Burak, D. (2004). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-İngiliz İlişkileri (1914-1918)*, Ankara: Babil Yayıncılık.

Görgülü, İ. (2014). *On Yıllık Harbin Kadrosu: 1912-1922 (Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kara, H. A. (2019). *Birinci Dünya Savaşında Irak Cephesi, Britanya Birliklerinin Fav Mevkisine Çıkarma Yapması ve Kütü'l-Amâre Kuşatması (06 Kasım 1914-29 Nisan 1916)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Milli Savunma Üniversitesi Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü.

Kenan, M. (1928). *Büyük Harpte İran Cephesi*, C.2, Ankara: Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası.

Marufoğlu, S. (2003) "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası I*, ed. Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, s.317-346.

Moberly, J. (1923). *The Campaign in Mesopotamia: 1914-1918*, C.I, Londra: His Majesty's Stationery Office.

Özdemir, M. (2018). *Süleyman Askerî Bey ve Irak ve Havalisi Umum Kumandanlığı Dönemi Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi.

- Saçar, M. (2021). *Irak Cephesi'ne Yön Veren Komutanlar (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Satan, A. (2016). *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi, 1914-1918 (İngiliz Devlet Arşivi Raporu)*, Çev. Nilgün Engin, İstanbul: Tarihçi Kitabevi.
- Saygı, T. (2011). *İngiliz Generali Townshend ve Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.
- Shaw, S. J. (2008). *The Ottoman Empire in World War I*, C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sherman, E. (1928). *Townshend of Chitral and Kut*, Londra: William Heinemann Ltd.
- Taş, N. F. (2018). "Selmân-ı Pâk Meydan Muharebesi", *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/2, s. 101-125.
- TBMM Albümü (1920-2010)*. (2010). C.1, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Townshend, C. V. F. (2007). *Irak Seferi ve Esaret*, Çev. Recep Ahıskalı, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik*. (1985). C.10, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Wilson, A. T. (1930). *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, C.I, Oxford: Oxford University Press.
- Yüksel, Ç. (2020). "Teşkilat-ı Mahsusa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/48, s. 555-565.

İnternet Kaynakları

- <https://livesofthefirstworldwar.iwm.org.uk/lifestory/3004949>, Erişim Tarihi: 29 Nisan 2022.
- <https://livesofthefirstworldwar.iwm.org.uk/lifestory/5456464>, Erişim Tarihi: 29 Nisan 2022.

“

Bölüm 15

ENDÜSTRİ 4.0'A YÖN VEREN JAPON FELSEFELERİ

Ali Aycan KOLUKISA¹

¹ Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Japon Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0003-1315-8678 / Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim Bilişim Sistemleri Yüksek Lisans öğrencisi.

”

- Giriş -

İçinde bulunduğumuz teknoloji çağındaki pek çok yeniliği ve insanoğlunun tarihi devinimi içerisinde keşfedilmiş pek çok unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Kimi zaman oldukça sancılı olduğu da söylenebilen bu gelişim insanoğlunun hep doğayı algılama ve anlamlandırma çabası neticesinde ortaya çıkmıştır.

Endüstri 4.0, ilk olarak 2011 yılında bir kavram olarak Almanya'da öne sürülmüştür. Üzerinden geçen bunca zamanda özellikle internet teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte oldukça büyük mesafeler kat edildiğini söylemek mümkündür. Ancak, Endüstri 4.0 bileşenlerinin halen tam olarak uygulandığını söylemek için ise oldukça erken bir dönem olduğunu ifade etmekte fayda vardır.

Endüstri 4.0'ın ortaya çıkış serüveninde ise her ne kadar pek çok unsur mevcut olsa da, Japonların iş model ve felsefelerinin ayrı bir etkisi olduğu aşıkardır. Özellikle 20. yy.'ın başlarından itibaren otomasyona önem vererek bu kavramın hayatlarımızın hemen hemen her aşamasında kullanılabilir hale gelmesine katkıda bulunan Japonların kendilerinin *Toyota Üretim Sistemi* olarak adlandırdıkları ancak ABD'de ve tüm dünyada ise *Yalın Üretim (Lean Manufacturing)* adıyla anılan Japon iş model ve felsefelerinin tüm dünyada çığır açan etkilerinin olduğu ve özellikle de petrol krizi dönemi ve sonrasında da pek çok fabrika ve kuruluş için can simidi görevi gördüğü bilinmektedir.

Yalın Üretim adıyla daha geniş bir biçimde tanınan *Toyota Üretim Sistemi* 'nden bahsedebilmek için için öncelikle bu sistemin alt bileşenleri olan; JIT (Just In Time), 3M (Muda-Muri-Mura), Kanban (İlan Tahtası), Jidoka (Otomasyon), Poka Yoke (Hata Önleme), Heijunka (Dengeleme), Genchi Genbutsu (Gerçek yer – Gerçek Nesne), SMED (Tekli Dakikalarda Kalıp Değişimi), Kaizen (Sürekli İyileştirme), 5S (Seiri, Seiton, Seiso, Seiketsu, Shitsuke) ve Shojinka (Dengeli İnsan Kaynağı Kullanımı) kavramlarını açıklamak gerekmektedir. Sonrasında ise Endüstri 4.0 teknolojileri ile Yalın Üretim'in alt bileşenlerinin incelenmesi, bu ikisi arasındaki bağlantıyı daha net görmemize olanak sağlayacaktır.

I. SANAYİ DEVRİMİNDEN ENDÜSTRİ 4.0'A

İlk endüstri devriminin ardından yüzlerce yıl geçmiş olmasına rağmen insanoğlunun doğayı algılama, onunla mücadele etme ve işlerini yaparken daha az zamanda daha çok sonuç alma çabası hiçbir zaman değişmemiştir. Bu da sanayi devrimlerinin ve gelişiminin ana noktası olarak tetikleyici unsur olmuş, 1. Sanayi devrimi henüz meydana gelmişken, 2. Sanayi devrimi, 3. Sanayi devrimi ve neticede günümüzdeki 4. Sanayi devriminden de söz edilebilir duruma gelinmiştir.

18. ve 19. yüzyıl arasında gerçekleşen 1. sanayi devriminin diğer bir değişle Endüstri 1.0'ın, James Watt'ın geliştirmiş olduğu modern buhar makinesi ile

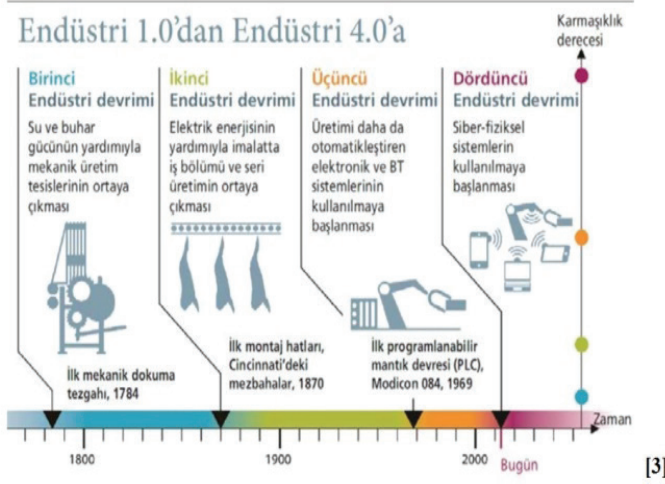
meydana geldiği kabul edilir. Buhar makinelerinin endüstri de kullanım imkânı bulması ile birlikte, tarım ve kırsalda yaşayan insan toplulukları kentlere göç etmiş ve devrimden önce genellikle evlerde el aletleri ya da temel makineler yardımıyla insan eli ile yapılmakta olan basit ve zaman alan üretim, güçlü ve özel amaçlı makineler yardımıyla fabrikalarda seri bir biçimde yapılmaya başlanmış^[2] ve bu da sanayileşmenin başlangıcı olmuştur. Diğer bir taraftan, insan toplulukları da meydana gelen bu gelişmelere ayak uydurmak durumunda kalmıştır. Özellikle işletme sahipleri ve belirli bir tabaka bu gelişmelerden olumlu yönde etkilenirken, aynı imkânlara sahip olmayan işçi kesiminin büyük çoğunluğu ise ağır çalışma koşulları altında uzun saatler çalışmaya maruz bırakılarak pek çok sıkıntıya ve olumsuz koşullara göğüs germek durumunda kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, sanayileşme her ne kadar teknolojik açıdan çeşitli avantajlar sağlasa da, pek çok insanın yaşantısını artık geri dönüşü olmayan bir biçimde de değiştirmiştir. Diğer bir yandan, birçok yeni makinenin icadı da yine bu devirde olmuş, 1764 yılında İngiliz James Harreaves dönen motoru ve 1800'lü yıllarda ilk ticari vapur ile demiryollarında gidebilen buhar lokomotifini de yine bu yıllarda 1. sanayi devrimi neticesinde hayatımıza girmiştir^[2].

2. sanayi devrimi Endüstri 2.0 ise 1860'da Henry Bessemer'in icat ettiği makinenin ucuz çelik üretimini sağlaması neticesinde başlamıştır^[1]. Bessemer'in bu icadı sayesinde basınç altında ergitilmiş demire alttan oksijen verilmesi suretiyle çelik oldukça ucuz ve zahmetsiz bir şekilde imal edilebilir hale gelmiştir. Bu keşif, çeliğin bolca ve kolay yolla üretilebilmesine olanak sağlamış ve neticesinde ise demir yolları başta olmak üzere, piston ve çarklar gibi yüksek dayanıklılık gerektiren makine parçalarının istenilen düzeyde üretimini önünü açmış ve böylece makineler çağı başlamıştır. 2. sanayi devriminin Avrupa ve ABD'nin yanı sıra, Japonya'da da büyük etkileri görülmüştür. Özellikle Japonların Uzakdoğu'yu ele geçirme projeleri kapsamında hammadde ve ulaşım tedariki amacıyla işgal ettikleri pek çok yerde başlattıkları demiryollarının inşası bu yerlerin temel alt yapılarını oluşturmuştur. İçten yanmalı motorların icadı, elektriğin kontrollü bir şekilde üretim ve tüketiminin sağlanması ve ayrıca endüstride kullanımı, radyo ve elektromanyetik dalgaların keşfi ve benzeri pek çok icat yine bu devirde olmuştur.

Dijital devrim olarak da nitelendirilen 3. sanayi devrimi, yani Endüstri 3.0, ise 1947'de ilk transistörün üretimiyle başlamıştır^{[2][3]}. İlk kişisel bilgisayarın, internetin ve derlenmediği sürece somut bir yapı oluşturmayan verilerin işlenerek dijital bir bilgiye dönüşümü de yine bu dönemde olmuş, ayrıca dijital ortamdaki bilginin üretiminin işlenerek çeşitli amaçlara hitap edecek şekilde ticari bir kimlik kazanması da yine bu devirde ilk defa ortaya çıkmıştır. Yine transistörler, mikro çipler ve elektronik otomasyonun yanı sıra dijitalleşme ve dijital dönüşüme uğrayan bilgilerin ihtiyaç sahiplerine gerek ticari gerek bireysel amaçlarla iletilmesi de, bu devrin en önemli gelişmelerinden olmuştur.

4. sanayi devrimi olarak nitelendirilen Endüstri 4.0 teriminin ise ilk kez Almanya'da Hannover Fuarında 2011 yılında kullanıldığı görülmektedir^[4]. Kü-

resel değer zincirlerinin bir araya gelişinin nasıl dönüştürüleceği konusunda yol gösteren bu kavram, 2012'de yeni IPv4 İnternet Protokolü'nün gelmesiyle, internet üzerinden akıllı nesnelerin kapsamlı ve doğrudan ağ kurması sayesinde, kaynakları bilgi ile nesnelere ve insanlardan oluşan bir ağın oluştuğu temeline ve bunun da endüstriyi değiştirdiği gerçeğine dayanır^[3]. Ayrıca öne çıkan bu gelişmelerin sadece otomasyon alanında değil, aynı zamanda insana ihtiyaç duyulmaksızın akıllı gözlem süreçleri ile bu süreçlere dayalı olarak otomatik karar verebilme yetilerini de kapsadığı görülmektedir.

II. COVID-19 ve ENDÜSTRİ 4.0 +

Bu güne kadarki endüstri devrimlerini incelediğimizde, keşfedilen ve icat edilen buluşlar beraberinde pek çok yenilik getirmiş ve bunun neticesinde seri üretim söz konusu olarak elde edilen bu çıktılar doğrultusunda toplumlar edilgen bir biçimde bu yeniliklere ayak uydurmak durumunda kalmıştır. Özellikle endüstri 4.0'ın getirmiş olduğu teknolojik yeniliklerin de etkisiyle bilgi alışverişinde hiper hızlı bir gelişme yaşanmış bunlarla beraber pek çok yenilik de yine toplumu şekillendirmeye başlamıştır. Ancak yaşanan mevcut Covid-19 pandemisi döneminde özellikle bilgi teknolojilerinin bireylere sağlamış olduğu olanakların bu kez birey ve toplum tarafından bir tık daha öteye taşındığı görülmektedir. Diğer bir deyişle yaşanan pandemi ile birlikte bilgi çağı insanı olarak da tabir edilebilen günümüz insanının ihtiyaçları ilk defa farklı bir yönde, yani edilgen değil de etken olarak teknolojiyi şekillendiren bir aktör haline gelmiştir. Bu duruma örnek vermek gerekirse, internet teknolojileri ile birlikte uzaktan eğitim bu süreçte bir ihtiyaç haline dönüşmüş ve yine bu Covid-19 pandemi sürecinde internet üzerinden alınan sağlık hizmetleri ve takip sistemleri de bir gereklilik haline gelmiştir. Bu duruma özellikle pandemi döneminde mağazaların internet sitesi edinme zorunluluğunun kendi varlıklarını sürdürbilmesinin yegâne şartı haline geldiği gerçeği de ilave edilebilir. Böylece insan

topluluklarının bu ihtiyaçlarını karşılamak üzere pek çok platform bilgi alt yapısını mevcut Endüstri 4.0 teknolojileri ile donatarak çok hızlı bir şekilde teknolojik devinime girmiş ve bunun neticesinde ise toplumlar bilgiyi ve dijital dönüşümü isteyen taraf olarak gelecekte yaşanacak gelişmelere yön verecek şekilde, edilgen değil de bu kez aktif ve etken rol oynayarak bu devinime yön veren bir aktör olmuştur. Dolayısıyla belki de ilk kez sıradan insanların oluşturduğu toplumun pandemi koşulları altında ihtiyaç duyduğu ani değişiklikler, teknolojinin araçlarına bu denli yön verir hale gelerek oluşturulacak yeni teknolojilerin gelişimlerini somut olarak tayin eder duruma gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında, ilk defa konusunda uzman şahıslar, mucitler yahut kurumsal işletmeler değil de, günümüzde Japonlar tarafından Süper Akıllı Toplum olarak nitelendirilen günümüz toplumunun ihtiyaçları, Endüstri 4.0 teknolojisinin araçlarının ne yönde geliştirilmesi gerektiğini tanımlar hale gelerek, *Toplumsal İhtiyaçlar ve Bilinç Düzeyi > Endüstri 4.0*'ın bir tık ötesine geçmiş ve merkezinde insan odaklı bir devinimin başlangıcına sebep olmuştur.

Bu durumu ifade edebilme hususunda ise, pandemi sonrasında yaşmaya başladığımız endüstriyel çağdaki toplumsal yönlendirmeler doğrultusundaki gelişimlerin Endüstri 4.0'ın bir rakam ilerisinde olması gerektiği düşünülmekte olsa da, Endüstri 4.0'ın getirmiş olduğu pek çok teknolojik yeniliğin halen endüstri ve iş dünyasındaki kurum, kuruluş ve işletmelere tam olarak adapte edilmediği ve bundan sonraki süreçte bu entegrasyonunun halen söz konusu olacağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Bu sebeple tüm bu şartlar düşünüldüğünde, mevcut durumu özetlemek amacıyla ya Endüstri 4.'dan sonraki kısmı toplumun bilinç düzeyini ifade edecek şekilde 5 ile göstererek Covid-19 pandemisi sonrasında içinde bulunduğumuz çağı Endüstri 4.0 yerine "Endüstri 4.5" olarak ya da Endüstri 4.0'ın yanına toplumdaki bu devinimi sembolize edecek şekilde "Endüstri 4.0 +" şeklinde ifade etmenin kaçınılmaz olacağı düşünülmektedir.

III. ENDÜSTRİ 4.0 TEKNOLOJİLERİ

Endüstri 4.0'ın pek çok yeni teknolojiyi de beraberinde getirdiği görülmektedir. Çalışmalara göre farklılıklar mevcut olsa da genellikle, Algılayıcılar, Nesnelerin İnterneti, Büyük Veri, Yapay Zekâ, Bulut Bilişim, Otomasyon, Otonom Robotlar, Simülasyon Uygulamaları, Siber Fiziksel Sistemler, Nanoteknoloji, Sanal Gerçeklik, Artırılmış Gerçeklik, Uzay Teknolojileri, Bioteknoloji, vb. şekilde pek çok yenilik getirdiği görülmektedir. Aynı zamanda Endüstri 4.0 bileşenleri olarak adlandırılan bu yenilikleri aslında belirli üst bileşenler grubu altında ele almak mümkündür. Diğer bir yandan üst bileşenler altında yer alacak olan teknoloji, yöntem ve teknikler sadece yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. Ayrıca aynı alt bileşenin birden fazla üst bileşen içerisinde yer alabileceği gerçeği de unutulmamalıdır.

- a) Siber Fiziksel Dönüşüm , Güvenlik ve Depolama Sistemleri
- b) Makine ile Makine İletişim (M2M) Sistemleri

c) Makineler ve İnsan İletişim (M2H/H2M) Sistemleri

a) Siber Fiziksel Dönüşüm, Güvenlik ve Depolama Sistemleri: Bu grubun içerisinde Büyük Veri, Verilerin Dijitalleştirilmesi, Verilerin Buluta Depolanması ve Erişimi ile Makine Öğrenmesi ve Derin Öğrenme gibi teknolojiler başta olmak üzere, her türlü fiziksel sistemden kablolu yahut kablosuz algılayıcılar yardımıyla gelen verilerin toplanarak sistemle uyumlu hale gelecek şekilde dönüşümünün sağlanması, yine insanlardan gelen verilerin de benzer bir şekilde dijital dönüşümünün yapılması; tüm dönüştürülen verilere güvenli bir şekilde yetkili birimlerin erişiminin sağlanması ve ayrıca elde edilen verilerin ihtiyaçlar doğrultusunda analizlerinin yapılması da yine bu üst bileşenler grubuna dâhil edilebilir. Bunların dışında veri ile ilgili daha pek çok farklı teknolojiler de yine bu üst bileşenler altına ele alınabilir. Ancak yukarıda saydıklarımız da dahil olmak üzere, aynı alt bileşen yada bileşenlerin ihtiyaçlar dahilinde birden fazla üst bileşen grubunda yer alması mümkündür. (Örneğin, yapay zekâ teknik ve yöntemlerinin ihtiyaçlar doğrultusunda hem a, hem b, hem de c grubunda yer alabilmesi gibi.)

b) Makine ile Makine İletişimi (M2M) Sistemleri: Bu grup içerisinde ele alınabilen alt bileşenler, bir birine bağlı makinelerin insan etkileşimine ihtiyaç duymadan, sistem gereksinimlerine yahut sistemde meydana gelebilecek ani değişikliklere doğru zamanda, yerde ve istenilen şekilde otomatik olarak tepki verip gereken müdahaleyi yapabilecek kararlar alabilen makine yetileri ile bu yetileri makinelere kazandırabilecek teknolojilerin tümüdür. Bunların en başında şüphesiz algılayıcılar (sensorlar) ve bu algılayıcıların doğru bir şekilde analiz yapabilmesini sağlayacak yapay zekâ destekli gömülü yazılımlar ve nesnelerin interneti gelmektedir. Bu sayede elde ettiği verileri diğer makinelere gönderip onlardan geri bildirim almak suretiyle makine ile makinenin konuşması meydana gelmiş olur. Makinelerin kendi arasında internet teknolojileri vasıtasıyla konuşması neticesinde ise elde ettiği çeşitli veriler işlenerek yine otomatik olarak yapay zekâ destekli karar verme sistemleri vasıtasıyla insan müdahalesi olmadan makinelerin kendi kendilerine davranış sergileyebilmesini mümkün hale gelmektedir. Nesnelerin interneti, kablosuz ya da kablosuz iletişim teknolojileri, otomasyon, otonom robot teknolojileri, gömülü yazılım, yapay zekâ, kendini onarma ve hatta 3D yazıcı gibi teknolojiler bu grubun alt bileşenlerine dâhil edilebilir.

c) Makineler ve İnsan İletişim (M2H/H2M) Sistemleri: İnsan-makine ve makine-insan etkileşimi yaklaşımı, üretim makineleri ile çalışanlar arasında sanal gerçeklik veya artırılmış gerçeklik gibi arayüzler vasıtasıyla bilgi paylaşımına ve işbirliğine dayanmaktadır^[18]. Dolayısıyla, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik teknolojileri başta olmak üzere çeşitli simülasyon uygulamaları, yapay zekâ, uzay teknolojileri ve hatta biyoteknoloji bile bu grubun alt bileşenlerine dahil edilebilir.

IV. YALIN ÜRETİM

Endüstri alanında Japon iş model ve felsefelerinin duyulması TOYOTA firması sayesinde olmuştur. Bu sebeple pek çok yerde Toyota Üretim Sistemi - TŪS (Toyota Production System - TPS) olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ancak, Amerika’da ve dünyada Japon iş model ve felsefelerinin duyulup dikkat çekmesi ise daha çok dünya petrol krizi sonrasında olmuştur ^{[5][21]}. Genel itibari ile günümüzde halen Toyota Üretim Sistemi - TŪS (Toyota Production System - トヨタ生産方式) sözcüklerinin kullanıldığı görülse de, bu sözcüklerin yerini büyük çoğunlukla “Yalın Üretim (Lean Manufacturing)” terimine bıraktığı görülmektedir. Yalın Üretim terimi ilk kez 1988 yılında John Karfcik tarafından “Yalın Üretim Büyük Zaferi (Triumph of the Lean Production System)” adlı makalesinde kullanıldığı görülmektedir^{[5][6]}. Japon Toyota Üretim Sistemi’nin batı versiyonu yahut batı terminolojisine uyarlanmış hali olarak da düşünülebilen Yalın Üretim terimin ve tekniklerinin dünya çapında popüler olması ise, Amerika, Avrupa ve hatta Kore firmalarının üretim teknikleri ile Japon Yalın Üretim tekniklerini mercek altına alan ve J. Womack, D. Jones ve D. Roos tarafından 1990 yılında yayınlanan *The Machine That Changed the World* adlı kitap sayesinde olmuştur^{[7][8]}. Diğer bir yandan, Yalın Üretimi ile Toyota Üretim Sistemi arasında bir takım farklılıklar olduğu öne sürülse de temel olarak aynı prensipleri ve unsurları savunduklarından^[9], Yalın Üretimi Toyota Üretim Sistemi’nin Batı’da ifade ediliş şekli olarak düşünmekte fayda vardır.

Yalın Üretim öğretisi ve teknikleri, pek çok alt parçacıktan oluşmaktadır. Bunların tamamı endüstriye yön veren Japon iş felsefeleridir ve bunların tamamını aynı zamanda Endüstri 4.0 bileşenlerine yön veren felsefeler olarak ele almak da mümkündür. Genel olarak bakıldığında temelde, her türlü israfı minimuma indirmeyi ya da mümkünse tamamen yok etmeyi ve böylece kâr oranını maksimuma çıkarmayı hedeflerler.

JIT(ジャスト・イン・タイム): Süreçlerdeki malzeme akışını çok hızlı hale getirerek, doğru parçayı doğru zamanda ve doğru yere ulaştırmakla ilgili^[10] olan bu kavram İngilizce’deki Just-In-Time kelimelerinin kısaltmasıdır ve Tam Zamanında Üretimi ifade etmektedir. JIT, müşteri talebinin istenilen zaman, yer ve miktarlarda mevcut talep doğrultusunda karşılanmasını sağlayan ve ayrıca alışlagelmiş klasik üretim modellerinde görüldüğü gibi sipariş olmaksızın devam eden bir üretim yapmak yerine, müşteri istek ve arzularını banda çekecek müşteriden gelen sipariş ve talebe göre üretim emri veren bir iş modeline sahiptir. Böylece, önce üret sonra sat mantığını reddeder ve bu sayede envanter ve stok miktarı azalır ve parça akışı gelen iş emrine göre tam zamanında sağlanmış olur.

3M: Daha az kaynak ile daha çok değer üretmek ve her türlü israfı önlemek amacı güden bu felsefede Muda-Mura-Muri (ムダ・ムラ・ムリ) olarak adlandırılan 3M mevcuttur. Aslında bu 3M, yapılmaması gerekenleri sembolize eden bir felsefedir. Muda denilenin kelime anlamı israftır ve değer ortaya koymayan

yahut müşteriye değer katmayan herhangi bir faaliyet veya süreç israftır ve yapılmaması gereken bir davranıştır. Muri denilen kelime ise mevcut imkanlar ötesinde bir anlama sahiptir ve aşırılığı işaret eder örneğin aşırı çalışma, aşırı yorgun olma, aşırı yüklenme gibi eylemler beraberinde yaralanmaları, bozulmaları, ürün kalitesinde düşmeleri ve neticesinde yapılması gereken işlerin ya aksamasını ya da kalitesinin bozulmasını beraberinde getirmektedir ve bu nedenle de kaçınılması gereken bir durumdur. Aslında sırlamada ortada olan, ancak en son ele aldığımız Mura ise MuRi ve MudA sözcüklerinin birleşiminden elde edilen ve sadece şirket tarafından bu amaca özel olarak türetilmiş özel bir kelimedir. Mura, hem Muri eyleminin hem de Muda eyleminin ardı ardına ve düzensiz ancak dönüşümlü olarak cereyan etmesi neticesinde ortaya çıkan değişiklikler ve dengesizlikler bütünüdür ve bundan da kaçınılarak belirli bir denge ve standart yakalanmalıdır.

Kanban(カンバン方式): Esasen kelime anlamı İlan Tahtası (Billboard) olan bu kavram, normalde ikinci dünya savaşı öncesinde yapılacak işleri belirli bir zaman diliminde belirli çalışanlara pay etmek amacıyla Japon işletmelerinde kullanılan bir ilan panosunu ifade eder. Bu kavramın özellikle Batılı ülkelerde zaman içerisinde oldukça değişime uğradığı görülmektedir. Günümüz Japon fabrikalarında ise oldukça yüksek ve herkesin görebileceği bir yerde üzerinde iş bölümlerinin ve işin tamamlanması gereken sürelerinin görüntülenbildiği elektronik alt yapıya sahip bir panoya dönüşmüştür. Müşteriden gelen siparişler doğrultusunda kimi zaman küçük işletmelerde işi yapacak çalışanın ismi de dâhil olmak üzere, hangi parçayı hangi birimde, kimin ne kadar süre içerisinde üretmesi gerektiği görüntülenir. Böylece iş başlar, üretilen parçalar sıra ile montaj aşamasına gider. Kanban’da ilk verilen süreler dolduktan sonra bu sefer montaj aşaması için verilen süreler ve ilgili birimler görüntülenir. Bu akış iş bitip üretim bandından ürün çıkana kadar devam eder. Bu şekilde ürün tamamlanıp son kontrolleri yapılanaya kadar Kanban sistemi kullanımda olur. Bazı daha küçük ölçekli firmalarda ise, küçük postitler üzerine iş, kişi ve işin süreleri yazılarak bir yazı tahtasına günlük olarak gelen siparişe göre yapıştırıldığı görülür. Kimi zaman ise, direk tahta kalemi ile çizelge hazırlanarak iş, kişi ve sürelerin bu çizelgeye günlük yazıldığı bile olur. Bu da Kanban sisteminin farklı bir uygulamasıdır. Kanban’da temel amaç, müşteriden gelen siparişler doğrultusunda, planlanan süre içerisinde doğru ve verimli bir şekilde işbölümü yaparak iş akışında herhangi bir aksaklığın meydana gelmemesinin sağlanması ve verilen süreler içerisinde işin kaliteli ve düzgün bir şekilde tamamlanmasıdır.

Jidoka(自動化): Basit bir görevi yerine getirme zekâsına sahip bir makineyi temsil eden^[10] bu kavram, kendi kendine iş görebilme, verilen işlevi yerine getirebilme yetisidir. Kelime anlamı olarak “Otomasyon” demektir. İlk olarak, hata yapan iplik makinelerinin otomatik olarak durarak hatalı kumaşların dokunmaya devam etmesini engelleyen bir sistem olarak Sakaichi Toyoda tarafından firmasında geliştirilmiştir. Toyota’nın Jidoka’sı otomatik ekipmanlara

yatırım yapmak anlamına da gelmekte olup normalde insan bilgeliğiyle ilişkilendirilen yetenekleri, örneğin sorunlar ortaya çıktığında sistemi durdurma ve sorunlara dikkat çekme yeteneği gibi, ön plana koyar ve otomatik ekipman kurulduğunda, insan bilgeliği unsurunun da o sisteme eklenerek Jidoka'nın bir parçası haline getirilmesi gerektiğini savunur^[11].

Poka Yoke(ポケヨケ): Poka-Yoke temel olarak hata önleme anlamında kullanılır. Toyota'da mühendis olarak çalışan Shigeo Shingo tarafından geliştirilen bu teknik, dikkatsizlik, dalgınlık, istenmeyen hataları ortadan kaldırarak elimine etmeyi amaçlar^[12].

Heijunka(平準化): Kelime anlamı olarak normal seviyeye getirme, dengeleme gibi anlamları mevcuttur. Temel olarak üretimi dengeleme anlamında kullanılmakta olan bu kavram, iş kârlılığının, üretim sürecinin ve işlem sırasının dengelenerek belirli bir standartta devam edebilmesini amaçlar^[13].

Genchi Genbutsu(現地現物): Genchi kelimesi bir olayın ya da işleyişin meydana geldiği gerçek yer, mahal anlamına gelmekte olup, Genbutsu ise bir nesnenin gerçek, orijinal hâlini ifade etmek için kullanılmaktadır. Gözlemlemek ve anlamak için olayın cereyan ettiği yere gitmeyi vurgulayan Genchi-Genbutsu felsefesinde, çalışan sahaya bizzat gidip o mekanda bulunarak operasyonu gözlemlemeye odaklanır, böylece operasyondaki hataları, israfı ve israfın sebeplerini görebilme fırsatı bulur ve gerçek yer ve mekanda gerçekte ne olup bittiğinin farkına vararak probleme çözüm getirebilir^{[14][15]}.

SMED(シングル段取への原点的志向): İngilizcede, Single Minute Exchange of Dies - SMED kelimelerinin baş harflerinden oluşan bir teknik olup Tekli Dakikalarda Kalıp Değişimi anlamına gelmektedir. İlk kez Shigeo Shingo tarafında geliştirilen bu teknikte 10 dakikanın altında, tek haneli sayı ile ifade edilebilecek dakikalarda kalıp ya da modelin değişimi amaçlanır. Böylece üretim bandındaki çevrim dışı kayıplar minimuma indirgenerek süreklilik sağlanarak zaman israfının önüne geçilmiş olur.

Kaizen(改善): Genellikle sürekli iyileştirme olarak anlamlandırılan bu kavram, daha iyiye ulaşmak için sürekli değişim ve gelişimi^[16] ana felsefesi olarak görür. Ana hedef israfı azaltıp verimliliği ve üretkenliği yükselterek üretim maliyetini düşürmek olan bu felsefede, üretim aşamasını veya işi daha iyiye götürmek için getirilen küçük veya büyük her türlü öneri Kaizen olarak değerlendirilebilir, ayrıca Kaizen, Toyota üretim sistemini Batılı sistemlerden ayıran en önemli fark olarak da nitelendirilmektedir^[17].

5S (*Seiri*整理, *Seiton*整頓, *Seiso*清掃, *Seiketsu*清潔, *Shitsuke*躰): Seiri kelimesi düzen, düzenli olma anlamına gelir ve kullanılmayan öğelerin yerli yerinde olması mantığını güder. Seiton kelimesi sıralama, sıraya dizme anlamına sahiptir ve gerek işe başlarken gerek işi devam ettirirken vakit kaybetmemek adına tüm alet ve ekipmanın doğru sırasında ve olması gerektiği düzende bulunmasını ifade eder. Seiso kelime anlamı olarak temizlik anlamına gelir

ve bulunduğu yeri ve çevreyi temizleme ve temiz tutma mantığı güder. Seiketsu kelime anlamı olarak pak, hijenik, temiz, saf anlamını taşır ve gerek kullanılan malzeme ve aletler olsun gerek çalışılan alan olsun temiz ve hijenik olması gerektiğini vurgular. Shitsuke kelime anlamı olarak iş ve eğitim disiplinini ve davranışlarını ifade eder ve yapılan iş ve alınan eğitimin daima bir disiplin içerisinde olmasını öğütler.

Shojinka(省人化·少人化): Yazılışları ve anlamları farklı ancak genellikle aynı şekilde telaffuz edilen iki farklı kelimeyi bünyesinde bulduran bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincil olarak, iş gücü kaynaklarını dengeli ve israf yapmaksızın kullanmak anlamı mevcutken, diğer anlam olarak ise iş miktar ve talebine göre çalışan sayısında ayarlama yapma kavramını da bünyesinde barındırır. Örneğin, taleplerdeki değişime bağlı olarak önceden 5 kişinin çalıştığı bir üretim hattındaki bir işi, mevcut sipariş durumunda 3 kişinin zamanında yapabileceği tespit edildikten sonra o hattaki kişi sayısını azaltarak iş gücü kaynağını bir kısmını başka birimlere kaydırmak, yahut normalde 8 saat çalışılan bir birimde, mevcut iş durumundaki değişikliklere göre işlerin 6 saatte bitirilebildiğinin farkına varıldığında çalışma sürelerinde ayarlama yapmak gibi örnekler bu duruma örnek olarak verilebilir. Tabii ki bu durumun tam tersi de düşünülebilir. Sürekli iyileştirme (Kaizen) kavramı ile de örtüşen bu felsefe, işletmedeki insan kaynaklarının daha verimli bir şekilde kullanımına olanak sağlayarak israfı önlemede önemli bir strateji olarak karşımıza çıkar.

V. ENDÜSTRİ 4.0 ve YALIN ÜRETİM ETKİLEŞİMİ

Ohno Taiichi'nin Toyota Üretim Sistemleri'nin özellikle JIT (Tam Zamanında Üretim) ve Jidoka (otomasyon) olarak adlandırılan iki ana temel felsefe üzerinde yükseldiğini söylemek mümkündür^{[19][21]}. Endüstri 4.0 teknolojilerinin ortaya çıkmasından çok daha öncesinde mevcut olan otomasyon sistemlerinin aslında doğal yapısı itibarıyla Endüstri 4.0'ın gelişimine direk katkıda bulunduğunu söylememiz mümkündür. Yine JIT üretim mantığının da özellikle gerek fabrika gerekse firma içerisindeki hızlı iletişimi zorunlu kılması durumu göz önünde bulundurulacak olursa, yine JIT 'ın da Endüstri 4.0 teknolojilerinin ortaya çıkmasında önemli rolü bulan aktörlerden biri olduğu söylenebilir. Ancak diğer bir yandan, internet teknolojilerinin gelişiminin mevcut alışlagelmiş tekniklerin ötesinde bir imkân sunduğu da ayrı bir gerçektir. Endüstri 4.0 ile entegre edilebilecek nesnelere interneti ve veri iletişimindeki hız ve imkanların, JIT ve Jidoka'yı besleyen unsurlar olduğuna şüphe yoktur. Dolayısıyla, Robotik Sistemlerin, Endüstriyel İnternet Kullanımının, Veri Transferi ve Nesnelere İnternetinin, Sensörlerin ve pek çok diğer mobil teknolojinin ortaya çıkmasında zaman içerisinde aktif rol oynadığı düşünülebilen bu iki Japon iş felsefesinin Endüstri 4.0'a yön veren ve yön verdiği kadar da aynı zamanda onlardan beslenen unsurlar olduğunu söylemekte fayda vardır.

Teknolojideki gelişmeler şüphesiz tek bir bileşenle ortaya çıkabilen bir yenilik değildir. Öncelikle ihtiyaçların ve ortamın bu yeniliği doğurmaya, ortaya koymaya gereksinimi vardır. Bu açıdan bakıldığında diğer tüm Yalın Üretim bileşenlerinin aslında Endüstri 4.0'ın oluşmasına hemzemin hazırlayan unsurlar olduğu düşünülebilir. Ancak diğer bir yandan Endüstri 4.0'ın getirmiş olduğu yeniliklerin de kısmi olarak da olsa bu bileşenlere uyarlanarak daha üstün sonuçlar alınabileceği de ayrı bir gerçektir.

Dolayısıyla, Japon iş felsefesinin temelini oluşturan Yalın Üretim teknikleri ile Endüstri 4.0 teknolojilerinin bundan sonraki süreçte karşılıklı etkileşim halinde olacağı aşikardır. Fakat diğer bir yandan, tüm bu teknolojilerin bir anda mevcut sisteme dahil edilmesinin oldukça büyük sorunlar yaratabileceği konusuna da dikkat çekildiği görülmekte olup, özellikle hangi sistemin yahut işletmenin hangi aşamalarının bu teknolojilere hazır olduğunun analizinin doğru bir şekilde yapılıp, yapılan bu analizler neticesinde ise Endüstri 4.0 teknolojilerinden hangilerinin kısmi olarak da olsa ihtiyaçlar doğrultusunda entegre edilebileceğinin ortaya konulması gerekmektedir ^[20]. Aksi takdirde tam tersine daha çok verimlilik sağlamak yerine, çok daha büyük kayıplara neden olabileceği ihtimali de unutulmamalıdır.

VI. YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİNİN ROLÜ

Veriye ihtiyaç duyulan her noktada Yönetim Bilişim Sistemleri teknoloji ve metotlarına da ihtiyaç bulunmaktadır. Endüstri 4.0'ın en temel bileşenlerine baktığımızda, verilerin depolanmasından işlenmesine, güvenli bir şekilde aktarımından paylaşımına kadar pek çok aşamada, Yönetim Bilişim Sistemleri'nin teknik ve metodolojilerinden faydalanılması gerektiği görülmektedir.

Bu açıdan bakıldığında diğer tüm Yalın Üretim bileşenlerinin de Endüstri 4.0 ile temas ettiği ya da edeceği her türlü ortam ve yüzeyde Yönetim Bilişim Sistemleri'ne ihtiyaç vardır. Ayrıca, Yönetim Bilişim Sistemleri'nin sadece veri transferinde, veri derlemesinde ve insan makine iletişimde değil, aynı zamanda ileriki aşamalarda belirli bir düzenin ve gerektiğinde insan müdahalesinin de sağlanabilmesi adına, makine ile makine iletişimde önemli bir rol üstleneceğini söylemek yerinde olacaktır.

Tüm bu açılardan değerlendirildiğinde, teknolojinin ve özellikle de internet ve bilgisayar teknolojilerinin olduğu her alanda ve yerde Yönetim Bilişim Sistemleri'ne ihtiyaç duyulacağı aşikardır. Dolayısıyla Endüstri 4.0 teknolojilerinin Yalın Üretim'e uyarlanması aşamasında da Yönetim Bilişim Sistemleri'ne oldukça büyük bir görev düşmektedir.

VII. SONUÇ

Toyota Üretim Sistemi'nin diğer bir deyişle Yalın Üretim'in, alt bileşenleri yazımızda mercek altına alınmış ve merkezine insan olgusunu yerleştiren Japonların Endüstri 4.0'a olan katkıları, Toyota vasıtasıyla ürettikleri iş model

ve felsefeleri üzerinden incelenmiştir. Yaptığımız çalışma neticesinde Toyota Üretim Sistemi'nin kalbini oluşturan *JIT (Tam Zamanında Üretim)* ve *Jidoka (Otomasyon)*'nin Endüstri 4.0'a yön veren iki temel unsur olduğu sonucuna varılmıştır.

Diğer bir yandan, Endüstri 4.0 teknolojilerinin Japon iş modellerine bundan sonraki süreçte ne şekilde uygulanacağı konusunda ise, Ohno Taiichi'nin yukarıda da belirttiğimiz *Jidoka* tanımının bizlere ipucu verdiğini söylemek yerinde olacaktır. Neticede otomatik ekipman kurulduğunda, insan bilgeliği unsurunun da o sisteme eklenerek *Jidoka*'nın bir parçası haline getirilmesi gerektiğini savunan^[1] Japonların, insan faktörünü devreden çıkaracak üstün teknolojileri bünyesinde barındıran Endüstri 4.0 ile karşılaşması ve bunu kendi sistemlerine entegre etmeleri hususunda, elbette ki şuana kadarki pek çok kültürel öğede olduğu gibi, ekstra bir efor sarf ederek bu teknolojileri kendi toplum ve felsefeleriyle uyumlu hale getireceklerine şüphe yoktur.

KAYNAKLAR

- [1] SERT D., HİTİT Z.Y. ve ERTUNÇ S. (2019). “Endüstri 4.0 Uygulamaları Mevcut Durumu ve Kimya Mühendisliğindeki Yeri”. IV. Tehlikeli Kimyasalların Yönetimi ve Proses Güvenliği, Ankara Üniversitesi.(https://www.kmo.org.tr/resimler/ekler/ae6ae989776b6cc_ek.pdf) (erişim: 15.01.2021)
- [2] ALİRIZA ŞİRMEMMEDOV, K. (2019). Yeni Teknolojilerin Şirketler Üzerindeki Etkileri: Bulanık Ortamda Bütünleşik Bir Yaklaşım İle Değerlendirme. İstanbul Teknik Üniversitesi,Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. (<https://polen.itu.edu.tr/handle/11527/18195>) (erişim: 14.01.2021)
- [3] SÖZEN M. ve MESCIĞLU T. (2019). “Endüstri 4.0’ın İtici Güçlerinin Türkiye ve Çin Üzerindeki Etkileri”. International Journal of Social Inquiry, Cilt: 12/1, s.287-315. (<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/743145>) (erişim: 16.01.2021)
- [4] ÇELİK K., GÜLERYÜZ S. ve ÖZKÖSE H. (2018). “4. Endüstri Devrimine Kuramsal Bakış”. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), Cilt: 5/9, s.86-95. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/41120/497025>) (erişim: 13.01.2021)
- [5] KUBANLI Sinemis. (2018). Yalın Dönüşümde Değer Akış Haritalandırma ve İşgücü Verimlilik Modeliyle İşletme Üretim Yapısının Analizi: İmalat Sektöründe Bir Uygulama”. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Üretim Yönetimi ve Sayısal Yöntemler Yüksek Lisansı Tezi. (<http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/handle/11655/5185>) (erişim:12.01.2021)
- [6] KRAFCIK, J.F. (1988). Triumph of the Lean Production System. Sloan Management Review, Vol. 30, s.41-52. (https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/5373958/mod_resource/content/4/krafcik_TEXTO_INTEGRAL.pdf) (erişim: 11.01.2021)
- [7] DEKIER Lukasz. (2012). “The Origins and Evulution of Lean Management System”. Jounal of International Studies, Vol.5/1, s.46-51.(https://www.jois.eu/files/DekierV_5_N1.pdf)(erişim: 11.01.2021)
- [8] WOMACK J.P., JONES D.T. ve ROSS D. (1990). The Machine that Changed the World. Rawson Associates, New York.
- [9] CHIARINI A., BACCARANI C. ve MASCHERPA V. (2018). “Lean production, Toyota Production System and Kaizen philosophy: A conceptual analysis from the perspective of Zen Buddhism”. The TQM Journal, Vol. 30/ 4, s. 425-438. (https://www.researchgate.net/publication/325453089_Lean_production_Toyota_Production_System_and_Kaizen_philosophy_A_conceptual_analysis_from_the_perspective_of_Zen_Buddhism) (erişim: 11.01.2021)
- [10] LIKER J. K. ve MORGAN J. M. (2006). “The Toyota Way in Services: The Case of Lean Product Development”. The Academy of Manage-

- ment Perspectives, Volume: 20/2, s. 5-20. (<https://doi.org/10.5465/AMP.2006.20591002>)
- [11] SHIMOKAWA K. ve FUJIMOTO T. (2009). *The Birth of Lean: Conversations with Taiichi Ohno, Eiji Toyoda, and Other Figures who Shaped Toyota Management*. Lean Enterprise Institute, USA.
- [12] PEKİN E. ve ÇİL İ. (2015). “Kauçuk Sektörü Poka-Yoke Uygulaması”. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi* 19/ 2, s. 163-170. (<http://www.saujs.sakarya.edu.tr/tr/pub/issue/20704/220648>)
- [13] GERGER Atakan. (2019). “Endüstri 4.0 Üretim Sürecinde Süreç Değişkenliğinin Optimizasyonunda Heijunka Yöntemi”. *Izmir Democracy University Social Sciences Journal (Idusos)*, Cilt:2, Sayı: 1, s. 1-17. (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/idusos/issue/46719/509003>)
- [14] LIKER Jeffrey K. (2003). *The Toyota Way - 14 Management Principles*. McGraw-Hill Professional.
- [15] LIKER J. K. ve MEIER D. (2006). *The Toyota Way Fieldbook - A Practical Guide for Implementing Toyota's 4Ps*. McGraw-Hill Professional.
- [16] ÖZER Orhan. (2013). “Toyota Yönetim ve Üretim Anlayışı”. *Yalın Dönüşüm Zirvesi - İzmir Makina Mühendisleri Odası (4 Ekim 2013)*, Orhan ÖZER - Genel Müdür & CEO, Toyota Otomotiv Sanayi Türkiye A.Ş. (<http://embk.mmoizmir.org/wp-content/uploads/2016/04/embk2013-006.pdf>) (erişim: 15.01.2021)
- [17] YAZGAN Harun R., SARI Ö. ve SERİ V. (1998). “Toyota Üretim Sisteminin Özellikleri”. *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, s. 129-134. (<http://www.saujs.sakarya.edu.tr/tr/pub/issue/20682/220961>) (erişim: 15.01.2021)
- [18] WAGNER T., CHRISTOPH H. ve THEIDE S. (2017). “Industry 4.0 Impacts on Lean Production System”. *The 50th CIRP Conference on Manufacturing Systems, Procedia CIRP* 63, s. 125 - 131. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212827117301385>) (erişim: 14.01.2021)
- [19] SANDERS A., ELANGESWARAN C., WULFSBERG J. (2016). “Industry 4.0 implies lean manufacturing: Research activities in industry 4.0 function as enablers for lean manufacturing”. *Journal of Industrial Engineering and Management - JIEM*, Vol. 9(3), s. 811-833 (<http://dx.doi.org/10.3926/jiem.1940>)
- [20] RÜTTIMANN, B. G. ve STÖCKLİ, M. T. (2016). “Lean and Industry 4.0—Twins, Partners, or Contenders? A Due Clarification Regarding the Supposed Clash of Two Production Systems”. *Journal of Service Science and Management* 9, s. 485-500. (<https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=72522>) (erişim: 13.01.2021)
- [21] OHNO Taichi. (1996). *TOYOTA RUHU Toyota Üretim Sistemi (Çeviren: Canan Feyyat)*. Scala Yayıncılık ve Tanıtım A.Ş. – Melisa Matbaacılık, İstanbul.

“

Bölüm 16

TÜRKİYE’DE SPOR PAZARLAMASI ÜZERİNE BİBLİYOMETRİK BİR ANALİZ

Hatice BAHÇE¹

Alper BAHÇE²

1 Öğr. Gör. Kayseri Üniversitesi Bünyan Meslek Yüksekokulu,
haticebahce@kayseri.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-4358-4400

2 Öğr. Gör. Kayseri Üniversitesi Bünyan Meslek Yüksekokulu, alperbahce@
kayseri.edu.tr, ORCID ID 0000-0002-3716-3861

”

GİRİŞ

Spor insanların eğlenmek ve hayatlarını daha sağlıklı bir şekilde sürdürebilmek için önem verdikleri aktiviteler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Akkaya ve Zerenler, 2017). Bireylerin gerek tek başına gerekse gruplar halinde katılım gösterdikleri, zihinsel, fiziksel ve psikolojik açıdan gelişim sağlayan bir araçtır (Pitts. Vd.,1994). Bireyler spor etkinliklerine doğrudan katılımcı veya izleyici olarak dâhil olurken, izleyici olarak dâhil olan katılımcıları spor tüketicisi olarak adlandırmak mümkündür. Spor ilk ortaya çıktığı dönemden itibaren şimdiye kadar ilgi çeken bir alan olmuş ve özellikle günümüzde milyarlarca doların harcandığı bir sektör haline gelmiştir (Argan ve Katırcı, 2015). Sporun bu kadar büyük bir sektör haline gelmesinin en büyük nedenlerinden birisi toplumsal katılımın yoğun olmasıdır. Bu kadar yoğun katılımın olduğu bir sektör de artan medya ilgisiyle beraber özellikle yatırımcılar için cazip bir ekonomi aracı haline gelmiştir (Devecioğlu, 2005).

Küreselleşmenin artmasıyla birlikte, günümüz dünyasında her alanda önemli bir yere sahip olan pazarlamanın en etkili unsurlarından olan medyada spora geniş yer ayrılması ve sporun yediden yetmiş büyük bir kitleyi peşinde sürüklemesi spor pazarlaması kavramının önemini her geçen gün arttırmaktadır (Bozkurt ve Kartal, 2008). Farklı disiplinlerden oluşan pazarlama ve spor kavramları ilişkilendirildiğinde birbirlerinin araçları olduğunu söylemek mümkündür. İşletmenin temel fonksiyonlarından olan pazarlama, sporu ve sporun öğelerinden olan sporcuyu, spor kulübünü veya bir spor organizasyonunu araç olarak kullanarak hedef kitesini genişleterek, ürettiği mal veya hizmetlerin de tanıtımını yaparak spor aracılığıyla işletmeye katkı sağlar. İşletmeler, spor yöneticileri, spor kulüpleri veya sporcular da ürettikleri spor hizmetlerini, programları ve organizasyonları pazarlayarak hem kendilerine finans kaynakları oluştururlar hem de sporun geniş kitlelere yayılmasına katkı sağlarlar (Soyer, 2003).

Spor pazarlaması; üretilen hizmet ve ürünlerin çeşitli pazarlama konseptleri uygulanarak spor organizasyonları aracılığıyla pazarlanması süreci ve tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan faaliyetler bütünü olarak tanımlanabilir (Smith,2008-Mullin vd.2000). Farklı bir tanımda ise spor pazarlaması, spor tüketicilerinin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak adına planlanmış tüm faaliyetler olarak ifade edilmektedir (Akarah, 2012). Genel olarak farklı tanımlar incelendiğinde spor pazarlamasında ortaya çıkan temel düşünce spor ürünlerinin üretilip, istek ve ihtiyaçlar doğrultusunda kişilere ulaştırılması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bibliyometri, yayınlara ilişkin veriler için kullanılan bir terim olup, bilimsel yayınların konularına, yazarlarına, aldıkları atıf sayılarına, ya-

ynlandıkları dergilere gibi farklı konulardaki sayısal ve sayısal olmayan verileri içeren bir kavramdır (Murathan vd. 2020). Bibliyometrik analiz ise, farklı konularda çalışılmış ve araştırma gruplarında uygulanan akademik çalışmaların gelişimlerinin analizinde kullanılan bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Bahçe ve Zorba, 2021). Bibliyometrik analiz aracılığıyla, araştırmaya konu olan alandaki çalışmalar, yazarlar, anahtar kelimeler, kullanılan kaynaklar gibi farklı alanlarda istatistiksel incelemeler yapılarak, araştırma yapılan konunun kavramsal yapısı ortaya konulur (Erkan, 2020).

Spor pazarlamasının klasik pazarlama ile benzer ve farklı yönleri, avantajları, dezavantajları gibi farklı konular araştırmacıların ilgisini çekmiş ve pek çok farklı kategoride çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları; spor pazarlaması ve pazarlama iletişimi (Altınbaş,2013), bir oyundan daha fazlası: spor pazarlaması avantajları, zorlukları ve stratejileri üzerine kavramsal bir değerlendirme (Gedik, 2022), spor yoluyla pazarlama kavramına analitik yaklaşım (Serarşlan, 2020), spor pazarlamasında marka değeri ve taraftar sadakatinin incelenmesi: Fırat üniversitesi öğrencileri üzerine bir uygulama (Yücel ve Gülter, 2016), spor organizasyonlarında destinasyon pazarlaması ile memnuniyet arasındaki ilişkinin incelenmesi: Anadolu kupası yüzme müsabakalarında bir araştırma (Tüfekci ve Tüfekci, 2014), gerilla tarzı pazarlama ve spor (Ünal, 2013), spor pazarlaması açısından futbol kulüplerine taraftar olma nedenleri (Mutlu ve Şahin, 2014) olarak örnek gösterilebilir. Şimdiye kadar yapılmış ve yapılmaya devam edecek çalışmalar spor pazarlaması konusunun önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Bu sebeple spor pazarlaması kavramıyla ilgilenen araştırmacıların ve bu alanda yapılan çalışmaların artış göstermesi, spor pazarlaması ilişkin kaynak ve verilerin incelenmesini gerektirmektedir. Bu doğrultuda 2010-2020 yılları arasında yazılmış ve erişime açık spor pazarlaması ile ilgili tezlerin Ulusal Tez Merkezi Detaylı Tarama alanından taraması yapılarak, erişime açık olan çalışmaların incelenmesi ve nicel verilerin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu çalışma sayesinde spor pazarlaması alanında yazılan tezlerin bibliyometrik özelliklerinin belirlenerek mevcut çalışmaların rapor edilmesi ve yapılacak olan çalışmalar için araştırmacılara yol gösterici olması amaçlanmıştır.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Spor Pazarlaması

Spor olarak nitelendirilen kavram aslında tüm dünyanın birlikte tükettiği bir ürün, değişik yapıya ve kültüre sahip bireyleri ortak bir paydada buluşturmaya yarayan bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyada ekonomik açıdan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde spor faaliyetleri ön plana çıkmakta, buna bağlı olarak spor faaliyetlerine yönelik mal ve

hizmetlerin sunumu ve tüketimi ile ticari faaliyetlerde kullanımı sporu ekonomi içerisinde bir sektör haline getirmektedir (Merih, 2004, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/294049.asp>).

Küresel hale gelen dünyada bir endüstri oluşturan spor, prestij, saygınlık, itibar, güç ve para kazanma aracı halini alarak toplumdaki bireyler, işletmeler ve devlet açısından da önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır (Doğan, 2004). Sunulan spor mal ve hizmetleri, işletmeler tarafından uygulanan sponsorluk faaliyetleri, spor hizmeti sunan işletmelerin varlığı gibi unsurlar spor pazarlamasının ayrı bir endüstri oluşturduğunu göstermektedir. Plunkett Research tarafından yapılan araştırmaya göre 2020 yılında gelişmiş bir ülke olan Amerika'da spor endüstrisinin büyüklüğü 552.8\$ olarak gerçekleşmiştir. (<https://www.plunkettresearch.com/statistics/Industry-Statistics-Sports-Industry-Statistic-and-Market-Size-Overview/> Erişim Tarihi:02.02.2022).

Literatürde yer alan birçok kavram gibi spor pazarlaması da farklı tanımlamalara sahip, tek cümlede ifade edilemeyen karmaşa içerisinde yer almaktadır. Konu ile ilgili alanda yazılan bilimsel yayınlarda Mullin ve arkadaşları (2014) tarafından yapılan açıklama rağbet görmektedir. Bu açıklamaya göre; spor pazarlaması spor mal ve hizmetlerinin direkt olarak spor tüketicilerini hedef olarak sunulması veya endüstriyel mal ve hizmetlerin pazara sunumunda sporun tanıtım ve reklam aracı olarak kullanılması olarak iki şekilde ifade edilmektedir (Mullin, Hardy ve Sutton; 2014).

Spor olarak ifade ettiğimiz olgu farklı karakter ve yapıdaki insanları ortak bir paydada buluşturan, insanlarla bağlantı ve iletişim kurmanın en basit yoludur. Rekabetin, iletişim teknolojilerinin ve bilginin zirve yaptığı günümüz dünyasında işletmeler rekabette üstünlük elde edebilmek ve varlıklarını sürdürebilmek adına farklı mecraları kullanmaktadırlar. Tüketicilere ulaşma ve onlarla rahat iletişim kurabilme noktasında, farklı özelliklere sahip insanları bir araya getiren spor kavramı işletmeler tarafından güçlü bir pazarlama stratejisi olarak kullanılmaya devam edecektir. (Yıldız ve ark. 2007).

Son dönemde Covid-19 pandemi etkisi ile sağlıklı hayat kavramı vuku bulmuş, insanlar sosyal yaşantılarından ödün vermelerinin yanında sağlıklı yaşamın elde edilmesi yolunda spora verdikleri önemi artırmışlardır. Günümüzde boş zamanın artışı ile sağlığa atılan adımlardan biri olarak görülen spor aktivitelerine ilgi ve katılım büyük oranda artış göstermiştir. Özellikle pandemi dönemlerinde sosyal medya üzerinden çevrimiçi/çevrimdışı spor aktiviteleri gerçekleştirilmiş, sporun insanları her ne şartlar altında olursa olsun insanları ortak bir paydada toplayan gücü gözler önüne serilmiştir. Bir araya getirici özelliği ile spor gün geçtikçe popülaritesini artıran bir kavram haline gelmiştir. İşletmeler bu popüler

kavramı pazarlamayla ilişkilendirerek kullanmışlar, birbirine bağlı olan farklı sektörleri de bir araya getirerek büyük ölçekli bir endüstri haline dönüştürmüşlerdir (Yoon ve Choi 2005).

Dünya literatüründe ve uygulamalarında sporun aktivite olmanın yanında bir ürün olduğu, bir pazar oluşturduğu 70li yılların sonlarına doğru ortaya çıkmış, ülkemizde ise 13 yıllık bir süreç sonrası spor pazarlaması kavramından ilk defa 90lı yılların başında İstanbul’da düzenlenen “Spor da Marketing Semineri” başlıklı sempozyumda konuşulmaya başlanmıştır (Altınbaş, 2013). Ülkemizde kavrama dair uygulamalar 2006 yılından itibaren kendini göstermiş, spor federasyonları pazarlamaya önem vermeye başlamış, sponsorluk kapsamında çalışmalar yapılmış, sponsorluğa dair yasa çıkarılmış ve spor pazarlaması konusunda bilimsel çalışmalar ortaya çıkmaya başlamıştır (Altınbaş, 2013).

1.2. Bibliyometrik Analiz

Bibliyometri kavramı Allan Pritchard tarafından ilk kez 60’lı yılların sonunda matematik ve istatistik yöntemlerin kitap, makale, tez vb. farklı türden yayınlara uygulanması ile ortaya çıkmış olmasına rağmen terim ilk defa Robert A. Fairthorne tarafından kaleme alınan makalede kullanılmıştır (Aksoy, 2020).

Çalışmada uygulanan bibliyometrik analiz ele alınan spesifik bir konunun zaman içerisindeki gelişimi ve ilerleyişinin tespit edilmesi noktasında ilk sıralarda tercih edilen nitel araştırma yöntemlerinden birisidir (Hotamışlı ve Erem, 2014).

Bibliyometrik analiz başlığı altında; atıf analizi, bibliyografik eşleştirme, ortak atıf analizi ve bibliyometrik haritalama yöntemleri yer almaktadır (Polat, Saraçoğlu ve Duman, 2019). Atıf analizi, araştırma sahipleri tarafından sunulan düşüncelerin diğer araştırmacılar ve yazarlar tarafından kaynak olarak gösterilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Lluch vd. 2009). Bibliyometrik eşleştirme, farklı olan kaynaklardan aynı çalışmaya atıf yapılmasıdır (Rehn ve Kronman, 2008). Ortak atıf analizi, bibliyometrik eşleştirme yönteminin tam aksine tek bir kaynaktan farklı yayınlara atıf yapılmasını ifade etmektedir. Bibliyometrik haritalama yöntemi ise farklı branşları, konuları, makaleleri, yazarları açıklayan, araştırma alanlarının belirlenen süreç içerisinde gelişimini saptamak için uygulanan bir yöntemdir. Diğer bir ifadeyle bibliyometrik haritalama yönteminde amaç, araştırılan alanın yapısal ve dinamik fotoğrafını çekmektir (Cobo vd, 2012; Yıldız ve Aykanat, 2016).

2. ARAŞTIRMAYÖNTEMİ

Araştırmanın bu aşamasında çalışmanın amacına, önemine, kısıtına, araştırma modeline, araştırma grubuna, veri toplama araçlarına ve verilerin analizine dair bilgilere yer verilmiştir.

Yayınlar katkı sağlayan yazarlar, bağlı oldukları kurumlar, ele alınan konular ile yayın içerikleri gibi parametrelerin dağılımlarını inceleyen bibliyometrik haritalama yönteminin kullanıldığı bu çalışmada 2010-2020 yılları arasında konusu spor pazarlaması ile ilgili olan lisansüstü tezlerin incelenmesi amaçlanmıştır.

2010-2020 yılları arasında çalışılıp, Ulusal Tez Merkezi'nde yayımlanan spor pazarlaması konusundaki lisansüstü tezler bibliyometrik haritalama yöntemi çerçevesine sadık kalınarak belirlenen çeşitli parametreler açısından incelenmiştir. Nitel analiz yönteminin benimsendiği betimsel nitelikte olan bu araştırma ülkemizde spor pazarlaması alanında gelişimsel süreci ifade etmesi sebebiyle önem arz etmektedir.

Bu araştırmanın kapsamı spor pazarlaması konusunda erişime açık olan lisansüstü tezler olarak belirlenmiştir. Araştırmanın temelini oluşturacak lisansüstü tezlerin incelenmesi için ilk olarak 24.03.2021 tarihinde Ulusal Tez Merkezi (YökTez) elektronik ortamda ziyaret edilmiş (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>) ve “detaylı tarama” bölümünden belirtilen konu ile ilişkili olan erişime açık lisansüstü tezler belirlenmiştir. Bu bilgilere göre; spor pazarlaması konusunda yayımlanan toplam 56 lisansüstü tezin bulunduğu ve hepsinin erişime açık olduğu görülmüştür.

Ülkemizde 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tezlerin incelemeye tabii tutulması, bu araştırmanın kısıtını oluşturmaktadır. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili nasıldır? sorusu araştırma problemi olarak ortaya atılmıştır. Probleme yanıt bulmak amacıyla elde edilen veriler SPSS 23.0 programı kullanılarak analiz edilmiştir. Bu çalışmada betimleyici istatistiksel analizlerden faydalanılmış olup kullanılan parametrelere özgü frekans ve yüzde değerleri üzerinden spor pazarlaması konusunun bibliyometrik profili gösterilmeye çalışılmıştır. Elde edilen 56 lisansüstü tezin bibliyometrik profilinin belirlenmesi amacıyla kullanılan parametreler aşağıdaki gibidir:

1. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin türlere göre dağılımı nasıldır?
2. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı nasıldır?
3. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı nasıldır?
4. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin bağlı oldukları enstitüye göre dağılımı nasıldır?
5. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin kullandıkları araştırma yöntemine göre dağılımı nasıldır?

6. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin yazım diline göre dağılımı nasıldır?

7. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin üniversite türüne göre dağılımı nasıldır?

8. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerde yer alan anahtar kelime dağılımı nasıldır?

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Araştırmanın bu aşamasında Ulusal Tez Merkezi’nde 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan 56 lisansüstü tez araştırma problemini yanıtlamaya imkan sunacak çeşitli parametreler kapsamında incelenerek bulgulara yer verilmiştir.

2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tezlerin türlere ilişkin dağılımı Tablo 1’de gösterilmiştir. Tabloya göre, incelenen 56 lisansüstü tezin %87,5’lik kısmını yüksek lisans tezlerinin oluşturduğu, %12,5’lik kısmının ise doktora türünde yazıldığı görülmüştür.

Tablo 1. Lisansüstü tezlerin türe göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Tezin Türü	Yüksek Lisans	49	87,5
	Doktora	7	12,5
	Toplam	56	100

İncelenen lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı Tablo 2’de verilmiştir. Veriler incelendiğinde konu ile ilgili olarak yayımlanmış en güncel tezin 2020 yılına ait olduğu görülürken, 2013 yılında herhangi bir lisansüstü tez çalışması yapılmamıştır. Spor pazarlaması konusundaki lisansüstü tezlerin en fazla 2017 yılında yayımlandığı tespit edilmiştir.

Tablo 2. Lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Lisansüstü Tezlerin Yayımlandığı Yıllar	2010	2	3,6
	2011	3	5,4
	2012	3	5,4
	2013	-	-
	2014	7	12,5
	2015	5	8,9
	2016	4	7,1
	2017	10	17,9
	2018	8	14,2
	2019	9	16,1
	2020	5	8,9
	Toplam	56	100

Lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı Tablo 3'te sunulmuştur. Tabloya göre toplam 30 üniversitede spor pazarlaması konusu çalışılmıştır. Spor pazarlaması konusunun Bahçeşehir Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde diğer üniversitelere göre çalışmalara daha fazla konu olduğu görülmüştür.

Tablo 3. Lisansüstü tezlerin üniversitelere göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Tezlerin Bağlı Olduğu Üniversiteler	Bahçeşehir Üniversitesi	9	16,1
	Marmara Üniversitesi	5	8,9
	İstanbul Bilgi Üniversitesi	4	7,1
	Süleyman Demirel Üniversitesi	3	5,4
	Selçuk Üniversitesi	3	5,4
	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi	2	3,6
	Ankara Üniversitesi	2	3,6
	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	2	3,6
	Yaşar Üniversitesi	2	3,6
	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	2	3,6
	Fırat Üniversitesi	2	3,6
	İstanbul Üniversitesi	2	3,6
	Gazi Üniversitesi	1	1,8
	Dokuz Eylül Üniversitesi	1	1,8
	Ege Üniversitesi	1	1,8
	Akdeniz Üniversitesi	1	1,8
	Atatürk Üniversitesi	1	1,8
	Eskişehir Anadolu Üniversitesi	1	1,8
	Yeditepe Üniversitesi	1	1,8
	Kırıkkale Üniversitesi	1	1,8
	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	1	1,8
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	1,8
	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	1	1,8
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	1,8
	Çankırı Karatekin Üniversitesi	1	1,8
	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	1	1,8
	İnönü Üniversitesi	1	1,8
	Nişantaşı Üniversitesi	1	1,8
	Maltepe Üniversitesi	1	1,8
	Toros Üniversitesi	1	1,8
Toplam	56	100	

Tablo 4'te 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tezlerin bağlı oldukları enstitüye göre dağılımları verilmiştir. Buna göre tezlerin büyük çoğunluğunun sosyal bilimler enstitüsü bünyesinde yazıldığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Lisansüstü tezlerin enstitüye göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü	41	73,2
	Sağlık Bilimleri Enstitüsü	11	19,6
	Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	2	3,6
	Lisansüstü Programlar Enstitüsü	2	3,6
	Toplam	56	100

Tezlerde kullanılan araştırma yöntemine ilişkin dağılım Tablo 5'te verilmiştir. İncelenen tezlerde en fazla tercih edilen yöntemin nicel yöntem olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Lisansüstü tezlerin araştırma yöntemine göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Araştırma Yöntemi	Nicel Yöntem	42	75,0
	Nitel Yöntem	14	25,0
	Toplam	56	100

Lisansüstü tezlerin kaleme alındığı dile göre dağılımları Tablo 6'da gösterilmiştir. 2010-2020 yılları arasında yayımlanan lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğunun Türkçe yazıldığı görülmüştür.

Tablo 6. Lisansüstü tezlerin kullandıkları dile göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Kullanılan Dil	Türkçe	50	89,3
	İngilizce	6	10,7
	Toplam	56	100

Tablo 7'de 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tezlerin üniversitelerin türüne göre dağılımı verilmiştir. Tabloya göre; ilgili konu en fazla devlet üniversitelerinde ele alınmıştır.

Tablo 7. Lisansüstü tezlerin üniversite türüne göre dağılımı

Parametreler	Gruplar	N	%
Üniversite Türü	Devlet Üniversitesi	37	66,1
	Vakıf Üniversitesi	19	33,9
	Toplam	56	100

Tablo 8 ve Tablo 9'da spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tez türlerinin üniversitelere ve yıllara göre dağılımı gösterilmiştir. Alana katkı üniversiteler bazında en fazla Bahçeşehir Üniversitesi tarafından sağlanmıştır ancak bu sadece yüksek lisans düzeyinde tez türünden oluşmaktadır. Doktora düzeyinde tez sunulmamıştır. Yıllara bakıldığında ise, 2010 yılında yayımlanan tezlerin büyük çoğunluğu yüksek lisans düzeyindedir. İlgili yılda doktora düzeyinde sadece bir tane tez sunulmuştur.

Tablo 8. Tez türlerinin üniversitelere göre dağılımı

Parametreler	Üniversite	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı	Bahçeşehir Üniversitesi	9	0	9
	Marmara Üniversitesi	4	1	5
	İstanbul Bilgi Üniversitesi	4	0	4
	Süleyman Demirel Üniversitesi	3	0	3
	Selçuk Üniversitesi	3	0	3
	Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi	2	0	2
	Ankara Üniversitesi	2	0	2
	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	2	0	2
	Yaşar Üniversitesi	2	0	2
	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi	2	0	2
	Fırat Üniversitesi	1	1	2
	İstanbul Üniversitesi	1	1	2
	Gazi Üniversitesi	1	0	1
	Dokuz Eylül Üniversitesi	0	1	1
	Ege Üniversitesi	1	0	1
	Akdeniz Üniversitesi	1	0	1
	Atatürk Üniversitesi	0	1	1
	Eskişehir Anadolu Üniversitesi	1	0	1
	Yeditepe Üniversitesi	1	0	1
	Kırıkkale Üniversitesi	0	1	1
	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	1	0	1
	Karadeniz Teknik Üniversitesi	1	0	1
	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi	1	0	1
	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	1	0	1
	Çankırı Karatekin Üniversitesi	1	0	1
	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	1	0	1
İnönü Üniversitesi	0	1	1	
Nişantaşı Üniversitesi	1	0	1	
Maltepe Üniversitesi	1	0	1	
Toros Üniversitesi	1	0	1	

Tablo 9. Tez türlerinin yıllara göre dağılımı

Parametreler	Yıllar	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı	2010	1	1	2
	2011	3	0	3
	2012	2	1	3
	2013	-	-	-
	2014	6	1	7
	2015	5	0	5
	2016	4	0	4
	2017	9	1	10
	2018	8	0	8
	2019	9	0	9
	2020	2	3	5

2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda yayımlanan lisansüstü tezlerde en sık tercih edilen anahtar kelimeler Word Art yazılımı kullanılarak oluşturulan kavram-yoğunluk haritası ile Şekil 1'de gösterilmiştir. Buna göre, en sık spor pazarlaması, spor yönetimi, spor ve marka kelimelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 1. Kavram-Yoğunluk Haritası

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bilim dallarındaki veya spesifik konulardaki ilerleyişin hangi yönde hareket ettiğini belirlemek amacıyla belli aralıklarla literatür çalışmalarının yapılması önem arz etmektedir. Bu tür çalışmalar alandaki ilerleyiş önceden saptama ve buna uygun stratejiler geliştirme açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla ilgili konudaki çalışmaların profilini ortaya koymak, gelişimini ve eğilimini saptamak konuyu bir bütün olarak değerlendirebilmeye olanak tanımaktadır.

Bu çalışma kapsamında spor pazarlaması konusunda 2010-2020 yılları arasında hazırlanan 56 lisansüstü tez çalışması incelenmiştir.

Bu çalışma kapsamında Türkiye’de spor pazarlaması literatürü incelemeye alınmış, bu literatür içerisinde yer alan lisansüstü tez çalışmaları belirlenen parametreler dikkate alınarak bibliyometrik yöntemle analiz edilmiştir. 2010-2020 yılları arasında spor pazarlaması konusunda hazırlanan 56 lisansüstü tez çalışması ile ilgili literatüre ilişkin birtakım bulgular elde edilmiştir. Tez çalışmalarının büyük çoğunluğunun yüksek lisans düzeyinde hazırlanmış olduğu tespit edilmiştir. Yapılan lisansüstü tez çalışmalarında konuya ilişkin en fazla üretim 2017 yılında gerçekleşmiştir. Ancak 2014 yılından itibaren çalışma sayılarının giderek artış göstermesi dikkat çekmektedir. Bu durum spor bilimleri alanında lisansüstü programların sayısındaki artışla açıklanabilir. Bulgular neticesinde spor pazarlaması alanında en fazla çalışmanın Bahçeşehir Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve İstanbul Bilgi Üniversitesi tarafından sağlandığı görülmüştür. Marmara Üniversitesi’nde spor bilimleri alanında bir lisansüstü anabilim dalı bulunmasına karşılık, Bahçeşehir Üniversitesi ve İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde spor bilimleri alanında bir lisansüstü anabilim dalı yer almamaktadır. Buradan hareketle alana diğer kurumlara oranla fazla katkı sağlanmasına neden olan gerekçelerin belirlenmesi araştırmaya değer konular arasındadır. Öte yandan fikir vermesi açısından yapılan ikili karşılaştırmalar sonucunda spor pazarlaması alanında hazırlanan lisansüstü tez çalışmalarının belli üniversitelerde yoğunlaştığını söylemek mümkün değildir. Yıllar bazında da üniversiteler bazında da bir dağılım mevcuttur. Ülkemizde spor pazarlaması konulu lisansüstü tezlerin büyük çoğunluğu sosyal bilimler enstitüsüne bağlıdır. Bu durum konunun daha çok işletme ve yönetim alanlarında ele alındığı kanısına sebep olmaktadır.

Konu ile ilgili gelecekte yapılacak olan çalışmalarda, spor pazarlaması literatürünün diğer yanını oluşturan makale, kitap, bildiri gibi çalışmalar araştırma kapsamına dahil edilerek daha derinlemesine bulgular elde edilebilir. Çalışmada kullanılan parametreler dışında farklı parametreler ele alınarak konunun belli bir süreçteki fotoğrafı çekilebilir. Öte yandan benzer bir çalışma ilerleyen dönemlerde yinelenerek elde edilen bulgular çalışmamızda elde edilen bulgularla kıyaslanabilir. Çalışmamızda kullanılan bibliyometrik haritalama yönteminden farklı olarak verilerin diğer bibliyometrik analiz yöntemlerinden atıf analizi, bibliyografik eşleştirme, ortak atıf analizi yöntemleri ile irdelenerek bulguların farklı boyutlardan ele alınması ise alana yüksek katma değer sağlayacaktır.

5. KAYNAKÇA

- Akaraç, E. (2012). Conceptual Model For Effective Sports Marketing İn Nigeria. *African Research Review*, 6(1), 146-154.
- Akkaya, Ö., Zerenler, M. (2017). Sosyal Medya ve Spor Pazarlaması İlişkisi Taraftar Tutumlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma: Beşiktaş Spor Kulübü Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(4), 945-963.
- Altınbaş, H. (2013), Sporun Pazarlaması ve Pazarlama İletişiminde Spor. *Selçuk İletişim*, 5(1), 93-101.
- Aykanat, Z., Yıldız, T. (2016). İşletme ve Yönetim Alanındaki “Stratejik Yönetim” Kavramının Evrimsel Gelişiminin Bilimsel Haritalama Yöntemiyle İncelenmesi. 24. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi*, 29-31 Mayıs, İstanbul.
- Bahçe, A., Zorba, E. (2021). Sporda Toplam Kalite Yönetimi: Türkiye’de Son 20 Yılın Bibliyometrik İncelenmesi, *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 19(1), 90-98.
- Bozkurt, H., Kartal, R. (2008). Spor Pazarlamasında Hakla İlişkiler ve Sponsorluk İlişkisi. *Niğde Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 2(13), 23-33.
- Cobo, M.J., López-Herrera, A.G., Herrera-Viedma, E., Herrera, F.(2012). SciMAT: A New Science Mapping Analysis Software Tool. *Journal Of The American Society For Information Science And Technology*, 63(8), 1609–1630.
- Devecioğlu, S. (2005). Türkiye’de Spor Sektörü Stratejilerinin Geliştirilmesi. *Verimlilik Dergisi*, 2, 117-134.
- Doğan, O. (2004). *Spor Psikolojisi*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Erkan, İ. (2020). Dijital Pazarlamanın Dünü, Bugünü, Geleceği: Bibliyometrik Bir Analiz. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 7(13), 149-168.
- Gedik, Y. (2022). Bir Oyundan Daha Fazlası: Spor Pazarlaması Avantajları, Zorlukları ve Stratejileri Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, 6(2) , 169-187.
- Hotamışlı, M., Erem, I. (2014). Muhasebe ve Finansman Dergisi’nde Yayımlanan Makalelerin Bibliyometrik Analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 63,1-20.
- Lluch, J., O., Velasco, E., Lopez, M., Haba, J. (2009). Coauthorship And Citation Networks İn Spanish History Of Science Research. *Scientometrics*, 80(2), 373-383.
- Merih, K. (2004). *Futbolun Küreselleşmesi*, 02 Şubat 2022 tarihinde <http://arsiv.ntv.com.tr/news/294049.asp> adresinden alınmıştır.

- Mullin, B. J., Hardy S., Sutton W.A. (2014). *Sport Marketing*, Human Kinetics. USA.
- Mullin, B. J., S., H., Sutton, W. A. (2000). *Sport Marketing*, Human Kinetics.
- Murathan, G., Bozyılan, E., Murathan, F. (2020). Fiziksel Aktivite Konulu Tezlerin Bibliyometrik Analizi, *Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 14(2), 158-167.
- Mutlu, Ç., Şahin, T. (2014). Spor Pazarlaması Açısından Futbol Kulüplerine Taraftar Olma Nedenleri, *Turur Turizm ve Araştırma Dergisi*, 3(1), 43-59.
- Plunkett Research <https://www.plunkettresearch.com/statistics/Industry-Statistics-Sports-Industry-Statistic-and-Market-Size-Overview/>
- Pitts, B. G., Fielding, L. W., Miller, L. K. (1994). Industry Segmentation Theory and Sport Industry Developing a Sport Industry Segment Model. *Sport Marketing Quarterly*, 3(1), 15-24.
- Polat, Z.A., Saraçoğlu, A., Duman, H. (2019). Harita Dergisi'nin Bibliyometrik Analizi, *Harita Dergisi*, 161, 46-56.
- Rehn, C., Kronman, U. (2008). *Bibliometric Handbook for Karolinska Institutet*; Karolinska Institutet: Huddinge, Sweden, 1-36.
- Serarslan, M. Z. (2020). Spor Yoluyla Pazarlama Kavramına Analitik Yaklaşım, *Sportmetre Beden Eğitimi Ve Spor Bilimleri Dergisi*, 18(1), 33-45.
- Smith, A. (2008). *Introduction to Sport Marketing*, Oxford: Elsevier.
- Soyer F. (2003). *Sporda Sponsorluk*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- Tüfekci, . A. K. Y. M., Tüfekci, Ö. K. (2014), Spor Organizasyonlarında Destinasyon Pazarlaması İle Memnuniyet Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Anadolu Kupası Yüzme Müsabakalarında Bir Araştırma, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 233-249.
- Ünal, H. (2013). Gerilla Tarzı Pazarlama Ve Spor, *Sportmetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 11(2), 61-71.
- Yıldız, Y., Çetinöz, F., Kaplan, Y., Türkmen, M. (2007). Tv Reklamlarında Spor İmajının Kullanılması Ve Tüketici Davranışları Üzerine Etkisi, *Spor Yönetimi ve Bilgi Teknolojileri Dergisi*, 2(1), 5-13.
- Yoon, S-J., Choi, Y-G. (2005). Determinants Of Successful Sports Advertisements: The Effects Of Advertisement Type, Product Type And Sport Model, *Journal of Brand Management*, 12(3), 183-198.
- Yücel, N., Gültür, E. (2016). Spor Pazarlamasında Marka Değeri Ve Taraftar Sadakatinin İncelenmesi: Fırat Üniversitesi Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), 145-162.

“

Bölüm 17

**ÜÇ ŞAİR, ÜÇ VATAN ALGISI: NAMIK
KEMAL, ABDÜLHAK HÂMİD VE ZİYA
GÖKALP'İN ŞİİRLERİNDE “VATAN”
KAVRAMI**

Murat KARA¹

1 Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, Türkiye, murat.kara@batman.edu.tr,
Orcid No: 0000-0001-7139-4906

”

1. Giriş

Türk edebiyatında vatan denilince akla gelecek ilk isim muhtemelen “vatan şairi” adlandırmasına mazhar olmuş olan Namık Kemal’dir. Ondan sonra da belki Ziya Gökalp akla gelebilir. Fakat vatan denilince Hâmid’in adı pek anılmaz. Bunun nedeni onun Tanzimat Dönemi edebiyatının ikinci nesil şairlerinden olmasıdır. Bilindiği üzere Tanzimat Dönemi birinci nesil şairleri kişisel duygularını, fikirlerini, hayal ve isteklerini arkaya atıp toplum adına yararı ön plana çıkaran bir anlayışı benimsemişlerdir. Namık Kemal de bu nesil şairlerindedir. Bu nesil şairleri için sanat eseri, siyasi ve toplumsal meselelerin gölgesinde fayda merkezli olarak ortaya çıkmıştır. Sadece bu dönemde yazılmış olan şiirlere yüzeysel olarak bile baktığımızda bunu rahatlıkla görmek mümkündür.

Tanzimat Dönemi ikinci neslinde ise öncekilerin aksine bir yaklaşım ön plana çıkmıştır. Öncülüğünü Hâmid’in yaptığı bu nesil genel olarak eserlerinde kişisel fikirlerini, duygularını, ıstıraplarını ve tutkularını anlatmayı tercih etmiştir. Bu bir anlamda yeni insanın, ya da ferdin sanat değeri taşıyan eserlerde varlık göstermesi demektir. Başka bir deyişle sosyal fayda, yerini kişisel faydaya bırakmıştır.

Çalışmamızın üçüncü şairi olan Ziya Gökalp’in varlık gösterdiği Millî Edebiyat Dönemi ise Tanzimat Dönemi neslinden birkaç nesil sonra bir anlamda yeniden sosyal faydaya dönüşün gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönemin sosyal faydaya en güzel yansıtan ismi de Gökalp’tir. O, her ne kadar bir sosyolog olarak bilinse de edebî değeri olan eserler de kaleme almıştır. Fakat Gökalp hiçbir zaman sanatı öncelikli ve tek gaye olarak düşünmemiştir. Bu yüzden manzumelerinde, aslında makalelerinde açıkladığı birçok konuyu adeta akılda kalsın diye vezinli ve kafiyeli bir şekilde tekrar ele almıştır. Ona göre devir bilinçlenme devridir ve bu devirde sanat gaye olarak düşünülmemelidir.

Fakat bu genel değerlendirme mutlak değildir. Başka bir deyişle birinci nesilde sanat değeri taşıyan metinler kaleme alındığı gibi, ikinci nesilde sosyal faydaya yönelik metinler de yazılmıştır. Millî Edebiyat Dönemi’nde de sanat değeri taşıyan şiirler mevcuttur.

Bu çalışmada aslında daha çok sosyal faydaya bakan “vatan” kavramı üç şairin şiirleri dikkate alınarak değerlendirilecektir. Ön araştırma sırasında dikkat çekici bir şekilde Hâmid’in bu konuda daha çok şiiri olduğu tespit edilmiştir. Üstelik bunların bazıları sanat değeri açısından değerli mısraları da barındırmaktadır. Değerlendirmede kronolojik sıralamaya dikkat edilecek ve çalışma Namık Kemal ile başlanacak, Ziya Gökalp ile son bulacaktır.

1. Namık Kemal’in Şiirlerinde Vatan

Namık Kemal ilk yıllarında daha çok Divan şiir geleneğine bağlı olan şiirler kaleme almıştır. Bu şiirlerde vatan kavramına rastlamak zordur. Fa-

kat onun Batılı nazım şekillerini kullandığı şiirlerinin belki de tamamında bir şekilde vatanla bağlantılı bazı mısralara rastlamak mümkündür. Bu şiirlerinde dikkat çekici olan vatanı her şeyin merkezine almasıdır. Şimdi onun şiirlerine bakıyoruz:

“Sıdk ile terk edelim her emeli her hevesi

Kılalım hâ'il ise azmimize ten kafesi

İnledikçe eleminden vatanın her nefesi

Gelin imdâda diyor bak budur Allah sesi” (Göçgün, 1999: 335)

Bu mısralarda vatan, var olmanın yegâne şartı olarak gösterilmiştir. Bu Namık Kemal'e mahsus bir tasarruftur. Bunu ancak o yapabilir. Başka bir deyişle var olmak için insanlar tarafından birçok şart ileri sürülebilir fakat Namık Kemal için bu vatanıdır. Var olmak isteyen vatan sahibi olmalı ya da vatanını korumalıdır. Namık Kemal, burada vatanı kaybetme kaygısını aşikâr etmiştir. Bu mısralarda yukarıda bahsettiğimiz sosyal faydayı da görmek mümkündür. Şair, vatan uğruna doğru ve sabit bir şekilde her istekten hatta candan bile vazgeçilmesi gerektiğini söylemektedir. Candan vazgeçen kişi vatanı elde edecektir. Diğer bir deyişle vatan var olmak demektir. O halde candan vazgeçen varlığı da elde etmektedir.

Şiirin devamında ise vatanın her tarafından gelen imdat seslerinin aslında Allah'ın sesi olduğunu söylemiştir şair. Ona göre imdada koşmak aslında Allah emrini yerine getirmektir.

Nâmık Kemal, “Vâveylâ” şiirinde de şöyle demektedir:

“Bu güzellikte hiç bu çağında

Yakışır mıydı boynuna o kefen

Cisminin her mesâmı yâre iken

Tutdun evlâdını kucağında

Sen gidersen bizi kalır sanma

Şühedân oldu mevt ile handân

Sağ kalanlar durur mu hiç giryân

Tende yaşdan ziyâdedir al kan

Söyleyen söylesin sen aldanma

Sen gidersen bütün helâk oluruz

Koynuna cân atar da hâk oluruz” (Göçgün, 1999: 401)

Var oluş şartını değiştirmenin başka bir örneği de bu şiirdir. “Sen gidersen bizi kalır sanma” veya “sen gidersen bütün helâk oluruz” dizeleri

bunu açıkça göstermektedir. Şair milleti adına kendi varlığını vatanın varlığına bağlamıştır. Vatan yoksa millet yoktur, biz de yokuz demektir bu.

Aşağıdaki şiirde de buna benzer bir yaklaşım vardır:

“Tutdu bir kıt’ayı akan kanın
 Çâk çâk oldu tîg-i bürrânın
 Bayrağın pârelendi düşdü yere
 Oldu her parçası cihâna bere
 Bu mudur rûz-ı mahşerin şânı
 ‘Ey meh-i âsmân-ı Osmânî’
 ‘Ne mehâbetli inşikâkın var’” (Göçgün, 1999: 408)

Namık Kemal burada aslında konusu vatan olan ve Hâmid’in *İbn Musa yahut Zâtü’l-Cemal* adlı eserinde geçen iki dizeyi buraya almış ve tırnak işareti içinde göstermiştir: “Ey meh-i âsmân-ı Osmânî/ Ne mehâbetli inşikâkın var”. Hâmid, devletin parçalanışını şaheser iki mısra ile anlatmıştır burada. Namık Kemal’in yukarıda bahsettiğimiz konuyla bağlantılı başka bir tasarrufu da burada ortaya çıkmıştır: Vatan konusunda var oluşu ahiret meydanına kadar götürmek. Yukarıda Allah’ın sesinden bahseden ve vatana yardımını Allah emri sayan şair burada da ahiret meydanını hatırlatarak vatan konusunda vazifesini yapmayanların ahirette hesap vereceğini hatırlatmaktadır. Burada dikkat çekici olan başka bir husus vatan konusunu işlerken şairin dini bazı terimleri kullanmasıdır. Tanzimat Dönemi birinci nesil şairlerinin hemen hepsinde bu özellik de vardır.

“Vatan Mersiyesi” adlı şiir ise şöyledir:

“Vatanı âteşe bizler yakdık
 Yandı da seyrine bizler bakdık
 Fahr edüp bir de nişanlar takdık
 Yakışır mıydı bu hiç merdâne
 Çalışıp benzemeğe şeytâne
 ...
 Vatanı düşman elinde görmek
 Âdeme küfre müşâbihdir pek
 Bundan evvel ne şerefmiş ölmek
 Bu gidişle olacak büthâne
 Mescid ü Kâ’bemiz ey divâne” (Göçgün, 1999: 343-344)

Namık Kemal burada vatani kaybetme kaygısını tekrar dile getirmiş üstelik “biz” sözcüğü ile bütün milleti bu kaygıya katmıştır. Onun burada ümitsiz olduğu düşünülebilir fakat aslında şair, içine düştüğü durumunun ne kadar dehşet verici olduğunu göstermek istemiştir.

Namık Kemal’in vatan konulu şiirlerinde dikkat çekici hususlardan biri de onun vatan konusundaki kaygısını endişeye dönüştürmeye çalışmasıdır. Bu iki soruyu akla getirebilir: “Kaygı ile endişe arasında fark var mıdır?”¹ Eğer cevap olumlu ise “Kaygı endişeye dönüşebilir mi?” Kaygı ve endişe birbirinden farklı kavramlardır: “Endişenin belirsizliği sınırsız ve sonsuz olanla, kaygının sınırlı ve sonlu olanla ilgilidir. Endişe öte âlemlerle, kaygı bu dünya ile bağlantılıdır. Endişe ancak inançla, kaygı inanç olmadan da aşılabılır. Endişe, değişimin desteklediği bir sonuçtur, ancak bu değişim sonsuz olanla bağlantılıdır. Değişim kaygıyı da ortaya çıkarabilir, ancak bu sonlu olanla ilgilidir. Endişe görevini tam olarak yerine getirebilirse kişiyi varoluşa götürür, kaygı ise endişeye yükselmek için bir basamaktır. Endişe herkeste vardır fakat gizlidir, kaygı herkeste vardır fakat aşikârdır. Endişe ortaya çıktıktan sonra onu aldatmak, kandırmak, baştan savmak mümkün değildir; kaygıyı aldatmak, tatlı sözlerle kandırmak, ondan kaçmak mümkündür. Endişe her zaman olumludur; olumsuz gözükse bile sonuçları itibariyle böyledir. Kaygı ise olumsuz olabilir. Endişe kişiseldir, özeldir; herkes kendi endişesini kendisi yaşar, kendi varoluşunu kendisi tamamlar, kimse başkası adına endişe duyamaz. Kaygı ise toplumsal olabilir. Kişi kaygısına başkalarını da ortak edebilir. Endişenin sonuçları herkeste aynıdır. Çünkü endişe insan olmanın bir sonucudur; ayrıca sınırsız ve sonsuz olan tektir. Kaygının sonuçları ise kişiden kişiye değişebilir. Çünkü sınırlı ve sonlu olanlar farklı ve çoktur.” (Kara, 2020: 303-304)

O halde vatan kaygısı, vatan endişesine dönüşebilir mi? Aslında bu mümkündür fakat çok zordur. Çünkü toplumsal ve sonlu olandan bireysel ve sonsuz olana geçmek ve toplumsal olanı bireysel olana dönüştürmek gerekir. Bununla birlikte Namık Kemal’in de istediği tam olarak budur ve bir anlamda o bunu gerçekleştirmiş, tüm milletin de bunu yapması gerektiğini söylemiştir.

2. Abdülhak Hâmid’in Şiirlerinde Vatan

Hâmid’in vatan konulu şiirleri diğer şairlerden fazladır. Hatta hususi olarak vatan konulu şiirlerini *İlham-ı Vatan* adlı kitabında toplamıştır. *Vâlidem* ise başlıktan da görüldüğü gibi Hâmid’in annesi için yazılmış olmasına rağmen Balkan Harbi dolayısıyla sonradan eklenen ikinci bölüm ile vatan konulu bir şiir kitabına dönüşmüştür. Bu kitabın önemli tarafı anne

1 Bu konuda detaylı bilgi için şu makalemize bakılabilir: Kara M. Kierkegaard Felsefesiyle Birlikte Ortaya Çıkan Bir Kavram Karmaşası: Endişe mi, Kaygı mı, Anksiyete mi, Korku mu?. FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi. 2020; (16): 279-308.

ile vatan arasında kurduğu bağlantıdır. Hatırlanacağı üzere önceki başlıkta Namık Kemal vatan konulu şiirlerinde var oluş şartını değiştirmiş ve bu konudaki kaygısını endişeye dönüştürmüştü. Hâmîd’de de benzer bir durumdan bahsedilebilir. *Vâlidem* ve *İlham-ı Vatan*’da bulunan bazı şiirler bu bağlamda değerlendirilebilir. Hatta onun Balkan Harbi’nde üç oğlunu kaybeden Müşir Fuat Paşa dolayısıyla kaleme aldığı “Bir Ta’ziyetname” adlı mektubundaki şu satırlar da bu açıdan önemlidir: “Millet uğrunda, vatan yolunda ölmek ne demektir? Efraddan birisinin yaşaması için kendi canını vermektir, memleketinden toprak vermemek için kendisini toprak etmektir. Ölüm latîfeye gelmez!” (Tarhan, 2013: 395)

Hâmîd, *Vâlidem* adlı kitapta önce annesi Müntheha Hanım için uzun ve hüznü bir şiir kaleme alır. Zaman zaman şaheser sayılabilecek dizelerle devam eden şiir annesinin ölümü ve onun mahşerdeki durumuyla son bulur. Konumuzla bağlantılı olmadığı için bu kısma değinmiyoruz. Daha sonra Hâmîd “Vâliden şimdi nâ-bedîd, ancak/ yine bir vâliden var ey Hâmîd!” dizeleriyle bu kitaba sonradan eklediği vatan ile ilgili bölüme geçer (Tarhan, 2013: 333). Şairin burada bahsettiği ikinci valide vatandır. Hâmîd’in dipnotta bu kısımdan “hâl-i hâzır” için kaleme alınmış “felâket-i hâzırardan mülhem olarak ilâve edilmiş” bir bölüm olarak bahsetmesi oldukça dikkat çekicidir (Tarhan, 2013: 334). Çünkü böylece şair kendinden beklenenin aksine sosyal bir konuyla ilgilendiğini göstermiştir.

“Sen dua et heman o var olsun
çünkü ondan tulû’ eder her gün,
nice binlerce vâlid ü mevlûd,
onun evlâdı ordu var mevcûd,
ki yolunda fedâ-yı can ediyor
onun evlâdı millet ü devlet.” (Tarhan, 2013: 334)

Şair burada vatana bağlı bir var oluştan bahsetmektedir. Bu açıdan vatan için dua edilmesini beklemektedir. Binlerce anne ve evlat onun sayesinde vardır. Evlatları onun yoluna can koymuş ordudur. “Yaşasın! Mâder vatan yaşasın/ ki bugün bizleri odur yaşatan!” (Tarhan, 2013: 334) Vatan yaşmalıdır. Çünkü bizi yaşatan da odur.

Bu dizeler Nâmık Kemal’in şiirlerini hatırlatmaktadır. Hâmîd de onu gibi dinî kelimeleri kullanarak kendi varlığını vatanın varlığına bağlamıştır.

Hâmîd, “mader vatan”ın millettten beklentileri olduğunu söyledikten sonra vatan için nasıl kaygılandığını dile getirir: “Bir de mâziye dön, yıkılmış bir/ âlem-i ustuhân!.. Aman Yarab!/ O bizim anlı şanlı mâzimiz./ Sonra âti müebbeden zindan!” (Tarhan, 2013: 336). Onun âtiyi karanlık

görmesi bilinmemesindedir. Geleceğin bilinmemesi ve belirsizlik kaygı işaretidir. Ancak Hâmid, sadece kaygısını söylememiş devamla vatanın nasıl kurtulacağına çaresini de dile getirmiştir: Yavuz Sultan Selim'in neler yaptığını bilmek ve ona göre hareket etmek; sabırlı, azimli ve metanetli bir şekilde vatani muhafaza etmek; düşmanın icraatlarından ibret almak; onun karşısında mevt gibi olmak; ahirete ve dünyaya yönelik amaçlar edinmek; birlik ve dirlik içinde olmak; siyaseti milletin yararına kullanmak vb. bunlardan bazılarıdır. Bunlar yapılırsa sadece vatan kurtulmayacak ayrıca bu uğurda çalışanlar yepyeni bir hayata kavuşacaktır. Bunlar yapılmazsa vatan kendi evlatlarını bırakacak ve başka evlatlar edinecektir. Fakat o bütün bunlara rağmen yeis içinde değildir ve millet de böyle olmalıdır: “Ey vatandeş! Senin kadar ben de/ darbe-i kahr ile elem-nâkim/ bilmiş ol, lâkin olmadım meyûs/ bana uy sen de etme kat’-ı ümid/ hasta bâkî ve hastalık fâni!” (Tarhan, 2013: 339).

Hâmid, Nâmık Kemal ile bazı benzerliklerine rağmen vatan konusunda ona göre daha akla ve hakikate yakın bilgiler vermekte, tavsiye ve çözüm önerileri sunmaktadır.

Hâmid, vatan konusunda yazdığı şiirleri, *Vâlidem* kitabının vatanla ilgili bölümünü ve tiyatrolarında geçen vatanla alakalı kısımları da *İlhâm-ı Vatan* adlı kitapta toplamıştır.

Kitapta bulunan “Bir Neşide” adlı şiirinde ebnâ-yı vatani, maksadı vatani ortadan kaldırmak olan düşmanla mücadele etmeye teşvik etmektedir: “Düşmen geliyor maksadı ifnâ-yı vatandır/ Karşı duracak azmine ebnâ-yı vatandır!” (Tarhan, 2013: 352)

“Ziyaret” şiirinde vatani kurtarmak için her şeylerini bırakıp Sivas-tapol’a savaşmak için gelen ve orada şehit düşen askerlere teşekkürlerini dile getirir Hâmid. Ayrıca hatıralarından edindiğimiz bilgiye göre şair bu şehitlerin mezarlarının bakımsızlıktan virane hâline üzülmüş ve bir anlamda sanat alanında onlara bir anıt dikmek maksadıyla bu şiirini yazmıştır (Enginün, 2000: 138).

İbn Musa yahut Zâtü’l-Cemal adlı tiyatrodan alıntı yapılmış vatan ile ilgili kısımlarda da Hâmid vatanın parçalanmasına sebep olarak onu hakıyla koruyamayan vatan evlatlarını göstermektedir. Namık Kemal’in şiirine eklediği dizeler de bu şiirden alınmıştır: “Ey meh-i âsmân-ı Osmanî/ Ne mehâbetli inşikakın var!...” (Tarhan, 2013: 355)

“Hilal-i Ahmer’in Defterine” şiirinde ise “Biri etmişti rekz-i istiklâl,/ Biri etmekte men-i ye’s ü melâl/ Sönmez elbet kızıl, yeşil bu hilâl/ Kalb-i ümmette neyyir-i muzmer!...” (Tarhan, 2013: 371) diyen Hâmid, “men-i ye’s ü melâl” tamlamasıyla dikkat çektiği vatanla ilgili bütün kaygıların kızıl, yeşil hilalle ortadan kalkması gerektiğini dile getirmektedir.

İlhâm-ı Vatan'da üzerinde durulması gereken en önemli ayrıca şaheser metinlerden biri “Merkad-ı Fatih’i Ziyaret” adlı şiiirdir. Hâmîd’in vatan konusundaki hassasiyetini ve düşünce ufkunun sınırlarını göstermesi açısından dikkate değer bir şiiirdir bu. Mehmet Kaplan’ın işaret ettiği gibi, Hâmîd’in kendi tarihine, nesline, dinine ve milletine sadakatle bağlılığı takdire değerdir (Kaplan, 1989: 53-54). Şair bu şiiirde vatan için gayret gösterenlerin kimi rehber almaları gerektiğini göstermiştir. Fatih’e hitaben şair şöyle demektedir:

“Her gûşesinde dehrin nâm-ı bekâ-nisârın,
Şâyestedir, denilse, âlem senin mezarın.
Kaldın cihanda bir an, her anın oldu bir devir,
Mülk-i ezeldi gûya tahtında hem-civarın.
Sensin o padişâh, ki bu ümmet-i necîbe,
Emsâr bahşîşindir, ebhâr yâdigârın.

...

Sen cism idin fenâ-yâb, ol ruh-ı câvidânî,
Düştün cüdâ sen amma, bâkidir iştihârın.” (Tarhan, 2013: 375)

Bir millet hâline gelmek ve vatan sahibi büyük gayretlerle olur. Bunun en güzel örneği Fatih’tir. Fatih, bu fani âlemde küçük bir zaman diliminde yaşamış olmasına rağmen vatani ve milleti için vazifesini yapmış, onlara ülkeleri bahşîş, denizleri yadigâr bırakarak bu dünyaya ebedî bir nam salmış sonra ahirete göç etmiştir. Şimdi onun bıraktığı vatan toprakları parçalanmaktadır. Şair bunun kaygısını yaşamaktadır Acaba ecdat bu kaygı karşısında ne yapmıştır? Cevap şu dizelerdedir: “Bir maksada ederdî seyf ü kalem teveccüh/ Ahkâmına uyardı kanunu rüzgârın.” Hasan Akay ilgili mısralarda verilmek istenen mesajın “i’lâ-yı kelimetullah” olduğuna dikkat çekmektedir (Akay, 2014: 5-6). Başka bir deyişle atalarımız vatani kaybetme kaygısı karşısında Allah adını yücelterek bütün âleme yaymak ve kılıçla kalemi bu uğurda kullanmak yolunu tercih etmiştir. Bu durumda bizler bu yolu unuttuğumuz için kaygılarla boğuşmaktayız. O halde yapılması gereken yeniden aynı maksada dönmektir.

Şair ilerleyen dizelerde bıraktığı emanetlere sahip çıkamadığı için milleti adına Fatih’ten af dilemektedir. Hâmîd, Fatih’in bıraktığı emanetlerin değerini bilmektedir ve onları koruyamadığı için utanç duymaktadır.

“Kahhâr-ı müntakimden hiç kalmadı mahâfet,
Senden biz eyleriz havf, ahz et gelip de sârın!” (Tarhan, 2013: 377)

Kitaptaki ikinci şaheser metin de “Kabir-i Selim-i Evvel’i Ziyaret” şii-

iridir. Bu şiirde de kendi tarihinin ve soyunun farkında olduğu gösteren Hâmid, vatani kurtarmak için neler yapılması gerektiğini milletin şanlı geçmişinde aramıştır. “Elinde meş’ale-i maneviyye-i tev’hîd/ Ederdi şark ile garbı ziyâsına davet.” (Tarhan, 2013: 380) dizeleriyle bunun “i’lâ-yı ke-limetullah” olduğunu bir kez daha göstermiştir.

“Tayyare Şehitlerine” adlı şiirinde Hâmid, vatan için savaşırken düşen uçaklarda şehit olan askerleri anmış, onların kahramanlıklarını anlatmış ve herkesi onlar gibi olmaya davet etmiştir (Tarhan, 2013: 384).

“Ziyâ Paşa”, “Şinasi Merhum” şiirlerinde ise bu iki ismin vatan konusunda gayretleri dile getirilmiştir (Tarhan, 2013: 385- 387).

Hâmid’in, Celal Nuri’nin *İttihad-ı İslâm* isimli kitabı dolayısıyla kaleme aldığı şiirinde ise milliyet, şeriat, siyaset, İslamiyet, hilafet, vatan vb. mevzulardaki fikirlerini ve aynı konulardaki problemlerin nasıl çözülmesi gerektiğini dile getirmiştir (Tarhan, 2013: 391-392). Osmanlı toplumunun son hâli, Batı’nın Osmanlı toplumuna hangi gözle baktığı, İslam dininin o devirdeki sorunları ve bunların çözüme kavuşturulması konusunda Hâmid’in fikirlerini açıkça dile getirmesi de çok önemlidir.

“Nâmık Kemal Bey’in Gazeline Nazire” adlı şiirde ise Hâmid, vatan konusunda geçmişle fazla meşgul olmadan içinde bulunulan zamanda gayret etmenin önemine dikkat çekmektedir:

“Kes istikbâlden ümmidi hengâm-ı hükûmette

Nizâm-ı hâl için mâziden istimdâd lâzımsa!

Düşersin âl ü evlâdınla hiçistân-ı nisyâna

Ulüvv-i şân deyip ecdâdını ta’dâd lâzımsa!” (Tarhan, 2013: 393)

3. Ziya Gökalp’in Manzumelerinde Vatan

Bu kısımda Ziya Gökalp’in vatan konusunda kaleme aldığı manzumeleri değerlendirilecektir. Ancak manzumelere geçmeden önce iki hususa değinmek gerekir. Birincisi onun manzumelerinin aslında makalelerinin birer çekirdeği olmasıdır. Dolayısıyla burada manzumeleri değerlendirilirken zaman zaman makalelerinden de istifade edilecektir. İkinci ise onun mistik tarafıdır. Çünkü özellikle din konulu manzumelerinde olduğu gibi vatan konulu manzumelerinde de onun mistik yönü devreye girmiştir. Bilindiği gibi mistikler gerçekleşen olaylarla ilgili akıl dışı bazı bağlantılar kurmaya çalışan ya da akıl dışı bağlantılar kurduğu düşünülen kişilerdir. Gökalp, yaşadığı dönemde yakın çevresi tarafından böyle bir şahsiyet olarak da görülmüştür. Hatta kendisinin de bu özelliğinin farkında olduğu söylenebilir. Yakup Kadri, onun bu yönünü fark eden ve bunu dile getiren yakın çevresindeki insanlardan birisidir. Karaosmanoğlu, vatani kurtarmak için girişilen büyük mücadele öncesi vatanın vahim durumunu

anlatırken hedefini şaşırması ve ümitsiz bir hâlde etrafta dolaştıkları bir sırada içlerinde belirli bir hedefe ilerleyen insanların bulunduğunu söyledikten sonra buna örnek olarak Gökalp'i göstermekte ve şöyle demektedir: "Lâkin içerisinde, bir adam, Buda heykelini andıran acayip adam, bize muttasıl, gelecek olan bir kurtarıcıdan ve kurtuluş gününden bahseder dururdu. Bu adam ne şekil, ne ruh itibariyle o güne kadar tanıdığımız fikir üstatlarından hiç birine benzemiyordu. O daha ziyâde Horasan illerinden gelmiş bir gizli tarikat şeyhine benziyordu." (Karaosmanoğlu, 1971: 18) Gökalp, kendisinde var olduğu düşünülen bu özelliğini fark etmiş ve en iyi şekilde kullanmıştır. Onun manzumelerinde bu özelliğini görmek mümkündür. Hatta sadece bu özelliğine göre bir değerlendirme de yapılabilir. Bu manzumelerinden bazıları da vatan konuludur.

Bunlardan biri bir anlamda çocuklara vatan sevgisini aşlamaya çalışan Gökalp'in "Çocuk Duaları" adlı manzumesidir.

"Gazâda ordu:

Çıkar Bozkurd'u

Kurtarsın yurdu;

Ey yüce Allah

.....

"Vatanı kurtar,

Hakanı kurtar,

Her canı kurtar

Ey yüce Allah!" (Gökalp, 1976: 40-41)

Çocukça bir dille adeta bir tekerleme gibi ve masalsi bir havada yazılan bu manzumede Gökalp, Allah'tan bozkurdu çıkarmasını ve yurdu kurtarmasını istemektedir. Çocukça bir hayal gibi görülse de "Bozkurt" ve "hakan" aslında destanlarda geçen önemli sözcüklerdir. "Totem devri yaşayan Türklerin Ongun'u bozkurt, destanlarda Türk'ün hayat ve savaş gücünü temsil eder. Bozkurt, bu destanlarda Tanrı kurt, anne kurt, altın bayrak başlığı ve muhtemelen ordular önünde yürüyen Kurt adlı kumandandır; Türkiye Türklüğü'nde orduyu temsil eden Mehmetçik sembolünün eski Türkler tarafından Tanrılaştırılmış bir benzeridir." (Banarlı, 2001: 32) Hakan ise devletin yöneticisidir. Gökalp, bu dizelerde çocuk dilinden dua ederek Allah'tan vatanı kurtarmasını dilemektedir. Fakat bunu bozkurdu ortaya çıkararak yapmasını istemektedir. Bu iki sözcük Gökalp'ten beklendiği üzere manzumeye millî bir özellik kazandırmaktadır.

Gökalp, "Vatan" başlıklı manzumesinde de şöyle demektedir:

“Bir ülke ki cami’inde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar ma’nasını namazda ki duanın...

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur,

Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ’nın...

Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!” (Gökalp, 1976: 11)

Makalelerinden istifade ederek diyebiliriz ki Gökalp’in bu manzume-deki amacı vatanî ahlaka değer katmaktır. Çünkü ona göre vatanî ahlaka ne kadar değer verilirse milletin birliği de o derece sağlanmış olur. Eğer vatanî ahlaka hak ettiği değer verilmezse vatanın bütünlüğü ve bağımsızlığı muhafaza edilemez. Bu yüzden Türklerin değer vermesi gereken asıl ahlak bu olmalıdır (Gökalp, 2004: 155-156). Ona göre vatan ayrıca millî kültür ile de ayrılmaz bir bağ içerisindedir. Millî kültür, töre demektir ve bu vatanın temelidir. Bunlar birbirinden ayrı düşünülemez (Gökalp, 2004: 89, 153). Gökalp, kültürü açıklarken de “bir milletin dinî, ahlâkî, hukukî, akîl, estetik, lisanî, iktisadî ve fennî hayatlarının âhenkli bir bütünü” (Gökalp, 2004: 30) diyerek aslında toplumsal hayatın da bir parçası olan ve millî kültürü oluşturan unsurları sıralamıştır. İşte bunların hemen hepsi “Vatan” başlıklı manzumede de mevcuttur.

Dikkat edilirse burada sesleniş Osmanlıya değil “Türk oğluna”dır. Başka bir deyişle bu vatan, Osmanlı toprakları değildir artık.

Manzume üç bölüme ayrılabilir. Bu kısım birinci bölümdür. Bu bölümde lisan ve dine bağlı hayat hakkında bilgi verilir. Dinî bazı uygulamaların Türkçe olmasını istemesi lisanla ilgili hayata işaret etmektedir. Gökalp *Türkçülüğün Esasları* adlı kitabında da bu isteğini devam ettirmiştir. Onun “Vatan” manzumesindeki bu isteğinin sebebi ise dinî hayatla ilgilidir. Çünkü bu istek gerçekleşince namazdaki dua ve Allah’ın isteklerini herkes anlamış olacaktır. Dikkat edilirse Gökalp burada lisan ve dinle bağlantılı olarak aslında soyut bir vatan ortaya koymuştur.

“Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok,

Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir...

Meb’usânı temiz, orda ‘Boşo’ların sözü yok,

Hududunda evlâdları seve seve can verir,

Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!” (Gökalp, 1976: 11)

“Türk oğlu”na seslenişin devam ettiği bu dizelerde ise taşı, toprağı ve sınırlarıyla vatanın biraz daha belirginleştiği söylenebilir. Gökalp, “Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir...” diyerek birlikteliklerle oluşmuş bir vatanı ortaya koymuştur. Bu birliktelikler aynı kitapta bulunan

“Millet” manzumesine göre ayrıca milleti de oluşturmaktadır.

Gökâlþ, bir yazısında vatanın maddî değeriyle değil, mukaddes değeriyle önemli olduğunu söylemektedir. “Mutlaka bu kudsiyeti mukaddes bir mevcudiyetten alıyor. Bu mukaddes mevcudiyet ne olabilir? Devlet mi? Yukarıda gördük ki ‘devlet’ de kendi kendine kaim bir kuvvet değildir, bu da kuvvetini ‘millet’le ‘ümme’ten alıyor: Şerefülmekân bilmekin. O halde mukaddes mevcudiyet olarak yalnız bu iki şey var: ‘millet’le ‘ümme’t” (Gökâlþ, 1976: 85). Manzumede buna da değinilmiştir.

“Bir ÷lke ki çarşısında dönen bütün sermaye,
San’atına yol gösteren ilimle fen Türk’ündür,
Hırfetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türk’ündür;
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!”

Bu üçüncü bölümünde ise her bir dizede millî kültürün iktisadî, hukukî, estetik, fennî ve aklî hayatlarından bahsedilmektedir. Böylece Gökâlþ, bu manzumede millî kültürün bütün maddelerine işaret etmiştir. Onun için millî kültür vatanla eş değerdedir. Başka bir deyişle vatan, millî kültür olarak açıklanmıştır.

Görüldüğü gibi Gökâlþ, sosyal hayatlardan oluşan ve aynı zamanda soyut olan bir vatan ortaya koymuştur. Aslında ona göre vatan sadece toprak demek değildir: “Vatanî ahlâkın yüksek olması, millî tesanüdün temelidir. Çünkü vatan, üstünde oturduğumuz toprak demek değildir. Vatan ‘millî kültür dediğimiz şeydir ki üstünde oturduğumuz toprak onun ancak zarfından ibarettir. Ve ona zarf olduğı içindir ki mukaddestir.” (Gökâlþ, 2004: 89)

Gökâlþ’te vatan denilince mutlaka üzerinde durulması gereken kavram “Turan”, metin ise “Turan” manzumesidir. Onun hemen her şiirinde ya doğrudan ya da dolaylı olarak “Turan” kavramıyla bağlantılı unsurlara rastlamak mümkündür. “Turan” manzumesi şöyledir:

“Nabızlarımda vuran duygular ki, târihin
Birer derin sesidir, ben sahîfelerde değil,
Güzîde, şanlı, necîp ırkımın uzak ve yakın
Bütün zaferlerini kalbimin tanîninde,
Nabızlarımda okur, anlar, eylerim tebçil.

Sahifelerde değil, çünkü Atillâ, Cengiz,
Zaferle ırkımı tervîc eden bu nâsiyeler,

O tozlu çerçevelerde, o iftirâ-amîz
Muhît içinde görünmekte kirli, şermende;
Fakat şerefle nümâyan Sezar ve İskender!

Nabızlarımda evet, çünkü ilm için mübhem
Kalan Oğuz Han'ı kalbim tanır tamamiyle,
Damarlarımda yaşar şan ve ihtişamıyla
Oğuz Han, işte budur gönlümü eden mülhem:

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistân;
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turân..." (Gökalp, 1952: 5)

Gökalp'in İttihat ve Terakki Partisi'nin önemli üyelerinden biri olması ve üst düzey devlet adamlarıyla görüşebilmesi onun metinlerinin en üst kademelerde bile etkili olmasına yol açmıştır. Bu açıdan Nihad Sami Banarlı, "Turan" manzumesinin Enver Paşa gibi devrin bazı siyasetçileri üzerinde olumsuz etkileri olduğunu söyleyerek eleştirmektedir (Banarlı, 2001:1113). Bu doğru mudur, ayrı bir araştırma konusudur fakat "Turan" manzumesi Gökalp için "kurtarıcı bir mefkûre"nin başlangıcıdır ve ömrü boyunca o "mütemadiyen, bu manzûmedeki esasları açıklamak ve tefsir etmek" eylemiyle uğraşmış (Gökalp, 2004: 14) ve onun gerçekleşeceğine dair ümidini hiç kaybetmemiştir.

Orhan Türkdoğan'ın tespit ettiği üzere "Turan" Gökalp için coğrafyada bir saha ya da maddî bir unsur değil, "vatan" kavramının kendisidir (Türkdoğan, 1998: 303). Ayrıca vatan, "sonsuz olan, ucu bucağı bulunmayan, yani şuurun- ki sonsuz olduğu için sınırlı olan maddeyi de aşar-yoğunlaştığı yerdir" (Türkdoğan, 1998: 302). Eğer bir toplulukta bu bilinç yoksa millet olması mümkün değildir.

"Turan" manzumesi bir yeniden doğuşun ifadesidir. Şairin nabızlarında hissettiği ses, tarihin sesidir. Ancak sonuçta tarih geçmişte kalmıştır. Gökalp için böyle değildir. O "şanlı, necîp ırkının uzak ve yakın" zaferlerini yeniden nabızlarında yaşamıştır. Fakat onun için bu yeterli değildir. Şimdide bunu yeniden gerçekleştirmek, şanlı zaferleri yeniden yaşamaktır onun amacı. Bu yüzden o, "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistân / Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Tûran..." demektedir

Vatan konulu başka bir metinde "Millet" manzumesidir. Bu metin "Turan" manzumesinin devamı olarak da düşünülebilir. Metinde "Turan"a doğru bir yükseliş fark edilmektedir. Fakat bu metinde vatanın biraz daha somut olduğu, sınırlarının belli olduğu söylenebilir. "Turan" adlı manzûmede Gökalp, "Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Tûran..." dizesiyle

sınırları belli olmayan bir vatani işaret etmekteydi. “Millet” manzumesinde ise Türklerin yaşadığı bölgelerle sınırlı bir vatandan bahsettiği görülmektedir:

“Süngü beni ayırsa da vahdetimi unutmam,
Dilde, dinde müşterekiz, hep gelmişiz bir belden,
Devletimin kaygusuyla milletimi unutmam.
Anadolu bir iç ildir, ayrılamaz dış ilden...” (Gökalp, 1976: 12)

Burada dikkat edilirse Anadolu ve diğer Türklerin yaşadığı topraklarla beraber büyük bir vatandan bahsedilmektedir. Devamla “Turan”ın sınırları belli bir çeşidine dikkat çekilmiştir:

“Her ülkede Türk bir devlet yapacak,
Fakat bunlar birleşecek nihayet...
Hep bir dille aynı dine tapacak,
Olacak tek harsa mâlik bir millet!’ ” (Gökalp, 1976: 12-13)

“Kavim” adlı manzumede de vatanla ilgili şu dizeler mevcuttur:

“Ne kadar Türk varsa bu gün cihanda,
Buradaki harsa var meyli, vicdanda,
Dili dilimdendir, dini dinimden,
Olacağız bir hep aynı vatanda.”

Bu dizelerde geçen “vatan” aslında “Turan” anlamına gelmektedir. Gökalp, hars, dil ve din sözcükleri ve bunlar arasındaki birliktelikle Türk kavminin artık bir millet hâline gelmesi gerektiğini de söylemiş olmaktadır. Ayrıca Gökalp, “buradaki harsa var meyli” diyerek bütün Türklerin Türkiye’de bir araya gelmesi gerektiğine de işaret etmektedir.

Gökalp, “Meslek Kadını” başlıklı manzumede ise vatan konusuna şöyle temas etmektedir:

“Kadın yükselmezse alçalır vatan,
Samimî olamaz onsuz bir irfan;” (Gökalp, 1976: 29)

Gökalp manzumede ancak erkek ve kadının birlikte hareket ederek milleti oluşturabileceğini söylemektedir. Dolayısıyla kadının yerinde sayması, ait olduğu hakları elde edememesi milletin ortaya çıkamaması ve vatanın da yükselmemesi anlamına gelmektedir.

Vatan konulu son manzume ise “Asker ile Şair” adını taşımaktadır. Gökalp burada içinde bulunulan zaman diliminde ve şartlar altında değer

açısından asker ile şairi karşılaştırmakta ve askere daha fazla değer vermektedir.

“Şair odur, çünkü onun kalemi,
Uyurken de düşmez asla elinden,
Kalbindeki bütün zevki, ele mi
İlham ona, vatanında, ilinden.

Vatanını unutmaz hiç kalbi,
Uyursa da ceksiz kalmaz ru'yası;
Bebeğiyle yatan küçük kız gibi
Hep göğsünde durur nazlı bombası.

O belki de biraz sonra vatanın
Selâmeti için şehid olacak,
Onun kazandığı adsız bir şanın
Gölgesiyle tarihimiz dolacak.” (Gökalp, 1976: 38)

Gökalp'in askeri daha değerli görmesinin sebebi onun kalbindeki bütün zevk ve elemin vatanından gelmesidir. O her şeyi vatan için yapmaktadır.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada ilgili şairlerin şiirleri dikkate alınmış, sadece Ziya Gökalp'in zaman zaman makalelerine de değinilmiştir. Bunun nedeni Gökalp'in şiirlerinin, makalelerinin de özünü teşkil etmesidir. Diğer deyişle yapılan değerlendirmede çoklukla şiirler dikkate alınmıştır. Bu bağlamda ilgili şairlerin diğer metinleri dikkate alındığında burada yapılan değerlendirmelerden farklı sonuçlar da ortaya çıkabilir.

Namık Kemal, vatan konusuna özellikle Batılı tarzda yazdığı şiirlerinde değinmiştir. Bu şiirlerde onun var oluş şartını değiştirdiği ve var olmak isteyen bir bireyin vatan uğruna her şeyini feda etmesi gerektiği dile getirilmiştir. Şiirlerine bakıldığında Namık Kemal'in ortaya koyduğu vatanın, bu dünyada mevcut bulunan bir toprak parçası olmaktan ziyade soyut, hayali, ulvi ve sadece şairin fikir dünyasında varlık gösteren bir yer olduğu görülmüştür. Başka bir deyişle Nâmık Kemal, âdeta her şeyin merkezine aldığı vatanı değiştirerek ve yücelterek ülküselleştirmiş, bu dünyada değil de şairin düşünce dünyasında varlık gösteren bir yere

dönüştürmüş daha sonra da burası için tüm toplumdan çalışma beklemiştir. Ortak değerlere sahip bireylerden müteşekkil bir toprak parçası demek olan vatan, herkesin içinde yaşadığı ve problemlerine ancak herkesin ortak çözümler üretebileceği bir yerdir. Sadece şairin düşünce dünyasında varlık gösteren, mücerret ve ulvi bir yer için toplumun çalışması mümkün değildir. Bu açıdan Namık Kemal'in şiirlerinde vatanın içinde bulunduğu olumsuz durumdan kurtarılması için ileri sürdüğü çözümler yeterli ve gerçekçi olamamıştır.

Abdülhak Hâmid *Vâlidem* kitabının ikinci bölümünde ve özellikle *İlhâm-ı Vatan*'da savaşlarla yorgun düşmüş vatanın durumuna dikkat çektikten ve onun için dua beklediğini söyledikten sonra vatanın kurtulması için neler yapılabileceğini de ortaya koymuştur. Yavuz Sultan Selim'in neler yaptığını bilmek ve ona göre hareket etmek; Fatih'in gayretinin farkında olmak ve emanetlerini koruyarak kıymetini bilmek; sabırlı, azimli ve metanetli bir şekilde vatanı muhafaza etmek; düşmanın icraatlarından ibret almak; onun karşısında mevt gibi olmak; ahirete ve dünyaya yönelik amaçlar edinmek; birlik ve dirlik içinde olmak ve siyaseti milletin yararına kullanmak vb. bunlardan bazılarıdır. Hâmid de Nâmık Kemal gibi bireyin varlığını vatanın varlığına bağlamıştır fakat ondan farklı olarak vatanın toplumsal tarafını gördüğü ve ona bu dünyada mevcut bulunan bir toprak parçası olarak baktığı için onun problemlerini de isabetli olarak görmüş ve daha uygun çözümler üretebilmiştir. Nâmık Kemal'in şiirlerinde her şeyin merkezinde olan ve mücerret fakat ulvi bir varlık gibi düşünülen vatan, Hâmid'de kurtarılması için dört elle gayret gösterilmesi gereken bir toprak parçasına dönüşmüştür. Bu açıdan Hâmid'in vatanı hakikate daha yakındır. Ayrıca ait olduğu nesilden farklı olarak ve kendinden beklenenin aksine kendi kültürel değerlerinin ve ecdadının farkında olduğunu göstermesi de dikkate değerdir. Başka bir deyişle ondan öncekilerin içinde buldukları nesilden beklendiği üzere bazen mecburiyet gereği, bazen de hususi bir bakışla üzerinde durdukları toplumsal konular; bireysel konuları ele alması beklenen Hâmid'de hak ettiği kıymete kavuşmuştur. Bu açıdan öncekilerin bir çeşit yakınma olarak dile getirdikleri, çözüm üretilmedikleri ya da yaşanan gerçeğin dışında bir anlamda hayali çözümler getirdikleri vatan gibi toplumsal konulara hakiki, ayağı yere sağlam basan ve doğru çözümler üreten de Hâmid olmuştur. Üstelik bunu bazı metinlerde şaheser bir anlatımla gerçekleştirmiştir.

Ziya Gökalp de manzumelerinde Namık Kemal gibi daha çok soyut bir vatan ortaya koymuştur fakat ondan farklı olarak biraz daha millî duyguların ve milli bir bakış açısının hâkim olduğu bir vatandır bu. "Turan" manzumesinde sınırları uçsuz bucaksız bir vatandan bahseden Gökalp diğer şiirlerinde Türklerin yaşadığı toprakları vatan olarak değerlendirmiştir. Fakat onun için vatan sadece bir toprak parçası demek değildir. Dil,

din ve kültür birlikteliğiyle; iktisat, hukuk, sanat, fen ve akıl gibi diğer sosyal hayatlarla varlığını tamamlayan daha çok soyut bir vatan anlayışı benimsemiştir Gökalp. O bunu yaparken ayrıca bir sosyolog olmasının verdiği imkânla sosyal birçok konuya da değinmiş ve mistik yönünden de istifade etmiştir.

KAYNAKÇA

- AKAY, Hasan (2014), “‘Merkad-i Fâtiḥ’i Ziyâret’in Gizi ve Üzerindeki Göz İzi”, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı 3, İstanbul.
- BANARLI Nihad Sâmi (2001), Resimli Türk Edebiyatı Tarihi 2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul.
- ENGİNÜN, İnci (2000), Abdülhak Hâmid’in Hatıraları, Dergâh Yay., 2.b., İstanbul.
- GÖÇGÜN, Önder (1999), Nâmık Kemâl’in Şairliği ve Bütün Şiirleri, 1. b., Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- GÖKALP, Ziya (1976), Yeni Hayat/Doğru Yol, Haz. Müjgân Cunbur, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÖKALP, Ziya (2004), Türkçülüğün Esasları, Haz. Mehmet Kaplan, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 5.b., İstanbul.
- GÖKALP, Ziya (1952), Ziya Gökalp Külliyyatı I., Hazırlayan Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları., Ankara.
- GÖKALP, Ziya (1976), Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak, Haz. İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (1989), “‘Merkad-ı Fatih’i Ziyaret”, Türklük Araştırmaları Dergisi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Sayı 4, İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1971), Atatürk, 4.b., Remzi Kitabevi, İstanbul.
- KARA, Murat (2020), Kierkegaard Felsefesiyle Birlikte Ortaya Çıkan Bir Kavram Karmaşası: Endişe mi, Kaygı mı, Anksiyete mi, Korku mu?, FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, İstanbul.
- TARHAN, Abdülhak Hâmid (2013), Bütün Şiirleri, Haz. İnci Enginün, 1. b., Dergâh Yayınları, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1998), Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri, 2.b., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul.

“

Bölüm 18

TURİZM KÜLTÜR ROTALARI

Suat ARPACI¹

1 Öğr. Gör. Dr. Suat ARPACI Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek
Yüksekokulu, Elazığ, e-posta: sarpaci@firat.edu.tr. ORCID: [https://orcid.
org/0000-0003-2683-6060](https://orcid.org/0000-0003-2683-6060)

”

Giriş

İnsanoğlu tarih boyunca bildiği veya bilmediği bölgelere sürekli olarak seyahat etmektedir. İnsanlar için seyahat kavramı ilk olarak barınma ve yurt bulma gibi yaşamsal ihtiyaçları karşılayan bir kavram iken ilerleyen yıllarda dini, ticari, askeri ve sosyal amaçlar için yapılan hareketliliği karşılayan bir kavram olmaya başlamıştır. Yollar insan hareketlerinin izlerini taşıyarak farklı bölgeler ve kültürler arasında etkileşimi sağlamaktadır. Belli bir amaç için oluşturulan tarihi yollar farklı dönemlere ait kültürel, doğal ve tarihi değerleri birbirine bağlamaktadır. Sürdürülebilir turizm kavramının gelişmesi ile birlikte kültürel miras değerindeki alanların önemine ilişkin farkındalığı arttırabilmek ve bu alanları korunarak sürdürülebilirliğini sağlamak amacıyla kültür rotaları oluşturulmaya başlanmıştır. Turizm sektöründe gelişen teknolojiye paralel olarak konaklama ve ulaşım seçeneklerinin fazlaşması bireylerin gelir düzeylerinin ve serbest zamanlarının artması turistlerin tatil tercihlerinin değişmeye başlamasıyla birlikte yeni turizm ürünlerinin doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda geçmişin izlerini taşıyan tarihi yolların Kültür Rotası kapsamında yeniden düzenlenerek turizme kazandırılması için çalışmalar başlatılmıştır. Bu konuda Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) yapmış olduğu tanıma göre kültür rotası; anıtlar, kültürel peyzaj, endüstri mirası, arkeolojik miras, gibi kültürel miras öğelerini, bir rota kapsamında; sahip oldukları değeri arttıracak şekilde ve somut olmayan kültürel miras bileşenleri ile birlikte değerlendirilmesi gereken bir sistemdir.

Son yıllarda turist tercihleri farklılık göstermektedir. Özellikle büyük şehirlerde yaşayan insanları kalabalık ortamlardan ayrılarak kültürel değerleri, yürümeyi, doğadan zevk almayı ve kırsal yaşamı keşfetme arayışı oluşmaktadır. Yeni turist biçimleri yerel toplulukları ve kültürleri tanıma destinasyon sunduğu çekicilikleri aktif bir şekilde kullanan gözlemcilikten uzak tiplerdir. Turizmde meydana gelen değişimler ve eğilimler ile birlikte dünyada kültürel rotaların ve güzergâhları sayısı her geçen gün artmaktadır (DiPietro vd., 2013).

Kültür rotaları ile ülkeler yeni turizm ürünleri oluşturarak ekonomik verimlilik ve yerel halkın kültürel miras değerlerine sahip çıkmalarını sağlamaktadır. Kültür rotaları turizmi deniz kum güneş üçlüsünden alarak tüm yıla yayılmasını sağlamaktadır. Kültür rotaları ülkeler veya bölgeler arasında yer alan kültürel mirasın önemli somut unsurlarından oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümde kültür rotası kavramı ve önemi açıklanarak kültür rotaları sınıflandırılmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde kültür rotası planlanmasında bahsedilerek Türkiye ve dünyadaki kültür rotalarında örnekler verilmektedir.

1. KÜLTÜR ROTALARI ve ÖNEMİ

İlk olarak Avrupa'da 1987 yılında ortaya çıkan kültür rotası kavramı ülkemizde 2000'li yılların başlarında ortaya çıkmıştır. Kültür rotaları, bir veya birden fazla ülkelerin ilgi çekici destinasyon noktalarını bir birine bağlayana

yenilikçi ve yaratıcı turizm çeşittir (Graf ve Popescu, 2016). Kültürel mirasın önemli bir parçası olan kültür rotaları uluslararası, ulusal, bölgesel hatta yöresel olabilmektedir (Boz, 2018). Xia ve Ya (2005) kültür rotalarını, soyut kültürel olay ve öğeler, ören yerleri, anıtlar ve yapıtlar gibi farklı kültürel değerleri bir birine bağlayan bir kavram olarak tanımlamaktadırlar. Avrupa Kültür Rotaları Enstitüsü kültür rotalarını“ kültürlerarası diyalog kanalı görevi gören, daha iyi bir Avrupa tarihi bilgisi ve anlayışına katkıda bulunan sınır ötesi kültürel bağlantı yolları” olarak tanımlamaktadır (Eryurt ve Clow, 2016).

Kültür rotaları geçmişte dini, askeri, ticari ve sosyal amaçlarla kullanılan ulaşım güzergâhları ile bugün daha çok turistik amaçlarla geliştirilen kültür rotaları, kültürel ve doğal mirasın tanıtımı ve korunması adına giderek işlevsel hale gelmektedir (Tanrısever, 2015).

Bir güzergâhın kültür rotası olarak tanımlanabilmesi için;

- Tarihî belirlî bir dönemde kullanılması
- Kültürel ve doğal miras öğeleri taşıması
- Turizm gelişmesi için geliştirilebilmesi
- Koruma ve kırsal kalkınmaya katkısı sağlaması
- Yerel, bölgesel veya ulusal ölçekli bir ulaşım koridoru gibi özelliklere sahip olması gerekmektedir (Görmüş vd, 2016).

Kültür rotaları soyut ve somut kültürel değerleri bir araya getirerek turistlere unutulmaz deneyimler yaratarak kültürel miras bilincinin oluşması ve toplumun kültürel etkinliklerde daha aktif olmasını sağlamaktadır. Dünya Turizm Örgütü'ne (2015) göre kültürel rota, kültürel miras, el sanatları, tarihi doğal güzellikleri, sanat eserlerini ve yaratıcı öğeleri içermelidir. Kültürel rotaları büyük bir çoğunluğunun kırsal alanlarda yer alması bu rotaların geliştirilmesi ve turistlere daha iyi hizmet verebilmek için kamu ve özel sektörün birlikte hareket etmelerini sağlamıştır (Berti, 2015). Kültür rotaları turistlerin ziyaretlerini tekrarlamalarına, yeni turistlerin gelmesine, turist harcamalarının artmasına, geceleme sayısının artmasına, turizm ürününün sürdürülebilirliğinin sağlanmasına, yerel, bölgesel ve ulusal kalkınmaya ve turizmin ülkelerin ekonomik kalkınmalarına katkı sağlamaktadır (Majdoub, 2010; Zabbini, 2012 ve Vougioukas, 2016).

Kültür rotaları, yerel bölgesel ulusal hatta kıtalararası olmak üzere farklı düzeylerde bulunabilirler. Tamam problem bölgeleri ağına bağlanmasıdır. Böylelikle güzergâhlar alt rotaları bölünür ve ağlar bir bütün şeklinde destinasyona bağlanır. Bu bütünlük sayesinde destinasyon ve rotaların imaj ve tanınmışlığı sağlanmış olur (Zabbini, 2012). Kültür rotaları tarihi bir yol kültürel bir değer, uluslararası önem sahip bir olay veya ortak kültür olabilmektedir.

2. KÜLTÜR ROTALARININ SINIFLAMASI

Kültür rotaları amaçları, kapsamaları ve kullanımını ölçeklerine göre sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmaya örnek olarak tırmanış rotaları, araçlı tur, bisiklet ve yürüyüş verilebilir. Aynı zamanda kültür rotalarının sınıflandırılmasında kullanıcı profili, zaman, ilgi alanı, zorluk derecesi gibi değişkenler de rotaların belirlenmesinde etkindir. Çok farklı rota türlerini farklı sınıflandırmak mümkündür. Bu sınıflandırmaya örnek olarak;

- Dinsel ve ruhsal olaylar: Mekke Hac yolu, Haçlı yolları, Hz İbrahim yolu,
- Ticari faaliyetler: İpekyolu, Tuz yolu, Baharat Yolu, Roma yolları,
- Spor etkinlikleri: Ralliler, Bisiklet Turları
- Tarihi miras rotaları: Likya Yolu, Hitit yolu, verilebilir.

Dünya turizm örgütüne göre çeşitli kültür rotaları beş kategori ayrılmaktadır (DTÖ, 2015);

i. Yolların kendi sınıflarına göre sınıflandırılması tasarım ve yapı:

Bu birinci kategori, iki büyük kültür rotası modelleridir. Birincisi, bir veya birkaç başlangıç noktası ve bir bitiş noktasına dayanan modeller ve puanların takımadalarına dayanan doğrusal modellerdir.

Doğrusal bir şekle dayanan kültürel yollar, bir veya daha fazla başlangıç noktasından son aşamaya kadar sıralı bir söylem içerir. Bu, bir rota oluşturmanın aşamasından, ziyaretçi altyapılarını tasarlamak ve sunmaktan, rotanın doğal ve kültürel mirasının sunumunu yapmak ya da satış ve pazarlama uygulamaktan oluşan bir rotanın bütün yönlerini organize etmeyi içerir stratejilerden oluşmaktadır. Bu türden en iyi örneklerden biri çeşitli kalkış noktalarında başlayıp, Santiago de Compostela Katedrali olan İspanya Camino de Santiago (St. James'in yolu olarak da bilinir) yoludur.

Bu doğrusal modelin yanı sıra, ağ yolları tasarımları da vardır. Bu modelde, rota ve çeşitli öğeleri bir takımadalar noktaları oluşturuyor ancak mutlaka sıralı veya fiziksel olarak bir birlerine bağlı değildir. Bu ağ yolu tasarımı, bölgenin fiziksel parçalanmasını veya tarihi olaylara dayanan yolların yokluğunu çözmeye yardımcı olur; uyumları esasen bölgesel süreklilik yerine temalar tarafından belirlenir. Bu tür rotanın açık yorumu, başlangıç veya bitiş noktalarına sahip olmadıklarından ziyaretlerin başlatılabileceği ve bitebileceği noktalar belli değildir. Avrupa mezarlık yolları ve Fenikeliler'in rotası, kavramsal olarak benzer olan diğerlerinin yanı sıra, şartları tam anlamıyla bir başlangıç ya da bir son vermeyi örneklendiren bir yapıyı paylaşıyor.

ii. Tematiklerine göre kültürel rotaların sınıflandırılması:

Bu kriter, iki büyük grubu ve çok sayıda ara durumları kapsar. Bir yandan, ana tema etrafında ifade edilen kültürel rotalarımız var, diğer yanda rotanın ken-

disi için önemli bir tema olan çeşitli konular içeren kültürel yollar var. Bu nedenle, rotanın yakınında bulunan tüm doğal, miras, tarihi ve kimlik kaynaklarını veya onu oluşturan noktaların takımadalarını içerirler.

iii. Bölgelerine dayalı kültürel rotaların sınıflandırılması:

Bu sınıflamaya dayanan, yerel, bölgesel, ulusal ve ulus ötesi kategorilerdir. Bu kategorilerin her biri, onları teşvik etmek ve daha görünür kılmak için farklı organizasyon yapılarını ve stratejileri kullanmayı içerir.

iv. Kültürel rotaların tarihsel kökenlerine veya mevcut yeniden yapılanmasına dayanan sınıflandırılması:

Kültürel güzergahların, sahip oldukları gibi, sağlam temelli, tarihi, sanatsal veya kimlik temeline sahip olması gerektiği fikri savunulmaktadır. Bununla birlikte, bu bakış açısının arkasındaki düşünce, tamamen temelden oturan ve aynı zamanda üzerinde kurulu olan güzergahları ayırmaktır.

v. Ziyaretçi altyapısına dayalı kültürel rotaların sınıflandırılması:

Bu son kategori turizm örgütleri açısından önemlidir. Yolları, onları ziyaret etmek için gerekli geceleme kalışlarının sayısına ve türüne göre sınıflandırır. Sonuç olarak, güzergahları şu şekilde sıralayabiliriz: geceleme konaklamalarının gerekli olmadığı güzergahlar, yalnızca bir geceleme ile ziyaret edilebilecek güzergahlar ve nihayet güzergahlar, ziyaretçinin planlamasını ve sürekli hareket halindeyken gerektirdiği çeşitli yerlerde bir geceleme içerir.

3. TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA KÜLTÜREL ROTALARI

Kültürel yollar ilk önce Avrupa'da ortaya çıktı. Avrupa Konseyi tarafından 1987 yılından beri yürütülen Avrupa Kültür Yolları programlarının amacı, farklı Avrupa ülkelerinin ortak kültürel mirasını vurgulamaktır (Avrupa Konseyi, 2014).

Avrupa Kültür Rotaları Enstitüsü, Lüksemburg'da bulunan ve Avrupa Kültür Yolları'nın kurulmasında teknik bir organ olarak Avrupa Konseyi'ne yardımcı olmak üzere kar amacı gütmeyen bir dernektir. 1998 yılında kurulmuş olup rolü (Avrupa Konseyi, 2017):

- Yeni projeler için başvuruları incelemek;
- Sahadaki faaliyetleri izlemek ve ortak organizasyonların çalışmalarını koordine etmek;
- Bilgi belgelerini yaymak ve arşivlemek.

İnsan hakları, kültürel demokrasi, kültürel çeşitlilik, kimlik tespiti, karşılıklı diyalog ve zamanın ötesinde ilişkiler, alan ve refahı hedeflemektedir. İspanya'da bulunan Santiago de Compostella, 1987'de Avrupa Konseyi tarafından ilk Avrupa kültür yolu seçildi. Bu rota, ilham kaynağı ve gelecek faaliyetlerin planlanması için referans noktasıdır. Kültürel güzergah programının amaçları (Baştemur, 2011).

- Avrupa kültürünün ve vatandaşlığının farkındalığını arttırmak
- Karşılıklı kültürü paylaşmak ve geliştirmek
- Avrupa tarihini daha iyi anlayarak dinler arası diyalogu desteklemek
- Kültürel ve doğal miras geliştirmek ve korumak.
- Sürdürülebilir kalkınma vizyonuyla kültür turizmine öncelik vermek
- Kültür turizmini teşvik etmek için boş zaman etkinlikleri için özel alanlar yaratmak

Avrupa Konseyi, kültürel rotaların programının politikalarını belirler. Ayrıca, yeni rotalar, yeni temalar tanımlar, ağları onaylar ve kültürel rotalar için bir karar verir. Avrupa Konseyi belgesine sahip farklı kategorilerde Kültürel Yollar aşağıda listelenmiştir (Baştemur, 2011).

- Santiago de Compostela Hac Yolları 1987
- Hansa 1991
- Heinrich Schickhardt rotası 1992
- Viking Yolları 1993
- Via Francigena 1994
- Vauban ve Wenzel Rotaları 1995
- Andalus'un El legado yolları 1997
- Avrupa Mozart Yolları 2002
- Fenikeliler Rotası 2003
- Pyreanean Demir Yolları 2004
- Yahudi Mirasının Avrupalı Yolu 2005
- Tours Rotası'ndaki Saint Martin 2005
- Zeytin Ağacının Güzergahları 2005
- Transromanica - Avrupa Mirası Romanesk Yolları 2007
- İter Vitis Yolu 2009
- Cistercian manastırlarının Avrupa Güzergahı 2010
- Avrupa Mezarlık Yolları 2010
- Tarih Öncesi Kaya Sanat Yolları 2010
- Saint Olav Yolları Güzergahı 2010
- Casadean Siteleri 2012
- Avrupa Seramik Güzergahı

- Megalitik Kültürün Avrupa Güzergahı
- Atrium, 20. yüzyılın totaliter rejimleri mimarisi üzerine
- Roma İmparatorları ve Tuna Şarap Rotası
- İmparator Charles'ın Avrupa Güzergahları
- Napolyon destinasyonu

Avrupa Kültür Yolları, turizm ve Avrupa karşılıklı turizm stratejilerinin geliştirilmesinde çok önemlidir. Profesyonel tur rehberleri bu nedenle eğitilmiştir. Avrupa'daki kültürel yolculuk eğitimi bir ülkeden diğerine farklıdır.

1999 yılında Türkiye Garanti Bankası, Türkiye'de kültürel ve tarihsel değerleri açığa vurmak amacıyla bir proje yarışması düzenledi. Kate projesi Türkiye'de yaşayan İngiliz vatandaşı Clow seçildi. Bu proje, Türkiye'de 'Likya Yolu' olarak adlandırılan ilk kültürel rotaydı. Bu 509 km'lik yol antik Likya Uygarlığının şehirlerini birbirine bağlayan eski bir ticaret yoludur.

Fethiye ve Antalya Körfezleri arasında, Türkiye'nin güneybatısındaki Teke Yarımadasında bulunur. Rota üzerinde trekking yapmak bir ay sürer. Bu rota, 2010'da Sunday Times'a göre dünyanın en iyi uzun mesafeli yürüyüş rotalarından biridir. Türkiye'de uzun mesafeli ikinci trekking rotası St.Paul yolu dini rotasıdır (Tanrısever, 2015).

St Paul, Hıristiyanlığın Batı Avrupa'ya yayılmasından alıntılandı. St Paul Trail, Antalya'dan Yalvaç'a 500 kilometrelik 27-günlük yol işaretli bir patikadır. (Baştemur, 2011).

4.1. Türkiye'nin Kültürel Rotaları:

Uluslararası Rotalar

Sultanlar Yolu: Kanuni Sultan Süleyman'ın İkinci Viyana sefer güzergâhlarını takip ederek Viyana'dan İstanbul'a kadar uzanmaktadır. Avusturya Viyana'dan başlayıp İstanbul'da sonlanan 2100 km.'lik bir güzergâhı içermektedir.

Hız. İbrahim Yolu: Orta Doğu'da başlayarak Şanlıurfa'ya kadar uzanan bir kültür rotasıdır. Rota kutsal ve tarihi yerleri tek güzergâhta buluşturmaktadır. Rotanın Türkiye'deki kısmı Şanlıurfa bölgesinde Hız. İbrahim mirasını anmak ve korumak için oluşturulmuştur. Rotanın 170 km'lik kısmını oluşturan Şanlıurfa bölgesinde bir refakatçi ile gezilebilmektedir.

Via Egnatia: İtalya'daki Via Appia ile birlikte Roma ile Bizans, yani bugünün İstanbul'u arasındaki bir yol olan bu rota çok amaçlı kullanılan bölge için gerçek bir yol statüsündedir. Via Egnatia kültür rotası barış ve arkadaşlık yolu olarak geçmektedir. Rota Türkiye ve Yunan Trakya'sı, Makedonya ve Arnavutluk ülkelerinden geçmektedir (KRD, 2017).

Kıyı Rotaları

Likya Yolu: Rota tarihte Likya olarak adlandırılan teke yarımadasında yer almaktadır. Likya yolu Fethiye'den başlayarak Antalya'ya kadar uzanan 535 km uzunluğundaki Türkiye'nin ilk yürüyüş rotasıdır. Likya yolu ilk olarak 1999 yılında İngiliz/Türk amatör tarihçi Kate Clow tarafından araştırılmış, tasarlanmış ve işaretlenmiştir.

Karia Yolu: Türkiye'nin 820 km'lik en uzun kültür yolu olan Karia Yolu, Muğla ve Aydın illerini kapsayan trekking rotasıdır. Geçmiş dönemde bölgeye hâkim olan Karia medeniyetinden adını alan rota birden fazla antik kentten, el değmemiş koylardan, çok sayıdaki köylerden ve zeytin ağaçları ile dolu olan tepelerden geçmektedir (KRD, 2017).

Doğa Rotaları

Kaçkarlar: Kaçkar dağlarda bulunan geçitlerden geçilen ve süreleri 3-6 gün arasında olan sekiz adet uzun yürüyüş parkurundan oluşmaktadır. Parkurda yürüyüşe hazırlanmış olan toplam 40 günü aşan orta ve zor olarak derecelendirilen bir rotadır.

Ağrı Dağı: Ağrı yürüyüş rotaları, Büyük Ağrı, Küçük Ağrı, Süphan Dağı ve Köse Dağı zirve tırmanışlarının yanı sıra Balık ve Küp gölleri parkurlarını da içerir.

Küre Dağı: Kastamonu ve Bartın illeri sınırları içerisinde yer alan milli park özgün mikro iklimi, derin vadi ve kanyonlar, akarsular, şelaleler, yaban hayatı endemik bitkileri ile yıpranmamış bir alandır. Rota işaretlenmiş güzergâhlar ve alternatif güzergâhlarla 762 kilometreye kadar ulaşmaktadır.

Sarıkamış Parkurları: Parkur manzaralı araç yolu, bisiklet ve yürüyüş yollarıyla sarıcam ormanları alanına doğru uzamaktadır. Rota 21 değişik güzergâh, orman ve köy yollarını takip eden bisiklet parkurlarıyla toplamda 356 kilometredir.

Yenice Orman Yolları: 2009 yılında Karabük Valiliği tarafından oluşturulan bir proje ile kazandırılan bu rota aynı yılın Ekim ayında kullanılmaya başlandı. Toplam uzunluğu 396 km olan rotada 210 km'lik kısmı işaretlenmiş geri kalan kısmı ise alternatif güzergâh olarak kullanılmıştır. Rota genellikle orman ve patikalardan oluşmakta gününbirlik, kısa ve uzun olmak üzere 3 kategoriden oluşmaktadır. Yenice orman yolları rotasında ayrıca 292 kilometre uzunluğunda dağ bisikleti rotası da bulunmaktadır. (KRD, 2017).

Tarih Rotaları

Hz. İbrahim Yolu: Orta Doğu'da başlayarak Şanlıurfa'ya kadar uzanan bir kültür rotasıdır. Rota kutsal ve tarihi yerleri tek güzergâhta buluşturmaktadır. Rotanın Türkiye'deki kısmı Şanlıurfa bölgesinde Hz. İbrahim mirasını anmak ve korumak için oluşturulmuştur. Rotanın 170 km'lik kısmını oluşturan Şanlıurfa bölgesinde bir refakatçi ile gezilebilmektedir.

Likya Yolu: Rota tarihte Likya olarak adlandırılan teke yarımadasında yer almaktadır. Likya yolu Fethiye'den başlayarak Antalya'ya kadar uzanan 535 km uzunluğundaki Türkiye'nin ilk yürüyüş rotasıdır. Likya yolu ilk olarak 1999 yılında İngiliz/Türk amatör tarihçi Kate Clow tarafından araştırılmış, tasarlanmış ve işaretlenmiştir.

Karia Yolu: Türkiye'nin 820 km'lik en uzun kültür yolu olan Karia Yolu, Muğla ve Aydın illerini kapsayan trekking rotasıdır. Geçmiş dönemde bölgeye hakim olan Karia medeniyetinden adını alan rota birden fazla antik kentten, el değmemiş koylardan, çok sayıdaki köylerden ve zeytin ağaçları ile dolu olan tepelerden geçmektedir (KRD, 2017).

Aziz Paul Yolu: Antalya'nın Perge ile Eğirdir Gölü'nün kuzeydoğusundaki Yalvaç arasında yer alan bir rotadır. Rota 500 km uzunluğunda ve yürümesi 27 gün sürecek şekilde işaretlenmiştir. Rotanı ikinci bir kolu olan parkur Antalya'daki Köprülü Kanyon Ulusal Park'ından başlayarak Adada antik kentinde ilk rotayla birleşir.

Hitit Yolu: Çorum valiliği tarafında 2010 yılında tamamlanan ve Hitit uygarlığının hakim olduğu Hattuşa Alacahöyük ve Şapinuva kentlerini kapsayan yürüyüş ve bisiklet parkurudur. 17 yürüyüş parkuru ile işaretlenmiş 236 km boyunca eski kervan ve göç yollarından geçen ve alternatif güzergâhlarla toplamda 385 km'den oluşmaktadır. 406 km uzunluğunda altı dağ bisiklet rotası da bulunmaktadır.

Frig Yolu: İç Anadolu bölgesinde Ankara, Afyonkarahisar, Eskişehir ve Kütahya illeri arasında kalan Frig Vadilerinde Friglerin izlerini günümüz gezginlerinin sürmesi için oluşturulmuş uluslararası standartlarda uzun yürüyüş ve bisiklet yoludur. Frig yolu toplamda 506 km uzunluğundadır ve yürüyüş sırasında yolun takibini kolaylaştırmak için uluslararası standartlarda işaretlenmiştir.

Evliya Çelebi Yolu: Türkiye'nin ilk at binme rotası olan Evliya Çelebi Yolu bisikletçilerin ve yürüyüşçülerin mutlaka denemesi gereken bir rotadır. Evliya Çelebi'nin ziyaret ettiği köy ve şehirleri görecekte şekilde oluşturulan rota tarihi ve doğayı, macera ve dinlenmeyi bir arada sunmaktadır. Evliya Çelebi'nin doğumunun 400. yılı olan 2011 yılında açılan rota Roma ve Osmanlı dönemine ait döşemeli yolları takip etmektedir. At binme rotası 650 kilometre uzunluğunda olup 25 gün sürmektedir.

Gastronomi Rotası: Ekoturizm çalışmaları sonucunda Türkiye'nin ilk gastronomi yürüyüş parkuru olan gastronomi yolu Kızılırmak havzasında yer almaktadır. 190 kilometresi 25 parkurla işaretlenmiş yol alternatif güzergâhlarla toplamda 306 kilometreye ulaşmaktadır. Orman ve köy yollarını kapsayan 7 bisiklet rotasının uzunluğu 600 kilometreyi bulmaktadır.

İstiklal Yolu: Kastamonu Valiliği'nin bir projesi olarak 2007 yılında Milli Mücadele'nin geçtiği İstiklal yolunu Yeniden canlandırılması için oluşturulan yürüyüş ve bisiklet rotasıdır. Kastamonu ve İnebolu arasında yer alan 10 kilo-

metresi patika geri kalan kısmı ise kağnı yolunda oluşan toplamda 105 kilometrelik bir rotadır.

Troya Kültür Rotası: Troya kahramanı Aeneas'ın yeni bir yurt kurmak üzere yanındakilerle Troya antik kentinden Antandos'a gelişi sırasında izlediği yolları takip etmektedir. Yürüyüş ve bisiklet Yollarına uygun olan rotanın 130 kilometrelik ilk bölümünün yapımına 2018 yılında başlamıştır.

İki Deniz Arası Yolu: Marmara ile Karadenizleri aslında İstanbul'un yakın batısında yer alan 4 günlük bir yürüyüş rotasıdır. Toplam uzunluğu 60 kilometre olan güzergâh her biri ortalama 15 kilometrelik 4 parçadan oluşacak şekilde 4 farklı günde de yürünebilmektedir. (KRD, 2017).

Ephesus- Mimas Yolu: Efes antik kentinde bulunan Artemis Tapınağı önünde başlayan mitolojik adı Mimas olan Karaburun'da sona eren yerleşim tarihi 8 bin yıl önceye giden İzmir Yarımadası'nda tarihin izini sürer rotaları ortak adıdır. Yürüyüş ve bisiklet yolları ile geçilebilen rota toplamda 709 kilometre uzunluğunda ve 49 parkurdan oluşmaktadır.

Hoşgörü Yolu: İzmit ile İznik arasında antik dönemde Roma'nın hüküm sürdüğü bölgede doğal güzellikleri ve yakın tarihin görülmesi amacıyla oluşturulan doğal yürüyüş yolu yaklaşık olarak 126 kilometredir.

5. Turizmde Kültürel Rota Uygulamaları

Canan Baştemur, (2011) 'Yapmış olduğu çalışmasında Likya yolunun turizm potansiyelini araştırmıştır. Yapılan çalışma sonucunda yörenin korunmasına yönelik ve bölgenin Yerel kalkınmadaki önemi üzerine önerilerde bulunmuştur. Çalışmanın yapıldığı yıllarda Likya yolunun Avrupa Kültür Rotası programına dâhil edilmesi için çalışmaların yapılması önerilmiştir.

Esra Karataş (2011), "Kültürel Miras Korumasında Kültürel Rota Planlamasının Rolü Merkezi Likya Örneği" adlı tez çalışmasında araştırmacının amacı; kültürel rotalar ve bunlardan oluşan bölgesel ağların mekânsal açıdan planlanması konusu üzerinde durmuştur. Yapılan çalışmada örnek olarak merkezi Likya bölgesi seçilmiş çalışma sonucunda Kültürel doğal mirası bakımından zengin alanları Bölgesel ölçekli notaları planlı bir şekilde hazırlanarak Sürdürülebilirliklerin sağlanması gerektiği vurgulanmıştır.

Canan Tanrısever (2015), yapmış olduğu çalışmasında turist rehberleri için kültür rotaları eğitiminin gerekliliği araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda elde edilen bulgular eşliğinde kültür rotaları eğitiminin gerekliliği vurgulanmış ve Turist rehberliği eğitimi veren üniversitelerin müfredat programlarında kültürel rota sınıfları eklemek. Turist rehberleri için isteğe bağlı seminerlerde kültür yolları eğitimi sağlanması. Turizm ve Kültür Bakanlığı ile işbirliği içinde kültür yolları üzerine projeler yürütmek. Dünyada ve Türkiye'de kültürel güzergahlar için bir rehber hazırlamak. Kültürel yollarla ilgili turist rehberleri için uygulama turları hazırlamak gibi öneriler geliştirilmiştir.

Görmüş ve diğerleri (2016), yapmış oldukları çalışmada Bartın'ın sahip olduğu doğal varlık çeşitliliğini ve özgün kültürel birikimi bir arada değerlendirmek ve bu doğrultuda il bütünü için bir “rota planlama” kurgusu önermişlerdir. Yapılan çalışma sonucunda; paydaşların katılımıyla önerilen 6 ana rota ve bunlara bağlı 32 alt rota belirlenmiştir.

Yılmaz ve Gül (2020) Vezirköprü bölgesinin doğal Tarihi ve kültürel değerlerini Kültür rotaları ile turistik Bir ürün olarak sunulması amacıyla yapmış oldukları çalışmada Vezirköprü Bölgesi için 5 ayrı kültür rotası kurgulamışlardır. Ayrıca çalışma sonucunda notaların gastronomi rotasına ve Hitit rotasına bağlanabileceğini önermişlerdir.

Turgut Gültekin ve Çetin (2019) Dünya mirası kültürel rotalar kapsamında Türkiye'deki gelişim koridorlarının gelişimi adlı çalışmalarında mevcut bu koridorların, Türkiye'deki koruma mevzuatına, Dünya Miras Listesindeki kültürel rotalara ve dünya mirası olarak tescil edilme kriterlerine göre değerlendirilerek, kültürel miras değeri ve statüsü tanımlanmaya çalışılması sonucuna ulaşmışlardır.

Keleş Eriçok (2019) yapmış olduğu çalışmasında Van Gölü havzası için bir kültür rotası önerisinde bulunmuştur. Çalışma sonucunda Van Gölü havzası için tarih öncesi dönemlerde bölgeye hakim olan Urartu uygarlığına ait kültürel değerleri birbirine ilişkilendirerek bir kültür rotası önerisinde bulunmuştur.

Aksoy (2021) Erzurum kenti sahip olduğu savaş mimarisi (tabyalar) odağında köklü geçmişi ve kültürel miras alanları ile birlikte doğal değerleri sayesinde rota oluşturmasına yönelik olarak yapmış olduğu çalışma sonucunda Erzurum kenti sahip olduğu savaş mimarisi (tabyalar) rotası uygun görülmüştür.

SONUÇ

Turizm hızla gelişmeye başlaması son yıllarda alternatif turizm ürünlerinin doğmasına sebep vermiştir. Kültür rotaları yeni turizm ürünleri arasında önem her geçen gün artarak ilgi çekmeye başlamıştır. Dünya Turizm Örgütü'nün de önemini vurguladığı kültür rotaları yerel toplulukların yakın katılımını sağlayarak kültürel miras ve gelenekler üzerine inşa edilmektedir. Kültür rotaları ekonomik büyüme katkı sağlayarak istihdam ve girişimci sayısının artmasına büyük rol oynamaktadır. Aynı zaman kültür rotaları sayesinde gelirlerin eşit dağıtılmasında büyük fırsatlar sunmaktadır. Ziyaretçi deneyimlerinin geliştirilmesi yanında kültürel mirası zenginleştirerek ziyaretçilere ile yerel halk arasında bağların güçlenmesini sağlamaktadır.

2023 Türkiye Turizm Stratejisi'nde belirtilen ilkelere uygun olarak kültür rotalarının geliştirilmesi ve teşvik edilmesine dikkat edilmelidir.

Belirlen bu ilkeler (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007);

- Sürdürülebilir kalkınma hedefinde bölgeler arası gelişme farklılıklarının giderilmesi,
- Turizmde markalaşan bölgelerin oluşturulması,
- Sürdürülebilir bir çevre politikası ile turizm geliştirilmesi,
- Uluslararası iş birliğinin güçlendirilmesi,
- Turizm hareketliliği takip edilerek buna yönelik planlama ve uygulamaların yapılması,
- Turizmin sezonun bütün bir yıla yayılması,
- Turizm gelirin ve nitelik turist sayısının artırılması,

Kültür rotalarının aktif ve etkili kullanılması bölgelerin dengeli bir şekilde yönetilmesini sağlar. Kültür rotalarının alternatif bir turizm ürünü olarak kullanılması turizmin olumsuz etkilerini en aza indirilmesini sağlamaktadır. Kültür rotaların oluşturulup geliştirilmesi kültürel mirası zenginleştirdiği gibi bölge halkının ve işletmelerin ekonomik ve sosyal yönde gelişmelerine olanak verir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, E. (2022). Erzurum Tabyaları Kültür Rotası Önerisi ve Kültür Turizmi Olanakları. *Turcology Research*, 73, 84-96.
- Avrupa Konseyi, (Council of Europe) (2014). The Council of Europe's cultural routes – A Model For Intercultural Dialogue and Sustainable Social And Economic Deelopment, Erişim Tarihi: 10.05.2022, [http:// www.cyril-methodius.eu/wcd/events/conference_2015/01_sorina-culturalroutesprogramme.pdf](http://www.cyril-methodius.eu/wcd/events/conference_2015/01_sorina-culturalroutesprogramme.pdf).
- Avrupa Konseyi, (2017). Impact of European Cultural Routes on SMEs' Innovation and Competitiveness, Erişim Tarihi: 10.05.2022, [http:// culture-routes.net/sites/default/files/studyCR_en.pdf](http://culture-routes.net/sites/default/files/studyCR_en.pdf).
- Baştemur, C. (2011). Likya Yolu ve Çevresinin Peyzaj Özelliklerinin Araştırılması, VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara.
- Berti, E. (2015). The Programme of Cultural Routes of the Council of Europe, Cultural Routes Summer Seminar 1-5 June, Bad Iburg.
- CRS, (2017). Culture Routes in Turkey-Long Distance Hiking Trails for All. Culture Route Society can be reached from <http://culturerooutesinturkey.com>. Accessed on 22.02.2018
- Di Pietro, L., Mungion, R. G., & Renzi, M.F. (2013). Cultural technology district: a model for local and regional development. *Current Issues in Tourism*, 16(1), 1-17.
- DTÖ (2015). Global Report on Cultural Routes and Itineraries. Affiliate Members Report: Volume twelve. Contributing Editor: Margalida Picornell Vaquer the World Tourism Organization (UNWTO), Madrid, Spain.
- Eryurt, H. ve Clow, K. (2016). *Kültür Rotaları Rehberi*, 1. Baskı, İstanbul.
- Graf, M. ve Popescu, J. (2016). Cultural Routes an Innovative Tourism Products and Possibilities of their Development. *International Journal of Cultural and Digital Tourism*, 3 (1).
- Görmüş, S., Atmış, E., Özkazanç, N.K., Günşen, H.B., Artar, M. (2016). Ekorota Bartın: Doğal ve Kültürel Koridorların Haritalanması. Bartın Üniversitesi Yayınları No: 26, Orman Fakültesi Yayınları No: 11. Stil Matbaacılık, İstanbul.
- Karataş, E. (2011). Kültürel Miras Korumasında Kültürel Rota Planlamasının Rolü Merkezi Likya Örneği, yüksek lisans tezi, Ortadoğu teknik üniversitesi, Ankara.
- Karataş, E. (2015). Kültür Rotaları Planlama Rehberi, ÇEKÜL Vakfı - Tarihi Kentler Birliği Yayınları, İstanbul.
- Keleş Eriçok, A. (2019). Van Gölü Havzası'nda Kültür Rotası Önerisi. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 173-199.

- Kültür Rotaları Derneği, (2017). <http://cultureroutesinturkey.com/tr/>
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2007). Türkiye 2023 Turizm Stratejisi. Ankara. <http://www.kultur.gov.tr/Eklenti/906,ttstratejisi2023pdf.pdf?0>
- Majdoub, W. (2010). Analyzing Cultural Routes form a Multidimensional Perspective. *AlmaTourism* N.2, 29-37.
- Tanrısever, C. (2011). Türkiye’de Turist Rehberleri için Kültür Rotaları Eğitiminin Gerekliliği Üzerine Bir Araştırma, Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi, Bartın.
- TurgutGültekin, N ve Çetin, T.N. (2019). Dünya Mirası Kültürel Rotalar Kapsamında Türkiye’deki Gelişim Koridorlarının Değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23, 57-73.
- UNWTO (United Nations World Tourism Organisation), (2018), The highlights of World Tourism Organisation. Available from: <http://mkt.unwto.org/en/publication/unwto-tourism-highlights-2012-edition>
- Xia, Y.L. ve Ya, Z.G. (2005). Protecting, Managing and Sustaining Cultural Routes and Their Settings: Cultural Consistency and Diversity, ICOMOS 15th General Assembly and Scientific Symposium, Xi’an China.
- Vougioukas, M. (2016). Cultural Routes based on Intangible Heritage: Mythology, Poetry and Visual Arts. 9th International Conference for Cultural Tourism in Europe, Portugal.
- Zabbini, E. (2012). Cultural Routes and Intangible Heritage. *Alma Tourism* N.5, 59-80.
- Yılmaz, A ve Gül, S. (2020). Yerel Kalkınmanın Bir Aracı Olarak Kültür Turizmi ve Kültür Rotaları: Vezirköprü Yöresi Örneği. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 8 (3), 1855-1879

“

Bölüm 19

DEVVÂNÎ'DE SİYASET VE AHLÂK

Erol ŞİMŞEK¹

¹ Öğr. Gör. Dr. Amasya Üniversitesi, Gümüşhacıköy Hasan Duman MYO, erol.simsek@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8924-9640.

”

1. Giriş

Celâleddin Devvânî (1424/27-1502) dinî ve aklı ilimlerin çeşitli dallarında eserler veren çok yönlü bir İslam âlimidir. İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyaya gelen Devvânî, Karakoyunlular ve Akkoyunlular zamanında yaşamıştır. Sadâret, kadılık ve müderrislik gibi görevlerde bulunmuş, birçok ilim insanı yetiştirmiştir. Kelâm, tefsir, felsefe, tasavvuf ve ahlâk gibi alanlarda kaleme aldığı eserlerin önemli bir bölümü, kendisinden önce yazılmış bazı meşhur eserlerin şerh ve haşiyelerinden oluşmaktadır. Bununla birlikte kendisinin yazdığı eserlerin bazıları üzerinde de birçok şerh ve haşiye yazılmış, yine bazı eserleri Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Devvânî'nin, genel anlayışı itibarıyla, hemen her eserini kelam, felsefe ve tasavvuf zeminine oturtmaya çalıştığı ve bu anlamda eklektik bir tutum izlediği söylenebilir (Anay, 1994a: 257-262).

Devvânî'nin en önemli eserlerinden biri, kendisi tarafından *Levâmi'ul-İşrâk fi Mekârimi'l Ahlâk* (Güzel Ahlâk Hakkında İşrak Parıltıları) olarak isimlendirilmiş olmakla birlikte sonraları *Ahlâk-ı Celâlî* adıyla tanınan ün kazanan eseridir. Devvânî'nin, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1423-1478)'in isteğiyle oğlu Sultan Halil için yazdığı bu Farsça kitap, felsefi ahlâk türünde yazılan eserlerden biridir. Müellifin, söz konusu eserinde, İslam düşüncesinde Fârâbî (871/2-950)'yle başlayıp İbn Miskevayh (932-1030) ve Tûsî (1201-1274) gibi düşünürler tarafından devam ettirilen, siyasetin ahlâki boyutunu öne çıkaran bir geleneği takip ettiği görülmektedir. Bilhassa Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si onun temel kaynağıdır.

Devvânî de selefleri gibi felsefeyi teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmıştır. Pratik felsefeyi ise ahlâk ilmi, ev idaresi ilmi ve siyaset ilmi şeklinde üçe ayıran müellif, *Ahlâk-ı Celâlî*'de bunları sırasıyla ve birbiriyle bağlantılı şekilde ele almıştır. Müellifimiz, eserinin siyaset ilmi ve yönetim kurallarına yer verdiği bölümünde, insanın toplum ve medeniyete ihtiyacı, devletin teşekkülü, devlet ve siyaset türleri, devleti yönetenlerin sahip olması gereken özellikler, yöneten-yönetilen ilişkileri, adalet ve sevgi gibi konuları ele almıştır. İşte bu çalışmada, Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî* adlı eserinde ortaya koymuş olduğu siyaset düşüncesi, onun ahlâk görüşleriyle irtibatlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bu bağlamda çalışmada öncelikle müellifin ahlâki görüşleri ana hatlarıyla ele alınmıştır. Sonrasında ise ahlâk temeli üzerine inşa ettiği siyaset düşüncesinin belli başlı konuları irdelenmiştir.

2. Ahlâk Düşüncesi

İslam düşünürlerinin, ahlâk anlayışlarını ilmü'n nefis (psikoloji) üzerine temellendirmesi adeta bir gelenek olmuştur. Devvânî'nin de bu geleneği takip ettiği görülmektedir. Onun ahlâka dair düşünceleri psikoloji ve insan

ile ilgili fikirleriyle yakından irtibatlıdır. Devvânî, ahlâk anlayışını insanın varlığı, nefsi yapısı ve gayesi gibi konulardan hareketle ortaya koymuştur.

Her şeyden önce Devvânî (2020: 13), insanın içinde yaşadığı âlemi, yoktan var eden, örneksiz en güzel şekilde yaratan, göklerin ve yerin bedî'i, en güzel ve ilk var kılıcısı olan Allah tarafından yaratıldığına inanmaktadır. Devvânî (2020: 28-31) âlemdeki yaratılmışların en üstününün ise insan olduğunu belirtmiştir. Ona göre insan; âlemin özü, varlıkların özeti, varlıkların en yetkini ve mükemmelidir.

Müellifimize göre, “Biz gökleri, yeri ve bunlar arasındakileri oyun olsun diye, eğlence için boşu boşuna yaratmadık.” (Kur’an, Duhân Suresi, Ayet: 38) ve “Sizi boş ve anlamsız yere yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi sandınız.” (Kur’an, Mu’minûn Suresi, Ayet: 115) mealindeki ayetlerde de ifade edildiği üzere, âlemde her şey bir gaye üzerine yaratılmıştır. “O her şeye yaratılışını verdi ve sonra yol gösterdi.” (Kur’an, Tâhâ Suresi, Ayet: 50) ayetinin hükmü gereği insanın da bir yaratılış gayesi olduğunu ifade eden Devvânî, bu gayenin ve maksadın ise “ilâhî hilafet” yani “Allah’ın halifesi olmak” olduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü “Şüphesiz ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.” (Kur’an, Bakara Suresi, Ayet: 30) ve “Sizi yeryüzünde halifeler kılan O’dur.” (Kur’an, En’âm Suresi, Ayet: 215) mealindeki ayetlere dayandırmıştır (Devvânî, 2020: 27-28).

Devvânî (2020: 31-35), insanın yaratılış gayesi olan hilafetin gerçekleşmesinin ise ilim ve amele, teori ve pratiğe bağlı olduğunu belirtmiştir. Ona göre ilmî ve amelî yetkinliğe ulaşmadan insan gayesini gerçekleştiremez. İlimlerin en üstünü ise pratik hikmet ve felsefedir. Bu noktada eski filozofların felsefe tarifini tekrar eden müellifimiz, felsefeyi “imkân nispetinde Allah’a benzeme” olarak tanımlamıştır. Ona göre ahlâk, huy ve ahlâklanma olmadan sırf ilim ve bilgi ile İlâhî ahlâka benzeme tam olarak gerçekleşmez. Kesinlikle insan, amel olmadan salt teori ve ilimle yetkinliğin zirvesine ulaşamaz.

Anlaşıyor ki müellifimize göre “Allah’ın halifeliği” gayesinin gerçekleştirilebilmesi için ahlâki yetkinliğe ulaşılması gerekmektedir. Ahlâkî yetkinlikle kastedilen ise Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak, O’nun sıfatlarıyla zinetlenmektir. Bu anlamda insanın gayesine ulaşabilmesi için ahlâk ilmine ihtiyacı bulunmaktadır.

Devvânî, kendisinden önceki birçok İslam düşünürünü takip ederek, ahlâk ilmini psikoloji ilmiyle irtibatlı olarak ele almıştır. Zira ona göre ahlâk ilminin konusu; görüş ve irade bakımından güzel, makbul ve övülen fiillerin veya çirkin, yerilen, kötü ve reddedilen fiillerin insandan sadır olabilmesi cihetiyle düşünülen insanî nefistir. Ahlâk ilminin gayesi ise nakıs, eksik ve kusurlu nefislerin itidal ve dengeye getirilmesi, yani nefsin kötü ahlâktan arınması ve yetkinliğe ulaşmasıdır (Devvânî, 2020: 35-36).

Nefis konusunda da seleflerini takip eden müellifimize göre insanî nefis üç farklı güce sahiptir. Bu güçlerin birbirlerine etkilerine göre iradi fiiller meydana gelir. Güçlerden biri diğerine üstün gelirse, zayıf güç ya boyun eğer ya da kaybolur. Birincisi, melekî nefis ve nefis-i mutmaine olarak da adlandırılan düşünme (akıl) gücüdür. Bu güç, temyiz ve şeylerin hakikatleri üzerinde düşünme arzusunun ilkesidir. İkincisi, sebuî (yırtıcı hayvanlara mahsus) nefis ve nefis-i levvâme olarak da adlandırılan öfke gücüdür. Bu güç, azap, yiğitlik, tehlikelere atılma ve egemenlik, yükselme ve makam isteğinin ilkesidir. Üçüncüsü, behimî nefis ve nefis-i emare olarak da adlandırılan arzu gücüdür. Bu güç ise, besin talebi ve yeme, içme ve cinsel ilişkidenden zevk alma isteğinin ilkesidir (Devvânî, 2020: 48).

Müellifimize göre nefsin söz konusu güçleri arasındaki ilişki ve birinin diğerinin emri altına girmesi neticesinde erdemler (faziletler) ya da erdemsizlikler (reziletler) doğmaktadır. İslam ahlâk düşüncesinde erdemler-erdemsizlikler merkezî bir öneme sahiptir. Erdemler, genellikle, insana ait güzel huylar ve istidatlar olarak nitelenmiştir (Kindî, 2014: 187). İyi ve güzel eylemlerin defalarca tekrar edilerek insanda alışkanlık hâline gelmesiyle erdemler meydana gelir. Kötü ve çirkin eylemlerin nefiste alışkanlık hâline gelmesiyle de erdemsizlikler ortaya çıkar (Fârâbî, 1987: 27, 31, 34; 1993: 36-37). Bu yüzden nasıl ki mesela bir kâtip veya marangoz olabilmek için bol bol alıştırma yapmak gerekiyorsa, erdemli olabilmek için de erdemın meydana gelmesini sağlayacak ve o melekeyi insanda hâsil edecek eylemleri tekraren ortaya koymak gerekir (Devvânî, 2020: 102).

İslam ahlâk düşüncesinde erdemler, genel olarak, nefsin güçleri ve işlevleri çerçevesinde türlere ayrılarak açıklanmıştır. Bu konuda Platon (2018: 427e-434c)'un temel erdemler tasnifinin ve Aristoteles (2014: 1106a15 vd.)'in “orta” ilkesinin takip edildiği görülmektedir. Buna göre insanî nefsin akıl, arzu ve öfke güçlerinin “orta” (mutedil, itidal) olmasından erdemler meydana gelir. Güçlerin ifrat veya tefrit şeklinde aşırıya kaçmasından ise erdemsizlikler doğar. Bu anlamda erdemlerin sayısı, nefsin güçlerinin sayısına göre belirlenmiştir. Bu anlayışı takip eden Devvânî, erdemleri *hikmet*, *iffet*, *şecaat* ve *adalet* olarak dörde ayırmıştır. Bu dört temel erdemın her birinin alt türlerine de yer vermiştir.

Erdemleri büyük ölçüde *Ahlâk-ı Nâsirî* üzerinden nakleden Devvânî, bu konuda İbn Sînâ ve Gazzâlî'ye de atıflar yapmıştır. Ona göre, düşünen nefis yani akıl gücü, itidal ve dengeye doğru hareket edip kesin bilgiler elde etmek isteyince bu hareketten ilim, bilgi ve ona bağlı olarak hikmet hâsil olur. Sebuî nefis yani öfke gücü, itidale doğru hareket edip melekî nefse boyun eğince, düşünen nefsin kendisine ayırdığı payla yetinir ve nefiste bu hareketin sonucu olarak hilm erdemi ve dolayısıyla yiğitlik (şecaat) meydana gelir. Behimî nefis yani arzu gücü, itidale doğru hareket edip düşünen nefse boyun eğince, aklın gereği olan payla yetinir ve bu hareketten iffet

erdemini ve dolayısıyla cömertlik meydana gelir. Bu üç erdem meydana gelir ve birbiriyle barışık olarak kaynaşır, onların birleşiminden bu erdemlerin kendisiyle tamamlanıp yetkinleştiği benzer bir durum husule gelir ki buna adalet erdemi denir (Devvânî, 2020: 48).

Bunlardan hikmet (felsefe) erdemi, varlıkların durumlarını insanın gücü yettiği ölçüde gerçekte oldukları şekilde bilmekle ilgili bir ilimden ibarettir. İnsanî kudret ve ihtiyara bağlı olmayan varlıklarla ilgili ilim nazârî hikmettir (teorik felsefe). İnsanın kudret ve ihtiyarına bağlı varlıklarla ilgili ilim ise amelî hikmettir (pratik felsefe) (Devvânî, 2020: 52). Hikmet erdeminin başlıca alt türleri yedi tanedir: zekâ, çabuk anlama, zihin arılığı, öğrenme kolaylığı, iyi akletme, ezberleme ve hatırlama (2020: 54-55).

Cesaret (yiğitlik, şecaat) erdemi, öfke gücü kontrolü ve eğitimidir. Cesaret, düşünen nefsin korkunç ve tehlikeli durumlarda sabit kalmasını; kaymaya, yoldan çıkmaya yol vermemesini ve doğru görüşün gereği neyse ona göre davranmasını sağlar (Devvânî, 2020: 52-53). Cesaret erdeminin altında bulunan türler on bir tanedir: yüksek ruhluluk, yiğitlik, yüksek ideal, sebat, hilm, sükûnet, korkusuzluk, tahammül, tevazu, hamiyet, rikkat (incelik) (2020: 55-57).

İffet erdemi, şehvî gücün düşünen nefse itaat etmesidir. İffet, nefsin hevasına tapmasına düşar olmamasını sağlar (Devvânî, 2020: 53). İffet erdemini alt türleri on iki tanedir: hayâ, nezaket, güzel yöneliş, barışçıl olma, sükûnet, sabır, kanaat, vakar, vera, intizam, hürriyet, cömertlik (2020: 57-61).

Adalet erdemi ise; bu kuvvelerin, yani hikmet, cesaret ve iffetin bir araya gelmesi, birbirleriyle ittifak yapması ve böylece mümeyyiz kuvveye bağlı kalıp itaat etmesiyle kendini gösterir. Bu üç gücün bir araya gelmesiyle oluşan adalet sayesinde, hevanın ihtilafı ve kuvvelerin birbirini çekmesi, kişiyi şaşkınlık kuyusuna düşüremez ve kişide insaf ile intisaf, yani hakkını alma duygusu oluşur (Devvânî, 2020: 53). Adaletin alt erdemleri ise on iki tanedir: sadakat ve dostluk, ülfet, vefa, şefkat, sıla-i rahim, mükâfat, iyi ilişki, güzel yargı, sevimlilik, teslimiyet, tevekkül, ibadet (2020: 61-66).

Müellifimize göre erdemlerin her birinin karşısında onun zıddı bir erdemsizlik vardır. Hikmetin karşıtı bilgisizliktir, cesaretin karşıtı korkaklık, iffetin karşıtı fücür ve adaletin karşıtı zulümdür (Devvânî, 2020: 74). Ancak Devvânî'nin, İslam ahlâk geleneğine uyararak, erdemleri, iki aşırılık yani ifrat ile tefrit arasındaki orta (vasat), itidal ve denge şeklinde ele aldığı erdemsizliklerin sayılarını artırdığı görülmektedir. Zira vasattan sapma, ya ifrat tarafına ya da tefrit yönüne olur. O hâlde her erdem karşısında iki erdemsizlik vardır ve her erdem, zıddı olan bu iki erdemsizlik arasında vasat konumdadır. Bu durumda erdem dört, erdemsizliğin sekiz türü olmaktadır (2020: 78):

Hikmetin karşıtları sefihlikle eblehliktir. Sefihlik ifrat tarafı olup fikir kuvvetini vacip olmayan bir konu veya durumda kullanmak veya vacip durumlarda vacip olandan daha fazla kullanmaktır. Buna kurnazlık denir. Eblehlik ise tefrit tarafı olup fikir kuvvetini bırakma ve vacip durumlarda kullanmama veya vacip olandan daha az kullanma demektir.

Cesaretin karşıtlarından biri ansızın harekete geçme veya öfkelenme, diğeri ise cübün, yani anormal veya gereksiz korkudur. Bunlardan birincisi ifrat tarafı olup tehlikeli işlere girişimdir, akıl bu tutumu güzel görmez. İkincisi ise tefrit tarafı olup çekinme ve kaçmanın tasvip edilmediği ve güzel olmadığı bir şeyden çekinip kaçmadır.

İffetin karşıtları biri tamah ve açgözlülük, diğeri ise sönmüşlüktür. Tamah ve açgözlülük, ifrat olup nefsin şehvetlere, aşırı istek ve arzulara olması gereken miktardan fazla meyletmesidir. Sönmüşlük ise iffetin tefrit tarafı olup nefsin, şeriat ve aklın mubah görüp ruhsat verdiği lezzet ve şehvetleri isteme yönünde hareketten uzak olması, durağanlığı tercih etmesidir. Nefis bunu irade ve seçimle yapar, yaratılıştan bir zorunlulukla değil.

Adaletin ifrat ve tefritine gelince; onlardan biri zulüm, diğeri ise inzulam, yani zulme boyun eğmedir. Zulüm, adalet erdeminin ifratı olup insanların haklarına ve mallarına tasarrufta bulunma, el koymadır. Zulme boyun eğme ise adalette tefrit olup zalimin zulmüne sessiz kalmak, zalim zulüm ve haksızlık yaptığında, ona zilletle boyun eğmektir.

Görüldüğü üzere Devvânî'ye göre insanın gayesi Allah'ın halifesi olmak ve O'na kulluk etmektir. Ahlâk ilminin amacı da bunu gerçekleştirmektir. Bu gayenin gerçekleşmesi ise ancak erdemlere sahip olmakla mümkün görülmektedir. Bu anlamda erdemli olma ya da başka bir deyişle güzel ahlâk, insanın gayesine ulaşmasında temel bir şart olarak kabul edilmektedir. Nitekim bu kabule uygun bir şekilde Devvânî, kendisinden önceki ahlâk düşünürlerini takip ederek, ahlâk düşüncesini ortaya koyarken erdemlere merkezî bir rol atfetmiştir.

Erdemler konusunda seleflerini takip eden Devvânî, İslam ahlâk düşüncesinin en önemli konularından biri olan mutluluk (saadet) konusunda diğer ahlâk düşünürlerinden ayrılmaktadır. Şöyle ki, genel olarak İslam ahlâk literatürüne bakıldığında insanın ve dolayısıyla ahlâkın gayesi mutluluk olarak belirlenmiştir. Birçok İslam düşünürü çeşitli eserlerinde mutluluğu müstakil bir şekilde ele alarak bu konunun önemini ortaya koymuşlardır (Fârâbî, 1993, 2013; İbn Miskeveyh, 2013; İbn Sînâ, 2015; Tûsî, 2016).

Bu hususta, Sıddıkî (2000: 438)'ye göre Tûsî, İbn Miskeveyh'in izinden giderek insanın en yüksek gayesini "en yüksek mutluluk" olarak kabul etmiştir. Onun en yüksek mutluluk anlayışı semavî unsurla münasebeti

nedeniyle, esasında Aristocu mutluluk anlayışından farklıdır. Devvânî bu konuda bir adım daha ileri giderek ahlâkî dinî idealle özdeşleştirmiştir. O, ahlâk teorisini, insanın kendisi tarafından değil, Allah tarafından belirlendiği şekliyle, insanın kâinattaki yeri üzerine inşa etmiştir ki bu da Allah'ın halifesinin yeridir. Yani, “yaratıkların en şerefli” (eşref-i mahlûkat) idealini ilham eden, en yüksek mutluluk değil, Allah'ın halifeliği olmalıdır.

Nitekim kendisinden önceki ahlâk düşünürlerinin mutluluğa verdiği öneme rağmen, Devvânî, *Ahlâk-ı Celâli*'de bu konuyu müstakil olarak ele almamıştır. Eserin bazı yerlerinde “mutluluk/saadet” kavramını kullanmakla birlikte, bu yerlerde konuyu açık bir şekilde ele almadığı görülmektedir. Bu bakımdan Devvânî'nin mutluluk konusundaki düşüncelerini tam olarak tespit etmek güçleşmektedir. Anay (1994b: 326)'a göre Devvânî, ahlâk ilmini tasavvufa yaklaştırma, popülerize etme ve tamamen nazarî bir ilim olma hüviyetinden kurtarmak istediği için böyle bir yol seçmiştir.

Hâl böyle olmakla birlikte Devvânî'nin genel ahlâk düşüncesi ve eserinin satır aralarında mutlulukla ilgili geçen ifadelerinden hareketle bazı sonuçlara varmak mümkündür. Müellifimize göre mutluluğu ve gerçek yetkinliği kazanmak isteyen, kalıcı mutluluk ve erdeme meyleden akıllı kimseler, bu dünyanın geçici ve boş işlerinden kaçınmalıdır. Öfke ve şehvet kuvvetini tahrik etmemelidir. Akıl mizanıyla itidal ölçüsünde hareket etmeli, ifrat ve tefritten kaçınmalıdır. Zira ona göre ihtiyaç fazlası ve fani mal ve istekler peşinde koşan kimselerin dünyevi ve uhrevi zarara düşmeleri, hüzne dost olmaları ve her iki manada hüsrana uğramaları kaçınılmazdır (Devvânî, 2020: 106-108).

Bu bakımdan yetkinleşmek isteyen kimseler geçici ve dünyevi değil, ebedi ve uhrevi mutluluk ve lezzetlere yönelmelidir. Bunun için mal toplamak ve makama koşmaktan vazgeçip zühdü gayret endamına kaftan ve ruhanî makam yüksekliğine şiar edinmelidir. Burada Devvânî'nin züht ile kastettiği, insanın zaruri miktarda dünyevi araç ve hazlarla yetinmesi ve lüks olan fazla geçimliğe iltifat etmemesidir. Ona göre mutlulukların sermayesi ve makamların süsü züht ve kanaattir. Başlangıçta züht olmayınca ahiret yolunun yolcusu hiçbir mutluluğu elde edemez ve erdem talibi züht elbisesini giymeden hiçbir makama ulaşamaz (Devvânî, 2020: 106-107).

Devvânî mutluluk konusunu detaylı bir şekilde ele almasa da, yukarıda özetlenen görüşleriyle, İslam ahlâk düşüncesindeki mutluluk anlayışını büyük ölçüde takip ettiği görülmektedir. Buna göre Allah sevgisine ulaşmayı arzulayan, manevî hazlara yönelen, itidale uygun, erdemli ve ahlâkî bir hayat neticesinde elde edilebilecek mutluluğun gerçek ve en yüce mutluluk olacağı söylenebilir. Buna karşılık dünyevi, nefsanî ve maddi hazlara yönelen, itidalden uzaklaşıp aşırılıklara sapan kimselerin elde edeceği mutluluk ise ancak geçici, sahte ve mecazi bir mutluluktur. Bu tür mut-

luluğun hüsrarla sonuçlanması kaçınılmazdır. Devvânî'nin düşüncesinde ebedi mutluluğa giden yolun önce birey, daha sonra aile ve nihayetinde toplumdan geçtiği söylenebilir. Bunu, onun siyaset düşüncesinde görmek mümkündür.

3. Siyaset Düşüncesi

3.1. İnsanın Toplumsallığı ve Siyasetin Gerekliği

Devvânî, ahlâki görüşlerinde olduğu gibi, siyasi görüşlerinde de kendisinden önce İslam düşüncesinde ortaya konulan fikirleri büyük ölçüde takip etmiştir. Müellifimizin siyasi görüşlerinde, özellikle Tûsî üzerinden yararlandığı İslam siyaset düşüncesi geleneğinin izleri açıkça görülmektedir. İslam düşünürleri arasında, devlet ve siyasete dair meseleleri insanın tabiatından hareketle ele almak bir gelenek olmuştur. Bu anlayışın bir takipçisi olarak Devvânî (2020: 175-182) de devlete ve siyasete duyulan gereksinimi, insanın tabiatı gereği medeni, yani sosyal/siyasal bir varlık olmasına dayandırmıştır. Bu düşünceye göre insan, şahsının bekası noktasında kendi türünün yardımına ihtiyaç duyar. Çünkü bir şahsın, ihtiyaç duyduğu gıda, ev, elbise ve silah ile bunların her birinin araçları ve ilkerlerini kendi başına tertip etmesi mümkün değildir. Bu yüzden insanların bir araya gelmesi, birbirlerine yardım etmesi, birbirleri için önemli işleri paylaşarak ve işbölümü yaparak gerçekleştirmesi gerekir.

Müellifimiz, insanın, kendi türünden insanlarla bir araya gelmeye ve toplum olarak yaşamaya muhtaç olmasına “temeddün”, yani toplum ve medeniyet adı verildiğini ifade etmiştir. Buradaki “temeddün” ifadesi, medine kelimesinden türemiştir. Medine ise şehirde içtima, bir araya gelip toplanma ve toplum oluşturma anlamlarına gelmektedir. Devvânî, eski filozofların “insan tabiatı gereği medenidir” önermesiyle kastettikleri şeyin tam olarak bu olduğunu belirtmiştir (Devvânî, 2020: 179).

Devvânî, insanların bir arada yaşama mecburiyetini insan bedeninin organlarına benzeterek de açıklamıştır. Ona göre, nasıl ki insan bedeninin organları beka için birbirlerine muhtaçtır, aynı şekilde insanlar da beka için birbirlerine muhtaçtırlar. Mesela insanın bedensel organlarından olan ciğer, hayvani ruh ve hayat kuvvetinde kalbe muhtaçtır. Kalp tabii ruhta ve beslenmede ciğere muhtaçtır. Bunların her ikisi (ciğer ve kalp) de nefsanî ruh ve duyu gücünde beyne muhtaçtır. Beyin ise hayatta ve beslenmede onların her ikisine muhtaçtır. Tıpkı söz konusu bu organların birbirlerine muhtaç olmaları gibi insanlar da bu dünyada yaşamak için birbirlerine muhtaçtırlar. İnsanların gayret ve yönelimleri, yaptıkları işler, uğraştıkları sanatlar farklı olduğu için her birinin bir şekilde diğerine ihtiyacı olur. Her biri diğeri için önemli bir işe girer ve böylece insanlar birbirleriyle yardımlaşmalarından hepsinin durumları muntazam olur. Bu anlamda her şahsın kemal ve yetkinliği, başka şahıslarla yardımlaşma veçhesiyle iç içe yaşama ve etkileşime

girmesiyle hâsıl olur (Devvânî, 2020: 178, 181-182). Bu görüşlerinden hareketle söylenebilir ki Devvânî, insanın ahlâki yetkinliğe, kemalata ve nihayetinde yaratılış gayesi olan İlahî hilafet amacına ulaşmasını da insanın tabiatı icabı medeni bir varlık oluşuna dayandırmıştır.

Açık olduğu üzere insanlar, tabiatlarından dolayı temeddün denilen özel içtimaya, kendine özgü toplanmaya, yani topluluk hâlinde yaşamaya muhtaçtır. Ancak insanların tabiatlarının özellikleri ve yönelimleri farklı farklıdır. Ayrıca bütün tabiatlar kendileri için yararlı olan şeyleri arama üzerine yaratılmışlardır. Bu yüzden herkes kendi tabiatıyla baş başa bırakılırsa, insanların birbirleriyle yardımlaşmaları düzenli bir şekilde olmaz. Çünkü böyle bir durumda herkes kendi menfaati için diğerlerine zarar verecek şeyler yapar. Bu da çekişmeye, kavga ve çatışmaya yol açar. Bu durumda insanlar birbirlerini yok etmeye çalışırlar. Hâl böyle olunca, insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyecek, insanlardan her birinin hak ettikleri şeylerden razı olmalarını sağlayacak, birbirlerinin haklarına tecavüz etmelerini, birbirlerine saldırmalarını ve düşmanlık etmelerini engelleyecek bir tedbire, yani bir yönetim tarzına, idareye, devlete, siyasete ihtiyaç vardır (Devvânî, 2020: 179).

Müellifimize göre insanlar arasında zaruri olan yardımlaşma ve toplumsal ilişkilerin adalet üzere olması gerekir. İnsanlardan uzleti ve vahşi yaşamı seçen, kendi türüne yardımdan uzak duran veya kaçan, kendi maişet araçlarının yükünü diğer insanlara yükleyen ve bunu da zühd addeden, erdem bilen topluluk adalet kaidesinden sapıp zulme yönelen kimselerdir. Toplumsal ilişkilerde zulme sapmamak ve adalet üzere yardımlaşmak, ancak adalet kaidesini bilmekle gerçekleşir. Adaletin ne olduğunu bilmek ise ancak siyaset ilminin kaidelerini bilmekle mümkün olur. Bu yüzden herkesin siyaset ilmini öğrenmesi gerekir. Özellikle de insanoğlunun işlerinin idarecisi olan sultanların, devlet başkanlarının, yöneticilerin bu ilmi bilmesi zaruridir. Siyaset ilmi, insanların genelinin maslahatıyla ilgili kaidelerdir. Dolayısıyla başta yöneticiler olmak üzere herkes bu ilmin kaidelerini öğrendiklerinde, insanlar arasındaki alışverişler ve tüm sosyal ilişkiler adalete uygun bir şekilde gerçekleşir (Devvânî, 2020: 182).

Görüldüğü üzere Devvânî, siyasete ve siyaset ilmine duyulan ihtiyacı insanın sosyal bir varlık oluşu üzerine temellendirmiştir. Müellifimiz, *Ahlâk-ı Celâlî*'de de siyaset ilmine ayırdığı bölümde insanın toplumsallaşma ihtiyacının yanı sıra devlet ve siyaset türleri, devlet başkanlarının siyaseti ve adabı, devlet başkanlarında bulunması gereken özellikler, siyasette adalet ve sevgi erdeminin önemi gibi konulara yer vermiştir.

3.2. Erdem Bağlamında Devlet ve Siyaset Türleri

Devvânî; Fârâbî ve Tûsî çizgisini takip ederek, devletleri (medine) ahlâki bir bakış açısıyla tasnif etmiştir. Müellifimiz, tıpkı selefleri gibi, dev-

letleri türlere ayırırken devleti oluşturan bireylerin bir araya gelme amaçlarını, inanç yapılarını ve ahlâki özelliklerini dikkate almıştır. Devvânî, bu bakış açısıyla devletleri “erdemli” ve “erdemli olmayan” şeklinde iki kısma ayırmıştır.

Erdemli devlet (medîne-i fâzıla), oluşum sebebi iyilikler cinsinden olan devlettir. Bu devletin üyeleri iyilikleri elde etme, kötülükleri defetme ve gerçek mutluluğa ulaşma kaideleri üzerine toplanıp yardımlaşır. Bu tür devlet halkını tanımlayan temel özellik, hak inançlarda ve salih amellerde birleşmek, birlikte hareket etmektir. Tabiatları itibariyle hâlleri, mertebeleri farklı olsa da, her birinin gidiş yolu uyum ve ittifak üzeredir. Hepsi bir gayeye dönüktür ve o gayeye erişmek için çaba gösterir, birbirleriyle yardımlaşır (Devvânî, 2020: 199-203).

Devvânî’ye göre erdemli devlet çeşitli tabakalar ve gruplardan müteşekkildir. Müellifimiz söz konusu grupları sınıflandırırken devlette yaşayan kişilerin yeteneklerini, yatkınlıklarını ve mesleklerini dikkate alarak mertebelere ayırmıştır. Ona göre devleti oluşturan beş grup vardır. Bunlar sırasıyla şu şekildedir (Devvânî, 2020: 203-204):

Birinci grup, erdemlilerdir. Bunlar, idrak kuvvetleriyle diğer insanlardan üstün olan ve sanatları mevcudatın hakikatlerini bilmek olan topluluktur. Bu kimseler, ilmiyle amel eden âlimler ve yetkinliğe ulaşan hâkimlerdir. Devletin ve toplumun yönetimi bu tabakadaki kimselere aittir.

İkinci grup, dildilerdir. Bunlar, avamı nasihatlerle erdemsizliklerden alıkoyarak insanî yetkinliğe ve erdemlere davet eden kimselerdir. Yine bu gruptakiler cedelî, hitabî ve şiirsel kıyaslarla avamın inançlarını sapmaya karşı korurlar. Bunların sanatı kelim, fıkıh, hitabet, şiir vb. ilimlerdir.

Üçüncü grup, takdir edip kıymet biçenlerdir. Bunlar, devlet ahali arasında adalet kanunlarının ölçülerini koruyan bir topluluktur. Eşyanın ölçüleri onların görüşüne havale edilir. Bu gruptakilerin sanatı aritmetik, alacağı tahsil, geometri, tıp, yıldızlar ve astronomidir.

Dördüncü grup, mücahitlerdir. Bunlar devleti düşmanların ve zorbalardan saldırısından koruyan bir topluluktur. Köylerin muhafazası, kalelerin kontrolü ve yolların himayesi onlara aittir. Bu gruptakilerin sanatı yiğitlik ve büyüklüktür.

Beşinci grup ise mal sahipleridir. Bunlar alışveriş, çeşitli sanatlar, meslekler ve vergiler yoluyla devletin yiyecek ve giyecek gibi işlerini düzenleyen topluluktur. Bunların sanatı farklı sanat ve çeşitli kazanç yollarıdır.

Müellifimize göre, devleti oluşturan bu topluluklar arasındaki ilişkilerin adalet üzere olabilmesi için, her bir grubun, hatta her bir şahsın kendi mertebesinde bulunması, kendi sanatıyla (işyle) meşgul olması gerekir.

Hiç kimse birden çok sanatla uğraşmamalıdır. Zira birden çok sanatla uğraşıldığında zaman ve teveccüh, dikkat ve çaba hepsine dağılacığı için hepsi kusur ve eksiklik mertebesinde kalır. Dolayısıyla hiç kimse o sanatta yetkinliğe ulaşamaz. Bu yüzden her bir şahıs en yatkın ve basiretli olduğu sanatla meşgul olmalıdır. Ancak bu şekilde işler kusursuz ve mükemmel bir şekilde yapılır. Böylece toplumsal maslahatlar muntazam olur (Devvânî, 2020: 204).

Erdemli devlette söz konusu tabakaların dışında başka gruplar da vardır. Ancak bunlar, erdemli devletin rükünlerinden, ana sütunlarından kabul edilmemektedir. Bunların bir kısmı, ana grupların alet ve edevatı mesabesinde dirler. Eğer bunlar erdem kazanabilecek kabiliyette iseler, erdem ve erdemlilerin tertibiyle belli bir yetkinliğe erişebilirler. Bu mümkün değilse, bunların toplumun faydasına olan işlerde çalıştırılması gerekir (Devvânî, 2020: 204).

Devvânî (2020: 205), tüm bu toplulukların dışında “nevâbit” adı verilen başka bir gruptan daha bahsetmiştir. Bu kimseler mezra, bahçe ve bostanlarda meydana gelen istenmeyen otlar, bitkiler (nevâbit) mesabesinde dirler. Bunlar kendi içerisinde beş sınıfa ayrılırlar: mürâîler (ikiyüzlüler), muharrifler (tahrif edenler), bâğîler (isyancılar), mârikler (dinden çıkanlar), müğâlitler (mugalatıcılar). Bunlar erdemli devlette yaşayan ancak ahlâktan ve erdemden, din ve inançtan uzak erdemsiz kimselerdir. Müellifimize göre bunların bazılarının düzelmelerinden ümitvar olunabilirse de özellikle adil devlet başkanının hüküm ve kararlarına itaat etmeyen isyancıları devletten defetmek gerekir.

Erdemli olmayan devlet (medîne-i gayr-i fâzıla), meydana gelme sebebi kötülükler cinsinden bir devlettir. Müellifimize göre Hak, çokluk kusurundan münezzehtir olduğundan ve iyiliklerin yolu tek olduğu için erdemli devletin tek bir türü vardır. Buna karşılık kötülüklerin ve yanlışların çokluğu gibi erdemli olmayan devletlerin de birden fazla türü olup üçe ayrılmaktadır (Devvânî, 2020: 200):

Birincisi, cahil devlettir (medîne-i câhile). Bu devlette yaşayanların bir araya gelip toplanma sebebi düşünce gücü olmayıp öfke ya da arzu gücüdür.

İkincisi, fâsık devlettir (medîne-i fâsıka). Bu devlette yaşayanlar düşünce gücünü kullanmaktan yoksun değildirler, ancak bu gücü diğer güçlerin hizmetine vermişlerdir. Dolayısıyla bu devlet halkının bir araya gelip toplanma sebebi öfke veya arzu gücünün düşünme gücünün önüne geçmesidir.

Üçüncüsü ise sapkın devlettir (medîne-i dâlle). Bu devlet halkının bir araya gelip toplanma sebebi, batıl inançlarda uyuşmalarıdır.

Selefleri Fârâbî (2015: 107-109) ve Tûsî (2016: 277-289)'nin daha geniş olarak ele aldığı erdemli olmayan devletler hakkında Devvânî, sadece bu kadar bilgi vermekle yetinmiştir. Zira ona göre erdemli olmayan devletlerin durumu, erdemli devletlerin durumuna zıt özelliklerine bakılarak bilinebilir. Bu yüzden erdemli devleti daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığını ifade etmiştir (Devvânî, 2020: 200).

Müellifimiz, devleti erdemli ve erdemli olmayan şeklinde ayırması gibi, siyaseti de erdem bağlamında iki kısma ayırmıştır. Birincisi, *erdemli siyaset (siyaset-i fâzıla)*dir. İmamet denilen bu tür siyaset, insanların hem dünya hem de ahiretle ilgili işlerinin tanzim edilmesi anlamına gelir. Erdemli siyasetin amacı insanların her birinin layık olduğu yetkinliğe erişmesini sağlamak ve hakiki mutluluğa ulaşmasını temin etmektir. Erdemli siyaseti uygulayan erdemli siyasetçi hakikaten Allah'ın halifesi (Halifetullah) ve gölgesi (Zıllullah) olur. Erdemli siyaset sahibi, siyaseti icra ederken şeriata ve adalet kanununa bağlı olur. Tebaasını kendi çocukları ve dostları yerine koyar. Mal hırsı ve sevgisini akli kuvvetiyle kontrol eder (Devvânî, 2020: 206-209).

İkinci siyaset türü, *eksik siyaset (siyaset-i nâkısa)*dir. Tagallüp veya zorbalık da denilen bu tür siyaset ehlinin amacı, Allah'ın kullarını kendisine istihdam etmek ve Allah'ın beldelerini tahrip etmektir. Eksik siyaset sahibi, adalet yerine zulüm kaidelerine tabi olur. Halkı köleleri yerine koyar, hatta yük hayvanları gibi görür. Kendisi de hırs ve arzularının esiri olur. Müellifimize göre zalim padişahlar, kar üzerine kondurulmuş yüksek bir bina gibidir. Bu binanın temeli İlahî adalet güneşinin ışığıyla erir ve böylece bina yıkılır, tarumar olur. Dolayısıyla bu tarz siyaseti uygulayanlar, varlıklarını uzun süre devam ettiremezler (Devvânî, 2020: 207-209).

Görüldüğü üzere Devvânî'nin siyaset sınıflandırmasında devlet başkanının yönetim tarzına ve halka karşı tavırlarına göre bir ayırım yapılmaktadır. Diğer yandan müellifimize göre insanlar genellikle tutum ve davranışlarda zamanın sultanlarına uyarlar. Nitekim bu hususta “İnsanlar, atalarından ziyade kendi zamanlarına benzerler. İnsanlar hükümdarların dini üzeredirler.” denilmiştir. Bu yüzden zamanın dizgini adil padişahın elinde olunca, herkesin yüzü adalete ve erdem kazanmaya dönük olur. Tam tersi durumda ise insanlar yalana, hırsa ve diğer rezil erdemsizliklere meylederler. Bu noktada bir hadiste şöyle buyrulmaktadır: “Sultan adil olursa, halktan sadır olan her iyilikten onun bir nasibi ve payı olur; yok zalim olursa, halkın yaptığı her kötülüğe ortak olur.” (Devvânî, 2020: 209). Bu bağlamda, Devvânî'nin siyaset düşüncesinin merkezinde devlet başkanının yer aldığı söylenebilir.

3.3. Devlet Başkanı

Müellifimize göre sultanlık mertebesi, İlahî nimetlerin büyüklerinden biridir. Allah kendi kullarından birini seçkin hilafet makamına yerleştirir

ve kendi türünden bütün insanların mertebelerini ve haklarını onun görüş ve hükmüne bağlı kılar. Bu hususta bir hadiste “Padişah yeryüzünde Allah’ın gölgesidir.” buyrulmaktadır. Bu nimete mazhar olanların, mah-lûkat ve halk arasında adalete riayet ederek Allah’a şükretmeleri gerekir. Nitekim bir ayette mealen “Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet.” (Kur’an, Sâd Suresi, Ayet: 26) buyrulmaktadır (Devvânî, 2020: 206).

Devvânî, *Ahlâk-ı Celâlî*’de bazen padişah, sultan, melik, hâkim gibi isimlerle andığı devlet başkanını siyaset düşüncesinde oldukça önemli bir konuma yerleştirmiştir. Ona göre bir devleti yönetecek kişinin sahip olması gereken bazı hasletler vardır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir (Devvânî, 2020: 209-210):

- Birincisi, yüksek gayretlilik. Yüksek gayretlilik, ahlâkı ıslah edip güzelleştirmekle gerçekleşir.
- İkincisi, görüş ve düşüncede isabettir. Bu haslet, iyi ve cömert fitratlılık ve çok tecrübeyle elde edilir.
- Üçüncüsü, güçlü azim ve kararlılıktır. Bu özellik, doğru görüş ve güçlü sebat ile hâsıl olur. Buna kralların ve büyük insanların azmi denir. Güçlü azim ve kararlılık; bütün hayırlar, iyilikler ve erdemleri kazanmada temel ilkedir.
- Dördüncüsü, zorluk, musibet ve dertlere sabırdır. Zira sabretmek, arzu ve isteklere ulaşmanın kapılarını açar.
- Beşincisi, varlıklı olmaktır. İnsanların malına tamah etme gibi bir çaresizlikle karşılaşmamak için varlıklı olmak çok mühimdir.
- Altıncısı, uygun ordulardır.
- Yedincisi, nesep, yani soydur. Bu haslet gönülleri cezbeder, heybet ve vakara sebep olur.

Müellifimize göre yedinci haslet olan nesep, iyi bir şeydir fakat zaruri değildir. Ayrıca varlıklı olma ve ordu ise diğer dört haslet sayesinde kazanılabilir. Bu durumda Devvânî’ye göre dört temel özellik vardır: yüksek gayretlilik, görüş, azim ve sabır.

Devvânî (2020: 180)’ye göre yönetim işini elinde bulunduranlar İlâhî destekle desteklenen ve mümtaz kimseler olmalıdır. Devlet başkanı bu özelliğiyle insanları geliştirme ve yetkinleştirmeye, maslahatlarını düzenlemeye gücü yetebilen bir kişi olmalıdır. Böyle bir kimsenin sanatına hükümdarlık veya yönetim sanatı denilir. Devletin yöneticisine “imam”, “âlemin müdebbiri” yani dünya yöneticisi denildiği de olur.

Müellifimize göre âlemin müdebbiri her şeyden önce şeriatın hükümlerini korumakla mükelleftir. Dünyanın idarecisi olarak devlet başkanı, her işte şeriatın küllî, mutlak, tümel kurallarına uygun bir şekilde tasarrufta bulunma iradesi ve tercihini ortaya koyarsa; adalet ve ihsanı yaymada, cömertlik ve keremi ikame etmede, kullara zulmü ve ülkelere haksızlığı önlemede, liyakat ve istidat sahiplerine sunduğu lütufta gücü yettiği ölçüde Allah’a uyarsa, bir bakıma O’nun ahlâkıyla ahlâklanırsa, o zaman hakikaten Allah’ın gölgesi, Allah’ın halifesi ve Peygamberin nâibi olur (Devvânî, 2020: 181).

Devvânî’ye göre medeniyet, toplum veya devlet yardımlaşma ve dayanışma konusunda bir kişinin organları mesabesinde olan çeşitli grupların bir araya gelip toplanmasından ibarettir. Devletlerin varlığını sürdürebilmesi ise söz konusu grupların tek bir şahıs, tek bir beden gibi birlik olmalarına, kaynaşmalarına, aralarında uyum, düzen ve dengenin korunmasına bağlıdır. Eğer toplum birlik olursa güçlü olur, böylelikle tehlikelerden korunur ve varlığı daim olur. Ancak toplumda insanlar görüş ayrılığına düşer, aralarında ihtilaf çıkarsa, o zaman toplum tek bir kişiye bile galip gelemes. Mizacı bozulan, birlik ve bütünleşme bağı kopan böyle toplumların varlıklarını sürdürmesi mümkün değildir (Devvânî, 2020: 210-212).

Devvânî (2020: 181, 210), devletin bekası için toplumda uyumlu birlikteliği, denge ve düzeni sağlama vazifesinin devleti yönetenlere ait olduğunu belirtmiştir. Bu açıdan devlet başkanını doktora, toplumu da insan bedenine benzetmiştir. Nasıl ki bir beden hastalığını, hastalığın sebeplerini, hastalığı tedavi etme şeklini bilmek doktorun görevi ise, aynı şekilde toplumun hastalığını ve tedavi yolunu bilmek de sultanın görevidir. Usta, becerikli bir doktorun insanî mizacın dengesini koruması gibi devlet başkanı da hakiki denge olarak adlandırılan dünya mizacının sıhhatini korur. Dünya mizacında dengesizlik, bozulma veya sapma olursa, dengeye getirir. Böylece devlet başkanı hakikaten âlemin doktoru olur. Onun sanatı da bütünüyle tıp sanatı olur.

Müellifimiz açıkça belirtmese de, gerek devlet ve siyaset taksimine gerek devlet başkanına ilişkin izahatlarına bakıldığında, onun siyaset düşüncesinde tek bir kişi tarafından yönetilen bir ideal devlet tasavvuru olduğu söylenebilir. Nitekim Fârâbî (2015: 106-107; 1987: 50-51) ve Tûsî (2016: 275) gibi seleflerinin, erdemli devlette tek bir kişinin idaresi dışında, “erdemlilerin yönetimi”, “gelenek başkanlığı”, “gelenek takipçilerinin başkanlığı” gibi birden çok kişinin idaresine dayanan alternatif yönetim şekillerini ele almalarına rağmen, Devvânî bu idare tarzlarından hiç bahsetmemiştir.

3.4. Siyasette Adalet ve Sevginin Önemi

Müellifimizin ferdî ahlâk bahsinde nefsin kuvvelerinin itidalinden doğan erdemlerin yetkinliği, tamlığı ve bütünlüğü olarak ele aldığı ve bir bakıma iyi ahlâkın temeline yerleştirdiği adalet, onun siyaset düşüncesinin

de temel kavramlarından biridir. Devvânî, tıpkı ferdî ahlâkta olduğu gibi, toplumsal yaşamda da uyum ve birlikteliğin, düzen ve dengenin sağlanmasında, dolayısıyla devletin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesinde adaletle büyük önem vermiştir.

Müellifimiz, İbn Miskeveyh (2013: 131-132) ve Tûsi (2016: 113-114)'yi takip ederek adaletin, (1) mal ve kerametlerin dağıtımında, (2) alışverişler ve değiş tokuşlarla ilgili işlerde ve (3) tedibât, eğitim, siyaset, yönetim ve idare ile ilgili işlerde olmak üzere toplumsal yaşamın üç alanında bulunduğunu ifade etmiştir (Devvânî, 2020: 87-88).

Buna göre, birinci kısım adaletin gereği olarak, kişilerin mal ve iyilikler üzerindeki hakları gözetilmeli, herkese hak ettiği şeylerden hak ettiği kadar verilmelidir. Eğer bunların dağıtımında bir fazlalık veya noksanlık olursa, mutlaka telafi ve tedarik yoluna gidilerek adaletsizlik düzeltilmelidir. İkinci kısım adalet, kişiler arası alışverişlerde ve değiş tokuşlarda malların kıymetlerinin nispetinin birbirine uygun olmasının gözetilmesidir. Üçüncü kısım adalet ise toplumsal yaşamda itidalin korunması için insanların birbirlerine haksızlık etmelerine mâni olmaktır. Bunun için bir kimseye haksızlık eden veya zarar veren kişinin aynı nispette haksızlık ve zarar uğratılması; haksızlığa maruz kalan kişinin de aynı nispetle mükâfatlandırılması gerekir.

Devvânî, adaletin uygulama alanlarına ilişkin söz konusu ayırımın dışında başka bir açıdan daha adaleti kısımlara ayırmıştır. Aristoteles'e atıfla yaptığı ayırma göre adalet üç kısımdır (Devvânî, 2020: 95-96):

İlki, Allah'ın ubûdiyet hakkına dairdir. Her varlığı yaratan ve insana sınırsız nimetler ihsan eden Allah, ibadet hakkının daima eda edilmesi, kulun hizmet ve şükür makamında olması hakkına sahiptir. Bu yüzden adaletin gereklerinden biri, kulun kendisiyle Allah arasında olan her şeyde erdemi takip etmesi ve ubûdiyet kurallarına riayette hiçbir zaman ihmalde bulunmamasıdır.

İkincisi, insanlarla ilişkiye dairdir. Bu adaletin gereği olarak sultanlara tazim edilmeli, âlimlere saygı gösterilmeli, izzet ve ikramda kusur edilmemeli, emanetleri eda etmeli, insanlarla her türlü ilişkilerde insafli olunmalı ve herkesin hakkı gözetilmelidir.

Üçüncüsü, seleflerin, borçlarını eda etmek, vasiyetlerini yerine getirmek gibi çeşitli haklarını eda etmek için gayret etmektir.

Adaleti bu şekilde çeşitli açılardan türlere ayıran Devvânî, yine seleflerinin izinden giderek, toplumda adaletin gerçekleşebilmesi ve korunabilmesi için üç şeye ihtiyaç olduğunu belirtmiştir: Bunlar; İlâhî kanun, adil yönetici ve paradır.

İnsanlar arası ilişkilerde itidali korumak ve dolayısıyla adaleti gerçekleştirmek, her şeyden önce “orta”nın ne olduğunu bilmeyi gerektirir. Bunu bilmek oldukça zor ve problemlidir olduğu için İlahî şeriatın mizanına başvurmak gerekir. Çünkü vahdetin menbaı, Allah’tır. Bunun için adaletin uygulanmasındaki ilk ölçü, İlahî kanundur (Devvânî, 2020: 88).

Adaletin sağlanabilmesi için, İlahî kanunun dışında para ve yöneticiye de ihtiyaç vardır. Şöyle ki tabiatları itibariyle sosyal birer varlık olan insanlar, ihtiyaçlarını temin edebilmek için diğer insanlarla birlikte yaşamaya ve yardımlaşmaya muhtaçtır. Bunun için toplumsal yaşamda insanlar muhtelif mahiyetteki işler ve meslekler ile ilgilenirler, çeşitli alışverişlerde bulunurlar. İşte insanlar arasındaki bu tür işlerin düzenlenebilmesi için paranın aracılığına ihtiyaç duyulur. Fakat para sessizdir, düşünmez, akletmez. O nedenle düşünen bir adile ihtiyaç vardır. O da adil padişah, adalet sahibi yöneticidir. Kişiler paranın adaletine boyun eğmediğinde, onları zorla (kılıçla) yola getirecek olan işte bu adil yöneticidir (konuşan adil) (Devvânî, 2020: 89).

Bu şekilde adaleti korumanın üç şeyle gerçekleşebileceğini ifade eden müellifimiz, bunlara uymayanların ise “zalım” olduğunu belirtmiştir. İlahî kanuna boyun eğmeyenler en büyük zalimdir. Bunlara kâfir ve fâsık denir. Zamanın padişahına itaat etmeyen orta düzeyde zalimdir. Bu zalime bağı ve tâği denir. Paranın gereği olan adalete uymayan ve kendi hakkından fazlasını isteyen en küçük zalimdir. Buna da hain ve hırsız denir (Devvânî, 2020: 90).

Görüldüğü üzere, müellifimize göre toplumda adaletin sağlanabilmesi için gereken ilk ve en önemli unsur İlahî kanundur. Kuşkusuz bu kanuna uyarak onu devlette uygulayacak olan ise yöneticidir. Bu yüzden Devvânî’nin siyaset düşüncesinde toplumun düzeni, devletin devamlılığı ve adaletli bir yönetim için adil bir yöneticinin varlığı büyük bir öneme sahiptir.

Adalet, her şeyden önce şahsın zatı ve kuvveleriyle ilgilidir. Daha sonra ise kişinin ev, aile, şehir ve toplum üyelerinden yakın ilişki hâlinde olduğu kimselerle ilgilidir. Bu yüzden yönetici adaleti önce kendisinde, daha sonra çevresindekilere ve devlet halkına karşı uygulamalıdır. Bunun için yönetici her şeyden önce kendi nefsanî ve cismanî aza ve kuvvelerini yönetmeli, kendi durumunu ıslah etmelidir. Kendini ıslah edemeyen bir nefis, bedenî güçleri ve organları arasında adaletle amel etmekten aciz olur. Böyle bir kişiden ise ev, şehir, toplum ve devlet yönetiminde adaleti sağlaması tasavvur edilemez. Eğer bir yönetici, öncelikle kendi bedeni ve güçlerinde adaleti uygular, ifrat ve tefritten kaçınır, daha sonra ev ahalisine ve tüm devlet halkına karşı adil davranırsa, işte o zaman Allah’ın halifesi olur (Devvânî, 2020: 94-95).

Müellifimiz, kendisinde adaleti gerçekleştiren yöneticinin, toplumda adaleti sağlamak için üç hususa dikkat etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Yönetici, öncelikle, toplumdaki çeşitli sınıf ve tabakalar arasında dengeli, uyumu, yardımlaşmayı sağlamalı, her birinin kendi işini yapmasını ve diğerlerinin hakkına saygı göstermesini temin etmelidir. Toplumsal sınıfların denklğine riayet konusunu ele aldıktan sonra yönetici, her bir sınıfın durumuna bakıp düşünmeli, istihkak miktarına göre onların mertebesini belirlemelidir. Yönetici, bu iki şartı gerçekleştirdikten sonra ise toplumda hayratı ve iyilikleri adaletle taksim etmeli ve herkesi hak ettikleri ölçüde sevindirmelidir (Devvânî, 2020: 212-218).

Adalete riayet etmeye muntazam bir şekilde uyulmasının oldukça önemli olduğunu belirten müellifimiz, söz konusu üç temel şartın ardından başka adalet gereklerinden de bahsetmiştir. Devvânî (2020: 220-221), “adalet binasının temeli on kaide üzerine oturur” diyerek yöneticilere çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur:

- Padişahıtan başlayarak her yönetici, meydana gelen her meselede, kendini yönetilen, karşısındakini yönetici olarak farz edip kendisi için reva görmediği bir şeyi halk için de reva görmemelidir.
- İhtiyaç sahiplerini bekletmemeli ve bunun tehlikesinden sakınmalıdır.
- Zamanını nefsanî arzularla ve maddî zevklerle öldürmemelidir. Zira mülkün ve yöneticinin fesadının en kuvvetli sebebi budur. Yönetici boş zamanlarını ülke yönetimine ve halkın yararına olacak işlere sarf etmelidir.
- İşlerin temelini inat ve kahr üzerine değil, yumuşaklık, şefkat ve sevinç üzerine atmalıdır.
- Hakk’ın rızasını kazanmanın, halkın rızasını kazanmakla olacağını bilmelidir.
- Halkı razı etmek için Hakk’a muhalefet etmemelidir.
- Hüküm istendiğinde adaletle hükmetmeli, rahmet istendiğinde affetmelidir. Zira halka merhamet etmek, Allah’ın merhametine sebep olur.
- Hak ehlinin sohbetine yönelmeli, onların vaaz ve nasihatlerinden mahrum kalmamalıdır.
- Herkesi hak ettiği mertebede tutmalıdır.
- Yönetici sadece kendisi zulmetmemekle yetinmemeli, diğer tüm çalışanlar, bürokratlar, askerler ve halkın da birbirlerine zulmetmesine fırsat vermemelidir.

Anlaşıldığı üzere Devvânî’nin siyaset düşüncesinde toplumda düzen,

birlik ve yardımlaşmanın, dolayısıyla devletin bekasının sağlanabilmesi için adalete büyük önem verilmiştir. Adaleti gerçekleştirmek ise yöneticinin temel vazifesi olarak kabul edilmiştir. Yönetici, bu vazifesini, adaleti önce kendisinde gerçekleştirerek yerine getirebilecektir. Bu anlamda, bir bakıma kendisini yönetemeyenin başkasını da yönetemeyeceği fikri hâkimdir. Yönetici adaletin gereklerine riayet ettiğinde, onun adaleti ve iyilikleri halka da sirayet eder, hiç kimse birbirine zulmetmez, toplumda huzur ve esenlik daim olur. Böylece Devvânî'nin, ferdî ahlâk ile içtimâî ve siyasi ahlâk arasında bir bağlantı kurduğu söylenebilir.

Müellifimiz, insanlar arası ilişkilerde meydana gelen sorunların giderilmesi ve toplumsal düzenin sağlanmasında, adaletin dışında ve ondan daha üstün tuttuğu bir erdemden bahsetmiştir. O da sevgi erdemidir. Ona göre sevgi erdemî çok önemlidir. Zira, ifade edildiği üzere, insanların yetkinlik kazanması ve kemale ermesi, toplumsallığa, bir arada yaşamaya ve birbirleriyle iyi geçinmeye bağlıdır. Bu da sevgi, muhabbet, ülfet ve kaynaşma olmaksızın gerçekleşmez (Devvânî, 2020: 183).

Devvânî (2020: 183)'ye göre insanlar arasında sevgi bağının var olması durumunda adalete ihtiyaç kalmaz. Zira sevgi, tabii bir birlik gibidir. Adalet ise sınaî olana, yapay bir birliğe benzer. Muhakkak ki tabii olan, sınaî olandan daha kadimdir. Sevgi, ikilik hükümlerini kaldırmayı gerektirdiğinden, onun var olmasıyla adalete ihtiyaç kalmaz. Bu bakımdan sevgi, adaletten üstündür.

Müellifimiz, seleflerini takip ederek, sevgiyi tabii ve iradi olmak üzere iki türe ayırmıştır. Birincisi, annenin çocuğuna sevgisi gibidir. İkincisi ise öğrencinin öğretmenine sevgisi gibidir. Devvânî (2020: 192-194) ayrıca sevgiyi çeşitli mertebelere ayırmıştır:

- Allah sevgisi,
- Anne-baba sevgisi,
- Halkın yönetenlere, yönetenlerin de halka karşı sevgisi,
- Arkadaşlar arasındaki sevgi.

Müellifimize göre bu sevgi mertebelerinin her biri kendine uygun yerde tutulmalı, yerleri karıştırılmamalıdır. Zira mertebelerin haklarını korumayı ihlal etmek zulümdür ve fesada yol açar. Dostluk ve sadakate yapılan ihanet, mallara yapılan ihanetten daha fahiştir. O hâlde her biriyle, hakkı olan sevginin gereğince amel edilmelidir. Allah'a sevginin gereği O'na yakın olmayı istemek ve itaat etmektir. Peygamberlere ve din imamlarına sevginin gereği, İslam'ın hükümlerine uymak, onları örnek almak ve onlara saygı göstermektir. Yönetenlere sevginin gereği onlara tabi olmak ve saygı göstermektir. Anne ve babaya sevginin gereği, ikramda bulunmak ve

hizmet etmektir. İnsanların her birine karşı sevginin gereği ise kaynaşmak, rıfk ve şefkat göstermektir.

Bu düşüncelerden hareketle Devvânî (2020: 192)'ye göre, yöneticinin halkına karşı sevgisi, anne-babanın çocuğuna karşı sevgisi gibi olmalıdır. Yönetici halkına şefkat ve merhametle yaklaşarak sevgisini göstermelidir. Halkın yöneticiye sevgisi, çocuğun anne-babasına karşı sevgisi gibi olmalıdır. Halk yöneticiye itaatte ve ihlâsta, ona sevgisini göstermede, akıllı çocukları örnek almalıdır. Hiçbir şekilde açıkça ya da gizlice yöneticiye saygısızlık yapmaya kalkışmamalıdır. İmkân olduğu ölçüde yöneticiye hizmeti vacip bilmelidir. Halkın birbirine karşı sevgisi de kardeşler arasında sevgiye benzemelidir. Kardeşler gibi birbirlerine müşfik ve paylaşımcı olmalıdırlar.

Görüldüğü üzere Devvânî, toplumsal düzenin sağlanmasında ve devlet idaresinde, gerek genel anlamda insanlar arası ilişkilerin gerekse yönetenler ile yönetilenler arasındaki ilişkilerin nasıl olması gerektiğini aile bireyleri arasındaki sevgiye benzeterek açıklamıştır. Ona göre herkes bulunduğu konuma göre, sevgi mertebelerinin gereklerini yerine getirdiğinde toplumda düzen ve adalet sağlanacaktır. Sevgisiz adalet muntazam olmaz. Bu yüzden devlet başkanı mutlaka sevgiye dayanmalı ve öylece adaleti uygulamalıdır.

4. Sonuç

Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâli* adlı eseri, İslâm siyaset ve ahlâk düşüncesi için önemli eserlerden biridir. Devvânî'nin bu eserinde ortaya koyduğu ahlâk düşüncesinin temelinde “İlâhî hilafet” yani “Allah'ın halifesi olma” gayesiyle yaratılan insan vardır. İnsanın bu gayeye ulaşabilmesi ise ahlâk ve siyaset ilmini de içeren amelî hikmet (pratik felsefe) ile mümkün görülmektedir.

Müellifimiz, kendisinden önceki İslam düşünürlerini takip ederek, ahlâk düşüncesini insanın nefsi yapısıyla ilişkili olarak ortaya koymuştur. Ona göre ahlâk ilminin amacı insan nefsinin kötülüklerden arınması ve yetkinliğe ulaşmasıdır. Nefsin yetkinliği ise akıl, arzu ve öfke güçlerinin itidal ve denge üzere olması şeklinde ifade edilmiştir. Nefsin söz konusu güçleri arasındaki ilişkilerden hareketle açıklanan erdemler ve erdemsizlikler konusu Devvânî'nin ahlâk düşüncesinde merkezî bir önemi haizdir. Müellifimiz, seleflerinin izinden giderek, erdemleri hikmet, iffet, şecaat ve adalet olmak üzere dörde ayırmış, her birinin tali erdemlerinden söz etmiştir. Ona göre insanın yetkinliğe ulaşması ve Allah'ın halifeliği gayesine ulaşabilmesi ancak söz konusu erdemleri kazanmakla mümkündür.

Kendisinden önceki İslam ahlâk düşünürlerinin büyük önem verdiği mutluluk konusunu Devvânî, müstakil olarak ele almamıştır. Bununla bir-

likte genel görüşlerinden hareketle müellifimizin ahlâk düşüncesinde dünyevi mutluluk-ebedi mutluluk ayrımını benimsediği söylenebilir. Ona göre yetkinleşmek isteyen bir kimse, geçici, nefsanî, dünyevi arzu ve heveslerden kurtulmalı, itidal üzere yaşayıp erdemleri kazanarak uhrevî ve manevî lezzetlere ulaşma arzusuyla gerçek ve ebedi mutluluğa yönelmelidir.

Devvânî, siyaset düşüncesini, işte böyle bir ahlâk anlayışı üzerine temellendirmiştir. Onun düşüncesinde insanın ebedi mutluluğuna giden yol önce birey, sonra aile ve nihayetinde toplumdan geçmektedir. Zira insan tabiatı icabı medenidir, yani varlığını sürdürebilmesi ve yetkinliğe ulaşabilmesi için diğer insanlarla birlikte, yardımlaşarak yaşamak zorundadır. Topluluk hâlinde yaşamak zorunda olan insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi için ise devlete, siyasete ihtiyaç hâsıl olmaktadır.

Müellifimiz, devlet, siyaset ve yönetici gibi temel konuları ahlâki bir bakış açısıyla değerlendirmiş, her birini erdem bağlamında türlere ayırmıştır. Devvânî'nin siyaset düşüncesinde erdemli devlet, erdemli siyaset ve erdemli yönetici insanların ahlâki yetkinliğe ulaşması ve mutluluğu kazanmasının aracı olarak kabul edilmektedir. Başka bir deyişle insanları mutluluğa ulaştıracak erdemli bir toplum, ancak erdemli bir devlet/siyaset/yönetici sayesinde mümkün görülmektedir.

Devvânî'nin söz konusu değerlendirmelerinde devlet başkanının ahlâki vasıfları ve yönetim tarzı belirleyici olmuştur. İnsanlar arası ilişkileri düzenlemek ve toplumda adaleti sağlamak için her ne kadar kanun, yönetici ve para şeklinde üç vasıtaya ihtiyaç olduğu fikri savunulsa da, kanun ve paranın söz konusu vasıta vazifesini görebilmesi yönetici sayesinde mümkün görülmektedir. Bu bakımdan Devvânî'nin büyük ölçüde yönetici odaklı bir devlet ve siyaset düşüncesi ortaya koyduğu açıkça söylenebilir.

Siyasetle ilgili hemen hemen bütün izahatlarını devlet başkanı çerçevesinde yapan müellifimiz, toplumsal yaşamda uyum, düzen ve dengenin sağlanması ve devletin bekası için oldukça elzem olan adaleti gerçekleştirme vazifesini de ona yüklemiştir. Devlet başkanı bu vazifesini yerine getirebilmek için adaleti önce kendisinde gerçekleştirmelidir. Yani bedenî ve nefsî güç ve organlarını itidal ölçüsünde yönetmeli, ifrat ve tefritten kaçınmalı, nefsinin ıslah etmeli, erdemleri kazanarak güzel ahlâk sahibi olmalıdır. Kendisinde adaleti gerçekleştiren yönetici, daha sonra yakınındakilere ve tüm devlet halkına adaleti uygulamalıdır. Devlet yönetiminde adalet kaidelerine muntazam bir şekilde riayet etmelidir. Bu noktada Devvânî'nin siyaset düşüncesinde yöneticinin güzel ahlâkıyla halka örnek olması gerektiği fikrinin hâkim olduğu söylenebilir. Zira yönetici adaletin gereklerini yerine getirdiğinde, onun adaleti ve iyilikleri halka da sirayet eder, insanlar birbirine zulmetmez, böylece toplumda huzur ve esenlik daim olur.

Devvânî'nin, siyasette yöneticilerin ahlâki sorumluluğunu ortaya ko-

yarken sevgi erdemine büyük önem verdiği görülmektedir. Hatta adaletten bile üstün tutulmuştur. Zira aile benzetmesi üzerinden yapılan izahatlara göre yönetici halkı anne-babanın çocuğunu sevmesi gibi, halk yöneticiyi çocuğun anne-babasını sevmesi gibi ve halktan kimselerin birbirlerini kardeşler gibi sevmesi hâlinde devlette tabii bir birliğin oluşacağı, toplumda düzen ve huzurun hâkim olacağı, insanların mutlu olacağı savunulmuştur. Bu bağlamda Devvânî'nin, kişisel, toplumsal ve siyasi ahlâk arasında bir bağlantı kurduğu söylenebilir.

Netice olarak, Devvânî'nin siyaset ve ahlâka ilişkin görüşlerinde kendisinden önceki İslam düşünürlerini büyük ölçüde takip ettiği ve bu anlamda önemli bir yenilik getirmediği görülmektedir. Bununla birlikte, kelam, tasavvuf ve felsefeyi birleştirme yönündeki genel eklektik tavrını *Ahlâk-ı Celâli*'ye de yansıtan müellifimizin, siyaset ve ahlâk düşüncesini ortaya koyarken seleflerine nispetle dinî mefhumlardan daha fazla istifade ettiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Anay, Harun (1994a), “Devvânî”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 9, İstanbul: TDV Yayınları.
- Anay, Harun (1994b), *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri, Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aristoteles (2014), *Nikomakhos’a Etik*, (Çev: Zeki Özcan), Ankara: Sentez Yayıncılık.
- Devvânî, Celâleddîn (2020), *Ahlâk-ı Celâlî*, (Çev. Ejder Okumuş), 3. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları.
- Fârâbî (1987), *Fusûlü’l-Medenî (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*, (Çev. Hanifi Özcan), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Fârâbî (1993), *Tenbîh ‘Alâ Sebîli’s-Sa’âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)*, (Çev. Hanifi Özcan), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Fârâbî (2013), *Tahsilü’s-Sa’âda (Mutluluğun Kazanılması)*, (Çev. Ahmet Arslan), 3. Baskı, Ankara: Divan Kitap.
- Fârâbî (2015), *El-Medinetü’l Fâzıla (İdeal Devlet)*, (Çev. Ahmet Arslan), 7. Baskı, Ankara: Divan Kitap.
- İbn Miskeveyh (2013), *Tehzîbu’l-Ahlâk (Ahlâk Eğitimi)*, (Çev. Abdulkadir Şener, vd.), 2. Baskı, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- İbn Sînâ (2015), *Mutluluk ve İnsan Nefsinin Cevher Olduğuna İlişkin On Delil (Risâle fi’s-se’âde ve’l-huceci’l-’aşere)*, (Çev. Fatih Toktaş), 2. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kindî (2014), “Risâle fi’l-Hudûd ve’r-Rusûm (Tarifler Üzerine)”, Mahmut Kaya, *Kindî: Felsefî Risâleler*, 3. Baskı içinde (178-189), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kur’an*, Bakara Suresi.
- Kur’an*, Duhân Suresi.
- Kur’an*, En’âm Suresi.
- Kur’an*, Mu’minûn Suresi.
- Kur’an*, Sâd Suresi.
- Kur’an*, Tâhâ Suresi.
- Platon (2018), *Devlet*, (Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz), 35. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sıddıkî, Bahtiyar Hüseyin (2000), “Celâleddîn Devvânî”, (Çev. Kasım Turhan), M. M. Şerif (Ed.), *Klasik İslâm Filozofları ve Düşünceleri*, 3. Baskı içinde (437-443), İstanbul: İnsan Yayınları.
- Tüsî, Nasîrüddîn (2016), *Ahlâk-ı Nâsîrî*, (Çev. Anar Gafarov ve Zaur Şükürov), 3. Baskı, İstanbul: Litera Yayıncılık.

“

Bölüm 20

KADIN GİRİŞİMCİLERE AİT İŞLETMELERİN MARKA TANITIM SÜREÇLERİNDE AMBALAJ TASARIMININ ÖNEMİ¹

Emel BİROL²

¹ Bu çalışma 26 Mayıs 2022 tarihinde İstanbul Gedik Üniversitesi, Kartal Belediyesi tarafından gerçekleştirilen ‘Kadınlar İçin Dijital Girişimcilik Seminerleri’ kapsamında Eğitim Programında ‘Dijital Pazarlamada Ambalaj Tasarımının Önemi’ başlığı ile sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, İstanbul, Türkiye, emel.biröl@gedik.edu.tr ORCID NO 0000-0001-8491-7585

”

GİRİŞ

Günümüzde dijital teknolojilerde yaşanan hızlı gelişimlerden dolayı farklı iş modelleri ortaya çıkmıştır. Özellikle dijital platformlarda üretilen ürünlerin pazarlanması konusunda birçok kadın girişimci kendilerine ait işletmelerin marka kimliklerini yaratmak ve marka değerini arttırmak için birçok düzenleme yapmaktadır. Marka kimliğini meydana getiren marka adı, logo/amblem, slogan gibi unsurlar markanın görsel kimliğini oluşturan ön koşullardır. Ambalaj ise ürünün pazarlanması esnasında tüketiciyle iletişim kuran birincil tanıtım aracıdır ve marka imajını pekiştirme noktasında tüketiciye verilmek istenen mesajın doğru iletilmesinde önemi bir rol oynamaktadır. Bu nedenle ambalaj tasarımı oluşturulurken ambalajın biçim/form, malzeme, görsel, renk ve tipografi gibi görsel kimliğinin tüm unsurları bir pazarlama stratejisi elmanı olarak tek tek ele alınmalıdır. Çalışmanın amacı kadın girişimcilere ait işletmelerin markalarının tanıtımında kullandıkları ambalaj tasarımlarının görsel öğeler açısından incelenmesidir. Çünkü ambalajlar, yapısı ve bu yapının üzerinde bulunan görsel unsurlar bakımından bir marka imgesi oluşturur. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılarak verileri elde etmek üzere literatür taraması yapılmıştır. Kadının girişimcilerin ürettikleri ürünlerin pazarlanmasında kullandıkları ambalaj tasarımları betimleyici araştırma modeli ile incelenmiştir. Çalışmada ambalaj tasarımlarının önemli derecede marka algısına katkı sağladığı tespit edilmiştir.

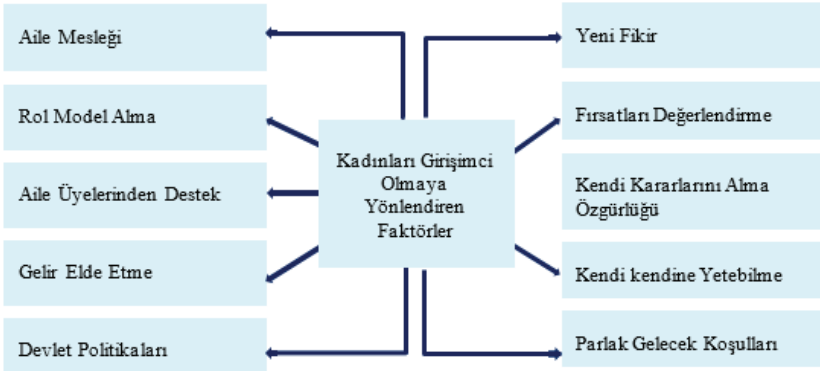
Kadın Girişimciliği

Üretim faktörlerinden biri olan girişimcilik, düşünsel emeğin ekonomik değere dönüşümü olarak tanımlanabilir (Başar, 2005). Bu nedenle girişimcilik faaliyetinde bulunan bireyler mevcut olan ya da olması muhtemel bir fırsatı saptayarak, bu fırsatı motivasyonlarıyla ekonomik bir başarıya dönüştürürler. Girişimcilik oluşumunu sosyo-kültürel etkenler gibi toplumun eril-dişil özelliği de önemli derecede belirler.

Dünyada kadın girişimcilerin 1980’li yıllardan itibaren iş yaşamına katıldıkları ve aile ekonomisine katkı sağlayan kadınların oranında artış görülmüştür (Soysal, 2010). Kadın girişimciliği ile ilgili yapılan bir çalışmada, kadın girişimcilik kavramı “kendi adına bir işletmesi olan ve işletmesi adına tüm riskleri üstlenen, işletmesi ile ilgili planlamalar yaparak elde ettiği kazancı üzerinde söz sahibi olan kadınların faaliyetleri” şeklinde tanımlanmıştır (Ecevit, 1993). Dünyadaki birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de gelişmekte olan ekonomik yapı içerisinde çalışan kadın sayısının artması ihracata yönelik kalkınma payındaki katkısını da önemli derecede etkilemiştir. Özellikle kamu kuruluşları, kadının azimli, kararlı, eğitilmiş ve hırslı yapısından dolayı onları küçük girişimcilğe özendirici faaliyetlerini arttırmıştır. Bu faaliyetler kadınlara bir yandan maddi kazanımlar sağlarken bir yandan da toplumsal hizmet, bağımsızlık ve cinsiyet eşitliğine yönelik fırsatlar sunmuştur. Kadınlar kendi niteliklerine uygun çalışma olanağına erişerek bağımsız ve özerk bir şekilde üretken olmaları girişimcilik olgusuna önem atfetmektedir (Yetim 2002).

Kutunis ve Alparslan (2006), araştırmalarında, girişimciliğin kadınlara daha fazla özerk olabilme fırsatı yarattığını ve beşeri ilişkiler kazandırdığını ve böylelikle girişimci kadınların risk alarak ve inisiyatif kullanarak deneyimlerini verimli kanallara aktarmada beceri sahibi olduklarını tespit etmiştir. Scheiner ve diğerleri (2008) ise kadınların erkeklere göre iş aksatma konusunu ciddiye aldıkları için çalışma hayatlarında daha disiplinli davrandıkları sonucuna ulaşmışlardır. Aydın ve Çam(2016), son yirmi yılda dünyada girişimci kadın sayısının arttığını ve kadınların iş fikirlerini hayata geçirmelerinde hız kazandırdıklarını vurgulamışlardır. Ayrıca kadın girişimcilerin ülke ekonomisi için istihdam yaratma, vergi ödeme, gelişmişlik düzeyini arttırma; aile ekonomisi için de aile refah seviyesini arttırma, nüfus planlamasına katkı sağlama, çocuklarına rol model olma konularında katkı sağladıklarını da ortaya koymuşlardır.

Kadınlar, kendi işini yapma, aile ekonomisine katkıda bulunma, toplumda saygınlık kazanma ve yenilik yaratma gibi nedenlerden dolayı girişimcilik faaliyetlerinde bulduklarını tespit etmiştir (Erdun, 2011). Goyal ve Parkash (2011) ise kadınları girişimciliğe iten faktörleri Şekil 1'deki gibi sıralamıştır.

Şekil 1. Kadınları Girişimci Olmaya Yönlendiren Faktörler (Kaynak: Goyal ve Parkash, 2011)

Günümüzde bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve eğitimli kadın seviyesindeki artış kadınların kendi işlerini kurma girişimlerini de arttırmıştır. Bu nedenle kadınlar hedef kitlelerine ulaşmak, onlarla yakından ilişki kurmak ve marka imajlarını güçlendirmek için pazarlama stratejilerini iyi yönetmeleri gerekir. Pazarlama stratejileri arasında en önemli nokta, markalarının tanıtım süreçlerinde tutundurma faaliyetlerini en iyi şekilde kullanmalarındır. Bir işletmenin kendisini sözlü ya da sözsüz tanıtmaya biçimlerinin tümü tutundurma faaliyetleri içerisine girer. Pazarlama stratejilerinin önemli unsurlarından biri olan tutundurma faaliyetleri, tüketici bilinci oluşturmayı hedefleyerek ürünün satış yerindeki varlığı konusunda uyarıcıdır. Ambalaj tasarımı ise bütün bu faaliyetlerin sadece bir parçasıdır (Becer, 2017).

Pazarlama ve Ambalaj

Pazarlama, üretilen ürünlerin tüketiciye aktarılma sürecinde reklamcılık, ambalaj tasarımı, satış ve ticari faaliyetlerin bütünüdür. Ürünün kalitesini yansıtan, raftaki görünürlüğünü ve kolay tanınabilirliğini sağlayan ambalaj tasarımı, en büyük satış arttırıcı faaliyet olarak bilinir ve pazarlama iletişiminde önemli bir yere sahiptir. Bir iletişim aracı olarak ambalaj, tüketiciye uyarıcı ve ipucu olma konusunda görev üstlenir. Bu nedenle ürünü anlatan, koruyan, kolay kullanılmasını sağlayan ve satış değerini arttıran ambalajın tasarımı bir takım kriterler doğrultusunda biçimlendirilmelidir (Odabaşı, 2002). Günümüzde birçok yeni ürün piyasada yerini almakta ve her ürün belirli bir pazar ömrüne sahip olmaktadır. Bu kadar çok ürünün pazarda yer alması işletme/marka sahiplerinin de ürün sergileme formatlarını değiştirmektedir. Ürün sergileme sürecinde ambalaj, sahip olduğu renk, dil, biçim ve formatı ile ürünü tüketicinin ilgisini çekebilecek somut bir varlık haline dönüştürmelidir. Bu açıdan bakıldığında ambalaj ürüne "ben buradayım" dedirtebilecek bir görsel etkileyiciliğe sahip olmalıdır. Ürünün rafta değil tüketici zihninde yer edinebilmesi ambalajın tasarımıyla mümkündür.

Gündelik yaşam biçimleri ve kültürel gelişmeler ambalaj tasarımını etkileyen en önemli unsurlardır. Tasarımcı, bu unsurlar ile zamanın ruhunu ambalaj tasarımlarına yansıtabilirmeli ve tüketici tarafından anlamlı hale dönüştürülebilmelidir. Çünkü hedef kitle bir ürünü satın alırken onun sadece işlevselliğine değil aynı zamanda taşıdığı biçimsel ve kültürel sembolik anlamına da dikkat etmektedir (Kotler, 2001). Bu haliyle ambalaj içindeki ürünü korumanın dışında büyük bir anlama sahip olup, ürünün tamamlayıcı bir aracı değil, ürünün adeta bir parçası olma önemini taşır (Üçüncü, 2000).

1980'li yıllardan sonra ambalaj konusunun önemi anlaşılmıştır. "Ambalaj fiyatı arttıran ve içindeki ürünün kullanılmasından sonra çöpe atılan bir unsur" olma anlayışından sıyrılmış, içindeki ürünü tanıtarak tüketiciyle iletişim kuran ve markanın kalitesini etkileyerek rekabet avantajı yaratan bir unsur haline dönüşmüştür (Örücü ve Tavşancı, 2001).

Ambalaj ürünün kimliğidir ve pazarlama faaliyetlerinin en önemli unsurudur (Ambrose ve Harris, 2017). Bu nedenle ambalaj tasarımında form, biçim, renk, tipografi ve imge/görsel gibi tasarım unsurlarını, tasarım ilkelerini dikkate alarak bir araya getirmek gerekir (Becer, 2017). Pazarda tüketici ile ilk defa karşılaşacak olan ürünlerin satın alınmasında ambalaj tasarımının tüketici kararını etkileyen, duygusal ve psikolojik açıdan dikkat çekici özellikte olması önemli bir kriterdir. Bu açıdan markalar ambalaj tasarımlarında tüketici için güzel ve özgün bir hikâye ile tüketicide farklı duygular yaratabilir ve tüketicinin ürünü satın alma motivasyonunu arttırarak ürünün yeniden deneyimlenmesini sağlayabilir.

Bir ürün, markanın inovatif ve yenilikçi yaklaşımları ile değer bulur (Du-Puis ve Silva, 2008). Bu nedenle tasarımcıların değişen tüketim ihtiyaçlarını takip ederek yeni değerler üretebilmesi ve bu değerleri tasarımları ile buluşturması hayati önem taşır.

Marka, Ambalaj ve Tüketici, Ambalaj İlişkisi

Marka ve ambalaj ilişkisine bakıldığında ambalaj, markanın bir parçasıdır. Marka bir ürünün ticari isminin olması dışında benzer diğer ürünlerden ayırt edilmesini sağlayan, ürünün hissedilebilen, kavranan simgesidir. Her markanın kendine özgü ayırt edici özellikleri vardır ve tasarımları ile amaçlarını tüketiciye iletirler. Bir marka zaman içinde nasıl büyüyüp gelişim gösteriyorsa ambalaj tasarımının da büyüyüp gelişme gösterdiği bir gerçektir. Bu nedenle de çoğu tüketici için marka ve ambalaj tasarımı birlikte bir bütün olarak algılanır.

Ambalaj, üç boyutlu formu ve üzerindeki görsel iletişim unsurlarıyla markanın imgesidir. Ambalajdaki görsel unsurların sunumu ürünü tanımlar ve markanın bilinir olmasına katkı sağlar. Tüketiciler markanın özelliklerini ve kalitesini ambalajla tanımlar ve marka algısı ambalaj tasarımı ile biçimlenir. Çünkü ambalaj markanın bir çeşit manifestosudur (Becer, 2017). Bu nedenle tasarımcılar marka algısını ambalaj tasarımı ile biçimlendirirken, markanın sahip olduğu değerleri köklü, yerleşik markalar için daha güçlü tasarımla, yeni markalarda ise doğru ve iyi imgelerle görselleştirmeye çalışır. Bu sayede marka süreç içinde tüketici üzerinde bir güven duygusu yaratarak, tüketicinin satın almış olduğu ürene ilişkin olumlu deneyimler oluşturacaktır (Tosun, 2017).

Ambalaj, ürünü koruma, saklama, bilgi verme işlevini yerine getirerek tüketici üzerinde ürün hakkında olumlu etki yaratmakla birlikte markalaşma sürecinin olumlu gelişimine de destek olmaktadır. Keller (2013)'e göre ambalaj, marka ile tüketici arasındaki güçlü bağlardan biridir. Bağlılığı oluşturan duygular, ambalaj üzerinde kullanılan renk, tipografi, imge, illüstrasyon ve görseller aracılığıyla tüketiciye aktarılır. Landra (2011) ise ambalaj tasarımını marka olabilmeyen önemli bir koşulu olduğunu öne sürmüş ve tüketiciyi etkileyebilmek için ürün satış programının bir parçası olarak tanımlamıştır.

Yapılan araştırmalar, işletmelerin yeni ürünlerini tanıtırken kullanacakları ambalajların tasarımları konusunda risk almak istemediklerini, pazarda bulunan diğer işletmelerin benzer ürün ambalajlarında var olan, güncel tasarımları kullanmayı tercih ettiklerini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle bu işletmeler diğer işletmelerin tüketici üzerindeki marka değerini kendi lehlerine kullanarak tüketiciye yakın olmayı hedeflemektedirler. Çünkü pazara yeni çıkan bir ürünün yepyeni bir ambalajla rekabet ortamındaki başarı riski, ambalajlarındaki renk, tipografi, biçim ve görseller ile tüketici üzerinde marka değerini ispatlamış olan ürünlere göre daha düşüktür (İlisulu, 2012).

Günümüzde farklı ihtiyaç ve arzulara sahip olan tüketici kitlesinin ortaya çıkışı, birçok ürün ve hizmetin pazara sürülmesine neden olmuştur. Bu nedenle birçok marka sert ve yoğun satış yöntemlerini ortaya koyarak pazardaki rekabet ortamının büyümesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu durumdan hoşlanmayan tüketiciler ise genellikle çevrelerinin verdikleri sözlü tavsiyelerle alışveriş tercihlerini daha kişisel mesaj kanallarına yönlendirmişlerdir. Ambalaj tasarımı da fiziksel ve bireysel boyutta bir markanın mesajını tüketiciye iletmede güçlü

bir rol üstlenir. Ambalaj tasarımı pazar ortamındaki birçok iletişim kanalından daha etkili bir iletişimle, markanın başarısını pozitif düzeyde artırır.

Ambalaj tasarımı ürünü, benzerlerinden görsel olarak ayırt eden en önemli kanaldır. Satın alma isteğini harekete geçiren tasarım, tüketicuyu doğru yönlendiren ve kafa karıştırıcı olmaktan uzak tüketicinin duygularını etkileyecek şekilde oluşturulmalıdır. Bu nedenle hedef tüketici kitlesinin iyi tanımlanması gerekir. Bu tanımlamayı yapabilmek için tüketicinin yaşı, cinsiyeti, eğitimi, yaşam biçimi ve değer yargılarını ortaya koymak gerekir. Böylelikle tüketimin ana faktörü olan tüketicinin zevk ve beğenisine uygun tasarımlar yaratılarak, tüketici, ürünü kullanmaya eğilimli hale getirilir ve satışın başarıya ulaşması sağlanmış olur (Odabaşı ve Barış, 2019).

Tüketicieye uygun olarak hazırlanacak olan bir ambalajın tasarımı, içinde bulundurduğu ürünün benzersiz özelliklerini vurgulayan, estetik, çekici ve markanın ürettiği ürün yelpazesinde bütünlük oluşturan bir yapıda olmalıdır (Becer, 2017). Bu açıdan ambalajı oluşturan form/biçim ve malzeme, renk, logo/amblem, illüstrasyon/fotoğraf ve tipografi gibi görsel unsurların kullanımının düzenine dikkat etmek önemlidir.

Ambalaj Tasarımını Oluşturan Görsel Unsurlar

Ambalaj tasarımında kullanılan görsel unsurlar ambalaj tasarımının görsel kimliğinin oluşturulmasında önemlidir.

Ambalajın Formu/Biçimi ve Malzemesi: Nesnelere renk, şekil ve kontrastlıktan oluşan üç boyutlu görüntüsünün fiziksel özünü ifade eder. Ambalajın görsel tasarımı kadar yapısal tasarımı da önemlidir. Ambalajın özgün bir biçimi olması akılda kalıcılığı sağlar ve ürünü satın almaya değer hale getirir. Kendine has bir formu olan ambalaj, üzerinde görsel tasarım unsurları olmasa bile ürünü tanıtabilmektedir. Yapısal tasarımda boyutta oldukça önemlidir. Küçük ambalajlar, büyük ambalajlara göre daha değerli hissi verir (Ongun, 2016). Köşeli hatları olan ambalajlar ürünü sert, erkeksi gösterirken oval, yumuşak hatları olan ambalajlar daha kadınsı, duygusal bir etki yaratır.

Ambalaj formunu belirlerken dikkat edilecek bazı noktalar vardır. Ambalaj kolay kavranabilmelidir. Tutulması zor olan bir ambalaj eğer ağır ise tüketicide olumsuz bir izlenim yaratabilmektedir. Görsel tasarım gibi ambalaj formunun da sade ve anlaşılır olması gerekmektedir. Form tüketicinin dikkatini çekmeli, uzaktan da algılanabilmelidir (Ongun, 2016).

Ambalaj tasarımında önemli olan konulardan biri de ürün içeriğine göre ambalaj malzemesinin seçimidir. Özellikle gıda ambalajları için bu çok önemlidir. Gıdaların son kullanım tarihine kadar tazeliğinin korunması gerekir. Cam, plastik, kağıt, alüminyum, ahşap, kumaş vb. birçok ambalaj malzemesi çeşidi vardır. Ambalaj malzemeleri baskıya ve ürünü koruma vasıflarına sahip olmalıdır. Doğru seçilen ambalaj malzemesi hem maliyeti hem de çevresel etkiyi azaltarak tüketiciye fayda sağlamaktadır (Roncarelli ve Ellicot, 2010).

Ambalajda Renk ve Rengin Seçimi: Renk tasarıma en çok duyu katan tasarım ögesidir. Ambalajda fon rengi, metin rengi, logo rengi, kullanılan illüstrasyonların rengi birbirini tamamlamalıdır. Renkler tüketicilerin satın alma kararlarında da etkilidir. Ürünlerin çeşitlerini, tatlarını ifade etmektedirler, Her rengin bir psikolojik etkisi vardır. Ambalaj tasarımında kırmızı renk iştah açıcı olduğundan dolayı fastfood firmaları tarafından tercih edilir (Mc Donald's, KFC, Burger King). Kırmızı renk enerji verici olduğu için gençlere yönelik ürünlerin ambalaj ve logolarında da kullanılır (Levi's, H&M). Mavi dinginlik, huzur verir. Daha çok temizlik ürünlerinin ambalajlarında kullanılır. Yeşil çevreyi, sağlığı temsil eder. Sağlıklı, doğal ürün ambalajlarında kullanılır. Mavi ve yeşil aynı zamanda güven verici etkiye sahip renkler oldukları için bankaların logolarında da sık sık kullanılır (İş Bankası, Halkbank, Garanti Bankası). Sarı neşe veren, dikkat çektiren bir renktir. Turuncu iştah açan bir renktir. Sarı ve turuncu renkler yiyecek ve içecek ambalajlarında sıklıkla kullanılmaktadır (Schweppes, Fanta). Beyaz temizliği, saflığı simgeleyen bir renktir. Mavi gibi beyazda temizlik ürünlerinin ambalajlarında kullanılır. Siyah güçlü ve ağır etkiye sahip bir renktir. Lüks ürünlerin, erkek ürünlerinin ambalajlarında siyah renk kullanılmaktadır. Mor ve pembe renkler daha çok şekerleme, çikolata vb. ambalajlarında kullanılır (Milka, Alpella). Gümüş ve altın rengi lüks ürünlerin ambalajlarında kullanılmaktadır (Güzeloğlu, 2006).

Ambalajda İllüstrasyon ve Fotoğraf Kullanımı: Ambalaj üzerindeki fotoğraf ve illüstrasyonlar ürün hakkında bilgi vermek amacıyla kullanılır. Ambalaja hareketlilik kazandırır. Aynı zamanda tüketiciyi cezbetmeye yarar. Görseller yalnızca ürünün ne olduğunu anlatmakla kalmayıp ürünün hazırlanışını da anlatan illüstrasyonlar ambalajlarda kullanılır (Gürkan ve İlhan, 2018). Tasarımını yapacağı ambalaj için illüstrasyon mu yoksa fotoğraf mı kullanılacağını tasarımcı belirlemektedir (Güzeloğlu, 2006). Kullanılacak olan görsellerin kullanılan fontlar gibi açık ve anlaşılır olması akılda kalıcıdır ve tüketicinin kararlarını etkiler. Kullanılacak fotoğraflarında abartısız olmalı ve vermek istediği mesajı doğrudan vermelidir. Piktogramların kolay algılanabilir ve basit olması oldukça önemlidir.

Ambalajda Tipografi Kullanımı: Ambalaj üzerindeki marka ve ürün adı, tipi, içeriği, güvenlik uyarıları, firma bilgileri vb. iletiler tüketiciye tipografi ile aktarıldığından, tipografik unsurlar ambalaj tasarımının en önemli unsurlarıdır. Tipografi ürünü görsel ve sözel olarak ifade ettiği için marka kimliği yaratma konusunda da önem taşır.

Günümüzde Garamond, Baskerville, Bodoni gibi yazı tipleri okunaklılıkları nedeniyle ambalaj tasarımında tercih edilen yazı karakterleridir. Tipografi seçimi yapılırken serifsiz yazıların modern, enerjik, genç ve güncel; serifli yazıların ise klasik, geleneksel bir algı yarattığı göz önünde bulundurulması gerekir (Becer, 2017).

Ambalajın boyutu ve sözel bilgilerin miktarı yazı karakteri seçimini belirleyen kriterlerden biridir. Bu şekilde yapılan bir yazılı tasarım ambalajın reklam

yapma ve bilgi verme işlevini ön plana çıkartır (Ambrose ve Harris, 2017). Tasarımda kullanılan tipografinin yaratıcı, orjinal ve doğru olması şeffaf bir iletişim biçimini oluşturur.

Logo/Amblem (Marka Kimliği) Tasarımı: Ambalaj üzerinde marka kimliği, tüketicinin ürünü seçme ve tanımlama sürecinde birincil görevli unsurdur (Uçar,2019). Marka kimliğinde logo/amblem, markayı temsil eden fikrin ve mesajın görsel ya da tipografi aracılığıyla sembolize edildiği marka bileşenidir. Keller (2013) göre logo/amblem çok uzun olan marka isimlerini kısaltarak marka bilinirliğini arttıran bir unsurdur. Logo/amblem genellikle ambalajın ön yüzeyinde yer alarak marka ve ürünü görsel bir varlığa dönüştürür. Bu nedenle tasarımcı logo/amblemi görsel açıdan dikkat çekici bir hale getirmelidir. Bunun için tasarımcı logo/amblemi dikkat çekici hale getirmek için gofre, varak yaldız, metalik renk ve vernik gibi efektlerden yararlanabilir.

YÖNTEM

Çalışmada, kadın girişimcilere ait işletmelerin markalarının tanıtımında kullandıkları ambalaj tasarımları nitel araştırma yöntemleri içerisinde kullanılan betimsel tarama modeli ile incelenmiştir. Veriler, yazı ve görsellerin taranması ile toplanarak, var olduğu şekilde betimlenmiştir.

Nitel araştırma, olayların doğal ortamında ve sosyal gerçeklikte ele alınarak derinlemesine incelemenin esas olduğu bir araştırma yöntemidir (Hatch, 2002; Merriam ve Grenier, 2019). Betimsel tarama modeli ise araştırma sonucu toplanan verilerin düzenlenerek yorumlanmasıdır (Baltacı, 2019).

Çalışmanın evrenini, kadın girişimcilere ait işletmelerin marka bilinirliklerinin görsel ifade biçimi olan ambalajlar oluşturmaktadır. Çalışmanın örnekleme için amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, evrenden seçilen örneklemin içindeki amaca en uygun olan alt grubun seçilmesidir (Yıldırım ve Şimşek 2013). Bu nedenle çalışmanın örneklemini dijital platformda ulusal tanınırlığa sahip, Türkiye'nin başarılı kadın girişimcilerine ait işletmelerin markalarının tanıtımında kullandıkları ambalaj tasarımları oluşturmuştur.

Çalışma kapsamında, dijital ortamda ulusal tanınırlığa sahip olan kadın girişimci markaların ambalaj tasarımlarında kullanılan görsel unsurlar, marka algısına katkı sağlamakta mıdır? Sorusuna yanıt aranacaktır.

BULGULAR

Çalışma kapsamında, ulusal tanınırlığa sahip ve dijital platformda yer alan 6 kadın girişimci markanın ambalaj tasarımları seçilmiştir. Bu bölümde, araştırma sorusuna bağlı kalarak “Ceremony, BigChefs Gastro, Gülsha, Nermin Hanım Zeytinliği, Coffeccionado, Jungle Kvass” markalarına ait ambalajların görsel unsurlar açısından incelenmesi yapılmıştır.

Tablo 1. *Örnekleme Oluşturan Kadın Girişimci Markalar*

Firma Adı	Kurucusu	Sektör
Ceremony	İrem Yargıcı	Ev, dekorasyon ürünleri
BigChefs Gastro	Gamze Cizreli	Gıda
Gülsha,	Gülşah Gürkan	Kozmetik/Kişisel Bakım
Nermin Hanım Zeytinliği	Nermin Gelbal Gökdoğan,	Gıda
Coffeicionado	Özge Özer	Gıda
Jungle Kvass	Burcu Saraçoğlu	Gıda

Ceremony Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

a) Dış Ambalaj**b) İç Ambalaj**

Şekil 1. *Ceremony Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-1)*

Logo, bir markanın kurum kimliğini ifade eden ön koşuldur. “Ceremony” markası logosu tırnaksız (sans serif) bir yazı tipinden oluşmaktadır. Ürünün dış ambalajında su yeşili ve beyaz renk hâkimdir. Marka, logosunu ambalaj tasarımının ön yüzüne yerleştirmiş ve ambalajın su yeşili rengi olan kısımlarını destekler nitelikte logosuyla kontrast etki yaratmıştır. Logonun görsel hiyerarşi olarak ölçüsü de okunurluğu açısından yeterli olmuş ve algılanabilirliği arttırmıştır. Ambalajın üzerinde ürün hakkında bilgi veren yazılar tipografi açısından logo ile uyumlu kullanılmıştır. Böylelikle tipografik yönden tasarım sade, minimal düzeyde tutulmuş ve karmaşıklıktan kaçınılmıştır. Ambalaj üzerindeki tipografik düzenleme ise logonun vurgusunu arttırarak markayı ön plana çıkartmıştır. Gerek ürünün dış ambalajı gerekse iç ambalajında tipografik düzenin okunurluk açısından yerleşimi, tasarımın yön, denge ve yalınlık açısından başarılı ve doğru olmasını sağlamıştır. Dış ve iç ambalaj tasarımında beyaz renkte olan logo temizliği, saflığı, masumiyeti ve devamlılığı vurgulamaktadır. Dış ambalajda kısmen, iç ambalajda ise bütünüyle kullanılan su yeşili rengi huzur, güven ve doğallığın mesajını vermiştir. Bunun yanı sıra ambalaj tasarımında kullanılan bu iki renk verdiği mesajlarla firmanın özellikleri

olarak da algılanmaktadır. Markanın ambalaj tasarımının sade, anlaşılır ve minimal olması, ambalaj renginin pastel tonlarda seçilmesi, huzur, sadelik ve doğallık arayan tüketiciyi olumlu anlamda güdülemektedir.

BigChefs Gastro Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

Şekil 2. BigChefs Gastro Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-2)

BigChefs Gastro ürün ambalajı, ürünü daha ön planda tutmak ve tazeliği ortaya koymak adına tasarımında siyah rengi tercih etmiştir. Marka bu şekilde tüketicinin dikkatini ürüne rahatlıkla çekmeyi hedeflemiştir. Tasarımda daire formu ele alınarak mükemmelliğin, evrenselliğin ve potansiyel gücün mesajı verilmiştir. Çünkü tasarımlarda dairesel formlar başlangıcı ve sonu olmadığı için zamansızlığı; aşağısı ve yukarısı olmadığı için de mekânsızlığın sembolü olarak ifade edilir. Bu ifadeler potansiyel gücün ve mükemmelliğin karşılığı olarak markanın ürün ambalajında yer almıştır. Daire formu içindeki tasarım, simetrik bir planda kurgulanarak, tasarım karmaşıklıktan uzak tutulmuş, tasarım üzerinde soldan sağa; yukarıdan aşağıya doğru tüketicinin algısı yönlendirilmiştir. Böylelikle ambalaj üzerindeki her bir görsel unsurun tek tek dikkat çekmesi sağlanmıştır. Majiskül harf yapısına sahip firma logosu, hemen altında “şimdi şef sensin” marka sloganı ortadan bloklanmış biçimde daire formunun iç sol kısmına; ürün ismi, ürün sloganı ve ürün bilgilerinin punto büyüklükleri hiyerarşik bir düzende ölçülendirilerek, sola dayalı sağa serbest blok biçimiyle daire formunun iç sağ kısmına yerleştirilmiştir. Siyah zeminli daire formu içindeki tipografik bilgilerin beyaz renkle verilmesi yerleşimde dengeli bir bütünlük sağlamıştır. Kırmızı renkle yazılan “Gastro” markanın yaptığı işin niteliğini vurgulamaktadır. Logonun siyah zemine beyaz ve kırmızı renkleriyle yerleşimi, firmanın istikrarına, dinamikliğine, çekiciliğine bir atıf şeklinde adlandırılabilir. Ambalaj üzerinde ürün görselinin yönü ve dörtte bir orandaki boyutu tüketiciyi etkilemek için yerleştirilmiştir. Marka ürününün gıda olmasından dolayı tasarımın ürünün görülebilecek şekilde oluşturulması, tüketiciye sağlık ve tazelik konusunda güven vermeyi hedeflemesindedir.

Gülsha Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

Şekil 3. Gülsha Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-3)

Pembe renge sahip zemin üzerinde kullanılan “gülsha” logosu, ambalaj tasarımının üst kısmına ortadan bloklanarak bütünü destekleyici şekilde yerleştirilmiştir. Logo tırnaksız (sans serif) yazı tipi ile tasarıma samimi, içten bir etki katmıştır. Dış ve iç ambalaj üzerinde marka ve ürün hakkında bilgi veren yazılar logonun vurgusunu arttıracak biçimde ortadan bloklu olarak yön ve denge konusunda tasarımı desteklemiştir. İç ve dış ambalajda bütün görsel unsurlar tasarımın bütünlüğünü korumak için birebir aynı biçimde ambalaj tasarım yüzeyine yerleştirilmiştir. Ambalajda ürün içeriğini anlatan modern stildeki italik yazılarla tüketiciye estetiklik, güzellik ve modernlik ile ilgili gönderim yapılmıştır. Tasarımda tipografik unsurların siyah renkle verilmesi; güç, prestij ve saygınlığa vurgu göstermektedir. İç ve dış ambalajın sahip olduğu pembe renk ise ürünün marka olmasını sağlayan “Rosa damascena” güllerinin rengi ile belirlenmiştir ve dürüstlüğü, doğallığı ve kaliteyi vurgulamaktadır. İç ve dış ambalajın merkezinde yer alan kadın sembolü ise tasarımın görsel anlamda bütünleyiciliğini sağlayan unsur olmuştur. Böylece tüketicinin dikkatini tekrar ürünün özelliklerine yönlendirmeyi sağlamıştır. İç ve dış ambalaj tasarımının üzerindeki tüm görsel unsurlar ve tipografi hedef kitlenin algılamasını kolaylaştıracak şekilde tasarım yüzeyinde anlaşılır bir biçimde dizayn edilmiştir.

Nermin Hanım Zeytinliği Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

a). İç Ambalaj

b) Dış Ambalaj

Şekil 4. Nermin Hanım Zeytinliği Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-4)

“Nermin Hanım Zeytinliği” ismini Edremit bölgesinde kendi bahçesindeki zeytin ağaçlarından zeytinyağı üreten üreticisinin isminden almıştır ve sloganı da zeytin ağacının sağlığa katkısından dolayı “İçinde mucize var” olarak belirlenmiştir. Dış ambalajın bütününde yeşil, beyaz ve turuncu renkler hâkimken iç ambalajda yeşil ve siyah renklerden zeytine olan etki hissedilmektedir. Yeşil renkle; doğallığa, sağlığa, siyah renkle; güç, prestij ve saygınlığa, turuncu renkle; sıcaklığa, samimiyete, kutsallığa ve beyaz renkle; temizliğe, saflığa, devamlılığa gönderme yapılmıştır. “Nermin Hanım Zeytinliği” logosu dış ambalaj tasarımının üst kısmına ortadan bloklanarak yerleştirilmesi, tüketicinin dikkatini ürüne rahatlıkla çekmek için yapılmıştır. Dış ve iç ambalajda kullanılan tırnaksız (sans serif) yazı tipi ile tasarıma samimi, içten bir etki katmıştır. Dış ambalajın yeşil zemin üzerindeki tipografik bilgiler, beyaz renkle desteklenerek tasarımda dengeli bir bütünlük sağlamıştır. Böylelikle yeşil, beyaz ve turuncu renklerle oluşturulan tasarımla firmanın doğallığına, dinamikliğine ve çekiciliğine atıf yapılmıştır. Dış ambalaj üzerinde logo, ürün hakkında bilgi veren yazılar ve slogan markanın vurgusunu arttıracak biçimde ortadan bloklu olarak yön ve denge konusunda tasarımı desteklemiştir. İç ambalajda zeytin dallarından oluşan vektörel görsellik, ürünün doğallığını göstermek için tasarımın belirli bir kısmında desen olarak kullanılmıştır. Bu desen üzerindeki logo ve metinler okunabilir ve anlaşılabilir şekilde sarı renkle ifade edilmiştir. Sarı renk ürünün niteliğine vurgu yaparken, tasarımda şekil-zemin uyumunu desteklemiştir. Dış ambalajda kullanılan yazılar arasında font ve biçim açısından uyum sağlanmış ve minimal bir tasarım etkisi yaratmıştır. İç ambalajın tasarımında yer alan tipografik bilgilerin karşıtlığı ve yerleşimi dengeli bir unsur olarak göze çarpmaktadır.

Jungle Kvass Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

Şekil 5. *Jungle Kvass Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-5)*

Jungle Kvass markasına ait ürünün ambalaj şekli, içerisindeki ürünü koruyup, temiz ve tüketici tarafından fark edilebilir şekilde tasarlanmıştır. Ambalaj üzerindeki koruma bandı ürünün güvenli bir şekilde korunduğunu göstermektedir. Ambalaj üzerindeki besin tablosu ve ambalajın şeffaflığı ürün hakkında tüketiciye bilgi vermektedir. Ambalajın yüzeyinde kullanılan “Kvass” ürün ismi majiskül ve sans serif yazı karakteri ile koyu zeminde beyaz renk ile vurgulanmıştır. Majiskül harfler ürünün sağlam duruşunu, güçlülüğünü simgelerken; beyaz renk ise ürünün temizliğini, devamlılığını ve saflığını göstermektedir. Fermente ürünlerde organik olma konusunda iddialı olan Jungle Kvass markası ürün ambalaj rengini de fermente edilen ürünlerin renginden esinlenerek oluşturmuştur. Ambalaj üzerindeki görsel ve tipografik unsurlar dengeli bir biçimde tasarım yüzeyine yerleştirilerek tasarımda bütünlük kurulmuştur. Özellikle koyu alanlarda beyaz; beyaz alanlarda ise koyu renk kullanımı gözü yormayarak, tipografik unsurların okunuşunu kolaylaştırmıştır. Ambalaj üzerinde ürünün üretildiği simge, tasarıma küçük bir diogonal açı ile yerleştirilerek yön konusunda gözün algısını desteklemektedir. Ambalaj tasarımında kullanılan tipografilerin puntoları tasarımın yerine göre değişiklik göstermiştir. Ürün isminin büyük puntoda kullanımı algılanmasını kolaylaştırarak, tasarım hiyerarşisine de uymuştur. Bunun yanı sıra ambalajda standart bir bloklama biçimi kullanılmamıştır fakat tasarımın genelinde boşluklar doğru kullanıldığı için tipografi, görsel dağınıklığın önüne geçilmiştir.

Coffeccionado Markasına Ait Ürün Ambalajının İncelenmesi

Şekil 6. *Coffeccionado Markasına Ait Ürün Ambalaj Tasarımı (URL-6)*

Coffeccionado markası, filtre kahveye çözüm sunan bir filtreleme metodu ile pazarlama alanına özgün ve kullanılabilir bir yaklaşım sunmuştur. Bu misyonunu vurgulamak için ambalaj tasarımında kullanılan görsel, tasarımın bütünlüğü anlamında diğer görsel unsurlardan daha büyük ölçülendirilerek tüketiciyi bilgilendirmesi sağlanmıştır. İkinci planda dikkat çeken markanın logosu tipografik olarak italik yazı tipi ile estetikliği vurgulamıştır. Logonun, dikdörtgen içinde kahve fincanı çizimi ile birlikte kullanımı markayı ön plana çıkarmak için yapılan bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Tasarımda kırmızı; enerjinin, çekiciliğin göstergesi olarak kullanılırken siyah renk; prestijin, gücün simgesi olarak kullanılmıştır. Kullanılan renkler ürün içeriğini yansıtmıştır. Ambalaj tasarımında ürün hakkında bilgi veren yazılar tipografi açısından belirli, kısmi bir özgünlük yakalayabilmiştir. Yazıların stilleri birbirleriyle ve ürünün kendisine uygun formda kullanılmıştır. Tasarımda “decaf” ve “brasil” ifadelerinin olduğu görseller boşluk alanları ile doğru kullanılmamıştır. Fakat diğer yazılı ve görsel unsurların birbirleriyle uyumu bu durumun önüne geçerek karmaşıklığı önlemiştir. Ambalajdaki yazıların punto değerleri tasarım hiyerarşisine uygun olarak kullanılmış ve ürünün tüketici tarafından okunurluğunu olumlu yönde etkilemiştir. Ambalaj formu ürünün kullanımını kolaylaştıran sade bir konstrüksiyonla yapılandırılmıştır. Ambalaj tasarımında kullanılan görsel ve tipografik unsurlar birbirleriyle uyumlu olarak kullanılmış ve tasarımda bütünlüğü sağlamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ambalaj tasarımı, bir ürünün görünürlüğünü arttıran ve onun benzerlerinden ayırt edilmesini sağlayan en önemli iletişim araçlarından biridir. Bu nedenle gerek tasarımcı, gerek de pazarlamacı gibi farklı mesleklerin kolektif birlikteliğini gerektiren alanlardan biri olma özelliğini taşımakta-

dır. Girişimci kadınları ürettikleri ürünleri pazarlayabilmeleri konusunda ambalaj tasarımına daha büyük bir önem vermeleri gerekmektedir. Çalışmada ürünlerinin pazarlanması konusunda atılım yapan girişimci kadınların tüketiciler için ambalaj tasarımlarında daha stratejik çalışmalar yaptığı tespit edilmiştir. Tüketiciyi esas alan, onun yaşına, davranış biçimlerine göre tasarlanan ambalajların, marka güvenilirliği konusunda öne çıktıkları sonucuna varılmıştır.

Ambalaj tasarımında kullanılan renk, logo/amblem, illüstrasyon/fotoğraf ve tipografi gibi görsel unsurların tanıtılan ürünün niteliğine uygun olarak seçilmesi ve belirli tasarım ilkelerine göre tasarım yüzeyinde bir araya getirilmesi gerekmektedir. Tasarımda tipografi ve görsellerin sadece kurallara uygun yerleştirilmesi yeterli değildir ayrıca tipografi ve görsel unsurların her birinin kendi içerisinde ve birbirleriyle uyumu gerekli ve önemlidir. Böylelikle ambalaj tüketici tarafından daha çabuk fark edilip tüketicinin satın alma kararını da etkileyecektir.

Çalışma kapsamında ulusal tanınırlığa sahip ve dijital platformda yer alan 6 kadın girişimci markanın ambalaj tasarımları seçilmiş ve “Ceremony, BigChefs Gastro, Gülsha, Nermin Hanım Zeytinliği, Coffeccionado, Jungle Kvass” markalarına ait ambalajlar, görsel unsurları açısından ele alınmıştır. Sonuç olarak ele alınan markaların ambalaj tasarımları, renk, logo/amblem, illüstrasyon/fotoğraf ve tipografi gibi görsel unsurlar açısından incelendiğinde tüketicinin algısını etkileyecek biçimde anlaşılır, yol gösterici, bilgilendirici biçimde tasarlandıkları tespit edilmiştir. Çalışmada betimsel analizi yapılan her bir markanın ambalajlarında, kullanılan görseller tasarım yüzeyine dengeli bir şekilde yerleştirilmiş, karmaşıklığa sebep olacak fazla görsel unsur kullanımından kaçınılmıştır. Bu durum tüketicinin güven duygusunun pekişmesini sağlamıştır. Markaların ambalajlarında kullandıkları renkler, tüketicinin üzerinde yaratacağı psikolojik etkiler göz önünde tutularak seçilmiş ve etkin bir biçimde tasarımda vurgulanmıştır.

Tüketicinin büyük çoğunluğu ürünü, ambalaj tasarımı sayesinde tanımaktadır. Çalışmada kadın girişimci markalarına ait ambalajlar, görsel unsurları açısından incelendiğinde özellikle kozmetik/kişisel bakım kategorisinde “Gülsha” markası ile ev, dekorasyon ürünleri kategorisinde “Ceremony” markasının yalınlık ve minimal tasarım olma yönünden diğer markalara oranla daha uygun biçimde dizayn edildiği söylenebilir. Gıda kategorisinde ele alınan tüm markaların ambalaj tasarımında ise görsel unsurların daha çok vurgu yapabilmek adına görsel alanların varlığını ikinci planda tuttukları gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak çalışma kapsamında ele alınan marka ambalajlarının ürün odaklı yerel ve kültürel özellikler taşıdıkları, doğaya, özgünlüğe, gü-

vene referans veren, kurumsal misyonlarına vurgu yapan tipografi, renk, illüstrasyon/fotoğraf gibi görsel unsurlar kullandıkları ortaya konulmuştur. Böylelikle markaların kuruluş amacına veya kurucularına referans veren görsel unsurlar taşıyarak görünürlüklerini ve samimi çabalarını, ambalaj tasarımlarıyla hedef kitleye sundukları tespit edilmiştir. Ayrıca markaların ambalajlarında kimliklerinin logo ile güçlü şekilde temsil edildiği saptanmıştır.

Yapılan çalışma göstermiştir ki ürünlerin kimliği için ambalaj tasarımı gereklidir ve ambalaj tasarımında özenli davranılarak markanın kimliğini yansıtan doğru renk, tipografi, illüstrasyon/fotoğraf gibi görsel unsurlar tasarıma uygulanmalı ve bu görsel unsurlar içeriğe göre etkin ve işlevsel tasarlanmalıdır. Ayrıca markalar, kuruluş misyonlarına uygun olarak tüketicinin değer verdiği olguları, kültürel referansları ambalaj tasarımına yansıtabilmelidir. Bu şekilde ambalaj tasarımlarına sahip markaların alışverişte önemli bir pay edineceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ambrose, G., Harris, P. (2017) *Grafik Tasarımın Temelleri*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Aydın, D., & Çam, M.S. (2016). Bilgi Toplumu Dönüşümünde Türkiye’de Kadın Olmak. *Dumlupınar University Journal of Social Science*, Özel Sayı, 224-247.
- Baltacı, A. (2019). Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388
- Başar, M., Tosunoğlu, B.T., Ürper, Y. (2005). *Girişimcilik ve Girişimcinin Özellikleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Becer, E. (2017). *Ambalaj Tasarımı*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Dupuis, S., Silva, J. (2008). *Packaging Design Workbook*. Beverly: Rockport Publishers.
- Ecevit, Y. (1993). Kadın Girişimciliğin Yaygınlaşmasına Yönelik Bir Model Önerisi, Kadın Girişimciliğe Özendirme ve Destekleme Paneli Bildiriler ve Tartışmalar. *Devlet Bakanlığı Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü Eğitim Serisi*, 74(1), 15-34.
- Erdun, Ş. (2011). Girişimci Kadın ve Erkeklerin Başarı Algısındaki Farklılıklar: Küçük Ölçekli İşletmelerde Bursa İli Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Goyal, M., Parkash, J. (2011). Women Entrepreneurship in India-problems and Prospects. *International Journal of Multidisciplinary Research*, 1(5), 195-207.
- Gürkan, N., İlhan, Y. (2018). İllüstratif Marka Tasarımında Güncel Uygulamalar. *International Journal of Interdisciplinary and Intercultural Art*. 3 (4), 129-141.
- Güzeloğlu, C. (2006). Çocuklara Yönelik Ambalaj Tasarımlarının Görsel İletişim Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Hatch, J. A. (2002). *Doing qualitative research in education settings*. Suny Press.
- İlisulu, T.İ. (2012). Gıda Ambalajı Tasarımlarında Marka ve Esinlenme. *Sanat Dergisi*, 0(21), 125-132.
- Keller K.L. (2013). *Strategic Brand Management Global Edition*. United States of America: Person Prentice Hall.
- Kotler, P. (2001). *Marketing Management: The Millennium Edition*. United States of America: Person Prentice Hall.
- Odabaşı, Y., Oyman M. (2002). *Pazarlama İletişimi Yönetimi*. İstanbul: Media-Cat Kitapları.
- Odabaşı, Y., Gülfidan, B. (2019). *Tüketici Davranışı*. İstanbul: MediaCat Kitapları.
- Ongun, L.G. (2016). Organik Ürün Ambalajlarının Tasarımına Yönelik Tüketici Görüşleri (Form- Renk- İşlevsellik). Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

- Örücü, E., Tavşancı, S. (2001). Gıda Ürünlerinde Tüketicinin Satın Alma Eğilimi Etkileyen Faktörler ve Ambalajlama. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, (3), 1-13.
- Özen Kutanis, R., Alpaslan, S. (2006). Girişimci ve Yönetici Kadınların Profilleri Farklı mıdır? *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(2), 139-153.
- Robin, L. (2011). *Graphic Design Solutions*. Boston: Green Edition.
- Roncarelli, S., Ellicot, C. (2010). *Packaging Essential: 100 Design Principles for Creating Packages (Design Essentials)*. United States of America: Rockport Publisher.
- Scheiner, C., Laspita, S., Brem, A., Chlosta, S. (2008). Founding Intentions: A Gender Perspective. *Journal of Asia Entrepreneurship and Sustainability*, 4(4), 15-36.
- Soysal, A. (2010). Türkiye’de Kadın Girişimciler: Engeller ve Fırsatlar Bağlamında Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(1), 83-114.
- Tosun, N.B. (2017). *Marka Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Uçar, T. F. (2019). *Görsel İletişim ve Grafik Tasarım*. İstanbul: İnkilap Kitapevi
- Üçüncü, M. (2000). *Gıdaların Ambalajlanması*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Yetim, N. (2012). Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği. *Ege Üniversitesi Ege Akademik Bakış, Ekonomi, İşletme, Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Bilimi Dergisi*, 2(2), 79-92.
- Yıldırım A., Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- (URL-1) Ceremony Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 05.04.2022) https://ceremony.com.tr/tr/mumkoleksiyonu?gelid=Cj0KCQjwpCVBhCFARIsAGMxhAeo3Is6pHBmkPsfSRVVstY400od_9MOKIRT73D-IY6kh_H1TV51YaAhE6EALw_wcB
- (URL-2) Bigchefs / Bigchefs Gastro Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 06.04.2022) https://www.istegelsin.com/urun/bigchefs-chicken-fingers-700-g_BIG3-AD
- (URL-3) Gülsha Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 06.04.2022) <https://store.gulsha.com.tr/urun/gul-ozlu-genclik-kremi>
- (URL-4) Nermin Hanım Zeytinliği Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 07.04.2022) <https://www.nerminhanim.com/erken-hasat-soguk-sizma-zeytinyagi-1lt-kutulu>
- (URL-5) Jungle Kvass Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 07.04.2022) <https://www.instagram.com/p/CREMVI7DLSc/>
- (URL-6) Coffeccionado Ürün Ambalajı (Erişim Tarihi 08.04.2022) <https://www.instagram.com/coffeccionadonet/>

“

Bölüm 21

MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

Mehmet Ozan KARAHAN¹

¹ Öğr. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, Eşme Meslek Yüksekokulu, Lojistik bölümü, mozan.karahan@usak.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-7287-5904

”

GİRİŞ

Günümüzde, AI teknolojisi Google haritaları ile rota tayini, Uber ve Lyft tarafından yapılan yolculukların fiyat tahmini, arkadaş etiketi ile Facebook'ta öneriler, e-postadaki spam filtreleri, çevrim içi alışveriş için öneriler ve hatta kanser tespiti gibi hayatımızı kolaylaştıran birçok alanda kullanılmaktadır (Soni, 2019: 2). AI işletmeler tarafından pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi, marka yönetimi ve CRM uygulamalarında da yaygınlaşmaktadır. Yaklaşık olarak 4 milyar internet kullanıcısının olduğu dünyada AI teknolojisinin görmezden gelmek neredeyse imkânsızdır. AI uygulamalarıyla hedef tüketicilerin sürekli olarak bir sonraki adımlarının takip edilmesi, satın alma kararlarının irdelenmesi ve bu doğrultuda uygun ürünlerin öngörülerek sunulması işletmelere etkin, verimli ve karlı satışlar kazandıracaktır (Yeğin, 2020: 490).

Bilgi teknolojilerinin hızlı bir şekilde gelişmesi ile birlikte birçok alanda olduğu gibi pazarlama alanında da yenilikçi akımlar ve yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 1990'lı yıllardan önce, birçok işletmenin ana endişesi müşterilerle ticari ilişki geliştirmek iken, etkili satış promosyonları bu endişeye cevap veren ana unsur olarak kullanılmaktaydı. 1990'dan sonra ise, işletmelerin odak noktası müşterilerle uzun dönemli ilişki kurmak, sadık müşteri kitlesi oluşturmak ve yaşam boyu müşteri değerini artırmak olarak belirlenmiştir. Bu ihtiyaca cevap vermeye çalışan müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM), müşterilerle daha güçlü bir ilişki geliştirmek amacıyla haklarında daha fazla bilgi edinmeyi sağlayan bir süreç veya metodolojidir. Potansiyel müşterileri belirlemek ve mevcut müşterilerin istek ve ihtiyaçlarını kavrayabilmek için rafine bilgiyi sürekli kullanan iş süreci ve bilgi teknolojilerinin kombinasyonu olarak ifade edilmektedir (Farquad vd., 2014: 31). CRM bağlamında kuruluşların iş yaklaşımı, büyük hacimli müşteri verilerinin etkili ve yüksek doğruluk payıyla analiz edilmesini kapsamaktadır (Nguyen vd., 2014: 42). Bununla birlikte, büyük hacimli verilerin insan çabası ile yönetilmesi ve uygun maliyetli bir şekilde analiz edilmesi oldukça zordur. Bu noktada, organizasyonların yapay zeka (AI) ile entegre CRM sistemi kullanımı büyük hacimli verilerin analizini mümkün kılarken; daha kolay, hızlı ve aynı zamanda da uygun maliyetli bir yol olarak benimsenmiştir (Stone vd., 2020: 184).

AI ile entegre CRM sisteminde müşterilere uygun kişiselleştirilmiş ürün içeriği sunma, 7/24 müşteri hizmeti ve satış desteği sağlama, satış hedeflerine ulaşmada aracı olma, CRM sistemindeki rutin görevlerin otomasyonlarının sağlanması gibi işlevler işletmelerin stratejik hedeflerini yakalamalarına katkıda bulunmaktadır İqbal (2021: 18). Her e-ticaret şirketinin CRM sistemi içerisindeki temel amaçlarından birisi, müşterilerine en iyi müşteri deneyimini yaşatmaktır. Ürünlerin kataloglama aşamasından başlayarak tasarlanması ve doğru müşteri grubuyla buluşturulması AI

tabanlı CRM sayesinde daha fazla mümkün hale gelmektedir (Sota vd., 2018: 281). AI ve veri analitiği uzmanları daha yüksek satışlar yapmak için satış trendlerinin takip edilmesi, üretim ve stok durumunun kontrol edilmesi, satış kanallarının düzenlenmesi ve rasyonel olarak satış tahmininde bulunabilmek için CRM sistemi içerisinde AI uygulamalarını kullanmaktadır (Dirican, 2015: 570). Müşteri memnuniyetinin sağlanabilmesi için müşterilerin ihtiyaç ve gereksinimlerinin zamana ve duruma göre nasıl ele alınacağı, zenginleştirilmiş ürün seçeneklerinin kimlere sunulması gerektiği, operasyonel CRM sürecinde şikâyet ve öneri takiplerinin hangi AI teknolojisi unsurlarıyla gerçekleştirileceği gibi soruların karşılığı AI destekli CRM sisteminin müşteri hizmetleri sürecinde cevaplanmaktadır (Saura vd., 2021:162) . AI ile entegre CRM sisteminde müşterilere uygun kişiselleştirilmiş ürün içeriği sunma, 7/24 müşteri hizmeti ve satış desteği sağlama, satış hedeflerine ulaşmada aracı olma, CRM sistemindeki rutin görevlerin otomasyonlarının sağlanması gibi işlevler işletmelerin stratejik hedeflerini yakalamalarına katkıda bulunmaktadır İqbal (2021: 18).

CRM sürecinin her bir aşaması ile AI destekli CRM eşleştirildiğinde; müşteriye cezbetme aşamasında müşteri davranış kalıplarına göre kişiselleştirilmiş reklam hizmeti sunmayı sağlayan programlanabilir reklamların kullanılması, chatbot'un satış öncesi veya satış noktasında gerçek zamanlı olarak müşteriyle anlaşma sağlama gibi işlevler akla gelmektedir. Müşteriyi elde tutma aşamasında kişiselleştirilmiş iletilerin, ürünü belirli bir süre kullanan müşterilerin karşılaşılabilecekleri olası sorunu ortadan kaldırmak, müşteri yaşam boyu değerini en üst düzeye çıkarmak için analitik tahmin sisteminin kullanılarak işletmeyle devam edecek ya da işletmeden ayrılma ihtimali bulunan müşterilerin tespit edilmesi gibi CRM sisteminde AI yardımıyla gerçekleşen işlevlerden bazılarıdır (Hopkinson ve Singhal (2018: 2). Tüm süreçlerde makine öğrenmesi (ML), doğal dil işleme (NLP), derin öğrenme (DL) ve sanal akıllı asistanlar gibi AI tekniklerinden yararlanılmaktadır.

Müşteri ilişkileri yönetiminde yapay zekâ uygulamaları adlı çalışmanın ilk bölümünde CRM kavramının tanımı, unsurları, türleri ve teknolojiyle birlikte gelişen yeni trendlerinden bahsedilmektedir. İkinci bölümde AI kavramı, kullanım alanları ve tekniklerinden bahsedildikten sonra CRM sistemi içerisindeki AI kullanımı CRM süreçlerine göre ve gerçekleştirilen faaliyetler dizisine göre anlatılmaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise, gelecekte işletmelerin ve pazarlama uzmanlarının odaklanacağı noktalar ve AI için muhtemel senaryolara değinilmiştir.

1. MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ YÖNETİMİ (CRM) KAVRAMI

Müşteri ilişkileri yönetimi (CRM), kavramının ortaya çıkışı ve hızlı gelişimi büyük ölçüde 1990'larda ortaya çıkan teknolojiye bağlıdır. Veri

giriş ve depolama teknolojilerinin gelişimi, işletmelerin müşterilere ait bireysel verileri toplamalarına ve depolamaya başlamalarını sağlamıştır. Daha sonra, müşterilere ilişkin bu verilerin, zaman içinde karlılık ile ilişkilendirilerek analiz edilmeleri kitlesel özelleştirme gibi daha akıllı üretim sistemlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Libai vd., 2020: 44). İşletmelerin her geçen zaman büyüyen rekabet ortamında, müşterilerin dikkatini çekebilmek, müşteri edinebilmek ve elde tutmak için gerekli kaynak maliyetlerinin yükselmesine neden olmuştur. Stratejik pazarlama uzmanlarının müşterileri ile olan ilişkilerini anlamaya ve karlılık seviyelerini, müşteri yaşam boyu değer yaklaşımı kullanarak hesaplamaları da CRM uygulamalarının yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Kitchens vd., 2018: 541).

CRM, 1990'ların başında müşterilerden elde edilen verilerin artması sonucunda, verilerin düzenlenerek analiz edilebilmesi ihtiyacından ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyaca karşılık, bilişim sektöründe ticari faaliyetlerini sürdüren firmalar büyük miktarda müşteri verisini daha iyi yönetebilecek yazılımları, işletmelere sunmuşlardır. Satış gücü otomasyonu, müşteri hizmetleri ve desteği gibi sistemler işletmelerin CRM faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası olmuştur (Soltani vd., 2018: 237). Müşteri davranışlarının analiz edilebilmesi için toplanması, saklanması ve uzun vadeli ilişkiler kurulmasının sağlandığı sisteme, müşteri koleksiyonunu ifade etmek için CRM terimi kullanılmaya başlanmıştır. Dolayısıyla CRM, müşteri verilerinin dağılımı ve analiz edilmesi ihtiyacı kaynaklı, müşterilerin satın alma süreci için kilit anahtar çözümler sunan teknolojinin güçlenmesi ile birlikte günümüze kadar uzanmıştır (Saarijarvi vd., 2013: 2). İlk CRM sistemi, 1993 yılında Siebel sistemleri olarak piyasaya sürülürken; aynı sistemlerin mobil uygulama örneği olarak ilk kez piyasaya sürülmesi 1999 yılında gerçekleşmiştir. Kaynak planlaması, nakliye işlemleri, sipariş alımı gibi faaliyetler CRM içerisinde başarılı olan ve verimlilik sağlayan ilk faaliyetler zinciri olmuştur (Nicuta vd., 2018: 32).

Müşteri ilişkileri Yönetimi kavramının hem iş dünyası hem de akademik topluluklar tarafından kabul edilen, ortak bir tanımı yoktur. Bazı yazarlar, CRM ile ilgili farklı disiplinlerden esinlenerek sahip oldukları bakış açılarıyla kavramı açıklarlarken; diğerleri de pazarlama, yönetim, bilişim teknolojileri vb. konularındaki anlayış eksikliğinin kavramı tanımlamayı olanaksız kıldığını ifade etmektedirler (Cruz-jesus vd., 2019: 2). CRM), pazarlama uzmanları tarafından müşteri ilişkilerini geliştirmek ve yönetmek için kullanılan stratejiler ve süreçler kümesidir. Müşteri ilişkileri yönetiminin temel amacı, müşterilerle kurulan uzun dönemli ilişki sayesinde işletmelerin müşterileri elde tutmaları; buna bağlı olarak da müşteri sadakati yaratmaları ve müşterilerin yaşam boyu değerinden yararlanmalarıdır (Pozza vd., 2018: 392). Başka bir tanıma göre ise; CRM

işletmelerin müşterilerinin kim olduklarını, ne yaptıklarını ve hangi ürün ve/veya markalarla ilgilendiklerini anlamaya çalışan ve bunlara dair bakış açısı geliştiren iş süreçlerinin bir birleşimi olarak tanımlanmaktadır (Kampani ve Jhamb, 2020: 232).

İlişkisel pazarlama bakış açısıyla kavramı açıklamaya çalışan Enes vd., (2021:111) müşteri sadakatının en üst noktaya çıkarılması amacıyla, bireylerle ve bireylerle olan temas noktalarıyla ilgili bilgilerin dikkatli şekilde yönetildiği ilişkisel sürecin; en uygun ve kapsamlı tanım olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla, işletmelerin CRM uygulamalarında başarılı olabilmesi için; müşterileri daha iyi tanıması ve ilişkisel stratejiler uygulayabilmesi için de uygun bilgileri elde etmede fırsatlar yaratabilmesi gerekmektedir. Ancak CRM, örgütsel uygulamaları geliştiren stratejik bir ideoloji olarak yalnızca teknolojik bir araç olarak anlaşılabilir. Aksine, CRM bir organizasyonun paydaşları ile ilişki ağları oluşturmayı, geliştirmeyi ve güçlendirmeyi amaçlayan bir organizasyon felsefesidir (Atanasova, 2018: 50). Bu yaklaşıma göre; uzun vadeli, karşılıklı olarak karlı, bireysel müşteri-tedarikçi ilişkilerini (B2B ve B2C) geliştirmeyi amaçlayan ve internet teknolojilerine (IT) dayanan bir iş stratejisi olarak kabul edilmelidir. Bu iş stratejisi, iyi tanımlanmış ve kontrollü süreçlere olanak sağlayan geliştirilmiş bir teknolojik altyapıyı ve en verimli şekilde çalışacak yetenekli personelin konumlandırılmasını sağlamaktadır (Cruz-jesus vd., 2019: 2). CRM, değer ve ilişkisel faydalar yaratmak için müşterilerle stratejik etkileşimlere odaklanan, ilişkisel pazarlama kavramının bir parçasıdır. Bu nedenle, CRM uygulamalarından beklenen sonuç, ilişkiye dayalı stratejik uygulamalar, ürün geliştirme, gerekli satış gücünün oluşturulması ve kişiselleştirmedir Evert (2021: 11).

CRM, pazarlama ve yönetim bakış açısıyla, anahtar müşterileri seçecek organizasyonun kurulması ve müşteri ile uygun ilişkilerin geliştirilmesini sağlayan; personelin yönetilmesi ile ilgili işlevler arası stratejik bir yaklaşımdır. Genellikle müşteri bilgisinin edinilmesi, yayılması ve uygun segmentlere ayrılması, ayrıntı düzeyine karar verilmesi, entegre kanal stratejileri geliştirmesi ve üstün müşteri deneyimleri yaratmak için veri ve teknoloji çözümlerinin akıllı kullanımını kapsamaktadır (Payne ve Frow, 2013: 207). Bir iş stratejisi olarak CRM, müşterinin ihtiyaçlarını ve tercihlerine göre, her birine farklı ve benzersiz davranılmasını sağlayan; böylece, işletmelerin mevcut kaynaklarını (varlıklar, bilgi ve iş süreçleri) tasarlamak ve uygulamak için müşteri merkezli strateji geliştiren bir yaklaşımdır (Cruz-jesus vd., 2019: 2). CRM aynı zamanda, işletmelerin rekabet avantajı elde etmek için (sınırlı) kaynakları kullanma ve bu kaynakları birbirleriyle entegre etme çabasıdır. Teknolojik bir araç olarak CRM, kuruluşlarla daha yakın ilişkiler geliştirmelerini sağlayan bir unsur olarak müşterilerinin farklı ve yeni temas noktalarında ürünle buluşmasını sağ-

lamaya çalışmaktadır (Kampani ve Jhamb, 2020: 222).

Başarılı CRM uygulamaları, işletmelerin müşteriler, pazarlar, depolama teknolojileri gibi unsurlarla ilgili değişimlere anında cevap verebilmesini sağlayarak rekabette önde olmalarını sağlamaktadır. Markaya ya da işletmeye karşı yüksek düzeyde sadakat duygusuna sahip müşterilerin belirlenerek; bu müşterilere ürünlerin uyarlanması konusunda da farkındalık kazandırmaktadır (Pozza vd., 2018: 394. Müşteri sadakatinin artırılması noktasında, daha fazla ve sık şekilde ürün satın alan müşterilerin birbirinden ayrılarak müşteri değerinin de artırılmasını sağladığı söylenebilir. Operasyonel ve müşteri hizmetlerindeki iç hataların azaltılması, maliyetlerin indirgenmesine olanak tanırken; verimlilikteki artış, kabul edilebilir ve katlanılabilir düzeyde müşteri verisine sahip olmayı sağlamaktadır. Özellikle, müşteri verilerini yönetmek ve analiz etmek için tasarlanmış teknolojik araçlarla gerçekleştirilen faaliyetler, satış ekiplerinin farklı görevlere de yoğunlaşmasını sağlayarak; zamanın verimli kullanımını, hatta işe alma ihtiyacının azaltılmasını sağlar (Tien vd., 2021: 803). CRM, yalnızca bir teknolojik araç olmamakla birlikte; geliştirilmiş veri analizleri sistemleri ile günlük işlemlerde kolayca müşterilere ulaşarak temas noktası sağlanması, müşteri beklentilerinin doğru şekilde algılanması, buna bağlı olarak karlılıklarının ve değerlerinin ölçümü ve son olarak da pazar bölümlendirilmesi ve geri bildirim olanakları sağlamaktadır (Atanasova, 2018: 48). CRM yazılımı aynı zamanda, çalışanların performanslarının gözden geçirilerek değerlendirilmesini; organizasyonların yönetimlerinin de bu değerlendirmelere göre ödül veya disiplin politikaları oluşturmalarını sağlamada katkıda bulunmaktadır. Eksiksiz bir CRM yazılımı yelpazesi sayesinde, işletmeler personel yönetiminden ürün yönetimine kadar, envanterler, müşteriler, satışlar, üyelik kartı yönetimi, promosyon vb. konularda detaylı ve doğru raporlama sistemine sahip olmaktadır (Tien vd., 2021: 803).

1.1. Müşteri İlişkileri Yönetimi Unsurları

Literatürdeki araştırmalara bakıldığında; *CRM teknolojisi, CRM stratejisi uygulaması, organizasyon ve müşteri yönetimi* CRM içerisinde yer alan dört unsur olarak nitelendirilmektedir (Pozza vd., 2018: 391). Bunlar strateji, insan, süreç ve teknolojik altyapıdır. Her bir unsur, inşa edilecek olan CRM sistemi içerisinde gerçekleştirilecek olan eylemler dizisinde aktif rol oynamaktadır. CRM sisteminin teknolojik bileşeni, kuruluşların müşterilerle ilgili verileri yönetmelerine ve onlar hakkında daha derin bir anlayış kazanmalarına yardımcı olarak önemli bir görev almaktadır. Öyle ki, CRM sistemlerinin bilgi teknolojilerine dayalı ilişkisel pazarlama uygulamalarından ya da stratejilerinden birisi olarak adlandırıldığı tanımlar da mevcuttur (John, 2018: 189).

CRM teknolojisi ilk defa Kuzey Amerika'da 1998 yılında, Avrupa'da 1999 yılında ve 2004 yılında da Asya-Pasifik bölgesinde yazılımcılar tarafından lisans hakkı tanındıktan sonra kullanılmaya başlanmıştır (Rodriguez vd., 2018: 2). CRM teknolojisi iç paydaşları, tedarikçileri ve müşterileri yenilikçi yöntemlerle birbirine bağlayarak uygulamaların değişmesini ve kolaylaştırılmasını sağlarken; verimli şekilde çalışacak olan örgütlerin yeniden tasarım sürecine de yardımcı olmaktadır. Böylelikle, müşterilere kişiselleştirilmiş hizmet ve ürün değeri sunmak, etkin ve zamanında özelleştirilmiş yanıtlar vererek iletişim kurmak, müşteri davranışlarını yorumlamak, müşteri kalıplarına ilişkin verileri analiz etmek ve toplamak ve nihayetinde tahmine dayalı modeller geliştirmek mümkün hale gelmektedir (Soltani vd., 2018: 240). CRM teknolojisi, satış gücü otomasyonunun satışları artırmasına yardımcı olmak için tasarlanmışken; satış profesyonellerinin müşterilerle iletişim kurma yeteneğini artırma hususunda da etkilidir (Rodriguez vd., 2018: 2). Analitik ve işbirlikçi CRM sistemlerinin müşteriler hakkında daha fazla bilgi edinmesinde, müşterilerin ihtiyaçlarının tespitinde ve karşılığında özelleştirilmiş çözümler yaratmada (çapraz satış, yukarı satış vb.) veri ambarları, analitik araçlar ve uygulamalar, satış noktası yönetim ağları gibi teknolojik unsurlar işletmelerin amaçlarını gerçekleştirmede son derece etkin ve pratik çözümler sunmaktadır (John, 2018: 189). CRM teknolojisinin nihai başarısı büyük ölçüde teknolojiye ne kadar hakim olduğuna, stratejik pazarlamanın teknolojiden ne ölçüde faydalandığına ve kullanıcıların teknolojiyi ne ölçüde özümseydiğine göre de değişiklik gösterebilmektedir (Soltani vd., 2018: 240).

CRM stratejisi uygulamaları, CRM teknolojisi ve dijitalleşme ile birlikte zenginleşmiştir. Tedarik zinciri (tedarikçiler, denizaşırı distribütörler/acenteler, perakendeciler) ve yurtdışındaki diğer paydaş gruplarıyla gerçekleştirilen işlemlerde verimlilik artarken, özellikle dış pazarlarda gerçekleştirilen faaliyetlerde müşteriyle ürün uyumunun sağlanması ve pazarlama faaliyetlerinin koordineli şekilde yürütülmesi stratejilerinde CRM amacına uygun olarak, müşteri odaklılık bakış açısı esas alınmaktadır (Katsikeas vd., 2019: 415). Örgütlerin farklı bakış açılarıyla stratejik uygulamaları geliştirmeye çalışması gibi, günümüzde de kavramın farklı tanımlanmalara tabi tutulduğu görülmektedir. Kavramı yönetim ağırlıklı tanımlayanlar, uygulamanın üst yönetimde çalışanların stratejik hedefleri belirlemesi, takip etmesi ve açıkça tanımlanmış metriklerle ilerlemeyi dinamik olarak izleme istekliliği ifadesini kullanmışlardır. Bazılar da, stratejik planların iletilmesi, yorumlanması, benimsenmesi ve yürürlüğe konması eylemlerinde oluşan uygulamalar olarak stratejik odaklı ifadeler kullanmışlardır (Aladag vd., 2020: 2).

Organizasyonlar, tüm paydaşları ile olan etkileşimleri için çeşitli farklı stratejik yaklaşımlar seçebilmektedirler. İlişkisel pazarlama stra-

tejisini belirleyen ve Sosyal Sistemler Teorisi'nden (Parsons, 1961) yola çıkan işletmeler, paydaş ilişkilerini daha uzun dönemli, esnek ve kalıcı ilişkiye dayalı olarak tercih edebilmektedir. Bazı işletmeler ise, geleneksel bakış açısıyla gelir ortaklığına dayalı, daha araçsal ve rasyonel bir stratejik yaklaşım benimseyebilmektedirler (Liu, 2013:243). İşletmeler, belirli bir CRM stratejisini benimsedikten sonra, verimlilik çıktılarına göre kendilerine uygun olan CRM uygulamalarını da benimsemelidirler. CRM sistemi stratejik uygulamalarını karar verme sürecinde, strateji ve uygulama boşluğu olmayacak şekilde düşünülmeli ve tasarlanmalıdır (Schynck ve Willem, 2019: 61). Örneğin; geleneksel yani araçsal bakış açısına sahip bir örgüt, tüketicilerin markalarına olan tutumlarını iyileştirmek için marka-neden uyumu (brand-cause fit) stratejisini benimserken; ilişkisel bakış açısına sahip bir işletme de paydaşlarının beklentilerini karşılayabilmek için örgütsel meşrutiyet kavramına odaklanabilmektedir (Liu, 2013:246).

Müşteri yönetimi, CRM sisteminde müşterilerle işletme arasındaki iletişim sonucu ortaya çıkan şikâyetlerin kaydedilip analiz edildiği, müşteri memnuniyetinin ve daha sonra da müşteri sadakatinin sağlanması amacıyla bir dizi faaliyetin müşterilerin beklentisi doğrultusunda gerçekleşmesini sağlayan sistem olarak ifade edilebilir. Memnun müşteriler yaratmanın temel unsurları onların memnuniyetine odaklanmak, müşterinin satın alımlarını teslim etmede hata veya hata yapmaktan kaçınmak, müşterilerin güvenini ve bağlılığını oluşturacak organizasyona sahip olmak ve müşterilerin beklentilerine mümkün olduğunca erken cevap vermektir (Elfarmawi, 2018: 101). Müşterilerden gelen olumlu değerlendirmeler, işletmelerin müşterilerin ihtiyaç ve taleplerini karşıladığının; aynı zamanda da iyi bir müşteri yönetimine sahip olduğunun göstergesidir. Müşteri deneyiminin olumlu olması, müşteri bağlılığının sağlanması için; CRM içinde yer alan müşteri başarı yönetimi de müşteri yönetiminin bir parçası olarak kabul edilmektedir (Aarikka-Stenroos ve Jaakkola 2011: 23). Müşterilerin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak CRM sisteminin temellerinden yaralanan müşteri başarı yönetimi, demografik ve operasyonel verilerin analizlerinden sonra, yakın gelecekteki müşteri davranışlarını ve değerlerini tahmin etmeye çalışmaktadırlar. Müşteri Deneyimi temelinden de müşterilerin sosyal, fonksiyonel, duygusal vb. hedefleri göz önünde bulundurularak kurulan temaslarla ürün ve hizmet sunulmaya çalışılır (Hilton vd., 2020: 362).

Müşteri yönetimini, CRM sisteminde sürecin en önemli unsurlarından birisi olarak kabul eden Kracklauer (2004: 4) müşterinin tanınması, çekilmesi, elde tutulması ve geliştirilmesi aşamalarının yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Sistematik müşteri yönetimi, hedef grupların tanımlanmasıyla başlar ve bu gruplara ilişkin nicel ve nitel verilerin toplanması işlemlerini kapsar. İşletme için karlı müşterilerin özellikleri hakkında bilgi toplamak, ürün ve hizmetlerin kişiselleştirilmesi açısın-

dan önemlidir. Ayrıca, yaşanan rekabette kaybedilen müşterilerin nasıl geri kazanılabileceğinin analiz edilmesi de müşteri segmentasyonu, tüketici pazar araştırması ve tüketici hedef grubunun seçimi gibi stratejik pazarlama unsurları ile gerçekleştirilmektedir (Guerola-Navarro v., 2021: 85). İşletmeler arasındaki yüksek rekabet, müşteri çekebilmenin önemi artmıştır. Bunun nedeni, müşteri edinme maliyetinin özellikle de pazarlama iletişim faaliyetleri ve promosyonlar nedeniyle yüksek olmasından kaynaklanmaktadır (Agola vd., 2018: 156). Dolayısıyla, yaratıcı kampanyalar düzenleyerek eski müşterilerin geri kazanılması ve işletmelerin müşteriler için cazibe merkezi haline gelebilmesi için işletmeler tarafından rekabet avantajlarının (fiyat liderliği veya farklılaşma avantajları) sistematik olarak yapılandırılması gerekmektedir (Kracklauer (2004: 4). Müşterinin elde tutulması, müşteri sadakati oluşturmak ve müşterilerle uzun vadeli ve güvenilir iş ilişkileri kurmak amacı ile gerçekleştirilmesi gereken herhangi bir iş stratejisini içermektedir. Sadık müşterilerin, sürdürülebilir şekilde satın alma davranışlarını tekrarladıkları bilindiğinden; işletmelerin müşterilerini memnun edecek müşteri hizmeti ve desteğini bu amaçla kullanması gerekmektedir (Guerola-Navarro v., 2021: 85). Müşterinin geliştirilmesi aşaması, müşteri yönetiminin en son aşamasıdır. Süreç içerisinde tanımlanan, işletmeye çekilmeye çalışılan ve yoğun rekabet ortamında elde tutulmaya çalışılan mevcut müşteriler üzerinde güven ilişkisine dayalı ticari faaliyetlerin artırılmaya çalışılması ve müşterilere de daha fazla değer kazandırılması süreçlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla, müşteri memnuniyetini sağlayacak kişiselleştirilmiş ürünlerin sağlanması, “bonus” programlarının düzenlenmesi, kaliteli alışveriş süreci için en uygun olanakların sağlanması Kracklauer (2004: 4), çapraz satış, yukarı satış, müşteri yaşam boyu değer artırımını gibi çıktılarla sonuçlanabilmektedir (Guerola-Navarro v., 2021: 85).

CRM organizasyonun işletmenin belirlediği amaçlar doğrultusunda kurulabilmesi, işletmenin başarıya ulaşabilmesi açısından son derece önemlidir. Müşteri odaklı, müşteriye değer üretmeye çalışan ve tedarikçi, aracı vb. tüm paydaşlarla kurulacak ilişki ağını verimli kılan organizasyon yapısına sahip olunması CRM sürecinin sağlıklı işlemesi için bir zorunluluktur. Stratejik CRM için teknolojik altyapıya önem verilmesi ve işleyişin sağlanması; aynı şekilde operasyonel CRM için satış kanallarının verimli çalışacak şekilde tasarlanması ve koordineli, çapraz fonksiyonel ekipler kurulması sağlıklı işleyen bir organizasyonla mümkündür. Çalışanların müşteri memnuniyeti takip ve şikâyet yönetim sistemlerini yürütebilecekleri teknolojik olanakların sağlanması, daha önceden belirlenmiş amaca uygun bir ödül sisteminin kurulması işletmeler için arzu edilen müşteri odaklı çalışan davranışlarının elde edilebilmesine yardımcı olmaktadır (Rashid ve Taha, 2013: 231).

1.2. Müşteri İlişkileri Yönetimi Türleri

CRM sistemleri *operasyonel CRM*, *analitik CRM*, *işbirlikçi CRM* olmak üzere yaygın olarak kabul edilen sınıflandırmaya tabi tutulmaktadır. Operasyonel CRM ile diğer iki bileşen arasındaki temel fark, birincisinin sahada yani müşterilerle temas noktasında çalışması iken; analitik ve işbirlikçi CRM müşteri verilerinin analizinde kolaylaştırıcı rol üstlenen sistemlerdir (Bilgeri, 2020: 13). Müşteri verilerinin sistematik olarak toplanması ve depolanmasından oluşan müşteri bilgi veri tabanı, işletmelere değer sağlayan bir varlık (asset) olarak algılanmaktadır. Verilerin analizi yoluyla, hedeflenen pazar içerisinde müşteri payının artırılması, müşterilerde sadakat duygusu oluşturularak elde tutulması; analitik CRM sistemlerindeki başarıya bağlıdır (Wahlberg ve Strandberg, 2009: 193). *Analitik CRM sistemleri*, her bir müşterinin davranışlarının anlaşılması ve elde edilen verilere göre stratejik yaklaşımların benimsenmesi amacıyla müşteriler hakkındaki bilgileri toplayan, yöneten ve değerlendiren sistemdir. Veri ambarı ve veri madenciliği çözümleri de bu alanda kullanılan tipik sistemlerdir (Goncarovs, 2017: 104).

CRM analitiği, müşteri ilişkilerini geliştirmek için farklı analitik yöntemlerin uygulandığı eylemleri kapsamaktadır. Bilişim teknolojileri tabanlı analitik CRM, müşterilerin ihtiyaçlarının belirlenmesinde son derece aktif rol oynarken; kızışan rekabet ortamı içerisinde organizasyonların pazardaki performanslarını iyileştirmeyi ve buna bağlı olarak da sürdürülebilir rekabet avantajına sahip olmaya yardımcı olmaktadır (Saha vd., 2021: 5). Analitik CRM sistemlerini kullanan işletmeler, müşteri modellerini algoritmaya dayalı değerlere göre belirlerlerken; müşterilerin satın alma davranışlarını anlayarak tahmine dayalı analiz yapmakta ve nihayetinde belirlenen müşterilere özel, kişiselleştirilmiş ürünleri ve hizmetleri sunabilmektedirler. Müşteri etkileşiminden elde edilen tüm bilgilerle, müşterilerin ihtiyaçları ve mevcut ürünler hakkındaki değerlendirmelerine bakılarak; sunulan ürün ve hizmetlerde ne tür düzeltmeler ve yenilikler getirilebileceği de tahmin edilebilmektedir (Goncarovs, 2017: 104). Bu nedenle, bilginin etkin bir şekilde yönetiminin sağlanması, müşteri ilişkileri yönetiminin önemli bir parçasıyken; veri ambarları ve internet de analitik CRM uygulamalarının merkezi altyapılarıdır.

Analitik CRM unsurlarından veri ambarı teknolojisi ve bu teknolojiye bağlı olarak oluşturulan müşteri veri ambarı analitik CRM için önemli bir anahtardır. İdeal olan düşünce, veri ambarlarında her bir müşterinin gerçekleştirdiği işlemlerin, satın alma tercihlerinin ve davranışlarının sonucuna bağlı olarak müşteri karlılığının, değerlemesinin ve pazar bölümlendirilmesinin belirlenmesi iken; gerçekte işletmelerin çoğu karışık ve belki de, birbirleri ile ilgili olmayan veri setlerini depolarında saklamaktadırlar (Khan vd., 2012: 240). Dolayısıyla; tüm veri kaynaklarını koordine etmek

ve analiz etmek işletmeler açısından zorluk yaratmaktadır. Veri Depolama teknolojileri, bu zorlukları aşmak için veri çıkarma, dönüştürme ve yükleme işlevlerini içeren sistemi kullanmaktadırlar yaratabilmektedir (Ayyagari, 2019: 8-9). Veri madenciliği, analitik CRM sisteminin ana unsurlarından bir diğeridir. Analitik CRM sisteminde, bir tür öğrenilen bazlı ilişki gibi modelleme tekniklerinin kullanılarak; tahmin etmek, uyarlamak ve müşterilerin teklifleri kabul oranlarını yükseltmek için daha iyi ve uygun önerileri sunmak gibi faaliyetler dizisi gerçekleştirilmektedir (Wahlberg ve Strandberg, 2009: 199). Analitik CRM, B2B ortamında gerçekleştirilen işlemlerde de özellikle karmaşık fiyatlandırma planlarını düzenlemede; farklı müşteri grupları için kampanya gerçekleştirilmede ve hem alım yapan hem de satan işletmeler için tedarik sürecinin basitleştirilmesinde büyük fırsatlar yaratabilmektedir (Ayyagari, 2019: 8). Dolayısıyla, veri depolama teknolojileri, veri madenciliği, akıllı karar destek sistemleri gibi analitik CRM unsurlarının planlamasının iyi bir şekilde yapılarak kullanılması, işletmelerin rekabet ortamı içerisinde B2C ve/veya B2B ortamlarında verilen hizmette avantajlı olacaktır.

Operasyonel CRM, işletmelerin müşterileriyle ilgili oluşturdukları yönetim stratejilerini desteklemek için kullandıkları iş süreç otomasyonunu ifade etmektedir (Goncaovs, 2017: 104). Süreç otomasyonu olarak ifade edilen kavram müşteri hizmetleri, satış destek ve çağrı merkezi gibi ön büro faaliyetlerini kapsayan bilgi ve iletişim teknolojileri bazlı sistemdir (Wahlberg ve Strandberg, 2009: 193). Bu sistemin temel amaçlarından birisi, müşteri hizmetleri ve satış destek birimlerinin performanslarının ölçülmesi ve geri bildirim sağlanarak optimal şekilde geliştirilmesidir (Wahlberg ve Strandberg, 2009: 201). Operasyon birimi, müşterilerle doğrudan iletişimin kurulduğu ve müşterilerin ürün ve/veya hizmetle ilgili istek, şikâyet ve önerilerini dile getirebilme olanağı sağladığı için işletmeler açısından son derece önemlidir (Saha vd., 2021: 15). Operasyonel CRM sistemi içerisinde pazarlama otomasyonu, kampanyaları etkili ve verimli şekilde yönetmekten sorumludur. Müşterilerle temas noktasının olduğu, satış işlemlerinin gerçekleştiği operasyonel kısımda, temel amaç pazarlama otomasyonu ile doğru müşteriye, doğru zamanda, doğru kanaldan doğru teklifi sunabilmektir. Genellikle, elektronik posta ile gönderilen iletile sayesinde bölümlendirilmiş müşterilere uygun teklifler sunulmaya çalışılmaktadır (Redding, 2015: 261). Analitik CRM sisteminden elde edilen potansiyel ve mevcut müşteri etkileşimleri hakkındaki tüm pazarlama verileri, operasyonel süreç içerisinde pazarlama otomasyonu ile kişiselleştirilmiş kampanyalara dönüştürülerek potansiyel ve mevcut müşterilere sunulmaktadır (Todor, 2016: 88). Operasyonel CRM sistemi içerisindeki satış gücü otomasyon birimi, önceden belirlenen müşterilerle gerçekleştirilecek randevuları planlamak, ziyaret raporlarını kaydetmek ve süre-

ci analiz etmek gibi faaliyetlerden sorumludur. Herhangi bir müşterinin, kendisine kampanya çerçevesinde önerilen teklifi kabul etmemesinin nedenleri analiz edildikten sonra, ortaya çıkarılan bulgular satış stratejileri geliştirmek için kullanılmaktadır (Mahlamaki vd., 2020: 162). Servis otomasyonu ise, satış sonrası hizmete (arka ofis ve saha servisi) yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Satış sürecinde müşteriler tarafından karşılaşılan sorunların tespit edilmesi, müşterilerin geri bildirimlerinin kayıt altına alınması, gerekli durumlarda müşterilere danışmanlık hizmetinin verilmesi gibi eylemler dizisinin gerçekleştirilmesi servis otomasyonunun görev ve sorumlulukları arasındadır (Homery vd., 2019: 127). Günümüzde, dijitalleşme satın alma süreçlerini önemli ölçüde değiştirdiği için; tüketicilerin de satın alma davranışı hizmet ve ürün bilgilerini satış süreci içerisinde doğru şekilde temin etmelerine bağlı olmaktadır. Dolayısıyla işletmelerin, sadece satış temsilcilerinin verecekleri bilgilere değil; satış gücü otomasyonu sayesinde sahip olacakları tüketicilerin satın alma kılıpları bilgilerine de ihtiyaçları vardır (Mahlamaki vd., 2020: 169). Satış gücü otomasyonu ayrıca, satış ekiplerini satış hedeflerine ulaşmaları için motive etmeye yardımcı olurken; zaman ve maliyet açısından da verimliliği artırarak fazla ve gereksiz olan işlemlerin ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır (Homery vd., 2019: 127).

Operasyonel CRM, işletmelerin sundukları ürün ve hizmetlerin teslimatı ve sonrasında müşterilerin olumlu deneyim yaşamaları için gerekli olan süreç içerisindeki işlemleri kapsamaktadır. Sistem, işletmelerin teslimatla ilgili sorunların çözüme yardımcı olmasının yanı sıra, doğru ve uygun envanter seviyelerini hesaplamalarına da dolaylı olarak yardımcı olmaktadır. İşletmeler müşterilerinin memnuniyet ve daha sonra da sadakat hissiyatına sahip olmasını sağlamak için; müşterilerinin taleplerinin belirlenmesine olanak sağlayan, siparişleri eksiksiz ve zamanında satın almalarını sağlayan, onlara uygun teklifler sunmaya iten bu sistemi verimli kullanmak zorundadırlar.

Günümüzde, işletmeler ile müşteri etkileşimleri birçok kanal ve temas noktası (çağrı merkezleri, satış noktaları, perakende satış mağazaları, pazarlama ve satış etkinlikleri, iadeler vb.) aracılığıyla gerçekleşebilmektedir. Etkileşimler doğrudan işletme ile veya ittifak ortakları, üçüncü taraf hizmet sağlayıcılarıyla gibi araçlarla da sağlanabilmektedir. İşletmelerdeki bütün bu temas noktaları, etkileşim yöntemleri, web tabanlı uygulamalar, telefon, faks, e-posta ve yüz yüze etkileşim kanalları müşterilerin satın alımlarını gerçekleştirmek için fırsat yaratmaktadır (Chan, 2006: 117). İşbirlikçi CRM sistemleri de, tüm müşteri etkileşim noktalarını ve iletişim kanallarını (telefon, e-posta ve web) yöneten ve senkronize eden sistem olarak tanımlanmaktadır. Bilgi alışverişi kanalları ile müşteri temas noktalarını birbirine bağlarken; kişisel iletişim, e-posta, kurumsal

ana sayfa, müşteri portalı, aramalar ve görüntülü telefonla iletişim gibi araçlar kullanılarak işbirlikçi CRM tanımlanan görevlerini yerine getirmeye çalışmaktadır (Bilgeri, 2020: 16). Dolayısıyla, işbirlikçi CRM daha çok işletmeler ile işletmeler arasındaki dahili ve harici çoklu kanallar arasındaki etkileşime odaklanmaktadır. Gerçekleştirilen bu etkileşim sayesinde, müşteriye değer sağlayacak ve her iki tarafa da birçok fayda getiren uzun vadeli ilişki kurma olanağı sağlanabilmektedir (Hazeem, 2021: 43). Müşteriler, işbirlikçi sistem sayesinde işletmelerle yaşadıkları ürün ve/veya süreç uyumsuzluklarını daha az düzeyde hissetmekte ve böylelikle de artan müşteri memnuniyeti düzeyleri de tekrar satın alma niyetlerine ve davranışlarına dönüşebilmektedir (Bilgeri, 2020: 14). İşbirlikçi CRM, sadece müşterilerle etkili iletişim için ortak bir platform sağlamakla kalmazken; aynı zamanda işletmelerle ilişkili tüm paydaşlarla (tedarikçi ve araçlar) ve bunların koordinasyonu sağlamada etkilidir. Etkileşimi sağlayan teknolojiler, çapraz fonksiyonel verimliliği artırırken; çevrim içi toplulukların oluşturulmasını kolaylaştıran ağlarla organizasyonda müşteri hizmetlerinin kişiselleştirmesi de sağlanmaktadır (John, 2018: 188).

Aksi durumda; başarısız uygulamaların gerçekleştiği işbirlikçi CRM sisteminde müşterilerin farklı görüşlerinin değerlendirilemediğinde ve gerçek zamanlı işbirliği olmadığında müşteri deneyiminin kötü olarak algılanması, işletmeler için fırsatların kaybolması anlamına gelmektedir (Hazeem, 2021: 48). Örneğin; çevrim içi ortamda gerçekleştirilen etkileşimde müşteriler birbirinden farklı teklifler (fiyat düzeyleri ve promosyon koşulları) aldığı kanal çakışmaları ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, kanallar arası çakışma satış noktasında toplanan veriler arasında gerçek zamanlı senkronizasyon eksikliğine ve müşteri faturalandırma döngüsünde hatalara da neden olabilmektedir (Chan, 2006: 117).

Tablo 1: CRM Türlerine Göre Gerçekleştirilen Uygulamalar

Fonksiyonlar	CRM Türleri	Uygulamalar
Satışlar	İşbirlikçi ve operasyonel	Satış analizleri, müşteri ile temas, saha satışı, çağrı merkezi vb.
Pazarlama	İşbirlikçi ve analitik	e-Pazarlama, kampanya analizi, geçmiş analizler, araştırmalar
Finans	Analitik	Satış tarihçesi, nakit akım yönetimi vb.
Lojistik/Tedarik	İşbirlikçi ve operasyonel	Sipariş yönetimi, Sipariş takibi, müşteri temas noktası, teslimat yönetimi
Müşteri Hizmeti/Ön Büro Desteği	İşbirlikçi ve operasyonel	Çağrı merkezi, sipariş yönetimi,, sipariş takibi, sorun çözüm birimi, müşteri temas noktası

İş Birimi Direktörleri	Analitik	Satış analizleri, kampanya analizi, işgören verimlilik analizi
Operasyonlar	Operasyonel, işbirlikçi ve analitik	Sipariş yönetimi
Ürün Gelişimi	Analitik	Pazar analizi, ürün analizi, proje yönetimi vb.

Kaynak: Waseem, John (2018)

Fonksiyonlara göre müşteri ilişkileri yönetimi türleri arasında gerçekleştirilen uygulamaları gösteren Tablo 1, örgütler içerisinde CRM türlerinin birbirleri ile koordineli çalışma gerekliliğini anlatması açısından önemlidir. İşletmelerin teknolojik alt yapı, insan, süreç ve strateji unsurları ile kuracakları CRM sistemi bütüncül, sorun çözme odaklı ve esnek olduğunda; verimliliği yakalamaları ve sürdürülebilir başarıyı sağlamaları mümkün olacaktır.

1.3. Müşteri İlişkileri Yönetiminin Gelişen Farklı Sistemleri

Günümüzde, internet teknolojilerinin gelişmesi ve bilgi merkezi oluşturmaları, bilgi aktarımını ve dağıtımını fazlasıyla kolaylaştırmaya yardımcı olmasıyla beraber E-CRM ortaya çıkmıştır. İnternet teknolojilerinin CRM işlevleri için bir üs olarak kullanılması; pazarlama ve ticaret işlemleri için yeni ve ikamesi olmayan fırsatlar doğurması; uygulamaların yaygınlaşmasında son derece etkili olmuştur (Al-Dmour vd., 2018: 107). İşletmelerin müşterileriyle ilişkilerinde etkili ve esnek olabilmek için ilişki yönetimine odaklanarak yararlandıkları E-CRM, elektronik ortamda geniş skala aralığındaki teknolojiyle (veri girişi, depolama ve veri madenciliği uygulamaları) işletmelerin CRM stratejilerinin desteklenmesi anlamına gelmektedir. Geleneksel CRM anlayışına devam edilirken, işletmeler pazarda e-iş uygulamalarıyla (satış destek, hizmet temas noktaları, ürünleri siparişlere göre kişiselleştirme vb.) var olma mücadelelerini sürdürmektedirler (Kampani ve Jhamb, 2020: 222).

E-CRM sisteminin, farklı sektörlerde faaliyetlerde bulunan işletmelere yadsınamaz katkılar verdiği bilinmektedir. Bankacılık sektöründe E-CRM uygulamalarıyla iş yükü ve yönetim maliyetlerinin azaldığı, çarpaz satış olanaklarının arttığı, bankacıların geçmiş işlemlere bağlı olarak müşterilerin gelecekteki ihtiyaçlarını anlamalarını sağladığı ve nihayetinde de banka gelirlerinin dramatik olarak yükseldiği görülmüştür (Bezovski ve Hussain, 2016: 113). Ayrıca, iyi uygulanmış E-CRM sistemlerinin, müşteri deneyimindeki genel gelişmeler ve müşteri memnuniyeti nedeniyle hem işletmeler hem de müşteriler açısından kazandırıcı etkisi olduğu görülmektedir. (Cherapanukorn, 2017: 91). E-CRM uygulamasının ilişki kalitesi sonuçlarını iyileştirmesi (genel memnuniyet, güven, sadakat, elde

tutma ve işletme ve müşterileri arasında iletişimde bulunma isteği) de genel kârlılığın olumlu yönde etkilemektedir.

E-CRM uygulamalarının başarılı olabilmesi için bütünlük organizasyonun hazır olması, bilgi yönetimine değer verilmesi, çevrim içi iletişim kanallarının sağlıklı çalışması ve stratejik ve operasyonel teknolojik desteğin de müşterilere hizmet sürecinde gecikmemesi gerekmektedir (Cherapanukorn, 2017: 92). Al-Dmour vd., (2018: 107-108) ise, E-CRM sisteminin başarısı için “süreç uyumu”, “müşteri bilgi kalitesi” ve “sistem desteği” unsurlarının gerekliliğinden bahsetmiştir. “Süreç uyumu”, E-CRM sisteminde kullanılan bir dizi süreç ve teknolojiyi belirleyen öğelerden birisidir. Thomas vd., (2018: 4) süreç uyumunu, bilgi sistemi başarısı ve E-CRM karlılığı arasındaki ilişki olarak nitelendirmekte; servis sağlayıcıdan gelen teknolojilerin konfigürasyonunun, elektronik ortamı kullanan müşterilerine nasıl yanıt verdiğini görebildikleri için müşterilerinin sorunlarını ve ihtiyaçlarını analiz etme ve beklentilerine cevap verebilme noktasında önemli avantajlara sahip olduklarını belirtmiştir. Bu nedenle süreç uyumu, E-CRM sisteminin performansını satış kanalı süreci (tek kanal, çoklu kanal veya çevrimiçi kanallar), kişiselleştirme süreci (her müşteriye kişisel bir hizmet sağlamak) ve satış sonrası hizmet süreci (ürünü satın aldıktan sonra müşterilere sağlanan yardım kanalları) gibi müşteri etkileşim sürecinin seviyesini artırmayı amaçlamaktadır (Al-Dmour vd., (2018: 108). “Müşteri bilgi kalitesi”, işletmelerin müşterileriyle ilgili kaliteli bilgilere ulaşabilmelerini ifade etmektedir. Eğer müşterilerden toplanan bilgiler gerekli zamanda erişilebilir değilse ve doğruluğu tartışılırsa; E-CRM sistemi içerisinde işletmenin ve müşterinin yararlanabileceği bir paylaşım durumu da söz konusu olamaz (Chuang ve Lin, 2013: 273). Eksiksiz ve kapsamlı bilgiler, satışlar ve kampanyalar hakkında karar veren yöneticiler için son derece önemlidir. Ayrıca, bilgilerin doğruluk seviyesinin yüksek olması ve daha az hata payına sahip olması kalite bilgisini belirlemektedir. Kaliteli bilgi de, işletmelerin müşteri odaklı olma yaklaşımına sahip olmasına yardımcı olmaktadır (Udayana vd., 2018: 2). “Sistem desteği”, sistem işleminin ölçümü ile ilgilidir. ECRM sistemlerinin başarılı bir şekilde uygulanması için etkili işleme sistemine sahip olması gerekmektedir. İyi bir şekilde organize edilmiş bir internet teknolojisi altyapısı aracılığıyla; sistemin segmentasyon, işleme ve yanıt süresini kolaylaştırması beklenmektedir (Al-Dmour vd., (2018: 109).

xRM, CRM uygulamaları için yeni bir anlayışı temsil etmektedir. X faktörü, bir işletmenin çok çeşitli varlıkları yönetmesi için önemli olan herhangi bir ilişki anlamına gelebilirken; bu ilişki sadece potansiyel ve mevcut müşterilerle ilgili değil; fakat herhangi bir “şey” için gerekli olan bilgileri elde etmeye yarayan bağ olabilmektedir (Chen, 2012: 879). xRM kişiler, ürünler, hizmetler, para unsurlarını tanımlarken; aralarındaki etki-

leşimleri yönetmeye çalışmaktadır. CRM anlayışına sahip bir işletme insanları, ürünler, hizmetler ve para arasında bilgileri ve etkileşimleri verimli bir şekilde yönetemezse; nihai hedef olan müşterilerin elde edilmesi ve korunması çok daha zor olabilecektir (Knoblauch ve Bulande, 2014: 239). Stojkic vd. (2013: 43) XRM sisteminin gerçekleştirebilecekleri ile CRM sisteminin gerçekleştirebileceklerini üç madde halinde karşılaştırmıştır:

- CRM odaklı sistemler satış, pazarlama ve müşteri hizmetleri departmanlarını desteklerken; xRM odaklı sistemler organizasyondaki herhangi bir departmanı destekleyebilmektedir.
- CRM odaklı sistemler etkileşimler, faaliyetler ve görevler hakkında bilgi sağlarken; xRM odaklı sistemler “herhangi bir şey” veya “herhangi biri” için ayrıntılı bilgi sağlayabilmektedirler.
- CRM odaklı sistemler pazarlama, satış ve müşteri hizmetlerindeki süreçleri otomatikleştirirken; xRM odaklı sistemler, herhangi bir iş sürecini otomatikleştirebilmektedir.

xRM sistemi, internet teknolojileri ortamında ilişkisel pazarlama faaliyetlerini temsil ederken; amacı, işletmelerin çok çeşitli paydaşlarıyla ilişkileri verimli bir şekilde yönetebilmek, toplantı ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve onlara gerekli tüm bilgileri yeterli iletişim kanalları aracılığıyla sağlayabilmektir (Malasevic, 2021: 4). Karmaşık ilişkileri tasarlamaya ve optimize etmeye çalışan xRM, tek bir sistemden özelleştirilebilir bir platform/uygulama mimarisine geçerek; her düzeyde ilişkilerin (insanlar, akıllı nesnelere, nesne servis sağlayıcıları vb.) yaratılmasına ve koordineli şekilde ilişki ağının çalışmasına yardımcı olmaktadır (Britsch vd., 2013: 453).

Sosyal CRM, adından da anlaşılacağı gibi, CRM teknolojisini ve sosyal platform becerilerini müşterilerin ilgisini çekmek ve optimize etmek için entegre etmesi anlamına gelmektedir. Bu yüzden, bazı araştırmacılar tarafından CRM 2.0 olarak adlandırılan sistem, E-CRM sisteminin ilişkiyi etkinleştirmek için kullandığı internet teknolojisini merkez uygulama olarak sürdürmektedir (Naim, 2022: 4). Harrigan vd.(2020: 1) sosyal müşteri ilişkileri yönetimini (S-CRM) süreçler, sistemler ve teknolojiler dâhil olmak üzere müşteriye yönelik faaliyetlerin, ortaya çıkan sosyal medya uygulamalarıyla entegrasyonu şeklinde tanımlarken; müşterilerin işbirlikçi konuşmalara dâhil edilerek müşteriyle olan ilişkilerin geliştirilmesinde sistemin büyük katkısı olduğunu ifade etmektedir.

Geleneksel E-CRM, genellikle müşterilerle şirket web sitesinde, e-posta, telefon görüşmeleri, doğrudan pazarlama gibi iyi tanımlanmış kanallar aracılığıyla bire bir etkileşim kurarken; S-CRM müşterilerin diğer birçok müşteriyle ve diğer şirketlerle rakip şirketler de dâhil olmak üzere;

sosyal platformlarda etkileşime geçmesine olanak tanımaktadır. Bu nedenle, S-CRM için iyi tanımlanmış etkileşim için kanalları yoktur; ancak sosyal medya bağlantılı, dinamik ve müşteri odaklı temas noktaları mevcuttur (Naim, 2022: 5). S-CRM sisteminde elde edilen bilgiler de geleneksel CRM ya da E-CRM sisteminden farklılık göstermektedir. S-CRM sisteminde, sosyal bilgi süreçleri arasında S-CRM arka ofisi tarafından bilgi yakalama; teknoloji yeteneği, erişim, müşteri katılımı girişimleri hacim, hız, çeşitlilik açısından büyük farklılıklar taşımaktadır. Dolayısıyla da satış noktası veya çağrı merkezinden gelen geleneksel müşteri verilerinden daha güvenilir, geçerli ve bütüncül olarak değerlendirilmektedir (Harrigan vd., 2020: 3). Cheng ve Shiu (2019: 23) özellikle sosyal ağ teorisine göre, sosyal medyadan yararlanan ve S-CRM kullanan işletmelerin müşteri katılımı yoluyla ve birbirine bağlı, farklı ve kapsamlı sosyal ağların bilgi kaynağını çeşitlendirdiği için işletmelerin inovasyon performansını da artırdığını belirtmiştir.

2. YAPAY ZEKÂ (AI) KAVRAMI

Yapay zekâ (Artificial Intelligence/AI) kavramının ilk kez işlevsel tanımı, 1950 yılında literatüre “Turing testi” olarak geçen ve makinelerin ve bilgisayarların düşünme yetisine sahip olup olamayacakları sorusunun cevabının aranmasıyla yapılırken; kavram ilk kez 1955 yılında John McCarthy’nin geliştirdiği proje önerilerinde kullanılmıştır (Gülşen, 2019: 410). Dijital çağda, artan hacim, hız ve veri çeşitliliğinin yanı sıra büyük hacimli verilerin işleme kapasitesinin de artması; yapay zekâ gibi yeni tekniklerin teknolojik çözümlerin bir parçası olarak kullanılmasına yol açmıştır. AI, bir sistemin büyük miktarda veriyi doğru şekilde yorumlama, yorumlanan verilerden öğrenme ve öğrenilen unsurları da belirli hedeflere ulaşmak için kullanma yeteneğine denmektedir (Ledro vd., 2022: 48). Başka bir tanıma göre, AI makinelerin ve yüksek veri işleme kapasiteli yazılımların sahip olduğu zekâdır. AI, akıllı varlıklar olarak adlandırılan diğer unsurlarla (sanal gerçeklik, internet bazlı araçlar, artırılmış gerçeklik vb.) sağladığı etkileşimle farklı alanlarda (bilgi teknolojileri, tekstil, pazarlama, sağlık vb.) amaca yönelik olarak kullanılmakta ve Amazon, Netflix, Google, Facebook gibi bilinen birçok teknoloji şirketi tarafından da kullanılmaktadır (Damania, 2019: 59). Literatüre bakıldığında, AI teriminin tanımlamalarının insan ve rasyonalizme dayalı ideal performans ölçümü olmak üzere iki grup üzerinden gerçekleştiği görülmektedir. İnsana dayalı tanımlarda, “insanlar tarafından zekâ gerektiren işlevler için performans gösteren makineler yaratma sanatı”, “karar verme, problem çözme, öğrenme gibi eylemlerin otomasyonunun insan düşüncesiyle ortaya konulmasıdır” gibi ifadelerde insan vurgusu yapılmaktadır. Rasyonalizme dayalı tanımlarda ise; “algılama, akıl yürütme ve problem çözme olanağı sağlayan hesaplama araçları” ya da “mantıksal davranışlarla ilgilenen yapay

teknolojik unsurlar” gibi ifadeler kullanılmaktadır (Soleimani, 2018: 86).

Yapay zekâ terimi genellikle insanları, kendileri için çalışan otomatik robotlar hakkında düşünmeye itmektedir. Çünkü insanlar, yalnızca izledikleri filmlerde insan-robot etkileşimini görebilirlerken; AI terimi, sürekli öğrenmeyi sağlayan ve problem çözebilen ve insan gibi düşünebilen her tür makine için geçerlidir. AI, bu özelliği nedeniyle benzersizdir (Verma vd., 2020: 2). AI benzersiz olarak nitelendirilmesine ve birçok farklı alanda kullanılmaya başlanmasına rağmen; AI kavramının geleceği ve geliştirilmesi ile ilgili araştırmalarda ortak noktalara varılamamıştır. Özel olarak geliştirilen AI uygulamaları arasında uzman sistemler, konuşma tanıma, yapay görme ve otomatikleştirilmiş müşteri hizmetleri gibi yüksek teknolojik altyapıya sahip ve problem çözmeyi sağlayan unsurlar mevcuttur. Bu unsurların akıl yürütme, bilgi elde etme, planlama, öğrenme, iletişim, algılama ve nesnelere hareket ettirme gibi geliştirilmesi arzu edilen alanlar ve eksikler vardır (Simon, 2019: 209). AI uygulamalarının bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte sahip oldukları karakteristik özelliklerde verimlilik artışı gözlemlenirken; geliştirilmesi arzu edilen noktalarda da eksiklikler hızla tamamlanmaktadır. AI uygulamalarının temel özelliklerini açıklamak gerekirse (Janakova ve Sauman, 2019; 25);

- Aktif olması: Alternatifler arasında seçim yapmak ve optimal karar vermek için girdileri izler, belirlenen prosedürleri kullanır.
- Uyarlanabilirlik: Makine öğrenme tekniği sayesinde geçmiş verilerden deneyim sağlayarak sonuçları geliştirmeye çalışır.
- Eş zamanlılık: Aynı zaman diliminde, kendisinden çözülmesi istenen birçok işi gerçekleştirebilir.
- Bilgi Alımı: Yüksek hızda, büyük veri (big data) ile çalışarak performans sergilemektedir.

Araştırmacılar için temel nokta, AI uygulamalarının insan zekâsını dahi aşarak insan tarafından verilen herhangi bir işlemi başarıyla gerçekleştirebilmesidir. Bazı araştırmacılar ise, AI kavramını güçlü ve ideal AI olmak üzere ikiye ayırarak; bilinç, duyarlılık, sağduyu gibi insan özellikleriyle ilişkilendirirken; bazıları da güçlü ve ideal AI kavramı ile uygulamalı AI arasında büyük bir ayrım olduğu konusunda hem fikirdirler. Çünkü onlar göre; AI belirli konularda sorunları çözerken veya gerçekleştirmek için yazılım kullanırken insanların bilişsel yeteneklerine ulaşamaz (Brey ve Soraker, 2009: 1384). Paschek vd. (2017: 3) AI sistemindeki farklı bakış açılarının, yapılan tanımlarda geçen zekâ ve zeki insan davranışları terimlerinin iyi anlaşılmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Dolayısıyla literatürde, güçlü AI uygulamaları (mantıklı düşünme, plan yapma, öğrenme, belirsizlik durumunda karar verme ve tüm dillerde iletişim kurma)

ve zayıf AI uygulamaları (uzman sistemler, ses tanımlama, aramalarda doğrulama önerileri, karakter tanıma vb.) olmak üzere iki grup vardır. İlk grupta AI insan davranışlarını taklit edip hatta kapasite olarak aşabilirken; ikincisinde ise, kendisine verilen sınırlı görev tanımı içinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Tartışma konularından birisi de AI sistemlerinin gelecekte yaratacağı etkinin yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Bazı uzmanlar, akıllı makinelerin bireyleri etkinleştirme yeteneğinden bahsederken; bireylerin AI sayesinde daha fazla boş zamanın olabileceğini, çalışmamanın keyfini çıkarıp daha uzun yaşam beklentisinde olabileceklerini ifade etmektedir. Diğer kısım araştırmacılar ise; AI sistemlerinin çalışan insanların yerlerini alacağını; buna bağlı olarak da mevcut işlerde büyük kayıplar olacağını ve nispeten daha az varlıklı olan bireylerin durumlarının kötüleşeceğini öngörmektedirler (Libai vd., 2020: 45).

Simon (2019: 212) çoğu AI sistemlerinin izleme, keşfetme, tahmin, tercüme, fiziksel çevre ile etkileşim, insanlarla etkileşim ve makinelerle etkileşim olmak üzere yedi işlevden en az birine sahip olduğunu belirtirken; gruplanan üç ortak nokta da katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Bunlar:

- AI destekli uygulamalar, mevcut faaliyet alanına değer katmaktadır. Örneğin, Google Gmail, gelen e-postaları “birincil”, “sosyal” ve “tanıtım” olarak varsayılan sekmelerinde otomatik olarak anık şekilde sıralayabilmektedir.
- Artırılmış zekâ, kuruluşların ve insanların yapamayacakları şeyleri yapmalarını sağlamaktadır. Karmaşık bilgisayar modelleri, işletmelerin kararları daha az riskle sınama olanağı vermektedir. Yasal araştırmalarda eski davalara göz atarak değerlendirmede bulunmak ya da bütçe lemede rehber olmak örnek gösterilebilir.
- Otonom zekâ, kendi başına hareket eden makineler yaratır ve böylece iş modellerini değiştirebilmektedir. Örneğin; öğrenme algoritmaları, Netflix tarafından müşterilere seçenekler önermek için genel olarak izleyicilerin davranış kalıpları kullanmaktadır.

Farklı bakış açıları olsa da ya da farklı alanlarda da yararlanılsa, AI uygulamalarının kullanıcıları için sağladığı katkılar konusunda araştırmacılar ortak görüşe sahiptirler. Gerçekleştirilecek faaliyetlerin ivedi, kolay ve zahmetsiz şekilde sonuçlanması, aynı anda birçok işin koordineli şekilde yürütülebilmesi, başarı oranının yüksek ve hata oranının düşük olması ve karmaşık olarak görülen durumlarda uzun vadeli hesaplama ve karar vermeye olanak sağlaması AI uygulamalarının sağladığı avantajlar olarak listelenmektedir (Khanzode ve Sarode, 2020: 34). AI kavramının dezavantajları genellikle sosyolojik olarak değerlendirilmektedir. Bireylerin ihtiyaç duydukları görevler dışında yapabilecekleri işlerde de

AI kullanımına gitmeleri toplumun tembelleşme ve becerilerini kaybetme risklerini doğurabilecektir (Benbow, 2012: 6). İstihdama olumsuz etkide bulunma ihtimali, AI uygulamalarının çok maliyetli olması ve herkesin yararlanma olanağının olmaması, teknolojik bağımlılığın artması, program uyumsuzluğu durumunda verilen komutun tam tersini yapabileme ihtimalinin olması ve yaratıcılığa zarar verebilme riski de sayılabilecek dezavantajlar arasındadır (Khanzode ve Sarode, 2020: 34). “Yaratıcılığa karşı robotlar” adlı rapora göre, AI uygulamaları ofis yöneticileri, çağrı merkezi personeli, kütüphaneciler, sığır ve mahsul çiftçileri, tomrukçular, madenciler, kişisel satış personeli vb. çalışanların yerlerini alabilecektir. 721 iş grubu arasında ise, yalnızca % 21’lik kısmın son derece yaratıcılık gerektirdiği için AI uygulamalarına direnebileceği belirtilmektedir (Dirican, 2015: 569).

AI, geçmişte internet veya sosyal medyanın yaptığı gibi bireylerin günlük yaşamlarına da etki etmektedir. Kişisel yaşamların dışında, işletmelerin alacakları kararlarda ve paydaşlarıyla etkileşimlerinde de önemli rol oynayacaktır. Farklı bakış açılarına rağmen, yakın gelecekte esas sorun AI sistemleri ve insanların nasıl işbirliği içinde olacağıdır.

2.1. Yapay Zekâ Teknikleri

Makine Öğrenmesi

Yapay zekâ, ağırlıklı olarak bilgisayarlar için zor ancak insanlar için kolay görünen sorunları çözmek için çeşitli yöntemleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu tür görevlerin belki de en önemlisi öğrenmeyle ilgili sorunlardır. Öğrenme problemlerinin çeşitli algoritmik yönleri, makine öğrenmesi tarafından ele alınmaktadır (Dunjko ve Briegel, 2018: 8). Yapay zekânın bir alt kümesi olarak kabul edilen makine öğrenimi (ML) insan zekâsı ile ilişkili deneysel öğrenmeyi çağrıştırırken; aynı zamanda algoritmik hesaplamalar yoluyla da öğrenme ve gelişme kapasitesine sahiptir. Bu algoritmalar büyük veri giriş ve çıkış kümelerini, sorunlarla ilgili spesifik çözüm bulmak ya da kararlar almak adına öğrenme yoluyla kullanmaktadır. Algoritmanın yeterli tekrarı ve modifikasyonundan sonra, makine veri girişinden sonra ve çıktı olarak tahminde bulunur; çıktılar da daha sonra bilinen sonuçlarla karşılaştırılarak algoritmik çözümün güvenilirliği sınanmaktadır (Helm vd., 2020: 69). Dolayısıyla ML, insan müdahalesi olmadan bilgisayarlara kendi kendine öğrenme yeteneğinin verilmesi kavramını ifade etmektedir. ML birincil kullanım amacı olarak; insan analizinin çok yavaş, pahalı ve imkânsıza yakın olduğu durumlarda bilgisayarlara kullanacakları kalıpları tanımayı öğretmektir. ML böylece öneri motorlarında, pazar analizlerinde, spam filtrelerinde, ağ güvenliği çözümlerinde ve daha fazlasında kullanılmaktadır (Adamczewski, 2019: 8).

ML, veri uzmanları tarafından tanımlanan ve test edilip çıkan sonuçlara göre seçenekler arasından nihai karara varılacak manuel verileri içermektedir. Saf yapay zekânın verimli şekilde kullanılabilmesinde karşılaşılan teknolojik yetersizlik ve örgütsel hazırlık eksikliği gibi etkenler, makine öğrenmeye olan bağlılığı da artırmaktadır (Aziz ve Dowling, 2019: 36). ML sayesinde; işletmelerin metin, görüntü, ses, video vb. yapılandırılmamış verileri ve büyük ölçekli karmaşık verileri kolayca işleyebilmektedir. Ek olarak; makine öğrenimi metin, resim vb. ve yapılandırılmış verilerin bir kombinasyonu gibi hibrit biçimlerdeki verileri entegre bir şekilde bünyesinde barındırarak kullanabilmektedir. Özellikle, yapılandırılmamış veriler, son yıllarda veri patlamasının temel itici gücü olmuştur ve ML uygulamalarının önemini artırmıştır (Ma ve Sun, 2019: 7). Holzinger (2018: 55) ML uygulamalarının temel fonksiyonlarını 7 gruba ayırmıştır:

- Veri ön işleme ve entegrasyonu: Gerçekleştirilecek uygulamaya yönelik olarak ham verinin fiziksel yapısını ve belirli bir ekosistem içinde yararlanılacak kısmının tayin edilmesi sürecini kapsamaktadır.
- Öğrenen algoritmalar: Özel olarak uygulamadan uygulamaya kullanılacak olan öğrenme algoritmalarının tasarlanması, geliştirilmesi, denenmesi, sınanması ve değerlendirilmesi sürecini kapsamaktadır.
- Görselleştirme ve görsel analiz: Kullanıcıların anlayabileceği ölçüde, çok boyutlu kümeden elde edilen sonuçların basit şekilde görselleştirilmesi ve görsel analizlerin gerçekleştirilmesi sürecini kapsamaktadır.
- Veri koruma ve güvenlik: Veri koruma yasalarına ilişkin dünya çapında artan talepler ve düzenlemeler (örneğin, Avrupa Birliği veri koruma yönergeleri), doğrultusunda gizliliğe duyarlı ML için federe öğrenme, cam kutu yaklaşımları gibi yaklaşımların kullanılabilirliğinin uygulanma sürecini kapsar.
- Grafik bazlı veri ambarı: Veri nesnelere ve grafikler arasındaki bağlantıyı analiz edebilmek için istatistiksel ve ML teknikleriyle analiz edilmesi sürecini kapsamaktadır.
- Topoloji: ML yaklaşımları ile pratik sorunların çözümlerinin sağlanması sürecini kapsamaktadır.
- Entropi: Analiz edilecek verilerdeki belirsizliğin ölçüsü olarak kullanılmaktadır.

ML denetimli ve denetimsiz olmak üzere iki geniş kategoriye ayrılmaktadır. Denetimli öğrenmede, geleneksel istatistiksel modellerde (bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini belirlemek) olduğu gibi; bir çıktı belirleyebilmek için test etmek istediğiniz veriler mevcuttur. Denetimsiz öğrenmede ise, yalnızca girdi verileriniz

mevcutken verinin yapısı hakkında daha fazlasını öğrenmek çok olanaklı değildir (Aziz ve Dowling, 2019: 36). Denetimli öğrenmeye, hisse senedi fiyatları ve şirket verilerinin kayıtlarının kullanılarak potansiyel düşük değerli olanları tahmin etmek için girdi analizi örnek verilebilir (Paju, 2020: 24). Pazarlamada geleneksel olarak kullanılan istatistiksel ve ekonometrik modellerle karşılaştırıldığında, ML yöntemleri, büyük ölçekli ve yapılandırılmamış verileri etkili bir şekilde işleyebilir ve güçlü tahmin performansı sağlayan karmaşık işlevleri yaklaşık olarak tahmin etmek için esnek yapılara sahiptir. Ancak, ML yöntemleri özellikle nedensel düzeyde, genellikle sezgisel yorumlamaya olanak sağlamaz ve bireysel tüketici düzeyinde heterojenliği ve dinamikleri yakalama yetenekleri henüz kanıtlanmamıştır (Ma ve Sun, 2019: 2).

Derin Öğrenme

Grafik işlemci birimlerinin (GPU) ortaya çıkışı ve büyük veri kümelerinin kullanılabilirliği derin öğrenme (DL) tekniğinin gelişimini hızlandırmıştır. Açık kaynak erişimi, otomatik farklılaşmayı sağlayan esnek yazılım platformları da karmaşık derin ağların basit ve anlaşılır hale gelmesini sağlamıştır (Bengio v., 2021: 60). Derin öğrenme (DL) tekniği, değişkenler arasındaki karmaşık ilişkileri daha doğru bir şekilde modellemek ve nihayetinde karar verme sürecini daha iyi bir şekilde verebilmeyi sağlamak için kullanılan tekniklerden birisidir. DL uygulamaları da sürücüsüz araçlar, Google'ın sanal asistanı, görsel tanıma, dolandırıcılık algılama, sağlık bakımı, çocuklarda gelişimsel gecikmeyi algılama, otomatik dil çevirisi, metinden görüntüye çeviri, görüntüden görüntüye görüntü sentezi, otomatik görüntü tanıma, görüntü renklendirme, deprem tahmini, piyasa oranı tahmini, haber toplama gibi sayısız alanlarda sıklıkla kullanılmaktadır (Mathew vd., 2020: 607).

DL, daha önceki deneyimlerinden elde ettiği bilgiyi “kavramlar hiyerarşisi” sayesinde karmaşıklığından basitliğe indirgeyerek analiz etmektedir (Goodfellow vd., 2016: 351). Derin öğrenmenin önemli bir özelliği, veri girdisi sağlandıktan sonra modelleme tarafından karar verilecek olan çoklu ve birleşik etkilere izin veren gizli katmanların eklenmesidir. Girdi verileri gizli katmanlarda ilerledikçe, değişkenler birleştirilir ve ağırlıklı olarak daha yeni faktörlerde yeniden ortaya çıkabilir. Örneğin; GSYİH büyümesi, işsizlik oranı, döviz kurları, devlet bütçe açığı gibi girdi değişkenleriyle beslenen tahmin modelinde, ortaya çıkan yeni faktörlerle yeniden birleştirilerek tahmin güncellenebilir (Aziz ve Dowling, 2019: 40). DL algoritmalarına girdi işleyiş süresini azaltmak ve modeli optimize etmek için uygulanabilecek güçlü tekniklerden bazıları aşağıda belirtilmiştir (Mathew vd., 2020: 604):

- Geri yayılım: Gradyan tabanlı bir yöntemle optimizasyon problemi çözerken, her bir fonksiyonun gradyanının yinelemesini (iterasyon) hesaplamak için geri yayılım kullanılabilir.
- Stokastik Gradyan: Fonksiyonun değerlerine ve öğrenme hızına veya adım büyüklüğüne bağlı olarak, farklı yol ve yöntemlerle optimum değere ulaşabilir.
- Öğrenme hızı düşüşü: Öğrenme hızının ayarlanması stokastik gradyan algoritmalarının işleyiş süresini azaltırken performansını da artırmaktadır.
- Bırakmak: Denetimli öğrenme gerçekleştirilirken; belge sınıflandırma, konuşma tanıma gibi faaliyetlerde hataların ayıklanması sürecini kapsamaktadır.
- Kelime Atlama: Kelime algoritmaları modellenirken aynı yapıdaki kelimelerin bağlamına göre yorumlanmasını sağlamaktadır.
- Öğrenmenin transferi: Belirli bir sorunu çözerken elde edilen bilgi, benzer bir konunun çözümüyle ilgili olarak başka bir ağa aktarılabilir.
- Filtreleme: Elde edilecek çıktının net ve anlaşılır olması için gidinin belirli özelliklere göre ayrılarak kullanılmasını ifade etmektedir.

Doğal Dil İşleme (NLP)

Doğal dil işleme (NLP), bilgisayarların doğal dildeki metinleri veya konuşmaları nasıl anlayabileceğini ya da değiştirebileceğini araştıran bir araştırma ve uygulama alanıdır. NLP araştırmacıları, insanların dilleri nasıl anladıkları ve kullandıkları hakkında bilgi toplayarak bilgisayar sistemleri içerisinde uygun araç ve tekniklerin geliştirilebilmesi için çaba göstermektedirler (Chowdhary, 2020: 603). Sorunları çözmek için sarf edilen bu çabalar çekirdek alanlar ve uygulama alanları olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kelimelerin anlamlı bileşenlerinin bölümlendirilmesi, konuşma biçimlerinin tanımlanması, morfolojik olarak kelimelerin işlenmesi gibi sorunların çözümü çekirdek alanlar olarak kabul edilmektedir. Uygulama alanları ise; özetleme, diller arası çeviri, belgelerin sınıflandırılması, kümeleme, otomatik cevaplama gibi konuları kapsamaktadır (Oter vd., 2020: 604).

NLP'nin gelişimi metinlere ek olarak, aynı zamanda konuşma verilerinin tanınmasını ve kullanılmasını da sağlamaktadır (Hoy, 2018: 82). Siri ve Alexa gibi bir dijital asistan konuşma tanıma, farklı iş kollarında da kullanılabilir ve uyarlanabilir olduğunda NLP uygulamaları çok daha fazla önemli hale gelebilecektir. Bu sistemler, kullanıcıların sesi gibi girdileri kullanıp yanıtlayarak; kullanıcılara kendi dillerinde görüntüler ve

bağlamsal bilgiler vasıtasıyla önerilerde bulunabilmektedirler (Brill vd., 2019: 1401). Gelecekte NLP sisteminin yaygınlaşması ile birlikte doğacak sorunlardan birisinin gizlilik ve güvenlik kontrollerinin yeterliliği olması beklenmektedir. NLP, insan sesini gerçek anlamda taklit ettiğinde ve kendi dili içerisinde kusursuza yakın konuşabildiğinde; kötü niyetli tarafların sesleri, konuşmaları taklit etmeleri ya da ilgili metinlerin kullanıcıları yanlış yönlendirmeleri büyük finansal ve sosyolojik sorunlara yol açabilecektir (Hoy, 2018: 87).

3. MÜŞTERİ İLİŞKİLERİ YÖNETİMİNDE YAPAY ZEKÂ UYGULAMALARI

CRM sisteminin teknolojik gelişmelerle birlikte hızla gelişimi, detaylı müşteri bilgilerine kolayca ulaşılabilmesinden ve bu bilgilerin analiz edilebilmesinden kaynaklanmaktadır. CRM ve AI entegrasyonu, günümüzde modern pazarlama içerisinde yaygın olarak kullanılmakta ve AI uygulamaları gelişim zenginleştikçe de CRM sürecinin her bir aşamasında kullanım alanı artmaktadır. AI ile entegre bir CRM sistemi, rutin olan günlük işlemleri otomatikleştirecek, herhangi bir müşteri adayında bilgi toplamaya yardımcı olacaktır. Potansiyel müşterilerin yanı sıra, mevcut müşterilerin verilerini analiz edip eğilimleri tahmin ederek satış departmanı için daha az riskli kararlar alınmasını sağlayacaktır (Damania, 2019: 63).

Tablo 2: Geleneksel CRM ve Yapay zeka Bağlantılı CRM Karşılaştırması

Geleneksel CRM	AI Bağlantılı CRM
1. Veri odaklıdır.	1. İçerik odaklıdır.
2. Müşterilerle ilgili kritik bilgileri depolamak, izlemek ve raporlamak için kullanılmaktadır.	2. Ürüne ihtiyacı olan müşterilere kişiselleştirilmiş zengin içerikler sunularak bağlantı kurulmasını sağlar.
3. Süreç merkezlidir.	3. İletişim veya tartışma merkezlidir.
4. Müşterilerin talebini sağlıklı bir şekilde izleyen, yönlendiren faaliyet yönetimi ve süreç otomasyonu kapsamaktadır.	4. Satış, veri analizi, gelişmiş çağrı deneyimi gibi CRM uygulamalarını dönüştürmek için çaba göstermektedir.

Kaynak: Damania, Leshia (2019)

Tablo 2’de geleneksel CRM ve AI bağlantılı CRM arasındaki farklar gösterilmektedir. Geleneksel CRM verilerin niteliklerinden ve kalite özelliklerinden çok niceliğine odaklanırken; AI uygulamaları kullanan CRM sistemi verilerin içeriği ile daha çok ilgilenmektedir. Geleneksel CRM, veri odaklı olarak hareket ettiği için bir bilgi sistemine olduğu gibi depolama, izleme gibi temel fonksiyonlar üzerine yoğunlaşırken; AI bağlantılı CRM ise müşterilere kişiselleştirilmiş içerik sunma amacını gütmektedir. AI uygulamaları, müşterilerle etkileşim, iletişim ve verimliliğin artırılma-

sı üzerine yoğunlaşabilirken, geleneksel CRM temel işlemler üzerine yoğunlaşmaktadır. Son olarak, her iki CRM sistemi de müşteri odaklı olarak analitik ve operasyonel kısmın gereklerini yerine getirirken, AI destekli CRM verilerin işlenmesi, satış otomasyonun esnekleşmesi konularında avantaja sahip olduğu için gelişmiş müşteri deneyimi yaşatma hususunda daha başarılıdır.

Hopkinson ve Singhal (2018: 2-3) CRM sürecindeki her bir aşamaya (müşteriyi cezbetme/elde etme, elde tutma, ilişkiyi geliştirme ve sonlandırma) göre, karşılaşılan AI uygulamalarını gruplandırarak eşleştirmiştir.

Müşteriyi cezbetme/elde etme

- Müşteri davranış kalıplarına göre kişiselleştirilmiş reklam hizmeti sunmayı sağlayan programlanabilir reklamların kullanılması
- Chatboat'un satış öncesi veya satış noktasında gerçek zamanlı olarak müşteriyle anlaşma sağlaması
- Müşterilerin takip ettikleri “influencer”, “vlogger” vb. platformlarından elde edilen bilgilere göre, satın alma karar sürecinde, akıllı içerik hazırlayan AI uygulamalarıyla içeriğin uyarlanması ve öneriler sunulması
- Satın alabilme potansiyeli yüksek müşterilere odaklanılarak, kişiselleştirilmiş içeriğin AI unsurlarıyla otomatik email sistemiyle sunulması
- Müşterilerle etkileşimi en üst düzeye çıkarmak ve kanal stratejilerini optimize etmek için tahmine dayalı analiz gerçekleştiren AI unsurlarının satın alma davranış kalıbı, kurulan ilişkinin süresi vb. raporlaması

Müşteriyi elde tutma

- Müşterinin daha önceki etkileşim raporların göre, olası istek ve ihtiyaçlarının belirlenerek yerine getirilmesi için otomatik hizmet biriminin deveye girmesi
- Müşterilerin satın alma kalıplarına, arama geçmişine vb. göre, ürün/hizmetten en iyi şekilde yararlanmasına yardımcı olmak için tasarlanmış “nasıl kullanılır” videoları oluşturmak
- Müşterilerin endişelerini ortadan kaldırmak ve elde edecekleri değeri hatırlatmak adına programlanmış reklamların müşterilere sunulması
- Kişiselleştirilmiş iletilerin, ürünü belirli bir süre kullanan müşterilerin karşılaşılabilecekleri olası sorunu ortadan kaldırmak ve kurulan ilişkiyi tamir etmek amacıyla otomatik email sistemiyle sunulması

- Müşteri yaşam boyu değerini en üst düzeye çıkarmak için analitik tahmin sisteminin kullanılarak işletmeyle devam edecek ya da işletmeden ayrılma ihtimali bulunan müşterilerin tespit edilmesi

Müşteri ilişkilerini geliştirme

- Müşteri ilişkilerini derinleştirmek için; çapraz satış ve yukarı satış yapma ihtimali bulunan müşterilere AI teknolojisiyle kişiselleştirilmiş içeriklerin sunulması

- Belirlenmiş müşterilere, programlanabilir reklam uygulamalarıyla yeni ve zenginleştirilmiş ürünlerin sunulması

- Müşterilerin rutin ihtiyaçlarının akıllı AI sistemleriyle otomatik olarak çözümünün sağlanması. Örneğin; arabası için servis bakımı gelen müşterinin otomatik olarak randevusunun oluşturulması ve iletilmesi

Sonlandırma

- Müşterinin bir sonraki aşamaya geçmesine yardımcı olacak içeriğin akıllı sistemlerle sunulması

- Hesap kapama, üyelik sonlandırma gibi işlemlerde otomatik akıllı sistemlerin müşterileri yönlendirmesi

- Son olarak, sistemden ayrılan müşterilerin belirlenerek ürünler ve kampanyalar hakkında bilgi verilerek promosyondan yararlanmalarını sağlayacak tanıtım videolarının otomatik email sistemi aracılığıyla ulaştırılması

Damania (2019: 63) ise, AI uygulamalarının CRM sistemi içerisinde tahmini öncül puanlama, tahmin yapma, önerilerde bulunma, doğal dil araştırması olmak üzere dört gruba ayrılacak eylemler dizisinde yardımcı olabileceğini belirtmiştir. Tahmini öncül puanlama, herhangi bir müşterinin olası ve gelecekteki satın alma işleminin gerçeğe dönüşme olasılığını tahmin etmek için kullanılmaktadır. Tahmine dayalı analitik, verilerdeki kalıpları tanımak için kullanılan çeşitli matematiksel ve istatistiksel tekniklere dayalı ML uygulamalarından birisidir (Nygard ve Mezei, 2020: 1441). Tahmin fonksiyonu, işletmelerin CRM anlayışındaki ilişkisel pazarlamaya uygun olarak tedarik zincirinin planlanması ve yönetilmesi, stok dışı ve stok fazlası durumları kontrol etmek için envanter kontrolü, sürekli iyileştirme, müşteri durumunu göz önünde bulunarak satış tahmini yapma ve kişiselleştirilmiş ürünlere odaklanarak CRM politikaları geliştirme konularında önemli katkılar sağlamaktadır (Mehendale, 2018: 19). AI sayesinde müşterilerin satın alma geçmişleri, çeşitli ürünlere harcadıkları zaman, sosyal medya davranışları, diğer alıcılarla benzerlikleri ya da farklılıkları analiz edilerek yeni ürünler önerilebilmektedir. Amazon, Netflix, Uber gibi farklı hizmet türlerine sahip işletmeler, müşterilerine

AI uygulamalarını yeni ürün ve hizmetlerin öğretilmesi ve öneride bulunma noktasında kullanmaktadırlar (Deb vd., 2018: 758). Analitik CRM için satış gücü yönetimini artırmak son derece önemlidir. Müşterilerle satış ve satış sonrası aşamada daha iyi iletişim kurabilmek ve fırsatları takip edebilmek için müşterilerin yararlanabileceği self servis analitik platformların kurulması doğal dil araştırması ile mümkün hale gelmektedir (Nygard ve Mezei, 2020: 1441).

İqbal (2021: 18) AI uygulamalarıyla bütünleşik CRM sisteminin sağladığı faydaları gerçekleştirilen tahminlerde doğruluk sağlaması, yatırımın geri dönüşünü hızlandırması, daha fazla kişiselleştirilmiş müşteri deneyimi sunması, CRM görevlerinin otomasyonu ve gerçek zamanlı müşteri katılımı şeklinde belirtmiştir. Özellikle, doğal dil işleme (NLP) ve makine öğrenme (ML) teknikleri CRM sistemi içerisinde sağlanan verilerin güvenilirliğini ve doğruluğunu artırmaktadır. AI asistanı, NLP sayesinde kullanıcıların kendi dillerinde ifade ettikleri ve vurguladıkları ürün özelliklerini tam ve kesin olarak algılayabilirken; ML de veri bankasından gerekli olan kalite özellikleri ile müşterilerin ifadelerini eşleştirerek önerilerde bulunmaktadır. Sohbet robotu ile müşteri arasında geçen bir dizi soru-cevap bazlı konuşma ile de müşteri istek ve ihtiyaçlarına cevap verilebilmektedir (Wellsandt vd., 2022: 366). Dolayısıyla, güvenilir verilerin depolanması ve işlenmesi satış profesyonellerinin ve stratejik CRM biriminin tahminini kolaylaştırmaktadır. Bilgi teknoloji uzmanları, AI uygulamalarının CRM sistemini iyileştirmek için sunduğu olanaklara büyük önem vermektedir. Veri toplama ve analizi, kişiselleştirilmiş müşteri deneyimi sunmayı kolaylaştırmaktadır. Kendilerinin 7-24 kolayca, hızlı ve kişiselleştirilmiş esnek çözüm önerileri sunan sisteme ulaşabileceklerini bilen müşteriler, AI uygulamalarıyla CRM sistemi içerisinde adeta şımartılmaktadır (Bilgeri, 2020: 60). Günümüzde gerçek zamanlı pazarlama, işletmelerin her türlü müşteri grubunun tam olarak nasıl satın alma davranışında bulunacaklarını anlamalarına yardımcı olmaktadır. Gerçek zamanlı kişiselleştirme, işletmelerin her zaman ilgili ve zamanında hizmet verdiklerinden emin olmalarını sağlarken; hizmet sağlayan internet sitelerinin ziyaretçilerine anlık, kişiselleştirilmiş özel içerikler sunmalarını ve müşterilerin memnun olacakları deneyimi yaşamalarına imkân vermektedir (Murgai, 2018: 260). AI bağlantılı asistanlar, özellikle satış noktasında otomatik görev fonksiyonuyla müşterinin ne zaman sistemde aktif olduğunu, neyi aradığını görerek bot sistemiyle otomatik olarak müşteriyle temasa geçmektedir (Bilgeri, 2020: 26).

CRM sistemi içerisinde popüler AI tabanlı uygulamalar, sohbet botları (müşteri sorularına otomatik yanıt veren), dijital asistanlar (basit görevler için sesli komutlara yanıt verme ve doğal dil işleme kullanarak ürün önerileri sağlama), ilişkisel pazarlama çerçevesinde akıllı lojistik (depo

işlemlerini otomatikleştirmek için uygulanan makine öğrenimi algoritmaları/ JD.com) ve ürün tavsiye motorları (şirket web sitelerinde müşteri davranışlarını analiz etme ve hangi ürünlerin müşterilere hitap edebileceğini tahmin ederek ürün önerileri sunma /Amazon.com) gibi farklı şekillerde işletmelere verimlilik sağlamaktadırlar (Batra, 2019: 227). Bunların yanı sıra, müşterilerle olan iletişimi artırmak konuşmaları yazılı metine ve grafiğe çeviren AI uygulamaları (IBM Watson), müşterilerin ürün araştırmalarını detaylandırmalarını sağlayan ve görsel algılamalarını güçlendiren resim ve video tanımlama sistemi (clarifai.com, thehive.ai vb.) ve NLP çerçevesinde geliştirilmiş yazılı metinleri ve elektronik posta iletilerini analiz etmeye yarayan sistemler de CRM gelişimi için önemlidir (Deb vd., 2018: 761). CRM sistemlerinde kullanılan AI uygulamalarından bir başkası, artırılmış gerçeklik (AR) uygulamasıdır. AR, müşterilere çevrim içi olarak herhangi bir ürünü satın almadan önce görme ve hissetme şansı sunmaktadır. Bu teknolojinin bir örneği, Lenskart'ın 3D olarak bilinen uygulamasıdır. Müşteriler evlerinde otururken, AR gözlükleri ile ilgilendikleri ürünü görme, dokunma hissi verecek şekilde kullanabilmektedirler. Bu teknolojinin dâhil edilmesi, elbette ki işletmelere müşterilerden daha hızlı ve kesin yanıt gelmesini teşvik edecektir (Murgai, 2018: 262).

SONUÇ

CRM ve AI, günümüzde çok güçlü bir füzyon oluşturmaktadırlar. İnternet teknolojisinin gelişmesi, CRM sistemini de sürekli büyüyen müşteri akışını yakalamak ve müşterileri doğru bir şekilde tanımlamak için gelişmek zorunda bırakmıştır. CRM sistemini ilişkisel pazarlama felsefesine bağlı olarak düşündüğümüzde de; AI uygulamaları ile entegrasyonu sağlanmış ve gelişmekte olan CRM sisteminde, mevcut ilişki düzeyinin artırılması ve insanlar arası etkileşim yerine ikame bir yaklaşım olarak insan ve mekanizma arasında etkileşimin sergilenmesi, güven duyulması ve olumlu deneyim yaşanması için önemlidir (Hopkinson vd., 2018: 4). Çünkü AI bazı makine öğrenimi teknolojileri sayesinde zaten insan duygularını da ayırt edebilmektedir.

Günümüzde CRM sistemini benimseyen organizasyonlar, AI uygulamalarıyla bütünleşik bir CRM sistemi kurarak müşterileriyle olan etkileşimlerini artırıp; onları daha iyi tanımak ve onlara özel olarak sundukları kişiselleştirilmiş ürün ve hizmetlerle rekabette öne geçmeye çalışmaktadırlar. AI uygulamalarından birisi olan “akıllı ajanların” işletmelere entegrasyonu, müşteri etkileşimini insandan insanadan, insandan makineye dönüştürmektedir. “Chatbot’lar” ve “sanal yardımcıları ile insan benzeri bir konuşma yürütebilen akıllı konuşma araçları, müşterilere sırasıyla metinsel ve işitsel yöntemle iletişim kurarak gecikmeleri ve hataları ortadan kaldırmakta ve müşterilere neredeyse anlık, geçek zamanlı kişiselleştirilmiş yanıtlar sağlamaktır (Soni vd., 2019: 19). AI, gelişen teknolojiyle

birlikte uygulamalarını zenginleştirirken; geleneksel CRM uygulamalarının eksikliklerinden birisi sayılan manuel süreçler konusunda da öncü ve yenilikçi adımlar atarak işlemlerde otomasyona tamamen geçmeyi hedeflemektedir. AI tekniklerinden makine öğrenmesi (ML) analitik CRM sürecinde verilerin kaliteli olmasını, “big data” olarak adlandırılan çok büyük miktarda veriyi bile kapsamlı, amaca yönelik, hızlı ve verimli şekilde yorumlayabilmektedir. ML sayesinde kişiselleştirilmiş ürün önerileri daha sağlıklı bir biçimde sunulurken daha önceden gerekli olan birçok veri uzmanının istihdamına da gerek duyulmamaktadır. Dolayısıyla, AI entegreli CRM maliyetlerin indirgenmesini sağlarken, aynı zamanda da verilerin işlenmesi ve analiz edilmesi sürecinde de zamandan tasarruf edilmesini sağlamaktadırlar. Müşteri veri analitiğine dayalı olarak işletmelerin kaynaklarını kullanmalarının optimum düzeyinin belirlenmesi ve pazarlama yöneticilerinin karmaşık olarak nitelendirilen kararlarında tahmini öncül puanlama ve sonuca bağlı olarak gerçekleşen tahmin süreci gibi AI bazlı CRM uygulamalarını kullanmaları; işletmelerin getirilerinde de artış sağlamaktadır. Böylelikle, CRM yöneticileri içgüdüsel hisler veya tahminler kullanmak yerine veri istatistikleri ve buna dayalı kararlarla bekledikleri sonuçları elde etmektedirler (Power, 2017).

İşletmelerin CRM potansiyellerini tam olarak kullanmaları için analitik CRM sürecinde verilerin güncel tutulması ve satış görevlilerinin de operasyonel CRM sürecini müşteriler ile daha fazla etkileşimde bulunarak geçirmeleri gerekmektedir. Bilim teknoloji uzmanlarına göre, AI bazlı CRM gereksinimleri için güncellenmiş ve büyük miktarda veriyi saklayabilecek veri tabanı, netleştirilmiş CRM süreci ve ayrıntılı şekilde tanımlanmış sistemin kullanım prosedürü olmalıdır. Temel olarak, bu unsurlar işletmelerin faaliyetlerinde istenilen şekilde yer edinmediyse; AI uygulamaları CRM sistemlerinde her zaman verimlilik sağlamayabilmektedir (Bilgeri, 2020: 63). Ancak CRM sisteminin temellerinin sağlam atılması, teknolojik alt yapısının kurulması, süreçlerinin belirlenmesi, uygun ve etkili stratejiyi destekleyen yönetimin olması durumunda ise etkili bir AI bazlı CRM amaçlara ulaşılmasını kolaylaştıracaktır. AI bazlı CRM sisteminde rutin olarak nitelendirilen görevlerin otomasyonun sağlanması, sanal asistanların ve “chatbot” unsurlarının müşteri sorularını anlık olarak otomatik şekilde cevaplandırması, analitik CRM kısmında niş pazar bölümlendirmesinin müşterilerin davranış kalıplarına göre yapılması ve nihayetinde anlık tam zamanlı müşteri hizmetinin sunulması AI ile CRM entegrasyonunun başarılı şekilde gerçekleştiği anlamına gelmektedir (Damanian, 2019: 64). Başarılı AI tabanlı CRM sisteminde, sadece işletmeler değil; müşteriler de büyük kazanımlar sağlamaktadır. Artırılmış gerçeklik (AR) ile ürünlerin satın almadan önce sanal ortamda gerçeğe yakın bir şekilde görülmesi hatta kullanma hissiyatı yaşatması, 7/24 herhangi bir

satış görevlisi vb. çalışan olmadan alışveriş olanağı doğurması, kişiselleştirilmiş kampanya mesajlarından yararlanma imkânı sağlaması, kolay ve hızlı alışveriş süreciyle iyileştirilmiş alışveriş deneyimini sağlaması vb. katkılar müşteriler için son derece önemlidir (Gülsen, 2019: 424).

İşletmelerin AI bazlı CRM sistemini benimsemeleri, büyük hacimli verileri analiz etmek, potansiyel müşterileri çekmek ve mevcut müşterilerle de etkileşime geçmek açısından son derece önemlidir. Dolayısıyla yüksek maliyetli bu uygulamalara sahip olabilecek işletmelerin geleceği düşünerek katlanılan maliyet yerine yatırım bakışıyla hareket etmeleri gerekmektedir. Verinin işlenmesi, karar verme süreçlerinin etkin kılınması ve müşteri ilişkilerinde iyileşme sağlayarak sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayabilmek için örgütlerin uyum sürecini bir an önce kısaltmaları gerekmektedir. Çalışanların AI uygulamaları ve CRM felsefesiyle ilgili eğitilmeleri, örgüt içerisinde stratejik planlama ile belirlenen ölçme değerlendiriminin periyodik olarak gerçekleştirilmesi de işletmelerin müşteri odaklı anlayışta ulaşımak istenen hedeflere yaklaşmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aarikka-Stenroos, L., & Jaakkola, E. (2012). Value co-creation in knowledge intensive business services: A dyadic perspective on the joint problem solving process. *Industrial marketing management*, 41(1), 15-26.
- Adamczewski, P. (2019). The Polish SMEs in Age of Digital Transformation. *IT for Practice 2019*, 5-14.
- Agolla, J. E., Makara, T., & Monametsi, G. (2018). Impact of banking innovations on customer attraction, satisfaction and retention: the case of commercial banks in Botswana. *International Journal of Electronic Banking*, 1(2), 150-170.
- Aladag, O. F., Köseoglu, M. A., King, B., & Mehraliyev, F. (2020). Strategy implementation research in hospitality and tourism: Current status and future potential. *International Journal of Hospitality Management*, 88, 102556.
- Al-Dmour, H. H., Algharabat, R. S., Khawaja, R., & Al-Dmour, R. H. (2019). Investigating the impact of ECRM success factors on business performance: Jordanian commercial banks. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*.
- Atanasova, V. (2018). Advantages and Deficiencies in the Use of CRM in Hotels. *Scientific Papers-Series Management Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 18(4), 47-51.
- Ayyagari, M. R. (2019). A framework for analytical CRM assessments challenges and recommendations. *International Journal of Business and Social Science*, 10(5), 5-13.
- Batra, M. M. (2019, July). Strengthening customer experience through artificial intelligence: An upcoming trend. In *Competition forum* (Vol. 17, No. 2, pp. 223-231). American Society for Competitiveness.
- Benbow, T. (2012). How does the development of Artificial Intelligence and/or Intelligent Software Agents 'disadvantage or benefit society in today's world.
- Bengio, Y., Lecun, Y., & Hinton, G. (2021). Deep learning for AI. *Communications of the ACM*, 64(7), 58-65.
- Bezovski, Z., & Hussain, F. (2016). The benefits of the electronic customer relationship management to the banks and their customers. *Research Journal of Finance and Accounting*, 7(4), 112-116.
- Bilgeri, N. *Artificial intelligence improving CRM, sales and customer experience: An analysis of an international B2B company* (Doctoral dissertation, FH Vorarlberg (Fachhochschule Vorarlberg)).
- Brey, P., Soraker J. H.(2009). Philosophy of Computing and Information Technology. In *Handbook of the Philosophy of Science, Philosophy of Technology and Engineering Sciences*, North-Holland, p.1407.
- Brill, T. M., Munoz, L. & Miller, R. J. (2019). Siri, Alexa, and other digital assistants: A study of customer satisfaction with artificial intelligence applica-

- tions. *Journal of Marketing Management: The role of smart technologies in decision making: developing, supporting and training smart consumers*, 35(15-16), pp. 1401-1436.
- Britsch, J., Bulander, R., & Kölmel, B. (2013, September). Anything Relationship Management (xRM) as Management Layer for the Hyper-connected Society. In *Working Conference on Virtual Enterprises* (pp. 451-458). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Chan, J. O. (2006). The anatomy of real-time CRM. *Communications of the IIMA*, 6(1), 11.
- Chen, T. F. (2012). Applying Artificial Intelligence in CRM: Case Studies of Intelligent Virtual Agents and Pegasystems. In *Applied Mechanics and Materials* (Vol. 182, pp. 878-882). Trans Tech Publications Ltd.
- Cheng, C. C., & Shiu, E. C. (2019). How to enhance SMEs customer involvement using social media: The role of Social CRM. *International Small Business Journal*, 37(1), 22-42.
- Cherapanukorn, V. (2017). Development of eCRM success: A case study of hotel industry. *International Journal of Trade, Economics, and Finance*, 8(2), 90-95.
- Chowdhary, K. (2020). Natural language processing. *Fundamentals of artificial intelligence*, 603-649.
- Chuang, S. H., & Lin, H. N. (2013). The roles of infrastructure capability and customer orientation in enhancing customer-information quality in CRM systems: Empirical evidence from Taiwan. *International Journal of Information Management*, 33(2), 271-281.
- Dalla Pozza, I., Goetz, O., & Sahut, J. M. (2018). Implementation effects in the relationship between CRM and its performance. *Journal of Business Research*, 89, 391-403.
- Damania, L. (2019). Use of AI In Customer Relationship Management. *Emerging Research*, 59.
- Deb, S. K., Jain, R., & Deb, V. (2018, January). Artificial intelligence—creating automated insights for customer relationship management. In *2018 8th international conference on cloud computing, data science & engineering (Confluence)* (pp. 758-764). IEEE.
- Dirican, C. (2015). The impacts of robotics, artificial intelligence on business and economics. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 564-573.
- Dunjko, V., & Briegel, H. J. (2018). Machine learning & artificial intelligence in the quantum domain: a review of recent progress. *Reports on Progress in Physics*, 81(7), 074001.
- Enes, Y., Lima, T., Demo, G., & Scussel, F. (2021). The intellectual structure of relationship marketing scientific field: Proposing new avenues of research from a systematic review. *Consumer Behavior Review*, 5(1), 110-127.
- Evert, G. (2021). Total relationship marketing, Butterworth-Heineman, s.367.

- Farquad, M. A. H., Ravi, V., & Raju, S. B. (2014). Churn prediction using comprehensible support vector machine: An analytical CRM application. *Applied Soft Computing*, 19, 31-40.
- Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. MIT press.
- Gülşen, I. (2019). İşletmelerde yapay zeka uygulamaları ve faydaları: perakende sektöründe bir derleme. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research*, 11(2), 407-436.
- Harrigan, P., Miles, M. P., Fang, Y., & Roy, S. K. (2020). The role of social media in the engagement and information processes of social CRM. *International Journal of Information Management*, 54, 102151.
- Hazeem, H. (2021). *CRM in the Banking Industry in Bahrain: How To Utilise CRM To Influence HNWI in the Banking Industry in Bahrain* (Doctoral dissertation, University of South Wales (United Kingdom)).
- Helm, J. M., Swiergosz, A. M., Haeberle, H. S., Karnuta, J. M., Schaffer, J. L., Krebs, V. E., ... & Ramkumar, P. N. (2020). Machine learning and artificial intelligence: definitions, applications, and future directions. *Current reviews in musculoskeletal medicine*, 13(1), 69-76.
- Hilton, B., Hajihashemi, B., Henderson, C. M., & Palmatier, R. W. (2020). Customer Success Management: The next evolution in customer management practice?. *Industrial Marketing Management*, 90, 360-369.
- Holzinger, A. (2018, August). From machine learning to explainable AI. In *2018 world symposium on digital intelligence for systems and machines (DISA)* (pp. 55-66). IEEE.
- Hoy, M. B. (2018). Alexa, Siri, Cortana, and more: an introduction to voice assistants. *Medical reference services quarterly*, 37(1), 81-88.
- Iqbal, T., & Khan, M. N. (2021). The Impact of Artificial Intelligence (AI) on CRM and Role of Marketing Managers.
- John, W. (2018). Some functionality aspects of Customer Relationship Management: A review of studies. *The Marketing Review*, 18(2), 181-199.
- Kampani, N., & Jhamb, D. (2020). Analyzing the role of e-crm in managing customer relations: A critical review of the literature. *Journal of Critical Review*, 7(4), 221-226.
- Katsikeas, C., Leonidou, L., & Zeriti, A. (2019). Revisiting international marketing strategy in a digital era: Opportunities, challenges, and research directions. *International Marketing Review*. 37(3), 405-424.
- Khan, A., Ehsan, N., Mirza, E., & Sarwar, S. Z. (2012). Integration between customer relationship management (CRM) and data warehousing. *Procedia Technology*, 1, 239-249.
- Khanzode, K. C. A., & Sarode, R. D. (2020). Advantages and Disadvantages of Artificial Intelligence and Machine Learning: A Literature Review. *International Journal of Library & Information Science (IJLIS)*, 9(1), 3.

- Kitchens, B., Dobolyi, D., Li, J., & Abbasi, A. (2018). Advanced customer analytics: Strategic value through integration of relationship-oriented big data. *Journal of Management Information Systems*, 35(2), 540-574.
- Knoblauch, J. P., & Bulander, R. (2014, August). Literature review and an analysis of the state of the market of Anything Relationship Management (xRM): xRM as an extension of Customer Relationship Management. In *2014 11th International Conference on e-Business (ICE-B)* (pp. 236-244). IEEE.
- Kracklauer, A.H., Mills, D.Q., & Seifert, D. [Eds.] (2004). Customer management as the origin of collaborative customer relationship management. doi: 10.1007/978-3-540-24710-4_1 In *Collaborative Customer Relationship Management: Taking CRM to the next level* (pp. 3-6). Berlin, Heidelberg: Springer
- Ledro, C., Nosella, A., & Vinelli, A. (2022). Artificial intelligence in customer relationship management: literature review and future research directions. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 37(13), 48-63..
- Libai, B., Bart, Y., Gensler, S., Hofacker, C. F., Kaplan, A., Kötterheinrich, K., & Kroll, E. B. (2020). Brave new world? On AI and the management of customer relationships. *Journal of Interactive Marketing*, 51, 44-56.
- Liu, G. (2013). Impacts of instrumental versus relational centered logic on cause-related marketing decision making. *Journal of business ethics*, 113(2), 243-263.
- Ma, L., & Sun, B. (2020). Machine learning and AI in marketing—Connecting computing power to human insights. *International Journal of Research in Marketing*, 37(3), 481-504.
- Mahlamäki, T., Storbacka, K., Pykkönen, S., & Ojala, M. (2020). Adoption of digital sales force automation tools in supply chain: Customers' acceptance of sales configurators. *Industrial Marketing Management*, 91, 162-173.
- Malešević, A., Barać, D., Soleša, D., Aleksić, E., & Despotović-Zrakić, M. (2021). Adopting xRM in Higher Education: E-Services Outside the Classroom. *Sustainability*, 13(14), 7522.
- Mathew, A., Amudha, P., & Sivakumari, S. (2020, February). Deep learning techniques: an overview. In *International conference on advanced machine learning technologies and applications* (pp. 599-608). Springer, Singapore.
- Mehendale, A., & HR, N. S. (2018). Application of Artificial Intelligence (AI) for Effective and Adaptive Sales Forecasting. *Journal of Contemporary Management Research*, 12(2), 17-35.
- Murgai, A. (2018). Transforming digital marketing with artificial intelligence. *International Journal of Latest Technology in Engineering, Management & Applied Science*, 7(4), 259-262.
- Naim, A. (2022). Understanding The Customer Centric Approach To Add Value To Social Ecrm (Secrm). *British Journal of Global Ecology and Sustainable Development*, 4, 1-17.
- Nguyen, B., Chang, K., & Simkin, L. (2014). Customer engagement planning emerging from the “individualist-collectivist”-framework: An empirical examination in China and UK. *Marketing Intelligence & Planning*, 32(1), 41-65.

- Nicuta, A. M., Luca, F. A., & Apetrei, A. (2018). Innovation and trends in CRM-Customer Relationship Management. *Network Intelligence Studies*, 6(11), 21-25.
- Nygård, R., & Mezei, J. (2020). Automating lead scoring with machine learning: An experimental study. *Proceedings of the 53rd Hawaii International Conference on System Sciences*, 1439-1448.
- Otter, D. W., Medina, J. R., & Kalita, J. K. (2020). A survey of the usages of deep learning for natural language processing. *IEEE transactions on neural networks and learning systems*, 32(2), 604-624.
- Paju, R. (2020). AI in CRM Systems: Evaluating the Prerequisites for Successful Adoption.
- Paschek, D., Luminosu, C. T., & Draghici, A. (2017). Automated business process management—in times of digital transformation using machine learning or artificial intelligence. In *MATEC web of conferences* (Vol. 121, p. 04007). EDP Sciences, 1-8.
- Payne, A., & Frow, P. (2013). *Strategic customer management: Integrating relationship marketing and CRM*. Cambridge University Press.
- Rashid, B. B., & Tahir, S. B. (2013). Assessing the influence of customer relationship management (CRM) dimensions on organization performance: An empirical study in the hotel industry. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 4(3), 228-247.
- Redding, S. (2015). Can marketing automation be the glue that helps align sales and marketing?. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, 16(4), 260-265.
- Rodriguez, M., Peterson, R. M., & Krishnan, V. (2018). Impact of CRM technology on sales process behaviors: empirical results from US, Europe, and Asia. *Journal of Business-to-Business Marketing*, 25(1), 1-10.
- Saarijärvi, H., Karjaluo, H., & Kuusela, H. (2013). Customer relationship management: the evolving role of customer data. *Marketing intelligence & planning*, 1-34.
- Saha, L., Tripathy, H. K., Nayak, S. R., Bhoi, A. K., & Barsocchi, P. (2021). Amalgamation of customer relationship management and data analytics in different business sectors—A systematic literature review. *Sustainability*, 13(9), 5279.
- Saura, J. R., Ribeiro-Soriano, D., & Palacios-Marqués, D. (2021). Setting B2B digital marketing in artificial intelligence-based CRMs: A review and directions for future research. *Industrial Marketing Management*, 98, 161-178.
- Schynvink, C., & Willem, A. (2019). From cause-related marketing strategy to implementation in professional basketball organizations: A matter of alignment. *European Sport Management Quarterly*, 19(1), 58-79.
- Simon, J. P. (2019). Artificial intelligence: Scope, players, markets and geography. *Digital Policy, Regulation and Governance*, 21(3), pp. 208-237.
- Soleimani, S. (2018). A perfect triangle with: artificial intelligence, supply chain management, and financial technology. *Archives of Business Research*, 6(11).
- Soltani, Z., Zareie, B., Milani, F. S., & Navimipour, N. J. (2018). The impact of the customer relationship management on the organization performance. *The Journal of High Technology Management Research*, 29(2), 237-246.

- Soni, N., Sharma, E. K., Singh, N., & Kapoor, A. (2019). Impact of artificial intelligence on businesses: from research, innovation, market deployment to future shifts in business models. *arXiv preprint arXiv:1905.02092*.
- Sota, S., Chaudhry, H., Chamaria, A., & Chauhan, A. (2018). Customer relationship management research from 2007 to 2016: An academic literature review. *Journal of Relationship Marketing, 17*(4), 277-291.
- Stone, M., Aravopoulou, E., Ekinci, Y., Evans, G., Hobbs, M., Labib, A., Laughlin, P., Machtynger, J. and Machtynger, L. (2020), "Artificial intelligence (AI) in strategic marketing decision-making: a research agenda", *The Bottom Line*, Vol. 33 No. 2, pp. 183-200
- Stojkic, Z[eljko]; Bosnjak, I[gor] (2020). Application of XRM Framework for Digitalization of Workplace, Proceedings of the 31st DAAAM International Symposium, pp.xxxx-xxxx, B. Katalinic (Ed.), Published by DAAAM International, ISBN 978-3-902734-xx-x, ISSN 1726-9679, Vienna, Austria DOI: 10.2507/31st.daaam.proceedings.xxx
- Thomas, H., Sondoh Jr, S. L., Mojolou, D. N., & Tanakinjal, G. H. (2018). Customer Relationship Management (Crm) As A Predictor To Organization's Profitability: Empirical Study In Telecommunication Company In Sabah. In *Conference: 8th International Borneo Business ConferenceAt: Kuching, Sarawak, Malaysia*.
- Tien, N. H., Diem, P. T., Vu, N. T., Nhan, V. K., Bien, B. X., & Hung, N. T. (2021). The strategy of CRM system development at Mega Market Vietnam. *International journal multidisciplinary research and growth evaluation, 2*(4), 802-806.
- Tien, N. H., Diem, P. T., Vu, N. T., Dung, H. T., Dat, N. V., & Duc, P. M. (2021). The process of CRM system implementation at Dien May Xanh in Vietnam. *International Journal of Research and Growth Evaluation, 2*(4), 761-768.
- Todor, R. D. (2016). Marketing automation. *Bulletin of the Transilvania University of Brasov. Economic Sciences. Series V, 9*(2), 87-94.
- Udayana, I. B., Tjahjono, H., Nuryakin, N., & Ardyan, E. (2018). The Important Role of Customer Information Quality on Salesperson Performance. In *Proceedings of the 1st International Conference on Science and Technology for an Internet of Things*. European Alliance for Innovation (EAI).
- Verma, S., Sharma, R., Deb, S., & Maitra, D. (2021). Artificial intelligence in marketing: Systematic review and future research direction. *International Journal of Information Management Data Insights, 1*(1), 100002.
- Wahlberg, O., Strandberg, C., Sundberg, H., & Sandberg, K. W. (2009). Trends, topics and under-researched areas in CRM research: a literature review. *international Journal of Public information systems, 3*, 191-208.
- Wellsandt, S., Klein, K., Hribernik, K., Lewandowski, M., Bousdekis, A., Mentzas, G., & Thoben, K. D. (2022). Hybrid-augmented intelligence in predictive maintenance with digital intelligent assistants. *Annual Reviews in Control, 362-390*.

“

Bölüm 22

**1974 - 1980 YILLARINDA KIBRIS BARIŞ
HAREKÂTI SONRASINDA YAŞANAN
GELİŞMELER (EKONOMİK, ASKERİ VE
SİYASİ (TERÖR) SONUÇLARI)**

*Pakize ÇOBAN KARABULUT¹
Merve ÖZDEMİR KARYAĞAR²*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, e-posta: pakizecoban@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-7379-306X

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Bitlis Eren Üniversitesi, e-posta: mervekaryagar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0317-3332

”

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin 1571'de fethettiği Kıbrıs adasını, İngiltere 1878'de kiralama yoluyla ele geçirmiştir. Ada bu dönemde ismen Osmanlı'ya ait olmasına rağmen 1914'te İngiltere topraklarına katılmıştır. Türkiye, 1923 Lozan Barış Antlaşması ile adadaki İngiltere yönetimini tanımış ve Kıbrıs, İngiltere'nin sömürgesi haline gelmiştir (Tosun, 2012: 5; Volkan, 2012: 16-17).

Rusya, İstanbul'a sahip olmak ve Boğazları kontrolü altına almak için İskenderun'a inmeyi arzu etmekteydi. Bu güneye yönelme, o bölgede İngiliz varlığını tehlikeye düşüreceği için Çarlık Rusya 1877'de Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmıştır. Yaklaşık bir yıl sonra geniş ölçekli kıta sahasını kaybeden Osmanlı Devleti, Ayastefanos Antlaşması imzalamıştır (Açıkgöz, 2006: 11-12).

Osmanlı topraklarını parçalama süreci 1878 Berlin Antlaşması ile başlatılmıştır. İngiltere'nin Kıbrıs yönetimini ele geçirmesi ve Mısır'ı işgali II. Abdülhamit'e göre en büyük tehlikelerden biri idi (Tuna, 2019: 6-7). İngiltere, 4 Haziran 1878 tarihli antlaşmayı 1914'te tek taraflı geçersiz sayarak Kıbrıs'ı ilhak etmiştir (Açıkgöz, 2006: 14). Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Kıbrıs adasının İngiltere'ye ait olduğunu Lozan Barış Antlaşması'nda madde yirmi ile tanımış, İngiliz yönetimi kesinleşmiş ve hukukileşmiştir (Açıkgöz, 2006: 15-16; Güler, 2004: 104; Yelice, 2007: 1). Adada yaşayan Türk halkı, adada kalmaya devam etmiştir (Yılmaz, 2017: 89).

1931 yılında Rumlar tarafından başlatılan Enosisçi ayaklanma İngilizlerin baskıcı bir tutum sergilemesine neden olmuştur (Açıkgöz, 2006: 17; Başdağ, 2021: 9-10; Yüksel, 2009: 167). İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rumlar, Enosis yönündeki eylemlerine Kıbrıs'ta ağırlık vermeye başlamıştır (Bekaroğlu, 2009: 46). 10 Şubat 1947'de Paris'te imzalanan barış antlaşması ile On iki Ada'yı alan Yunanistan, dikkatini Kıbrıs'a odaklamıştır (Armaoğlu, 2007: 529). Adaları elde eden Yunanistan, ABD'ye ve İngiltere'ye adada askeri üstlerini bulundurma izni vermiştir. Rumlar ise 21 Kasım 1949 tarihinde BM'ye Enosis konusunun gündeme alınması için başvurmuştur. Rumlar bu başvuru ile adanın Yunanistan'a ilhakını oylamaya çalışmıştır (Güler, 2004: 104).

Kıbrıs konusu, Truman Doktrini ile Türkiye'nin ABD'ye bağımlılık süreci ile aynı zamanlı olarak gündeme gelmiştir. Johnson Mektubu'nun yazıldığı 1964 yılına kadar Yunanistan ile resmi ilişkiler devam etmiştir. Hemen ardından Marshall Planı'nın devreye girmesiyle Türkiye'nin askeri ve ekonomik çerçevede bağımsızlığının engellenmesinin ilk temelleri atılmıştır. "Amerikan Tarzı Yaşam" ve "Kızıl Tehlike" gibi dönemler de başlamıştır (İzgi, 2007: 23-24). Bu süreçte kurulan EOKA adındaki terör örgütünün üyeleri tarafından Yunanistan'dan Kıbrıs'a gizlice silah ve

diğer askeri malzeme getirilmeye başlanmıştır. Hazırlıklarını tamamlayan EOKA, 1 Nisan 1955'te sabotaj hareketleriyle bombalarını patlatmaya başlamıştır. İlk olarak İngilizleri hedef alan EOKA, sonrasında hedeflerini Kıbrıs Türklerine yönlendirmiştir (Açıkgöz, 2006: 18).

Türkiye, İngiltere'nin adayı başka bir devlete devretmeyeceğinden emin bir şekilde adanın İngiltere'de kalmasını desteklemiştir (Hasgüler, 2007: 39-40). Yunanistan 16 Ağustos 1954 tarihinde BM'ye resmen başvurup, ada halkına self-determination hakkının verilmesini istemiş ise de BM Yunanistan'ın başvurusunu reddetmiştir (Armaoğlu, 2007: 530). İngiltere Hükümeti soruna çözüm bulmak amacıyla Türkiye ve Yunanistan'ı 29 Ağustos 1955'te Londra'da konferansa davet etmiştir (Oran, 2008: 601-602). İngiltere Hükümeti, adanın taksimi konusunun da gündeme getirilebileceğini belirtmiştir (Armaoğlu, 2007: 532). Londra Konferansı kesin bir sonuca varmadan 7 Eylül 1955'te dağılmıştır (Alasya, 1988: 184; Armaoğlu, 2007: 531; Gürel, 1985: 122; Kızılyürek, 2005: 70). 1956 yılı sonunda bu tezi kabul eden Türk Hükümeti, 1957'de Türk kamuoyuna, İngiltere ve Yunanistan'a tezi kabul ettirmeye çalışmıştır. 1958'de "Ya Taksim Ya Ölüm" sözleri Türkiye'nin sesi olmuştur. Yunanistan ise, Kıbrıs sorununu her yıl BM'ye götürmekten geri kalmamış ve BM bu konuda kesin bir sonuca varmaktan kaçınarak konunun taraflar arasında ortak bir sonuca ulaşmasını istemiştir (Armaoğlu, 2007: 532-533).

1958'de yıldırma ve terör hareketlerinin şiddetlenmesi, gerek Kıbrıs'ta iki kesimin ilişkisini gerekse Türk-Yunan, Türk-İngiliz ve Yunan-İngiliz ilişkilerini gerginleştirmiştir. ABD'nin ve NATO'nun ara buluculuk ve baskılarıyla Türkiye ile Yunanistan görüşmelere başlamıştır (Armaoğlu, 2007: 532-533; Erım, 1975: 79).

Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları 5-11 Şubat 1959 tarihleri arasında Zürih'te Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve devlet yapısıyla ilgili belgeleri imzalamıştır (Fırat, 1997: 58). Zürih ve Londra anlaşmalarına göre Kıbrıs Cumhuriyeti, anayasa düzenini korumayı garanti etmiştir (Armaoğlu, 2007: 533-534). 16 Ağustos 1960'da Lefkoşa'da Türkler ve Rumların eşitliğine dayanan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiştir (Arık, 2011: 4; Eroğlu, 2002: 744-745). 1963'te Kıbrıs'ta Rum-Türk çatışmalarının artması ve Türklere karşı baskı ve terör hareketlerine karşı Türkiye adaya müdahale etmek istemiş, ancak bu girişim ABD Başkanı Johnson'un mektubuyla engellenmiştir (Kasım, 2007: 59; Volkan, 2008: 32). 5 Haziran 1964 tarihinde gönderilen bu mektup, Türkiye'nin adaya müdahalesini önlemek için gönderilmiş belgedir. Mektup, Kıbrıs'ta NATO silahlarının kullanılmaması, ABD'nin bir Türk-Yunan savaşı istemediği ve olası bir savaşta Sovyet Rusya karşısında Türkiye'ye NATO desteğinin verilmemesiyle ilgili uyarıları içeriyordu. Bu mektup ile ABD-Türkiye ilişkileri, 1964 yılında etkili bir yara almış ve Türk-Amerikan müttefikliği,

ilk kez 1964 Johnson Mektubu ile ciddi bir krizle yüzleşmek durumunda kalmıştır (Örmeci, 2018: 65). Johnson mektubu ile olası bir Türk müdahalesi ertelenmiştir. (Ataç ve Çam, 2020: 627-628) 1947 Truman doktrini gibi Johnson mektubu da Türkiye'nin tam bağımsızlığını engelleyen bir dönüm noktası olmuştur (İzgi, 2007: 32-33).

Yunanistan'da 1967'de askeri darbeyle iktidara gelen cunta yönetimi, Kıbrıs sorunu ile daha “yoğun ilgilenmiştir (Oran, 2008: 735). Yunanistan'ın ve Türkiye'nin Kıbrıs sorununu çözmek istemesi nedeniyle Türk ve Yunan başbakanları Kıbrıs konusunda ortak bir çözüm bulmak amacıyla bir araya gelmiştir. Fakat görüşmelerde Yunanistan'ın adada ortak çözüm bulmak yerine Enosis konusunda ısrarcı olması görüşmelerden bir sonuç alınamadan toplantının dağılmasına ve Türk-Yunan bunalımının devam etmesine neden olmuştur (Mütercimler, 2007: 170-171).

1967 yılında EOKA tekrar silahlanmaya başlamıştır. (Aybak, 2017: 124) Bu nedenle 29 Aralık 1967'de Kıbrıs'ta Geçici Türk Yönetimi kurulmuş ve takip eden üç ay sonra başlayan yeni Türk-Yunan diyalogu, Haziran 1968'de toplumlararası görüşmelerin başlamasıyla devam etmiştir (Fırat, 1997: 126-127).

15 Temmuz 1974'te Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermek üzere darbe yapıp yönetimin değiştirilmesi ve adada katliamlara girişilmesi dikkatlerin adaya çevrilmesine yol açmıştır (Bekaroğlu, 2009: 49; Kumkale, 2006: 48). Bunun üzerine Türk çıkarma gemileri ve donanması Kıbrıs'a doğru Akdeniz'e açılmıştır (Çavdar, 2008: 239). Türkiye, Kıbrıs'ta yaşanan gelişmeler karşısında tüm diplomatik yollara başvurduğu ve olumlu bir sonuç alamadığı için son çözüm yolu olarak adadaki çatışmalara son vermek amacıyla adaya askeri müdahalede bulunmuştur.

Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı, Kıbrıs'ta 20 Temmuz 1974'te başlamıştır (Soysal, 1995: 38-39). Kıbrıs Barış Harekâtı'nın başlamasından kısa süre sonra Rumlar tarafından 1963'te hazırlanan Akritos planı Enosis önündeki bütün engellerin kaldırılmasını öngörüyordu ve planın yürürlüğe konulması düşünülmeye başlanmıştır (Volkan, 2008: 134).

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin 20 Temmuz 1974 tarihinde Kıbrıs'ta barışı ve anayasal düzeni yeniden sağlamak için Kıbrıs'a çıktığı gün BM Güvenlik Konseyi acele toplantı yaparak, sorunu görüşmeye başlamış, 20 ve 21 Temmuz'da ateşkes çağrısında bulunmuştur. 22 Temmuz 1974 tarihinde saat 17.00'de ateşkes ilan edilmiştir (Uçarol, 2008: 980). Türk Silahlı Kuvvetleri, Birinci Kıbrıs Barış Harekâtı'nda başarılı olmuştur (Aybak, 2017: 134). Kıbrıs Barış Harekâtı'nda ateşkesin sağlanması üzerine BM Güvenlik Konseyi kararı gereği 25 Temmuz 1974 tarihinde Cenevre'de üçlü konferans toplanmıştır (Uçarol, 2008: 980). Yunanistan ve İngiltere, Türkiye'nin adadan askerlerini çekmesini talep etmesine rağmen adada

Türklerin güvenliği sağlanmadığı için Türkiye tarafından bu istek kabul edilmemiştir. Adada barış, huzur ve anayasal sistemin yeniden inşası için görüşmelerin 8 Ağustos 1974'te Cenevre'de olması uygun görülmüştür (Uçarol, 2008: 981). Ancak bu görüşmelerden de bir sonuç alınamamış ve İkinci Cenevre Konferansı 14 Ağustos 1974'te dağılmıştır (Mütercimler, 2007: 487-488). Türkiye tarafından bu tarz görüşmelerden olumlu bir ortak görüşün çıkmayacağına anlaşılmaya, Kıbrıs sorunu hakkında durdurmuş olduğu Kıbrıs'taki askerî harekâtına devam etme kararı vermiştir. Böylece Türk Silahlı Kuvvetleri İkinci Barış Harekâtı'nı başlatmıştır (Uçarol, 2008: 981). 14 ve 16 Ağustos 1974 tarihleri arasında gerçekleşen bu harekâta adanın kuzey tarafında askeri kontrol sağlanmıştır. Türkiye, BM'nin almış olduğu ateşkes kararına 2 gün içerisinde uymuş ve böylece İkinci Kıbrıs Barış Harekâtı sona ermiştir (Aybak, 2017: 152). Kıbrıs Barış Harekâtları sonunda ada fiilen ikiye ayrılmıştır. Bu durum 1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin varlığının tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmekteydi (Oran, 2008: 748-749). Adada 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti (Uçarol, 2008: 9802-983) ve ardından 15 Kasım 1983'te bağımsız KKTC kurulmuştur (Akşin, 1996: 238).

Kıbrıs, her olayda Türkiye'nin önüne şart olarak konulan, her geçen gün daha da çözümü zorlaşan bir konu olmuştur. Kıbrıs Adası, tarih boyunca Orta Doğu'ya açılmak isteyen devletler için vazgeçilmez bir üs olarak görülmüştür (Bekaroğlu, 2009: 44). Bu nedenle Johnson mektubu tehdidi ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kıbrıs üzerindeki hakları engellenmeye çalışılmış, buna rağmen harekâta devam eden Türkiye, adadaki Rumlar tarafından gerçekleştirilen terör faaliyetlerine son vererek ve KKTC'nin kurulmasını sağlayarak, adada güvenli bir ortam oluşturmuştur. Johnson mektubuna rağmen Kıbrıs'a Türkiye tarafından Barış Harekâtı düzenlenmesi sonucunda ilk olarak ABD tarafından Türkiye'ye askeri ambargo uygulaması kararı verilmiş, akabinde de batı bloğu devletlerinin katılımıyla ABD liderliğinde Türkiye'ye siyasi ve ekonomik ambargo uygulanmasıyla süreç devam etmiştir.

1. KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI SONRASINDA YAŞANAN GELİŞMELER

1.1. Ekonomik Ambargo

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni dünya sisteminde Amerikan çıkarlarına fayda sağlaması için Başkan Truman, Yunanistan ve Türkiye'ye askeri yardım yapılmasını istemiştir (Toman, 2019: 152). Truman Doktrini ile ABD, Türkiye ve Yunanistan'ın özgürlük ve bağımsızlığının korunması anlayışıyla yardım edilmesine karar vermiştir. Yasanın 1. maddesinde yardımın "Başkan'ın Birleşik Devletlerin çıkarlarına uygun mütalaa ettiği zamanlarda kendisinin tayin edeceği kayıt ve şartlarla yapılacağı" hükmü

tam bir kapitülasyon niteliği taşımaktaydı. 2. maddeye göre Türkiye'ye yapılan yardımlar sadece tahsis edilmiş gayeler için kullanılabilirdi. Bu hüküm, 4. maddede somut koşul olarak yer almıştır. 4. maddeye göre de alınan yardımlar hakkında ABD'nin onayı olmadan Türk subayı, memuru veya hükümet yetkilisi olmayanlara bilgi verilmeyecek, bu malzeme ve bilgiler verildikleri amaç dışında kullanılmayacaktı. Bu koşullara uyulmadığı takdirde ABD Başkanının, anılan Kongre Yasası'nın 5. maddesinin 3 ve 4 numaralı fıkraları uyarınca, ilgili hükümeti uyarma ve/veya yardımı kesme hakkı bulunmaktadır. Başkan Johnson, bu hükmün gereğini, Türkiye Marshall Antlaşması ile iç hukuk kuralı olarak görülen Kongre Yasası'na göre 1964'de Başkan Johnson'ın mektubundaki "(...) Aynı zamanda, yardım sahasında Türkiye ve ABD arasında iki taraflı anlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye ile aramızda mevcut 12 Temmuz 1947 antlaşmasının 4. maddesine göre askeri yardımın verilmiş maksatlarından gayri gayelerde kullanılmaması icap etmektedir. Hükümetiniz bu şartı tamamen anlamış bulunduğunu muhtelif vesilelerle ABD'ye bildirmiştir. Mevcut şartlar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasını ABD'nin kabul etmeyeceğini size bütün samimiyetimle ifade etmek isterim" ifadesi ile Türkiye, bu maddeler ile adadaki olumsuzluklara müdahalede bulunamamıştır (Değer, 2021: 313-314; Fırat, 1997: 58; Karaca, 2002: 19-20).

Türkiye ve ABD arasında Türkiye ile Yunanistan'ın Sovyet tehdidine karşı askeri gücünü arttırmak için Truman Doktrinine ve ilk amacı Avrupa'yı ekonomik bakımdan güçlendirilmesi olan Marshall Planına Türkiye'yi de dâhil ettiği yardım antlaşması 4 Temmuz 1948'de imzalanmıştır. Bu iki yardım antlaşmasına göre Türkiye birçok konuda ABD'ne bağlı kalmıştır (Karaca, 2002: 21-22). Ayrıca 1947'de Türkiye, basında Amerikan propagandası yapacağına dair Amerika'yla anlaşma imzalamıştı (Avar, 2019: 100). 1947 yılında Truman ve Marshall yardımları ile Türkiye'ye verilen silahlarla Türkiye'nin 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nı uygulamasının hemen ardından ABD'nin 4 yıl boyunca uygulamış olduğu silah ambargosu Türkiye'nin savunma sistemi yanında ekonomisine de ağır darbe indirmiştir (Dolanbay, 2019: 852). Türkiye ekonomik açıdan kalkınmak için uluslararası düzeyde ilişkilere verdiği önemi bu dönemde arttırmıştır. Ekonomik olarak yardım desteğinde bulunan uluslararası örgütlere üye olmuştur. Böylece IMF, Dünya Bankası ve Avrupa Tediye Birliği gibi örgütlerden kredi talep etmiştir. 1950 yılına gelindiğinde dış borçlarda ciddi artış gerçekleşmiştir (Kantarıcı ve Karacan, 2008: 146; Üzüm, 2016: 15). Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında bütçe açıklarının meydana gelmesi ile enflasyon artışları çift haneli rakamlarla gösterilmeye başlanmıştır (Çörtük, 2006: 60). Kıbrıs Barış Harekâtına yönelik ambargonun 1977 yılından sonra ülkede daha yoğun hissedilmesi, ödemeler konusunda sorunların

yaşanmasına yol açmıştır. Mal ithalatında gecikmelerin ve 1960 yılından sonra uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisinin aksamasına neden olmuştur. 1978-1979'da uluslararası ekonomik ilişkilerde IMF ile kredilerde sorunlar yaşanmış, çözüm olarak da Türkiye 24 Ağustos 1978 ve 19 Temmuz 1979 tarihinde IMF ile anlaşma imzalayarak istikrar programını yürürlüğe koymuştur (Eroğlu ve Eroğlu, 2009: 131; Erdinç, 2007: 7).

Ecevit'in 12 Mart 1971 Muhtrasından 14 gün önce bir anlaşma ile yasaklanmış olan afyon üretimini tekrar başlatması nedeniyle, Türk-Amerikan ilişkileri zaten bir kriz içerisindeydi (Günel, 2019: 2187; İzgi, 2007: 37-38). Bu nedenle Kıbrıs Barış Harekâtı'nın ardından ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı ambargo Türkiye'nin ekonomik yönden gelişmesini önleme amacı taşımıştır (Değer, 2021: 199).

1974 yılı yazından sonra ABD'deki güçlü Yunan lobisi Türkiye'ye askeri yardım yapılması konusunda ABD'nin ambargo uygulanmasını talep etmiş ve olumlu sonuç almıştır. Yunanistan'ın bu yeni politikası ile Kıbrıs'taki Türkleri baskı ve ambargolarla ekonomik olarak zayıflatmak ve göçe zorlamak amaçlanmıştır. Bu olay karşısında Türkiye, NATO ortak savunma sisteminde bulunan üsler dışındaki, Türkiye'deki Amerikan üslerini kapatarak misilleme yapmıştır. ABD'nin Türkiye'ye uyguladığı ambargo Eylül 1978 tarihine kadar sürmüştür (Milliyet Gazetesi, 26-27 Temmuz 1975; Milliyet Gazetesi, 5 Şubat 1975; Bekaroğlu, 2009: 53; Yelice, 2007: 48).

1.2. Askeri Ambargo

Hem ekonomik hem de askeri soruna neden olan Johnson mektubundan sonra Türk-Amerikan ilişkilerine darbe vuran olay ise Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD tarafından silah ambargosunun uygulanmasıydı. ABD kongresi tarafından Türkiye'den 5 Şubat 1975'e kadar adadan askerlerini çekmesi, aksi takdirde ABD'nin silah ambargosu uygulayacağı bildirilmiştir (Karaca, 2002: 62-63). Başkan Johnson, bu mektupta olası bir Kıbrıs harekâtında Türkiye'nin askeri yardım aracılığı ile aldığı silahları kullanmaması gerektiğini vurgulamıştır (Büyüktepe, 2006: 26). Ayrıca Türkiye'ye herhangi bir Sovyet saldırısında da NATO birliklerinin yardımının tartışma konusu olacağını vurgulamıştır. Kıbrıs'ta Amerikan silahlarının kullanılması neticesinde Kıbrıs Barış Harekâtı akabinde Türkiye'nin ödeme yaptığı 200 milyon dolarlık askeri malzeme de dahil olmak üzere, Türk savunmasını sınırlandırmak amacıyla, Türkiye'ye yapılacak tüm silah teslimatlarına ABD tarafından 5 Şubat 1975 yılında silah ambargosu uygulanmıştır (Çelik, 2021: 123; Kocaoğlu, 1997: 36). Türkiye üzerinde baskı amacı güden bu silah ambargosu kararının alınmasının ardından Amerikan askeri üs ve tesisleri kapatılmış (Soysal, 1977: 271-272-273) ve 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin kurulduğu

ilan edilmiştir. Bu devletin kurulması, silah ambargosuna karşılık olarak yapılmıştır. Bu süreçte, Ankara'nın 1976'dan itibaren askeri ve ekonomik alanlarda da SSCB ile ilişkileri geliştirmiştir (Sızan, 2021: 114; Canar, 2018: 242).

Askeri ambargo ile yaşanan mühimmat sıkıntısı Türkiye'yi yeni çözümler bulmaya yönlendirmiştir. Böylece Türk milli savunma sanayisinin geliştirilmesi için yapılan çalışmalar hızlandırılmıştır. Bu amaçla askeri anlamda da dışa bağımlılığı azaltmak adına 1975'de ASELSAN kurulmuştur. Ambargo döneminde Türkiye ABD ve NATO ülkeleri tarafından siyasi ilişkilerde de yalnızlaştırılmıştır. NATO'nun kuruluşundan itibaren sadece Türkiye'ye ambargo uygulaması dikkat çekici bir durum oluşturmuştur (Sızan, 2021: 115-116). Bu silah ambargosu ile ilgili mecliste de konuşmalar yoğunlaşmıştır. Küba bunalımı ve Kıbrıs Barış Harekâtı sonrası uygulanan silah ambargosu ile yaratılan bunalımlar, Türkiye-ABD ilişkilerinin derecesini ve güvenilirliğini Türk ulusuna açıkça göstermiştir. Bu koşullar karşısında Türkiye'nin gerek NATO çerçevesi içinde gerekse ABD ile doğrudan ilişkilerinde ve ülke savunmasının planlanmasında Kıbrıs Barış Harekâtı öncesi gibi devam etmesi mümkün olmamıştır (Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, C.44, 1979: 282).

26 Eylül 1978'de Temsilciler Meclisi askeri ambargoyu kaldıran yasa başkana sunmuş ve aynı gün başkanın onayıyla kaldırılmıştır. Bu ambargonun kaldırılması sonrasında Türkiye'de askerî üslerdeki Amerika faaliyetlerini blokesini kaldırdığını bildirmiştir. Böylece Amerika, Orta-doğu üzerinde değerli üslerine, gözetleme ve dinlenme tesislerine yeniden kavuşmuştur (Armaoğlu, 1991: 297).

ABD, ambargo ile ilk olarak Kıbrıs konusunda Türkiye'nin taviz vererek değişeceğini ummuştur. Ancak Amerika Kongresi üyeleri planladıkları amaca ulaşamamış ve durum sorunların çözümünü sağlamak adına bir sonuç getirmemiştir. Böylece Türkiye, Kıbrıs'ta askeri kuvvet bulundurma yönündeki tutumundan da vazgeçmemiştir. Amerika'nın askerî ambargosuna karşın Türkiye'nin Türk toprakları üzerinde Amerikan üslerinin faaliyetlerini durdurması, iki ülke arasındaki ilişkide ciddi bir problemin göstergesiydi. Bunun sonucunda Türkiye herhangi bir ambargonun ülke üzerindeki etkisini ve ABD'ye bağımlılığın derecesini daha iyi anlamıştır. Diğer taraftan, Türkiye, ABD'nin bir oyuncuğu olmadığını ve ABD'den bağımsız hareket edebileceğini göstermiştir. Ancak Amerika'ya olan askeri bağımlılığından hemen kısa sürede kurtulması da imkânsızdı (Gönlübol, 1996: 591-592).

1.3. Siyasi Ambargo

Siyasi ambargo Türkiye'nin dış politikada üye olduğu uluslararası örgütlerde yalnız bırakılması ve ülke de ayrılıkçı akımların desteklenmesi

şeklinde ortaya çıkmıştır. Herhangi bir ülke sınırları içinde gelişse bile etkilerinin sadece o ülke ile sınırlı olmayan teknolojik araçların gelişmesiyle diğer ülkelerin de müdahil olduğu terör faaliyetlerine uluslararası terör denilmektedir (Al, 2012: 31). Uluslararası örgütler ise sorunların ve sıkıntıların devletlerin bir arada bulunarak ortak görüş doğrultusunda çözüm yolları bulmak amacıyla siyasi, kültürel ve askeri anlamda bir araya gelerek kurdukları örgütlerdir. Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi, Uluslararası Para Fonu, Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü gibi pek çok uluslararası örgüt bu türlere örnektir. Ulus devletler uluslararası ilişkilerde siyasi söz sahipliğini uluslararası örgütler aracılığı ile korumaktadır. Kıbrıs Barış Harekâtı akabinde uluslararası güçlerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ni yukarıdaki açıkladığımız gibi ekonomik ve askerî açıdan dışlamasının yanında aynı zamanda bahse konu olan bu uluslararası örgütlerden de dışladığını ve terörizmi desteklediğini yazımızda göreceğiz. Söz konusu bu yaptırımların temel nedeninin Kıbrıs Barış Harekâtı'nın bir rövanşı olduğu aşikârdır. Siyasi açıdan ülke genelinde ayrılıkçı Kürt ve Ermeni grupları desteklenmiş, terörize edilmiştir.

Avrupa Topluluğu (AT) ülkeleri Kıbrıs'ı bu anlamda problem olarak AT'ye giriş için sorun haline getirmektedir. Aynı şekilde ön sorun olarak bir de Kürt sorunu eklenmiştir. Ermeni sorunu da propaganda malzemesi olarak yıllardır Rum ve Ermeni lobilerinde kullanılmaktadır. Ermeni terörünün 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra başlatılması 1980 öncesinde Türkiye'deki iç teröre koşturucu olarak gösterilmiştir (Mumcu, 2010: 143).

Terörizm terimi ilk kez 1789 Fransız İhtilali'nde kullanılmış, ihtilalin değerlerinin korunması ve yaşatılması açısından ihtilal düşmanlarına karşı uygulanan baskı ve korku rejimi “terör dönemi” olarak belirtilmiştir. Kıbrıs'ta Yunanistan'ın desteğiyle Rumların Türk toplumuna karşı yapmış olduğu eylemler, İrlanda Cumhuriyet Ordusu (IRA)'nın İngiltere'deki eylemleri, ETA'nın İspanya'daki eylemleri ile PKK'nın Türkiye'deki eylemleri buna örnek olarak gösterilebilmektedir (Aşkın, 2019: 5-6).

Bölücü terörün amacı ise bulunduğu ülkede kendisini farklı hissedilen grupların, kimlik, kültürel farklılıklarını kullanarak belli bir bölgeyi bağlı olduğu ülkeden ayırmaktır. Bu nedenle bölücü örgütler, insanların birbirine düşmanlık beslemesi için, kendilerini o ülkede yaşayan insanlardan çok daha farklı bir kimlikle tanımlamaktadır. Bu nedenle bölücü terör ırk ayrımcılığı üzerinden çalıştığı için ırkçı terör olarak da bilinmektedir. Hangi ideolojiyi esas alırsa alsın bölücü terör örgütleri ulusların kendi kaderini tayin hakkını savunmuştur. Bu taleplerde haklı olduklarını ispatlamak için de kültürel ve dil farklılıkları ile ekonomik sorunları gündeme getirerek, kasıtlı olarak geri bırakıldıklarını iddia ederek sözde haklılıklarını savunmaya çalışmaktadırlar (Al, 2012: 13).

Türkiye, 1923-1950 yıllarında ekonomik ve askeri gelişmelere odaklandığı için sabit bir sosyal yapıya sahipti. Ancak, 1950'lerden itibaren çok partili hayat ve ekonomik teşvikler ile birlikte hızlı bir zirai makineleşmeye gerçekleşmiş ve daha fazla fabrikanın açılmasına ihtiyaç doğmuştur. Bu durum büyük ölçekte köylerden büyük şehir merkezlerine nüfus popülasyonunun yer değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Liberal kapitalizmin sonucu olarak çarpık sanayileşme hareketlerinin neticesinde gecekondulaşma denilen bir takım yan kültür alanları oluşmaya başlamıştır. Bu yıllarda köyden kente göç eden Anadolu insanı, kültürel açıdan yabancılaşma duygusu çekmenin yanında, yoksulluktan kaynaklanan sebeplerle kendini çaresiz, sahipsiz ve yalnız hissetmiştir. Bu nedenle gecekonduya yaşayan insanların içine düştüğü boşluğu terör örgütleri doldurmaya çalışmıştır (Al, 2012: 21).

2. KIBRIS BARIŞ HAREKATI SONRASINDA OLUŞAN TERÖR ÖRGÜTLERİ

2.1. Asala Terör Örgütü

Kıbrıs sorunu nedeniyle Türkiye'ye, Batılı ülkelerin dayattığı ve Kıbrıs üzerinden olumsuz bir ilişki geliştirilmeye başlanmıştır. Aynı yıllarda Türkiye'ye karşı Ermeni terörü yaygın olarak aktif faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir (Yılmaz, 2007: 40-41). Türk ordusunun Kıbrıs'a müdahalesi, bu örgütlerde fiili eylemleri arttırmış ve ASALA örgütü de katliama başlamıştır (Avar, 2019: 88). Bu yenedünya düzeninde devletlerin terör aracılığı ile ülkelere psikolojik baskıda bulunması en basit yol olarak görülmüş ve birçok devlet de terörü bir araç olarak kullanmıştır (İşeri, 2008: 7). Özellikle Türkiye'nin en yakın komşularından biri olan Yunanistan, 1915'ten itibaren Ermeni ve Kıbrıs propagandaları ile Ermenileri ve Türkiye aleyhine faaliyette bulunan Ermeni kuruluşlarını maşa olarak kullanmıştır. Özellikle Ermenilere uygulandığını iddia ettikleri soykırım ve günümüzdeki asılsız Kürt meselesi ile Türkiye'nin AB gündeminde zor durumda kalmasına neden olmuş ve AB'ye kabul edilmemesi için AB ülkeleri nezdinde propaganda malzemesi olarak Pontus soykırımını Türkiye'nin tanımasını talep etmiştir. Böylece 20 Temmuz 1974'de adada prestijini kaybeden Rumlar Türkiye'ye bu anlamda ambargo uygulanması için başvurularında bulunmuştur (Atalar, 2017: 731; Karaş, 2007: 65).

Türkçesi "Ermenistan'ın Özgürlüğü İçin Gizli Ermeni Ordusu" anlamına gelen ve İngilizcesi "Armenian Secret Army For The Liberation Of Armenia" olan örgüt, 1975-1984 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. Örgüt, 1915 yılında yani Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda iken Ermenilere yapıldığı iddia edilen Ermeni Soykırımı'nı kabul ettirmek ve şimdiki Ermenistan ile Türkiye'nin doğusunda büyük bir Ermeni Devleti kurmak için birçok terör faaliyeti içerisinde bulunmuştur. Amacı, sos-

yalist ve devrimci büyük Ermenistan'ı kurmak olan ve 1975'te Beyrut'ta kendini tanıtan örgüt bu tarihten itibaren 8 yıl içinde 21 ülkede 110 silahlı ve kanlı eylem yapmış, asıl hedefi Türk diplomatlarını öldürtmek olan örgüt otuzdan fazla Türk diplomat ve yakınının da canına kastetmiştir (Tunçer, 2018: 91; Karaş, 2007: 44). İlk eylemi ise 20 Ocak 1975'de Dünya Kiliseleri Konseyi Bürosu'na saldırmasıydı (İşeri, 2008: 47).

ASALA terör örgütü 1981 yılı sonunda yaptığı bir açıklamada PKK ile Türkiye'nin doğusu ve güneydoğusunda Kürtlerle işbirliği içinde olmak amacıyla ilk kuruluş felsefesinde değişikliğe gittiğini "Ermeni-Kürt Federe Devleti" kuracaklarını beyan etmiştir. Marksist-Leninist ideolojiye sahip olan örgüt IRA, PKK/Kongre-Gel/KADEK ve Kızıl İtalyan Tugayları (Italian Red Brigades) gibi uluslararası terör örgütleriyle de işbirliği yapmıştır (Bal ve Çufalı, 2003: 659; Tunçer, 2018: 92; Al, 2012: 37). Ancak zamanla örgütteki çekişmeler, örgüt üyelerinin MİT tarafından pasifize edilmesi, kurucu liderlerinin Agop Agopyan'ın 1988 yılında Atina'da öldürülmesi ve Ermeni halkın da destek ve yardımlarını çekmesi ASALA'nın yok olması için yeterli olmuştur (Bal ve Çufalı, 2003: 659).

ASALA militanları, Yunanistan ve Kıbrıs'a sığınmış ve bu ülkelerde yeni kurdukları örgütler ve kendi isimlerini kullanarak Türkiye'yi tehdit etmiştir. 1982'de Pan-Helen Ermeni Cemiyeti, amaçlarının ASALA'nın amacıyla aynı olduğunu açıklamıştır. Türkiye aleyhtarı gösteriler yapan örgüt Atina'da "Türkiye'den hesap sorulacak, 1915 katliamı unutulmayacak" ve benzeri sloganları yazılı ve ASALA imzalı afişleri asmaktan çekinmemiştir (Karaş, 2007: 66). Bir nevi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne savaş ilan etmiş ve PKK'ya her türlü desteği vereceğini de açıklamıştır (Abdurahmanlı, 2019: 65). ASALA'nın ortaya çıkışında Ermeni terörünü destekleyen ve Rumlara desteğini esirgemeyen ABD, Fransa, Lübnan'da yaşayan zengin Ermeniler ve bazı üçüncü dünya ülkelerinin etkili olduğu açıktır. ASALA, bu teröre sesini çıkarmayan ülkeler için birer maşa olarak faaliyet göstermiştir (Al, 2012: 39; Abdurahmanlı, 2019: 61-62; Çevikbaş, 2020: 53).

ABD-Ermeni terörü ile ilgili Atilla İlhan yazısında özetle; "*Hak hukuk bahane sorun Kıbrıs ve petrol... ABD insan hakları ihlalleri ile ilgili soru karşısında Türkiye'yi suçladıktan sonra, kendinizi yönetmekten acizsiniz. Bir de Türkiye'deki azınlıkları yönetmeye kalkıyorsunuz. Bu kötü yönetimi azınlıklar hak etmiyor... ABD Büyükelçiliği 1999 yılını kutlamak üzere verdiği resepsiyonda Türk gazetecilere, Ermenilere yaptığınız hareketleri kabul edin. Tazminat verin. Onların insan haklarını iade edin vb. laflar etmişlerdir... 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra Türkler ilk defa huruç yaptılar ve Kıbrıs'tan toprak aldılar (Uluslararası hukuka uygun olarak). Herkes biliyor ki Şeyh Sait İsyanı Musul'a, Dersim İsyanı Hatay'a, ASALA (o başarısız olunca da PKK) Kıbrıs'a karşı Türkiye'nin*

karşısına çıkarılmış hareketlerdir. Birileri ABD'nin karşısına çıkıp, Kızılderi katliamlarının ve yaptığınız insan hakları ihlallerinin hesabını verin demelidir..." demiştir (Bal ve Çufalı, 2003: 656-357; Karaş, 2007: 64).

ASALA, 10 Kasım 1980'de Strasburg Türk Konsolosluğu'na, 11 Kasım 1980'de Roma'da bulunan Türk Hava Yolları bürosuna yapılan terör saldırılarını üstlenirken, 24 Eylül 1981'de "Kürt ve Türk Halklarına Başvuru" adlı bir bildiri yayınlamıştır. Bu anlamda PKK'ya her türlü desteği vereceğini, Ermeniler ile Kürtlerin aynı etnik yapıya sahip olduğunu ve Türklerden baskı gördüklerini iddia etmiştir (Bal ve Çufalı, 2003: 660; Karaş, 2007: 70). PKK, bir nevi ASALA'nın devamıdır. Kıbrıslı Rumlar ve Yunanistan'ın ASALA'ya desteğiyle 1980'li yıllarda ASALA merkezini Atina'ya taşımış, militanları da PKK safında Kuzey Irak'ta ve Suriye'de eylemlere katılmıştır. 1982'de Türkiye-Suriye sınırında terör kamplarının kurulduğu ve bu kamplarda PKK ve ASALA'nın birlikte bulunduğu bilgisi Genelkurmay'a bildirilmiştir. 1984'te ise Şemdinli ve Erüh'ta ilk kanlı saldırıyı gerçekleştirmişlerdir. Bu iki örgüt arasındaki fark ASALA'nın üç kıtada, PKK'nın ise yoğun olarak Türkiye'de yurt içinde faaliyet göstermesidir (Al, 2021: 51; Tunçer, 2018: 98). 1970'li yıllarda birçok yasal siyasi oluşumlar içinde kendini gösteren Kürtçülük hareketi PKK ile terör hareketi eylemlerine geçmesiyle yerini Abdullah Öcalan liderliğindeki PKK terör örgütüne bırakmıştır. Ortaklaşa yapılan açıklamalar, bildiri ve afişler, ASALA ve Ermeni terör örgütü mensuplarının PKK'nın eğitim kamplarındaki birliktelikleri ve PKK'nın Ermeni Taşnaksutyun Partisi ile ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu iki örgütün bir arada çalıştığı bir gerçektir (Tunçer, 2018: 96). Türkiye ile ASALA arasındaki çatışmalarda, batılı Avrupa ülkelerinde Türkiye ile ilgili propagandaların yapılması ve Türkiye'yi NATO'dan ayırma planı Sovyetlerin en çok arzuladığı amaçtır (Bal ve Çufalı, 2003: 651; Karaş, 2007: 57-58). PKK'nın yanı sıra ASALA'nın birlikte çalıştığı örgütlerden bir diğeri de Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ)'dür. ASALA'nın lideri olduğu öne sürülen Agop Agopyan, 1980 yılında bir röportajında örgütün FKÖ ile olan ilişkisine dair bir soruya; "Bizim dünyadaki tüm ihtilalci örgütlerle ilişkimiz vardır" cevabını vermiştir. İsrail, bu birlikteliğin kanıtlarının Lübnan'da terkedilmiş Filistin kamplarında olduğunu açıklamıştır (Bal ve Çufalı, 2003: 653; Karaş, 2007: 60). Türkiye'nin bu terör örgütüne karşı mücadelesi 1984'te terör eylemlerini sonlandırmıştır (İşeri, 2008: 48). Resmi olmayan belgelerde ASALA'nın 1985'te bittiği ancak resmî belgelerde ise 1995 yılında bittiği bilinmektedir (Abdurahmanlı, 2019: 69).

2.2. PKK Terör Örgütü

1970'li yılların sonlarında Bekaa vadisinde kurulan ve militanlarının orada askeri eğitim gördüğü PKK, Türkiye'de herhangi bir ırk ve mezhep gözetmeksizin tüm insanlara ve onları bir arada tutan anayasal düzene

saldırıda bulunmak için bölücü terör eylemleri gerçekleştirmeye başlamıştır (Abdurahmanlı, 2019: 61-62). PKK, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'ne ve onun değerlerini barındıran anayasaya ve bu anayasaya bağlı topluma karşı yürüttüğü eylemlerden dolayı terör örgütü olarak tanımlanırken, bazı Avrupa devletleri ve de PKK sempatanları tarafından terör örgütü olarak nitelendirilmemektedir. Bu iç ve dış destekçiler terör örgütü PKK'yı siyasal mücadelede haklarını arayan özgürlük savaşçıları olarak göstermektedir (İşeri, 2008: 13). PKK ortaya çıktığı bu tarihten itibaren Marksist-Leninist ideolojisi ve liderlik kazanma felsefesinde ise Maoocu bir ideolojiyi takip ettiğini ileri sürmüştür. Bu nedenle kendi içerisinde çok karmaşık bir örgüt şeması çizse de terörist bir örgüt olarak asli niteliği aynı kalmıştır (Soner vd., 2017: 14). Türkiye Cumhuriyeti Devleti topraklarında bağımsız bir Kürt devletinin kurulması, kapitalizmin yıkılması ve üretim sektörlerindeki işçilerin ve köylülerin bir arada Marksist-Leninist ilkelere dayalı rejimde bir program sunmuş ve kendi tabanından destek görmüştür. Bu ilkelere uygun ve benzer davranışlar sergileyen devrimci sol gruplara yakınlık göstermiş ve iyi ilişkiler içinde bulunmuştur. Yani PKK her zaman kendisini uç, ayrılıkçı özellik gösteren gruplara konumlandırmıştır (Soner vd., 2017: 27). PKK'nın istekleri, yaptıkları eylemlerle de çelişmekte, devletin bölgeye yatırım yapmamasını propaganda malzemesi olarak kullanmış, ancak bu bölgeye yapılan yatırımların da terör eylemleriyle yapılmasını geciktirmiş veya tamamen engellemiştir. İnsan hakları savunucu olduğunu iddia eden örgüt, ülkedeki silahsız sivilleri ve çocukları da vahşice öldürmektedir. Buna rağmen yine de örgütü destekleyen ve yakınlık duyan kitlesi vardır ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin son otuz yılında maddi ve manevi enerjisini harcamıştır (Al, 2012: 54). Abdullah Öcalan tarafından kaleme alınan "Kürdistan Devriminin Yolu" isimli manifestoda örgütün amacı, eylemleri ve stratejileri açıklanırken Türk Hükümeti ve devletin hedef alındığı yazılmaktadır (Çelik, 2019: 115). İlk silahlı eylemini ise 1984 yılında Siirt'in Eruh ilçesinde yapan PKK, daha sonra yaptığı binlerce terör eylemiyle birçok insanın hayatını kaybetmesine, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Türkiye'nin her anlamda kalkınmasına ve gelişmesine engel olmaya çalışmıştır (Sarı, 2018:7).

Öcalan aktif olduğu dönemde Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile görüş-tüğünü beyan etmiş, tehditkâr üslupla Kürt sorununun demokratik anayasa-l çözümü gerçekleşmezse topyekün savaş döneminin başlayacağı hak-kında basına açıklamalarında bulunmuştur. Aynı dönemde CIA mensubu Henry Barkey 2010'da Kürtlere özerklik verilmezse, Türkiye'nin büyük kentlerinde isyanlar çıkabileceği açıklamasında bulunmuştur (Avar, 2021: 74). Devletlerin özellikle kendi çıkar ve menfaatleri doğrultusunda, diğer devletin terörist kabul ettiği örgütlere destek verdiği görülmektedir (Akşit,

2017: 67). Küresel odaklar her fırsatta terör kartını kullanmayı denemişlerdir (Avar, 2021: 74). Ayrıca PKK'ya serbest çalışma şartları da sağlanmıştır (Avar, 2019: 83). 1999'da Öcalan Kenya'da yakalandığında AB uyum yasaları çerçevesinde idamı gerçekleştirilememiştir. Öcalan mahkemeye verdiği ifadede Batılı ülkeler sayesinde korunduğunu, geçindiğini ve bu ülkelerden silah, cephane ve maddi destek alarak Türkiye'ye karşı savaş-tıklarını açıklamıştır. Öcalan'ın bu açıklaması ile Batılı ülkelerin Sevri uygulamaya çalıştığı ve asıl amaçlarının Türkiye'yi parçalamak olduğu ortaya çıkmıştır. İfadesinde belirttiği “Nereden nereye geldiği ortada” cümlesi her şeyi özetler niteliktedir: “Şeyh Sait'in devamıydım kullanıldım!” açıklamasında bulunmuştur. İngilizler, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türkiye ile İngiltere arasında Musul sorununda Şeyh Sait isyanı ve Fransızlarla Hatay konusunda mücadele edilirken, Dersim isyanı gerçekleşmiştir. GAP ile Türkiye bölgede suyun kontrolünü sağlayacak ve bölgesel güç olabilecekken PKK ortaya çıkmıştır (Avar, 2019: 87-88). Türk Hükümeti tarafından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yapılan ekonomik ve sosyal yardımlar ile huzur ortamının sağlanmaya çalışıldığı dönemde aynı zamanda sivil toplum örgütleri, cemaat ve tarikatlar bölgede çalışmalarını hızlandırmıştır. (Alkan, 2012: 22) Toplumsal düzende ise ılımlı İslam adı altında Türk insanının inanışlarının deforme edilmesi projesi uygulamaya konulmuştur. Bu durumu Graham Fuller de Türkiye'nin laiklikten vazgeçmesi gerektiğini ve tarikatlara izin verilmesi gerektiğini belirten bir açıklamayla tamamlamıştır (Avar, 2019: 88).

1925 yılında Şeyh Sait liderliğindeki ayaklanma “Padişah, hilafet, şeriat ve Abdülhamid oğullarından birisinin saltanatını sağlamak” gibi gerici bir propaganda altında yapılan kürtcülük ayaklanmasıdır. Bu ayaklanmanın amacı sözde şeriatı sağlamaktır. İslam'a yeniden dönme görevi de Şeyh Sait'e verilmiştir. Kendisine bir mehdi süsü verdiği de belgelerden anlaşılmaktadır. Bu yolla Şeyh Sait, halkı en can alıcı noktadan yakalamış ve böylece memleketin başına sorun çıkarmıştır (Mumcu, 2010: 142; Mumcu, 1996: 58). Dini kullanarak yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulusal bütünlüğünü tehlikeye düşüren bu ayaklanmanın, PKK terör örgütü ile gelen bir devamlılık ilişkisi söz konusudur. Bunu 1999'da Türkiye'ye teslim edilen Öcalan da itiraf etmiş ve “Şeyh Sait'in devamıydım, kullanıldım” demiştir (Avar, 2021: 74). Şeyh Sait ayaklanması dini kullanarak, halkı “din elden gidiyor” şeklinde kamçılarak, Kürt toplumunu kışkırttığı için milliyetçi bir eylem planı içindeydi. Çünkü Şeyh Sait ayaklanması, dinci, milliyetçi ve cumhuriyet karşıtı bir yapıya sahiptir (Mumcu, 1996: 78). Savcı Ahmet Süreyya Bey, Şeyh Sait'e: “Ayaklanma dinsel amaçlı mıydı, yoksa amaç dinsel görüntü altında Kürdistan Devleti kurmak mıydı?” diye sorduğunda Şeyh Sait bir süre düşünmüş: “Şeriat hükümlerinin hükümetimiz tarafından uygulanmasını

sağlamak düşüncesi benim başımda yaşayan bir fikir ve arzuydu” demiştir (Mumcu, 1996: 103). Şeyh Sait, 1918 yılından itibaren, amacı İngiliz mandası altında bir Kürt devleti kurmak olan İstanbul Kürt Komitesine bağlı olarak çalışmıştır. Ancak Şeyh Sait bunu mahkemede itiraf etmemiştir (Mumcu, 1996: 143).

Türkiye topraklarındaki terör faaliyetleri, Türkiye sınırları içinde Amerika başkanı Wilson’ın bir Kürdistan ve bir Ermenistan haritası çizmesiyle başlamıştır. Başkan Wilson konuyla ilgili konuşmasında “Amerikan kapitalizminin temel hedefi, zayıf ülkelerin hammaddelerini ve ulusal pazarlarını açık birer kapı olarak tutmaktır. Bunun için diplomasi ve gerekirse zor kullanılmalıdır” açıklamasında bulunmuştur (Avar, 2021: 74).

Kürtler, demografik olarak Irak, İran, Suriye, Türkiye ve Lübnan ülkelerine dağılmıştır (Bilbilik, 2008: 22). Bu süreçte Irak hızla bir iç savaşa ve parçalanmaya sürüklenmiştir. Irak’ın parçalanması sürecinde güneyinde İran yanlısı teokratik Şii devleti olasılığı gittikçe güçlenmiş, kuzeyinde ise ABD yanlısı bağımsız kukla bir sözde Kürt devleti kurulma süreci hızlanmıştır. Kuzeyde Kürt toplumuna dayalı etnik yapıyı bir devlet, güneyde İran yanlısı teokratik Şii devleti oluşturulması olasılığının artması ile ülkede iç savaş ve parçalanma sürecinin başlaması, aynı zamanda radikal İslam’ın da ülke genelinde gittikçe etkinliğini arttırmasına yol açmıştır (Bilbilik, 2008: 31-32).

ABD, Irak’ta başlatılan bu sürecin bir benzerini Türkiye’de de etnik çatışmalar, dinsel ve mezhep çatışmaları üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Kürtleri, Türklerle, Alevilerle Sünnilerle karşı karşıya getirmek suretiyle Türkiye’yi de Yugoslavya, Sovyet Rusya ve Irak gibi parçalamayı, Türk ulus devletini yıkmayı planlamaktadır. ABD bu planını gerçekleştirmek için emperyalizmi küresel ihtiyaçlarına göre yeniden yapılandırma yoluna gitmiştir. Küresel amacını gerçekleştirmek için etnik bölünmeye ek olarak bazen ırk, bazen din, bazen mezhep temeline dayalı ulus teorileri ortaya atılmış ve hedef aldığı ülkelere insan hakları ve demokrasi kavramları perdesi altında bu kavramları dayatarak, ulus devlet yapısını parçalama planını uygulama koymuştur. (Bilbilik, 2008: 31-32) Diğer taraftan ABD sosyalist terör örgütlerinin de kurulmasını sağlayarak, bunları aynı kaynaklardan finanse etmiştir. Taliban, El-Kaide ve Usame Bin-Ladin’in örgüt haline gelmesine neden olan, eğiten, finanse eden ve eyleme süren ABD’nin dünyadaki birçok ülke terörle mücadele ederken bir ölçüde terörsüz yaşaması, terörün arkasında bulunduğu en kuvvetli kanıtı olmaktadır. Bu şekilde ABD, terörü terörle besleyerek ve anti-terörizm silahını tekeline alarak dünyayı sömürmeye devam etmektedir (Bilbilik, 2008: 32-33).

Ortadoğu’da bulunan İsrail ise bölgedeki bütün devletlerin hedefindeki düşmandır. İsrail, Kuzey Irak’taki sözde Kürt devleti ve Ermenistan

ile gizli iş birliği içindedir. ABD, Kuzey Irak'ta Kürt devleti kurulmasını sağlayarak ve öncesinde bu harekete İsrail'in katılımını destekleyerek bir taraftan Irak'ın parçalanma sürecini başlatmış, diğer taraftan tampon bölge olarak kurulan ve Müslüman İsrail devleti işlevli bu devlet aracılığıyla Ortadoğu petrollerinin jandarmalığına soyunmuştur. Ermenistan ile Kuzey Iraktaki sözde Kürt devleti arasındaki gizli iş birliğinin arkasında durmaktadır. Gelecekte ikisinin birleşmesiyle oluşturulacak ikili tampon devlet ile Avrasya petrollerinin ABD için güvenliğinin sağlanması planlanmaktadır (Bilbilik, 2008: 64). ABD'nin Orta Doğu'daki hedefi, öncelikle Irak'ı parçalayarak, birinci aşamada Kuzey Irak'ı ön plana çıkarmak, sonraki aşama ise Irak'ın adının bölgeden tamamen silinmesiyle, Türkiye, Suriye ve İran'dan toprak kazanarak, yayılcı, militan bir Kürt Devleti'ne dönüştürmektir (Tansi, 2017: 1341).

Kürdistan meselesi iki aşamada projelendirilmiştir. İlk aşamada yerel özerklik sağlanacaktır. Suriye, Irak ve Türkiye sınırındaki bölge özerk olacaktır. İkinci aşamada, bağımsız bir Kürdistan kurulacaktır. Bu durum Sevr Barış Antlaşması'nın 64. maddesinde hükme bağlanmıştır (Avar, 2021: 76). Amaç gerçekleşseydi, Kürtler büyük olasılıkla İngiliz güdümü ile yönetileceklerdi. Bölge bir petrol bölgesi idi. İngilizler, Kürtler ile bu nedenle ilgilenmiştir. 1925 yılında Musul konusu da bu nedenle sorunu olarak yansıtılmıştır (Mumcu, 2010: 148). Aynı şekilde GAP projesinin uygulamaya konulmasıyla bölgede patlak veren PKK teröründe olduğu gibi GAP projesi, Suriye ve Irak ile Türkiye'yi suyun kullanımı konusunda karşı karşıya getirmiştir (Avar, 2019: 88). Suriye'nin Hatay üzerinde hak iddia etmesi ve bu terör örgütüne verdiği destek de su sorunuyla ilişkilendirilerek ortamda olumsuz hava yaratılmıştır (Gunel, 2013: 238). Amerika'nın bölgeye yerleşmesinde ve bölge ülkelerindeki Kürt gruplarını desteklemesindeki amaç ne Kürtçe ne de Kürtlerin demokratik haklarıdır. Amerika için önemli olan Güneydoğu bölgesindeki madenler, Kerkük'teki petrol, Fırat ve Dicle'ye ait sulardır. Bunun için emperyalizm "demokrasi" kavramı ile bölge ülkelerine müdahale etmektedir (Avar, 2021: 83). Amerikan istihbaratı terör örgütlerini uyuşturucu trafiğinde kullanmaktadır. Bağımlılık yapan ve gençleri erken yaşta öldüren bu maddenin, PKK'nın etkili bir gelir kaynağı olduğunu Abdullah Öcalan mahkemede de belirtmiştir. Amerikan istihbarat servisi de dünyadaki eroin, silah ve diğer pazarları himayesinde bulundurmak ve pazarı tek elden yürütmek için çaba göstermektedir (Avar, 2019: 65-66). İlegal görünümlü oluşumları ile mafya rolü sergileyen terör örgütleri, suç örgütlerinin fuhuş, haraç, gasp, kara para aklama, insan kaçakçılığı, sigara-uyuşturucu-alkol kaçakçılığı, sahtecilik gibi maddi kaynak elde etme yollarına başvurmaktadır (Yılmaz ve Tetik, 2020: 120).

Etnik, mezhepsel ve siyasi sürtüşmeler ile PKK terör örgütünün neden olduğu huzursuzluk Türkiye'de toplumu bir arada tutan politikaların

yara almasına sebep olmuştur (Şen, 2018: 115). Bu ayrılıkçı terör örgütleri, bir suç şebekesine dönüşmedikleri sürece etnik bağımsızlık istedikleri toprakların dışında kalan bölgelerde uzantılarını barındıramazlar. Çünkü kendi toprakları dışında halkın desteğini alamayan örgütün varlığını devam ettirmesi mümkün değildir (Soner vd., 2017: 11).

Türkiye'nin terörle mücadele ettiği kadar, her devletin de terör örgütleri ile mücadele etmesi gerekmektedir. AB'nin, NATO'nun ve ABD'nin terör ile mücadelesi yanında PKK'yı terör örgütü olarak tanımaları da önemlidir. Özellikle de bir güvenlik kuruluşu olan NATO'nun bu yönde hareket etmesi önemlidir. AB, NATO ülkeleri ve ABD, PKK'yı terör örgütü olarak kabul etmekte ve bu örgütün Avrupa'daki faaliyetlerine de göz yummaktadır. Bu çerçevede beyan ettiği düşünceleri ile davranışları tezat oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye; AB ülkeleri, NATO ve ABD'nin dikkatini çekmek zorunda kalmıştır. Rusya'nın ise Kürtler ile ilişkisi yüz yılı aşan bir geçmişe sahiptir. Ruslar Türkiye'nin bölgesel bir güç olmasını istememekte ve bu nedenle Türkiye'yi ayrılıkçı oluşumlarla güçsüz düşürmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla ilk önce Ermenileri kışkırtmış, Türkiye'nin Ermeni olaylarını bastırmasından sonra ASALA örgütüne destek vererek Türkiye'nin kalkınmasını ve bölgede güç unsuru olmasını önlemeye çalışmıştır. Bununla birlikte Türkiye'de, Ermeni soykırımı olduğu yönünde dünya kamuoyunu etkilemek için Ermenileri desteklemiştir. Türkiye'de Ermeni ve ASALA sorununun etkisinin azalmasıyla Kürtleri ayaklandırmak ve Türkiye'nin terör ile mücadele ederken bölge ülkeleri ile rekabet etmesini engellemek için PKK'nın kurulmasına öncülük etmiştir. Ayrıca silah ve mühimmat yardımları ile Rusya, PKK'nın büyümesinde de rol oynamıştır. Zaman zaman NATO Genel Sekreteri NATO'ya üye ülkelere karşı demeçler vermektedir. Bu demeçlerin üye ülkelerin NATO ile iş birliğini artırmaları için yapıldığı da muhakkaktır. Bu çerçevede NATO Genel Sekreteri Jaap de Hoop Scheffer, NATO ile AB arasında tüm alanlardaki iş birliğinin üye ülkeler tarafından önlenmesi çağrısında bulunmuştur (Kayacı, 2017: 51-52).

PKK bariz biçimde diğer devletler tarafından desteklenen bir terör örgütüdür. Çünkü kuruluşundan itibaren, askeri cephane ve maddi destek anlamında birçok ülkeden destek almıştır. Bu ülkeler de Türkiye'ye karşı problemlerinde PKK'yı maşa olarak kullanmıştır. Türkiye'ye komşu neredeyse tüm ülkeler bu anlamda batılı ülkelere destek almıştır. PKK'nın Bekaa vadisinde kurulması ve orada yıllarca eğitim alması, Abdullah Öcalan'ın Şam'da uzun süre bulunması ve Rum pasaportunun olması, PKK'lı teröristlerin silah deposunun Kuzey Irak'ta olması, destek aldığı ülkelerin çıkarlarına göre eyleme geçmeleri ve diğer ülkelerdeki faaliyetleri (ticari, medya ve kültürel) bir ispat niteliğindedir (Şahin, 2017: 785).

SONUÇ

Terör aslında bir ideoloji, bir fikir, hatta bir hedef değil, yıldırma stratejisidir. Yüzyıllardan beri bu strateji taktiği ile dış güçler teröre her türlü finansal desteği sağlamıştır. Terör bu yüzden uluslararası siyasetin bir parçası haline gelmiştir. Terörü yalnızca terör örgütleri olarak algılamak doğru değildir. Uluslararası güçlerin Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin topraklarında bir çıkarı söz konusu olduğundan, bu çıkar uğruna terörün her türlü boyutunu yaşatmış ve yaşatmaya devam etmektedir. Terörün; ekonomik, askeri, siyasi, gündelik yaşam, fikir ve düşünce değişikliği gibi çok yönlü türleri vardır. Bu çalışmamızda 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın öncesi ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kıbrıs ile ilgili tutumu ve stratejisinin karşılığında hasım devletlerin bu terör türlerini kullanarak Türkiye'ye nasıl yaptırımında bulunduğu incelenmiştir. Ekonomik, siyasi her türlü tehditle aslında her ayrıntıda teröre maruz kalıldığı ortadadır. Bu örgütlü hareketi planlayanların, yüzyıllardan beri yıpratma, yıldırma, sözde cezalandırma algısı söz konusu olsa dahi Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayanların cehalet ve ihanet eylemleri bitmedikçe amaçlarını yeşertmeye devam edeceklerdir. Ülkenin varlığını devam ettirecek olan nesil bu tehdit odakları tarafından arzu edilmeyen davranışlara sürüklenmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan toplum hangi ırk, hangi kökene sahip olursa olsun, Atatürk'ün “Bir ulus, sınıksız birbirine bağlı olmayı bildikçe yeryüzünde onu dağıtabilecek bir güç düşünülemez” sözleri ülke içinde ulusal birliğin önemini anlatan ve dış güçlerin ne kadar çabası olursa olsun ulusal birleşmenin ülkenin bağımsızlığı için ne kadar önemli olduğunu açıklamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

Gazeteler

Milliyet Gazetesi.

Araştırma Eserleri

- ABDURAHMANLI, E. (2019). “Asala Terör Örgütü Nasıl Ortaya Çıktı ve Terör Faaliyetlerinin Amacı”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 60-73.
- AÇIKGÖZ, S. (2006). *Kıbrıs Barış Harekâtı (20 Temmuz 1974)*, (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi.
- AKŞİN, S. (1996). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Ankara: İmaj Yayınları.
- AKŞİT, G. (2017). “Terörün Araçsallaştırılması Sorunu: 1998 Türkiye-Suriye Abdullah Öcalan Krizi Örneği”, *Ortadoğu Etütleri Dergisi*, 9(1), 60-92.
- AL, A. K. (2012). *Uluslararası Terörizm ve Türkiye*, (Yüksek Lisans Tezi), Antalya: Akdeniz Üniversitesi.
- ALASYA, H. F. (1988). *Kıbrıs Tarihi*, Lefkoşe: Kıbrıs Türk Kültür Derneği Genel Merkezi Yayınları.
- ALKAN, N. (2021). “Dinin Araçsallaşması: PKK Örneği”, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 3(2), 17-26.
- ARIK, U. (2011). “Kıbrıs Krizi”, *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 3-21.
- ARMAOĞLU, F. (1991). *Belgelerle Türk Amerikan Münasebetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- ARMAOĞLU, F.(2007). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)*, İstanbul: Alkım Yayınları.
- AŞKIN, H. (2019). *Bölücü Terörle Mücadele ve Toplumsal Duyarlılık Oluşturmada Sosyal Medya Faktörü: İzmir Polisi Üzerine Bir Araştırma*, (Doktora Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ATAÇ K. K. & ÇAM, M. M. (2020). “Soğuk Savaş: Amerikan Büyük Stratejisi, Johnson Doktrini ve Kıbrıs”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(35), 595-634.
- ATALAR, M. (2017). “Türkiye’deki Terörün-Misyonerliğin Nedenleri ve Buna Yunanistan’ın etkileri (Pontusçuluk ve Patriklik)”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkya-lık ve Terör*, (s.717-735), Samsun: Kültür Yayınları.
- AVAR, B. (2019). *Hangi Dünya Düzeni?*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AVAR, B. (2021). *Kaçın Demokrasi Geliyor*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- AYBAK, S. Y. (2017). *1950-1983 Yılları Arasında Kıbrıs Sorunu ve TBMM’deki Yan-kıları*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Gazi Üniversitesi.
- BAL, İ. & ÇUFALI, M. (2003). *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- BAŞDAĞ, Y. (2021). *Kıbrıs Türk Federe Devleti'nden Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne Türk-Kıbrıs Politikası*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Atılım Üniversitesi.
- BEKAROĞLU, O. (2009). *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrası Türkiye-Yunanistan Siyasi İlişkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Gebze: Gebze Teknik Üniversitesi.
- BİLBİLİK, E. (2008). *Geniş Ortadoğu Projesi*, İstanbul: Asya Şafak Yayınları.
- BÜYÜKTEPE, U. (2006). *Türk-Amerikan İlişkilerinin Müttefiklik ve Stratejik Ortaklık Boyutlarının Karşılaştırmalı Analizi*, (Yüksek Lisans Tezi), Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- CANAR, B. (2018). "SSCB-Türkiye İlişkilerinde Kıbrıs Sorunu (1964-1979)", *Vira-Verita E-Dergi: Disiplinlerarası Karşılaşmalar*, (8), 223-246.
- ÇAVDAR, T. (2008). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi*, İstanbul: İmge Yayınları.
- ÇELİK, M. (2019). "Kuruluşundan Bugüne PKK/KCK'nın Uluslararası Konjonktürel Değişimlere Uyum Sağlama ve Uluslararasılaşma Çabası", *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 21(2), 111-133.
- ÇELİK, M. (2021). "ABD'nin Türkiye'ye Silah Ambargosu ve Yahudi Lobiciliği (1975)", *Tarih Okulu Dergisi*, 14(L), 121-144.
- ÇEVİKBAŞ, İ. (2020). "Ermeni Terör Örgütü Asala Ve Seçilen Tehcir Travmatolojisi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 49-58.
- ÇÖRTÜK, O. (2006). *Türkiye-İmf İlişkileri Ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi*, (Uzmanlık Yeterlik Tezi), Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Muhasebe Genel Müdürlüğü.
- DEĞER, M. E. (2021). *Oltadaki Balık Türkiye*, Ankara: Kilit Yayınları.
- DOLANBAY, H. (2019). "1975-1984 Arası Gündem: Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye'nin Dış Politikası", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5(3), 851- 862.
- ERDİNÇ, Z. (2007), *Uluslararası Para Fonu -Türkiye İlişkilerinin Gelişimi ve 19. Stand-By Anlaşması*", *Sosyal Bilimler Dergisi*, (18) 1-19.
- ERİM, N. (1975). *Bildiği ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs*, Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.
- EROĞLU, H. (2002). *Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni Yaratan Tarihi Süreç ve Son Gelişmeler*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18(54), 735- 793.
- EROĞLU, N. & EROĞLU İ. (2009). "IMF - Türkiye İlişkileri ve 20. Stand-By Müzakereleri Üzerine Bir Değerlendirme", *KMU İİBF Dergisi*, 11(17), 124-146.
- FIRAT, M. M. (1997). *1960-1971 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*, İstanbul: Siyasal Kitabevi.
- GÖNLÜBOL, M. (1996). *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GUNEL, K. (2013). "Fırat ve Dicle Sularının Paylaşılma Sorunu", *Marmara Coğrafya Dergisi*, (2), 237-242.
- GÜLER, Y. (2004). "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 101-112.
- GÜNAL, A. (2019). "ABD'nin 1974 Kıbrıs Askeri Darbesindeki Rolü", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 2168-2207.

- GÜREL, Ş. S. (1985). *Kıbrıs Tarihi (1878-1960)*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- HASGÜLER, M. (2007). *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim Politikalarının Sonu*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- İŞERİ, R. (2008). *Türkiye'de Etnik Terör: Asala ve PKK Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Atılım Üniversitesi.
- İZGİ, A. R. (2007). *Kıbrıs Barış Harekâtı Sonrasında Türkiye'ye Uygulanan Silah Ambargosu ve Sonuçları*, (Yüksek Lisans Tezi), Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- KANTARCI, H. B., & KARACAN, R. (2008). "Mali Disiplinin Sağlanması Açısından Türkiye IMF İlişkilerinin Değerlendirilmesi", *Maliye Dergisi*, (155), 144-158.
- KARACA, F. (2002). *Türk-Amerikan Askeri İlişkileri (1945 Sonrası)*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KARAŞ, Z. (2007). *Ermeni Terör Örgütü: Asala*, Ankara: (Yüksek Lisans Tezi), Atılım Üniversitesi.
- KASIM, K. (2007). Soğuk Savaş Dönemi Sonrası Kıbrıs Sorunu, *Akademik Bakış Dergisi*, 1(1), 57-72.
- KAYACI, H. (2017). *Türkiye'nin, NATO'daki Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Beykent Üniversitesi.
- KIZILYÜREK, N. (2005). *Doğmamış Bir Devletin Tarihi Birleşik Kıbrıs Cumhuriyeti*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- KOCAOĞLU, A. M. (1997). Birleşmiş Milletler Örgütünün Türk Dış Politikasına Etkileri, *Bilgi*, (6), 26-49.
- KUMKALE, T. T. (2006). *Küresel Güçlerin Çekim Merkezindeki Küçük Adada Büyük Oyunlar*, İstanbul: Pegasus Yayınları,
- MUMCU, M. (1996). *Kürt İslam Ayaklanması 1919- 1925*, Ankara: Um:ag Vakfı Yayınları.
- MUMCU, M. (2010). *Ortadoğu'da Amerikan Bilardosu*, Ankara: Um:ag Vakfı Yayınları.
- MÜTERCİMLER, E. (2007). *Satılık Ada Kıbrıs, Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Bilinmeyen Yönleri*, İstanbul: Alfa Yayınları,
- ORAN, B. (2008). *Türk Dış Politikası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖRMECİ, O. (2018). "Türk-Amerikan İlişkilerinde 8 Büyük Kriz", *IJEASS İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 63-84.
- SARI, B. & TINAS, M. (2018). *İnsanlığa ve Demokrasiye Terör Tehdidi: PKK Örneği*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- SIZAN, B. (2021). "Afyon Sorununda Silah Ambargosuna Türk-Amerikan ilişkileri (1971-1978)", *Ufuk Üniversitesi Sosyal Enstitüsü Dergisi*, 10(10),107-121.
- SONER, B. A., ASLAN, Ö., & KIYICI, H. (2017). *PKK'nun Bölgesel Terör Ağı Yapılanması*, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- SOYSAL, İ. (1977). "Türk-Amerikan Siyasal İlişkilerinin Ana Çizgileri", *Belleten*, 41(162), 257-276.

- SOYSAL, M. (1995). *Aklını Kıbrıs'la Bozmak*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- ŞAHİN, Y. (2017). “Türkiye'nin Kürt Meselesi, PKK ve Terör Örgütü”, *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, (s. 755-791), Samsun: Kültür Yayınları.
- ŞEN, Y. F. (2018). “Toplumsal Bütünleşme Kapsamında Terörizmle Mücadeleye Yönelik Tutumlar ve Davranışlar”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(2), 135-163.
- TANSİ, M. D. (2017). “Yeni Orta Doğu'nun Şifresi: Irak'ın Kuzeyi”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 341-1349.
- TOMAN, M. (2019). *ABD Perspektifinden Henry Kissinger Etkisinde Türk-Amerikan İlişkileri 1969-1977*, (Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- TOSUN, Y. (2012). *II. Dünya Savaşından Sonra 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve Çevre Ülkelerin Soruna Bakışı*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- TUNA, Y. (2019). “Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)”, *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 6-7.
- TUNÇER, A. S. (2018). “Asala Örgütü”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 118(233), 85-104.
- UÇAROL, R. (2008). *Siyasi Tarih (1789-2001)*, İstanbul: Der Yayınları.
- ÜZÜM, B. (2016). *Türkiye'de Uygulanan IMF Politikalarının Makroekonomik Göstergeler Üzerine Etkileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- VOLKAN, V. D. (2008). *Kıbrıs: Savaş ve Uyum*, İstanbul: Everest Yayınları,
- YELİCE, G. (2007). *20 Temmuz 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nı Hazırlayan Koşullar*, (Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.
- YILMAZ, H. (2017). “Kıbrıs Barış Harekâtı ve Sonuçları”, *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1) 87-98.
- YILMAZ, I. (2007). *PKK'nın Yükselişi ve Türkiye-ABD İlişkilerine Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Atılım Üniversitesi.
- YILMAZ, M. L. & Tetik, Ü. (2020). “Ortadoğu'yu Terörize Eden PYD/ PKK'nın Seçilmiş AB Ülkelerindeki Finansman Kaynakları”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(97),109-130.
- YÜKSEL, D. Y. (2009). “Kıbrıs Türk Millî Mücadelesi (1914-1958)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(18-19), 161-184.

“

Bölüm 23

**SOSYAL MEDYADA “GERÇEKLİK”
KAVRAMININ GUY DEBORD VE JEAN
BAUDRILLARD DÜŞÜNCESİYLE
INSTAGRAM ÜZERİNDEN
İNCELENMESİ**

Mehtap BÜYÜKYILDIZ¹

Erdem DİRİMEŞE²

1 Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Disiplinlerarası Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0001-
8401-9531

2 Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-1873-6425

”

GİRİŞ

İnsanoğlu doğa ile etkileşiminde doğal olandan sanal olana doğru bir geçiş yaşamıştır. Gözüyle görüp eliyle dokunduğu tabiatın gerçekliğini bilim yolu ile sorgulayan insan, teknolojinin ilerlemesi ile birlikte en başta internet ve iletişim kanallarının medya ve sosyal medyaya evrilmesiyle birlikte dokunabildiği, hissedebildiği tabii gerçekliğin yerine üretilmiş gerçeklik, sanal gerçeklik gibi kavramlarla yaşamaya başlamıştır. Ancak bu gerçekliğin bir yanılgı mı yoksa değişen gerçekliğin postmodern dönüşümü mü olduğu tartışılan bir konudur. Post-truth çağı da denilen bu yeni dönemin sosyal medya araçlarından biri de Instagram uygulamasıdır. Özellikle görsel anlamda kullanıcıların kendi gerçekliğini filtre ve etkilerle değiştirebildiği, aslında var olmayan kimlikler üretebildiği bu dünyanın gerçekliğini sorgulayan post modern düşünürlerden en önemli isimlerden ikisi de Baudrillard ve Guy Debord'dur. Gerçekliğin yerini alan Simulark ve simülasyon kavramlarıyla Baudrillard'ın ve gösteri toplumu düşüncesiyle Guy Debord'un, günümüz toplumlarına eleştirel bakış getiren bu iki düşünürün, gerçeklik üzerine yapılan tartışmalara katkısı büyüktür.

“İnsanlığın hayatında tarımdan sanayiye geçişi büyük endüstri devrimiyle birlikte teknoloji ve makinanın insan ve üretimi üzerine etkisi sadece üretimi ve doğaya egemenliğini değil, insanın kendisi üzerinde hâkimiyetini de sağlamıştır. Yüzyıllara dayalı biriken sermaye, Avrupa'nın içinden geçtiği coğrafi keşifler, Rönesans, hümanizm, Reformasyon, sekülerleşme, modern devlet ve sömürgecilik gibi süreçler hem Avrupa hem de dünya toplumlarının hayatında büyük değişimlere neden olmuştur. Bunların devamında gerçekleşen sanayi devrimi ise üretim-tüketim ilişkisinde insanlığı tarım çağından kopararak makinanın, otomasyonun egemen olduğu bir döneme ulaştırmıştır (İsoev, 2016: 10).” Gerçekliğin yeniden inşası, tüketim toplumunun ve bu toplumun üyesi olan bireyin de inşa edilmesini gerektirmiştir. Kitle iletişim araçlarının II. Dünya savaşından itibaren propaganda aracı olarak kullanılması, Psikoloji ve Sosyoloji gibi sosyal bilimlerin verilerinin insan ve onun kontrolü konusunda ortaya koyduğu bilgiler, insanı yönetme ve yönlendirme için kullanılabilir hale dönüşmüştür. Yeni medya ve sanal dünyanın yapay zekâ ile yönlendirilmeye başlaması da bu bilgilerle insanı bir tüketim aracı haline dönüştürme çabasında yardımcı olmuştur.

1980'li yıllar; toplumların ortaya çıkışından günümüze dek yaşanan değişim ve dönüşümlerin belki de en önemli zaman dilimi olmuştur. Sanayi Devrimi ile birlikte ortaya çıkan kapitalizm ve beraberinde getirmiş olduğu küreselleşme kavramının ortaya çıkışı toplumsal dinamikleri derinden etkilemiştir. İlk başta ekonomik, kültürel ve siyasi boyutu olmakla birlikte şu an günümüzü şekillendiren ve de yaşam düzeyimizin belir-

leyici ölçütü haline gelmiş olan ‘teknolojik’ boyutu ise daha belirgin bir şekilde hayatımıza nüfuz etmeyi başarmıştır. Bilgi ve iletişim alanında yaşanan teknolojik gelişmeler, toplumun her alanına nüfuz etmekle birlikte sosyo-kültürel değişimleri de kaçınılmaz kılmış, medya kavramını bir adım öne taşıyarak “Yeni Medya” kavramının yaratılmasına öncülük etmiştir. Son zamanlarda adını sıklıkla duymakta olduğumuz yeni medya akımı içerisinde yer alan sosyal medya kavramını sosyal yaşantımızda adeta başrol konumuna getirmiştir.

Postmodern topluma geçiş ile birlikte internetin geniş alanlara yayılımının artması ve kullanım şeklinin zaman içerisinde değişimi; gittikçe dijitalleşen bu dünyada en uzak mesafeden bile bağlantı kurabilme, anlık iletişime geçebilme, zamansal ve de mekânsal boyutu tek bir tıkla aşabilme gibi ana özellikleri ile kitleleri etkisi altına alabilmede oldukça etkili olmuştur. Bunun uzantısı olarak kültürel boyutta kavramlar açısından da birtakım değişikliklere yol açmıştır. Bu çalışmada gerçeklik kavramının dönüşüme uğraması, kavramın değişimi ve yeni üretilen sanal ya da post-truth kavramlarının sosyal medya üzerindeki etkileri ve bunun bireye ve topluma yansımaları, gerçekliğin yerine geçen bu yeni gerçekliğin analizi ele alınmaktadır.

“*Sosyal Medyada Gerçeklik Kavramının Guy Debord ve Jean Baudrillard Üzerinden İncelenmesi*” başlıklı bu çalışmamızda; öncelikle konuyla alakalı temel kavramlara (Sosyal medya, Simülasyon, Gösteri toplumu, Gerçeklik vb.) değinilecek olup kuramlarının hala güncelliğini koruduğu, gerçeği sanallaştırma tezi ile karşımıza çıkan Fransız felsefesinin ana temsilcilerinden olan ve postmodernist bir düşünür olarak ele alınan Baudrillard’ın ana kavramlarından biri olan “*Simülasyon*” kuramı ile; XX. yüzyılın ikinci yarısının en önemli düşünürlerinden Fransız Marksist filozof, yazar, sanat ve sinema alanına radikal müdahalelerde bulunmuş, görüşlerinde Karl Marx ve Georg Lukacs’ın etkileri görünen, en tanınmış eseri “*Gösteri Toplumu*” olan Guy Debord’un gerçeklik kavramı üzerine olan görüşleri karşılaştırmalı olarak tartışılmaktadır.

Örneklem olarak; Enformasyon çağı olarak nitelendirilen şimdiki dünyamızda İnternet kullanımının yaygınlaşması ile gerçekliğin gün geçtikçe yitirildiği ve sanal gerçekliğin ise giderek güçlendiği, gerçeklik kavramının her geçen gün sorgulandığı ve anlamını yitirdiği sosyal medya platformlarından biri olan İntagram uygulaması seçilmiştir. İntagram kullanımının ortak nitelikleri ve yaygın kullanım örnekleri çalışmanın verilerini oluşturmaktadır.

Bu çalışmamızın amacı; sosyal medyada “gerçeklik” kavramının Guy Debord ve Jean Baudrillard üzerinden analizini yaparak değişen gerçeklik algısını İntagram üzerinden örneklendirerek değerlendirmektir. Sosyal

medya platformlarında sanal olarak yeniden şekillenen gerçeklik algısında, neyin gerçek olup neyin gerçek olmadığı, gerçeklik ile sahtenin ayırt edilememesi endişesi Guy Debord ve Jean Baudrillard'ın gerçeklik üzerine kurdukları kuramlar üzerinden tartışmak da çalışmanın amaçlarından biridir.

Metin ve Karakaya, Baudrillard'ın sosyal medya analizlerinde doğrudan bulunmadığını fakat günümüz çalışmalarına katkı sağlayacağını şu şekilde dile getirmektedir: teknolojinin ilerlemesi ve gelişimi yeni medya araçlarını ortaya çıkarmaktadır. Bu yeni medya araçlarından günümüzde en fazla söz edileni ise “sosyal medya” olarak adlandırılmaktadır. Baudrillard doğrudan sosyal medya üzerine analizlerde bulunmamıştır. Ancak onun düşünceleri ve kendine özgü kavramlar dünyası, sosyal medyayı daha iyi anlayabilmek açısından önemli ipuçları ortaya koymaktadır (Metin ve Karakaya, 2017: 109). Guy Debord Gösteri Toplumu ve Jean Baudrillard Simülasyon kuramını ortaya koyarken, bu kavramları geleneksel kitle iletişim araçları üzerinden tanımlamışlardır. Ancak, günümüz yaygın kitle iletişim araçlarından biri olan sosyal medya üzerine yapacağımız analizler ve çalışmamızın ana örneklemini oluşturan Instagram platformundaki paylaşımların yarattığı gerçeklik olgusunun her iki Fransız düşünürün kuramları üzerinden okumak, kuramların güncelliğini koruyor olması açısından ve bu probleme farklı noktalardan bakabilmek bakımından önem arz etmektedir.

Sosyal medyadaki gerçeklik olgusu birçok çalışmanın konusu olmaya başlamıştır. Sanayi devriminin arkasından postmodern dönemle birlikte gelişen internet ve kullanımı, geleneksel medyanın dönüşerek yeni medya veya sosyal medya denilen yeni bir alanı ortaya çıkarmıştır. Yeni medya kavramı gelişen bilgisayar, internet ve mobil teknolojisi ile ortaya çıkan, kullanıcıların zaman ve mekân üstü veya dışında bağımsız bir şekilde interaktif olarak etkileşimde bulunabildikleri, sanal dünya olarak da nitelendirilen sanal iletişim, internet tabanlı medya ve sosyal ağlar da denilen sosyal medya olarak da ifade edilmektedir. Geleneksel medyanın tek taraflı iletişiminin yerine interaktif iletişime dönüşen yeni medyanın farkı da bu hedef kitle ile karşılıklı etkileşim içerisinde olunabilmesidir. Sosyal medya bu yönüyle karşımıza çıkmaktadır. (Semiz ve Bora, <https://www.stb.org.tr/Dosyalar/Arastirmalar/sosyal-medya.pdf>, erişim tarihi:16/06/2022)

Sosyal medya kavramına dair birçok tanım yer almakla birlikte, kişiler arasındaki karşılıklı etkileşimi destekleyen, ortak ilgi alanlarına sahip bireylerin paylaşımını arttıran ve herkesin kendi kişisel profilini ve iletişim kurmak istediği arkadaş listesini oluşturma şansı veren web tabanlı ortamlar olarak (Boyd, 2003; Vural ve Bat, 2010) tanımlanırken, Olgun'a göre de sosyal medya daha geniş anlamıyla; bireylerin açık ve yarı açık profil oluşturmalarına izin veren ve oluşturdıkları profilleri diğer kişilerle

bağlantı kurup profillerinde dosya paylaşımı sağlayan, kişilerin profillerini gösteren web tabanlı hizmetler olarak tanımlanmaktadır (Olgun, 2015: 486).

Dağıtmaç ise sosyal medya hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir: “Sosyal medya bir ihtiyacın neticesinde doğup büyümüştür. İnternet kullanıcıları, takip ettikleri içerik paylaşan sitelere anında destek olmak veya eleştirme ihtiyacı neticesinde kişisel bloglar ön plana çıkmıştır. Fakat bloglarda herkesin kendi bahçesinde konuşması gibi bir neticeyle sonuçlandı, yazarların daha çok insana ulaşma ihtiyacı ve talepleri sosyal medyada Facebook, İstagram vb. mecraları mutlak hâkimiyetine giden bir yola girdi. Sosyal medyanın genişlemesi ve kullanım kolaylığıyla birlikte insanlar daha çok kişiye hitap edebiliyorlar, çoklu ortamlarda görüşlerini paylaşabiliyorlar (Dağıtmaç,2015: 12).” Gelişen sosyal medya ağları oldukça farklı uygulamalar ile giderek artmaktadır. Ancak bunlar arasında tüm dünyada yaygın olarak kullanılan Facebook, İstagram, Twitter uygulamaları ve son dönemde Tiktok gibi uygulamalar dikkat çekmektedir. Bu uygulamaların kullanıcıları bireysel tercihlere göre değişebilmekte iken, popülerlik ve içeriklerine göre de farklılaşmaktadır. Bireysel veya grup, kurumsal veya ticari düşüncelerin ve ürünlerin yazı, resim ya da video içerikleri ile paylaşma olanağı veren bu uygulamalar toplumun ortak ilgi ve düşüncelerini göstermesi açısından sosyolojik açıdan da giderek önem kazanmaktadır. Ancak bu uygulamaların çeşitliliği konunun sınırlandırılmasını da gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada seçilen İstagram uygulaması resim ve video içeriklerinin paylaşılması ve bu içeriklerin paylaşımında daha popüler olarak kabul edilmektedir.

Çalışmanın örneklemini oluşturan İstagram platformu iki girişimci olan Kevin Systrom ve Mike Krieger tarafından, 2010 yılının sonuna doğru kurulmuş ücretsiz fotoğraf paylaşımı uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. İstagram uygulamasının çekilen fotoğraflara hızlı ve basit bir şekilde filtre ve efekt uyguluyor oluşu, kullanıcılarının sayısını kısa sürede arttırmada oldukça başarı elde etmiş ve bu başarı gün geçtikçe hızla katlanarak devam etmiştir. (Ergürel, 2011)

Katılımcılığın, paylaşımcılığın ve etkileşimciliğin en aktif bir şekilde kullanıldığı bu platform anlık paylaşım yapabilme, hikâye, etiketleme, konum, arşivleme, grup sohbet gibi özellikleri de içinde barındırmaktadır. Geleneksel medyanın tek iletimli halinden sosyal medya platformlarından biri olan insagram platformunun getirmiş olduğu *etkileşimcilik*, *paylaşımlılık* ve *katılımcılık* özellikleri bireylerin bu platformlarda daha fazla yer almalarına olanak sağlamış, yeni bir dünyanın kapısını aralamıştır. Şu an güncelliğini hala koruyan bu platform bireylerin ihtiyaçları ve de seçimleri doğrultusunda içeriklerini gün geçtikçe geliştirmekte ve doğal olarak yaşam biçimlerindeki değişimleri de kaçınılmaz kılmaktadır.

“Ayrıca uygulama kullanıcılarına yirmi dört farklı filtre, fotoğraflar için çeşitli çerçeveler, fotoğrafı çeşitli açılarda döndürme, yazı ekleme, kırpma, bulanıklaştırma, paylaşılan fotoğraf üzerinden diğer kullanıcıları etiketleme, fotoğrafın paylaşıldığı konumu belirtme ve paylaşılan fotoğrafı Facebook, Twitter, Tumblr, Flickr ya da Foursquare gibi farklı sosyal ağlar üzerinden de paylaşılabilme olanağı da sunmaktadır (Aslan ve Ünlü, 2016: 49).”

İnstagram platformunun sunduğu bu sayısız özellik kullanılarak yapılan paylaşımların yarattığı kültürel değişim içerisinde gerçeklik kavramının içeriği de bu değişimden payını almıştır. Gerçeklik kavramı felsefe tarihinde en eski ve en köklü tartışma alanlarından biri olmakla birlikte birçok düşünür tarafından ayrı bir şekilde değerlendirilmeye alınmıştır. Karapınar gerçeklik olgusunu şu şekilde tartışmaktadır: “Gerçeklik reel olana atıf yapmaktadır, aynı zamanda da hakikatin kendini açtığı bir yoldur. Gerçeklik, ölçütünü hakikatten alır, fakat hakikat varlığını yalnızca kendisine borçludur. Gerçeklik ise varlığını hakikatin kendisine borçludur. Gerçeklik somutlaşmış düşüncelerle hareket eder. Bu somutlaştırma istenci 19.yy’dan itibaren gelişen bilimsel gelişmeler ile felsefi düşüncede “Akıl paradigmasının” Tanrı merkezli metafiziğin yerini alması ile birlikte görmenin de önem kazanmasıyla giderek artmıştır. Gerçeklik göz ile çalışır ve somutlaşmış nesnelere muhtaçtır. Fakat hakikatin yeniden inşa edilebilirliği fikrinin Heidegger ile birlikte gelişmesiyle, gerçekliğin de buna bağlı olarak değişebilir olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle Baudrillard, gerçekliğin değişebilirliğinden hatta gerçekliğin aşılarak bir hipergerçekliğe dönüştüğünden yola çıkarak gerçekliğin 20.yy’da nasıl işlediğini nasıl dönüştüğünü incelemiştir. Mutlak bir gerçeklikten söz edilebilirliğin imkânsızlığından bahseder Baudrillard. Bu da gerçekliğin dönüştürülmeye müsait bir nesne haline geldiğini gösterir (Karapınar,2017: 516).”

İnternet teknolojisinin hızla yayılımının bir bağlantısı olarak karşımıza çıkan sosyal ağların içermiş olduğu ve de Mayfield’in sıraladığı katılımcılık, açıklık, sohbet, toplum işbirliği ve bağlantılılık (Mayfield,2008: 5) gibi özellikler, kullanıcıları daha da etkilemekte ve kullanıcılar arasındaki iletişimi sağlamada kilit rol oynamaktadır. Sosyal medya platformlarından biri olan İnstagram platformunun gelişen teknolojiyle birlikte cep telefonlarına hızlı bir şekilde programlar sayesinde indirilebilir olması, kullanıcıların istedikleri yerden birbirleriyle bağlantı kurabilmelerine olanak sağlamış, bilginin paylaşımı ve paylaşılan bilginin birden çok kullanıcıya anlık ulaşması hali de bilgi ve enformasyonun hızla yayılımını yaratmıştır. Cep telefonları üzerinden anında bilgiye ulaşımının kolay olduğu İnstagram platformu gibi sanal ortamlarda kullanıcıların gerçeklik algısı sürekli değişimde olan enformasyon tarafından yeniden inşa edilmektedir. Kullanıcılar bu dijital ortamda yarattıkları sanal gerçeklik ile reel dünyadaki maddi gerçeklik arasında sıkışıp kalmışlardır.

TARTIŞMA VE DEĞERLENDİRME

Yukarıda da bahsedildiği üzere mutlak bir gerçeklik kavramının olamayacağını çalışmalarında sıklıkla bahseden Baudrillard; geliştirdiği simülasyon kuramı ile birlikte gerçeklik olgusunun yeniden inşa edilebilir bir kavram olduğu üzerinde durmaktadır. Çalışmamızda kuramsal yönüyle ele aldığımız Guy Debord ve Jean Baudrillard gerçeklik üzerine kurdukları teorilerde izledikleri yöntem kavramsal olarak farklılık göstermektedir. Debord'un düşüncesinin başlangıç noktasında gösteri kavramı yer alırken, Baudrillard'da hakikati arama çabasını Simülasyon kavramı çerçevesinde kurmuştur.

Bu bağlamda Baudrillard'ın simülasyon kavramından bahsetmek tam yerinde olacaktır: Simülakr: "Bir gerçeklik olarak algılanmak isteyen görünüm" Simüle Etmek: "Gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi sunmak, göstermeye çalışmak". Simülasyon: "Bir araç,bir makine,bir sistem,bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme,gösterilme ya da açıklanma amacıyla bir maket ya da bir bilgisayar programı aracılığıyla yapay bir şekilde yeniden üretilmesidir" (Baudrillard,2014: 3).

Sanayi devrimiyle birlikte ortalığı yeni bir gösterge ve nesnelere kuşakları sarıp sarmaladığını düşünen Baudrillard (Baudrillard,2016: 96),gerçeklik ve sahte olanın ayrımı konusunda daha çok derinlemesine çalışmalar yapmış, gerçeklik kavramını yeniden anlamlandırarak, simülasyon kavramını yavaş yavaş pişirmeye, olgunlaştırmaya çalışan bir demirci ustası gibi (Dağ,2011: 118) gerçekte gördüklerimizin arka planını, mutfağını çalışmalarında daima bizlere göstermeye çalışmıştır.

"Dünya kökten bir yanılsamadır (Baudrillard,2012a:30)."

Enformasyon çağı olarak nitelendirilen şimdiki dünyamızda internet kullanımının hızla artmasının sonucu olarak, bilgi paylaşımının iyi ya da kötü anlamda hızla yayıldığı, akıllı cep telefonları sayesinde artık bireylerin bir tuş ötesinde olan gerçeklik; yeniden üretilmekte, gerçeği adeta gizlemektedir. Sosyal medyanın gerçekleri gizleyen yönüne İsoev de çalışmalarında şu şekilde dile getirmektedir: "Bauman, Baudrillard ve Chomsky gibi düşünürlerin içinde yaşadığımız dünyada, topluma yoğun enformasyonu dağıtan medyanın asıl verilmesi gereken gerçekleri gizleyerek ya da çarpıtarak verdiğini düşünmektedir (İsoev,2016 : 41)."

Çağımızda sıkça söz ettiğimiz anlık video ve fotoğraf paylaşımı temelli, sosyal medya olgusunun bir arayüzü olan Instagram platformunda, kullanıcıların paylaşımlarındaki içeriklerin yaratmış olduğu gerçeklik algısındaki kaymalar gün geçtikçe artmakta, neyin gerçek olup olmadığı algısını da her geçen gün kullanıcılarda yok etmektedir. Gerçekliğin anlamını yitirerek -miş gibi yaşamların hâkim olduğu bu sanal düzlem Baud-

rillard'ın kuramlarında bahsettiği tam bir simülakr durumudur. Yani; “Bir gerçeklik olarak algılanmak isteyen görünüm (Baudrillard, 2014: 3) dür. ”

2010 yılından itibaren hızlı ve geniş yayılımıyla günümüze dek hala popülerliğini koruyan Instagram platformu; hızlı erişim, etkileşim ve de anlık paylaşım özellikleriyle katılımcılığı daha da arttırarak bireylerin daha fazla kitleye hitap edebilme imkânını sunmuş, bu özellikleriyle odak noktası haline gelebilmeyi başarabilmiştir. Anlık paylaşım ve mesajlaşma, grup sohbeti yapabilme, etiketleme ve konum belirtme özellikleriyle bireyler arası iletişim ve etkileşim hızla ilerlemiş ve sosyallik olgusu bu platform içine sıkıştırılmıştır. Dijital alanda bu özellikler sayesinde sosyalleşme olgusu başka bir boyuta taşınmıştır. Dijital alana indirgenen bu sosyallik ise Baudrillard'ın düşüncesine paralel olarak gerçeklikten yoksun bir sosyalleşmedir. Gündelik yaşamlarındaki profillerden uzak, gerçek olanın anlamının buharlaştığı, simülasyon bir sosyalliğin yansıtıldığı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada kullanıcıların yaptığı paylaşımlar aslında kullanıcılar tarafından simüle (gerçek olmayan bir şeyi gerçekmiş gibi sunmak, göstermeye çalışmak) edilmektedir (Baudrillard, 2014: 3).

Örneklelimizi oluşturan Instagram platformunda paylaşılan video ve fotoğraf içeriğinin yaratmış olduğu yapay gerçeklik Baudrillard'ın; “Bir araç, bir makine, bir sistem, bir olguya özgü işleyiş biçiminin incelenme, gösterilme ya da açıklanma amacıyla bir maket ya da bir bilgisayar programı aracılığıyla yapay bir şekilde yeniden üretilmesi” olarak tanımladığı Simülasyon durumu olarak nitelendirilebilir. (Baudrillard, 2014: 3).

Video ve fotoğraf paylaşımı temelli bu platformda; sunulan çeşitli efekt ve filtreler bireyleri olduğundan farklı göstermede oldukça etkili hale gelmiştir. İnsanoğlunun her yerde görünür olma isteği bu sanal ortamda daha da mümkün kılınır olmuş, kullanıcılar gerçekte ne olduklarından çok nasıl görünmek istedikleriyle ilgilenir duruma gelmişlerdir. Beğenilme duygusunun ve takdir görme isteğinin baskın olduğu bu sanal ortamlarda bireyler kusursuzluğa karşı bağımsızlık kazanmışlardır. İnternet ortamının sunmuş olduğu kimliğini gizleyebilme ve de istediği takma isimle platforma katılabilmek imkânı sunması, oluşturulan dijital kimliklerde kullanıcıların var olanı gizleme ve olmak istediği görünümü bu şekilde elde etmesi, sahte profillerle hayal edilen yaşam biçimini sanal dünyada sergilemelerine imkân tanımıştır. Gerçekliğin bütün özelliğine sahip bir hayalet olarak nitelendirilebilecek olan bu durum Adanır'a göre şu şekilde ifade edilmiştir: “Simülasyon evreninde şeyler simüle edilerek simülakr'a dönüşmekte, simülakrlar ise gerçeği perdeleyerek anlamın buharlaşmasına sebep olmaktadır. Hipergerçeklik biyolojik, sosyolojik, ekonomik, politik ve toplumsal tüm olgularda kendini göstermektedir. Gösterge, imaj yahut koda dönüşen bütün mefhumlar, görünen şeyin gerçek

ya da gerçekliğin kendisi değil gerçek ya da gerçekliğin bütün özelliklerine sahip bir hayaleti yahut simülasyonudur”. Adanır’a göre simülasyon evreninde gerçekliğin evrenindeki her şeyin anlamı tersine dönmektedir (Adanır, 2008: 13-22).

Kullanıcıların çoğunlukla olumsuzlukları eleyip en mutlu oldukları ve de en güzel anılarını paylaşımına sunmayı, paylaşımında bulunacakları fotoğraflarda filtreleme özelliği kullanarak oynama yapılan fotoğrafı servis etmeyi tercih etmeleri, Baudrillard’ın gerçeğin simüle edildiği ve gerçeklik ve simülasyonun iç içe geçtiği kanısını destekler niteliktedir.

Gerçeğin makyajlandığı, sahte olanın gerçeğin yerine geçtiği ,-miş gibi yaşamların hâkim olduğu bu dünya Baudrillard’a göre bir dünya yanılmasıdır. “Şeyler ne olduklarını gizlemek için bir kılıfa bürünmüştür. Görünüşte şeyler kendilerini neye benzettmişlerse odur (Baudrillard, 2012a: 31) .”

Bu noktada Debord’un görüşlerine başvurmak doğru olacaktır. Debord, Baudrillard gibi düşüncesinin temelini daha öncede bahsettiğimiz gibi simülasyon kavramını almasa bile “gösteri “ kavramını temel alarak gerçekliği gösteride aramaktadır. Burada Debord’un hakikat üzerine yönteminin temel noktası olarak aldığı “gösteri” kavramını açıklayabiliriz.

“Gerçek anlamda altüst edilmiş dünyada doğru, bir yanlışlık ânıdır (Dekorda,1996: 19).”

Debord gösteri tezinde açıkca; modern üretim koşullarının hâkim olduğu toplumların devasa bir gösteriden ibaret olduğunu, dolayısıyla yaşanmış olan her şey yerini bir temsile bırakarak uzaklaştığını, yaşamın her bir görünümünden kopmuş olan imajlar ile yaşamın birliğini yeniden kurmanın artık mümkün olmadığını, gösterinin bir imajlar toplamı değil, kişiler arasında var olan ve imajların dolayımından geçen bir toplumsal ilişki olduğu görüşündedir (Debord, 1996: 17).

Debord’un gösteri toplumu tezindeki hakikati arama çabasındaki anlam yaşanmış olan her şeyin yerini bir temsile bırakması iken; gerçeği sanallaştırma tezi ile karşımıza çıkan Baudrillard gerçeklik olgusunu simülasyon kavramı içerisinde eritir. Ona göre simülasyon hakikiden daha hakiki gibi görünen (Baudrillard, 2002:12) dir. Sonsuz gerçeklik vardır ve bu şartlarda gerçeklikten bahsetmek imkânsızdır. Karapınar’a göre de ; “Debord hakikati, gösteride arar, çünkü; gösteri öyle büyümlü bir kavramdır ki ona göre kendini bir hakikatmiş gibi sunarak kurabilir. Bu düşünce sisteminin gerçeklik ile bağlantısını ise; gerçek olanı tersine çeviren bir gösterinin fiili olarak üretilmiş olduğu düşüncesi ile kurar. Debord, gerçekliğin ters yüz edilmişinden ve tersine çevrilmişinden sorumlu tuttuğu gösterinin dışında da bir gerçekliği düşünme imkânını bize sunar (Karapınar, 2017: 518).”

Debord içinde var olunan dünyanın bir meta dünyası olduğunu ve yaşam üzerindeki hâkimiyetini şu cümlelerle dile getirmektedir: “Gösterinin görünür kıldığı hem var hem de yok olan dünya, yaşanmış her şey üzerinde hâkim olan meta dünyasıdır (Debord, 1996: 34).” Debord’un meta dünyasında hakikati arama çabası Baudrillard’ın “*Burada hâlâ hakikat denen bir şeyden söz edebilmek mümkün müdür?*” sorusuna eşdeğer bir bakış açısı sunmaktadır (Baudrillard, 2011: 52).

Debord’un bahsettiği meta dünyası aslında örneklemimizi oluşturan Instagram platformuna işaret ettiği söylenebilir. Bu alan hem kapitalizmin bir uzantısı hem de gösterinin kendine yer edindiği bir eğlence alanıdır. Instagramın sunduğu binlerce efekt ve filtre özelliğinin kullanıcılara özendikleri profillere yakın bir görüntüye imkan sağlıyor olması kullanıcılara bir kusursuzluk halini dayatmaktadır ve aslında bu bir gösteridir, imajlar topluluğudur ve kullanıcılar bu gösteri içinde kendini kaybetmektedirler. Kullanıcıların doğal yaşamında kendisinde bulunmayan estetikli, makyajlı, dövme olmaman bir fotoğrafını tek bir tıklama bu filtreler sayesinde, varmış gibi gösterebilme durumu bu platformda kolaylıkla sağlanabildiğinden bu filtrelerle servise sunulan paylaşımlar Debord’un gerçekliğin yerini temsile bırakarak uzaklaştığı tezini destekleyen paylaşımlar olarak okunabilir.

Kimlik bilgilerinin gizlenilmesi üzerine sahte profil yaratımlarının kolayca oluşturulduğu bu platform, Debord’un hakikatin yerini temsile bırakarak uzaklaşması tezini destekler niteliktedir.

Yeni güncellemelerin her daim taze tutulması ve servis edilmesi gösteri dünyasının önemli bir dinamiğidir. Kaya bu konuda görüşlerini şu şekilde dile getirmektedir: “Gösterinin nesnelere kattığı unsurlardan biri yeniliktir. Gösteri olgusu güncel olanın peşindedir. Bu nedenle gösteri, eskiye ait olanı değil, yeniyi içinde barındırarak sunmayı amaçlamıştır. Dolayısıyla gösterinin etkisi altına giren nesnelere yeniliği temsil eder. Gösteri, metalar, yenilik büyüyle kaplayarak kitlelere sunar. Metalar gösteri nesnesi olarak sunulmadan önce yeni olarak tescillenmek durumundadır” (Kaya, 2017: 826).

Bu platformlarda kullanıcıların hangi içeriği daha fazla tükettikleri istatistiksel olarak hesaplanarak, her geçen gün yeni güncellemeler getirilerek ve yeni özellikleri bu platforma dâhil ederek bireyleri bu gösteri dünyasında daha fazla tutmak amaçlanmaktadır. Instagram platformunda yer alan hikâyeye özelliği son zamanlarda kullanıcılar tarafından o kadar çok benimsendi ki son güncelleme ile hikâyeye süresinin zamanı uzatılarak kullanıcıları bu platformda daha fazla tutmayı başardılar. Bu yenilik büyüünün kullanıcılar tarafından çok çabuk bir şekilde tüketileceği, gelecek olan yeniliği dört gözle beklediği bilinmekte olduğundan gösteri her

daim devamlılığını sürdürmektedir.

“Guy Debord gösteriyi açıklarken, zaman kavramının dönüşümü üzerinde de durmaktadır. □Tüketim olgusunu çalışma ve boş zaman ayırımı üzerinden değerlendirmektedir. İleri kapitalist □toplumlarda üretim zamanının dışında bireylere özgürlük olarak sunulan boş zaman alanı □oluşturulmuştur. Debord’a göre üretim zamanı yerini tüketme etkinliğinin hâkim olduğu boş □zamana bırakmıştır. Üretken olan toplum modern dönemde sahte bir döngüsellik içerisinde □tüketen topluma dönüşmüştür (Kaya, 2017: 822).”

Yenilikten beslenen gösteri kendi hükümdarlığını daha da diri tutmak adına boş zamandan da beslenmektedir. Her geçen gün yenilenen içerikleri ile büyümlü bir ortam sunan İstagram platformu boş zamanların değerlendirildiği ilk adres olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyümlü dünyanın sunduğu bu gösteride kullanıcılar sahte dünya içerisinde kendilerine yabancılaşmışlardır.

Kaya bu yabancılaşmayı şu şekilde değerlendirmektedir: “Birey bu nesnelleşmiş dünya görüntüsü içerisinde kendisini öylesine gösteriye kaptırır ki gösterinin içerisinde kendini □kaybeder ve yabancılaşır. Debord’un yabancılaşma kavramı Marx’ın yabancılaşmasından bu anlamda farklılaşmaktadır. Marx bireyin ürettiği nesneye yabancılaştığını söylerken, □ Debord □nesnenin □gösterisine □karşı yabancılaşmanın □gerçekleştiğini savunur. Böylelikle meta fetişizmi kavramı da gösterinin fetişizmi olarak ileri bir konuma taşınmış olur. Dolayısıyla gösteri modern □kapitalizmin □en önemli unsuru haline gelmiştir. Gösteri kavramı □bir çeşit eğlence □alanını oluştururken, gösteriye maruz kalan □kitleler de seyircileri oluşturur. Fakat gösteriye maruz kalan seyirciler, gösterinin karşısında pasifleştirilmiş □ve etkisiz hale getirilmiştir. □Bireylerin □gösteri karşısındaki □bu pasifliği bize gösterinin kutsallığına dair ipuçları vermektedir” (Kaya, 2017: 820)

Modern kapitalizmin en önemli unsuru haline gelen gösterinin nüfuz ettiği İstagram platformunda bireylerin toplumda var olabilmek ve beğenilme arzusunu her daim hissedilmek adına yapmış oldukları paylaşımlar, gündelik yaşamlarındaki kimliklerinden ayrı bir profil çizmektedir. İstagram platformunun genişliği ve her kesimden bireyi içinde barındırması, popüler olan kişilerin hesaplarının tüm kullanıcılara açık olması durumu popüler olan bireylere kolay erişilebilirliği sunmaktadır. Bu haliyle popüler olan bireylerin yapmış oldukları paylaşımlardan etkilenerek bir yaşam biçimi oluşturmakta, sanal dünyada görünmek istedikleri kimlikleri var ederek kendilerine yabancılaşmaktadırlar. Ait olmak istedikleri sınıfa dâhil olmak adına yaptıkları paylaşımlar bu yabancılaşmayı daha da perçinleştirmektedir. Ayan kullanıcıların kimliklerini popüler olana göre

ve yaşam şeklini bu paylaşımlara göre oluşturmalarını şu şekilde ifade etmektedir: “Günümüzde Instagram kullanıcıları modayı kullanarak inşa etmiş oldukları kimliklerle göstergelerin ve sembollerin tüketilmesine yönelik öncü rolü üstlenmektedir. Bu Instagram kullanıcıları tarafından ürünlerin seçimi yaşam biçimi haline getirilmekte, böylece seçkin bir yaşam biçimi sürekli vurgulanmakta ve bu yaşam biçimine uygun kimlikler inşa edilip korunmaktadır. Eğer kişi toplumsal sınıfın üst kademelerinde yer almak istiyorsa bunu en çok izlendiği yer olan sosyal medyadan hali hazırda sahip olduğu ya da yeni satın aldığı arabasının fotoğrafını paylaşarak yapmalıdır. Üst sınıfa ait olduğu imajını veren kullanıcıların sayfalarında belediye otobüsünde ya da tıklım tıklım bir dolmuşta yolculuk yaptıklarını göstermeleri pek rastlanan bir durum olmamaktadır. Bireyler üst sınıfa ait olmayan yemeğin fotoğrafını Instagramda paylaşmamaktadır. Paylaşılan fotoğraflar ise genellikle ortalamanın üzerinde bulunan restoranlar ya da kafelerde estetik kaygılar da göz önünde bulundurularak sunulan yemeklerdir (Ayan,2016: 165-166).”

Debord’un “İzleyici ne kadar çok seyredirse o kadar az yaşar; kendisini egemen ihtiyaç imajlarında bulmayı ne kadar kabul ederse kendi varoluşunu ve kendi arzularını o kadar az anlar. Gösterinin etkin insan karşısındaki dışsallığı, kendi davranışlarının artık bu insana değil, bu davranışları ona sunan bir başkasına ait olması gerçeğinde ortaya çıkar. İşte bu yüzden izleyici hiçbir yerde kendini evinde hissetmez, çünkü gösteri her yerdedir (Debord,1996: 33) .” düşüncesi gösterinin alanı olarak ele aldığımız Instagram platformunda yapılan paylaşımlardaki egemen ihtiyaç imajlarını kabul etme ve başkasına ait olan yaşam şeklini benimseme durumunun yarattığı yabancılaşmaya sunduğumuz yukarıdaki örnekleri destekler bir bakış açısıdır.

Estetik kaygılar göz önünde bulundurularak paylaşım içeriği üreten ve bir başkasına ait olan davranışı, görünüşü yansıtan kullanıcılar için gösteri her yerdedir. Instagramın tüketim toplumunda gösteri toplumuna yaptığı öncülüğü yadsımak mümkün değildir. Özellikle görsel ve video içerikleri üzerine kurgulanan platformun bu görevini yerine getirdiği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Gerçeklik doğal dünyanın hakikati olarak ilk çağlardan günümüze kadar tartışılan en önemli konulardan biri olmuştur. Varlığın hakikati üzerine yapılan bu tartışmalarda evrensel hakikatin ne olduğu tartışması devam ederken teknolojinin gelişimi ile birlikte hayatımıza bilgisayarlar ve internet girmiştir. Dünyanın varlığı hakkındaki bu sorgulamalara yeni bir dünya olarak sanal gerçeklik sorgulaması da dâhil edilmiştir.

Postmodern topluma geçiş ile birlikte üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş; internet kullanımının da iyice yaygınlaşması ile toplum-

sal dinamiklerin değişiminde önemli bir rol oynamış, son zamanlarda adını sıklıkla duymakta olduğumuz yeni medya akımı içerisinde yer alan sosyal medya kavramı yaşamımızın merkezi haline gelmiştir. Enformasyon çağı olarak nitelendirilen şimdiki dünyamızda dijitalliğin bu kadar hâkim olması bireyleri sanal dünyanın içerisine daha da çekmiş, kültürel boyutta toplumsal değişimleri kaçınılmaz kılmıştır. Bu değişimler kavramların da içini boşaltmış, sanal dünyada bireylerin yapmış oldukları paylaşımlardaki gerçeklik olgusunun da sorgulanmasına yol açmıştır.

Instagram platformu üzerinden gerçeklik olgusunun değerlendirilmeye alındığı bu çalışmada; Fransız düşünürler Guy Debord ve Jean Baudrillard gerçeklik olgusuna farklı kuramlar çerçevesinde yaklaşmışlarsa da; her iki düşünürün de paralel görüşte olduğu, belli noktalarda kavramsal olarak farklı yönden baktıkları görülmüştür. Kitle iletişim araçlarının etkili yönüne vurgu yapmaları her iki düşünürün de ortak paydalarından biri olduğu dikkati çekmektedir. Postmodern toplumda kitle iletişim araçları üzerine yaptıkları değerlendirmeler, yeni medya olarak görülen sosyal medya üzerine yapılan tartışmalara da ışık tutmaktadır.

Sosyal medya platformlarından biri olan ve örneklemimizi oluşturan Instagram platformundaki gerçeklik olgusuna Baudrillard'ın sanal ortamların gerçeklikten uzak, gerçeklik ile sahte olanın ayırt edilemediği, -mış gibi yaşamların hakim olduğu bir simülasyon durumunun hakimiyeti üzerinden okunurken, Guy Debord'un gerçek dünyanın basit imajlarla donatıldığı gösteri toplumu üzerinden okunmaya çalışılmıştır. Gerçeklik ile sahte olanın ayırt edilemediği sanal ortamlarda yaşanmış olan her şeyin yerini bir temsile bırakarak uzaklaşması tezi iki düşünürün de görüşlerindeki paralelligi yansıttığı görülmektedir. Guy Debord Baudrillard'dan farklı olarak hakikatin yerini temsile bırakmış olma durumunu boş zaman, yenilik ve yabancılaşma kavramlarıyla daha da detaylandırarak anlatmaya çalışmıştır.

Her iki düşünürün ortaya koyduğu kavramlar ve fikirler, kapitalist dünyanın tüketim kültürü içerisinde gerçekliğin sosyal medyada nasıl yapılandırıldığına ışık tutmaktadır. Giderek gösteri toplumuna dönüştürülen sosyal medya uygulamalarının popülerlerinden bir tanesi olan Instagram, insanların daha iyi görünmek, daha çok tanınmak ya da bilinmek adına değişimlerini göstermektedir. Bu değişim aynı zamanda dolaylı olarak da tüketimi teşvik etmekte, sanal dünyada kurgulanan bu gerçeklik, gerçek hayatta da kendisini tüketimin ve değişen kültürün her aşamasında kendini göstermektedir. Bu tür sosyal medya uygulamaları analiz edildiğinde, varlık, hakikat ve insan ereği üzerine yapılan felsefi tartışmaların anlamını yitirerek insanın yeni anlam arayışında, *ayakları yere basmayan bir yeni gerçeklik arayışının* mücadelesi onu tüketimin kollarında savurmaya mahkum edebileceğini göstermektedir.

Son olarak gerçeğin ne olduğu tartışmalarının kültürün, toplumun ve insanın değişiminde yönlendirilebilir olduğu, gösterinin kimin tarafından kurgulanacağını, göstergelerin kimler tarafından belirleneceğinin elinde gibi görünmektedir. Bu düşünürlerin bize anlatmak istediklerinden biri de, dün üretim araçlarını elinde bulunduran sermayenin bugün de gösteriyi yöneten olma yolunda ilerledikleridir.

KAYNAKÇA:

- Adanır, O. (2008). *Simülasyon Kuramı Üzerine Notlar ve Söyleşiler*, İstanbul: Hayal Et Kitap Yayınları.
- Aslan,A., Ünlü,D. (2016). *İnstagram Fenomenleri ve Reklam İlişkisi: Instagram Fenomenlerinin Gözünden Bir Değerlendirme*, Maltepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,41-65.
- Ayan, G. (2016). *Tüketim Kültürü Bağlamında Kimlik İnşasının Sosyal Medyada Kullanımı: Instagram Örneği*, Yüksek Lisans Tez Örneği, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Ankara.
- Baudrillard, J. (2002). *Çaresiz Stratejiler*,(çev. Oğuz Adanır), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Baudrillard, J. (2011).*Simülakrlar ve Simülasyon*,(çev. Oğuz Adanır), Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2012a). *Kusursuz Cinayet*,(çev. Necmettin Kamil Sevil), İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Baudrillard, J. (2014). *Simülakrlar ve Simülasyon*, Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- Boyd, S. (2003). *Are you ready for social software?* http://www.stoweboyd.com/message/2006/10/are_you_ready_f.html web adresinden 06 Temmuz 2008 tarihinde erişilmiştir.
- Dağ, A. (2011). *Ölümçül Şiddet: Baudrillard'ın Düşüncesi*, İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Dağıtmaç, M. (2015). *Sosyal Medya Tercihlerinde Kullanıcıyı Etkileyen Faktörler*, Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Debord, G. (1996). *Gösteri Toplumu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ergürel, D. (2011). *“Instagram nedir? Nasıl kullanılır?”* <http://www.denizergu-rel.net/instagram-nedir-nasil-kullanilir/>. 19 Haziran 2022 tarihinde erişilmiştir.
- İsoev, H. (2016). *Tüketim Kültürü Ve Medya: Baudrillard'ın Yaklaşımı*. Yüksek Lisans Tez Örneği. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo,- Sinema ve Televizyon Anabilimdalı , Erzurum.
- Karapınar, A. (2017) . *Gerçeklik ve Hiper Gerçeklik; Baudrillard ve G. Debord Anlatılarından Hareketle Hakikatin Yeniden İnşası*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10 Sayı: 53, ss. 516-517.
- Mayfield, A. (2002). *What is Social Media*, <http://tr.scribd.com/doc/13217586/What-isSocial-Media-iCrossing-eBook,s:5>.
- Metin ve Karakaya (2017). *Jean Baudrillard Perspektifinden Sosyal Medya Analizi Denemesi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt: 19,Sayı: 2,Aralık 2017,109-121.

Olgun, B. (2015). *Sosyal Medyanın Tüketici Satın Alma Davranışları Üzerindeki Etkisi*, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı:12,Ocak 2015, http://sbedergi.gumushane.edu.tr/Makaleler/169042735_XXII.pdf.

Semiz, T., Sosyal Medya, <https://www.stb.org.tr/Dosyalar/Arastirmalar/sosyal-medya.pdf>, Erişim Tarihi 18.06.2022

“

Bölüm 24

HİZMET SEKTÖRÜNDE KALİTE KAVRAMI¹

Kader EROL

¹ Öğr. Gör. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, kkizilerol@nku.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-9143-2946>

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir. Tez Danışmanı: Doç. Dr. Adem ŞAHİN, İstanbul 1998.

”

Giriş

Hizmetler sektörünün tüm dünyada hızla büyümesi ve ulusal ekonomide önemli bir yer tutması sonucunda, hizmetin de kalitesinden, kontrolünden ve iyileştirme çalışmalarından söz edilmeye başlanmıştır. Ulaşım, ticaret, iletişim, sağlık, bankacılık, turizm ve sigortacılık gibi pek çok alanı kapsayan hizmetler sektöründe çok sayıda büyük işletme faaliyet göstermektedir.

Hizmet sektörünün, günümüz dünya ticaretinde en hızlı gelişen sektör olmasıyla birlikte, hizmet üretimi ile ilgili sorunlar ve hizmetin kalitesi, tanımı, kriterleri ve bu kriterlerin ölçülebilmesi ile ilgili konular ortaya çıkmıştır. Hizmette kalitenin sağlanması da toplam kalite yönetim ilkelerinin doğru ve kesintisiz olarak uygulanmasıyla bağlantılıdır. Nitelikli hizmet üretmek ve bu süreçte işletmelerin sahip olduğu tüm kaynakları aynı hedefe doğru harekete geçirerek sürekli kılmak, ancak “Toplam Kalite Yönetimi” uygulamasıyla mümkündür. Dolayısıyla, yönetim yapılarını Toplam Kalite Yönetimi doğrultusunda düzenleyen işletmeler, sadece kaliteli mal ve hizmet üretmekle kalmayıp, uzun vadede karlılığı ve verimliliği yakalayarak ulusal ve uluslararası pazarlarda rekabet edebilecek gücü de yakalayabileceklerdir.

Bu çalışmada hizmet kalitesi kavramının tarihi gelişimi ve çeşitli tanımlamalar üzerinde durulmakta, hizmet kalite göstergeleri ve hizmet kalitesinin kriterlerinden bahsedilip, hizmetler sınıflandırılmaktadır.

1. Hizmetlerin Sınıflandırılması ve Özellikleri

Hizmet sınıflandırmalarının en kapsamlısı sınıflandırması Browning ve Singelmen (1975) tarafından yapılmıştır. Buna göre hizmet sektörü dört ana gruba ve toplam 27 alt gruba ayrılmaktadır. Bu gruplamalar şu şekildedir:

a) Dağıtıcı Hizmetler

*Ulaştırma-Depolama

*Haberleşme

*Toptan ticaret

*Perakende ticaret

b) Üretici Hizmetler

*Bankacılık ve finansman hizmetleri

*Sigorta

*Gayrimenkul alım satımı

*Mühendislik ve mimarlık hizmetleri

*Muhasebe

*Çeşitli ticari hizmetler

*Hukuki hizmetler

c) **Sosyal Hizmetler**

*Sağlık hizmetleri

*Hastaneler

*Eğitim

*Dini hizmetler

*Demek ve vakıflar

*Posta hizmetleri

*Kamu hizmetleri

*Çeşitli mesleki ve sosyal hizmetler

d) **Kişisel hizmetler**

*Ev hizmetleri

*Otel ve diğer konaklama yerleri

*Yeme içme yerleri

*Tamir ve bakını hizmetleri

*Yıkama, kuru temizleme

*Eğlence ve güzellik hizmetleri

Konaklama ve yeme-içme yerlerinde verilen hizmetler, kişisel hizmetler kısmında yer almaktadır. Hizmetler sınıflandırılırken göz önünde bulundurulmuş kriterlerin başında emek yoğunluğu ve tüketicinin üretim sürecine katılma derecesi gelmektedir. Emek yoğunluğunun ve tüketicinin üretim sürecine katılma derecesinin düşük olduğu hizmet işletmeleri “hizmet fabrikaları” olarak isimlendirilmektedir. Havayolları, nakliye kuruluşları, otel işletmeler buna örnek olarak verilebilir.

Hizmetler, ürün ve mallardan farklı özellikleri içerirler. Bu farklılıklar yönetim açısından da farklı yaklaşımlar gerektirirler. Bu nedenle hizmetin ayırıcı niteliklerinin araştırılması, bu niteliklerin anlaşılması, hizmetin nasıl yönetileceğinin algılanabilmesi için bir ön koşuldur (Erkut, 1995, 33-36). Hizmetlerin özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

1.1.Soyutluluk

Hizmetin en belirgin özelliği soyut olmasıdır. Soyutluğun çok önemli sonuçları vardır. Hizmetin soyut olması demek, hizmetin elle tutulamaz, görülemez, duyulamaz, bir ölçü birimi ile ifade edilemez, sergilenemez, paketlenemez ve taşınmaz olması anlamına gelmektedir. Tüm bunların sonucunda, hizmet “dayanaksız” dır. Bir operada, koltuk o gece için tutulmamış ise geliri sonsuza kadar kaybedilmiş demektir ya da belirli bir seferde uçakta boş kalan koltuk bir daha hiç satılamayacaktır. Başka bir deyişle hizmet pazara sunulduktan sonra tüketilmemesi durumunda ortaya çıkacak ekonomik kayıplar sonradan giderilemez.

Müşteriler açısından bakıldığında, tüketiciler hizmeti satın almadan önce hizmetin niteliği ve değerini ölçemezler. Çünkü hizmet, davranışlarla ortaya konulabilen ve fiziki bir boyutu olmayan bir faaliyettir. Tüketici bir hizmeti satın alırken, daha çok geçmişteki deneyimlerinden, ya da başkalarının deneyimlerinden yararlanmaktadır.

Hizmetlerin fiziksel bir varlığa sahip olmamalarının bir diğer sonucu da genellikle patenle korunamamaları ve fiyatlandırılmalarındaki güçlüklerdir.

1.2. Eş Zamanlı Üretim / Tüketim

Hizmetin sunumu tüketim boyunca ya da tüketimin bir bölümü sırasında olabilir. Mallar üretilir, satılır ve tüketilir. Hizmet ise üretilip tüketildikten sonra satılır. Başka bir deyişle, hizmetler üretildiği anda tüketilir. Yani hizmetin yaratılması ile kullanımı eş zamanlı olarak oluşmaktadır. Bunun iki önemli sonucu vardır. Birincisi, çoğu kez tüketici / hizmeti yaratan ile satıcının aynı kişi olması ve hizmet sunan kişinin, hizmetin bir parçası olmasıdır. Yani hizmet, hizmeti üreteninden ayrı edilemez. Bu durum hizmet sektöründe doğrudan yani, aracılar dağıtımını ortaya çıkarmaktadır.

Hizmetin üretilmesi ile pazarlanması birbirinden ayrılmadığı için, bir hizmet aynı anda birçok pazarda pazarlanamaz. Ayrıca aynı anda çeşitli hizmetlerin bir arada pazarlanması da mümkün olmamaktadır.

Eş zamanlı üretim / tüketimin bir diğer sonucu da, müşterinin hizmet üretim sürecinde yer almasıdır. Gerçekten de birçok hizmet türünde (taksi tutma, restoran, berber, vb. de olduğu gibi) müşterinin bizzat bulunması, olaya tanık olup yaşaması gerekmektedir. Bu açıdan hizmetin pazarlanmasında başarı veya başarısızlık, hizmeti üreten ile satılan arasındaki ilişkiye bağlıdır. Bu ilişkinin niteliği başarıyı doğrudan etkiler.

Eş zamanlı üretim / tüketimin bir sonucu da müşterinin mülkiyet hakkı olmaksızın bir hizmetten yararlanmasıdır. Böylelikle tüketici riske girmemiş olmakta, ayrıca gereksiz üretim önlenerek kıt kaynakların ekonomik kullanımı sağlanmaktadır.

1.3. Heterojenlik

Hizmetler çeşitlilik gösterirler. Bu açıdan standartlaştırılmaları son derece güçtür. Hizmetlerin temel üretim şekli insan davranışlarıyla gerçekleşir. Bu nedenle aynı kişinin üretip sunduğu hizmetler bile birbirinden farklı olabilirler. Hizmetin özü, kalitesi, kapasite ve kapsamı açısından değişiklik gösterir. Bu değişiklik zamandan zamana, alıcıdan alıcıya, üreticiden tüketiciye, üretici ile tüketici arasındaki ilişkiye ve içinde bulunulan duruma göre oluşabilir. Bu durumda, hizmetin kalitesi ve performansı önceden kesin olarak ölçülemez. Hizmetin niteliği onu üreten insanın beceri ve kapasitesinden ayrılmaz.

1.4. Değişken Talep

Hizmete olan talep görece olarak değişken ve belirsizdir. Bu talep yalnızca yıllara, mevsimlere ve aylara göre değil, gündün güne ve hatta bir gün içindeki saatlere göre bile önemli ölçülerde değişebilir. Bu durumda sunulan hizmet miktarı ile talep edilen hizmet arasında denge kurmak her zaman işletmenin elinde değildir. Kimi zaman talebin artması durumunda hizmet arzı yetersiz kalırken, kimi zamanda fazla hizmet arzı karşısında talep yetersizliği ekonomik kayıplara neden olmaktadır. Dalgalanan talep nedeniyle hizmet üretim kapasitesinin belirlenmesi zor olmakta, ayrıca, verimlilik ve performansın ölçülmesinde de güçlüklerle karşılaşmaktadır.

1.5. İnsan Odaklılık

Hizmet, hizmeti üreten ile tüketen arasında yüz yüze ilişki ve yakınlık gösterir. Yani hizmet insanlar arası ilişkilerle ilgilidir. Dolayısıyla hizmet sektöründe insan varlığı kesin ve kaçınılmaz bir zorunluluktur. Bu açıdan hizmet yönetimi bir ilişki yönetimi anlamını taşımaktadır.

Emek yoğun ve ilişki yoğun özellikler taşıyan hizmette kalite ve performans da insana bağımlıdır. Hizmeti üretip pazarlayanın kişiliği ve ikna yeteneği hizmetin satın alınma kararını etkileyecektir. Bu açıdan, uç noktadaki çalışanın teknik ustalığından daha çok, etkileme ustalığı önem kazanmaktadır. Bunun yanı sıra çalışan ve müşteri ilişkisinde yoğunlaşan insan odaklılık ve müşteriye yakınlık, işlerin merkezkaç olması, kararların yerinden alınması ve yöneticilerin denetleyici değil destekleyici olmaları sonuçlarını getirmektedir.

Bütün bu açıklanan özellikler, bir hizmetin oluşumunun, sunumunun ve pazarlanmasının bir ürün ya da malla asla özleştirilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, hizmet kalitesinin tanımlanabilmesi de bir ürün kalitesininkinden hayli karmaşık ve değişkendir.

2. Hizmet Sektöründe Kalite Kavramı

Ticari kuruluşların günümüzde karşı karşıya oldukları en önemli sorun, yoğunlaşan rekabettir. Rekabet üstünlüğü sağlamakta ise kalitenin önemi gi-

derek artmaktadır. Kalitenin tanımlanması ve ölçümü çabaları ilk kez somut ürünler üzerinde sarf edilmiş ve hizmet sektörü nispeten ihmal edilmiştir. Hizmet işletmelerinin tarihi çok eski olmasına rağmen mal üreten endüstrilerden farklı yönlerinin ortaya konması 1930'larda olmuştur. Dolayısıyla, kalite ürünlerin teknik özellikleriyle anılır olmuş ve kalite tanımları hep kalite kontrolünün büyük önem kazandığı imalat sektörüne yönelik yapılmıştır. Örneğin; Japon kalite felsefesindeki “sıfır hata- bir defada tam olarak doğru yapmak” ve batılı kalite yaklaşımlarındaki “standartlara uygunluk”, “iç ve dış hataların ortadan kaldırılması” gibi ifadeler somut ürünlere yönelik kalite tanımlarıdır ve hizmet kalitesini açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar.

Hizmet ve hizmet kalitesine ilişkin ciddi çalışmalar son 20 yılda yapılmıştır. Parasuraman'a (1997) göre, 1970'li yıllara kadar hizmet sektöründe kalitenin tanımlanmasındaki eksikliklerin nedeni kalite kavramının içeriğinin belirlenememiş ve özelliklerinin ölçülememiş olmasıdır (Lee ve Hing, 1995). 1970'den 1980'e kadar hizmet kalitesinin anlaşılması ve ölçümüne yönelik çalışmalar yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla, belli başlı örneklerini, otellerin, seyahat acentalarının, restoranların, bankaların ve sigorta şirketlerinin oluşturduğu hizmet sektörü de kalite çalışmaları içerisine girmiştir.

Ancak, hizmet sektörüne de giren kalite kavramı gerçek tanımın ararken, beraberinde bazı kargaşaları da getirmiştir. Şöyle ki, hizmet sektörü ile imalat sektörü arasında kaliteye ulaşma açısından çok belirgin bazı farklılıklar mevcuttur (Sanderson, 1992). Zaten, mal ve hizmeti değerlendirmeye ya da ölçmeye kalkıştığımızda Tablo 4'ten de kolaylıkla izlenebileceği gibi şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Tablo 1. Hizmet ve Malın Değerlendirilme Ölçütleri

Değerlendirme Ölçütü	HİZMET	MAL
İŞLEMLER	İnsan Odaklı Belirsiz, kararsız Emek yoğun Merkezkaç Müşteri, sürecin bir parçası Sistem, müşteriyle doğrudan ilişkili Yanıt süresi kısa	Teknik Kararlı, kestirilir Sermaye yoğun Merkezi Müşteri, süreçten ayrıntı Sistem, müşteriyle dolaylı ilişkili Yanıt süresi uzun
ÇIKTILAR	Üretim ve tüketim eş zamanlı Stoklanamaz Taşınamaz Toptan üretilemez Fabrikasyon olanaksız Genellikle patentle korunamaz Soyut, dayanıksız Daha az standarttır Değişken, belirsiz verimlilik - Değişken, belirsiz kapasite Ölçümü zor, öznel kalite	Önce üretilir, sonra tüketilir Stoklanabilir Taşınabilir Toptan üretilebilir Fabrikasyon olanaklı Patentle korunur Fiziksel, dayanıklı Standarttır Kararlı verimlilik Belirlenebilir kapasite Ölçümü kolay, nitel kalite

ÇALIŞANLAR	Kolay denetlenemez İnsanları etkileyebilmek gerekir Büyük ölçüde kişisel kararlar var Müşteriyle çok yoğun ilişki	Kolay denetlenir Sadece teknik ustalık gerekir Kişisel kararlar daha sınırlı Müşteriyle ilişki az ya da yok
------------	---	--

Hizmetler daha sonra kullanılmak üzere bekletilemez ve prosese müşterinin direkt katılımı söz konusu olduğu için imalat sektörüne oranla belirsizlik oranı çok yüksektir.

-Sunulan hizmet kavramı son derece açık bir ifadedir. İyi hizmet, her müşterinin kendi beklentisinin sunulan hizmetle karşılandığı noktada ortaya çıkar ve bu da müşteriden müşteriye değışkenlik gösterir.

-Hizmet sunumu esnasında müşterinin katılımı söz konusu olduğundan, her müşteri prosese daha fazla ya da daha az ölçüde katıldığından hizmet kalitesi üzerinde bir etkisi vardır.

-Hizmet kalitesini ölçmek, sübjektif yapısından dolayı zordur.

-Hizmet kalitesi; teknik özelliklere uygunluk ve kurum içi yönetimin içeriği ile sınırlanamaz, aksine hizmeti sunan ile alan arasındaki temasın gerçekleştiği sırada oluşmaktadır (AMA, 1992). Bu, diğer bir deyişle hizmet sektörünün bel kemiği olan müşteri-çalışan etkileşimini de ortaya koymaktadır. Emek yoğun ve ilişki yoğun niteliklere sahip hizmette, kalite ve performans insan kaynağına bağlıdır. Öte yandan, birçok insanla doğrudan yapılan işlemleri

İçerdiği için hizmet sektöründe hata yapma olasılığı da çok fazladır. Bu da bu sektörde her an için daha dikkatli ve özenli olmayı beraberinde getirmektedir. Bu nedenle, hizmet sektöründeki en önemli kalite karakteristikleri; hata oranları, talebin zamanında karşılanması, maliyet ve müşteri tatminidir. “Hizmetin hatasız gerçekleşmesi” ya da “sıfır hata” ise öncelikli konuların başında gelmektedir.

Bu yönleriyle hizmet sektöründe kalite kavramı, standart ölçülerle ifade edilemeyecek kadar sübjektiftir. Sunulan hizmete ilişkin düşünce, hizmetin gerçekleştiği, olduğu andaki algılamalar ve yargılarla ortaya çıkmaktadır (Sanderson, 1992). Yani, hizmet sektörü dışındaki sektörlerde müşterinin ürünün oluşumuna bir katkısı olmadığı için veya nasıl yapıldığını görmeden satın aldığından kalite kontrol veya kalite güvencesi fonksiyonunu sağlamak daha kolaydır. Ancak hizmet sektöründe müşteriyle karşı karşıya kalıldığından kaliteyi her an sağlama zorunluluğu vardır. Hizmetin kaliteli olduğunu belirten en önemli ölçütler şunlardır:

-Tüketicinin satıcı ile ilişki sağlayabilme derecesi,

- Çalışanların hizmeti vermeye istekli olma dereceleri,
- İşin müşterilerin beklediği zaman diliminde tam, doğru, gereklerine uygun olarak profesyonelce yerine getirilmesi,
- İşletmenin güvenilirlik ve güvenlik niteliği,
- Üretilen hizmetin niteliğinin tüketiciye anlaşılır bir dilde aktarılması, bilgi verilmesi,
- Sürekli gelişimin bulunması,
- İşin özelliklerine uygun esnek bir ortamın bulunması,
- Çalışanların birbirleriyle olan ilişkilerinin düzeyi,
- Hizmetin verildiği ortamın fiziksel görünümü.

Hizmet kalitesini tanımlayan bu açıklamalardan da kolaylıkla anlaşılacağı gibi “insan odaklı” hizmetlerde kalite kavramı, spesifikasyonlara uygunluk olarak tanımlanamaz. Aksine hizmet sektöründe kalite tartışmaları “müşteri taleplerini karşılama” konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda hizmet sektörü içinde kalitenin tanımı şu şekilde yapılmaktadır; Kalite, müşteri istek, ihtiyaç ve beklentilerine uygun özelliklerin sürekli ve tutarlı bir tarzda %100 karşılanması demektir (Yavuzes, 1995). Ancak verilen hizmet elle tutulup gözle görülebilir bir ürün gibi olmadığından müşteri bu hizmeti kolaylıkla ve objektif bir şekilde ölçememektedir.

Hizmet sektöründe kalite tartışmaları daha önce de belirtildiği gibi “müşteri taleplerini karşılama” konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu doğrultuda, yönetimin etkinliğinin ve hizmet kalitesinin artışı; “müşteriyle yakınlaşma” ve “müşteri ihtiyaç ve beklentilerine daha fazla cevap verebilme” açısından ele alınmaktadır (Sanderson, 1992). Bu doğrultuda, hizmet sektöründe iyi bir yönetimin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. İyi bir yönetimin temel özellikleri ise şu şekilde özetlenebilir;

- müşterileri anlamak
- şikayetleri yanıtızsız bırakmamak
- hedeflenen amaçları belirlemek
- tüm personeli eğitmek ve hedefler doğrultusunda motive etmek
- etkin bir iletişim kurmak
- sonuçları izlemek
- değişikliklere açık olmak ve uyum sağlamak

Hizmet kalitesinin anahtarı, hedeflenen amaçlara ne oranda ulaşılabildiğidir. Bu yüzden kalite için etkin bir yönetim üç bölümden oluşur;

Birincisi, mevcut koşulları ve hedeflenen amacı açıkça belirlemektir. İkinci bölüm, tüm çalışanları bu hedeflere ulaşabilecek şekilde organize etmeyi kapsar. Ve hedeflere ne oranda ulaşılabilmişinin değerlendirilmesi de üçüncü bölümü oluşturur. Bu çerçevede, hizmet işletmelerinin yöneticileri hizmet kalitesinin beklentiler ile performansın kıyaslanmasını kapsadığı konusunda hemfikirdirler.

Öte yandan, hizmet kalitesini belirten en önemli unsurlardan biri de çalışanlar ile yöneticiler arasındaki ilişkidir. Tablo 2’de hizmet kalitesi açısından yönetim ile personel arasındaki algılama özellikleri görülmektedir.

Tablo 2. Yönetim İle Çalışanlar Arasındaki Belli Başlı Hizmet Kalitesi Farklılıkları (Kaynak: Glenn F. ROSS, “Management-Employee Divergences Among Hospitality Industry Employee Service Quality Ideals”, International Journal of Management, Vol:14, No:1, 1995, s.17)

Hizmet Kalitesini Belirleyen Faktörler	Farklılığın Yönü
Özür Dileme	Yönetim otelde çalışanlardan daha çok önem veriyor.
Resmi (formel) Özellikler	Yönetim otelde çalışanlardan daha çok önem veriyor.
Deneyim Sahibi Olma	Yönetim otelde çalışanlardan daha çok önem veriyor.
Anlayışlı Olma	Otel çalışanları yönetime nazaran daha fazla önem veriyor.
Dürüst Olma	Otel çalışanları yönetime nazaran daha fazla önem veriyor.
İçten Olma	Otel çalışanları yönetime nazaran daha fazla önem veriyor.
Kriz Sırasında Soğukkanlı Olma	Farkın en az olduğu öge

Özür dileme, resmi özellikler, deneyim sahibi olma yönetimin idealleri açısından daha büyük bir önem arz etmektedir. Anlayışlı olma, dürüst olma, içten olma ise çalışan personelin idealleri arasında daha büyük bir paya sahiptir. Çok az farka sahip olan tek öge ise kriz anında soğukkanlı olmaktır.

Sonuçta, yönetim tarafından daha fazla tutulan hizmet kalitesi idealleri daha objektif ve ölçülebilir niteliktedir. Oysa personelin önemseydiği idealler ise daha subjektif, değişken, kişinin karakteriyle ve o anki ruh haliyle yakından ilgilidir. Yönetimin ideallerinin daha somut özellikler taşıdığı, personelin iyi hizmet anlayışının daha soyut nitelikler sergilediği ortaya çıkmaktadır.

3. Temel Kalite Faktörleri

Kalite kavramının tanımında olduğu gibi hizmet sektöründe etkin olan temel kalite faktörleri konusunda da tam bir birliktelik söz konusu değildir. Çünkü bu faktörlerin tümü her işletme için aynı önemi taşımayacağı gibi her birinin aynı derecede etkin olması da söz konusu değildir. M. A. Khan’ın yiyecek - içecek sektörüyle ilgili yapmış olduğu sınıflamaya göre kalite faktörlerini şu şekilde sıralamak mümkündür (Johns, 1992, s. 19-22).

- Asıl Faktörler: Hazırlama metodu, görünüş, renk, koku vb.
- Dışsal Faktörler: Çevresel faktör, mevsimlik değişimler vb.
- Biyolojik, fizyolojik ve psikolojik faktörler: Cinsiyet, yaş psikolojik etkiler vb.
- Sosyo-ekonomik faktörler: Ekonomik durum, yiyecek maliyeti, geçmiş alışkanlıklar ve prestij.
- Kültürel faktörler: Gelenekler, dini kısıtlamalar, kültürel etkiler.
- Kişisel Faktörler: Beklenti seviyesi, yakınlık, kişilik, ruh hali, aile ve eğitim.

Fakat bu sınıflama, daha ziyade bir restoran işletmesi için kabul edilebilecek mikro kalite faktörleridir. Dünya Turizm Örgütü (WTO) temel kalite faktörleri konusunda değişik çalışmalar yapmıştır. 1985 yılında Sofya'da turizmin kültürel ve sosyal çevresiyle ilgili Turizm İnsan Hakları Beyannamesi ve Turist Haklarını, 1988 ve 1990 yılında Madrid'de Turizm Ürün ve Hizmetlerinin Kalite Kontrolü el kitabını yayınlamış ve daha sonra 1991 yılında Buenos Aires'te Turizm Güvenliği için tavsiye edilen ölçüleri tespit etmiştir. Buna göre; makro planda, temel kalite faktörlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Handszuh,1996, s. 228-236).

a. Çevre:

Turistlerin tatile çıkma sebepleri sadece lüks otellerde konaklamak ve lüks restoranlarda yemek yemek değildir. Kalite için bunlar da son derece önemli olmasına rağmen bir bölgeyi farklı kılan çevresi ve yerleşim yeridir. Doğal ve tarihi çevrenin farklılık göstermesi ve turistik bir anlam ifade etmesi hizmet kalitesini arttıran bir faktördür. Çevre faktörü açısından aşağıda belirtilen konuların dikkatle ele alınması gerekmektedir.

- a) Tabii güzelliklerin korunması,
- b) Yoğunluğun azaltılması,
- c) Tenhalık ve gizlilik,
- d) Tarihi yapıların restorasyonu,
- e) Yerel kültür ve geleneklerin korunması,
- f) Binalara yükseklik limiti uygulanması,
- g) Açık alanların korunması.

Bunların tümü dikkate alınarak korunacak bir çevre, hizmet kalitesinin arttırılmasında hayli büyük bir rol oynayacaktır.

b. Sağlık

Sağlık konulan turizmde kalite için temel teşkil eder. Bir turizm işletmesinde aşağıdaki standartların bulunması gereklidir:

- a) Yiyecek emniyeti ve su emniyeti,
- b) Hijyen, sanitasyon ve sıhhiyet
- c) Aşı gerekleri, destinasyonun sağlık ve iklimsel özellikleri ve sağlık önerileri konusunda etkin turist sağlığı bilgisi,
- d) Sağlık sigortası ve seyahat yardımcısı bulunabilirliği ve seçme imkanları

Dünya Turizm Örgütü daha sonra sağlıkla ilgili bu konulan 1993 yılında Bali'de (Health Protection: Health Information and Formalities in International Travel) adıyla bir politika şekline getirmiştir. Dünya Turizm Örgütüne göre turizm danışma bürolarında, seyahat acentaları ve tur operatörleri ve diğer kuruluşlar tarafından sağlıkla ilgili bilgiler verilmesi turiste emniyet telkin edici ve kalite için önemli bir faktördür.

c. Ulaşılabilirlik:

Kalite algılanması değişik ulaşılabilirlik şekillerine ve engellerine bağlıdır. Bunlar;

-Uluslararası turizmde; gümrük formaliteleri, vizeler, yabancı para değiştirme imkanları, sınır kontrolleri vb. gibi yönetim engelleri,

-Yetersiz ulaşım ve haberleşme ile örneklenebilecek fiziksel engeller ve iletişim engelleri,

-Yolcular arasındaki farklı muameleler,

-Rekabetçi engeller.

Bu engeller gelen turistin sadece bir turistik ürünle ilgili kalite algılamasını değil, yapmış olduğu tatilin tamamıyla ilgili kalite algılamasını etkileyecektir. Dolayısıyla işletmeler, bu tür engeller direk kendilerinden kaynaklanmasa da bunların ortadan kaldırılması ya da en aza indirilmesi için gayret göstermelidirler.

Turizm hizmetlerinde kalite, ancak bu hizmetleri isteyen tüm tüketicilere ulaştığında yakalanabilir. Bunun için ise aşağıdaki standartların sunulması gerekmektedir;

- a) Uygun dizayn ve somut mimari standartlar,
- b) Turistlerin ziyaretlerini ve konaklamalarını kolaylaştıracak teknik donanım,
- c) İşaretlerin, sembollerin ve diğer iletişim araçlarının bulunması.

d. Rekabetçi Engeller

Turistler için kaliteli hizmeti seçme imkanının olması önem arz etmektedir. Pazarda monopolistik bir durum olması, pazara etkin giriş yetersizliği ve hizmet sunan işletmelerin müşterilerini ülkelerine veya milliyetlerine göre ayırım yapması kalite çalışmalarını olumsuz yönde etkileyen faktörlerdir.

Rekabet, işletmeleri ve kişileri kalite arttırmaya yöneltmesi açısından önemlidir. Değişik şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Örneğin; ülkenin diğer turizm şirketleriyle, yabancı turizm şirketleriyle, yerli ve yabancı turizm dışı işletmelerle rekabet söz konusudur. Yetkililerin görevi ise serbest rekabet ortamını oluşturmaktır.

e. Hükümetlerin Görevi

Hizmet kalitesinin artırılması için hükümetlerin uygulayabilecekleri değişik yöntemler ve müdahale yolları mevcuttur. Bunlardan bazıları şunlardır:

- Seyahat için yönetsel engelleri azaltmak,
- Adil rekabet ortamı oluşturmak,
- Turizm master planları uygulamak,
- Turistik altyapı hazırlanması,
- Kamu güvenliği politikaları uygulamak,
- Tüketiciyi koruma yasaları vb.

f. Eğitim- Öğretim

Her ne kadar kaliteli teknik standartlar oluşturulsa ve kaliteli servis için diğer bütün şartlar hazırlansa da kaliteyi sunacak, devamını sağlayıp iyileştirecek olan insandır. Toplam kalite uygulamalarında da belirtildiği gibi “kalite eğitimle başlar” ve “mal ve hizmet üretmeden önce insan temini gerekmektedir”. Eğitim kişisel yeteneklerin geliştirilmesi şeklinde tanımlanırken, öğretim bireyin entellektüel kapasitesinin tam kullanımını sağlamak şeklinde belirtilebilir (Handszuh, 1996). John Naisbitt’in (1996) Global Paradox’unda belirttiği gibi “Dünya ekonomisi büyüdükçe en ufak oyuncusu daha güçlü hale gelmektedir”. Yani, bireylerin önemi gittikçe daha da artmakta, iyi eğitim almış olmaları daha da önem kazanmaktadır.

Sonuç olarak belirtilmesi gereken en önemli nokta; turizm işletmelerinin yukarıda açıklanan temel kalite faktörlerinden kendileri için en önemli ve etkin olanlarını tespit edip bu faktörlerde iyileştirmeye gitmektedir. Bu konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar direkt olarak kaliteye yapılan bir yatırım olarak ortaya çıkacaktır.

Öte yandan, mikro planda hizmet kalitesi ise kalite ölçüm çalışmalarının konusunu oluşturmaktadır. Ölçümün yapıldığı ağırlama endüstrisi; yiyecek, içecek ve konaklama olarak birbirine çok bağlı üç alanı kapsar. Bu üç sahada fiziksel kaynaklar ve hizmet karşılaşmasının gerçekleştiği çevrenin beşerî gereklerinin ölçümü, hizmet kalitesi ölçüm tekniğinin temellerini oluşturmaktadır. Bu, kalitenin, süreçlerin yanı sıra hizmet karşılaşmasının özelliklerini de içine aldığını gösterir (Coyle ve Dale, 1993).

Bir başka çalışmada ise; Symington (1987), hizmet kalitesinin fiziksel kaynaklara ait faktörlerini belirlerken bir restoranı ele almış ve yemek servisinin yapıldığı yerin dekorunu, aydınlatmasını, kokusunu, sanitasyonunu ve ulaşılabilirliğini en önemli faktörler olarak görmüştür. Yine fiziksel kaynak kabul edilebilecek olan gıdaya ait faktörleri ise menü çeşitliliği, tatkoku-aroma, besleyicilik değeri ve miktar olarak adlandırmıştır (Symington, 1987).

Grönroos'a (1984) göre ise hizmet karşılaşmasının özelliklerini ele alan kalite faktörleri altı başlıkta toplanabilir. Bunlar (Johns, 1993);

1. Uzmanlık ve yetenek
2. Davranış ve tutumlar
3. Ulaşılabilirlik ve esneklik
4. Güvenilirlik ve emniyet
5. Hataların tazmini
6. İtibar ve inanılırlıktır.

Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1988), hizmet kalitesi ölçeğinde beş temel kalite faktörü belirtmektedirler;

- 1.Somut veriler
- 2.Güvenilirlik
- 3.Duyarlılık
- 4.Kesinlik
- 5.Empati olarak gruplandırılmaktadır.

Hizmetin soyut ve elle tutulamayan, gözle görülemeyen nitelikte olması, hizmet kalitesinin tanımlanmasında bazı güçlükler yarattığı yukarıda belirtilen farklı gruplamalardan da kolaylıkla anlaşılabilir. Tanımlanabilse bile, ölçülenmesinde bir dizi olanaksızlığın varlığından hep kuşku duyulmuştur. Yine de kuşkulara karşın, hizmetin türü ne olursa olsun hizmetin kalitesini açıklayan bazı evrensel kriterler konusunda hemfikir olunmuştur (Yıldırım, 1995).

Bu kriterler en genel anlamda Şu Şekilde sıralanabilir:

a) Erişilebilirlik

Müşterinin satıcı ile temas kurabilme derecesini belirler. Bu kriter, müşteri ile ilişki kurabilme kolaylığını ve yaklaşabilirlik ölçüsünü içerir. Bunun anlamı örneklerle Şöyle açıklanabilir;

- Hizmet, telefonla kolaylıkla erişilebilir olmalıdır.
- Hizmeti almak için bekleme süresi fazla olmamalıdır.
- Uygun çalışma saatleri tasarlanmalıdır.
- Hizmet noktası için uygun yer oluşturulmalıdır.

b) Tepkisellik

Satıcının müşteriye tepki gösterme derecesini belirler. Çalışanların hizmeti vermeye istekli ve hazır olmalarının ölçüsünü açıklar. Buna örnek vermek gerekirse:

- İş / sözleşme belgelerini hemen postalamak
- Müşteriyi hemen geri çağırarak
- Anında hizmet verme vb. faaliyetler tepkiselliği göstermektedir.

c) Zamanlılık

İşin, müşterilerinin tanımlandığı, beklediği zaman çerçevesinde tamamlanma derecesini göstermektedir.

d) Tamlık

İşin/ hizmetin bütününün tamamlanma derecesini açıklar. Örneğin bir belge ile tilin işlemlerin hızla tamamlanmış olmasına karşı tek bir imza eksikliği bu kalite kriterlerinin sağlanmadığını gösterir.

e) Doğruluk

Hizmetin iş gereklerine uygun olarak gerçekleştirme derecesini açıklar. Öngörülen fonksiyonların hassasiyetle gerçekleştirilme derecesini belirler. Hesaplama hatası yapılmaması, hizmetin fiyatı ne ise onun talep edilmesidir.

f) Profesyonellik

Satıcının müşteri ile çalışırken gösterdiği davranışın profesyonellik derecesini açıklar.

g) Güvenirlilik

İnanırlılık ve dürüstlük özelliklerini açıklamaktadır. Bu kriter müşterinin en çok ilgilendiği şeye içtenlikle sahip olmayı içerir.

h) Güvenlik

Riskten, tehlikeden ve kuşkudan uzak olmanın derecesini belirler. Bu kriter şöyle örneklendirilebilir;

- Fiziksel Güvenlik,
- Parasal Güvenlik,
- Gizlilik.

i) Anlaşılabilirlik

Üretilen hizmetin ve müşterinin anlaşılması ve algılanması için gösterilen çabanın derecesini açıklar.

Bu kriter, müşteriyi anlayacağı bir dilde konuşarak bilgilendirmek ve onları dinlemek anlamına gelmektedir. Karmaşıklık ve içerik derecesini iyi eğitilmiş bir müşteriye karşı arttırmak veya yeni ve deneyimsiz bir müşteri için daha basit ifadeler kullanmak bu kriter kapsamında değerlendirilir. -

j) Süreklilik

Değişik nedenlerle oluşan yanlış algılamaların ve hataların bulunması, belirlenmesi ve ortadan kaldırılarak düzeltilmesi için harcanan çabanın derecesini açıklar. Hiç kuşkusuz bu kriter müşterinin algılanması için gösterilen çalışma ile ilgilidir. Ancak burada esas önemli nokta, müşterinin anlaşılabilirliği için tüm gerekler yerine getirilse bile oluşabilecek hatanın hızla algılanarak yok edilmesi gerekir.

k) Esneklik

Müşteri beklentilerinin, işin/hizmetin özelliklerinin değişmesi durumunda yeni koşullara uyum göstermenin derecesini açıklar.

l) Ortam

Hizmetin oluşturulduğu ortamın psikolojik ve sosyal durumunu açıklamaktadır. Çalışanların birbirleri ile olan ilişkilerinin niteliği ve düzeyi, birbirlerine gösterdikleri davranışın özellikleri ve bunun sonucunda da oluşan örgütsel kimlik bu kriter çerçevesinde değerlendirilmektedir.

m) Görünüm

Hizmetin oluşturulduğu ortama ilişkin fiziksel görünümün durumunu açıklamaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı gibi hizmet kalitesini değerlendirme süreci üzerine yapılan araştırmalar hala emekleme aşamasında olup hizmet kalitesi kavramı ve hizmet kalitesi faktörleri henüz tam olarak çözümlenmemiştir.

4. Hizmet Kalitesi Ölçekleri

Hizmet yönetimi literatüründe, hizmet kalitesi kavramının, müşterinin tatminiyle açıklanması kabul edilmiştir. Smith, hizmet kalitesini ölçmenin zor olduğunu belirtip, imalat firmalarınca kullanılan ölçüleri almıştır. Voss (1990), hizmet paketindeki soyut olan kısımların ölçülmesinin zor olduğunu kabul etmiş ve hizmet kalitesinin göz önüne alınmayacağını belirtmiştir. Morris ve Johnston (1987) hizmet organizasyonlarında sadece ölçülebilir nesnelere ele aldıklarını, kaliteye yönelik ölçümlerden kaçındıklarını açıklamışlardır.

Diğer yandan, Parasuraman (1988), hizmet kalitesini ölçmek amacıyla “Servqual” adını verdikleri bir kontrol tablosu meydana getirmişlerdir. “Servqual” adlı sözkonusu ölçek ve hizmet kalitesini ölçmede kullanılan diğer ölçekler aşağıda açıklanmaktadır:

4.1. Servqual

Servqual adı verilen kontrol tablosu, müşterinin deneyimini de göz önüne alarak hem beklentisini hem de algılamasını ölçmektedir. Algılanan kalite, tüketicinin işletmenin mükemmelliği ve üstünlüğü hakkındaki hükümleridir. Bu, objektif kaliteden farklıdır ve bir tutum olup tatminle ilişkilidir. Ancak tatminle eş anlamlı değildir. Algılanan kalite, algılanan performans ile beklentiler arasındaki farktır (Parasuraman, vd., 1988)

Hizmet kalitesinin boyutları; somut veriler, güvenilirlik, duyarlılık, iletişim, tutarlılık, emniyet, yeterlilik, saygı, müşteriye anlama ve ulaşılabilirlik olmak üzere 10 temel boyut belirlenmiş ve bunlardan 97 önerme türetilmiştir. Bunlar, işletmenin hizmetleri hakkındaki beklentileri ve hizmetin algılanma şekline yönelik olmak üzere iki tipte hazırlanmıştır. Ölçek; hazırlık sürecinin gereği olarak önerme çiftlerinin yarısı olumlu, yarısı olumsuz ifadelerden oluşmuştur. “Kesinlikle katılıyorum” ve “Kesinlikle katılmıyorum” arasında değişen yedili tutum ölçeği haline gelen ölçekte, veri analizi öncesi olumsuz ifadeler ters çevrilmiştir. Beklentileri temsil eden önermeler ölçeğin ilk yarısını, hizmet kalitesi algılamalarını temsil eden önermeler ikinci yarısını oluşturmuştur (Parasuraman, vd., 1988).

97 maddelik ölçek önce değişik işletme sınıflarının hizmet kaliteleri arasında cevaplayıcıların ayırım yapmasına imkân tanıyacak surette yoğunlaştırılmıştır. Güvenilirlik analizi yapılan ölçekte boyut sayısı; somut veriler, güvenilirlik, duyarlılık, kesinlik ve empati olmak üzere beşe in-

dirilmiştir. Somut veriler; işletmenin fiziksel imkanları, ekipmanları ve personelin görünümüdür. Güvenilirlik, işletmenin vadettiği hizmeti tam ve eksiksiz verme yeteneğidir. Duyarlılık, hizmet verenlerin müşteriye yardım etme konusunda isteklilikleridir. Kesinlik, çalışanların bilgisi ve konukseverliği ile ilgili olup müşteride hizmet hakkında şüphe uyanmamasıdır. Empati ise, işletmenin her müşterisine özel yaklaşımıdır (Lee ve Hing, 1995).

Servqual, turizm işletmecileri tarafından kendi örgüt yapılarına ve hizmetlerinin çeşidine göre adapte edilerek müşterinin beklenti ve algılamalarını anlayabilecekleri potansiyel faydaları olan bir ölçektir. Hizmet kalitesindeki periyodik eğilimlerin belirlenmesinde diğer ölçüm araçlarıyla beraber kullanılabilir. Örneğin, daha iyi hizmetin önündeki algılanan engellerin sorulduğu iş gören anketi ile sistematik olarak müşteri öneri ve şikayetlerinin dikkate alındığı destekleyici çalışmalar yapılır. Ölçeğin özellikleri beş madde ile özetlenebilir:

- Servqual, işletmenin sadece mevcut ve eski müşterilerine uygulanabilir. Müşterinin tüm kalite algılamasını etkileyen beş temel boyut üzerinde yapılan değerlendirmede, bu boyutların karşılaştırmalı önemleri de görülür. Genelde, güvenilirlik ve kesinlik en kritik boyutlar olmaktadır.

- Ölçeğin bir başka fonksiyonu, müşterilerin aldıkları puanlara göre yüksek, orta ve düşük şekilde kalite algılamalarına göre sınıflamasıdır. Müşteri sınıflaması; demografik, psikografik, en önemli gördükleri boyutlar ve algılamalarını nedenleri açısından üç ayrı şekilde yapılır. Kaliteyi iyileştirmeye ve geliştirmeye yönelik müdahaleler bu şekilde hedefini tam belirleyecektir.

- Müşteri beklentilerinin, elde edilen kalite tanımlarıyla en gerçekçi şekilde oluşturulması, reklamlarla boş vaatlere girilmemesi, bu ölçümün bir başka getirisi. Bu, aynı zamanda müşterinin seçiminde ona yardımcı olacaktır.

- Turizm işletmesi, bu ölçüm sonucunda içinde bulunduğu sektörde rakiplerine göre hizmet açısından hangi boyutlarda zayıf, hangi boyutlarda güçlü olduğunu bilecek ve buna göre pazarlama stratejilerine yön verebilecektir.

- Servqual masraflı değildir ve düzenli aralıklarla uygulanabilir. Hizmet kalitesini arttırmaya yönelik programların ne kadar etkili olduklarını ortaya koyar. Ayrıca müşteri beklentilerindeki değişimler de zaman içerisinde izlenebilir.

Servqual'ın sakıncalı yönleri de mevcuttur (Johns, 1993). Bunlar dört başlık altında toplanabilir:

- Tutum ölçeğindeki olumlu ve olumsuz önermelerin birlikte bulunması
- Yedili Likert ölçeğinin beklenti ve algılamalar arasındaki küçük farklılıkları görememesi
- Puanlama farklarından doğan hesap zorluğu
- Ölçeğin geçerliliğinin kesin olmayışı

4.2. Lodgserv

Knutson ve Stevens (1995) tarafından konaklama işletmelerindeki hizmet kalitesini ölçmek amacıyla 1900'de tanıtılmıştır. Beş temel boyut üzerinden gerçekleştirilen ölçekte denemeler öncesi 36 önerme bulunurken son şeklinde 26 önerme bulunmaktadır. SERVQUAL da olduğu gibi bu ölçekte de güvenilirlik en önemli boyut görülmüştür. Bunun ardından sırasıyla kesinlik, duyarlılık, somut veriler ve empati gelmiştir. Yapılan testler sonucu boyutların önem sırasının ekonomik, orta düzey ve lüks konaklama tesislerinde değişmediği görülmüştür. Fiyatlar yükseldikçe müşterilerin hizmet kalitesi beklentilerinde de bir artış olmuştur. Ardından lisan adaptasyonu yapılan LODGSERV farklı kültürlerde de uygulanabilir hale getirilmiştir.

4.3. Dineserv

Stevens, Knutson ve Patton tarafından 1995'te SERVQUAL ın restoran hizmetlerine adaptasyonu ile hizmetin ne olmasının gerektiğini belirten 40 önermeden oluşan DINESERV geliştirilmiştir. Demografik sorunların da bulunduğu ölçekte yedi aşamalı tutum ölçeği tarzı benimsenmiştir (Stevens, vd., 1995). Örneklem olarak son altı ayda en az altı defa dışarıda yemek yiyen yetişkin telefon aboneleri seçilmiştir. Cevaplayıcılardan, gittikleri restoranlara göre; lüks, sıradan ve hızlı servis işletmelerine yönelik yanıtlar beklenmiştir.

DINESERV, restoran müşterilerinin kalite algılamalarını sürekli ölçecek şekilde geliştirilmiştir. Her iki ila üç ayda bir 50 ya da 100 kişiye telefonla sorulmaktadır. Telefon görüşmesindeki önermelerin sayısı 29 dur. Boyutlara ait puanları bir önceki ile karşılaştıran restoran sahibi, kaliteyi hangi birimlerinde, hangi boyutlarda ve nasıl geliştireceğine dair ipuçları elde etmektedir.

5. Kalite Güvence Sistemi ve Turizm İşletmelerinde Kalite Standardı

Klasik kalite kontrol yönetiminin üretim sonrası hatalı ürünlerin ayıklanması şeklinde uygulandığı bir önceki bölümde belirtilmişti. Böylece hem kalite kontrol bölümleri hem de hatalı ürün maliyetleri doğrudan ürün maliyetine yansımaktaydı. Ayrıca müşterinin istekleri tatmin edici

biçimde karşılanamamakta ve işletme imajı zedelenmekteydi. Öte yandan, turizm işletmelerinde gerçekleştirilen faaliyetlerin hemen hepsi üretilen mal ve hizmetlerin kalitesini etkilemektedir. Söz konusu faaliyetlerin gerçekleşmesinde yapılacak hatalar çok önemli kayıplara neden olabilir. Turizm işletmelerinde hatalı ürün diğer sektörlerdeki işletmelere göre çok daha büyük maliyetleri ifade etmektedir. Örneğin, çifte rezervasyon nedeni ile güç durumda kalan turistik tüketici muhtemelen bağlantı yaptığı aracı işletmeyi ve konaklama işletmesini bir daha tercih etmeyecektir. Ayrıca diğer potansiyel tüketicilere de olumsuz tanıtımını yapacaktır.

Turistik ürün tüketicilerine hatalı mal ya da hizmet sunumunun oluşturacağı olumsuzluklar göz önüne alındığında, turizm işletmelerinde mal ve hizmetlerin üretiminde doğması muhtemel hataların önlenmesine yönelik çalışmalar büyük önem kazanmaktadır. Gerçekten üretim sonunda ortaya çıkacak hataların önlenmesine yönelik yapılan çalışmaların, işletme için hem maliyetlerin artmasına sebebiyet verecek hem de işletmenin imajını zedeleyecektir. Bu nedenle, üretim aşamasında turistik tüketicilerin ihtiyaçlarına uygun mal ve hizmetlerin üretilmesini sağlayacak bir sistem meydana getirilmeli, üretim sürecinde hataların engellenmesine yönelik çalışmalar arttırılmalıdır.

Sektör işletmeleri arasındaki rekabetin fiyat dışında daha çok üretilen turistik mal ve hizmetlerin kalitesi üzerine yoğunlaşması, devamlılığını sürdürmek amacıyla olan işletmenin kaliteli mal ve hizmet üretmesini zorunlu hale getirmektedir. Turizm işletmeleri açısından bakıldığında ISO 9004-2 standardı önem taşımaktadır. Bu standart, hizmet üreten bir işletmede kalite sisteminin işleyişi hakkında bilgi vermektedir. Standart ayrıntılı olarak kaliteli bir hizmet tasarımı yapmak, hizmeti kaliteli olarak sunmak, yerine getirilen hizmetin geliştirilmesi amacı ile müşterinin memnuniyetini değerlendirmek için işletmenin nasıl organize edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu standardın kapsamı şu şekildedir:

ISO 9004-2 - Hizmet Birimleri Kalite Sistemleri Kapsamı:

I.YÖNETİMİN SORUMLULUĞU

a. Hizmet kalitesi ve tüketici tatmini için bir politika belirlemekten yönetim sorumludur.

b. Hizmet organizasyonunun kalitesine ilişkin politika belirleme ve gerçekleştirme üst düzey yöneticinin sorumluluğundadır.

c. Kalite politikasının gerçekleştirilmesi, tüketici tatmini, hizmetin sürekli olarak iyileştirilmesi, toplum ve çevre gözetimi, hizmet sağlama-
daki etkinlikleri içerecek şekilde temel hedeflerin belirlenmesini gerektirir.

d. Kalite hedeflerini gerçekleştirmek için yönetim bir kalite sistemi oluşturacaktır.

e. Yönetim kalite politikasının uygulanması sırasında sistemi periyodik olarak gözlemleyip uygunluk ve etkinliğinin sürekliliğini sağlayacaktır.

II.PERSONEL

a. Eğitim

*Yöneticiler kalite yönetimi, kaliteye ilişkin maliyetler ve kalite sistemi konusunda eğitilmelidir.

*Eğitim salt kaliteden sorumlu kişilerle kısıtlanmamalı, yeni girenler için kaliteden haberdar olmayı sağlayacak eğitimler, mevcut çalışanlar için de periyodik bilgi tazeleme programları gerçekleştirilmelidir.

b. İletişim

Özellikle müşteri ile direkt ilişkisi olan hizmet personeli başta olmak üzere, tüm hizmet personelinin iletişim için gerekli yeterliliğe sahip olması şarttır. Kalite iyileştirme forumları gibi grup çalışmaları iletişimi arttırabilir.

c. Yönetim personelin kalite konusunda motivasyonunu sağlamalıdır.

Personelin motivasyonu, geliştirmesi, iletişim ve performansı için yönetim aşağıdakileri gerçekleştirmelidir.

*Personel, iş tanımlarını gerçekleyecek yeterliliğe göre seçilmelidir.

*Mükemmeliyeti hedefleyen iş ortamı ve iş ilişkileri sağlanmalıdır.

*Tutarlı, yaratıcı iş yöntemleri ve iş ilişkileri sağlanmalıdır.

*Tüm personelin müşteriye sağlanan hizmet kalitesinin gerçekleşmesine katılım hissine sahip olmasına yardım edilmelidir.

*Hizmet kalitesini sağlamada personeli motive edecek faktörler periyodik olarak belirlenmelidir.

*Personelin kariyer planlaması ve gelişimi sağlanmalıdır.

*Personelin yeterliliğini sağlamak için planlanmış faaliyetler gerçekleştirilmelidir.

III.PAZARLAMA

a. Yönetim, pazarlama faaliyetlerinin planlanması ve uygulanması için yöntemler belirlemelidir.

*Müşteri istek ve beklentileri saptanmalıdır.

*Bütünleyici hizmetler belirtilmelidir.

*Yasalar gözden geçirilmelidir.

*Faaliyetlerden etkilenen tüm hizmet birimleri ile görüşme yapılmalıdır.

*Değişen pazar ihtiyaçları, yeni teknolojiler ve rekabet etkileri irdelenmelidir.

b. Tedarikçilerin Yükümlülükleri

*Tedarikçilerin müşterilere karşı yükümlülükleri açık bir şekilde ortaya konulmalıdır.

*Garanti şeklindeki açık yükümlülükler uygun şekilde belgelenmelidir.

c. Hizmet Belgesi

*Hizmet sunma kararı verildikten sonra pazar araştırması sonuçları ve anlaşmaya varılmış tedarikçi yükümlülükleri bir belge ile belirtilmelidir.

*Belge, müşterilerin ihtiyaçları ve istenilen hizmet organizasyonunun yeterliliği ile hizmet tasarımı için temel oluşturacak talimat ve istekleri içermelidir.

d. Hizmet Yönetimi

*Hizmet geliştirilmesinden önce yönetim; ilgili planlama, organizasyon ve mümkün olduğu durumlarda iptal için gerekli prosedürleri ortaya koymalıdır.

e. Reklam

*Hizmet reklamı, hizmet spesifikasyonunu yansıtmalı ve müşterinin hizmet kalitesini algılamasını dikkate almalıdır.

IV.TASARIM

a. Tasarım sorumlulukları aşağıdakileri içermelidir:

*Hizmet, hizmet tevdi ve kalite kontrol spesifikasyonlarının plan, hazırlık, onama, koruma ve kontrolü

*Hizmet tevdi süreci için sağlanacak ürün ve hizmetler

*Hizmet tasarımının her aşaması için tasarımın gözden geçirilmesi

*Spesifikasyonların dışsal uyarı geri beslemesine dayanarak uyarlanması

b. Tasarımın Değişikliği Kontrolü

Tasarım, her aşamanın sonunda; hizmet, hizmetin verilmesi, kalite kontrol spesifikasyonu maddelerinin gereklerine uygunluk ve tutarlılık açısından gözden geçirilmelidir.

c. Tasarımın Gözden Geçirilmesi

*Değişim ihtiyaçları saptanmalı, doğrulanmalı ve etkilenen hizmet parçası analiz ve yeniden tasarıma tabi tutulmalıdır.

*Spesifikasyon değişimleri uygun şekilde planlanmalı, belgelenmeli, onayı kaydedilmelidir.

*Değişimden etkilenen tüm fonksiyonların temsilcileri değişim belirleme ve onama işlemine katılmalıdır.

*Tasarım değişiklikleri hizmet karakteristiklerini ve performansını etkiliyorsa, müşteriler bundan haberdar edilmelidir.

V.KALİTE KONTROL

a. Kalite Sistemi Yapısı

*Hizmet kalitesini etkileyen tüm süreçler üzerinde uygun kontrol ve güvence sağlamak üzere kalite sistemi prensipleri geliştirilmelidir.

*Kalite sistemine dahil tüm öğeler tanımlanıp belgelenmelidir.

*Belgeler yetkililerce onaylanmalı, uygulatıcı tarafından anlaşılabilir, gerektiğinde gözden geçirilmeli veya kaldırılmalıdır.

*Kalite sisteminin etkinlik ve uygulanabilirliği içsel kalite denetimleri ile irdelenmelidir.

*Yönetim, müşteriler ve hizmet organizasyonu personeli arasında etkili etkileşimi sağlamalıdır.

*Tüm hizmet süreçlerinin performans gereklerini belirlemek üzere hizmet kalite döngüleri şeklinde ifade edilebilecek kalite sistemi süreçleri belirlenmelidir.

b. Kalite Sisteminin Anahtar Faktörleri

*Pazarlama

*Tasarım

*Hizmetin verilmesi süresi

*Hizmet performansının analizi ve geliştirilmesi olarak tanımlanabilir.

c. Kalite Sorumluluk ve Yetkisi

*Yönetim kalite amaçlarını gerçekleyecek bir kalite sistemi geliştirmekten sorumludur.

*Orta kademe yöneticiler, kalite sisteminin gereklerinin yerine getirilmesinden sorumludur.

d. Hizmet-Kalite Halkası

*Müşteri tarafından algılanan hizmet kalitesi pazarlama, tasarım ve veriliş süreçlerinden ve hizmet geliştirmeye katkıda bulunan geri beslemeden etkilenir. Geri besleme ölçümleri:

*Tedarikçilerin sağlanan hizmete ilişkin değerlendirmeleri

*Müşterilerin karşılaştıkları hizmete ilişkin değerlendirmeleri

*Kalite denetimleridir.

e. Kalite Dokümantasyonu ve Kayıtlar

Uygun bir kalite sistemi dokümantasyonu aşağıdakileri içermelidir:

*Kalite politikası, amaçları, organizasyon yapısı, kalite sistemi tanımı, organizasyonun kalite deneyimleri, dokümantasyon kalitesinin yapısını ortaya koyan bir kalite el kitabı

*Belirli kalite deneyim ve kaynakları ile belirli bir hizmete ilişkin faaliyet dizilerini gösteren kalite planı

*Müşteri hizmetlerini gerçeklemek üzere yapılacak faaliyetlerin amaç ve içeriklerini gösteren prosedürler

f. Teminde Kalite

Satın alma istekleri en azından aşağıdakileri içermelidir:

*Satın alma siparişi

*Nitelikli taşeronların seçimi

*Kalite ve kalite güvencesi üzerinde anlaşma

*Kalite güvencesi ve sınav yöntemlerinde anlaşma

*Kalite tartışmalarının giderilme şartları

*Ürün ve hizmet kalitesi kontrol sonuçları

Taşeron seçimi sırasında, hizmet organizasyonu aşağıda belirtilenleri göz önüne almalıdır:

*Taşeronun yeterliliği ve/veya kalite güvencesi için ihtiyaç duyulan kalite sistemi öğeleri

*Taşeronların değerlendirilmesi

*Benzer taşeron alt grupları sonuçlarının testi

*Diğer kullanıcıların deneyimleri

g. Hizmet Kalitesinin Tedarikçi İncelenmesi

*Ana faaliyetler ölçülüp sınanmalı; böylece istenmeyen gelişmelerden ve müşteri memnuniyetsizliklerinden kaçınılmalıdır.

*Ölçümlerin bütünüleyici bir parçası olarak hizmet veren personel kendi kendini sınamalıdır.

*Sağlanan hizmet kalitesine tedarikçi tarafından bakmak üzere tüketici ile etkileşim halindeki son tedarikçi incelenmelidir.

h. Hizmet Kalitesinin Müşteri İncelemesi

*Müşterilerin takdirleri, hizmet kalitesinin son ölçüsü olarak ele alınmalıdır.

i. Uygunsuzluğun Tanımlanması ve Düzeltici Faaliyet

*Uygunsuzluk saptandığında, kayıt, analiz ve düzeltme için gerekli işlemler yapılmalıdır.

*Öncelikle müşterinin ihtiyaçlarını tatmin edecek şekilde acil işlemler yapılmalı, sonra problemin tekrarını önleyici uzun vadeli düzeltici işlemlere gerek olup olmadığı irdelenmelidir.

VI.HİZMET KALİTESİ GELİŞTİRME VE ANALİZİ

a. Hizmet işlemlerinin; kalite denetimi, tedarikçi ve müşteri incelemelerine dayanan ölçümleri veri olarak saklanmalıdır.

b. Veri toplama ve uygulamada modern istatistiksel yöntemlerden yararlanılmalıdır.

c. Hizmet kalitesinin iyileştirilmesi ve hizmet işleminin etkinliğinin sürekliliği için bir program geliştirilmelidir.

d. Ölçüm Sisteminin Kontrolü

Hizmet ölçümü için kullanılan sistemin ayarlanıp devamlılığını sağlayacak prosedürler geliştirilmelidir.

6. Hizmet Kalitesinin Kontrolü

Bugüne kadar uygulanmış olan klasik kalite kontrol teknik ve yöntemleri daha çok imalat sanayii için geliştirilmiş ve uygulanmıştır. Bu teknikler ve yöntemler, hizmet üreten işletmeler tarafından da bir model kabul edilerek uygulanmaya konmuştur (Gözlü, 1995). Halen uygulanmakta olan kalite kontrol teknik ve yöntemlerinden hizmet işletmelerinde de yararlanmak mümkün olsa bile bunlardan farklı bazı yöntem ve tekniklerin ortaya konması gerekmektedir.

Hizmet işletmelerinin, imalat sanayii işletmelerine göre önemli farklılıklar göstermektedir. Dolayısıyla, hizmet işletmelerinde kalite kontrol çalışmalarının daha farklı bir yaklaşım içinde ele alınması zorunluluğu vardır. Yani, hizmet üreten işletmelerde özel kalite politikası ve programların geliştirilerek uygulanmaya konulması gerekmektedir.

Kalite kontrol uygulamalarının hizmet işletmelerinde de başarıyla uygulanabilmesi için hizmet üretiminin, satıcı ve alıcılarının niteliklerinin ve bu amaç için uygun olan kalite kontrol kavram ve tekniklerinin analizi gereklidir. Hizmet üretiminde kalite kontrol ile ilgili ölçümlerin gerçekleştirilmesinde önemli güçlükler bulunduğu bilinen bir gerçektir.

Farklı Hizmet işletmelerinde, kalitenin kontrolü ve ölçülmesi amacıyla değişik istatistiksel yöntem ve teknikler uygulanmaktadır. Bunlardan bazıları; kontrol listeleri, grafikler, Pareto analiz etken-etki diyagramı, histogram, ilişki diyagramları, faktör analizi, korelasyon analizi ve kontrol diyagramları gibi araç ve tekniklerdir.

Bunlardan kontrol diyagramlarının, hizmet üretiminde istatistiksel kalite kontrolde etkili olarak kullanılan en önemli araçlarından bir tanesi olduğu kabul edilmektedir. Kontrol diyagramlarının hizmet sektöründeki uygulama alanlarından bazıları şunlardır (Gözlü, 1995, s.88).

Hastaneler: Laboratuvar testlerinin doğruluğu, yemek ve tıp hizmetlerinin zamanında yerine getirilmesi.

Bankalar: Çek tahsisatının doğruluğu.

Sigorta kuruluşları: Sigorta taleplerinin zamanında yerine getirilmesi, faturalama işlemlerinin doğruluğu.

Postaneler: Sınıflandırma işlemlerinin doğruluğu, posta hizmetlerinin zamanında yerine getirilmesi.

Ambulans hizmeti: Hizmetin zamanında yerine getirilmesi

Güvenlik: Belli bir bölgede suç işleme sıklığı, trafik suçlan sıklığı.

Konaklama: Oda temizliği ile ilgili şikayetler, müşterilerin oteli zamanında boşaltması, müşteri şikayetleri.

Taşıma: Yüklerin zamanında yerine ulaşması, her şikâyet için ödenen tazminat.

Oto servis işlemleri: Taleplerin zamanında yerine getirilmesi, müşteri şikayetleri.

Sonuç olarak, imalat işletmelerinden farklı olarak hizmet işletmelerinde üretilen çıktı, tüketicinin kendisi tarafından denetlenmekte ve böylece kabul veya ret görmektedir. Hizmet çıktısının müşterilere teslimi

ile tüketicinin aynı zamanda gerçekleşmesi nedeniyle hizmet kalitesinin kontrolü subjektif bir nitelik kazanmaktadır. Dolayısıyla, emek yoğunluğun ve tüketicilerin üretim sürecine katılımının yüksek olduğu hizmet işletmelerinde hizmet kalitesinin kontrol edilmesi oldukça zorlaşmaktadır. Bu durumda kalitenin ölçülmesi ve iyileştirilmesi güçleştiği gibi hizmet standardının oluşturulması da zorlaşmaktadır.

Hizmet işletmelerinin başarılı olması ve başarısını sürdürebilmesi, kalite kontrol çalışmalarının etkinlik kazanmasıyla bağlantılıdır. Hizmet kalitesinin iyileştirilmesinde, hizmet üretiminde etkinlik sağlanmasında ve verimlilik artışları elde edilmesinde istatistiksel kalite kontrol araç ve tekniklerinin bu amaca uygun olarak kullanılması önemli ölçüde etkili olacaktır.

7. Otel İşletmelerinde Hizmet Kalitesinin Kontrolü

Hizmet kalitesini etkileyen faktörlerin belirlenebilmesi ve hizmet kalitesinin kontrol edilebilmesi için iş akışlarının detaylı olarak hazırlanması büyük önem taşımaktadır. İş akışlarında önemli kalite karakteristikleri belirlenmeli ve iyileştirilmesi gereken konular saptanmalıdır. Otel hizmetlerinde hizmet kalitesinin kontrolünde aşağıdaki faktörler büyük öneme sahiptir (Rosander, 1985).

REZERVASYONLAR

- . Ulaşma kolaylığı
- . İstenilen şeyi alabilme becerisi
- . Gecikme zamanı
- . Hata yapılmaması
- . Davranış tarzı
- . Yazılı doğrulama
- . Saygılı ve nazik karşılama
- . Bavulların taşınması

ODA

- . Büyüklüğü
- . Donanımlar; masa, sandalye, yatak, battaniye, gardolap, askılar
- . Temizliği
- . Isıtma, soğutma, havalandırma
- . Aydınla lambalar, pencereler
- . Radyo, TV, saat

- . Battaniye, örtü, çarşaf
- . Gürültü
- . Banyo; duş, küvet, havlular, sıcak su, sabun
- . Oda hizmetleri

YİYECEK

- . Restoran
- . Saatleri
- . Fiyatlar
- . Çeşitler, seçme şansı
- . Masa hizmetleri
- . Salata barı
- . Yiyecek kalitesi
- . Menü değişikliğinin yapılabilişliği
- . İş görenlerin davranış tarzları
- . Nezaket
- . Sipariş alma, getirme, masayı temizleme süresi

BAR

- . Var mı?
- . Saatleri
- . Çeşit ve seçme olanağı
- . Kalite
- . Fiyat
- . Hizmet süresi
- . Nezaket

DİGER HİZMETLER

- . Park yeri
- . Ulaşım bilgileri
- . Yöresel tur bilgileri ve organizasyon
- . Şehir hakkında bilgi
- . Gazete ve magazin dergileri

- . Bazı temel ilaçlar
- . Hediyeelik eşya sayısı
- . Posta kutusu / pul, telefon ve jetonu ile kartı
- . Çamaşır yıkama, kuru temizleme, ütü
- . Bagaj hizmetleri / emanet
- . Asansör, yeri, uygunluğu, bekleme süresi
- . Diğer ulaşım hizmetleri

AYRILMA

- . Ödeme hizmetleri
- . Bekleme süresi
- . Davranış, nezaket
- . Ulaşım düzenlemeleri
- . Bagaj hizmetleri

7.1. Yiyecek-İçecek Hizmetlerinde Kalite Kontrol

Otel denilince akla gelen iki önemli unsur geceleme ve yiyecek / içecek hizmetleridir. Yukarıda da belirtildiği gibi otel hizmetlerinde kalite; rezervasyondan başlamakta ve müşterinin dönüşünü gerçekleştireceği ulaşım aracına kadar olan tüm aşamaları içermektedir. Bu aşamalar içinde yiyecek / içecek hizmetleri önemli bir yere sahiptir.

Yiyecek / içecek hizmetlerinde iyileştirme yapılabilmesi için üzerinde durulması gereken kalite kontrol noktaları şunlardır: müşteri profiline göre menünün oluşturulması, optimum yiyecek / içecek siparişi ve temini, taşıma, muhafaza, iş görenlerin performans düzeyi, mutfak / salon temizlik ve düzeni.

Restoranların kalite performans hedefi ise müşteri isteklerinin uygun bir fiyatta ve istenen kalitede sunulması olmalıdır (Bozkurt, 1985). Bu aşamada maliyet azaltma projeleri oteller için hayati önem taşımaktadır. Tüm çalışanların katılımıyla başlatılacak maliyet azaltımı çalışmaları ile otellerde hem daha kaliteli hem de daha uygun fiyatta hizmet sunulabilecektir. Kalite kontrol çemberleri, kendi kendini yöneten ekipler, kalite ekipleri, öneri sistemleri gibi uygulamalar bu amaca ulaşmada önemli bir araçtır.

Restoranlarda müşterilere uygun bir fiyatta ve istenilen kalitede hizmet sunulmasının anlamı şu şekilde açıklanabilir;

- . Müşteri isteklerinin karşılanması

. Bekleme süresinin (oturmak için bekleme, siparişin alınmasını bekleme, siparişin gelmesini bekleme, boşalan tabakların alınmasını bekleme, hesabın alınmasını bekleme) en aza inmesi

. Müşteriye iyi kalitede yiyecek ve içecek sunulması

. Müşteriye itinalı ve nazik bir hizmet sunulması

. Herhangi bir müşteri şikayetinin nazikçe dinlenmesi ve anında giderilmesi

. Müşterilerin sorunlarının dikkatli bir şekilde dinlenmesi ve nazik bir şekilde yanıtlanması

. Müşterilerin ara servisler için bekletilmemesi

Öte yandan, yiyecek ve içecek hizmetlerinin gerçekleştirildiği yerler için önemli kalite kontrol noktaları ile ilgili bir kalite kontrol listesi oluşturulabilir. Bu kontrol listeleri sadece bir bölümün değil, tüm işletmenin kalite yönünde geliştirilmesi konusunda yönetime yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Ayrıca bu doğrultuda işletmenin fonksiyonlarına göre geliştirilebilir (Rosander, 1985, s.127).

YER

- Ulaşım kolaylığı
- Park yeri, aydınlatma ve güvenlik önlemleri
- Çevre düzeni

AMBAR

- Depolamaya uygunluğu
- Boşaltma
- Giriş kontrolü
- Muhafaza olanakları ve dağıtım

MUTFAK

- Yerleşim düzeni
- Ekipman durumu
- Sağlık koşulları
- Temizlik (personelin giysileri, saçları ve elleri; bulaşık yıkama, ekipman; yemek kapları, yerler, duvarlar ve tavan; giysi geliştirme kabinleri ve lavabolar, vb.)
- Çalışma sahasının yeterliliği

- Güvenlik önlemleri (Yangın söndürücüler, yangın çıkışları, havalandırma, sıcak maddelerin taşınması, vb.)
- Sipariş alma yöntemi (sözlü, saatleri ile birlikte tek tek yazarak, listeden işaretleyerek)
- Gecikme zamanı (Çeşitli siparişleri karşılama zamanı, kalkmak için bekleme zamanı, vb.)
- Sipariş hazırlama (müşterilerden alınan siparişlerin doğru sırada karşılanması, uygun bir şekilde hazırlama, siparişe uygun pişirme, yiyecek kalitesi)

KAFETERYA

- Düzenleme
- Yiyecek fiyatlarının tanımlanmış olması
- Servis zamanı
- Hız
- Yiyecek çeşitliliği
- Girişe yakın bir yerde seçmeyi hızlandırmak için antrelerin bulunması,
- Yiyeceklerin fiyatlarıyla sergilenmesi
- Soğukların masalara servis arabaları ile taşınması, akışı hızlandırarak düzenlemeler,
- Kasiyerin hesabı hızlı ve doğru olarak hazırlaması

YEMEK SALONU

- Masaların, sandalyelerin, çevrenin temizliği ve düzenliliği
- Menü zenginliği
- İsteğe göre seçme şansı
- Siparişin alınmasını ve hazırlanmasını bekleme zamanı
- Garsonların servisini bekleme zamanı
- Menünün listede yazıldığı gibi olması ve menüdeki her şeyin bulunabilirliği
- Garson ve diğer görevlilerin davranışı
- Faturanın doğruluğu
- Ortamdaki gürültü, havalandırma, sigara içenler için ayrı bölmeler
- Salata barının çeşitliliği

- Hesap ödeme süresi

Aslında restoran işletmeciliği henüz kalite kontrol kavramının ve tekniklerinin avantajlarının tam olarak farkında değildir. Hala hizmet sektöründen ziyade imalat sektörüne uygun teknikleri kullanma eğilimindedirler. Yani, denetim ile kalite kontrolü karıştırmaktadırlar (King, 1982). Denetim elbette gereklidir, ancak önemli olan herkesin katılımı ile kalite gerekliliklerinin ilk seferinde ve sürekli olarak doğru bir şekilde karşılanmasıdır (King, 1984). Ayrıca destekleyici yöneticiler, ekiplerinin başarısını geliştirmek için çalışanların katılımını sağlarlar. Çalışanların katılımı, takım çalışması yaratılması konusunda da büyük faydalar sağlar.

Sonuç olarak, otellerde kalite kontrol sistemi iki temel faktör üzerine kurulmalıdır: Bunlardan birincisi; ürünü satın alan ve hizmetin sunulduğu müşterinin tatmin edilmesi, ikincisi ise; hizmetlerin hazırlanmasının, fiyatlandırılmasının ve müşteriye sunulmasının kuruluş kar edecek şekilde planlanmasıdır (Rosander, 1985, s.125). Öte yandan, otellerde kalite programının planlanması ve uygulanmasında üzerinde önemle durulması gereken dört boyut şöyle sıralanabilir:

1. Boyut: Çevresel Boyut (Yeterli housekeeping, güvenlik, dekor, aydınlatma, uyum, menü, mobilyalar, döşemeler, ortamın hoşluğu, rahatlığı ve konforu) Estetik önemlidir, ancak iyi yemek ve servis çok daha önemlidir.

2. Boyut: Davranışsal Boyut (İş görenlerin davranışları, müşterilerle olan ilişkileri, konuşurken ve sipariş alırken hitap tarzları, kişilerin özel gereksinimlerinin karşılanması -diyet yiyeceği- menüde değişiklik yapabilme esnekliği, müşteriye hoş tutacak davranışlarda bulunması)

3. Boyut: Sunuş Mekanlığı (Doğru zamanda, doğru sırada, doğru ürünlerin temin edilmesi): Bu boyut, yemek tarifelerinden, servis detaylarına, siparişlerin garsonlar tarafından nasıl alınacağına, masaların temizliğine kadar birçok şeyi kapsar.

4. Boyut: İç standartlar (Performans- verimlilik- maliyet standartları, iş gören sayısı, çalışma saatleri, vb.)

Hizmet sektöründe kalite performansı müşterinin yeniden gelmesidir. Kalite performansı kusurların oluşmasının önlenmesi ve kusurların olduğu anda düzeltilerek müşteri onayının kazanılmasıdır. Hizmet sektöründe, imalat sektöründeki gibi yeniden işleme olanağı yoktur. Hizmet canlı olarak gerçekleştirilir ve bir kusurun otel açısından bedeli çok ağır olur. Hedef “kusursuz hizmet” olmalıdır. Bu hedefe ulaşmak için ise kuruluş sahip olduğu bazı değerlerini değiştirmek ve toplam kaliteye yönelmek durumundadır.

7.2. Otel Müşterilerinin Tatminine Yönelik Ölçüm ve Değerlendirmeler

Otel işletmelerinin tümü için müşteri tatmini kuşkusuz son derece önemlidir ve çoğu işletme tarafından bir nevi hizmet kalite göstergesi ve en etkin reklam aracı olarak kabul edilmektedir. Çünkü, tatmin olmamış bir müşterinin deneyimini 11 potansiyel müşteriye anlattığı, tatmin olmuş bir müşterinin ise sadece 4 kişiye anlattığı saptanmıştır (Witt ve Muhlemann, 1994). Bu da sadece tatmin edilen müşteriyi yetinmeyip, tatmin olmamış müşterinin üzerinde daha da fazla durmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Üstelik hizmet endüstrisinde verilen hizmetin kalitesini, büyük ölçüde hizmet veren ve alan belirlemektedir. Yöneticinin kaliteyi denetlemesi, standartlara sürekli uyumunu sağlaması çok zor hatta olanaksızdır. Ayrıca, müşterilerin hizmet kalitesini değerlendirme süreci üzerine yapılan araştırmaların henüz emekleme aşamasında ve hizmet kalitesi kavramının tam olarak tanımlanmamış ve çözümlenmemiş olduğu görülmektedir.

Müşterilerin tatmin düzeyini ölçerek geleneksel anlamda hizmet kalitesi değerlendirmesi yapmak isteyen işletmeler, bu amaçla genellikle;

- müşteri şikayetleri,
- müşteri izlenim kartları,
- aracılara yönelik araştırmalar,
- önemli müşterilerle görüşmeler,

-tüketiciye yönelik kapsamlı araştırmalar, gibi kaynaklara yönelmektedirler.

Örneğin; bunlardan müşteri şikayetleri, müşterileri nelerin tatmin etmediğinin ya da diğer bir deyişle hangi konulardaki beklentilerinin karşılık bulmadığının bir göstergesidir ve son derece önemlidir. Çünkü, müşteri beklentileri doğrultusunda yapılan değişiklikler, hizmet sürecinde yenilenmelere yol açmaktadır. Bu amaçla, otel hizmetlerinin kalitesi konusunda uygulanan bir anket sonucu ortaya çıkan ortak şikayetler genelde şunlardır (Rosander, 1985, s. 117).

-Rezervasyonların genellikle ikaz edilmesine karşın saat 18:00'de iptali

-Rezervasyon yapıldığı ve otelde olunması muhtemel saat bildirildiği halde oda için uzun süreli bekleyiş

-Telefon ile yapılan rezervasyonlarda tarih hataları

-Odanın küçük ve sevimsiz olmasına karşın fiyatın yüksekliği

-İki kişilik odada yalnızca bir kişilik sandalye olması veya hiç olmaması

-Bazı lambaların yanmaması ya da okumayı engelleyecek ölçüde yetersizliği, radyonun çalışmaması ya da çalışan radyonun bir türlü kapanmaması

-Televizyon kanallarının genellikle TV Kılavuzunda yazılanlara uymaması, görüntü ve ses bozukluğu

-Hava koşullandırıcı arızalı olduğu için odanın soğukluğu

-Termostat arızası nedeniyle aşırı ısının önlenememesi

-Soğuk gecelerde battaniye temin edilememesi

-Klozetin sürekli olarak su kaçırmaması ve arızanın bildirilmesine karşın bir türlü giderilememesi

-Fiyatların yüksekliğine karşın yiyecek çeşitlerinin azlığı

-Pahalı bir otelin salata barının yetersizliği ya da hiç olmaması

-Portakal suyu yerine renkli gazoz getirilmesi

-Odanın kirli ve tozlu olması, özellikle battaniyelerin üzerlerinde lekeler olması

-Her saat sıcak su olmaması

-Sıcak / soğuk ayarının yapılamaması nedeniyle, suyun aşırı sıcak ya da çok soğuk olması

-Kahvaltılarının saatinde hazır olmaması

-Odada tarihi geçen duyuruların olması

Müşterilerin tatmin ve tatminsizliklerini ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bu tür araştırmalar yukarıda da belirtildiği gibi hayli fazla sayıdadır. Ancak, bu tür araştırmalar yapılırken çok daha güvenilir ve sağlıklı sonuçlar alabilmek için turizm işletmelerinin dikkat etmesi gerekli bazı hususlar mevcuttur. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- Hizmetin soyut ve somut özellikleri ölçülebilecek şekilde ele alınıp tasarlanmalıdır.

- Soyut özelliklerin ölçülememesi bir özür değildir, grup odaklı sorular müşteri beklentilerini anlamak için kullanılmalı ve standartlar ortaya konmalıdır.

- Hizmeti satın alana ve hizmeti satışa sunana standartlar açık ve net olarak iletilmelidir.

- Rekabet halindeki diğer işletmelerle performansı kıyaslamak için;

çeşitli sektörlerden en iyi uygulamaların incelenerek, performans hedeflerinin belirlenmesi anlamına gelen benchmarking uygulanmalıdır.

- Personel, hizmet performansında feed-back olayından sorumlu olmalıdır.

- Feed-back daha iyi yönetme açısından bir imkân olarak değerlendirilmelidir.

- Tüm olumsuz feed-back izlenip, yanlışı düzeltmek için uygun hareket biçimi belirlenmelidir.

- Feed-back vasıtasıyla öğrenilen problemleri çözmek için takım çalışmasına ağırlık verilmelidir.

- Tüm güçlükler not edilip, analize tabi tutulmalı ve düzeltici, iyileştirici işlemler yapılmalıdır. Eğer gerekirse, prosedürler değiştirilmelidir.

KAYNAKÇA

- AMA, "Quality Services – An Introduction to Quality Assurance for Local Authorities", Association of Metropolitan Authorities, 1992, s.12.
- Bozkurt, Rıdvan "Otel Hizmetlerinde Kalite", Önce Kalite Dergisi, Sayı 11, KalDer Yayınları, Nisan 1995.
- Browning, H. L., & Singelmann, J. (1975). The emergence of a service society: demographic and sociological aspects of the sectoral transformation of the labor force in the USA.
- Coyle, M. P., & Dale, B. G. (1993). Quality in the hospitality industry: a study. *International Journal of Hospitality Management*, 12(2), 141-153.
- Erkut, H. (1995). Hizmet yönetimi. Interbank.
- Gözlü, S. (1995). Hizmet kalitesinin kontrolünde istatistiksel yöntemler. *Verimlilik Dergisi*, 2, 86.
- Grönroos, C. (1984). A service quality model and its marketing implications. *European Journal of marketing*.
- Handszuh, H. (1996). Developing Quality in Tourism Services: A Brief Overview, Tilburg University Press, s.228-236.
- Johns, N. (1992). Quality management in the hospitality industry: Part 1. Definition and specification. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
- Johns, N. (1993). Quality management in the hospitality industry: Part 3. Recent developments. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*.
- King, C. A. (1982). Quality control imperative. *Restaurant business*.
- King, C. A. (1984). Quality controls in hospitality service operation. *Consultant*.
- Lee, Y. L., & Hing, N. (1995). Measuring quality in restaurant operations: an application of the SERVQUAL instrument. *International Journal of Hospitality Management*, 14(3-4), 293-310.
- Morris, B., & Johnston, R. (1987). Dealing with inherent variability: The difference between manufacturing and service?. *International Journal of Operations & Production Management*.
- Morris, B., & Johnston, R. (1987). Dealing with inherent variability: The difference between manufacturing and service?. *International Journal of Operations & Production Management*.
- Naisbitt, J. (1994). Global paradox: the bigger the world economy, the more powerful its smallest players. *Journal of Leisure research*, 26(4), 406.
- Parasuraman, A. (1997). Reflections on gaining competitive advantage through customer value. *Journal of the Academy of marketing Science*, 25(2), 154-161.

- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. 1988, 64(1), 12-40.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V.A. ve Berry L.L. (1985). "A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research. *Journal of Marketing*. 49, 41-50.
- Rosander, A. C. (1985). Applications of quality control in the service industries. CRC Press.
- Sanderson, I. (Ed.). (1992). Management of quality in local government. Financial Times Prentice Hall (a Pearson Education Company).
- Silvestro, R., Johnston, R., Fitzgerald, L., & Voss, C. (1990). Quality measurement in service industries. *International Journal of Service industry management*, 1(2), 0-0.
- Stevens, P., Knutson, B., & Patton, M. (1995). DINESERV: A tool for measuring service quality in restaurants. *The Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 36(2), 5-60.
- Symington, L. E. (1987). Guest satisfaction and consideration. *Foodservice Standards in Resorts*. CIB Book, NY. p, 49.
- Witt, C. A., & Muhlemann, A. P. (1994). The implementation of total quality management in tourism: some guidelines. *Tourism management*, 15(6), 416-424.
- Yavuzuş, Muzaffer, "Turizm Hizmet Sektörü ve Kalite", Önce Kalite Dergisi, Sayı 11, Kalder Yayınları, Nisan 1995.
- Yıldırım, Ramazan" Turizmde Kalite Bir Zorunluluktur", Önce Kalite Dergisi, Sayı. II, KalDer Yayınlan, Nisan 1995.

“

Bölüm 25

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE’NİN KIBRIS POLİTİKASININ MİZAH BASININA YANSIMALARI¹

Deniz Elif YAVALAR²

1 Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gazetecilik ABD’de Prof. Dr. Hamza Çakır danışmanlığında hazırlanan “Demokrat Parti Döneminde Muhalif Mizah Basını: 41 Buçuk, Dolmuş, Taş, Karikatür, Taş-Karikatür Dergileri Üzerine Bir İnceleme” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kurulu tarafından 7 Eylül 2016 tarih ve 19 sayılı kararıyla onaylanan doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Komisyonunca kabul edilen SDK-2013-4660 kodlu proje kapsamında desteklenmiştir.

2 Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi İletişim Fakültesi, deyaval@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1225-8805.

”

Giriş

Akdeniz'in üçüncü büyük adası Kıbrıs, 3 bin 572 mil kare yüzölçümü ve Türkiye'ye 40 mil, Yunanistan'a ise 600 mil uzaklığıyla Türkiye bakımından önemli bir konuma sahiptir. Kıbrıs'ın bilinen 3500 yıllık tarihine göre ada, 500 yıla yakın Mısır egemenliğinde kaldıktan sonra, Finikeliler tarafından fetih edilmiş, zaman zaman Asurlular, İranlılar ve Romalılar'ın egemenliğinde kalmıştır. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye ayrılması sırasında da, Bizans'ın payına düşmüştür. Doğu Roma'nın tarihe karışması sürecinde de Cenevizliler'in ele geçirdiği adaya sonradan kendi dönemlerinin en güçlü denizci devleti olan Venedikliler egemen olmuştur. İlerleyen süreçte adanın askeri, coğrafik ve ekonomik öneminin anlaşılması üzerine Kıbrıs'a Osmanlı Komutanı Lala Mustafa Paşa 15 Mayıs 1570 tarihinde asker çıkarmış ve 9 Eylül'de de adayı Osmanlı İmparatorluğu'na katmıştır (Albayrak, 2004: 424). 1571 yılında Osmanlılar tarafından ele geçirilen Kıbrıs Adası, 4 Haziran 1878 gününe kadar fiilen ve hukuken Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında kalmıştır. Berlin Konferansı'nın hemen öncesinde, İngiltere ile yapılan bir antlaşmayla, Rusya'nın, ileride Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasındaki topraklarına yönelecek bir zapt ve istilâ hareketinde, İngiltere'nin silahlı yardımına karşılık, Kıbrıs adasının yönetimi geçici olarak bu devlete bırakılmıştır

(Çelik, 1969: 184). Hem Birinci Dünya Savaşı yıllarında hem de Kurtuluş Savaşı yıllarında İngiltere'ye bağlı olmaya devam eden Kıbrıs, Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması'nın 20. maddesi gereğince, İngiltere tarafından ilhak edilmiştir (Değerli, 2012: 87).

Lozan Antlaşması'nın 20. maddesine göre, Kıbrıs üzerindeki Türk egemenliğinin 5 Kasım 1914'ten başlayarak sona erdiği ve İngiltere'ye katıldığı kabul edilmiş, 21. maddeyle burada yaşayan Türker'in konumu belirlenmiştir. Yunanistan, Girit adasını ele geçirirken uyguladığı politikayı Kıbrıs'ta da uygulamayı planlamıştır. Kıbrıs'ta Rum nüfusunun giderek artması, Yunanistan'ın bu gerekçeyle hareket etmesinde en önemli dayanak olacaktır. Oysa daha önceki yıllarda Rumlar, adada çoğunluğu oluşturmuyordu. Örneğin, 1790 yılında Kıbrıs'ta 60 bin Türk'e karşılık 20 bin dolayında Rumca konuşan nüfusun (Levanten) yaşadığı biliniyordu. Ancak, daha sonraki yıllarda çok sayıda Türk'ün Anadolu'ya göç etmesi nedeniyle, adadaki Türk nüfusu sayısı, Rumca konuşanlara göre, bir hayli azalmıştır. Bu durumu dikkate alan Yunanlılar ile adada yaşayan Rum kökenliler, adanın Yunanistan'a bağlanmasını öngören Enosis düşüncesini savunmaya başlamıştır (Albayrak, 2004: 424). İngiltere'nin bir sömürgesi olan Kıbrıs'ta 1931 yılından itibaren ada Rumları, Rum Ortodoks Kilisesinin öncülüğünde İngiliz yönetimine karşı bir direnişe geçtiler. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında artarak devam eden Rumların Enosis çabaları Türk kesiminde tepkilere yol açmıştır. 11 Aralık 1949'da Türkler, Lefkoşa'da Ayasofya Meydanı'nda Enosis'i protesto etmek için miting düzenlediler. Mitingden çok kısa bir süre sonra da 15 Ocak 1950 tarihinde Rum kiliselerinde, Kıbrıs'ın Yunanistan'a katılım kararının alındığı emsaline az rastlanır bir plebisit gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar bu ge-

lişmeler adadaki gerginliği, huzursuzluğu ve belirsizliği artırmışsa da Türkiye, içinde bulunulan Soğuk Savaş ortamında müttefik İngiltere'nin içişlerine karışmasına neden olur endişesi ile Kıbrıs konusunda Lozan Antlaşması ile oluşan statükonun devamından yana tavır almıştır (Değerli, 2012: 86-87). Nitekim 17 Aralık 1949 günü Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, İstanbul'da gazetecilere verdiği demeçte Kıbrıs'a ilişkin herhangi bir sorun olmadığını ifade etmiştir. Gene Necmettin Sadak, bir önerge üzerine, TBMM'de, 23 Ocak 1950 günü şu açıklamayı yapmıştır: "Kıbrıs meselesi diye bir mesele yoktur." (Çelik, 1969: 188). 14 Mayıs 1950 seçimleriyle işbaşına gelen Demokrat Parti hükümetinin en önemli dış politika konularından birisi kuşkusuz Kıbrıs sorunudur. Demokrat Parti hükümeti Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 20 Haziran 1950 tarihinde Demokrat Parti Meclis Grubunda yaptığı konuşmada Türkiye'nin Kıbrıs'a ilişkin bir sorunu olmadığını açıklamıştır. Ancak, o dönemde Hürriyet Gazetesi başta olmak üzere basın olayların üzerine gitmiş ve her gün Kıbrıs'ta EOKA'ya bağlı militanların yaptıklarını, Türkler'in kötü muamele gördüklerine ilişkin haberleri birinci sayfadan yayınlamaya başlamışlardır. Kamuoyunun dikkatini çeken bu olaylar, diğer yayın organları tarafından da ele alınmaya başlayınca, hükümette Kıbrıs sorununa ilişkin müzakerelere başlamıştır (Sakin ve Dokuyan, 2010: 70). Kıbrıs sorunu, 16 Ağustos 1954 tarihinde, Yunanistan tarafından bir şikâyet konusu olarak ilk defa Birleşmiş Milletler Genel Kurulu önüne götürülmesiyle, uluslararası bir konu haline gelmiştir. 1955'ten sonra da Adanın taksimi tezi ön plana çıkmıştır. Özellikle Londra Konferansı sonrasında Türkiye Kıbrıs sorununda resmen taraf haline gelmiştir. Lozan Barış Anlaşması ile Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakmak zorunda kalan Türkiye'nin, Demokrat Parti'nin izlediği dış politika ile Kıbrıs'ta tekrar hak sahibi haline geldiği görülmüştür (Kaya ve Yeter, 2018: 215).

Gücünü toplumsal tabandan alan çok partili sistem içerisinde basın, iktidarın uygulamalarından muhalefetin denetimine kadar gözetimci rolünü üstlenmekte ve meydana gelen siyasal tablo görünümünün topluma iletilmesinde, düşünce pazarının oluşturulmasında önemli bir göreve sahip olmaktadır. Bu bağlamda siyaset ve basın konularının gereği olarak karşılıklı bir iletişim ve etkileşim içindedir. Basının ayrılmaz bir kolu olarak değerlendirebileceğimiz mizah ya da daha özel haliyle mizah dergilerinin ana bileşeni olan karikatür, güldürme ve eğlendirme işlevinin ötesinde toplumsal bir yansıtıcı ve düzeltici olarak çok önemli bir işleve sahiptir. Basında karikatürün fonksiyonu, çizgi yoluyla toplumsal olay ve olguların yorumlanmasıdır. Aslında, mizahın özünde güç/iktidara ilişkin eleştiri vardır ve gücünü bu eleştirel konumlanışından almaktadır. Bu yönüyle çizgi ve bu çizgilerin yanında yer alan kısa mizahi metinlerin taşıdıkları söylemler, bir çağın düşünce ve duygu biçiminin özelliğini gözümüzde canlandırarak (zeitgeist) kendi döneminin bir izdüşümünü günümüze taşıyabilmektedir. 1950-1960 yılları arası hem siyasi bakımdan hem de karikatür sanatının kendi içindeki gelişimi açısından önemli dönüşümleri bir araya getiren bir dönemdir. 1950 yılında Demokrat Parti (DP)'nin iktidarı devralmasına tanıklık eden Türkiye'de, mizah alanında da yazısız çizginin benim-

sendiği modern karikatür anlayışına geçilmiştir. Türk Basın Tarihi'nde 19. yüzyılda yayın hayatına atılan mizah yayınlarının kendisine özgü bir haritasından bahsedebilmek mümkündür. Tanzimat döneminden Kurtuluş Savaşı yıllarına kadar geçen evre başlangıç dönemi olarak adlandırılmaktadır. Türk mizahının ikinci dönemi, Cumhuriyet'in kurulmasını izleyen yıllardır. 1928 yılında yeni Türk Alfabesinin kabul edilmesiyle ilerleyen süreç, zamanla okur-yazar sayısını çoğaltmış; matbuat sahasında da mühim bir zenginleşmeye vesile olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadar aynı doğrultudan ilerleyen karikatür sanatı, bu tarihten sonra biçim ve içerikte çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Çok partili hayata geçişin hemen ardından yaşanan zaman diliminde ise, Türkiye'nin siyasi ve iktisadi alanda serbest duruma gelmesine koşut olarak matbuat hayatında gözlenen canlanma, politik gelişmelerden süratle tesiri altında kalan sanat dallarının başında gelen mizaha ya da daha özeldede karikatüre de yansımış; klasik karikatür dönemini sonlandırmıştır. Türk karikatürünün üçüncü döneminin başlangıcı, Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılıdır. Cumhuriyet'in yetiştirdiği ilk nesil içerisinde yer alan Turhan-İlhan Selçuk, Semih Balcıoğlu, Ali Ulvi, Ferruh Doğan, Oğuz Aral gibi isimler Türk karikatür sanatına yeni bir şekil vermeye başlamışlardır. Daha sonra "1950 Kuşağı karikatürcüleri, orta kuşak sözcüleri" olarak anılan bu karikatür sanatçıları, savaş sonrası yenileşen dünya karikatürünün etkisiyle, yazıya dayanan resimlenmiş fıkralar biçimindeki Cem'de başlayan Ramiz ve Cemal Nadir'le süregelen klasik karikatür anlayışını değiştirmişlerdir. 1950 kuşağının sesini duyuran dergiler zinciri, ilk olarak 41 Buçuk mizah dergisiyle (1952) başlamıştır. Tef (1954), Dolmuş (1956), Taş (1958), (Dolmuş) Karikatür (1958) ve Taş-Karikatür (1959) ile devam etmiştir (Balcıoğlu, 1987: 7). Amerika'da Saul Steinberg'in; Fransa'da Bosc'un, Chaval'in, Semp'e'nin; Avusturya'da Flora'nın, Belçika'da Folon'un uyguladığı yazısız karikatür anlayışına uyarak "çizgide mizah akımı" yaratmak ilkesinde birleşmişlerdir (Özer, 2007: 1). Kendilerinden önceki kuşakların yazıya dayalı, yazı kaldırıldığında anlamsız kalan karikatürlerine karşın "50 Kuşağı", "Çizgide Mizah" olarak adlandırılan; çizginin başlı başına anlam ifade ettiği, çizgi ile konunun bütünleştiği, yazısız çizgilerin hâkim olduğu bir karikatür anlayışını benimsemişlerdir. 50 Kuşağı'nın karikatüre getirdiği yeni anlayış, yalnızca biçimsel bir değişiklikle sınırlı kalmayacaktır. Karikatür sanatında biçimin yanı sıra içerik bakımından da bir değişimi savunan 50 Kuşağı, Osmanlı'dan beri süre gelen mizah ve karikatür anlayışına başkaldırır. Onlara göre; kişilerin fiziksel özelliklerini abartan, onlarla dalga geçen, kişilere endeksli iptidai manada karikatürlerin yerine, genel olarak insanın mizacını konu alan, kalıcı ve evrensel karikatürler yapmak mümkündür (Balcıoğlu, 2003: 101-104).

Ulusal ve uluslararası kaynaklarda yapılan literatür taramasında, , siyaset ve mizah ilişkisinin birçok çalışmaya konu olduğu gözlenmektedir. Ancak Demokrat Parti dönemi ve mizah ilişkisini ele alan çalışmaların sayısının sınırlı olduğu söylenebilmektedir (Erdem, 1999; Kayış, 2009; Yılmaz, 2010; Çeviker, 2011; Yavalar, 2018). Mizah dergileri üzerine yapılan çalışmalarda dergilerin,

yazı-çizgisinin ağlarına pek çok konu takıldığı ve dergilerin toplumun nabzını tutan popüler yayınlar olarak gündelik hayatı, sosyal ve siyasi gelişmeleri, toplumsal yapıya ait aksaklıkları, ülke gündemini meşgul eden meseleleri sayfalarına taşıdıkları görülmektedir. Ancak alan yazını incelendiğinde özelden Demokrat Parti'nin Kıbrıs politikasını mizah dergilerinin bakış açısından ele alan bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Araştırma bu yönüyle literatüre katkı sağlamak amacıyla. Betimsel araştırma tasarımı karakterini taşıyan bu çalışma, Demokrat Parti'nin Kıbrıs'a yönelik takip ettiği dış politikayı Dolmuş ve Taş-Karikatür mizah dergilerinin penceresinden okumak gayesiyle hazırlanmıştır. Cumhuriyet gazetesi arşivinin yanı sıra Dolmuş (1956) ve Taş-Karikatür (1959) mizah dergilerinin yayınlanmış tüm nüshaları birincil el kaynak olarak taranmış ve belli başlı örnekler betimleyici/tanımlayıcı analizle değerlendirilmiştir.

1. Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950–1960)

Kıbrıs, 1878 yılında egemenlik hakkı Osmanlı Devleti'nde kalmak üzere, Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçici olarak İngiliz yönetimine verilmişti. 29 Ekim 1914'te Osmanlı Devleti savaşa katılınca, İngiltere bunu fırsat sayarak, Kıbrıs'ı İmparatorluğuna kattığını açıklamıştır. İngiltere'nin bu tek yanlı ilhakı da 1923'e kadar sürmüş, Türkiye tarafından ancak Lozan Antlaşması ile kabul edilmiştir. Böylece Kıbrıs'ta, İngiliz egemenliği dönemi başlamıştır. Bu da 1960 yılına kadar sürmüş, bu tarihten itibaren Ada'nın statüsünde yeni gelişmeler olmuştur. Diğer taraftan, Yunanistan'ın ve Kıbrıs Rumlarının çabasıyla Ada'nın Yunanistan'a ilhak edilmek (Enosis) istenmesi, adada Türklerle Rumlar ve Türkiye ile Yunanistan arasında Kıbrıs uyuşmazlığını ve sorununu ortaya çıkarmıştır. 1950 yılından itibaren kamuoyunda yer edinmeye başlayan Kıbrıs sorunu, başlangıçta Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde Demokrat Parti tarafından ikinci planda tutulmaya çalışılmıştır. Demokrat Parti, Yunanistan ile iyi komşuluk ilişkilerine devam etmek için, Kıbrıs konusunda iki ülke arasında herhangi bir sorun olmadığını dile getirmiştir. Kıbrıs hala İngiltere'nin egemenliği altında olduğundan, Demokrat Parti hükümeti bu sorunu gündeme getirmekten en azından o an için kaçınmıştır. Ancak Türkiye'nin soruna resmen taraf olması iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini belirlemiş ve Demokrat Parti hükümeti koşullar değiştiğinde tavrını da değiştireceğini belirtmekten de geri durmamıştır (Kaya ve Yeter, 2018: 215). Türkiye'nin, Kıbrıs ile ilgili olarak, bu şekilde bir politika izlemesi ise, 1945-1952 yılları arasında Türkiye için, Sovyet yayılma ve baskısına karşı kendi varlığının ve güvenliğinin sürekliliğini sağlamanın birinci planda gelmesi, önemli rol oynamıştır. Türkiye, 1952-1954 döneminde ise, NATO'ya girmekle elde edilen güvenliğin daha da genişletilmesi ve güçlendirilmesine yönelmiştir. Bu arada Yunanistan'ın, İngiltere'ye başvurarak aday resmen istemesine karşı, Türkiye'nin Yunanistan ile Balkan İttifakı'nı gerçekleştirmeye çok daha önem vermesi, Kıbrıs sorununda başlangıçta pasif kalmasına ve mesafe kaybetmesine neden olmuştur (Uçarol, 1995: 740-743).

Kıbrıs sorunu, 16 Ağustos 1954 tarihinde, Yunanistan tarafından bir şikâyet konusu olarak ilk defa Birleşmiş Milletler Genel Kurulu önüne götürülmesiyle, uluslararası bir konu haline gelmiştir. Sorunun doğrudan tarafları ise Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'dır. Yunanistan bu ilk başvurusunda, Kıbrıs adası halkına kendi geleceğini kendilerinin tayin etmesi (self-determination) ilkesinin uygulanmasını istemekteydi. Birleşmiş Milletler, Eylül 1954'te konuyu gündemine aldı, fakat 17 Aralık 1954'te konunun görüşülmesini reddetti. Birleşmiş Milletler'in aldığı bu karar, Kıbrıs uyuşmazlığını sona erdirememiştir. Aksine, Yunan isteğinin reddedilmesi üzerine Rumlar, 1 Nisan 1955'te Kıbrıs'ta EOKA yeraltı örgütünü kurarak, önce İngilizler, sonra da Türklere karşı tedhiş hareketlerine başlamışlardır. Bundan sonra Kıbrıs'ta ve Yunanistan'da gösteriler, taşkınlıklar, tedhiş hareketleri sürmüş, Yunanistan da bunlara yardıma ve kışkırtmaya yönelmiştir. İlk başlarda bu olaylar Türkiye'nin ve hükümetin dikkatini çekmemiş hatta bir soru üzerine Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Türkiye'nin Kıbrıs'a ilişkin bir sorun olmadığını açıklamıştır. Ancak, Hürriyet Gazetesi o dönemde olayların üzerine gitmiş ve her gün Kıbrıs'ta EOKA'ya bağlı militanların yaptıklarını ve Türkler'in nasıl kötü muamele gördüklerine ilişkin haberleri birinci sayfadan yer vermiştir. Kamuoyunun dikkatini çeken bu olaylar, diğer yayın organları tarafından da ele alınmaya başlayınca, hükümette Kıbrıs sorununa ilişkin müzakerelere başlamıştır (Sakin ve Dokuyan, 2010: 70). İngiltere, Kıbrıs'ta olayların böylece bir bunalım haline dönüşmesi üzerine, sorunun ilgili üç devlet (Türkiye, Yunanistan, İngiltere) arasında çözümlenmesini sağlamak üzere 29 Ağustos 1955'te Londra'da bir konferans toplamaya karar vermiştir. Bu konferansta, ilgili devletlerin görüşleri çok farklı olduğundan, bir sonuç alınamamıştır. İngiltere, Yunanistan'a bir ödün olmak üzere, adaya özerklik vermeyi önermiştir. Buna karşılık Türkiye, statükonun devamını istediğini belirterek eğer durumda değişiklik olacaksa adanın kendisine geri verilmesini istemiştir. Yunanistan ise, self-determination yoluyla adanın kendisine katılmasında ısrar etmiştir. Türkiye ve Yunanistan'ın bu şekilde farklı tezlerle ortaya çıkması da, İngiltere'ye hareket serbestliği ile iki ülke üzerinde de etki yapma olanağı sağladığından onu memnun etmiştir. İngiltere bu durum üzerine, kendi görüşünü yürütmek üzere 1955 yılı sonundan itibaren Kıbrıs'a özerklik vermek için hazırlıklara başlamıştır. Türkiye'nin savunduğu görüşün aleyhine bir dönüş olan bu hareket, Türkiye'de heyecanlı bir havanın esmesine neden olmuştur. Yunanistan'a ve onun davranışlarına karşı, Türk basınında şiddetli bir kampanya açılmıştır. Bu sırada, Kıbrıs'ta Türklerin toptan öldürüleceği söylentisi de Türk kamuoyunun heyecanını iyice yükseltmiştir. Türkiye ile Yunanistan'da meydana gelen olayların, bu iki ülke arasındaki ilişkileri bozması ve bu nedenle NATO manevralarının yapılamaması; Amerika Birleşik Devletleri'ni harekete geçirerek, anlaşmazlığın bir an önce çözümlenmesini istemesine yol açmıştır (Uçarol, 1995: 740-744).

Londra Konferansının başlamasından önce, çeşitli yönlerden yapılan kışkırtmalarla Türk ve Yunan kamuoyları iyice kurulmuş bulunuyor ve bir

kıvılcımın bir büyük yangına dönmesi ihtimali adeta gözle görülüyordu. Nitekim bu kıvılcım Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve ve aynı şehirdeki Türkiye Başkonsolosluk binasına bomba atıldığı haberinin yayılmasıyla oldu. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Londra'da bu konuyu Yunan tarafına karşı bir koz olarak masaya getirirken, İstanbul'da Milli Türk Talebe Birliği ve Türk talebe Federasyonu "Kıbrıs Türk'tür" sloganıyla mitingler düzenlemeye başladı. Hemen ardından 6/7 Eylül 1955 günü, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde Rumlar ve Yunanistan aleyhine gösteriler başladı. Ancak, birden gösterilerin seyri değişmeye başlamış, İstanbul'un varoşlarından İstiklal Caddesi'ne akan binlerce insan Beyoğlu'ndaki azınlıklara ait dükânlara, kiliselere saldırmaya başlamıştır. Hemen ertesi günü 6 ay sürecek olan sıkıyönetim kararı ilan edilmiştir (Akşın, 2013: 217; Başgil, 1966: 26; Çavdar, 1996: 50-51; Gevgilili, 1987: 135-137). 6-7 Eylül vakasından sonra, DP'nin talihine bir gölgenin düştüğüne dikkat çeken Üçüncü Menderes hükümetinin Devlet Bakanı Mükerrrem Sarol, Kıbrıs Türk Derneği'nin masum olarak yapmak istediği bir gösterinin birden alevlendiğini ve milli hayatlarına kara leke olacak hazin olaylara sebep olduğunu ifade etmektedir (Ilıcak, 1975: 41). 6-7 Eylül'de o zamanki para değeriyle 60 milyon liralık ithal malın bir gecede yok edildiğini hatıralarında anlatan gazeteci Ahmet Emin Yalman (1997: 1647) Rum kiliselerine ve mezarlıklarına saldırıldığını, papazların sakallarının kesildiğini, evlere tecavüz edildiğini yazmaktadır. Tuğ General Şevki Mutlugil'in 6-7 Eylül olayları ile ilgili hazırlamış olduğu 22 Kasım 1955 tarihli rapor, Kıbrıs meselesinin çıkan olaylarla ilişkisini kurma noktasında önemli ipuçlarıyla doludur. Rapor, Kıbrıs'ta ve Batı Trakya'da Türk ahalisine yapılan baskıların ilişkileri iyice gerginleştirdiği, Kıbrıs meselesiyle ilgili olarak İstanbul Rumlarının para toplayarak Yunanistan'a gönderdiği haberini her ne kadar yalansa da halk arasında etkisini kaybetmediği belirtilmektedir. Adada Türkler'e karşı yapılan kötü muamelenin basın aracılığıyla tüm dünyaya duyurulduğunu ifade eden rapor, 1954 yılında Kıbrıs Türk'tür Cemiyeti'nin kurularak şubeler açtığını da vurgulamaktadır. Rapor, öğrenci oluşumlarında da hareketlenmeler görüldüğünü, gösterilen milli heyecanın kısa süre içerisinde Kıbrıs davasının benimsenme Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları'nın katılımıyla Kıbrıs görüşmelerinin 1959 yılının şubat aylarında Zurich'te başlayan görüşmelerde Yunanistan ya da Türkiye'ye ilhak edilemeyeceği anlaşılan Kıbrıs için yeni bir bağımsız devlet statüsünün ilkeleri belirlenmiş olduğunu açıklayarak, İngiltere'nin bu yapı içindeki yerinin saptandığını ifade etmektedir (Gevgilili, 1987: 138).

1956 yılı, Kıbrıs sorununda yeni politik gelişmelerin ortaya çıktığı bir tarih oldu. İngiltere, bu yılın başlarından itibaren Kıbrıs Türk ve Rum toplum liderleri, Türkiye ve Yunanistan'la temaslara başladı. Ancak bundan bir sonuç alamadı. Bu arada İngiltere, büyük ödünlerle Kıbrıs'ta uygulamak istediği özerkliğin Rum toplumu lideri Başpiskopos Makarios tarafından engellendiğini ve aynı zamanda onu, EOKA örgütünün yöneticileri arasında gördüğünden, 9 Mart 1956'da tutuklayarak Hint Okyanusu'ndaki Seychelles adalarına sürdü. Kıbrıs'ta 1956 yılı başlarından itibaren, Yunanistan'ın yardım ve kışkırtmasıyla tedhiş ha-

reketi şiddetlenmişti. Bunun da sonucu olarak İngiltere Hükümeti, özerklik çalışmalarını hızlandırdı. Bu amaçla 1956 Temmuz’unda Lord Ridcliffe’i Kıbrıs için bir anayasa hazırlamakla görevlendirdi. O da, Kıbrıs’a giderek incelemeler yaptı ve bir taslak hazırlayarak 12 Kasım 1956’da İngiltere Sömürgeler Bakanlığı’na sundu. İngiliz Hükümeti tarafından olduğu gibi kabul edilen ve 19 Aralık 1956’da resmen açıklanan bu tasarıya göre, Kıbrıs’a özerklik verilecekti. Ancak aynı gün, 19 Aralık 1956’da, İngiltere Sömürgeler Bakanı; hükümetinin, Kıbrıs uyuşmazlığının çözüm yolları arasında, adanın taksimi konusunun da katılması gerektiğini kabul ettiğini açıkladı. İngiltere Hükümeti, Türkiye’nin 1956 yılı boyunca sürekli olarak yaptığı itirazlara rağmen, özerkliği geçici bir dönem olarak ele alıyordu. Ayrıca, Kıbrıs’ta iki ayrı toplumun varlığını kabul ile, self-determination hakkının her iki toplum için de ayrı ayrı tanınması gerektiğini, farklı bir ifadeyle adanın taksiminin de bir çözüm yolu olarak ele alınabileceğini belirtiyordu. Türk Hükümeti ise, İngiltere’nin bu düşüncesini, sorunun çözümlenmesinde esas olarak kabul etti. Böylece Türkiye, sorunun başlangıcından beri ısrarla savunduğu statükonun korunması tezini bırakarak, Kıbrıs’ın taksimi tezini benimsemiş oldu. Buna karşılık Türk kamuoyu, taksim tezini hemen benimsemedi ve sorunun başından beri esas alınan görüşte ısrar etti. Bu da, ya adada statükonun devam etmesi veya eğer durumda bir değişiklik olacaksa, Kıbrıs’ın gerçek ve eski sahibi olan Türkiye’ye geri verilmesiydi. Bu nedenden dolayı Türk Hükümeti, 1956 yılı sonlarında taksim tezini esas olarak aldıktan sonra, bu tezi Türk kamuoyuna benimsetmeye, aynı zamanda da İngiltere ve Yunanistan’a kabul ettirmeye çalıştı (Uçarol, 1995: 745-746). 1957 yılında ise Kıbrıs sorunu, iki kere Birleşmiş Milletler önüne getirilmiştir. Her ikisinde de Yunanistan, Kıbrıs halkına kendi mukadderatını kendisinin tayini hakkının verilmesini istemiştir. Ancak birincisinde, genel kurul uyuşmazlığının ilgili taraflar arasında görüşmeler yoluyla çözümlenmesini tavsiye etmişti. İkincisinde de, Yunanistan’ın isteği siyasi komisyonda oyçokluğunu sağladığı halde, genel kurulda üçte iki çoğunluğu toplayamadığı için kabul edilmemiştir (Çelik, 1969: 193). 19 Haziran 1958’de de İngiliz Başbakanı Macmillan yeni bir plan ortaya atmıştır. Buna göre Türk ve Rum toplumlarıyla, İngiltere, Türkiye, Yunanistan işbirliğine dayanan bir üçlü yönetim kurulacaktır. 1958 yılında, Türk kamuoyunda işlenen tez ise, “Ya Taksim, Ya Ölüm” olmuştur. Yurdun çeşitli yerlerinde bu amacı belirtmek üzere mitingler yapılmış ve Türk kamuoyunun heyecanı yükselmiştir. Yine aynı yıl içinde, tedhişçiliğin şiddetlenmesi sonucu Kıbrıs’ta durum çok kötüleşmiş, aynı zamanda Türk-Yunan, İngiliz-Yunan ilişkileri de oldukça gölgelenmiştir. Bu ise, NATO’nun Doğu Akdeniz’deki sağ kanadının durumunu sarsmıştır. Bundan dolayı, bir yandan Amerika Birleşik Devletleri’nin, diğer yandan da NATO’nun baskısı ve aracılığı ile Türkiye ve Yunanistan arasında ikili görüşmelere girilmiştir (Uçarol, 1995: 747). Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ile Yunanistan Dışişleri Bakanı Avanghelos Averof, NATO toplantısı için Paris’te bulunurlarken, 18 Aralık 1958’de Kıbrıs konusunu ele almıştır. Bundan sonra da iki devlet arasında Zürih’te bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. 5 Şubat 1959’da, Türkiye ve Yunanistan Başbakanları Ad-

nan Menderes ve Konstantin Karamanlis ile Dışişleri Bakanları Zürih'te bir araya gelerek Kıbrıs anlaşmazlığını çözümlenmek üzere görüşmelere başladılar. Bu toplantının sonucunda 11 Şubat 1959'da iki devlet, Kıbrıs'ta bağımsız bir Cumhuriyet yönetiminin kurulmasını, bu devlet içinde Türk ve Rum toplumlarının haklarının neler olacağını kararlaştırdıklarını, bu amaçla bir anlaşma yaptıklarını açıklamıştır. Zürih Anlaşması'ndan sonra, Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları, konuyla ilgili üçüncü devlet olan İngiltere'ye durumu bildirmek ve onun da onayını almak için Londra'ya gitti. Böylece Zürih Anlaşması'nı yapan ve bundan memnun kalan Türk Hükümeti, bu defa da taksim tezinden vazgeçip, Kıbrıs'ın bağımsızlığı tezini kabul etmiş oldu (Karpat, 2013: 245; Uçarol, 1995: 749).

11 Şubat'ta Zürih'te imzalanan metinler, Londra'da iki gün süreyle İngiltere'yle de konuşulup kesinleştirilerek 19 Şubat 1959'da Londra Antlaşmalarını ortaya koymuştur. Londra'ya çağrılan Kıbrıs Rum topluluğu lideri Başpsikopos Makarios ve Türk topluluğu lideri Dr. Fazıl Küçük ayrı ayrı yaptıkları bildirimler yoluyla bu sonuçları onayladıklarını doğruluyorlardı. Menderes'le Yunan Başbakanı Karamanlis'in imzaladıkları Garanti Antlaşması'na göre, Enosis ve taksim tezlerinin tümüyle yasaklanacağı belirtilmiştir. Kıbrıs'ta kurulacak yeni anayasal düzenin korunmasını ise Türkiye, İngiltere ve Yunanistan'a güvence altına alıyordu. Bu ilkelerin çiğnemesi durumunda da, tarafların toplu ya da tek başına Kıbrıs içinde harekete geçme hakkı düzeni yenide kurma amacıyla sınırlı kalmak koşuluyla tanınıyordu. 1959 Mart'ından itibaren başlatılan çalışmalarda Kıbrıs Anayasası belirlenecek, en son aşamada da İngiliz üslerini bir İngiliz egemen toprağı statüsü kazandırarak güvenceye alan çözümler getirecekti. Başbakan Menderes ile Nihat Erim'in katıldığı anayasa görüşmeleri sonuçlandırıldığında takvim 6 Nisan 1960'ı gösteriyordu. Anayasa tasarısı da son değişikliklerle 6 Temmuz 1960'da son biçimini alıyor, İngiliz Parlamentosu da Kıbrıs'ın bağımsız bir cumhuriyet olmasını 21 Temmuz'da onaylıyordu. Kıbrıs Cumhuriyeti anayasası 16 Ağustos 1960'da yürürlüğe girmiştir (Gevgilili, 1987: 139).

2. Bulgular: Mizah Basınında Kıbrıs Politikası

Demokrat Parti'yi iktidarı boyunca dış politikada en çok meşgul eden konulardan biri de Kıbrıs sorunudur. İlk başlarda İngiltere, Yunanistan ve Türkiye arasındaki problem, zamanla uluslararası arenaya taşınmış ve Birleşmiş Milletler'in de araya girmesi ile Zürih ve Londra Antlaşmaları ile Bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti kurulmuştur. Betimsel araştırma tasarımı karakterini taşıyan bu çalışma, Demokrat Parti'nin, Kıbrıs'a yönelik takip ettiği dış politikayı Dolmuş ve Taş-Karikatür mizah dergilerinin penceresinden okumak amacıyla hazırlanmıştır. Cumhuriyet gazetesi arşivinin yanı sıra Ankara Milli Kütüphanesi'nden temin edilen Dolmuş (1956) ve Taş-Karikatür (1959) mizah dergilerinin yayınlanmış tüm nüshaları birincil el kaynak olarak taranmış ve belli başlı örnekler betimleyici/tanımlayıcı analizle değerlendirilmiştir. Kıbrıs meselesine söz konusu siyasi mizah dergilerinde nasıl yaklaşıldığı, yazı ve çizgi diline ne şekilde yansıtıldığı çalışmanın temel araştırma sorularını oluşturmaktadır.

5 Ocak 1956 tarihinde Turhan-İlhan Selçuk kardeşler tarafından yayınlanan Dolmuş dergisi 139 sayı neşredilmiştir. Derginin ilk sayılarından itibaren sürdürülen soruşturmalar, mahkemeler beraatla sonuçlanmıştır. Ancak Dolmuş'u susturmaya çalışanlar daha farklı baskı yollarına başvurmuştur. Yayınlandığı sürece hakkında 4 kez toplatılma kararı verilen dergi, 20 bin tirajıyla en fazla satan mizah dergisi olmasına rağmen dergiye kağıt tahsisi yapılmamıştır. Ekonomik koşulların zorlamasıyla dergi, 3 Eylül 1958 tarihinde yayınlanan 139. sayısıyla yayın hayatına veda etmiştir (Selçuk, 1998: 60-62). 3 gün arayla yayın hayatına başlayan Taş ve Karikatür, 13 hafta boyunca ayrı ayrı yayınlanmış, kısa süre sonra da aradaki anlayış birlikteliğini ortaklığa dönüştürerek; Taş-Karikatür adıyla birleşmiştir (Balcıoğlu, 2003: 273). 6 Ocak 1959 tarihinde Taş-Karikatür ismiyle çıkmaya devam eden siyasi mizah dergisinin sahipleri, Semih Balcıoğlu ve İlhan Selçuk'tur. Derginin yayınlanan 41. sayısında yer alan "Özel Ulak" bölümünde (Taş-Karikatür, 22 Temmuz 1959: 4) yayın hayatlarına son vereceklerine dair herhangi bir açıklama yapmayan, aksine sundukları dolgun içeriklerinden dolayı sevinçlerini dile getiren ekip, söz konusu yazıda gelecek sayılarla ilgili planlarını da aktarmaktadır. Ancak yapılan bir ihbar üzerine Semih Balcıoğlu ve Turhan Selçuk aynı anda askere alınmıştır. Bu nedenle dergi, 22 Temmuz 1959'da yayınlanan 41. sayısından sonra kapanmak zorunda kalmıştır (Öymen, 2013: 158-160).

9 Temmuz 1954'te İngiliz basını Kıbrıs'ın Türkiye'ye geri verilmesi olasılığından ve bunun Atina'da korku yarattığından söz ettiğini bildirmiştir. Devamındaki süreçte bir basın toplantısında konuyu değerlendiren Menderes, Kıbrıs konusu üzerindeki görüşmelerini ölçülü bir dille belirterek müttefiki Yunanistan ile Türkiye'nin iyi ilişkilerini korumak istediğini söylemiştir. Ardından da Kıbrıs Komitesiyle görüşen Menderes, Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmeyeceğini ifade etmiştir. Aynı gün İnönü de bir demeç vererek, "Kıbrıs'ın statükosunda değişiklik yapılmasının kati surette aleyhindeyiz, Kıbrıs bugünkü idaresinde yani İngiliz idaresinde kalmalı... Kıbrıs Yunanistan'ın idaresine verilmemelidir." ifadelerini kullanmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 22 Ağustos 1954). İlerleyen süreçte Birleşmiş Milletler'de, Kıbrıs konusunu görüşülmeye başlanmıştır. Türkiye temsilcisi Selim Sarper, adanın Yunanistan'a verilmeyeceğini söylemiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 17 Aralık 1954). Hatırlanacağı üzere, 1950'li yılların başlarında Doğu Ortodoks Kilisesi, Kıbrıs Türk toplumunun boykot ettiği bir referandum düzenlemiş ve halkın yüzde 90'ı Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesi düşüncesi olan Enosis lehinde oy vermiştir. 1955 yılına gelindiğinde ise, Kıbrıslı Rumların kurduğu EOKA örgütü Birleşik Krallık kuvvetlerini adadan çıkarmak için silahlı eylemlere başlamıştır. Bu tarihten itibaren taksim isteğinde bulunan Türkler ile ENOSIS iste-

yen Rumlar birbirleri ile çatışmaya başlamışlardır. İzmir’de, Ankara’da özellikle İstanbul’da geniş halk kitlelerince ayaklanmalar olmuş, Kıbrıs sorununda Yunanistan’a karşı Türkler’in tepkisini göstermeleri de gerekçe olarak gösterilmiştir. DP Meclis Grubu, Kıbrıs konusuna ait yayınladığı bildiriye şöyle demektedir: “Yunanistan Kıbrıs meselesinde ısrar ederse, Türkiye bütün Garbi Trakya ve On iki ada meselelerinin yeniden mevzubahis olmasını isteyecek; İngiltere’nin Kıbrıs’ta tedhişçilerle tek taraflı müzakerelere girişmesi de katiyen tecviz edilmeyecek.” (Cumhuriyet Gazetesi, 13 Temmuz 1956).

Menderes, Paris’teki NATO Başbakanları konferansına katılmış, toplantıda Kıbrıs sorunu görüşülmüştür. Yayımlanan bildiriye göre, NATO üyeleri Türkiye ve Yunanistan arasındaki görüş ayrılıklarını ilkin burada görüşüp çözmeye çalışacak; ondan sonra da Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlara yollanacaktır. Ardından, Kıbrıs konusundaki Türk-İngiliz görüşmeleri İstanbul’da devam etmiş; 14 Aralık 1956 tarihinde İstanbul’dan geçen Hindistan Başbakanı Nehru, Kıbrıs için self-determinasyon idaresinin bir çözüm yolu olarak düşünülebileceğini söylemiştir. İngiliz Hükümeti, Kıbrıs için dahili muhtariyet veren bir anayasa fikrini önerse de, bu öneri Yunanistan tarafından ret edilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 20 Aralık 1956). Diğer taraftan İngiliz Hükümeti, Mart 1956 tarihinde sürgüne yolladığı Kıbrıs Rum lideri Baş Piskopos Makarios’u serbest bırakmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 29 Mart 1957). Bu olay, İngiltere’nin Kıbrıs siyasetinde yeni bir dönemin, farklı bir deyişle Makarios’la pazarlığa girişme döneminin başlangıcını belirleyecektir. Doğal olarak Türkiye durumdaki bu değişiklikten hoşnut olmayacaktır. Menderes verdiği bir demeçte Kıbrıs’taki durumu vahim bir şekilde sokmaktan dolayı Yunanistan’ı suçlayarak “Yunanistan Kıbrıs’a silah ve adam göndermek suretiyle adada tedhişçilik yaratmıştır. Bu milletler arası skandaldır” demiştir. Türkiye’nin başlangıçta Kıbrıs adasında statükonun muhafaza edilmesi fikrini desteklemiş olduğunu da belirten Menderes, olayların bu durumu değiştirdiğinin altını çizerek şöyle devam etmiştir: “Artık statükonun muhafazasına taraftar olamayız.” (Cumhuriyet Gazetesi, 8 Şubat 1957). Turhan Selçuk imzasını taşıyan bir kapak karikatüründe, İngiltere karşısında oturan ve üzerindeki tişörtte tedhişçi yazan, başka bir ifadeyle korku veren, yıldırın adama şöyle demektedir: “Dört papaz bende, ben kazandım.” İngiliz Hükümeti’nin Makarios’u serbest bırakmasını eleştiren karikatür, Kıbrıs’taki durumu kritik etmektedir.

Şekil 1: “Dört papaz bende, ben kazandım.”¹

Makarios, Atina’da konuk bir devlet adamı olarak karşılanmış Türkiye’nin de Atina’yı protesto ettiği haberi verilmiştir. Menderes’in verdiği demeç şöyledir: “Yunanistan’ın her hususta Makarios’un ortağı olduğunu, resmen bundan daha açık ifade edilecek delil olamaz. Mesuliyet Yunan hükümetinin sırtındadır... Kanaatimizce bu papazı serbest bırakmakla İngiltere hükümeti isabetsiz bir harekette bulunmuştur, bunu esefle kaydedirim.” (Cumhuriyet Gazetesi, 19 Nisan 1957). İngiliz Dış İşleri Bakanı Aneurin Berau ise Yeşilköy’de verdiği bir demeçte Kıbrıs’ın Yunanlılar için ulusal bir sorun olduğunu belirterek Makarios’un ada halkının önemli bir bölümünü temsil ettiğine değinmektedir. İngiliz Dış İşleri Bakanı bu nedenle de başpiskoposun görüşlerinin değerli olduğuna da dikkat çekmiştir. “Kırmızı ve Siyah” başlıklı yazısında İlhan Selçuk (Dolmuş, 1957: 3) şöyle demektedir:

“Tarihte binlerce misali var. Ama bir köy kesişinin bir Kıbrıs eşeğine binip köy köy dolaşarak Haçlı Savaşları’na bütün Hristiyanlık dünyasını çağırışı en önemlisidir. Aslan yürekli Rışarın kılıcını Selahaddin-i Eyyübi’ye teslim etmesiyle Allah’ın vekâletsiz vekillliğini yapan papazın utanmaz yüzü, cemaati önünde ne dereceye kadar kızarmıştır bilemeyiz. Ancak cübbenin siyahlığı ile kanın kırmızısını o zamandan beri siyaset tarihinde sık sık ve yanaya görüyoruz. Dünya politikasını idare edenlerin bütün küçük zaafı ve bütün yanlış gelenekleri ile birer insan olduklarını bir an için unutmamalıyız. Nazi Almanya’sının heyulları Nurenberg Mahkemesi’nin iktidarsız sandalyelerinde zavallı birer mahlûk olarak karşımıza çıktılar. Selahiyetlerin gölgesinde devleşen siyasiler dostlukları, dinleri, kültür birlikleriyle yakınlarının tesiri altında insancıklar olmaktan geçmişin hiçbir devrinde kurtulamadılar. İş böyle olunca ne İngiltere’nin Yunanistan’a meyline şaşarım, ne de Harriman’ın Makarios’u davetine! Başka sebeplerin

1 Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 31 Mart 1956: Kapak.

tesiri ikinci hatta üçüncü derecededir. Silindir şapkası kuyruklu siyah elbise-siyle batının modern politikacısı gene kara şapkalı uzun kuyruklu cübbesi ile batının din politikacısına daima ram olmuştur. Bir taraftan Cezayir’de milliyetçi Müslümanların feryatları cinayetlerin çılgınlıklarına karışır, diğer taraftan Kıbrıs Türkleri’nin hakları Makarios çetecilerinin ellerine teslim edilmeye çalışılırken, insanlığın yakın istikbalinde kolay bir sulh ve saadet devri arayan gözler, medeniyetin öncülüğünü yaptıklarını iddia edenleri şaşkınlıkla seyrediyor. Türk Milleti bu saflardan değildir. İnsanlığın geleceğine iyimserlikle bakışı başkalarına değil kendine olan itimadından doğar. Batıyla dostluğumuzun esasını romantik sevgilerin dışında daima karşılıklı vazifelerin sağlam çerçevesinde düşündük. Ne Türkiye’ye yapılan yardımların diğer devletlere nispetle azlığı, ne Kore’deki fedakârlıklara mukabil Atlantik paktına girişte yaratılan zorluklar, ne şu ne bu Türk dostluk zihniyetinde en ufak fark yaratamamıştır. Gene Kıbrıs davamızın gerçeklerine güvenerek vakarla bekliyoruz. Ancak siyaset dünyasında gene kırmızı-siyah kompozisyonunu seyretmek mukadderse bunu yaratmak isteyen kara papazın kanlı gözünü döndüren kırmızı kendisine pek pahalıya mal olacaktır.”

Turhan Selçuk tarafından kaleme alınan ‘Yunan Hükümeti’ isimli karikatürde, Yunan Hükümeti’nin tahtında oturan Makarios’un arkasına Yunan askerleri dizilmiştir. Makarios’un Atina’da konuk bir devlet adamı olarak karşılandığını eleştiren karikatür, Türkiye’nin bu durumdan hoşnut olmadığını ifade etmektedir. Benzer şekilde, ‘Kırmızı ve Siyah’ başlığında çıkan kapak karikatüründe, silindir şapkası kuyruklu siyah elbisesiyle, elleri kana bulanmış Baş Psikopos Makarios tasvir edilmiştir.

Şekil 2: “Yunan Hükümeti”²

Şekil 3: “Kırmızı ve Siyah”³

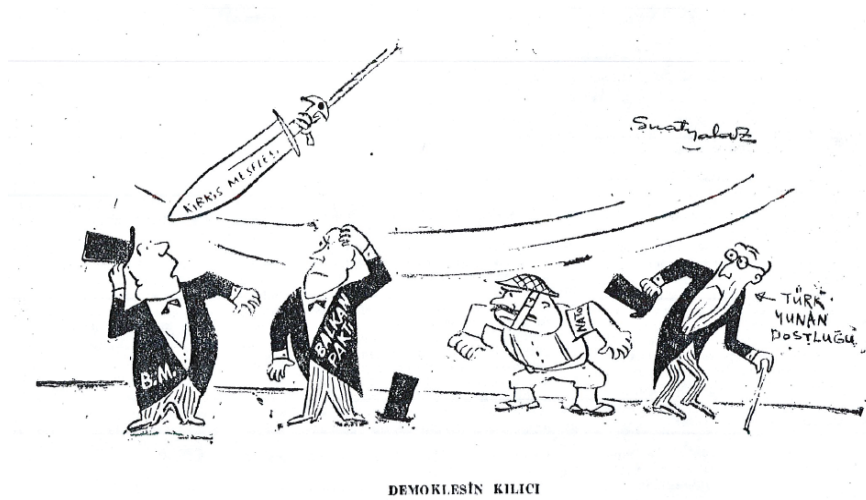

2 Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 4 Mayıs 1957: Kapak.

3 Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 11 Mayıs 1957: Kapak.

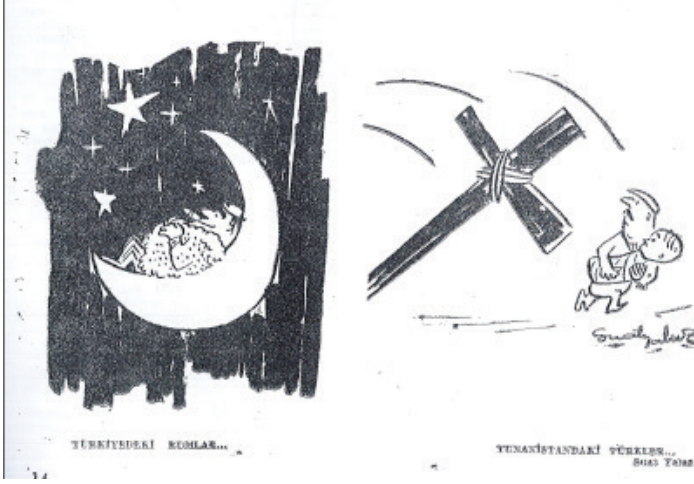
1957 yılında Kıbrıs sorunu, iki kere Birleşmiş Milletler önüne getirilmiştir. Her ikisinde de Yunanistan, Kıbrıs halkına kendi mukadderatını kendisinin tayini hakkının verilmesini istemiştir. Ancak birincisinde genel kurul, uyuşmazlığın ilgili taraflar arasında görüşmeler yoluyla çözümlenmesini tavsiye etmiştir. İkincisinde de Yunanistan'ın isteği siyasi komisyonda oyçokluğunu sağladığı halde, genel kurulda üçte iki çoğunluğu toplayamadığı için kabul edilmemiştir (Çelik, 1969: 193). Söz konusu durumu çizgi diline taşıyan Suat Yalaz'ın "Demoklesin Kılıcı" isimli karikatüründe Kıbrıs meselesi demoklesin kılıcı görünümünde Birleşmiş Milletler'in üstüne doğru gelmektedir. Karikatürde; Balkan Paktı, NATO, Türk-Yunan Dostluğu düzleminde Birleşmiş Milletler'in idarecilerinin makamlarına aldanıp, o makamların taşıdığı ağır sorumlulukları unutmamaları gerektiği vurgulanmaktadır.

Şekil 4: "Demoklesin Kılıcı"⁴

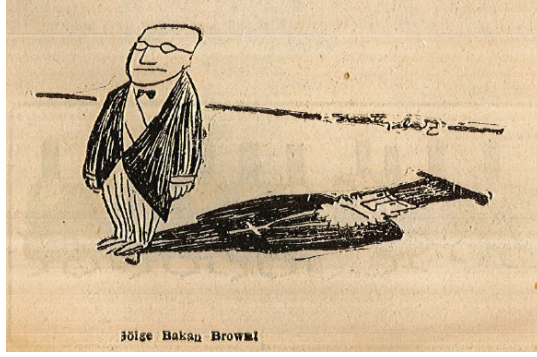
Suat Yalaz tarafından çizilen 'Türkiye'deki Rumlar; Yunanistan'daki Türkler' isimli karikatürde, toplumlar arası çatışmadan söz edilmiştir. Hilal şeklindeki aya yatıyor şeklinde çizilen Türkiye'deki Rumlar yıldızları seyrederek, güvenlik içerisinde yaşamlarını sürdürmektedir. Yunanistan'daki Türkler'in durumunun anlatıldığı diğer karede, bir baba kundağındaki bebeğiyle zulümden kaçmaktadır. Türkiye'deki Rumların güvenliğinin yerinde olduğu belirtilen karikatürde, adada yaşayan Türkler'in maruz kaldığı saldırılar vurgulanmıştır.

4 Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Aralık 1957: 4.

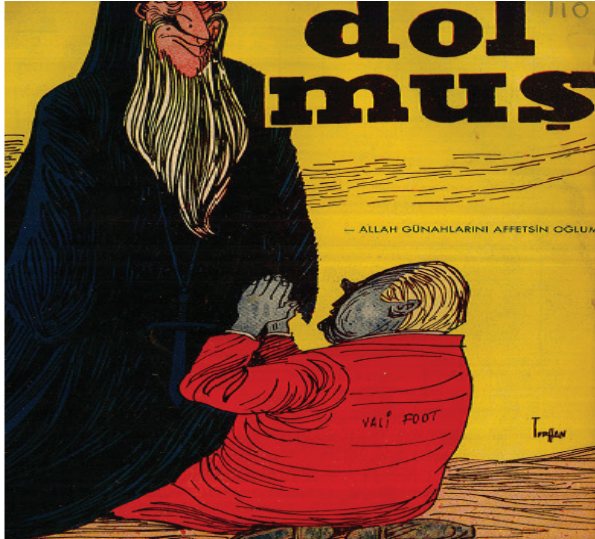
Şekil 5: “Türkiye’deki Rumlar; Yunanistan’daki Türkler”⁵

9-13 Aralık 1957’de Kıbrıs sorununa ilişkin görüşmeler Birleşmiş Milletler’de başlamış, Yunanlılar ada halkının kendi geleceklerinin kendilerini tayin etmelerini istemişlerdir. 12 Aralık tarihinde Türk Temsilcisi Selim Sarper Yunan tasarısı kabul edildiği takdirde Kıbrıs’ta dâhili harp çıkabileceğini hatırlatarak Birleşmiş Milletler’in kararının ne olursa olsun Makarios’la Londra arasında yapılacak bir görüşme neticelerini kabul etmeyeceklerini bildirmiştir. Konu 13 Aralık’ta oylamaya konulmuş ve diğer Arap Devletleri ile Irak Yunanistan’ın önerisine oy vermiştir. İngiltere’nin Kıbrıs için hazırladığı yeni tasarı Ankara’da hoşnutsuzluk yaratmış ve basın bu planın Türk-İngiliz dostluğunu kati bir şekilde sarsacağını belirtmiştir. Bu plana göre Makarios, adadaki Yunanlı toplumun temsilcisi olarak tanınacak ve Kıbrıs Yunanistan’a bağlanacaktır (Cumhuriyet Gazetesi, 10 Ocak 1958). Dolmuş’ta yayınlanan “Gölge Bakan Brown” isimli karikatürde, İngiliz Vekili Mrs. Brown’un silüetinin arkasına Baş Psikopos Makarios’un görüntüsü yansımıştır. İngiliz Vekili Mrs. Brown’u sık sık gölge vekil olarak çizgi diline taşıyan Dolmuş Dergisi’nde, Mrs. Brown’un sürekli olarak Kıbrıs Rum liderinin dediklerini yapması eleştirilmektedir. Kıbrıs için Türk-İngiliz görüşmeleri Dışişleri Bakanı Selwyn Lyoyd ile Fatih Rüştü Zorlu arasında başlamış, bu görüşmelerde Türkiye, adanın bölünmesini istemiştir. Makarios’un Moskova’ya yakınlaşmasının eleştirilerek Rusya’ya davet edildiğini ele alan “Hangi Yüzle” isimli karikatürde, şantaj, tehdit, riya, katil maskelerinin yanında Makarios’un da yüzü çizilmiştir. Mıstık tarafından çizilen karikatürde, “Hangi Yüzle” denilerek Makarios’un Türkiye’ye gelmek istemesinin kendisine duyulan nefretle eşleştirildiğinde gözdağı verildiğini söyleyebilmek olasıdır.

5 Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 8 Haziran 1957: 14

Şekil 6: “Gölge Bakan Brown”⁶Şekil 7: “Hangi Yüzle”⁷

Kıbrıslı Rumlar'a olan yakınlığı ile bilinen ve Kıbrıs Valiliği'ne tayin edilen Sir Hugh Foot'a açık rapor başlığı altında şöyle denilmektedir: “Kıbrıs Türk Halkı Taksimden başka bir hal çaresine taraftar değil. Kıbrıslılar arasında yapılacak müzakerelere şiddetle muhalifiz.” (Zafer Gazetesi, 3 Aralık 1957). Turhan Selçuk imzasını taşıyan bir kapak karikatüründe Vali Foot, Makarios'un önünde eğilmiştir ve dini lidere günahlarının bağışlanması için yalvarır konumunda çizilmiştir. İngiltere'nin Yunanistan'a meyilinden sonra Makarios mağrur bir edayla valiye şöyle demektedir: “Allah günahlarını affetsin oğlum.”

Şekil 8: “Allah günahlarını affetsin oğlum.”⁸

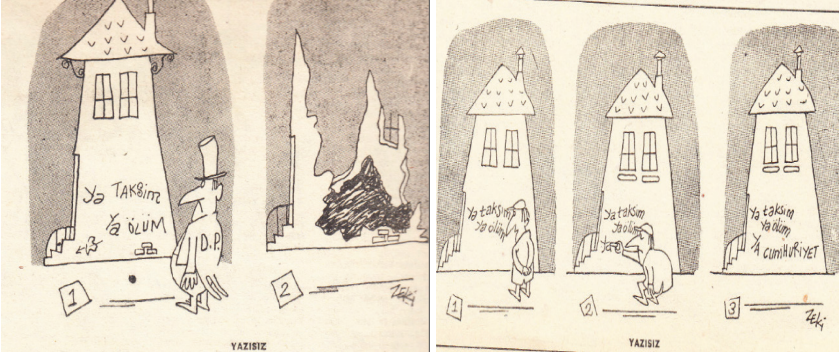
1958 yılında Türk kamuoyunda işlenen tez, “Ya Taksim, Ya Ölüm” olmuştur. Yurdun çeşitli yerlerinde bu amacı belirtmek üzere mitingler

6 Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 11 Ocak 1958: 3.

7 Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Ocak 1958: 2

8 Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 8 Şubat 1958: Kapak

yapılmış ve Türk kamuoyunun heyecanı yükselmiştir. Söz konusu durumu “Yazısız” lejantıyla çıkan karikatüründe ele alan Zeki Beyner, ilk karede DP’li bir politikacıyı “Ya taksim, ya ölüm” yazan bir duvara bakarken hicvetmiştir. İkinci karede ise tedhişçiliğin şiddetlenmesi sonucu aynı politikacı moloz yığını şeklinde tasvir edilen binaya bakmaktadır. Karikatür Kıbrıs geriliminin tırmandığına ve Türk-Yunan, İngiliz-Yunan ilişkilerinin de oldukça gölgelendiğine gönderme yapmaktadır. 5 Şubat 1959’da, Türkiye ve Yunanistan Başbakanları Adnan Menderes ve Konstantin Karamanlis ile Dışişleri Bakanları Zürih’te bir araya gelerek Kıbrıs anlaşmazlığını çözümlenmek üzere görüşmelere başladı. Bu toplantının sonucunda 11 Şubat 1959’da iki devlet, Kıbrıs’ta bağımsız bir Cumhuriyet yönetiminin kurulmasını, bu devlet içinde Türk ve Rum toplumlarının haklarının neler olacağını kararlaştırdıklarını, bu amaçla bir anlaşma yaptıklarını açıkladı. Bu suretle, Türkiye ve Yunanistan arasında yapılan Zürih Anlaşması ile Kıbrıs’ta yeni bir statünün kurulması kararlaştırılmış oldu. Zürih Anlaşması’ndan sonra, Türk ve Yunan Dışişleri Bakanları, konuyla ilgili üçüncü devlet olan İngiltere’ye durumu bildirmek ve onun da onayını almak için Londra’ya gitti. Zeki Beyner tarafından çizilen “Yazısız” isimli başka bir karikatürde “Ya Taksim Ya Ölüm” üçüncü karede “Ya Taksim Ya Ölüm, Ya Cumhuriyet” sloganına dönüşmektedir. Zürih Anlaşması’nı yapan ve bundan memnun kalan Türk Hükümeti’nin, taksim tezinden vazgeçip, Kıbrıs’ın bağımsızlığı tezini kabul etmiş olduğu vurgulanmaktadır.

Şekil 9: “Yazısız”⁹Şekil 10: Yazısız”¹⁰

Türkiye, Kıbrıs için İngiltere’nin ileri sürdüğü ‘Dahili Muhtariyet’ planını reddediyordu. Daha önce hükümetin izin vermediği mitingler Kıbrıs için düzenlenmeye başlamıştı. Beyazıt meydanında 300 bin kişinin katıldığı büyük bir miting yapılmış ve adanın bölünmesi talep edilerek tutumlarından dolayı Amerika ve İngiltere kınanmış, Yunanistan’a tehditler savrulmuştu. Daha sonra da Anıtkabirde ve Türkiye’nin çeşitli yerlerinde

9 Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Mart 1959: 10.

10 Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 15 Nisan 1959: 7.

mitingler düzenlenmeye devam edilmişti (Cumhuriyet Gazetesi, 13 Haziran 1958). Ancak, Büyük Millet Meclisi yaptığı gizli bir oturumda Kıbrıs için hükümetçe ileri sürülen adanın bölünmesi tezinin desteklenmesini oy birliği ile kabul etmişti (Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1958). İlerleyen zamanda ise Yunanistan, Kıbrıs üzerindeki Enosis düşüncesinden vazgeçmiş, Türkiye’de adanın bölünmesi fikrinden caymıştı ve Kıbrıs’ın bağımsız bir cumhuriyet haline getirilmesi için görüşmeler başlamıştı (Cumhuriyet Gazetesi, 2 Ocak 1959). Menderes, Kıbrıs konuşmalarına katılmak için Zürih’e gitmiş ve görüşmeler 11 Şubat’a kadar sürmüştü. Türk-Yunan dostluğu çerçevesinde sürdürülen görüşmelerde ne Enosis ne de Kıbrıs’ın bölünmesi tezleri ortada yoktu. Daha sonra Kıbrıs için, Türkiye ve Yunanistan tarafından Zürih Antlaşması imza edilmişti. Menderes şöyle demişti: “Galibiyet ve mağlubiyet her iki taraf için de bahis mevzuu olmamak lazım gelir.” (Cumhuriyet Gazetesi, 14 Şubat 1959). Turhan Selçuk, Papaz Makarios’un Kıbrıs’ın ilk cumhurbaşkanı olacak olmasını eleştirerek çizgi diline taşımıştır. “*Takdis*” lejantını taşıyan karikatürde, üzerinde Kıbrıs Cumhuriyeti yazan bir bebek, temizleme-arındırma-kutsama ve her türlü ayıp-eksiklikten uzak manasıyla Makarios’a verilmektedir.

Şekil 11: “*Takdis*”¹¹

İlerleyen günlerde imzalanan Londra Antlaşmasıyla toplumsal temele dayanan Kıbrıs Cumhuriyeti kurulacaktır. Uçak kazasından sağ-salim kurutulan Başbakan Menderes, antlaşmayı hastanede imzalamıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti’ne bir Rum Cumhurbaşkanı ve Türk Başbakan yardımcısı atanmıştır (Cumhuriyet Gazetesi, 20 Şubat 1959). “Kıbrıs İhtilafı halledildi.” lejantıyla çıkan kapak karikatüründe, Enosis ve Kıbrıs’ın bölünmesi

11 Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Şubat 1959: 3.

tezlerini geride bırakılmış ve papaz Makarios, resmi bir geçitte halkı selamlamaktadır. Geçmiş günlere gönderme yapan duvardaki şu yazılara çarpı atılmıştır: “Kızıl Papaza ölüm; vicdanı kara, yüzü kara, kara papaz...”

Şekil 12 : “Kıbrıs İhtilafı halledildi.”¹²

“Kıbrıs Cumhuriyeti”i kuruldu. Cumhurbaşkanı Rum (mesela Makarios); meclis üyelerinin yüzde sekseni Rum, 10 kişilik vekiller heyetinin 1’si Rum, 3’ü Türk, vesaire.. Hepsi güzel, hepsi iyi.” diyen İlhan Selçuk, “Tek Sesli Müzik” (Taş-Karikatür, 25 Şubat 1959: 3) isimli yazısında iktidar gazetelerinin bütün zafer şamatalarına rağmen başbakanın ‘Bu işte mağlup veya galip aranmaz’ sözünü kamuoyuna kabul ettirdiğini belirterek Batı Akdeniz’de sulh ve sükün gerçekleşirse yeterli bir kazanç olacağını vurgulamaktadır İlhan Selçuk, kendilerini asıl düşündüren meselenin radyo, gazete ve iktidarın ileri gelenlerinin ‘Ya taksim, ya ölüm!’ diye bağırırken bir akli evvel vatandaşın çıkıp bugün kabul edilen statüyü savunsaydı halinin nice olacağına dair endişeleri olduğunu ifade etmektedir. “Taş-lar” başlığı altında Rıfat Ilgaz (Taş-Karikatür, 25 Şubat 1959: 4) da şöyle demektedir:

“Kıbrıs meselesi, Kıbrıs’ın bağımsız bir Cumhuriyet haline geçmesi kararı ile sonuç buldu. Daha pek kısa bir zaman önce bütün vatan sathında duyulan tek bir cümle vardı: -Ya Taksim, Ya Ölüm!- Görüşmeler sonunda taksim tezi ortadan silindi. Öte yandan ölmüş de değiliz. Bu durum karşısında insanın aklına bir fıkra geliyor. ‘Hani avcının biri bol keseden atarak başından geçen bir av serüvenini anlatıyormuş. Sonunda ve kurt

12 Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 25 Şubat 1959: Kapak.

beni yedi, öldüm demiş. Hazır bulunalar; nasıl olur birader? diye itiraz etmişler. Böyle ölü mü olur? İşte karşımızda konuşuyorsun, soluk alıyorsun, bu yaşıyorsun demektir. Avcı acı acı gülümsemiş: -buna da yaşamak mı diyorsunuz siz?- Bizler de ölmüş falan değil ama halimize yaşamak denilebilir mi acaba?”

3. Sonuç

Demokrat Parti'nin (DP) Kıbrıs politikası, iktidarda kaldığı 10 yıllık dönemde dört defa değişmiştir. DP'nin uyguladığı ilk politika, İngiltere'nin egemenliğinin Kıbrıs'ta devam ettirilmesi şeklinde olmuştur. İkinci olarak 6-7 Eylül olaylarından sonra, İngiltere Kıbrıs'tan çekilebileceği düşüncesini ortaya atınca DP, İngiltere'nin Kıbrıs'tan ayrılması durumunda adanın tekrar Türkiye'ye kazandırılması tezini benimsemiştir. Londra Konferansının olumlu bir sonuca varmadan dağılmasından sonra İngiltere, Kıbrıs Adasına mahallî muhtariyet verilmesi konusunda, adadaki cemaat liderleriyle ve Türkiye ile Yunanistan hükümetleriyle temaslarda bulunmuştur. Ancak bunu sağlamak için hazırlatılan Radcliffe Anayasa taslağı kesinleşmemiş ve uygulama alanına aktarılamamıştır. Demokrat Parti iktidarı da, politikasını üçüncü kez değiştirip bu sefer taksim tezini benimsemiştir. DP, dördüncü ve son olarak da Zürih ve Londra Antlaşmaları ile bağımsız Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulmasını kabul etmiştir. DP, Kıbrıs Rumlarının tek başlarına adada bağımsız bir devlet kurmalarına ilişkin yürüttükleri hamlelerini izlediği dış politikasıyla engel olarak Yunanistan'ın Enosis tezini ortadan kaldırmış ve iki toplumlu yönetimin sağlanmasında önemli çabalar göstermiştir (Kaya ve Yeter, 2018: 227).

Zengin yazar ve çizer kadrosuna sahip Dolmuş ve Taş-Karikatür siyasi mizah dergilerinin yazı ve çizgi diline Kıbrıs konusundaki gerilim yansımıştır. Kıbrıs konusunda Birleşmiş Milletler'in, Yunanistan'ın, Sovyetler Birliği'nin, İngiltere'nin tutumunu yazı ve çizgi diline taşıyan dergiler, sömürü düzeninin eleştirisini gündeme getirerek dünya politikasındaki barış gereksinimini vurgulamış ve ezilen halkların savunucusu olarak konumlanmıştır. Bu bağlamda gösterilere, taşkınlıklara ve tedhiş hareketlerine olan eleştirisini sıklıkla sütunlarında işleyen mizah dergileri, Türkiye'nin iddiasını ortaya koyduğu ilk zamanlarda “Kıbrıs Türk'tür, Türk kalacaktır.” sloganıyla ısrarla savunduğu statükonun korunması tezini, daha sonra da adanın Türkiye ve Yunanistan arasında paylaşılmasını “Ya taksim, ya ölüm” diyerek sayfalarına taşımıştır. Dolmuş ve Taş-Karikatür siyasi mizah dergileri, Kıbrıs Rumlarının çabasıyla adanın Yunanistan'a ilhak edilmesi planını bozan DP dış politikasını benimsemiştir. Ancak 1959'da yapılan Zürih ve Londra antlaşmalarıyla Kıbrıs'ın bağımsız olmasını Rum tarafının adadaki hâkimiyetini pekiştirdiği iddiasıyla eleştirmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Başpsikopos Makarios'un cumhurbaşkanı olurken, Dr. Fazıl Küçük'ün yardımcı olarak belirlenmesine, bakanların

ve milletvekillerinin yönetimdeki dağılımlarının iki toplumun nüfus oranına göre teşkil edilmesine yazı ve çizgi diliyle eleştiri getiren dergiler, anlaşmaların Batı Akdeniz'e sulh getirmesi temennisinde bulunmuştur. Her türlü mizahi metni kapsayarak bir şemsiye terim olarak kullanılan siyasi mizahta, politik hiciv belirli bir role sahiptir. Bu role göre, mizah grup içinde dayanışmaya yol açması sebebiyle olumlu bir güçlendirme işlevine sahipken; gruplar arası ilişkilerde ise direnişin yansınması olarak zayıflar için silah işlevi görmektedir. Basında karikatürün fonksiyonu, çizgi yoluyla toplumsal olay ve olguların yorumlanmasıdır. Bu yönüyle çizgi ve bu çizgilerin yanında yer alan kısa mizahi metinlerin taşıdıkları söylemler, bir çağın düşünce ve duygu biçiminin özelliğini gözümüzde canlandırarak kendi döneminin bir izdüşümünü günümüze taşıyabilmektedir. Hem siyasi aktörlerle alay ederek onların otoritesini baltalayan hem de siyasi statükoyu korumak için bir toplumsal protesto aracı olarak kullanılan mizah, bize karşı onlar veya rakiplere karşı taraftarlar arasındaki ortak kimliğin yaratılmasına, güçlendirilmesine yardımcı olarak güçlü bir birlik duygusu yaratabilmektedir. Bu çerçevede Dolmuş ve Taş-Karikatür mizah yayınlarının yalnızca güldürmeyi amaçlamadıkları, siyaseti algılayış biçimlerini dış politika aktörleri üzerinden mizahı kullanarak okuyucusuna problemleri gösterdikleri görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Albayrak, M. (2004). Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960), Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Akşin, S. (2013). Siyasi Tarih (1950-1960). Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980, (Yayın Yönetmeni: Sina Akşin), s. 215-223, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Balcıoğlu, S. (1987). Cumhuriyet Dönemi Türk Karikatürü (1923-1983), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Balcıoğlu, S. (2003). Memleketimden Karikatürcü Manzaraları, İstanbul: Can Yayınları.
- Başgil, A. F. (1966). 27 Mayıs İhtilali ve Sebepleri, İstanbul: Çeltüt Matbaacılık.
- Çeviker, T. (2011). KARİKATÜRKİYE Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi (1923-2008), Cilt 1, İstanbul: NTV Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi, (1954). “Kıbrıs’ın statükosunda değişiklik yapılmasının kati surette aleyhindeyiz.” 22 Ağustos 1954, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1954). “Türkiye temsilcisi Selim Sarper, adanın Yunanistan’a verilmeyeceğini söyledi.” 17 Aralık 1954, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1956). “Yunanistan Kıbrıs meselesinde ısrar ederse, Türkiye bütün Garbi Trakya ve On iki ada meselelerinin yeniden mevzubahis olmasını isteyecek.” 13 Temmuz 1956, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1956). “İngiliz Hükümeti, Kıbrıs için dahili muhtariyet veren bir anayasa fikrini önerse de, bu öneri Yunanistan tarafından ret edildi.” 20 Aralık 1956, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1957). “Kıbrıs Rum lideri Baş Piskopos Makarios’u serbest bırakıldı.” 29 Mart 1957, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1957). “Artık statükonun muhafazasına taraftar olamayız.” 8 Şubat 1957, s.1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1957). “Yunanistan’ın her hususta Makarios’un ortağı olduğunu, resmen bundan daha açık ifade edilecek delil olamaz.” 19 Nisan 1957, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1958). “Makaryos, adadaki Yunanlı toplumun temsilcisi olarak tanınacak ve Kıbrıs Yunanistan’a bağlanacaktır.” 10 Ocak 1958, s. 1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1958). “Türkiye, Kıbrıs için İngiltere’nin ileri sürdüğü ‘Dahili Muhtariyet’ planını reddetti.” 17 Haziran 1958, s.1
- Cumhuriyet Gazetesi, (1958). “Beyazıt meydanında 300 bin kişinin katıldığı büyük bir miting yapıldı.” 13 Haziran 1958, s. 1

- Cumhuriyet Gazetesi, (1959). “Uçak kazasından sağ-salim kurutulan Başbakan Menderes, antlaşmayı hastanede imzaladı.” 20 Şubat 1959, s. 1
- Çavdar, T. (1996). Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1950-1995, Ankara: İmge Kitapevi.
- Çelik, E. (1969). 100 Soruda Türkiye'nin Dış politika Tarihi, İstanbul: Gerçek yayınevi.
- Değerli, E. S. (2012). Demokrat Parti Döneminde Türkiye'nin Kıbrıs Politikası (1950–1960). Gazi Akademik Bakış, 6 (11), s. 85-101. (erişim tarihi: 15 Mayıs 2022).
- Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 31 Mart 1956, sayı: 13, s. Kapak.
- Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 4 Mayıs 1957, sayı: 70, s. Kapak.
- Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 11 Mayıs 1957, sayı: 71, s. Kapak.
- Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Aralık 1957, sayı: 102, s.4.
- Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 8 Haziran 1957, sayı: 75, s. 14.
- Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 11 Ocak 1958, sayı: 106, s. 3.
- Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Ocak 1958, sayı: 107, s. 2
- Dolmuş Dolmuş Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 8 Şubat 1958, sayı: 110, s. Kapak.
- Erdem, M. (1999). Türk-Amerikan Kültürel İlişkileri: 1945-1960 döneminde Türkiye'de yayınlanmış siyasi mizah dergilerinde Amerikan ve Türk-Amerikan ilişkilerinin yansımaları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi SBE, 1999.
- Gevgilili, A. (1987). Yükseliş ve Düşüş, Ankara: Bağlam Yayınları.
- İlıcak, N. (1975). 15 yıl aradan sonra 27 Mayıs Yargılanıyor- 2. Cilt, İstanbul: Kervan Yayınevi.
- Karpat, K.(2013). Türk Siyasi Tarihi: Siyasal Sistemin Evrimi, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kaya, Y. ve Yeter, B. (2018). Demokrat Parti Döneminde Kıbrıs Sorunu Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / cilt: 20, sayı: 2, s. 215-229
- Kayış, Y. (2009). Demokrat Parti Döneminde Siyasi Karikatür (1950-1960), İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Sakin, S. ve Dokuyan, S. (2010). Kıbrıs ve 6-7 Eylül Olayları (Menderes ve Zorlu'nun Tarihi Sınavı), IQ İstanbul: Sanat Yayıncılık.
- Selçuk, T. (1998). Grafik Mizah, derleyen: Turgut Çeviker, İstanbul: İris Mizah Kültür Yayıncılık.
- Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Mart 1959, sayı: 23, s. 10.
- Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 15 Nisan 1959, sayı: 27, s. 7.

- Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 18 Şubat 1959, sayı: 19, s. 3.
- Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 25 Şubat 1959, sayı: 20, s. Kapak.
- Taş-Karikatür Haftalık Siyasi Mizah Dergisi, 22 Temmuz 1959, sayı: 41, s. 4
- Öymen, A. (2013). *Ve İhtilal*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Özer, A. (2007). *Karikatür Yazıları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Karikatür Sanatını Araştırma Uygulama Merkezi Yayınları.
- Uçarol, R. (1995). *Siyasi Tarih*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Yalman, A. E. (1997). *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1971)*, (Yayına Hazırlayan: Erol Şadi Erdinç), İstanbul: Pera Turizm Ve Ticaret AŞ.
- Yavalar, D. E. (2018). “Bir Muhalif Mizah Dergisi Olarak “Taş””, İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi), 3 / 2. (erişim tarihi: 12 Mayıs 2022).
- Yılmaz, T. (2010). *Demokrat Parti döneminde hazırlanan muhalif bir mizah dergisi: Tef (1954-1955)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi SBE Siyaset Bilimi ve Uluslararası ilişkiler Anabilim Dalı.
- Zafer Gazetesi, (1957). “Kıbrıs Türk Halkı Taksimden başka bir hal çaresine taraftar değil. Kıbrıslılar arasında yapılacak müzakerelere şiddetle muhalifiz.” 3 Aralık 1957, s.1

“

Bölüm 26

ÇİN - ABD REKABETİNDE GÜNEY ÇİN DENİZİ SORUNU: ÇIKARLAR VE TEHDİTLER¹

Soner HAMZAÇEBİ²

1 Bu çalışma, Prof. Dr. Coşkun TOPAL danışmanlığında Soner HAMZAÇEBİ tarafından hazırlanan “Çin’in Enerji Güvenliği Bağlamında Güney Çin Denizi ve Orta Asya Enerji Politikaları” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. Tez No: 697608

2 Dr. Soner HAMZAÇEBİ, ORCID:0000-0002-0956-4085, sonerhamzacebi@gmail.com

”

Giriş

Güney Çin Denizi (GÇD) anlaşmazlığı, Çin'in bölgede ıslah çalışmaları yapmasıyla yeni bir jeopolitik sorunun yaşanmasına neden oldu. Çin bölgedeki hak iddialarının yanı sıra bölgede yapay adalar oluşturarak egemenlik alanını daha da genişletmektedir (Yi,2015: 10). Uluslararası hukuka ve Birleşmiş Milletler Deniz Hukuk Sözleşmesi'nin (BMDHS) hükümlerine aykırı bir şekilde genişleme politikası izlemesi, bölgesel aktörlerin ve bölgeye hiçbir coğrafi yakınlığı olmayan Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) tepkisine neden oldu. ABD'nin GÇD toprak anlaşmazlığı sorunuyla doğrudan bir ilişkisi yoktur. Ancak Çin'in bölgede yeni alanlar oluşturması, hak iddia eden ülkelerin, ABD'nin ve müttefiklerinin çıkarlarını tehdit etmektedir. Bu nedenle ABD, kendisinin ve müttefiklerinin bölgedeki çıkarlarını korumak için GÇD anlaşmazlığına müdahil olmaktadır. ABD'nin GÇD anlaşmazlığına müdahil olmasının nedeni, GÇD'de serbest dolaşım özgürlüğüne dayanan çıkarlarının Pekin yönetimi tarafından tehdit edilmesidir. ABD tüm deniz alanlarında olduğu gibi GÇD'de de serbest dolaşım hakkı arayışı içindedir. Deniz yolları üzerinde bariz bir üstünlüğe sahip olan ABD'nin gerek ticaret gemileri gerekse de savaş gemileri serbest dolaşım özgürlüğüne bağlı olarak neredeyse tüm deniz alanları üzerinde seyrüsefer hakkına sahiptir. Hiçbir kısıtlama ya da tehdit altında olmadan ABD gemilerinin GÇD deniz alanlarından da geçmesi ABD'nin çıkarları arasındadır. Dolayısıyla ticaret ve seyrüsefer özgürlüğüne dayalı çıkarlarının Çin tarafından tehdit edilmesi ABD'nin GÇD sorununa dolaylı olarak müdahil olmasına neden olmaktadır (Kuok, 2016:1).

Çin'in toprak genişlemesine bağlı bölgede yaşanabilecek herhangi bir çatışma ABD'nin bölgedeki ticaretini tehdit edeceği gibi Japonya, Güney Kore ve bölgesel ülkelerin de ticaretini tehdit edecektir. Bu nedenle ABD, müttefik devletleri ve diğer savunma ortakları ile geliştirdiği güvenlik politikasıyla Çin'i bölge üzerinde çevrelemeye çalışmaktadır. ABD'nin çevreleme politikasına karşı Çin de, GÇD'de kendi güvenlik ağını oluşturarak bölge askeri üsler inşa ederek hem bölgedeki çıkarlarının korumakta hem de ABD'ye meydan okumaktadır. Nitekim ABD savunma Bakanlığı'nın 2018 yılındaki raporuna göre Pekin yönetimi 2015 yılından itibaren GÇD'de yapay adalar inşa ederek bölgede 3.200 dönümden fazla arazi ıslah etmiştir (Assessment on U.S. Defense Implications of China's Expanding Global Access, 2018: 72).

Islah edilen yapay adalar çevresinde Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) alanları oluşturarak GÇD deniz alanının büyük bir çoğunluğunu elinde bulundurmaktadır. Böylelikle Pekin yönetimi GÇD'de Çin modeli bir yaşam alanı oluşturmaktadır. Sonuç olarak GÇD'deki deniz alanlarını ve kaynaklarını kimin kontrol edeceği konusundaki hukuki anlaşmazlık,

dünyanın en önemli jeopolitik sorunlarından biri haline gelmiştir. Bölge üzerinde hak talep eden altı kıyıdaş ülke arasında yaşanabilecek bir silahlı çatışma bölgenin jeopolitik yapısını değiştirebileceği gibi jeo-ekonomik yapısını da değiştirebilecek potansiyele sahiptir (Schaeffer, 2014:1). Bu nedendir ki bölgesel güçler sorunun çözümü için Çin ile uzlaşma arayışında bulunmuşlardır. Ancak Çin'in bir yandan uzlaşma arayışlarına açık kapı bırakırken, diğer taraftan, bölgenin neredeyse tamamında hak iddia etmesi hem GÇD sorununu çözümsüz kılmakta hem de GÇD'yi enerji kaynak çatışmasına dönüştürmektedir.

Çin'in Güney Çin Denizi Politikası

Barış içinde bir arada yaşama, iyi komşuluk politikası ve ülkelerin iç işlerine karışmama anlayışı Çin dış politikasının temel ilkeleridir. Çin; Ortadoğu, Afrika, Latin Amerika, Orta Asya ülkeleriyle diplomatik ilişkiler geliştirilmesinde barış içinde bir arada yaşama, iyi komşuluk politikaları ve ülkelerin iç işlerine karışmama ilkelerini etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ancak GÇD'ye kıyıdaş olan ülkeler ile bu tür bir yaklaşım içinde olmaktan çok uzaktır (Pham, 2011:139). Diğer bir deyişle Pekin yönetimi, GÇD'ye kıyıdaş olan ülkeler hariç diğer ülkeler ile Çin dış politikasına yön veren ilkeler çerçevesince diplomatik ilişkiler geliştirirken, GÇD'ye kıyıdaş olan ülkelerle örneğin iyi komşuluk politikaları çerçevesince iyi ilişkiler geliştirmekten kaçınmaktadır. Bu bağlamda GÇD'nin Çin için neden bu kadar önemli olduğu sorusuna cevap aramak, Çin'in GÇD politikasının anlaşılması açısından önemli olacaktır.

Çin'in GÇD ile ilgili politika geliştirmesinin iki nedeni vardır. Bölgenin zengin enerji kaynaklarına ev sahipliği yapması Çin'in GÇD politikası geliştirmesinin birinci nedenidir. Ne var ki bölgede tek hak iddia eden ve bölgedeki enerji kaynaklarından yararlanmak isteyen tek devlet Çin değildir. Bölgede hak iddiasında bulunan (Tayvan, Vietnam, Malezya, Filipin ve Brunei) devletler de hem bölgede hak iddia etmektedir hem de hak iddia ettikleri alanlardaki enerji kaynaklarından yararlanmak istemektedir. Ancak Çin'in bölgedeki artan askerî faaliyetleri bölgeye kıyıdaş olan ülkelerin enerji arama faaliyetlerini engellemektedir. Çin'in böyle bir tutum içinde olmasının nedeni; gerek Çin gerek ABD gerekse de Enerji Bilgi İdaresi (EIA) tarafından yapılan araştırmalarda, bölgede önemli miktarda petrol ve doğalgaz rezervleri olduğu tahmin edilmesinden kaynaklanmaktadır (Mathew, 2020: 3). Keza Çin dış enerji kaynaklarına olan bağımlılığını azaltmak için potansiyel enerji rezervleri olan GÇD'de hakim bir güç olup enerji arz güvenliğini güvence altına almak istemektedir. Bunun için bölgedeki askerî konumunu güçlendirip GÇD'de enerji arama faaliyetlerinde bulunan ulusal enerji şirketlerinin güvenliğini sağlamaktadır.

Çin'in GÇD ile ilgili politika geliştirmesinin ikinci nedeni deniz ula-

şım hatları üzerinde duyduğu güvensizlik sorunudur. Çin, GÇD'yi yaşam alanı olarak görmektedir ve bölgenin güvenliğini sağlamak için bölgesel devletler ve ABD ile rekabet halindedir. Özellikle ABD'nin ulusal güvenliğini tehdit ettiğini düşünmektedir ve bundan dolayı bölgeyi ulusal güvenliğinin bir parçası olarak görmektedir (Pham, 2011:141). Bölgedeki jeopolitik konumunu güçlendirerek hem bölge üzerinde hak iddia eden ülkelerin hem de ABD'nin bölgedeki etki alanını sınırlandıracak politikalar geliştirmektedir.

Pekin yönetimi bu politikasını gerçekleştirmek için gerek kendi egemenliğindeki ada, kayalık ve resiflerde gerekse de Vietnam ve Filipinler'den işgal ettiği ada, kayalık ve resiflerde askerî üsler inşa etmektedir. Böylelikle Çin Doğu Asya'nın en işlek deniz ulaşım hattı olan GÇD'de bir güvenlik ağı oluşturarak ABD tehdidine karşı bir savunma mekanizması oluşturmaktadır. Zira Pekin yönetiminin olası bir Çin Tayvan savaşı durumunda güvensizlik duyduğu alan GÇD'dir. Nitekim II. Dünya Savaşı'nda Japon işgali GÇD üzerinden gerçekleşmiştir (Granados, 2008: 137). Sonuç olarak Pekin yönteminin ulusal güvenliğinin bir parçası olarak gördüğü GÇD deniz alanlarının korunmasına verdiği önemi, Hu Jintao şu şekilde açıklamaktadır. "GÇD deniz alanlarını korumak, deniz kaynaklarını araştırmak ve geliştirmek, deniz ekolojisini korumak ve bölgedeki çıkarlarını ve hakları korumak Pekin yönetiminin misyon edindiği bir görevdir" Bu nedenle Pekin yönetimi için GÇD'nin güvenliğini sağlamak Çin milli güvenlik politikasının bir yönünü oluşturmaktadır. (Rocher, 2016:4).

Güney Çin Denizi'nin Önemi ve Anlaşmazlığa Neden Olan Faktörler

GÇD neredeyse tüm dünya devletlerinin geçiş yaptığı uluslararası öneme haiz olan bir deniz alanıdır. Rakamlarla ifade etmek gerekirse GÇD, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'nın verilerine göre; küresel deniz ticaretinin % 35'ine ev sahipliği yapmaktadır (Review of Maritime Transport, 2019). Coğrafi olarak GÇD, Hint- Pasifik Okyanus'ları arasında kalmakta olup Japonya, Güney Kore, Avustralya, Çin ABD ve bölgeye sınırı olan ülkelerin dış dünyaya açılmasını sağlamaktadır. Dünya deniz ticareti ve enerji geçişinin ana arteri olarak görev yapan GÇD, Hint ve Pasifik Okyanus'ları arasındaki en kısa rotayı oluşturması sebebiyle bölgeden geçiş yapan ülkelerin hem ticaret ve enerji ulaşım maliyetlerini düşürmekte hem de tedarik süresini kısaltmaktadır (Morton, 2016: 914).

Ulaşım maliyetlerin düşük, tedarik süresinin kısa ve son olarak deniz nakil hatlarının güvenilir olması uluslararası deniz ticaretinin bir bütünlük içinde işleyebilmesi için oldukça önemlidir. Bu hususta uluslararası deniz ticaretinin ana arteri konumunda olan GÇD'nin önemi dikkat çe-

kicidir. Zira bölgenin önemini dünyanın en büyük üç ekonomik gücü açısından açıklamak gerekirse, 2016 yılında toplam dış ticaretinin Çin %64'ü, Japonya %44'ü ve ABD %14'ü GÇD üzerinden gerçekleştirmiştir (ChinaPower, 2016).

Dolayısıyla bölgeye hâkim olan güç, deniz ticareti ve enerji rotalarının hâkimi olacaktır. Ancak dünya deniz taşımacılığı açısından küresel ölçekte büyük bir öneme sahip olan GÇD, günümüzde bölgesel ve küresel güçler açısından çatışmaya neden olmaktadır. GÇD'nin bazı alanlarında egemenlik iddiasında bulunan ülkeler, bölgeden geçen deniz yollarının güvenliğinden endişe duymaktadırlar (Schaeffer, 2014: 10). Bunun nedeni çoğunlukla ekonomik çıkarla alakalıdır. Zira dünya ticaretinin üçte biri bu bölge üzerinden gerçekleşmektedir. Bölgeden çıkan her bir ticaret gemisi sırasıyla, Malakka Boğazı ve Hint Okyanusu'ndan geçerek; Afrika, Ortadoğu ve Avrupa limanlarına ulaşmaktadır. Bu yönüyle GÇD; Asya'yı, Avrupa, Afrika ve Ortadoğu ile birleştiren ticaret rotası üzerindedir. Bu nedenle dünyanın en büyük ekonomik güçlerinin birçoğu için GÇD, küresel deniz ticareti için önemlidir (Schaeffer, 2014: 11). Zira bölgenin ekonomik önemi trilyon dolarlarla ifade edilmektedir. 2016 yılında GÇD gerçekleşen ticaretin toplam değeri 5.3 trilyon dolardır (ChinaPower, 2016).

GÇD'de yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı deniz ticaretinin bozulmasının küresel ekonomik krize yol açacağına dair endişeler bulunmaktadır. Genellikle Çin'in bölgede artan etkisi bunun nedeni sayılmaktadır. Ancak bu endişeler kısmen gerçeği yansıtmamaktadır. Zira bölge üzerinde en yoğun ticaret gerçekleştiren ülke Çin'dir. Çin'in GÇD'nin ticaret akışını kesmesi veya tehdit etmesi aynı zamanda kendi ticaret akışını bozması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Çin'in kendi ekonomisini zedeleyecek bir girişim içinde bulunması daha az olasıdır. Bilakis Çin, bölgedeki çıkarlarını korumak için bölgeyi bir güvenlik şemsiyesi altına almaya çalışmaktadır.

Bölgenin tartışmaya konu olmasına neden olan 4 ana neden vardır. Bunlar; bölgenin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olması, dünya deniz ticaretinin üçte birinin bölge üzerinden gerçekleşmesi, stratejik konumu ve GÇD sorununun hukuki bir çözümünün olmayışıdır (Buszynski, Roberts, 2011:5). Bölgenin hak talep eden ülkeler arasında paylaşılmasının en önemli nedeni bölgenin zengin petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olmasıdır. Zira bölgedeki enerji rezervlerinin kontrolünü ele geçirmek, GÇD'de hak iddiasında bulunan ülkelerin ekonomik gelişimi açısından önemlidir.

Çin, Malezya, Vietnam, Filipinler ve Tayvan'ın ekonomik gelişimini sürdürebilmesi için enerji arz talep dengesini sağlamaları gerekmektedir. Bu nedenle GÇD enerji kaynakları bu ülkeler için hayati önem taşımakta-

dır. Ne var ki tarihsel ve hukuksal anlaşmazlıklara bağlı yaşanan çatışmalar hem bölgenin güvenliğini hem de bölge ülkelerinin enerji güvenliğini tehdit etmeye devam etmektedir. Sonuç olarak bölge üzerinde hak iddia eden ülkeler arasında diplomatik ve hukuksal açıdan bir çözüm önerisinin olmayışı hem bölgedeki enerji kaynaklarının çıkarılmasını engellemekte hem de bölgeyi savaş ortamına sürüklemektedir.

Çin'in Güney Çin Denizi Hak İddiaları

GÇD anlaşmazlığında tarihsel iddiaların belirsizliğini sürdürmesi beraberinde pek çok soruyu cevapsız bırakmaktadır. Bu nedenle hangi ülkenin veya ülkelerin bölgenin yasal temsilcisi olduğu açıklamak oldukça önemlidir. Zira GÇD'de anlaşmazlık yaşayan ülkelerin, adaların tümü veya bir kaçı üzerinde birbirleriyle örtüşen egemenlik iddiaları bulunmaktadır. Hak iddia eden her bir ülke farklı tezler ileri sürerek bu adaların kendi egemenlik alanları olduğunu savunmaktadır. Bu iddialarını desteklemek için keşif, tarihsel belgeler, işgal ve BMDHS hükümleri öne sürmektedirler. Çin, Tayvan ve Vietnam iddialarını, keşif, tarihsel belgeler ve işgale dayandırırken, hak iddia eden diğer ülkeler Malezya, Filipinler ve Brunei, BMDHS'nin hükümlerini ileri sürerek adalar üzerinde egemenlik iddia etmektedirler (Broderick, 2015: 4).

Adalar üzerinde hak iddiasında bulunan ülkeler arasında en güçlü argümanlara sahip olan ülke Çin'dir. Çin adalar ile ilgili iddialarını; tarihsel egemenlik, keşif ve işgale dayandırmaktadır. Çin'in iddialarına göre bölgenin tarihi geçmiş, 2000 yıl öncesine dayanmaktadır. Bölgede ilk olarak avcılık yapan milletin Han Hanedanı olduğunu iddia etmektedir (Wang, 2015: 6). Çin tarihsel olarak bu adaların kendi egemenlik alanları olduğunu ve Japonya'nın bu adaları işgal ettiğini belirtmiştir. Japonya'nın adalardaki işgal sürecinin son bulmasıyla Çin Cumhuriyeti, 1947'de 11 kesik çizgiden oluşan U şeklindeki haritasını yayınlamıştır (Chen, 2014: 170).

Çin Cumhuriyeti yayınladığı harita ile GÇD'nin %80'ininde hak talep etmiştir. Ne var ki II. Dünya Savaşı sonrası adalar üzerinde egemenlik kurmak isteyen Milliyetçi Çin Cumhuriyeti, Komünist güçlerle yaptığı savaş sonucunda yenilince, Formosa Adası'na kaçmıştır. 1949'da Mao Zedong liderliğinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Pekin yönetimi GÇD'nin yasal temsilcisi olarak kendini ilan etmiştir. Bu yeni süreçte adaların yasal temsilci olduğunu iddia eden Çin, bir taraftan Çin Cumhuriyeti'nin adalar üzerindeki hak taleplerinin yok hükmünde olduğunu savunurken diğer taraftan adalar üzerinde yeniden egemenlik kurmak isteyen Japonya ile rekabet halinde olmuştur. Zira Japonya II. Dünya Savaşı sonrası 1945'te Postdam Deklarasyonu ilkelerince adalar üzerindeki haklarından feragat etmesine rağmen adaların üzerinde tekrardan egemenlik kurmak istemiştir. Japonya'nın bu girişimi ABD tarafından engellenmiş-

tir. Nitekim Japonya'nın ABD öncülüğünde oluşturulan 1951 San Francisco antlaşmasını imzalamasıyla adalar üzerindeki egemenlik hakkı tamamen son bulmuştur (Shen, 2002: 137).

Ancak bu antlaşma sonrası adaların kimin kontrolüne verileceği belirlenmemiştir. Bundan dolayıdır ki GÇD anlaşmazlığının hukuki çözüm yolunun olmayışının nedeni tarihsel olarak II. Dünya Savaşı sonrası döneme dayanmaktadır. Tüm bu belirsizliklere rağmen Çin bölgenin tek yasal temsilcisi olduğunu ilan etmesiyle Çin Başbakanı Zhou Enlai, iyi niyet göstergesi olarak 1953'te Tonkin Körfezi'nin içinde olduğu iki çizgiyi kaldırarak bu deniz alanını Kuzey Vietnam'a bırakmıştır (Schaeffer, 2014: 12). Böylelikle geçmişte Çin Cumhuriyeti tarafından 11 kesik çizgi ile sınırlandırılan GÇD Pekin yönetimi tarafından 9 kesik çizgi ile sınırlandırmıştır.

Bu yeni süreçte Pekin yönetimi 9 kesik çizgi içinde kalan alanların Çin'in egemenliğinin bir parçası olduğu iddiasında bulunmuştur. Bu kapsamda iddialarını desteklemek için tarihsel belgelerini uluslararası kamuoyu ile paylaşmıştır. Bu bağlamda Pekin yönetimi iddialarını güçlendirmek için öncelikle, 1947 tarihli 11 kesik çizgili haritaya atıfta bulunarak, 1949 öncesine kadar Çin'in resmî temsilcisi olan Çin Cumhuriyeti dışında hiçbir ülke GÇD ile ilgili bir harita yayınlamamıştır ve hiç bir ülkenin bölgede ada işgal etmediğini belirtmiştir. Pekin yönetiminin GÇD hak iddialarını destekleyecek nitelikteki diğer bir savunması ise II. Dünya Savaşı'nın galip devletlerinin Paracel ve Spratly adalarının Çin'in egemenliğinin bir parçası olduğunu belirten açıklamalar yapmış olmalarıdır (Chang, 1991: 413). II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası politikanın belirlenmesinde öncü rol oynayan İngiltere, ABD, Sovyetler Birliği'nin Paracel ve Spratly adalarının Çin'e ait olduğunu belirten resmî belge ve haritalar yayınlaması Pekin yönetiminin GÇD hak iddiasını desteklemiştir. Örneğin İngiltere hükümeti 1957'de Paracel ve Spratly adalarının Çin'in toprak parçası olduğunu belirtmiştir. 1985'te İngiltere parlamentosu Hong Kong Alt Komite Başkanı Sir Peter Blechen, Paracel ve Spratly adalarının yasal temsilcisinin Çin olduğunu ifade etmiştir (Chang, 1991: 413).

Washington yönetimi, ABD - İspanya Barış antlaşmasınının 3. maddesine atıfta bulunarak Paracel ve Spratly adalarının Çin'in egemenliğine ait olduğunu belirtmiştir. Zira Washington yönetimi bu antlaşma çerçevesince sadece İspanya sömürgesi olan Filipinler, ABD egemenliği altına geçmiş olup ABD'nin hiç bir suretle adaları üzerinden bir söz hakkı yoktur açıklamasında bulunmuştur. Öte yandan Amerika Ulusal Coğrafya Topluluğu tarafından yayınlanan haritada Paracel ve Spratly Çin'in toprak parçası olarak gösterilmiştir (Chang, 1991: 414).

San Francisco Konferansı'na katılan Sovyetler Birliği heyet başkanı

Andrei Gromyko, konferans görüşmelerinde Paracel ve Spratly adalarının Çin egemenliğinde olduğunu belirtmiştir. Öte yandan 1967’de Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu ve 1973’te Sovyetler Birliği Milli Savunma Bakanlığı tarafından yayınlanan Sovyet dünya haritasında Paracel ve Spratly adaları Çin’in toprakları olarak gösterilmiştir. Pekin yönetiminin GÇD hak iddialarını güçlendiren bir diğer gelişme ise günümüzde Çin ile GÇD’de aynı hak talebinde bulunan Vietnam’ın 1974’ün sonuna kadar Spratly adalarının Çin’in egemenliğinin bir parçası olduğunu kabul etmiş olmasıdır (Chang, 1991: 415).

Pekin yönetimi tüm bu resmî belgelere ve haritalara rağmen GÇD’de deki taleplerini desteklemek, hak iddialarını canlı tutmak ve deniz yargı yetkisini güçlendirmek için 2009 yılında Birleşmiş Milletlere tarihsel iddialarını dayandırdığı Dokuz kesik çizgili haritasını sunmuştur (Zhang, 2017: 437). Pekin yönetiminin bu girişimi esasen hem Çin hem de GÇD hak iddiasında bulunan ülkeler açısından bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Zira Çin haricinde GÇD anlaşmazlığına taraf olan ülkelerin hiçbiri BM’ye resmî bir harita sunmamıştır. Pekin yönetimi BM’ye sunduğu dokuz çizgili haritadan bir yıl sonra da 2010’da GÇD’yi temel ulusal çıkar “core national interest” bölgesi olarak tanımlayıp, GÇD’yi Çin’in ayrılmaz bir parçası olarak ilan etmiştir (Yoshihara, 2008: 133).

Bölge Ülkelerinin Güney Çin Denizi Hak İddiaları

GÇD’nin tamamında hak iddia eden diğer bir ülke Vietnam’dır. Vietnam Çin gibi tarihsel iddialarını ileri sürerek GÇD’nin tamamında hak iddia etmektedir. Vietnam tarihsel iddialarını 17. Yy’de hüküm süren Nguyen Hanedanlık dönemine dayandırmaktadır. Vietnam ilk kez 1975’te tarihsel bir belge niteliği olmayan beyaz kâğıt yayınlayarak Paracel ve Spratly adalarının yasal temsilcisi olduğunu iddia etmiştir. 1977’de ise Paracel ve Spratly adalarının Vietnam karasuları içinde olduğunu ilan ederek 200 deniz milli oluşturacak şekilde MEB oluşturmuştur (Nguyen, 2021: 195). Akabinde Spratly adalarının büyük çoğunluğunu işgal etmiştir. Hanoi yönetiminin bu işgal süreci sonrası Çin ve Vietnam arasında ilk öncelikle diplomatik kriz yaşanmış olsa da, 1988’de Çin deniz kuvvetleri Vietnam’ın Spratly adalarında hak iddia ettiği 6 adayı işgal etmiştir (Guan, 1999: 2). Böylelikle Pekin yönetimi 1974’teki Paracel adaları işgalinden sonra bu sefer de 1988’de Vietnam egemenliği altındaki Spratly adalarının 6’sını işgal etmiştir.

Filipinler Spratly adalarının büyük çoğunluğunda hak iddia etmektedir. Manila yönetiminin iddialarının ilk yasal dayanağı Spratly adalarının 1956’da Filipinli kâşif Tomas Cloma tarafından keşfedilmiş olmasıdır (Anthony, 2014: 80). Ancak Manila yönetiminin Spratly adaları üzerinde hak iddialarını destekleyecek tarihsel belgeleri uluslararası topluma suna-

maması hak iddialarının zayıf yönünü oluşturmaktadır. Çin ve Vietnam gibi tarihsel bir belge ileri süremeyen Manila yönetimi, Spratly adalarındaki hak iddialarını uluslararası kamuoyuna kabul ettirebilmek için hak iddialarını uluslararası hukuk kavramlarıyla açıklamaya çalışmaktadır.

Manila yönetimine göre Spratly adaları (hiçbir devletin egemenliği altında olmayan toprak parçası) Terra Nullius'dir. Bu bağlamda Manila yönetimi 1968'de Spratly adalarının 8'ini işgal ederek fiilen egemenlik altına almıştır. Akabinde işgal edilen adaların güvenliğini sağlamak için 3 adada askerî gücünü konuşlandırmıştır. 1971'de ise ilk resmî belgesini yayınlarak adaların Filipinler'in egemenlik alanı içerisinde olduğunu belirtmiştir (Anthony, 2014: 84).

GÇD'de hak iddia eden diğer ülkeler Malezya ve Brunei'dir. İddiaları diğer ülkelere nazaran oldukça zayıf olmakla birlikte GÇD hak iddiaları da oldukça yenidir. Malezya GÇD hak iddialarını ilk kez 1979 yılında yayınladığı bir harita ile gündeme getirmiştir. Brunei ise 1984 yılında bağımsızlığını kazanmasıyla GÇD hak iddialarını dile getirmeye başlamıştır (Roach, 2014: 35). Bunun içindir iki Malezya ve Brunei GÇD hak iddiaları ile ilgili tarihsel bir belge ileri sürememektedir. Bu nedenle GÇD'ye kıyıdaş olan bu iki ülkenin GÇD ile ilgili hak iddialarının tek yasal dayanağı uluslararası hukuktur.

Bu iki ülke BMDHS'nin temel ilkeleri olan Kıta sahanlığı, Karasuları ve MEB çerçevesince GÇD'nin bazı alanlarında hak talep etmektedirler. Malezya günümüzde Spratly adalarının on ikisi üzerinde hak iddia etmesine rağmen sadece 4 ada egemenliği altındadır. Brunei Spratly adalarında hiçbir ada işgal etmeyen tek ülkedir. Yalnızca Spratly adalarını çevreleyen bölgede büyük bir deniz alanında hak iddia etmektedir (Roach, 2014: 38). Her iki ülke hak iddialarını Çin ile çatışmaktan uzak durmak üzerine kurmuştur. Bunun neticesinde GÇD'nin neredeyse tamamında hak iddia eden Çin ile en az çatışma yaşayan ülkelerdir.

Uluslararası Hukuk Çerçevesinde Güney Çin Denizi Sınır Çatışmasının Önlenmesi

GÇD'deki bölgesel anlaşmazlıkların karmaşıklığı ve BMDHS'nin anlaşmazlığa bir çözüm bulamayışı GÇD sorununu çözümsüz kılmaktadır. GÇD sorunu hukuki açıdan esasen iki anlaşmazlık sorununu içermektedir. Bunlar deniz alanları ve toprak anlaşmazlığı sorunlarıdır (Poling, 2013:5). Bu iki sorun Uluslararası Hukuk ve BMDHS açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Bunun içindir ki GÇD sorununun kalıcı çözümü için, deniz ve toprak alanları anlaşmazlığı çözümü kaçınılmazdır. Bu sorunların birinin çözüme kavuşması sorunun çözülmüş olduğu anlamını taşımayacaktır. Her iki sorun çözüldüğü takdirde GÇD sorunu çözülmüş olacaktır.

Bu çalışmada toprak anlaşmazlığı çözümü yerine deniz alanlarının çözümü odak noktası olmuştur. Zira bölgede hak talep eden ülkeler belirli sayıda adalar üzerinde egemenlik kurmuşlardır. Örneğin Spartly adalarında Çin 7, Vietnam 27, Malezya 4, Filipinler 8, Tayvan 1 ada işgal etmiştir (Stanslas, 2010: 2). Bir nevi her bir devlet kendi açısından toprak anlaşmazlığı sorununu çözmüş olmaktadır. Ancak adaları çevreleyen deniz alanlarının kullanımıyla ilgili bir anlaşmazlık durumu söz konusudur. Sorunun çözümü için hukuki açıdan BMDHS hükümleri belirleyici olmaktadır. 1994 yılında yürürlüğe giren 1982 tarihli BMDHS, deniz alanlarının sınırlarını belirleyen en kapsamlı hukuk belgesidir. Sözleşme; deniz alanlarının sınırlarını belirlemesinin yanı sıra deniz altı kaynaklarının araştırılması, geliştirilmesi, çıkarılması ve deniz çevrelerinin korunması ile ilgili kararlar almaktadır. Sözleşme; MEB, Kıta Sahaneliği, Takımadalar, Karasuları, Bitişik Bölge gibi tartışmalı kavramları açıklık getirerek devletlerin deniz yargı yetkilerinin belirlenmesini sağlamaktadır. GÇD anlaşmazlığı sorunu yaşayan her bir ülke üç egemenlik türünde hak iddia etmektedir. Bunlar Karasuları, MEB ve Kıta Sahaneliğidir. BMDHS tarafından belirlenen hukuki kurallara hak iddia eden ülkelerin uymaması GÇD sorununu çözümsüz kılmaktadır.

BMDHS'nin 3 maddesine göre; Karasuları: her ülke karasularının genişliğini kıyı şeridinde en yakın noktadan başlayıp 12 deniz milini geçmeyecek şekilde belirleme hakkına sahiptir. Bu belirlenen sınır dâhilinde olan hava sahası, deniz yatağı ve toprak altı ülkelerin egemenliği altındadır (1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, 3. Madde). BMDHS'nin 57 maddesine göre MEB: sahildar devletin karasularından ölçülmeye başlandığı hattan itibaren 200 deniz milini geçmeyecek şekilde belirlenmelidir. MEB sınırı belirleyen devletler belirlenen alanda deniz yatağının altında ve üstünde canlı ve cansız doğal kaynakların, araştırılması çıkartılması korunması ve yönetimi hususunda özel haklara sahiptir. MEB, sahildar devletlerin hak ve yükümlüklerini belirleyen özel hukuka tabidir. Bu yönüyle MEB, sahildar devletlere bazı haklar sunarken bazı haklarını da sınırlandırmaktadır (1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, 57. Madde).

Sahildar devlet belirlediği MEB içerisinde bulunan doğal kaynakların işletilmesi yetkisine sahiptir. Sahildar devletin iznine tabii olmadan 3. Bir devletin MEB içerisinde bulunan doğal kaynaklardan yaralanma hakkı yoktur. Ancak belirlenen bu alan sahildar devletin egemenliğinde değildir. Zira sahildar devletler tarafından belirlenen 200 millik MEB alanında, 3 devletler ticari amaç içinde olmadan deniz ve hava ulaşım özgürlüğü, iletişim ve enerji boru hatları döşeme ve bilimsel araştırmalar yapabilmektedirler. BMDHS sözleşmesi bu yönleriyle devletlere deniz alanlarını kullanımı ve sınırlarını belirleyen kurallar koymuştur. Bu kurallara uymak devletlerin asli görevidir (Karapınar, 2015:20).

BMDHS'nin 76-77 maddelerine göre Kıta sahanlığı; kıyı sınırı bulunan bir devletin kıta sahanlığının belirlenmesi için kara sularının başlangıç noktasından en fazla, 200 deniz mili olacak şekilde bir hat belirleyebilmektedir. Belirlenen bu sınırlar içinde kalan deniz yatağı ve toprak altındaki tüm kaynakların araştırılması ve kullanım hakkı bu sınırı belirleyen devlete aittir. Bu maddeye göre; kıta sahanlığına sahip olan sahildevletleri belirlenen sınırlar içinde doğal kaynak araştırma ve çıkartma hakkına sahiptir. Sahildevletleri devlet, egemenliği altındaki kıta sahanlığında araştırmaya faaliyetleri içinde olmayıp veya buranın doğal kaynaklarını işletmediği takdirde hiçbir devlet sahildevletleri devletin izni olmadan bu bölgede bu tür faaliyetlerde bulunamaz.

Öte yandan sahildevletleri, bölge üzerinde enerji geçişini sağlayan boru hatları ve denizaltı kabloları döşeme hakkına sahiptir (1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, 76-77. Madde). Bu yönüyle BMDHS devletleri deniz alanlarının kullanımını ve sınırlandırmasını kesin kurallarla belirlemiştir. Ancak GÇD hak iddiasında bulunan 6 ülkenin iddiaları birbirleriyle çakışmaktadır. Örneğin Vietnam'ın hak iddia ettiği alanlar başta Çin olmak üzere Tayvan, Malezya, Filipinler ve Brunei'nin hak iddia ettiği alanları kapsamaktadır. Öte yandan aynı durum Filipinler için de geçerlidir. Filipinler'in hak iddia ettiği alanlar Çin, Tayvan, Malezya, Vietnam ve Brunei'nin hak iddia ettiği alanları kapsamaktadır. Hakeza Malezya ile Brunei'nin hak iddia ettiği alanlar da birbirleriyle çakışmaktadır. Dolayısıyla BMDHS kurallarına aykırı hareket eden tek ülke Çin'dir.

Çin bölgesinin en büyük gücü olması nedeniyle bölgedeki çıkarlarını askerî güç kullanarak güvence altına alabilecek yetkinlikte bir kapasiteye sahiptir ve anlaşmazlığa taraf devletleri baskına altına alabilmektedir. Bu nedenle Çin'in bölgedeki eylemleri GÇD anlaşmazlığının ana nedeni olarak kabul edilmektedir. Hâlbuki Çin'in BMDHS kurallarına riayet etmesi veya bölgedeki askerî faaliyetlerini sonlandırması durumunda bu sefer de anlaşmazlığa taraf diğer devletleri kendi aralarında üstünlük kurma yarışı içinde olacaktır. Örneğin bölgenin tamamında hak iddia eden Vietnam ve Tayvan bölgesinin jeopolitik ve jeo-ekonomik konumundan yararlanmak isteyecektir. Bunun doğal sonucu olarak tarihsel olarak hak iddia ettikleri adaların ve deniz alanlarının güvenliğini sağlamak için anlaşmazlığa taraf devletleri çatışma içinde olmaları kaçınılmazdır. Sadece bu çatışmaların boyutunun ne derece şiddetli olacağı belirsizliğini korumaktadır. Zira geçmiş tarihlerde görüleceği üzere GÇD'de hak iddia eden devletleri arasında ufak çaplı çatışmalar yaşandığı gibi büyük çaplı çatışmalar da yaşanmıştır. Sonuç olarak GÇD'de hak iddia eden ülkelerin taleplerinin belirsizliği GÇD sorununun çözümüne yönelik en basit adımları dahi çözümsüz kılmaktadır.

Güney Çin Denizi'nin Enerji Güvenliği Açısından Önemi

Günümüzde enerji arz talebinin yaşandığı en önemli bölge Asya bölgesidir. Çin, Japonya ve Güney Kore'nin büyüyen enerji talebi, küresel enerji talebinin yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. Asyalı devletlerin enerjiye olan ihtiyaçları gelecek yıllarda Asya liderlerinin karşı karşıya kalacağı en önemli sorundur. Zira bahsi geçen bu ülkeler uluslararası piyasalarda en fazla üretkenliğe sahip ülkelerdir. Üretkenliğin devamı olarak da enerji kaynaklarına olan bağımlılıkları giderek artmaktadır. Asya ülkelerinin ekonomileri arttıkça enerjiye duyulan talep atarken aynı zamanda ülke içi rezervler tükenmekte ve ithal enerji rekabetti de şiddetlenmektedir.

Çin ve Japonya, Asya'da tüketilen enerjinin büyük bir kısmını oluştursa da bölgede Asya kaplanları olarak bilinen ülkelerde Çin ve Japonya gibi ekonomilerinin gelişmesi için enerjiye ihtiyaç duymaktadır. Diğer bir deyişle petrol, doğalgaz ve kömüre yönelik artan talep sadece Çin ve Japonya'nın sorunu değildir. Endonezya, Malezya, Güney Kore, Tayvan, Vietnam ve Tayland dahil olmak üzere diğer Asyalı ülkeler de enerjiye ihtiyaç duymaktadır. Her ne kadar Endonezya'nın doğalgaz ve kömür; Malezya ve Vietnam'ın petrol rezervleri olsa da iç kaynaklarının tükenmesi bu ülkelerin ileriki yıllarda GÇD enerji kaynaklarına daha bağımlı hale gelmesine neden olacaktır.

GÇD günümüzde bölgesel ve küresel güçler arasında çatışma kaynağı olmasına rağmen 1968 yılına kadar Çin haricinde hiçbir ülke için önem arz eden bir bölge olmamıştır. 1968'te bölgede petrol ve doğalgaz rezervlerinin keşfedilmesiyle bölgeye kıyıdaş olan ülkeler, GÇD ile ilgili hak talebinde bulunmaya başlamışlardır (Hsiung, 2018: 2). Böylelikle bu tarihten itibaren GÇD, hak talep eden taraflar arasında bir çatışma kaynağı olmuştur. Özellikle de 21. Yy'de EIA, ABD ve Çin tarafından yapılan araştırmalarda GÇD'de önemli miktarlarda petrol ve doğalgaz rezervlerinin tahmin edilmesiyle GÇD anlaşmazlığının boyutu daha çatışmacı bir ortama dönüşmüştür. Zira 1968'te yapılan araştırmalarda GÇD enerji kaynakları hakkında bir tahminde bulunulmamıştır. Bu tarihte yalnızca bölgede enerji kaynaklarının olduğu saptanmış olup bölgedeki enerji kaynakları ile ilgili bir miktar belirtilmemiştir. Ancak 21. Yy'in ilk başlarında EIA ve Çin Ulusal Açık Deniz Petrol Şirketi'nin (CNOOC) yaptığı araştırmalarda bölgede ilk defa milyarlarca varil petrol ve trilyonlarca metreküp doğalgaz olduğu tahmininde bulunulmuştur.

Tahmin edilen enerji verilerinin doğruluğu kanıtlanmamış olsa da bölgede var olduğuna inanılan enerji kaynakları Çin'in enerji ihtiyacını karşılayacak miktarlara denk gelmektedir. Keza bölge Çinli enerji uzmanlarınca Basra Körfezi olarak nitelendirilmektedir (Pham, 2011:143).

GÇD'nin Çinli enerji uzmanlarınca böyle bir şekilde nitelendirilmesinin nedenini rakamlarla açıklamak, GÇD'nin potansiyel bir enerji kaynak deposu olduğunun anlaşılması açısından önemli olacaktır. EIA ve CNO-OC GÇD enerji kaynakları ile ilgili farklı zaman dilimlerinde birbirinden bağımsız tahminlerde bulunmuştur. EIA bölgede 11 milyar varil petrol 125 trilyon metre küp doğalgaz olduğu tahmininde bulunmaktadır. CNO-OC tahminlerine göre bölge, 190 milyar varil petrol ve 500 trilyon metre küp doğalgaz rezervine sahiptir (Daiss, 2018). Tahmin edilen bu miktarlar yaklaşık olarak Suudi Arabistan'ın petrol rezervine denk gelmektedir. Zira OPEC'in 2016 yılındaki raporuna göre Suudi Arabistan'ın kanıtlanmış toplam petrol rezervi 266. 26 milyar varil olarak belirtilmektedir (OPEC, 2017)

GÇD enerji kaynakları ile ilgili bir diğer tahmin ise ABD Jeoloji Araştırma (USGS) Kurumu tarafından yapılmıştır. USGS'nin 2010 yılındaki raporuna göre GÇD 5-22 milyar varil petrol ve 70-290 trilyon metre küp doğal gaz rezervine sahiptir. Bu rakamlar Meksika'nın kanıtlanmış petrol rezervi miktarına ve Rusya dâhil olmak üzere Avrupa'daki kanıtlanmış doğal gaz rezervlerinin yaklaşık üçte ikisine denk gelmektedir (EIA,2013).

Sonuç olarak Asya kıtası diğer kıtalar ve bölgelere göre en fazla ekonomik gelişme gösteren bölgedir. İstenilen miktarda enerjinin sağlanamaması kıtadaki üretimin durmasına yol açacakken aynı zamanda üretimin durmasıyla da kıtada ekonomik durgunluk yaşanacaktır. Dolayısıyla Asya kıtasının sürdürülebilir ekonomik gelişimi için enerji kaynaklarına güvenilir ve zamanında erişim sağlamak önemlidir. Bu hususta GÇD sadece enerji kaynakları açısından bölgesel devletler için önem arz eden bir denizalanı değildir. GÇD, aynı zamanda dünyanın en önemli enerji nakliye yollarından biridir. Küresel ham petrolün neredeyse üçte biri ve küresel sıvılaştırılmış doğal gazın (LNG) yarısından fazlası, her yıl Güney Çin Denizi'nden geçmektedir (EIA, 2013). GÇD bu yönüyle hem enerji ihraç eden ülkeler açısından hem de Çin, Japonya Güney Kore ve bölgede hak iddia eden ülkeler açısından önemli bir destinasyon rotasını oluşturmaktadır.

Bölgede yaşanacak bir aksama bölgeye bağımlı olan ülkelerin enerji güvenliğini tehdit edecektir. Bu güvenlik tehdidinin Asya ülkeleri için ne anlam ifade ettiğini açıklamak için GÇD üzerinden transfer edilen doğalgaz ve petrolün miktarını açıklamak önemli olacaktır. Deniz taşımacılığında kullanılan bu deniz hattı hem enerji ithalatçı pozisyonunda olan Çin, Japonya Tayvan, Güney Kore'nin hem de başlıca ihracatçı pozisyonunda olan Avustralya, Malezya ve Katar'ın doğalgaz geçiş rotasını oluşturmaktadır. EIA'nın 2016 raporuna göre sıvılaştırılmış doğalgazın yaklaşık %40'ı (4.7 trilyon metreküp) bu bölge üzerinden geçmektedir.

Doğu Asya'nın en büyük doğalgaz ithalatçısı konumunda olan Çin, Japonya, Güney Kore ve Tayvan'ın GÇD'den geçen toplam doğalgaz hacmi %94'tür (EIA, 2017).

GÇD sadece ithalatçı ülkeler açısından enerji rotasını oluşturmamaktadır. Avustralya, Malezya ve Katar gibi doğalgaz zengini ülkeler Doğu Asya'daki enerji pazarlarına ulaşmak için GÇD'den geçmek zorundadırlar. Örneğin doğalgaz ihracatının Avustralya %10'unu, Malezya % 24'ünü ve Katar %38'ini Doğu Asya ülkeleri ile yapmaktadır (EIA, 2017). Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) 2016 raporuna bölge üzerinden günlük 15 milyon varil petrol taşınmaktadır. Bu miktar küresel petrol miktarının %30'una denk gelmektedir. GÇD üzerinden taşınan petrol hacmi Süveyş Kanalı'nın 3 katı Panama Kanalı'nın 15 katıdır. Burada yaşanacak ufak bir aksama özellikle Çin'in olmak üzere Japonya ve Güney Kore'nin de enerji güvenliğini tehdit edecektir. Şöyle ki Asya ülkeleri arasından en fazla petrol ithal eden ülkeler Çin, Japonya ve Güney Kore'dir ve GÇD üzerinden gerçekleştirdiği petrol tedarik hacmi %80'dir (Bender, 2016).

Bilindiği üzere bahsi geçen bu üç Asya ülkesi hem dış enerji kaynaklarına hem de enerji ulaşım hatlarına bağımlıdır. Enerjide bağımlı olduğu bölgeler Ortadoğu ve Afrika, enerji ulaşım hatlarında bağımlı olduğu bölge ise Hint Okyanusu bağlantılı Malakka Boğazı'dır. Malakka Boğazı Asya ülkelerinin ana enerji geçiş rotasını oluşturmaktadır ve boğazın güvenliği Japonya ve Güney Kore'nin müttefiki olan ABD tarafından sağlanmaktadır. ABD'nin Malakka Boğazı'ndaki askerî varlığı doğrudan Çin'in enerji geçiş güvenliğini tehdit etmektedir. Bu bir varsayım olmakta ziyade bir realitedir. Örneğin 1993'te ABD, Çin kargo gemisi Yinhe'ini (Milky Way) İran'a nükleer malzeme taşıdığı gerekçesini ileri sürerek Malakka Boğazı'na yakın bir alanda üç hafta boyunca alıkoymuştur (Zha, 2014: 228).

Bu olayın yaşanması sonrası Pekin yönetimi Washington yönetiminden Çin kargo gemisini derhal bırakmasını ve Pekin yönetiminden özür dilemesi gerektiğini belirtmiştir. Washington yönetimi ise Pekin yönetiminin taleplerine karşılık ne özür dilemiş ne de Çin kargo gemisini hemen bırakmıştır. Bilakis Washington yönetimi yaptığı incelemede herhangi bir nükleer malzeme bulayınca Çin kargo gemisini serbest bırakmıştır. Olayın neden olduğu sorunun açıklığa kavuşturulmasıyla Çin kargo gemisi serbest bırakılmış olsa da ABD'nin Malakka Boğazı'nda askerî varlığının olması Pekin yönetiminin deniz ulaşım hatlarının güvenliğini doğrudan tehdit etmiştir (Zha, 2014: 228).

Bu tehdit unsuru daha sonraki yıllarda Çin makamlarınca da dile getirilmiştir. Çin devlet Başkanı Hu Jintao, 2003'te Malakka ikilemini gündeme getirerek Malakka Boğazı deniz ulaşım hattının önemine şu şe-

kilde değinmiştir (Xie, 2014:117). Malakka Boğazı, Çin'in ana enerji ve ticaret rotasını oluşturmaktadır. Bölgeden güvenli geçiş yapmak Çin'in hem ticaret hem de enerji güvenliği açısından hayati önemdedir. Öte yandan Malakka Boğazı'nın önemi ile ilgili bir açıklamayı da Çin Dışişleri Bakanı Liang Guanglie yapmıştır. Çin'in dış dünyaya açıldığı bu bölgeden güvenli geçiş yapılabilmesi ve ABD'nin askerî varlığına karşı bir denge oluşturabilmek için GÇD deniz ulaşım hattı üzerinde daha aktif bir rol oynamasını gerektiğini ifade etmiştir (Zhou, 2015: 7).

Çin, GÇD üzerinde hâkimiyet sağlaması durumunda ABD tehdidine karşı bir denge oluşturabilecektir. Böylelikle Pekin yönetimi, Ortadoğu ve Afrika'dan tedarik ettiği enerji kaynaklarını güvenilir bir şekilde Çin ana karasına ulaştırabilecektir. Zira ABD tehdidi nedeniyle Malakka Boğazı'ndan güvenli geçiş yapamaması durumunda Pekin yönetimi de Malakka İkilemi'ne karşı GÇD kartını sunabilecektir. Böylelikle Pekin yönetimi GÇD'den geçiş yapmak isteyen ABD ve müttefiki olan Japonya ve Güney Kore'nin geçiş güvenliğini doğrudan tehdit edebilecektir.

Çin'in Güney Çin Denizi Enerji Politikası

GÇD'nin tahmine dayalı milyarlarca varil petrol ve trilyonlarca metreküp doğalgaz enerji kaynağına ev sahipliği yapması bölgede hak iddia eden ülkelerin dikkatini çekmiştir. Özellikle Asya ülkeleri arasında en fazla enerji tüketimi gerçekleştiren Çin'in dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla yurtdışı enerji bağımlılığını azaltmak, güvenilir enerji kaynaklarına ulaşmak ve tahmin edilen kadar bol miktarda enerji kaynağı olduğuna inanmak Çin'in GÇD enerji kaynaklarını elde etme hırsını daha da artırmıştır.

Ne var ki, GÇD'de hak iddia eden tüm ülkelerin bölgenin doğal kaynakları ile ilgili çıkarları vardır. Zira GÇD'nin enerji kaynakları Çin gibi diğer bölge ülkelerinin ekonomik gelişimi açısından hayati konumdadır. Keza bölgede hak talebinde bulunan ülkelerin enerji tüketimi arttıkça enerji ihtiyacını karşılamak için GÇD enerji kaynaklarından yararlanmak isteyeceklerdir. Dolayısıyla GÇD'de hak talebinde bulunan her bir ülke kendi yasal sınırları içinde egemenlik kurmaya çalışacaktır.

Ancak anlaşmazlık yaşanan konu şudur ki, Çin bölgenin neredeyse tamamında hak talep etmektedir ve talep ettiği bölge içindeki enerji kaynaklarının tek hâkimi olmak istemektedir. Bu hususta Çin tarihsel olarak egemenlik alanı olduğunu iddia ettiği GÇD enerji kaynakları üzerinde doğrudan denetim sağlayacak politikalar geliştirmektedir. Örneğin bölgede hak iddia eden ülkelerin bölgedeki haklarını yok saymakta ve 1992 ve 1998, deniz kanunları ilkelerince U çizgisi sınırları içinde bulunan enerji faaliyetlerin yasal olmadığını ilan etmektedir. Öte yandan bölgede enerji araştırması yapan ülkelerin çalışmalarını engellemek için bölgede askerî tatbikatlar düzenlemekte ve deniz kuvvetlerini göndermektedir (Buszyns-

ki, 2003: 351). Ancak Çin'in bu hamlesi bölgedeki tansiyonu yükseltmektedir.

Bölgedeki tansiyonun yükselmesi bir bakıma Çin'in GÇD politikasını olumsuz yönde etkilemektedir. Pekin yönetimi GÇD anlaşmazlığına bölge dışı aktörlerin müdahil olması nedeniyle bölgedeki tansiyonu düşürmek ve GÇD anlaşmazlığı sorununu müzakere etmek için bölgede hak iddia eden ülkeler ile diplomasi yoluyla uzlaşmaya çalışmıştır. Zira GÇD'nin çatışma ortamına dönüşmesi ne Çin ne de bölgede hak talebinde bulunan ülkelerin çıkarlarına hizmet etmemektedir.

Bu nedenle Pekin yönetiminin 1995'de başlattığı diplomasi girişimi çerçevesince Çin Dışişleri Bakanı Qian Qichen, ÇGD ile ilgili tüm anlaşmazlıkların işbirliği yolu ile çözülmesi gerektiğini tüm taraflara beyan ederek Pekin yönetiminin müzakerelere hazır olduğunu açıklamıştır (Buszynski, 2003: 354). Pekin yönetiminin tüm bu işbirliği girişimlerine rağmen Hanoi yönetimi, GÇD enerji kaynaklarının çıkartılması için İngiltere ve ABD'li enerji şirketleri ile işbirliği yapma hususunda anlaşmıştır. Nitekim İngiltere ve ABD'li enerji şirketleri 2006-2007 yılları arasında tartışmalı GÇD bölgesinde enerji araştırılması ve çıkarılması faaliyetinde bulunmuştur (Fravel, 2011: 301).

Pekin yönetimi ise Vietnam'ın bu girişimine karşılık yabancı enerji şirketlerine GÇD'deki enerji faaliyetlerini durdurmaları için diplomatik baskı uygulamıştır. Örneğin İngiliz enerji şirketi BP, Çin'in baskılarından ötürü 2009 yılında GÇD'deki enerji faaliyetlerine son vermiştir. ABD enerji şirketi Chevron, GÇD'deki enerji faaliyetlerini %20 oranında azaltmıştır (Fravel, 2011: 302). Bu yaşanan enerji çatışmalarından kısa bir süre sonra Pekin yönetimi, bölgedeki enerji kaynaklarının birlikte çıkartılması ve araştırılması için Hanoi yönetimine işbirliği teklifinde bulunmuştur. Zira Çin hariç bölgede hak iddia eden ülkelerin bölgenin enerji kaynaklarını araştırarak ve çıkartacak yetkinlikte ulusal enerji şirketleri yoktur. Bölge ülkelerinin enerji araştırma ve çıkartma için yabancı enerji şirketlerine ihtiyaçları vardır. Ancak Hanoi yönetimi, Vietnam'ın enerji faaliyetinde bulunduğu bölgenin egemenlik alanı olduğunu belirterek, Pekin yönetiminin bu teklifini reddetmiştir (Zhou, 2015: 9).

Pekin yönetiminin bu teklifinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür. Pekin yönetimi böyle bir teklifte bulunarak hem hâlâ müzakere yanlısı bir politika izlediğini uluslararası kamuoyuna ilan etmeyi hem de bölgedeki statükosunu Vietnam'a kabul ettirmeyi amaçlamaktadır. Çünkü Vietnam'ın Pekin yönetiminin teklifini kabul etmesi durumunda, Hanoi yönetimi Çin'in egemenlik iddialarını kabul etmiş olacaktır ve böylece GÇD'de hak iddia eden ülkelerin de hak iddiaları geçersiz sayılacaktır. Çin'in tüm bu işbirliği çabalarına rağmen Vietnam tek taraflı olarak GÇD'de enerji

faaliyetlerine başlamıştır. 2011'de Vietnam'ın bölgedeki enerji araştırma gemisi Binh Minh 02'nin kabloları Çin deniz kuvvetleri tarafından kesilmiştir (Thayer, 2011: 116).

Çin'in Vietnam enerji araştırma gemisinin kablolarını kesmesiyle Hanoi yönetimi, 2012 yılında kendi deniz kanununu çıkartmıştır. Bu kanuna göre Paracel ve Spratly adaları Vietnam deniz alanları içinde yer almaktadır. Hanoi yönetiminin böyle bir kanun çıkartması şu anlama gelmektedir. BMDHS hükümlerince Vietnam adalar çevresinde 200 deniz mili alanı kapsayacak şekilde MEB alanları oluşturabilecektir. Dolayısıyla oluşturulan bu alanlar içinde enerji faaliyetlerinde bulunabilecektir. Pekin yönetimi Hanoi yönetiminin bu girişimine karşılık, 2012 yılında Çin Komünist Partisi'nin onayıyla Hanian adasında Sansha adı verilen yeni bir şehir kurmuş ve şehrin güvenliğini sağlamak için burada askerî karakollar inşa etmiştir (Yamaguchi, 2017: 24).

Çin GÇD'de hak iddia eden 5 ülke ile sorun yaşamasına rağmen en fazla sorun yaşadığı ülke Vietnam'dır. Çin Vietnam'ın MEB alanı içinde petrol ve doğalgaz kuyuları açmaktadır. Ancak Çin'in iddialarına göre Vietnam'ın MEB iddia ettiği alan Çin'in 9 kesik çizgisi içinde kalmaktadır. Bu belirsizlik nedeniyle GÇD'de enerji kaynak çatışması genellikle Çin ve Vietnam arasında yaşanmaktadır. Bu çatışmanın nedeni her iki ülkenin tarihsel iddialarını ileri sürerek bölgenin tamamında hak iddia etmesi ve bölgedeki enerji kaynaklarından yararlanmak istemesidir. Bu bağlamda Vietnam uluslararası enerji şirketleri ile işbirliği yaparak hak iddia ettiği alanlardan enerji çıkartmaya çalışmaktadır. Çin ise Vietnam ile işbirliği içinde olan uluslararası enerji şirketlerini baskı altına alarak bölgeden çekilmeye zorlamaktadır. Nitekim Çin daha önce baskı politikasıyla bu amacına kısmen ulaşmıştır.

Ancak Hanoi yönetimi Çin'in tüm baskılarına rağmen 2017 'de İspanyol enerji şirketi Respol %46.75, Birleşik Arap Emirlikleri enerji şirketi Mubadala %21.25, Vietnam ulusal enerji şirketi Petro Vietnam %31 ortak girişimiyle Vietnam'ın güneyindeki Kızıl İmparator (Red Emperor) 07/03 açık deniz bloğunda petrol ve doğalgaz çıkartılması için anlaşmıştır (CRD, 2017).2018'de belirlenen alanda faaliyette bulunan bu üçlü konsorsiyum, Çin sahil kuvvetleri tarafında taciz edilmiştir. Keza Pekin yönetimi anlaşmaya varılan bu alanın Çin'in MEB alanının içinde olduğunu belirtmiştir.

Nihayetinde Pekin yönetimi; Vietnam, İspanya ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin Kızıl İmparator enerji sahasındaki faaliyetlerini durdurması için uçak savaş gemisi Liaoning'i ve beraberinde 40 savaş gemisinden oluşan bir filoyu bölgeye gönderme kararını almıştır. (The Diplomat, 2018). Bu yaşanan gelişme sonrası Hanoi yönetimi, İspanyol ve Birleşik

Arap Emirlikleri enerji şirketlerinden bölgedeki araştırma faaliyetlerine son vermelerini istemiştir. Bu karar sonucunda Respol ve Mubadala enerji şirketlerinin bölgeden çekilmesiyle anlaşma iptal olmuştur. Ancak anlaşmanın Vietnam tarafından iptal edilmesiyle Hanoi yönetimi, bu iki enerji şirketine bölgeden çekildiği için 800 milyon ve bölgedeki yatırımları için 200 milyon dolar toplamda ise 1 milyar dolar tazminat ödemek zorunda kalmıştır (The Diplomat, 2020).

Respol ve Mubadala olayından sonra Pekin yönetimi bu sefer de Rus enerji şirketi Rosneft'in GÇD enerji faaliyetlerini engellemiştir. 2018'de Hanoi yönetimi Petro Vietnam ve Rosneft konsorsiyum ortaklığında Vietnam'ın kuzeyindeki Kırmızı Orkide (Red Orchid) açık deniz blok 06-01 doğalgaz anlaşmasını Çin'in baskılarından dolayı iptal etmiştir (Asia Times, 2020). Vietnam Energy Review'in Konsey Başkanı Nguyen Le, Hanoi yönetiminin anlaşmayı iptal etmesinin nedenini şu şekilde açıklamaktadır. Pekin yönetimi bu anlaşmanın iptal edilmesi için öncelikle kuvvete başvurmaksızın diploması hakkını kullanarak Petro Vietnam ve Rosneft'e buradaki faaliyetlerini sonlandırmaları için bir nota göndermiştir. Akabinde bölgeye Çin sahil güvenlik gemisi Haijing 5305'i göndermiştir (Hanoi Times, 2020). Bu yaşanan gelişmeler sonrası Hanoi yönetimi Çin'in artan baskıları nedeniyle bu anlaşmayı da iptal etmek zorunda kalmıştır. Görüleceği üzere Hanoi yönetimi uluslararası enerji şirketleri ile birlikte GÇD'deki enerji araştırma girişimlerini Çin'in baskılarından dolayı iptal etmek zorunda kalmıştır.

Daha önce batılı enerji şirketlerini engelledikten sonra bu sefer de Rus enerji şirketinin GÇD faaliyetlerini sonlandırması Pekin yönetiminin hem batı ülkelerine hem de Rusya'ya meydan okuması anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere uluslararası enerji şirketleri bir tüzel kişiliğe sahip olsalar da sonuçta her biri bir ülke tarafından temsil edilmektedir. Dolayısıyla Pekin yönetimi; İngiliz, ABD, İspanyol, Birleşik Arap Emirlikleri ve Rus enerji şirketlerinin GÇD'deki faaliyetlerini engellemesi ve bu enerji şirketlerini doğrudan tehdit etmesi aynı zamanda bahsi geçen bu ülkelere meyandan okuması anlamına da gelmektedir.

Çin, GÇD ile ilgili tüm eylem planlarını; bölgenin güvenliğini sağlamak, enerji kaynaklarını kontrol etmek, hak iddia eden ülkelerin bölgedeki enerji faaliyetlerini sonlandırmak ve bölgeye üçüncü bir ülkenin müdahil olmasını engellemek üzere kurmuştur. İzlenilen bu politika kapsamında Pekin yönetiminin ulusal enerji şirketi CNOOC bölgedeki tahmin edilen enerji kaynaklarının çıkartılması için faaliyet başlamıştır. CNOOC diğer Çin ulusal enerji şirketlerine göre GÇD'de en fazla yatırım yapan enerji şirkettir. Keza bölgedeki enerji kaynaklarının araştırılması ve çıkartılması için 2015'te 20 milyar dolar yatırım yapmıştır (Bender, 2016).

Offshore (açık deniz) enerji kaynaklarının çıkartılması konusunda uzmanlaşmış olan CNOOC'un, bölgede çok sayıda petrol ve doğalgaz bloku vardır. Bohai CNOOC'un GÇD'deki en büyük petrol sahasıdır. 17 bloktan oluşan bu petrol sahası CNOOC'un ülke genelindeki petrol rezervinin %26'sını üretiminin ise %33.3'ünü oluşturmaktadır. Şirket 2019'da bu petrol sahasında günlük 462,564 varil petrol üreterek rekor bir seviyeye ulaştığını belirtmiştir (CNOOC, 2019). Yacheng 13 – 1 CNOOC'un GÇD en büyük açık deniz doğalgaz sahasıdır. Doğalgaz sahasının keşfi 1983'te ilk üretim ise 1996'da yapılmıştır. CNOOC tahminlerine göre bölge 3 trilyon metreküp doğalgaz kaynağına sahiptir. Dongfang 1-1 CNOOC'un GÇD'deki bir başka önemli doğalgaz sahasıdır. 1992'de keşfedilmiş olup toplam gaz rezervi 96,78 milyar metre küptür. İlk üretim 2003'te yapılmış olup yıllık 2.4 milyar metreküp üretim kapasitesine mevcuttur (Ni, 2007: 7)

2006'da keşfedilen Liwan 3-1 gaz sahası, GÇD'deki 29/26 numaralı lisans bloğunda yer almaktadır. Toplam doğalgaz hacmi 6 trilyon metreküp olup 2009'da 110 milyar metreküp üretim gerçekleştirmektedir (Offshore Technology, 2009). Uzun yıllar boyunca bölgedeki kaynakların sömürülmesi CNOOC'yi yeni yerler keşfetmeye sevk etmiştir. 2016-2020 yılları arasında GÇD'de yapılan yatırımlar sonrası CNOOC GÇD'nin batı ve doğu kısımlarında yeni petrol ve doğalgaz sahaları açarak geleceğe dönük Çin'in enerji ihtiyacını karşılamaya çalışmaktadır. Bu hususta 2016'da Huizhou 21-1S Panyu 4-1 Huizhou 19-10 Weizhou 6-13N, doğalgaz sahalarından toplamda 239.5 milyar metreküp 2019'da Enping 20-5, Panyu 10-1, Panyu 19-1, Lufeng 7-10, Lufeng 9-4, Weizhou 11-1C, Weizhou 11-2S doğalgaz sahalarından ise 362.2 milyar metreküp doğalgaz üretmiştir (CNOOC, 2019).

CNOOC'un GÇD'deki faaliyetlerinin önemini şu açıdan değerlendirmek mümkündür. Son beş yıl içinde şirketin GÇD petrol ve doğalgaz üretimi her yıl bir önceki yıla göre artmaktadır. Bu süre zarfından şirket toplamdan 1 trilyondan fazla bölgeden doğalgaz üretim yapmıştır. Şirket Çin'in artan doğalgaz atacağını karşılamak ve bölgenin potansiyel enerji kaynaklarından yararlanmak için -CNOOC; Enping 21-4, Huizhou 19-14, Huizhou 25-2, Huizhou 26-6, Lingshui 25-1W, Wenchang 9-7, Weizhou 11-6, Weizhou 12-1- 2020'de 8 yeni doğalgaz kuyusu daha açmıştır. Şirketin yaptığı açıklamalara göre 7 trilyon metre küp doğalgaz rezervine sahip olan bu kuyulardan, 2022 itibariyle yılda yaklaşık olarak 423 milyar metreküp doğalgaz üretim gerçekleştirilecektir (CNOOC,2019).

Görüleceği üzere şirket bölgeye yatırımlar yaptıkça bölgeden daha fazla doğalgaz üretimi yapmaktadır. Elbette buradan çıkartılan kaynaklar Çin'in enerji güvenliğini şu aşamada güvence altına almamaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki enerji kaynaklarının araştırılması ve çıkar-

tılması çok yüksek maliyetli olmakla birlikte teknoloji gerektiren uzun bir süreci kapsamaktadır. Dolayısıyla bu zorluklar göz önüne alındığında CNOOC'un bölgeden çıkarttığı enerji kaynaklarının miktarının yetersiz olduğu anlaşılmamalıdır. Bölgede keşfedilen her bir kuyu ve çıkartılan her bir kaynak Çin için yeni bir enerji kaynağı ifade etmektedir. Öte yandan CNOOC'nin GÇD ile ilgili eylem planı sadece 2022 yılı itibariyle sınırlı değildir. Şirket, 2025'te GÇD'deki enerji üretimini %30'a ve 2035'te %50'ye çıkarmayı hedefleyen iki önemli proje üzerinde yoğunlaşmaktadır (Offshore Technology, 2021).

Şirketin ilk büyük projesi Lingshui 17-2 doğalgaz projesidir. 2014'te GÇD'de keşfedilen bu gaz sahası ilk üretimini 2020'de günlük 56.5 milyon metreküp aylık ise 1.695 milyar metreküp üretim gerçekleştirmiştir (Offshore Technology, 2021). Şirketin ikinci büyük projesi GÇD sınırları içinde kalan Bohai Körfezi'ndeki Bozhong 19-6 petrol ve doğalgaz projesidir. 2017'de keşfedilen bu petrol ve doğalgaz sahası ilk üretimini 2020'de gerçekleştirmiştir. Günlük 12.000 varil petrol 35.32 milyon metreküp aylık 360.000 varil petrol 1.059.6 milyar metreküp doğalgaz üretilmiştir (Offshore Technology, 2021).

CNOOC CEO'su Xu Keqiang, bu iki projenin önemini şu şekilde açıklamaktadır. Son 50 yıl içinde bölgede keşfedilen bu en büyük petrol ve doğalgaz sahaları, Çin'in dış enerji kaynaklarına olan bağımlılığını azaltma noktasında önemli bir adımdır. Araştırma ve geliştirme aşamasında olan bu projelerden ileriye dönük daha fazla enerji temin edilecektir. Keza bu petrol ve doğalgaz sahaları erken keşif aşamasındadır. Bunun için bu iki projeye daha fazla yatırım yapılarak daha fazla kuyu açılması planlanmaktadır.

Çin - ABD Rekabetinde Güney Çin Denizi Sorunu: Çıkarlar ve Tehditler

ABD Çin rekabetine neden olan GÇD anlaşmazlığı sorunun ilk kırılma dönemi Çin'in, 1995'te Filipinler'e ait olan Mischief resifini işgal edip resif üzerinde askerî üs kurmasıyla başlamıştır (Zha, 2014: 91). Böylelikle Çin, Vietnam'ın dışında GÇD'de hak iddia eden bir başka ülkenin daha toprağını işgal ederek bölgenin jeopolitiğini değiştirmiştir. Çin'in kararlı bir şekilde bölgede ilerlemesini sürdürmesi ve bu ilerleyişine karşı koyabilecek yetkinlikte bölgesel bir gücün olmayışı Çin'i daha da istekli yapmaktadır. Bu durum başta Filipinler'in olmak üzere bölge ülkelerinin de güvenliğini tehdit etmiştir. Bu nedenle Manila yönetimi Çin tehdidine karşı ABD ve Filipinler arasında imzalanan 1951 karşılıklı savunma anlaşması uyarınca ABD'den yardım talebinde bulunmuştur (Rosen, 2014: 1). Manila yönetiminin bu talebine karşılık ABD Çin'e doğrudan müdahale etmek yerine Filipinler'e askerî yardımda bulunarak GÇD anlaşmazlığına dolaylı olarak müdahil olmuştur.

İkinci kırılma dönemi Çin deniz kuvvetlerinin ABD savaş gemilerinin seyri sefer özgürlüğünü tehdit etmesiyle başlamıştır. 2006'da Çin nükleer deniz altısı (Song Type 039) ABD uçak savaş gemisi USS Kitty Hawk ve beraberindeki 8 firkateyne Doğu Çin Denizi'nde Okinawa açıklarında, görünmeden tehdit edecek kadar yaklaşmıştır (Budanovic, 2016). 2009'da Çin deniz altısı ABD uçak savaş gemisi USS John S. McCain ile Filipinler egemenliği atındaki Subic Körfezi'nde çarpışmıştır (Eckstein, 2017). Çin'in ABD savaş gemilerine bu denli yaklaşması ve doğrudan tehdit etmesi iki açıdan oldukça önemlidir. Birincisi Çin GÇD egemenlik haklarını korumak için dünya deniz gücü olan ABD'ye meydan okumaktan çekinmemektedir. İkicisi gelişmiş teknolojik ekipmanlara sahip olan ABD donanma gücünün savaş kabiliyetinin sorgulanabilir hale gelmesidir. Zira Çin deniz altılarının ABD savaş gemilerine bu denli yaklaşması ABD'nin GÇD'de güvenlik zafiyeti vermesine neden olmaktadır.

Çin'in bu tehdidi Washington yönetimi tarafından tepkiyle karşılanmış ve ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, 2010 yılında ASEAN bölgesel forumunda yaptığı konuşmasında ABD'nin GÇD'deki çıkarlarının Çin tarafından tehdit edildiğini açıklamıştır (Bader, 2014: 6). Aynı yıl ABD'nin GÇD çıkarlarının tehdit edildiğine dair bir başka açıklamayı ise ABD Pasifik Donanma Komutanı Amiral Robert Willard yapmıştır. Willard, Pekin yönetiminin GÇD'deki donanma gücünü artırması ve bölgede sürekli olarak devriye seferleri düzenlemesinin, ABD'nin GÇD deniz ulaşım özgürlüğünü tehdit ettiğini ifade etmektedir (Keyuan, 2012: 91). ABD kanadından böyle bir realitenin dile getirilmesi Çin'in GÇD güvenlik politikasının başarılı bir sonuç verdiğinin göstergesi olarak algılanmaktadır. Zira Pekin yönetimi GÇD'deki askerî varlığını artırmak için Paracel ve Spratly adalarında askerî üsler kurup GÇD'nin geçiş güvenliğini doğrudan koruma altına almaktadır.

Üçüncü kırılma dönemi ise Çin'in 2012 yılında Filipinler'in Scarborough kayalığını işgal etmesiyle ABD'nin bölgeye yönelik güvenlik planlarında değişiklik yaşanması ile başlamıştır. Keza Çin bu işgali ile GÇD'deki dördüncü işgalini gerçekleştirmiştir. Bilindiği üzere Çin; 1974'te Paracel adalarının tamamını, 1988'de Spratly adalarının altısını, 1995'te Mischief resifini ve son olarak 2012'de Scarborough kayalığını işgal ederek bölgeyi bir Çin gölüne çevirerek ABD'nin bölgedeki etki alanını kısıtlamıştır. Şöyle ki ABD ve bölgedeki müttefiklerinin Malakka Boğazı'ndan geçip Hint Okyanusu'na açılması için öncelikle Çin'in bölgede inşa ettiği askerî karakolların yanından geçmek zorundadır. Bu durum ABD ve müttefikleri için başlı başına bir güvenlik tehdidi oluşturmaktadır. Zira daha önce görüldüğü üzere Çin deniz altıları barış zamanında dahi ABD uçak savaş gemilerini sırf bölgeden geçtiği için tehdit etmiştir. Bu tehdit algılamalarından dolayı geçmişte de sorunun çözümü için bir

uzlaşma arayışı içinde olan ABD bu yeni dönemde bölge üzerinde daha aktif güvenlik politikaları izleyerek bölgedeki çıkarlarını güvence altına almaya çalışmaktadır (Keyuan, 2012: 93).

Bu hususta bölgede güç kazanan Çin'i çevrelemek için bölgede yeni askerî üsler edinmeye çalışmaktadır. Hâlihazırda ABD'nin Japonya, Güney Kore ve Tayvan'da askerî üsleri vardır. Bu üslere yenilerini eklemek niyetinde olan Washington yönetimi, Filipinler ile temas halindedir. Bu bağlamda bölgedeki güvenlik ağını Filipinler'i de dahil ederek genişletmiştir. 2014'te ABD ve Filipinler arasında imzalanan genişletilmiş güvenlik antlaşmasına göre Washington yönetimi Filipinler'de 5 askerî üs edinmiştir. ABD askerî gücünün bu üslerde konuşlanması Washington yönetiminin Asya'daki gücünü pekiştirmiştir. Zira bazı üslerin GÇD'ye olan yakınlığı göz önüne bulundurulduğunda, bu üsler Washington yönetimine Pekin yönetimi karşısında askerî üstünlük sağlayacaktır. Doyasıyla Filipinler'in jeopolitik konumu ABD – Çin rekabetinde önemli bir rol oynayacaktır (Baviera, 2003: 350). Ne var ki ABD'nin Asya'daki müttefik devletlerle kurmaya çalıştığı güvenlik ağı teoride Çin'i çevrelemiş gibi gözükse de pratikte ABD'nin bu politikası Çin'i çevreleme konusunda yetersiz kalmaktadır. Öncelikle GÇD çevresinde güçlü bir devletin olmayışı Çin'i bölgenin tek güçlü devleti yapmaktadır.

Çin Asya bölgesinin ekonomik ve askerî açıdan en güçlü devletidir ve bölgedeki çatışma içinde olduğu ülkeler de dahil olmak üzere Asyalı tüm devletler ile ekonomik ve siyasi ilişkileri vardır. Öte yandan ABD'nin çevreleme politikasına karşı Çin bölgedeki coğrafi avantajlarını kullanarak enerji ve ulusal güvenliğinin bir parçası olarak gördüğü GÇD'de bir güvenlik ağı oluşturup Paracel ve Spratly adalarında askerî ve donanma üsleri inşa edip ABD'ye meydan okumaktadır. ABD savunma bakanlığının 2019 yılındaki raporuna göre; Pekin yönetiminin Paracel adalarında 20, Spratly adalarında 7 askerî üssü vardır (CRF, 2019). İnşa edilen bu askerî üslerde DF-21 gemi savar füzeleri ve balistik füzelerle donatılan nükleer deniz altılarını konuşlandırarak, bir güvenlik tehdidi durumunda ABD'nin GÇD deniz nakil bağlantı hattının doğrudan engellemeyi planlamaktır. Jeopolitik güç rekabetinin yaşandığı GÇD'de Pekin yönetiminin bu güvenlik önlemleri ABD için bir dezavantaj oluştururken Çin için ise bir avantaj oluşturmaktadır.

Sonuç olarak ABD ve Çin'in karşılıklı olarak bölgede askerî üsler kurması bölgenin güvenliğini tehdit ettiği gibi ABD ve Çin'in bölgeye yönelik ulusal çıkarlarını tehdit etmektedir. Birbirlerine karşı üstünlük mücadelesi veren ABD ve Çin, bölgedeki askerî güçlerini geliştirme niyetindedirler. Ancak Çin'in bölgedeki pozisyonu ABD'ye göre daha güçlüdür. Zira Çin, GÇD anlaşmazlığının merkezinde önemli üslere sahiptir. Bölgedeki askerî üslerde hava savunma sistemleri, anti gemi karşıtı füzeler,

bombardıman uçakları konuşlandırmaktadır. ABD'nin Filipinler dışında Japonya ve Güney Kore'deki üslerinin GÇD'ye uzaklığı dikkate alındığında bir çatışma veya savaş zamanında ABD askerî güçlerine lojistik destek sağlamak zor olacaktır. Sonuç olarak GÇD hem ticaret hem de enerji kaynakları bakımından bölgesel ve küresel güçler için önem arz eden bir uluslararası bir deniz alanıdır. Bölgede Çin'in başat güç olarak yükselişe geçmesi ve nihayetinde Çin'in bu gücüne karşı koyabilecek yetkinlikte bir gücün olmayışı Çin'i bölgenin tek hâkimi yapmaktadır. Bu güç doğal olarak rakipleri karşısında Çin'e jeopolitik avantajlar sunmaktadır. Örneğin Çin'in bölgedeki ekonomik ve askerî gücü büyüdükçe Pekin yönetimi GÇD küresel enerji ve deniz ticaretini kontrol altına almaktadır.

Sonuç

GÇD kaynaklarının ve deniz alanlarının paylaşımı hususunda taraflar arasında hukuki bir anlaşmazlık durumu söz konusudur. Hukuki olarak GÇD anlaşmazlığının çözülememesi tarafları bir çatışma ortamına sürüklemektedir. Zira bölgede hak iddia eden her bir devlet, sürdürülebilir ekonomilerinin devamı için bölgenin enerji kaynaklarına ihtiyaç duymaktadır. Ancak Çin dâhil bölgede hak iddia eden diğer devletlerin bölgedeki haklarından vazgeçmemesi bölgeyi çatışmacı bir ortama sürüklemektedir. Bu nedenle GÇD hak talep eden ülkelerin arasında yaşanan çatışmaları bastırmanın en iyi yolu tartışmalı deniz alanlarında ülkelere serbest geçiş hakkının verilmesi ve deniz altındaki kaynakların bir uzlaşma modeli geliştirilerek ortak bir girişim grubu tarafından çıkartılması gerekmektedir. Ancak bu modelin uygulanabilmesi için hak talep eden ülkelerin görüş birliğinde olması gerekmektedir. Zira GÇD'deki iddialara ilişkin belirsizlik kimsenin çıkarlarına hizmet etmediği gibi bölgeyi bir çatışma ortamına sürüklemektedir.

Bu bağlamda tüm iddia sahipleri için BMDHS deniz alanlarının çözümü için yetki merci olsa da sorunun çözümü noktasında Çin pozisyonunu anlamak önemlidir. Tanımlanmış bir Çin pozisyonu olmadan, potansiyel bir çözüm veya iş birliği geliştirmek imkânsızdır. Nitekim BMDHS'nin belirlediği sınırlar, Çin'in tarihî iddialarını dayandırdığı U şekli veya Dokuz Kesik Çizgi olarak bilinen haritasının sınırları içine kalmaktadır. Dolayısıyla GÇD özelinde BMDHS hükümleri Çin tarafından geçersiz kabul edilmektedir. Pekin yönetimi tarihsel olarak hak iddia ettiği GÇD'yi bir Çin iç denizine dönüştürerek bölgenin güvenliğini sağlamaya çalışmaktadır. Çin'in bu güvenlik politikasındaki amacı, bölgede hak iddia eden ülkelere ve bölgeye coğrafi bir sınırı olmayan ama hayati çıkarları olan ABD'ye meydan okumak ve bölgenin tek hakimi olmaktır. Zira Çin gibi tarihsel ve hukuksal iddialar ileri sürerek GÇD'de hak iddia eden Çin'e göre oldukça düşük profilli devletlerin, Çin'in bölgedeki yükselişini dengeleyebilmek için ABD ile işbirliği içinde olması Çin'in GÇD enerji gü-

venlik politikasının dezavantajını oluşturmaktadır. Çin enerji ithalatının %80'ini deniz nakil hatlarından sağlamaktadır. Bu ithalatın ana giriş noktaları Hint Okyanusu ve Malakka Boğazı iken son varış noktası ise GÇD'dir. Dolayısıyla ABD'nin bu önemli deniz alanlarındaki gibi GÇD'de de hakimiyet kurması durumunda Çin doğrudan ABD donanma kuvvetlerinin güvenliğini sağladığı GÇD üzerinden geçmek zorunda kalacaktır. Bu durum haliyle Çin'in enerji arz güvenliğini tehdit edecektir. Bunun içindir ki Çin'in GÇD'de hakim bir güç olması gerekmektedir.

Çin GÇD'de hak iddia eden ülkeler arasında nükleer güce sahip olan tek ülke olması, nispeten kendine göre askeri bakımdan oldukça güçsüz devletler komşu olması, ABD'nin bölgedeki varlığına rağmen bölgede yeni alanlar işgal ederek genişleyen tek ülke olması ve GÇD'nin tam merkezinde ABD donanma gemilerini vuracak kapasitede gemi savar füzeleri ve nükleer deniz altılarına sahip olması Çin'i GÇD'nin hakim gücü yapmaktadır. Bu avantajlar Çin'e hem bölgenin güvenlik politikasının belirlenmesinde hem de bölgedeki enerji kaynaklarının doğrudan erişim sağlamasında ayrıcalık tanımıştır. Bu hususta bölgenin güvenliğinin sağlanmasıyla Çin ulusal petrol şirketi CNOOC, bölgedeki yatırımlarının hızlandırmıştır. Bölgede çok sayıda petrol ve doğalgaz kuyusu açarak Çin'in enerji talebini karşılaması hususunda önemli bir adım atan CNOOC, yakın zaman içinde milyonlarca varil petrol ve milyarlarca metreküp doğalgazı bir tehdit altında olmadan Çin ekonomisine kazandırmıştır. Pekin yönetimi uzun soluklu bir politika sonucunda GÇD enerji kaynaklarına doğrudan erişim sağlayarak güvenilir enerji kaynağı temin etmektedir. Oluşturduğu güvenlik ağı sayesinde bölgeden çıkartılan her bir enerji kaynağını doğrudan Çin ana karasına ulaştırmaktadır. Sonuç itibariyle buradan çıkartılan her bir kaynak hem Çin'in enerji portföyünü genişletmekte hem dışa bağımlılığı azaltmakta hem de güvenlik endişesi duyduğu deniz ulaşım hatlarından daha az geçiş yapmasına imkân sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Anthony, Mark (2014), “Velasco, Philippines – China Relations: The Case of the South China Sea (Spratly Islands) Claims,” **Asia Pacific Journal of Multidisciplinary Research**, 78-85
- Asia Times. (2020). Oil and gas fueling South China Sea tensions, <https://asia-times.com/2020/07/oil-and-gas-fueling-south-china-sea-tensions/>, Erişim Tarihi: 11.05.2022
- Assessment on U.S. Defense Implications of China’s Expanding Global Access. (2018). <https://media.defense.gov/2019/Jan/14/2002079292/-1/-1/1/EXPANDING-GLOBAL-ACCESS-REPORT-FINAL.PDF>, Erişim Tarihi: 11.05.2022
- Bader, Jeffrey. (2014). “Keeping the South China Sea in Perspective”, **Brookings Policy Brief Brookings Institution**, 1-10
- Baviera, Aileen. (2003). “The China factor in US alliances in East Asia and the Asia Pacific”, **Australian Journal of International Affairs**, Vol. 57, No. 2, 339-352
- Bender, Jeremy. (2016). Why the South China Sea is so crucial, <https://www.businessinsider.com.au/why-the-south-china-sea-is-so-crucial-2015-2> Erişim Tarihi: 11.05.2022
- BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, <https://denizmevzuat.uab.gov.tr/uploads/pages/uluslararası-sozlesmeler/denizhukuku.pdf>, Erişim Tarihi: 11.05.2022
- Broderick, Kelsey. (2015). “Chinese Activities in the South China Sea: Implications for the American Pivot to Asia”, **Project 2049 Institute**, 1-18
- Budanovic, Nikola. (2016). When a Chinese Submarine Appeared In The Middle Of A Carrier Battle Group, <https://www.warhistoryonline.com/history/chinese-submarine-appeared-in-the-middle-of-a-carrier-battle-group.html?chrome=113.05.2022>
- Buszynski, Leszek, Christopher Roberts. (2013). “The South China Sea and Australia’s Regional Security Environment”, **National Security College Occasional Paper**, No: 5, 2013, 4-8
- Buszynski, Leszek. (2003). “ASEAN, the Declaration on Conduct, and the South China Sea”, **Contemporary Southeast Asia**, 343-362
- Chang, Teh-Kuang. (1991). “China’s Claim of Sovereignty over Spratly and Pratacel Islands: A Historical and Legal Perspective”, Volume 23 Issue 3, **Journal of International Law**, 399-420
- Chen, Huang Yu. (2014). “Territorial Disputes in the South China Sea under the San Francisco Peace Treaty”, **Issues & Studies** Vol. 50, No. 3, 169-196
- China Power, How much trade transits the South China Sea? (2016). <https://chinapower.csis.org/much-trade-transits-south-china-sea/> Erişim Tarihi: Erişim Tarihi: 13.05.2022

- CNOOC, Annual Results. (2019).<https://www.cnoocld.com/attach/0/aa2dd9ad-20da47bc9ad119383e49d805.pdf>, Erişim Tarihi: 13.05.2022
- CNOOC, Key Operating Areas. (2019). <https://www.cnoocld.com/col/col7311/index.html>, Erişim Tarihi: 13.05.2022
- CRD Development in Vietnam Approved, <http://www.mubadalapetroleum.com/docs/default-source/default-document-library/crd-development-2017.pdf?sfvrsn=2>, Erişim Tarihi: 13.05.2022
- CRF. (2019). Territorial Disputes in the South China Sea, <https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/territorial-disputes-south-china-sea>, Erişim Tarihi: 16.05.2022
- Daiss, Tim, How Oil Drives The South China Sea Conflict. (2018). <https://oilprice.com/Energy/Energy-General/How-Oil-Drives-The-South-China-Sea-Conflict.html>, Erişim Tarihi: 16.05.2022
- Eckstein, Megan. (2017). Damaged Destroyer USS John S. McCain Departs Subic Bay for Yokosuka to Begin Repairs, <https://news.usni.org/2017/11/28/damaged-destroyer-uss-john-s-mccain-departs-subic-bay-yokosuka-begin-repairs>, Erişim Tarihi: 16.05.2022
- EIA, Almost 40% of global liquefied natural gas trade moves through the South China Sea. (2017). <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=33592>, Erişim Tarihi: 16.05.2022
- EIA, South China Sea. (2013) https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/South_China_Sea, Erişim Tarihi: 16.05.2022
- Fravel, Taylor. (2011). “China’s Strategy in the South China Sea”, **Contemporary Southeast Asia** Vol. 33, No. 3 pp. 292-319
- Granados, Ulises. (2008). “japanese expansion into the south china sea: colonization and conflict, 1902—1939”, **Journal of Asian History** Vol. 42, No. 2, 117-142
- Guan, Ang Cheng. (1999). “The South China Sea Dispute Re-visited”, **Institute of Defence and Strategic Studies**,1-25
- Hanoi Times, (2020). Incidents in South China Sea and rule-based approach, <http://hanoitimes.vn/incidents-in-south-china-sea-and-rule-based-approach-315026.html>, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- Hsiung, James Chieh. (2018). **South China Sea Disputes And The Us-china Contest, The: International Law And Geopolitics** ,World Scientific Publishing Co. Pte. Ltd.
- Karapınar, Nuray. (2015). “Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ve Deniz Alanlarına İlişkin Bazı Kavramlar,” **Doğal Kaynaklar Ve Ekonomi Bülteni Dergisi**, 13-21
- Keyuan, Zou. (2012). “Building a ‘Harmonious World’: A Mission Impossible”, **The Copenhagen Journal of Asian Studies**, Vol: 30, No: 2, 74-99

- Kuok, Lynn. (2016). “The U.S. fon program İn the south chİna sea: a lawful and necessary response to china’s strategic ambiguity”, **center for east asia policy studies paper** no:9, 1-29
- Ma, Xinmin. (2019). “China and the UNCLOS: Practices and Policies”, **The Chinese Journal of Global Governance**, 1-20
- Mathew, Manoj. (2020). “Hydrocarbon reserves of the South China Sea: Implications for regional energy security.” **Energy Geoscience**, pp.1-7
- Morton, Katherine. (2016). “China’s ambition in the South China Sea: is a legitimate maritime order possible?” **International Affairs**, Volume 92, Issue 4, 910-940
- Nguyen, Hong Thao. (2012). “Vietnam’s Position on the Sovereignty over the Paracels & the Spratlys: Its Maritime Claims”,**Journal of East Asia and International Law**, 165-211
- Ni, Chun Chun. (2007). “China’s Natural Gas Industry and Gas to Power Generation”, **The Institute of Energy Economics**, 1-40
- Offshore Technology. (2009). Liwan 3-1 Gas Field, South China Sea, <https://www.offshore-technology.com/projects/liwan/>, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- Offshore Technology. (2021). Bozhong 19-6 Gas and Condensate Field, Bohai Bay, China, <https://www.offshore-technology.com/projects/bozhong-19-6-gas-and-condensate-field-bohai-bay-china/>, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- Offshore Technology. (2021). CNOOC plans to speed up exploration and development of natural gas reserves, <https://www.offshore-technology.com/news/cnooc-exploration-development-natural-gas-reserves/>, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- Offshore Technology. (2021). Lingshui 17-2 Gas Field, <https://www.offshore-technology.com/projects/lingshui-17-2-gas-field/>, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- OPEC, OPEC Share of World Crude Oil Reserves. (2017). http://www.opec.org/opec_web/en/data_graphs/330.htm, Erişim Tarihi: 21.05.2022
- Pham, Derek. (2011). “Gone Rogue? China’s Assertiveness in the South China Sea”, **Journal of Politics & Society**, Vol. 22, No. 1, pp.139-164
- Poling, B. Gregory. (2013). “The South China Sea in Focus, Clarifying the Limits of Maritime Dispute”, **Center for Strategic and International Studies**, 1-27
- Review of Maritime Transport https://unctad.org/en/PublicationsLibrary/rmt2016_en.pdf Erişim Tarihi: 23.05.2022
- Roach, Ashley (2014), “Malaysia and Brunei: An Analysis of their Claims in the South China Sea”, **Center for Naval Analyses**, 1-43
- Rocher, Sophie Boisseau. (2016). “Scientific Cooperation in the South China Sea A New Vector for China’s Security Diplomacy in Southeast Asia”, **Center for Asian Studies**, 4-27

- Rosen, Mark, E. (2014). "Philippine claims in the South China Sea: A legal analysis". **CNA Corporation**, 2014, s. 1-13
- Schaeffer, Daniel.(2014). "The South China Sea and the Nine+1 Dash Line Clif,Institute of Oriental Studies", **Russian Academy of Sciences**, 2-24
- Shen, Jianming. (2002). "China' s Sovereignty over the South China Sea Islands : A Historical Perspective," **Chinese Journal of International Law**, Volume 1, Issue , pp. 94-157
- Stanslas, Pooja Theresa. (2010). "The Spratly Dilemma: External powers and Dispute Resolution Mechanisms", **Amicus Europae Foundation**, 1-9
- Thayer, Carlyle, A.(2011). "China's New Wave of Aggressive Assertiveness in the South China Sea",**Center for Strategic and International Studies**, 1-25
- The Diplomat. (2018). Vietnam Requests Spain's Repsol Suspend Work in Disputed South China Sea Oil Block,<https://thediplomat.com/2018/03/vietnam-requests-spains-repsol-suspend-work-in-disputed-south-china-sea-oil-block/>, Erişim Tarihi: 23.05.2022
- The Diplomat. (2020). China's Pressure Costs Vietnam \$1 Billion in the South China Sea, <https://thediplomat.com/2020/07/chinas-pressure-costs-vietnam-1-billion-in-the-south-china-sea/>, Erişim Tarihi: 23.05.2022
- Wang, Kuan-Hsiung. (2015). "Peaceful Settlement of Disputes in the South China Sea through Fisheries Resources Cooperation and Management", **Maryland Series in Contemporary Asian Studies**, 1-72
- Xie, Zhihai. (2014), "China's Rising Maritime Strategy: Implications for its Territorial Disputes", **Journal of Contemporary East Asia Studies**, 111-124
- Yamaguchi, Shinji. (2017). "Strategies of China's Maritime Actors in the South China Sea", **China Perspectives**, 23-31
- Yi, Yi-Hsuan Chen. (2015). "South China Sea Tension on Fire: China's Recent Moves on Building Artificial Islands in Troubled Waters and Their Implications on Maritime Law" **Maritime Safety and Security Law Journal**, 1-15
- Yoshihara, Toshi. (2008). "China's Energy-Driven Soft Power", **Orbis**, 123-137
- Zha, Daojiong,. (2014). "Mischief Reef: Geopolitics and implications",**Journal of Contemporary Asia**, 86-103
- Zhang, Feng. (2017). "Chinese Thinking on the South China Sea and the Future of Regional Security", **Political Science Quarterly**: Vol 132, No 3, 435-466
- Zhou, Weifeng. (2015). "China's growing assertiveness in the South China Sea", **Elcano Royal Institute of International and Strategic Studies**, 1-10

“

Bölüm 27

GRİSSİNİN KİMYASAL VE MİKROBİYOLOJİK KALİTESİNE SİRULİNANIN ETKİSİ

Hünkar Avni DUYAR¹

Aysun GARGACI KINAY²

Yasemin YÜCEL³

1 0000-0002-2560-5407 Sinop Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi Avlama ve İşleme Teknolojisi ABD, had052@gmail.com

2 0000-0002-1984-2860 Sinop Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, aysungargaci34@hotmail.com

3 0000-0001-7612-7153, yasemin.yucel@outlook.com

”

Giriş

Dünyada doğal besin kaynakları hızlı bir şekilde azalmakta, insanoğlu hayatını sürdürebilmek için yeni kaynaklar ve alternatif besinler aramaktadır. Bugün insanlığın en önemli sorunlarından biri sağlıklı, dengeli ve yeterli beslenmedir (Duyar ve ark., 2020). Beslenme sorununun giderek arttığı ve nüfusun hızla çoğaldığı ülkemizde, alglerden yararlanma çalışmaları gün geçtikçe önem kazanmaktadır. Deniz algleri, beslenme amacıyla kullanılmasının yanında agar-agar, alginat ve karagenan gibi ekstraksiyon ürünler elde etmek amacıyla da kullanılır. Deniz algleri pişirilerek (yemek, çorba, sos şeklinde), taze (salata şeklinde) ve kurutulmuş olarak tüketilmektedir. Bunların yanı sıra günümüz gıda endüstrisinde yoğunlaştırıcı, süspansiyon haline getirilmesinden dolayı reçel, marmelat, krema, jöle yapımında, dondurmacılıkta kristal oluşumunu engelleyici olarak kullanılmasının yanında (Kaba ve Çağlak, 2006, Öğretmen ve Duyar, 2018), aminoasit, karotenoit, vitamin ve mineral içeriği ile (Güler ve ark., 2021) tarım, tıp, eczacılık, besin kozmetik ve değişik endüstri sektörlerinde yararlanılmaktadır.

Algler, dünyadaki birincil gıda zinciri üretiminin yarısını oluşturmaktadır (Spolaore ve ark. 2006). Diğer sebzelere göre içerdiği yüksek protein kalitesi, temel aminoasitler ve doymamış yağ asitleri bakımından da zengindir (Cox, 2012). Dünya marketlerinde fonksiyonel gıda ürünleri ve hammaddeleri çeşitleriyle sürekli pazardaki paylarını artırmaktadır. Bir ürünün fonksiyonel sayılabilmesi için, temel fizyolojik görevlerinin yanında, hastalıklara karşı koruyucu veya tedavi edici etki göstermesi ve bu etkinin verilerle ispatlanması gereklidir. Bu kapsamda gıda sektöründe, hammaddeler, fonksiyonel doğal ürünler ve formülasyonla hazırlanmış ürünler kullanılmaktadır. Deniz ürünleri fonksiyonel gıda maddesi ve hammaddelerinin en önemli kaynaklarından biridir (Yılmaz ve ark., 2006).

Yüksek doğal besin konsantrasyonu nedeniyle çeşitli biyolojik aktivitelere ve besinsel öneme sahip olan spirulinanın bağıışıklık sistemini etkilediği, deney hayvanlarında ve diyabetik hastalarda glikoz ve lipit profili düzeltici aktivite sergileyerek lipit ve karbonhidrat metabolizması üzerinde düzenleyici rol oynadığını bildirilmiştir (Khan ve ark., 2005).

Spirulina bünyesinde önemli miktarda vitamin, mineral, protein, ω -3 ve ω -6 çoklu doymamış yağ asidi, provitaminler ve fenolik bileşikleri içerirler (Dillon ve Phan, 1993, Pascaut, 1993). Spirulina'nın diyetle eklenmesi geniş bir yelpazede yenilebilir ürünler için ortaktır ve fonksiyonel gıda olarak kabul edilirler, doğal kaynaklardan elde edilen ürünler olarak tanımlanır (Khan ve ark., 2005). Güler ve ark., (2021) spirulinayı, antitümör, antiinflamatuvar, antigenotoksik, antioksidan, hipoglisemik ve hipolipidemik fonksiyonlara sahip olduğunu bildirmiştir. Gargacı ve Duyar, (2021) spirulina ve sade olarak elde ettikleri grissinileri duysal ve fiziksel yönden incelemiş ve yapılan analizler sonucunda spirulina ilaveli grissinilerin fiziksel olarak spirulinaya göre daha sağlam olduğu, duysal olarak lezzet farkı olmadığını bildirmişlerdir. Son zamanlarda özellikle kanser, tip 2 diyabet, viral enfeksiyonlar ve kolesterol üzerine olumlu etkileri olduğu tespit edildiği bildirilmiş ve hamile kadınlarda iyi bir besin seçeneği olabileceği ve iyi beslenemeyen çocuklar için de fayda sağlayabileceği rapor edilmiştir. Gıda sektöründe değerlendirilen hammaddelerle karşılaştırıldığında *S. platensis*; zengin protein, esansiyel yağ asidi ve aminoasit, karotenoit, vitamin ve mineral içeriği yanında veriminin yüksek oluşu ile de dikkat çekmiştir (Güler ve ark., 2021). Sağlıklı ve dengeli beslenmek için, aminoasit ve yağ asidi yönünden zengin gıdalar ile beslenilmesi tavsiye edilmiştir (Bayraklı, 2021).

Günümüzde obezite hastalığının hızla yaygınlaşması ve buna paralel olarak diyet ürünlerine ilginin artması bu çalışmanın önemini göstermektedir. Günlük atıştırılabilir ya da ara öğün olarak tüketilebilen grissiniler her yaş grubundan kişiye ve çölyak hastalığı dışındaki her türlü beslenme çeşidine uygun olabilmektedir. Her geçen gün insanlar daha fazla hazır gıdaya yönelmektedirler. Bu gıdaların özellikle çocuklar ve yetişme çağındaki gençler için daha sağlıklı ve besleyici olduğu düşünülerek bu çalışmada; Türkiye'de üretilen spirulina grissini üretiminde kullanılabilirliğinin araştırılması ve bunun sonucu olarak grissini kalitesinde meydana gelen değişimlerin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Yöntem

Grissini hamuru; 1 kg buğday unu içerisine 10 gr şeker, 10 gr tuz, 10 gr yaş maya, 100 gr sıvı yağ, 50 gr pastacılık margarini (susuz) ve 2 su bardağı su eklenerek hazırlanmıştır. Yaklaşık 15 dakika yoğrularak hazırlanan grissini hamuru 2 eşit parçaya ayrılmış ve gruplardan birine hamurun %2' si kadar spirulina ilave edilerek tekrar yoğurulmuştur. Grissiniler, Sinop ilinde özel bir

pastanede şef aşçı tarafından hazırlanmış ve şekil verilmiştir. Konvensiyonel fırında pişen galetelerin sıcaklığı 85 °C'yi geçmemiştir.

Şekil 1. Çiğ ve Pişmiş sade ve spirulinaalı grissiniler

Her iki gruptan yapılan grissinilerde kimyasal ve mikrobiyolojik analizler yapılmıştır. Toplam ham protein tayini Kjeldahl metoduna (AOAC, 2000) göre, ham yağ analizi, Bligh ve Dyer (1959)'in uyguladığı yöntemle göre, ham kül analizi AOAC (2002)'e göre, nem analizi Ludorff ve Meyer (1973)'a göre yapılmıştır. Karbonhidrat ve enerji analizleri Merrill ve Watt (1973) e göre hesaplanmıştır. Grissinilerde tuz tayini Mohr yöntemi kullanılarak (Altuğ vd., 1994)'a, göre, peroksit sayısı tayini AOAC (1990)'a göre yapılmıştır.

Örneklerin aminoasit analizleri Sinop Üniversitesi bünyesinde kurulan SÜBİTAM'da asit hidroliz metoduna göre Agilent LCMS/MS sistemiyle gerçekleştirilmiştir. Grissini örneklerinin amino asit analizi Sinop Üniversitesi Bilimsel ve Teknolojik Araştırmalar Uygulama ve Araştırma Merkezinde (SÜBİTAM), Sıvı Kromatografisi-Kütle/Kütle Spektrometresi (LCMS/MS) cihazı kullanılarak iki tekerrürlü olarak yapılmıştır. LC-MS/MS cihazı, sıvı kromatografisinin (LC) çözünürlük gücü ile üçlü kuadropol kütle spektrometresinin hassas ölçüm kombinasyonunu içermektedir. Sıvı kromatografisi, karışımdaki bileşenleri ayırırken kütle spektroskopisi, her bir bileşenin yapısal olarak tanımlanmasında yardımcı olur. Okumaya hazır hale getirilmiş örnekler jaseam amino asit kitleri kullanılarak LC-MS / MS cihazında okunmuştur.

Numunelerin yağ asitleri bileşimleri, bir otomatik numune alıcı ile donatılmış GC / MS (Thermo Scientific ISQ LT) ile analiz edilmiştir.

Kullanılan kapiler kolon, 0.25 um'lik bir iç çap ve 0.25 um'lik bir kalınlığa sahip olan Trace Gold TG-WaxMS (60 m) dir.

Lipid Kalite İndeksleri

Polien indeksi (PI), PUFA hasarının bir ölçüsü olarak kullanıldı (Lubis ve Buckle, 1990) ve aşağıdaki formüle göre hesaplandı.

$$PI = \frac{[EPA (C20: 5n3) + DHA(22: 6n3)]}{\text{Palmitic acid (C16: 0)}}$$

Aterojenisite indeksi (AI), trombojenisite indeksi (TI) ve hipokolesterolemik/hiperkolesterolemik oran (h/H) gibi lipid kalite indeksleri, farklı yağ asitlerinin insan sağlığı üzerindeki farklı etkileri dikkate alınarak aşağıdaki denklemler (Ulbricht ve Southgate, 1991; Bayraklı, 2021) kullanılarak hesaplanmıştır. :

$$AI = \frac{[12: 0 + 4 (14: 0) + 16: 0]}{\text{MUFA} + \text{PUFA}}$$

$$IT = \frac{(14: 0 + 16: 0 + 18: 0)}{[0.5(\text{MUFA}) + 0.5(n6\text{PUFA}) + 3(n3\text{PUFA}) + (n3\text{PUFA}/n6\text{PUFA})]}$$

$$h/H = \frac{(\text{C18: 1} + \text{C18: 2} + \text{C18: 3} + \text{C20: 3} + \text{C20: 4} + \text{C20: 5} + \text{C22: 4} + \text{C22: 5} + \text{C22: 6})}{(\text{C14: 0} + \text{C16: 0})}$$

$$FLQ = \frac{(\text{EPA} + \text{DHA})}{\text{Toplam Ham Yağ}}$$

$$UI = [1 \times (\% \text{ monoenoics}) + 2 \times (\% \text{ dienoics}) + 3 \times (\% \text{ trienoics}) + 4 \times (\% \text{ tetraenoics}) + 5 \times (\% \text{ entaenoics}) + 6 \times (\% \text{ hexaenoics})] / 100$$

Toplam aerobik mezofilik bakteri (TAMB) ve maya ve küf analizleri seri dilüsyonlar hazırlanarak dökme plak yöntemi ile belirlenmiştir. Kimyasal ve mikrobiyolojik analizlerin istatistiksel değerlendirmeleri MINITAB 16 kullanılarak, Tukey testi ile p < 0,05 (% 95) anlamlılık seviyesi kullanılarak tek yönlü varyans analizi (ANOVA) ile yapılmıştır.

Bulgular

Spirulina ilaveli ve sade grissinilerin besin bileşimi analizleri (ham protein, ham yağ, ham kül, nem, karbonhidrat, enerji, tuz, peroksit) yapılmıştır (Tablo 1).

Tablo 1 Sade ve spirulinaı grissinilerin besin bileşimleri

	Grissini (Kontrol)	Grissini (Spirulinaı)
%Nem	3,40±0,004	3,30±0,005
% Protein	13,10±0,010	17,87±0,02
%Ham Yağ	10,34±0,020	12,93±0,01
%Ham Kül	1,82±0,003	2,56±0,004
% Tuz	1,321±0,004	1,921±0,003
% Karbonhidrat	71,34±0,20	63,34±0,03
Enerji (kkal)	430,79±5,92	441,240±4,8
meq aktif oksijen/kg yağ	5,15±0,019	5,23±0,038

Araştırmada grissini örneklerinde toplamda 17 adet aminoasit tespit edilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2 Tespit edilen esansiyel ve esansiyel olmayan aminoasitler (g/100 g ww)

	Grissini (Kontrol)	Grissini (Spirulina)
Amino Asitler		
<i>Arginin*</i>	0.348±0,01	0.347±0,01
<i>Histidin*</i>	0.320±0,01	0.223±0,01
<i>İzolösin *</i>	0.267±0,02	0.250±0,01
<i>Lösin *</i>	0.739±0,03	0.704±0,02
<i>Lisin*</i>	0.259±0,01	0.213±0,01
<i>Metiyonin*</i>	0.201±0,02	0.179±0,1
<i>Fenilalenin*</i>	0.570±0,03	0.473±0,02
<i>Treonin *</i>	0.450±0,02	0.467±0,02
<i>Valin *</i>	0.579±0,03	0.506±00,3
<i>Alanin</i>	0.231±0,01	0.302±0,02
<i>Aspartik asit</i>	0.205±0,02	0.420±0,01
<i>Glutamik Asit</i>	3.087±0,4	2.845±0,5
<i>Glisin</i>	0.000	0.387±0,03
<i>Prolin</i>	1.261±0,1	1.014±0,8
<i>Serin</i>	0.660±0,02	0.543±0,4
<i>Sistin</i>	0.222±0,01	0.169±0,1
<i>Tirosin</i>	0.296±0,01	0.229±0,2
<i>EAA</i>	3.733±0,9	3.363±0,8
<i>NEAA</i>	5.962±1,1	5.908±0,9
<i>EAA/NEAA</i>	0.626±0,03	0.569±0,2
<i>EAA/TAA</i>	0.385±0,02	0.363±0,1
<i>NEAA/TAA</i>	0.615±0,01	0.637±0,5

<i>SAA</i>	0.423±0,02	0.348±0,6
<i>ArAA</i>	0.866±0,05	0.702±0,6
<i>DAA</i>	3.523±0,5	3.954±0,3
<i>DAA/TAA</i>	0.363±0,01	0.426±0,5
<i>FAA</i>	6.358±1,2	6.680±0,7
<i>FAA/TAA</i>	0.656±0,05	0.721±0,2
<i>TAAA</i>	3.291±0,9	3.265±0,1
<i>TBAA</i>	0.928±0,1	0.783±0,3
<i>TBCAA</i>	1.585±0,2	1.461±0,5

* Esansiyel Amino Asitler (EAA), Esansiyel Olmayan Amino Asitler (NEAA), Total Amino Asitler (TAA), Sülfür Amino Asitler (SAA)= metiyonin, Aromatik Amino Asitler (ArAA)= fenilalenin+ tirosin; Lezzetli Amino Asitler (DAA)= alanin+glutamik asit+aspartik asid+glisin, Fonksiyonel Amino Asitler (FAA)= arginin+metiyonin+ lösin+tirosin+glutamik asit+aspartik asit+glisin; Toplam Asidik Amino Asitler (TAAA)= glutamik asit+aspartik asit; Toptam Temel Amino Asitler (TBAA)= arginin+histidin+ lisin; Toplam Dallı Zincirli Amino Asitler (TBCAA) = izölösın+ lösin+valın

	Yağ Asitleri	Kontrol±Std	Spirulina±Std
C8:0	kaprilik_asit	0,043±0,006	0,04±0
C10:0	kaprik_asit	0,003±0,006	0,008±0,005
C12:0	laurik_asit	0,013±0,006	0,013±0,005
C14:0	miristik_asit	0,243±0,040	0,23±0,034
C15:0	pentadekanoik_asit	0,063±0,006	0,063±0,005
C16:0	palmitik_asit	10,79±0,902	11,263±0,631
C17:0	heptadekanoik_asit	0,13±0,01	0,125±0,01
C18:0	stearik_asit	9,22±3,099	7,115±2,703
C20:0	arasidik_asit	1,3±0,03	1,28±0,047
C21:0	heneikosanoik_asit	0,01±0,01	0,01±0
C22:0	behenik_asit	2,763±0,006	2,83±0,078
C23:0	trikosanoik_asit	0,013±0,0231	0,033±0,038
C24:0	lignocerik_asit	0,44±0,701	0,94±0,602
C14:1	miristoleik_asit	0,01±0	0,01±0
C15:1	pentadekenoik_asit	0,01±0	0,013±0,005
C16:1	palmitoleik_asit	0,09±0,007	0,09±0
C17:1	heptadekenoik_asit	0,117±0,006	0,11±0,016
C18:1n7	oleik_asit	23,727±0,360	23,925±0,30
C18:1n9	elaidik_asit	0,683±0,012	0,73±0,035
C20:1	eikosenoik_asit	1,16±0,046	1,123±0,06
C22:1n9	erucic	0,07±0,01	0,11±0,037
C24:1	nervonik_asit	0,24±0,053	0,258±0,022
C18:2n6	linolelaidik_asit	1,7±1,398	0,353±0,538
C18:2n6	linoleik_asit	44,997±2,317	46,91±1,582
C18:3n3	alpha_linolenik_asit	1,553±0,040	1,528±0,056
C18:3n6	gama_linolenik	0,287±0,410	0,59±0,353

C20:2	eikosadienoik_asit	0,107±0,006	0,115±0,006
C20:3n3	eikosatrienoik_asit	0,03±0,017	0,05±0,022
C20:3n6	eikosatrienoik_asit	0,003±0,006	0,005±0,006
C20:4n6	arasidonik_asit	0,023±0,025	0,008±0,015
C20:5n3	eikosapentaenoik	0,12±0,017	0,093±0,026
C22:2	dokosadienoik_asit	0±0	0,003±0,005
C22:6n3	dokosahegzaenoik	0,01±0,01	0,023±0,013
SFA		25,043±1,561	23,96±1,565
MUFA		26,107±0,343	26,368±0,281
PUFA		48,83±1,273	49,675±1,334
Σn3		1,713±0,038	1,693±0,062
Σn6		47,01±1,308	47,865±1,385
Σn9		24,48±0,347	24,765±0,301
n3/n6		0,036±0,002	0,035±0,002
DHA/E PA		0,085±0,078	0,252±0,146
UNSFA /SFA		3,003±0,258	3,186±0,257
AI		2,564±0,260	
h/H		0,486±0,061	2,381±0,126
TI			0,441±0,058
PI			0,010±0,003
FLQ		0,012±0,003	
		0,013±0,002	0,011±0,003
C:2			47,38±1,049
		46,803±0,92	
C:3		4	2,173±0,322
C:4		1,873±0,387	0,008±0,015

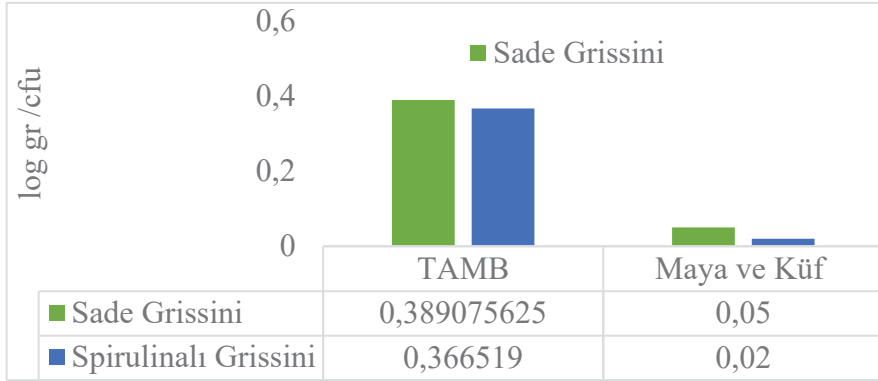
C:5	0,023±0,025	0,092±0,026
C:6	0,12±0,017	0,023±0,013
	0,01±0,01	1,283±0,031
UI	1,261±0,031	

Üretilen grissinilerin yağ asitleri kompozisyonları belirlenmiştir (Tablo 3).

Tablo 3 Tespit Edilen Yağ Asitleri

Polien indeksi (PI), PUFA'ların hasarının bir ölçümü olarak kullanıldı (Lubis ve Buckle, 2007). Polien indeksi (PI), aterositenite indeksi (AI), trombojenite indeksi (TI), hipokolesterolemik/hiperkolesterolemik oran (h/H) ve balık lipid kalitesi (FLQ) indeksi aşağıda verilen formüllere göre hesaplanmıştır (Abrami ve diğerleri, 1992; Çağlak ve Karşlı, 2017; Bayraklı, 2021).

Grissinilerin üretildiği ilk gün yapılan mikrobiyolojik analiz sonucunda, paketlemeden önce herhangi bir üremeye rastlanılmamıştır. Üretimin ikinci günü ise paket materyalinden kaynaklanan bir bakteri yükünün olup olmadığının kontrolü için analiz tekrar edilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1 Ürünlerin paketleme sonrası mikrobiyolojik analiz sonuçları

TARTIŞMA

Yapılan çalışmada sade grissinilerde ham protein, ham yağ, ham kül ve nem miktarları sırasıyla $13,10 \pm 0,01$, $10,34 \pm 0,02$, $1,82 \pm 0,003$ ve $3,40 \pm 0,004$ olarak bulunmuştur. Spirulinalı grissinilerde ise sırasıyla, $17,87 \pm 0,02$, $12,93 \pm 0,01$, $2,56 \pm 0,004$ ve $3,30 \pm 0,005$ olarak bulunmuştur. Spirulinanın ağırlıkça %60-70 inin protein olduğu, zengin vitamin ve mineral madde miktarına sahip olduğu bildirilmiştir (Belay ve ark., 1993). Clément ve ark. (1967) çalışmalarında kurutulmuş spirulinanın protein miktarını %60 olarak bildirmişlerdir. Çalışmamızda kullanılan spirulinanın protein miktarı % 75 dir. Karaağaoğlu ve ark. (1993) tahıl ürünlerinin besin bileşimlerini araştırdıkları çalışmalarında grissinilerde yürüttükleri analizler sonucunda ham protein, nem, ham kül, enerji ve karbonhidrat miktarlarını sırasıyla, 10.7, 3.4, 0.9, 432 ve 75.4 olarak bildirmişlerdir. Sonuçlar araştırmamızın kontrol grubu olan sade grissini örneklerindeki değerler ile paralellik göstermiştir. Ticari olarak üretilen grissinler incelendiğinde, ham yağ miktarı çalışmamızda daha yüksek bulunmuştur. Bunun nedeninin araştırmada grissini yapan özel pastanenin pastacılık yağı ya da kreması olarak tabir edilen susuz margarinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Ayrıca bu farklılık kullanılan diğer malzemelerden, ticari fırından ve pişirme derecesinden kaynaklanabilir. Sağlıklı atıştırılabilir bir ürün olan grissini üzerinde yapılan besin bileşimi çalışmaları çok fazla olmamasına rağmen, piyasada satılan hazır paketlenmiş ürünlerin etiketlerinde yazan değerler araştırma sonuçları ile örtüşmektedir.

Hem sade hem de spirulinalı grissinilerin besin bileşimleri incelendiğinde, spirulinalı grissinilerin nemlerinin ve karbonhidrat miktarının sade grissiniden düşük olduğunu buna rağmen ham protein, ham yağ ve ham kül açısından daha zengin olduğunu söylemek mümkündür.

Grissini hamuru, mayalı ve fermantasyon gerektiren bir ürün olması nedeniyle tuz ve şeker ilavesi ile yoğurulup pişmeye hazır hale getirilmektedir. Araştırmamızda spirulinalı ve sade grissinilerdeki tuz miktarı sırasıyla 1.92 ± 0.003 , 1.32 ± 0.004 bulunmuştur. Spirulina tek başına tuzlu bir ürün olması nedeniyle spirulinalı grissinilerin tuz miktarının daha fazla olduğu düşünülmektedir. Unlu mamüllerin üretimi ve tarifnameleri, şehirlere, bölgelere, ülkelere ve hatta ürünleri hazırlayan ustalara göre değişebildiği, ticari paketlenmiş grissiniler ile karşılaştırıldığında görülmüştür.

Peroksit sayısı oksidasyon derecesini gösteren bir parametredir. Yağların bozulma (acılaşma) durumlarının tespiti için peroksit sayısı tayini uygulanır. Spirulinalı ve sade grissinilerde peroksit miktarı sırası ile 5.15 ± 0.019 , 5.23 ± 0.038 meq aktif oksijen/kg olarak tespit edilmiştir (Tablo 1). İki grup arasındaki fark önemsiz ($p > 0.05$) bulunmuştur. Peroksit tayini potasyum iyodürü okside eden bir kilogram yağdaki aktif oksijenin milieşdeğer ağırlığıdır (meqO₂/kg). Unlu gıda ürünlerinin birçoğunda normal margarin yerine, pastane margarini adı verilen ve içeriğinde su bulunmayan katı yağlar kullanıldığından peroksit tayini yapılmıştır. Sonuçlar tüketim sınır değerinin altında bulunmuştur. Peroksit değerinin artışındaki en önemli etken oksijendir, bu nedenle bu tip ticari ürünlerin paketlenerek satılması çok önemlidir.

Spirulina besin değeri yüksek bir gıda maddesi olup; 22 aminoasitten 19 tanesini içermektedir. Bunların 9 tanesinin insan sağlığı için çok önemli olduğu bildirilmiştir (Anonim1, 2021). Sade ve spirulinalı gruplarda en yüksek EAA lösün olarak görülmüştür. Daha sonra Valin>Fenilalenin > Treonin baskın EAA lardır. En yüksek NEAA glutamik asit olup daha sonra Prolin ve Serine amino asitleri gelmektedir. Bu çalışmada EAA/NEAA oranı spirulinalı ve sade gruplarda sırasıyla 0.626 ve 0,569 olarak bulunmuştur. Spirulinalı grup sade gruba göre daha yüksek EAA/NEAA oranı görülmüştür. Genellikle, su ürünlerinde 0,5'ten fazla EAA/NEAA oranı, yararlı bir diyet proteini kaynağı olduğunu gösterir (Marques et al., 2010) ve spirulinalı ve sade grissinilerde sırasıyla 0.626 ve 0.569 tespit edilmiştir. Bu çalışmada en yüksek lisin spirulinalı grissinilerde gözlenmiştir (0.259 g/100g ww). FAO/WHO (2013)'e göre günlük spirulinalı grissini tüketen yetişkin ve çocuklar lisin ihtiyacının sırasıyla %28.01, %52.75 lik kısmını, sade grissini tüketenler ise sırasıyla %23.05, %43.42 kısmını karşılayabilmektedir. En yüksek izolösün, lösün, valin ve histidin spirulinalı grissinide gözlenmiştir.

Bu çalışmanın sonuçları incelendiğinde, SFA seviyesi spirulina katılmayan kontrol grubunda daha yüksek (Σ SFA=25.04) bulunmuştur. Her iki grup da en düşük SFA nın C10:0, en yüksek SFA nın ise C16:0 olduğu belirlenmiştir. Grissini üretiminde pastacılık margarini kullanılması Σ SFA miktarını artırmıştır. Ancak spirulinanın olumlu etkisi gözlenmiştir (Σ SFA=23,96). MUFA, kontrol grubunda spirulinalı grissini grubuna göre daha düşüktü. Kontrol ve spirulinalı grissini gruplarının PUFA değerleri sırasıyla % 48,83 ve % 49,68 olarak bulundu (Tablo 3). Kontrol grubu ile karşılaştırıldığında, spirulinalı grupta PUFA daha yüksekti. Yağ asidi değerleri mikoalgin türüne, yabani veya kültür olmasına, yetiştirildiği ortamın şartlarına göre değişebilir.

Palmitik asit, her iki grup için (%10,79 ve %11,26) SFA içinde en yüksek miktara sahip olup, bunu stearik asit (%9,22 ve %7,12) takip etmektedir. MUFA içinde her iki grupta en yüksek oranı oleik asit (%23,73 ve %23,93), ardından eikosenoik asit (%1,16 ve %1,12) izledi. Gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark yoktu ($p>0.05$).

En yüksek PUFA değeri her iki grupta da linoleik asiti (Tablo 3). Dokosaheksaenoik asit (DHA, C22: 6n3), kontrol grubunda %0,01 bulunurken spirulina grubunda %0,02 bulunmuştur. İstatistiksel olarak gruplar arasında fark önemli ($p<0.05$) olmasına rağmen anlamlı bir fark gözlenmemiştir. Ancak grissini reçetesine ilave edilen spirulina miktarının artırılması daha anlamlı bir sonuç ortaya koyabilir. En yüksek DHA/EPA oranı spirulina grubunda (%2,25) hesaplandı (Tablo 3). Yağ asidi oranındaki omega-3/omega-6 oranının her iki grupta da %0,04 olduğu tespit edilmiştir. Grissini üretiminde bitkisel yağ kullanılmaktadır. Bu nedenle omega-6 seviyelerinin yükseldiği ve omega-3 seviyelerinin düştüğü değerlendirilmiştir. Yağ asitlerinin sağlığa faydaları göz önüne alındığında, omega-3 açısından zengin ürünlerle beslenenlerin hipertansiyon veya diğer kardiyovasküler hastalıklara yakalanma olasılığının daha düşük olduğu bildirilmiştir. Obezite ve kardiyovasküler hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçların diyetlerdeki omega 6 oranını azaltıp omega-3 oranlarını artırarak azaltılabileceği vurgulanmıştır (Simopoulos, ve ark., 2000; Bayraklı ve Duyar, 2019). Yağ asitleri üzerine yapılan ilk çalışmalarda omega-3/omega-6 oranı 1:1 iken sanayi toplumunun gelişmesiyle birlikte değişen beslenme alışkanlıkları ile bu oran 30:1'den 50:1'e yükselmiştir. Dünya Sağlık Örgütü omega-3/omega-6 oranının 5:1 ile 10:1 arasında olması gerektiğini bildirmiştir (FAO/WHO, 1994). Ancak sağlıklı bir diyetle bu oran 1:1 ile 1:4 arasında olmalıdır [23].

PI, balık yağının oksidatif stabilitesini ölçmek için anlamlı bir araç sağlayabilir. PI değeri (PUFA'nın bozulma katsayısı), sipurinalı grissini grubunda daha düşük bulunmuştur. Ancak gruplar arasında istatistiki bir fark yoktur ($p>0,05$) (Tablo 3). Araştırma sonuçlarına göre her iki örnekte de PUFA miktarı düşük sayılabilir. Ancak sipurilina doymamış yağ asitleri bakımından zengin bir ürün olduğu için kontrol grubuna göre daha yüksek PUFA mikatına sahiptir. Dolayısı ile PUFA oksidasyonunun daha yüksek olması olasıdır.

Aterojenik (AI) ve trombojenik (TI) indekslerin (>1.0) üzerinde olmasının insan sağlığına zararlı olduğu bildirilmektedir [24]. Bu değer düşerse koroner kalp hastalığı riski azalır (Cuttrignelli ve ark. 2008). Kontrol ve spirulina

grupların her ikisi için ortalama AI değeri %0,16 olarak belirlendi. Karşılı (2021), balık yağı takviyesi ürünlerinde %0,11-0,70 arasında AI ve %0,01-0,36 arasında TI değerleri bildirmiştir. Bu veriler ışığında insan sağlığına yönelik herhangi bir riskin olmadığı söylenebilir.

Yağ asitlerinin h/H oranı, ürünlerdeki yağın besinsel olarak yeterli olup olmadığına göstergesidir (Caglak, 2017). Bu çalışmada h/H oranı kontrol grubu için %2,56, spirulina grup için %2,38 olarak belirlenmiş ve bu değerlerin Bayraklı ve Duyar (2019) tarafından yapılan çalışmanın verilerinden (1,73) daha yüksek olduğu görülmüştür. Yağ asidi bileşimi canlı türlerine, yaşam alanına ve çevre koşullarına bağlı olarak değişkenlik gösterebilir (Özoğul, ve ark., 2013).

Doymamışlık indeksi (UI), lipidlerdeki doymamışlık derecesini gösterir ve her bir doymamış FA'nın yüzdesinin toplamının, o FA'deki çift bağ sayısı ile çarpımı olarak hesaplanır (Logue ve ark. 2000). Bu çalışmada UI kontrol grubunda % 1,26, spirulina grupta % 1,28 olarak bulunmuştur. Spirulina ve grissini araştırmalarında benzer çıktılar oldukça az olmasına rağmen su ürünleri ile ilgili çalışmalarda benzer sonuçlara rastlanmıştır (Fiori ve ark., 2012).

Spirulina ilave edilen grissini örneklerinin sade olan grissinilere göre özellikle çoklu doymamış yağ asitleri açısından daha zengin olduğu belirlenmiştir. Spirulina'nın yağ asit kaynağı olup olmayacağı araştırıldığı çalışmada, palmitic asit, linoleic asit, linolenik asit, oleic asit, palmitoleik asit ve stearik asit bulunduğu bildirilmiştir (Anonim2, 2021). Bir başka çalışmada, spirulina'nın linoleik asit açısından zengin olduğu bildirilmiştir (Belay ve ark.,1993). Bu sonuçlara göre spirulina'nın, ilave edildiği ürünlerdeki yağ asidi miktarına olumlu etki ettiği belirlenmiştir.

Üretimin yapıldığı ilk gün elde edilen mikrobiyolojik analiz sonuçlarına göre herhangi bir bakteri yüküne rastlanılmamıştır. Bu aşamada, pastanede çalışan personelden kaynaklanabilecek bakteri yükü beklenmiş ancak çalışanların hepsinin temiz maske ve eldiven kullanmaları ve ürünlerin 85 °C de fırından çıkmaları nedeniyle herhangi bir bakteri yükü tespit edilmemiştir. Paketleme materyalinden kaynaklanan bir bakteri yükü olup olmadığı araştırıldığı ikinci günde, sade grissinilerde TAMB sayısı ve Maya ve küf sırasıyla, 0,38 log gr/cfu, spirulina grissinilerde ise sırasıyla 0,36,0,02 log gr/cfu tespit edilmiştir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Su ürünleri endüstrisinde alglerle olan çalışmalar daha çok alg türleri ve alg üretim yöntemleriyle ilgili olup, işleme teknolojisi alanında oldukça az çalışma bulunmaktadır. Spirulina son yıllarda içerdiği besin değerlerinden dolayı önem kazanmaya başlayan doğal bir besin kaynağıdır. Spirulina ülkemizde hem üretilerek hemde ithal edilerek halkımızın tüketimine sunulan bir su ürünüdür. Bu önemli besin kaynağının ülkemiz ekonomisine pozitif katkı sağlaması için grissini gibi alternatif yeni ürünlerde araştırılmalı ve denenmelidir. Spirulina içeriğinde bulunan antioksidanlar sayesinde insan sağlığı açısından büyük önem taşımaktadır. Gün geçtikçe artan sağlık sorunlarında doğal bir besin kaynağı olarak kullanılması faydalı olabilir.

Diyet beslenme ürünlerinde kullanılabilir en yüksek protein kaynağı olma potansiyeline sahip olan spirulina, dünyada artan gıda sorununa diğer su ürünleriyle birlikte alternatif bir besin kaynağı olabilecek potansiyele sahiptir. İnsanların sentetik gıda katkı maddelerine olan antipatik duruşunu güçlendirmek ve doğal gıda katkı maddelerine olan ilgiyi artırarak bu ürünün hem üretimini hem de tüketimini artırmak insanlar için faydalı olacaktır. Bir gıda katkı maddesi olarak henüz gereken ilgili görmeyen spirulinanın, hamur işleri, hazır ve paketlenmiş ürünlerde de kullanılabilirliğinin araştırılması gerektiği düşünülmektedir. Ülkemizde su ürünleri tüketimi genellikle balık, yumuşakça ve kabuklu türler üzerine olduğundan, spirulina gibi mikroalglerden de faydalanılması yetişkinler ve çocuklar açısından önem taşımaktadır. Mikroalgler ile ilgili çalışmaların artırılması ve insan beslenmesinde kullanılmasının sağlıklı beslenmeye katkısı olacağı düşünülmektedir.

Gastronomi bilimi, sağlıklı gıdaların hazırlanmasını ve tüketimi esnasında ortaya çıkan fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik durumları da araştırdığından, diğer bilim dalları ile ilişkilidir. Günlük diyetlerimizde almamız gereken proteinler, yağlar, karbonhidratlar, vitamin ve mineral maddelerin buldukları gıdaların ve tüketim şekillerinin bilinmesi gastronominin en önemli basamaklarından biridir.

KAYNAKLAR

- Abrami, G., Natiello, F., Bronzi, P., McKenzie, D., Bolis, L. and Agradi, E., 1992. A comparison of highly unsaturated fatty acid levels in wild and farmed eels (*Anguilla anguilla*). *Comp. Biochem. Physiol. Part B Comp. Biochem.*, 101: 79–81. [https://doi.org/10.1016/0305-0491\(92\)90161-J](https://doi.org/10.1016/0305-0491(92)90161-J)
- Altuğ, T., Demirdağ, K., Kurtcan, Ü., İçbal N., 1994. *Food Quality Control*. E.Ü. Mühendislik Fakültesi Yayınları, No:85, 171 s. İzmir.
- Anonim1, 2021. <http://www.egemacc.com/tcpdf/examples/pdf.php?a=79&lng=1>
Erişim Tarihi 15.02.2021
- Anonim2, 2021. https://www.researchgate.net/profile/Aysun-Yucetepe/publication/316276492_Bir-Omega-3-Yag-Asidi-Kaynagi-Olarak-Spirulina-Platensis-Mikroalgi/links/58f8b7e2_a6fdcc11b4039f31/Bir-Omega-3-Yag-Asidi-Kaynagi-Olarak-Spirulina-Platensis-Mikroalgi.pdf
- AOAC, 1990. *Official Methods of Analysis*. Association of Official Analytical Chemists, Washington, DC, USA.
- AOAC, 2000. *Official Methods of Analysis*, 18 th edn., Assoc. Off. Anal. Chem., Wash. D. C., USA.
- AOAC, 2002. *Official Methods of Analysis*, 17 th edition vol II. Assoc. Off. Anal. Chem., Wash. D. C., USA.
- Bayraklı, B., & Duyar, H. A. 2019. The Effect Of Raw Material Freshness On Fish Oil Quality produced in fish meal & oil plant. *Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences*, 4(3), 473-479.
<https://doi.org/10.35229/jaes.636002>.
- Bayraklı, B., 2021. Monthly Variations in Proximate Composition, Fatty Acid Quality and Amino Acid Score of Warty Crab, *Eriphia verrucosa* (Forsskal, 1775) from the Southern Coast of Black Sea, Turkey. *Pakistan Journal of Zoology*, 53(5), 1729.
<https://doi.org/10.17582/journal.pjz/20210318090304>.
- Belay, A., Ota, Y., Miyakawa, K. et al., 1993. Current knowledge on potential health benefits of *Spirulina*. *J Appl Phyco* 15, 235–241
<https://doi.org/10.1007/BF00004024>

Bligh, E.C. And Dyer, W.J., 1959. A Rapid Method of Total Lipid Extraction and Purification. *Canadian J of Biochem Physio*, 37: 913–917.

Cağlak, E., & Karslı, B., 2017. Investigations on mineral content in warty crab *Eriphia verrucosa* (Forsk., 1775) from the Rize Coast of Black Sea, Turkey. *Indian J Fish*, 64(4), 80-86.
<https://doi.org/10.21077/ijf.2017.64.4.55342-11>.

Clément, G., Giddey, C., & Menzi, R., 1967. Amino acid composition and nutritive value of the alga *Spirulina maxima*. *Journal of the Science of Food and Agriculture*, 18(11), 497-501.

Cox, B., 2012. An Investigation of the Bioactivity of Irish Seaweeds and Potential Applications as Nutraceuticals. Doctor of Philosophy, Dr Nissreen Abu-Ghannam, School of Food Science and Environmental Health, Dublin Institute of Technology, Dublin, Ireland, 344.

Cutrignelli, M. I., Calabrò, S., Bovera, F., Tudisco, R., D'Urso, S., Marchiello, M., ... & Infascelli, F. 2008. Effects of two protein sources and energy level of diet on the performance of young Marchigiana bulls. 2. Meat quality. *Italian Journal of Animal Science*, 7(3), 271-285.
<https://doi.org/10.4081/ijas.2008.271>.

Dillon JC & Phan PA., 1993. *Spirulina* as source of protein in human nutrition. *Bulletin de l'Institut Oceanographique*, 12: 103-107

Duyar, H.A., Özdemir, S. & Bayraklı, B. 2020. The Determination of Proximate Composition and Some Biologic Characteristics of Flatfish (*Pegusa lascaris*) captured in the Black Sea Coasts. *Journal of Anatolian Environmental and Animal Sciences*, 5(4): 717-724.

FAO/WHO (Food and Agriculture Organization of the United Nations/ World Health Organization), 2013. Dietary Protein Quality Evaluation in Human Nutrition. FAO Food and Nutrition Paper, 92. ISSN 0254– 4725, FAO, Rome. Retrieved from <http://www.fao.org/3/a-i3124e>. Pdf.

Fiori, L., Solana, M., Tosi, P., Manfrini, M., Strim, C., & Guella, G., 2012. Lipid profiles of oil from trout (*Oncorhynchus mykiss*) heads, spines and viscera: trout by-products as a possible source of omega-3 lipids?. *Food Chemistry*, 134(2), 1088-1095. <https://doi.org/10.1016/j.foodchem.2012.03.022>

Gargacı Kınay, A. & Duyar, HA (2021). Grissininde Gıda Takviyesi Üretimi Olarak Deniz Yosunu (*Spirulina*) Kullanılacak Duyusal ve

Değerlendirilmesinin yapılması. *Gastroia: Gastronomi ve Seyahat Araştırmaları Dergisi*, 5 (3) , 464-470. DOI: 10.32958/gastoria.961742

Güler, Ç. , Türkoğlu, Z. , Salık, M. A. , Türkmen, Ö. & Arslaner, A., 2021. Fonksiyonel Bir Gıda Katkısı Olarak *Spirulina platensis* . Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi , 52 (3) , 351-360 . DOI: 10.17097/ataunizfd.896473

Kaba, N., Çağlak, E., 2006. Deniz Alglerinin İnsan Beslenmesinde Kullanılması. *E.Ü. Su Ürünleri Dergisi*, 23 (1/2: 243-246).

Karaağaoğlu, N., Mercanlıgil, S. M., & Başoğlu, S., 1993. Özel Amaçlı Bisküvi, Galeta, Grissini, Etimек Gibi Tahıl Ürünlerinin Besin Değerleri: Protein, Yağ, Nem, Kül, Karbonhidrat ve Enerji Miktarları. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 22(2), 229-242.

Khan, Z., Bhadouria, P., & Bisen, P., 2005. *Nutritional and Therapeutic Potential of Spirulina. Current Pharmaceutical Biotechnology*, 6(5), 373–379. doi:10.2174/138920105774370607

Logue, J. A., De Vries, A. L., Fodor, E.L.F.R.I.E.D.A., & Cossins, A. R., 2000. Lipid compositional correlates of temperature-adaptive interspecific differences in membrane physical structure. *Journal of Experimental Biology*, 203(14), 2105-2115.

Lubis, L. & Buckle K.A., 1990. Rancidity and lipid oxidation of dried-salted sardines. *International Journal of Food Science & Technology*, 25, 295-303.

Ludorff, W. And Meyer, V., 1973. *Fische Und Fisherzeuge*. Z. Auflage. Verlag Paul Parey In Berlin und Hamburg, 209-210.

Marques, A., Teixeira, B., Barrento, S., Anacleto, P., Carvalho, M.L. and Nunes, M.L., 2010. Chemical composition of Atlantic spider crab *Maja brachydactyla*: Human health implications. *J. Fd. Compos. Anal.*, 23: 230–237. <https://doi.org/10.1016/j.jfca.2009.10.007>

Merrill, A.L., and Watt, B.K., 1973. Energy value of Foods, basis and derivation. Agriculture research service. United States Department of Agriculture. Agriculture handbook No:74, p 2., 3. and 5.

Öğretmen, Ö. Y., & Duyar, H. A., 2018. The effect of different extraction methods and pre-treatments on agar yield and physico-chemical properties of

Gelidium latifolium (Gelidiaceae, Rhodophyta) from Sinop Peninsula Coast of Black Sea, Turkey. *Journal of Applied Phycology*, 30(2), 1355-1360.

Özogul, Y., Aydin, M., Durmus, M., Karadurmus, U., Öz, M., Yuvka, I., ... & Köşger, A., 2013. The effects of season and gender on the proximate and fatty acid profile of male and female warty crab (*Eriphia verrucosa*) from Black Sea. *Rapport Commission International Mer Mediterranee*, 40, 634.

Pascaud M., 1993. The essential polyunsaturated fatty acids of *Spirulina* and our immune response. *Bulletin de l'Institut Oceanographique*, 12: 49-57.

Simopoulos, A. P., Leaf, A., & Salem Jr, N., 2000. Workshop statement on the essentiality of and recommended dietary intakes for omega-6 and omega-3 fatty acids. Prostaglandins, Leukotrienes and Essential Fatty Acids (PLEFA), 63(3), 119-121. <https://doi.org/10.1054/plaf.2000.0176>.

Spolaore, P., Joannis-Cassan, C., Duran, E., Isambert, A., 2006. Commercial applications of microalgae. *J Biosci Bioeng.* 101:87–96.

Ulbricht, T. L. V., & Southgate, D. A. T., 1991. Coronary heart disease: seven dietary factors. *The lancet*, 338(8773), 985-992. [https://doi.org/10.1016/0140-6736\(91\)91846-M](https://doi.org/10.1016/0140-6736(91)91846-M).

Yılmaz, E., Tekinay, A. A., & Çevik, N., 2006. Deniz ürünleri kaynaklı fonksiyonel gıda maddeleri. *Ege Üniversitesi Su Ürünleri Dergisi*, 23(1/1), 523-527.

“

Bölüm 28

DENİZ ALANLARINDA SUALTI KÜLTÜREL MİRASI HUKUKİ REJİMİ

Nurser GÖKDEMİR IŞIK¹

¹ Dr.Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Denizcilik Fakültesi, nurser.gokdemir@deu.edu.tr, Orcid No: 0000-0002-4359-8116

”

GİRİŞ

Dünyamızın sualtındaki zengin kültürel mirasına çoğu zaman gerektiği kadar ilgi gösterilmemektedir. Geçtiğimiz yüzyılda, karada yer alan arkeolojik alanlar medeniyetlerin gelişim süreçlerine ışık tutacak nitelikte bol miktarda bilgi sağlamış olsa da, gezegenimizin en büyük kısmını kaplayan okyanuslardaki sırların büyük bir çoğunluğu halen gün ışığına çıkartılmamıştır. 2001 yılında gerçekleştirilen UNESCO Genel Konferansı'nda kabul edilen Sualtındaki Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme, devletlerin sualtındaki miraslarını daha etkin bir şekilde korumasını amaçlamaktadır (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022).

Bu çalışmada sualtı kültürel mirası ile ilgili tehditler, 2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme genel hükümleri ve ulusal ve uluslararası deniz alanlarında kültürel mirasın korunmasına ilişkin hukuki rejim incelenecektir.

1.Sualtı Kültürel Mirası ile İlgili Tehditler

Sualtı kültürel mirası, yağma, ticari sömürü, hazine avcılığı nedeniyle giderek daha fazla tehdit altındadır. Bunun yanında teknolojik gelişmeler, sualtı alanlarındaki deniz kaynaklarının araştırılmasını hızlandırdığı için bu bölgenin korunmasını da olumsuz etkilemektedir.

-Yağma: Arkeolojik bir bölgeden yasalara ve bilimsel standartlara aykırı olarak ve herhangi bir yetkili makamdan izin alınmaksızın tarihi eserlerin çalınmasıdır. Antik gemi enkazları ve sualtı arkeolojik alanlarında yaygın görülmektedir.

-Ticari sömürü: Arkeolojik kazılardan elde edilen eserleri satışa çıkarmak amacıyla kurtarılmasıdır. Ticari sömürü faaliyetlerinde, değerli malzemelerin elde edilmesine odaklanıldığı için arkeolojik alanlardaki bilimsel verilere oldukça fazla zarar verilmektedir.

-Sorumsuz dalış: Sualtı kültür mirasını ilk bulanlar dalgıçlardır. Sualtı kültür mirasının korunmasında arkeologlar ve kültürel miras yöneticileriyle iş birliği yapmalıdırlar. Bununla birlikte, bazı dalgıçlar “hediyelik eşyalar” toplayarak arkeolojik alanları olumsuz etkilemektedir. UNESCO bu konuda Etik Kurallar oluşturmuştur.

-Trol: Sualtı kültür mirasının korunması için önemli bir konudur. Müdahaleci trol metodolojisi, deniz tabanının derinliklerinde hendekler üretir. Tek bir trol teknesi 5.000 futbol sahası büyüklüğünde bir alanı ve 1800 metreye kadar derinlikteki alana zarar verebilir. Genellikle balık ağları enkazların üzerinde kaybolur ve bu durum onları arkeologlar için erişilemez hale getirmektedir.

-Kaynak çıkarma: Deniz yatağı, kaynak çıkarma endüstrileri tarafın-

dan giderek daha fazla kullanılmaktadır. Birçok sualtı kültür mirası alanı, özellikle tarihöncesi alanlar, kum ve çakıl çıkarılmasından etkilenmiştir. Yakın zamanda antik gemi enkazlarından metallerin geri kazanılması ve satışı ile ilgili eğilim çok sayıda önemli alanı yok etmiştir. Sualtı kültür mirasının korunması için tüm paydaşların iş birliği yapması gerekmektedir.

-Yetersiz Yasal Koruma: Sualtı alanlarından nesnelere sömürülmesini ve sahiplenilmesini önlemek yasal korumanın olmaması anlamına gelir.2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirası Korunması Sözleşmesi bu konuda atılmış önemli bir adımdır.

İnsanlığın ortak kültür mirasını oluşturan kültür varlıklarının gelecek kuşaklar adına korunması genel olarak kabul edilmiş temel bir prensiptir. Bu noktada kültür varlığının kimin elinde daha iyi korunacağı ve mülkiyetinin kime ait olacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. Kültür varlığı yönünden zengin ülkelerin tercihi, kendi ülkelerinden çıkan bütün buluntuların genel kapsamlı bir kanun aracılığıyla devlet mülkiyetine geçişidir. Böylelikle kaynak ülke, kendi hâkimiyet alanından çıkarılan eserler yurt dışına kaçırıldığında, o eserin zilyetliğine sahip olmasa, eser kayıtlara geçmese bile mülkiyet hakkına dayanarak iade talebinde bulunabilecektir (Özel,2018:216).

Sualtı Kültürel Mirası ile ilgili Nuestra Señora de las Mercedes Davası, yukarıda belirtilen yağma tehdidi ve mülkiyet hakkı ile ilgilidir. 1804'te bir deniz savaşında batan Nuestra Señora de las Mercedes, Cebelitarık Boğazı yakınlarında keşfedilir ve 2007 yılında Florida merkezli Odyssey Marine Exploration Inc. tarafından yağmalanır. Odyssey, "Kara Kuğu hazinesi" adını verdiği yükü açık denizde bulduğunu iddia etmiştir. İspanya, kargonun aslında bir İspanyol Devlet gemisi olan Mercedes'in enkazından geldiğini, 17 ton altın ve gümüş sikkenin izinsiz bulunduğunu ve iadesini talep eder. Amerika Birleşik Devletleri Mahkemelerinde görülen dava sonucunda 2012 yılında Odyssey'nin yaklaşık 600.000 altın ve gümüş sikkeyi İspanya'ya iade etmesine karar verilmiştir.

Belitung Batığı yine yağma nedeniyle zarara uğrayan örneklerden biridir. Belitung Batığı, dokuzuncu yüzyıldan kalma Çin'deki Tang Hanedanlığı'ndan yük taşıyan bir gemi batığıdır. Batık, Endonezya'nın Belitung Adası kıyılarında 1998 yılında balıkçılar tarafından bulunmuş ve önemli yağmalara maruz kalmıştır. Endonezya hükümeti, eserlerin yerel yağmacılar tarafından dağıtılmasını önlemek için bir kurtarma şirketi görevlendirmiştir. Şirket 63.000'den fazla eseri kurtarmış ve koleksiyonu Singapur Hükümetine verilmiştir. Geminin gövdesi ve enkaz ile ilgili bilimsel bilgiler yok edilmiştir. Belitung Batığı'nın eserleri Singapur Medeniyetler Müzesinde sergilenmektedir.

Doggerland ise Britanya Adaları'nın doğu tarafında bulunan eski bir yerleşim yeridir. MÖ 6000'lerde buzul çağıının sona ermesiyle su altında kalarak yok olmuştur. İnsan yerleşimi açısından zengin bir bölgedir. İlk buluntular bir balık avcısının ağına karada kullanılan bir av malzemesinin takılmasıyla gelmiştir. Verilere göre, iklim değişikliğinin insan toplulukları ve yükselen deniz seviyelerinin durumu ile doğrudan ilişkili olabilir. Doggerland, zengin bir deniz sanayi bölgesinde yer almaktadır. Bu bölgede sualtı kültür mirasının korunması için trollerin, balıkçıların ve petrol ve gaz endüstrilerinin faaliyetlerinin azaltılması gerekmektedir (UNESCO 2001 Convention INFOKIT,2022).

2.Türk Hukukunda Sualtı Kültürel Mirası

Türk mevzuatında, kültür varlıkları 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile korunmaktadır. 2863 sayılı kanunun tanımlar başlıklı 3.maddesinde 2004 yılında değişiklik yapılmıştır. İlgili maddeye göre, “*Kültür varlıkları*”; tarih öncesi ve tarihi devirlere ait bilim, kültür, din ve güzel sanatlarla ilgili bulunan veya tarih öncesi ya da tarihi devirlerde sosyal yaşama konu olmuş bilimsel ve kültürel açıdan özgün değer taşıyan yer üstünde, yer altında veya su altındaki bütün taşınır ve taşınmaz varlıklardır. “*Tabiat varlıkları*” ise; jeolojik devirlerle, tarih öncesi ve tarihi devirlere ait olup ender bulunmaları veya özellikleri ve güzellikleri bakımından korunması gerekli, yer üstünde, yer altında veya su altında bulunan değerlerdir.

Araştırma, sondaj ve kazı izni başlıklı 35.maddesine göre, taşınır ve taşınmaz kültür ve tabiat varlıklarını meydana çıkarmak üzere, araştırma, sondaj ve kazı yapma hakkı, sadece Kültür ve Turizm Bakanlığına aittir.

35.maddenin 2. fıkrasına göre, bilimsel ve mali yeterliği Kültür ve Turizm Bakanlığınca takdir ve kabul olunan Türk ve yabancı heyet ve kurumlara araştırma izni, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından; sondaj ve kazı yapma izni Cumhurbaşkanı kararı ile verilir, Kültür ve Turizm Bakanlığı elemanları veya bu Bakanlıkça görevlendirilecek Türk bilim adamları tarafından yapılacak araştırma, sondaj ve kazılar, Kültür ve Turizm Bakanlığının iznine bağlıdır. Askeri yasak bölgelerde yapılacak araştırma, sondaj ve kazı için gerekli ruhsatname, Genelkurmay Başkanlığının iznini müteakip, sözü geçen heyet ve kurumların göstereceği uzmanlar adına düzenlenir. Kültür ve Turizm Bakanlığınca haklı görülebilecek sebep olmadıkça heyet ve kurumlar ruhsatnamedeki üyelerini değiştiremezler.

Su altında korunması gerekli kültür ve tabiat varlıklarının bulunduğu bölgeler, Cumhurbaşkanı kararı ile tespit edilir ve yayımlanır. Bu bölgelerde, sportif amaçlı dalış yapmak yasaktır, ikinci fıkra hükümlerine göre izin almak şartıyla araştırma ve kazı yapılabilir (2863 Sayılı Kanun,1983).

3.2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme

2001 yılında gerçekleştirilen UNESCO Genel Konferansında kabul edilen Sualtındaki Kültürel Mirasın Korunmasına Dair Sözleşme, sualtı kültürel mirasının durumu, sualtındaki mirasların daha etkin bir şekilde korunması ve gerektiğinde acil koruma önlemlerinin alınması konularında Taraf Devletlerin farkındalıklarının arttırılmasını amaçlamaktadır. 2001 Sözleşmesi, tüm UNESCO Üye Devletleri için otomatik olarak geçerli değildir. Yalnızca yasal olarak kendisine bağlı olduğunu beyan eden ülkeler için geçerlidir. Daha sonra devletler Sözleşmeye “taraf” olurlar (UNESCO, Ratification,2022). Sözleşmeyi 2022 yılı itibari ile 71 ülke onaylamıştır (UN Treaty Collection,2022). Ülkemiz bu sözleşmeye taraf değildir. Sözleşme ile ilgili kronolojik sıra Tablo 1’ de belirtilmektedir.

Tablo 1: 2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmesi Kronolojisi

Kronoloji	
1976	Avrupa Konseyi Kültür ve Eğitim Komisyonu, sualtı kültür mirasının korunması konusunda bir çalışma yürütülür. Birkaç yıllık çalışmaya rağmen, hiçbir metin kabul edilmemiştir.
1994	Uluslararası Hukuk Derneği'nin (ILA) Buenos Aires'teki genel oturumunda Sualtı Kültür Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme Taslağının kabul edilmiş ve UNESCO'ya iletilmiştir.
1996	Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi (ICOMOS) Genel Kurulu (5-9 Ekim) Sofya, Bulgaristan'da toplanarak Sualtı Kültür Mirasının Korunması ve Yönetimine İlişkin Uluslararası Şartı kabul etmiştir.
1997	29. oturumda, UNESCO Genel Konferansı, sualtı kültür mirasının korunmasının uluslararası düzeyde uluslararası bir sözleşme ile düzenlenmesi gerektiğine karar verdi. Genel Direktörü bu amaçla bir grup hükümet uzmanını toplamaya davet eder (Doc. 29C/Resolution 21)
1998-2001	Sualtı Kültür Mirasının Korunmasına Dair Taslak Sözleşmeye ilişkin Hükümet Uzmanlarının sözlü toplantıları gerçekleştirilir.
2001	Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına İlişkin UNESCO Sözleşmesi, 31. Genel Konferansın (Doc. 31C/24) Genel Kurulu tarafından 2 Kasım'da 88 lehte, 4 aleyhte ve 15 çekimsiz oyla kabul edildi.2001 Sözleşmesi, UNESCO'nun kültürel mirası koruyan dördüncü sözleşmesi oldu
2009	2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme yürürlüğe girmiştir.

Kaynak: UNESCO, 2022 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000189450?posInSet=23&queryId=00e07f11-20e8-4c27-a9f0-78a4718d1024>

2001 tarihli Sualtı Kültür Mirasının Korunmasına İlişkin Sözleşmesinin (bundan böyle “2001 tarihli Sözleşme” olarak anılacaktır) özünde aşağıdaki beş yön mevcuttur:

1. Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasını sağlamak ve güçlendirmek için 1982 tarihli BMDHS hükümleri çerçevesinde amaçları ve genel

ilkeleri belirlemektir. Sözleşmenin 3. maddesi bunu açıkça ortaya koymaktadır.¹

2. Taraf Devletlerin, sualtı kültür mirasına yönelik faaliyetlerin planlanması, yürütülmesi ve sonuçları ile ilgili bir dizi ayrıntılı bilimsel kuralın uygulanmasını ve karasularında bu konuda faaliyet gösterenlerin bu kurallara uymasını sağlamasını gerektirmektedir.

3. Tarafların, açık denizde kendi bayraklı gemileri ile yapılan sualtı kültür mirası keşiflerini ve faaliyetlerini koruma ve raporlama konusunda iş birliği yapmalarını ve birbirleriyle bilgi paylaşmalarını sağlar.

4. Tarafların, Sözleşme'ye aykırı olarak sualtı kültür mirasının elde edilmesi ve elden çıkarılması ile ilgili gerekli tedbirleri almalı ve tedbirlerin ihlal edilmesi durumunda yaptırım uygulamalarını öngörür.17. maddeye göre, ihlallere yönelik yaptırımlar, Sözleşme ile uyum içindeliği temin edebilecek ve ihlalleri yıldıracak ve ihlalcileri yasa dışı faaliyetlerinden beklemedikleri çıkarılardan mahrum edebilecek kadar şiddetli olacaktır. Taraf devletler ayrıca, yaptırımların uygulanmasını temin etmek için iş birliği yapmalıdırlar.

5. Sözleşme, bilimsel eğitim, yetkili makamlar, takip toplantıları ve Sözleşme ile ilgili anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözülmesini zorunlu kılar (M. 21-22-23 ve 25) (Nafziger, 2018:394-395)

3.1. 2001 tarihli Sualtı Kültür Mirasının Korunmasına İlişkin Genel İlkeler ve Yöntemler

2001 tarihli Sözleşmenin birinci maddesine göre, “Sualtı kültür mirası” en az yüz yıldır kısmen ya da tamamen, periyodik ya da sürekli olarak sualtında bulunan; kültürel, tarihi ya da arkeolojik mahiyeti olan insan kalıntıları anlamına gelmektedir. Bu kalıntılar , arkeolojik ve doğal çevreleri ile birlikte ören yerleri, yapılar, binalar, eserler ve insan eliyle yapılmış kalıntılar, arkeolojik ve doğal çevreleri ile birlikte deniz araçları, hava araçları, diğer araçlar ya da bunların yüklerinin veya diğer muhteviyatının herhangi bir kısım veya tarih öncesi özellikler taşıyan nesnelere olarak belirlenmiştir.

2001 tarihli Sözleşmede, sualtı kültür mirası korunması ile ilgili olarak dört temel ilke belirlenmiştir: 1. Uluslararası işbirliği ilkesi (M. 2(2), 6(1) and 19);2. Sualtı kültür mirasını koruma ilkesi (M. 2(3)–(4)); 3. Sualtı kültür mirasının muhafazası (M. 2(5)–(6)), 4. Ticari olmayan araştırma ilkesi (M. 2(7))

¹ 2001 tarihli Sözleşme M.3: “Bu sözleşmedeki hiçbir şey Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi de dâhil olmak üzere uluslararası hukukun hükmünde olan Devletlerin haklarına, yargılarına ya da görevlerine hâlel getiremez. Bu Sözleşme, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi de dâhil olmak üzere, uluslararası hukuk bağlamında ve ona uygun olarak yorumlanacak ve uygulanacaktır.”

Taraf Devletler, sualtı kültür mirasının etkin korunması için dört önlemleri uygulamayı taahhüt etmektedirler.

1. Taraf Devletler, bir raporlama sistemi kurmalıdırlar. Bir Taraf Devlet, bir vatandaşı ya da kendi bayrağını taşıyan bir deniz aracı münhasır ekonomik bölgesindeki ya da kıta sahanlığındaki sualtı kültür mirasına yönelik bir faaliyet keşfettiğinde ya da böyle bir faaliyet içine girmeye azmettiğinde vatandasın ya da kaptanın söz konusu keşfi ya da faaliyeti Taraf Devlet'e rapor etmesini zorunlu tutacaktır. Aynı şekilde Sözleşmenin 11. Maddesi gereği taraf devletler, Bölge'de yapılan keşfi ya da faaliyeti kendisine rapor etmesini zorunlu tutacaktır. (M.9-11)

2. Taraf Devletler bir bildirim mekanizması oluşturmalıdır. Münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığındaki faaliyetler UNESCO Genel Direktörlüğüne, Bölgede yapılan faaliyetler Uluslararası Deniz Yatağı Otoritesi Genel Sekreterliğine bildirilmelidir. (M.9-11)

3. Taraf Devletler, UNESCO Sözleşmesine uygunluğu sağlamak için ilgili tüm önlemleri alacaklardır. Sualtı kültür mirasına yönelik herhangi bir yasa dışı faaliyeti ve kendi bayrağını taşıyan gemiler herhangi bir yasa dışı faaliyetleri önlemelidirler. (M.15-16)

4. Taraf Devletler, herhangi bir ihlal için etkili yaptırımlar uygulamalıdır. İhlallere yönelik yaptırımlar, bu Sözleşme ile uyum içindeliği temin edebilecek ve ihlalleri yıldıracak ve ihlalcileri yasa dışı faaliyetlerinden bekledikleri çıkarlardan mahrum edebilecek kadar şiddetli olacaktır (M.17/2) (Guo,2017:520-521).

3.2. Sualtı Kültür Mirası Fonu

2001 tarihli Sözleşmenin, Taraf Devletler Toplantısı'nın ikinci oturumunda kabul edilen 8/MSP2 sayılı Karar uyarınca, tarafından kararlaştırılan faaliyetleri finanse etmek için Özel Hesap şeklinde bir Fon kurulmuştur.

UNESCO Sualtı Kültür Mirası Fonu, ülkeleri sualtı kültür mirasını koruma ve daha iyi yönetme çabalarında desteklemeyi amaçlamaktadır. Fon'a sağlanan kaynaklar, sualtı kültür mirasının korunması ve araştırılması, bilimsel ve teknik misyonlar, halkın bilinçlendirilmesi ve Sözleşme'nin tanıtılması konularında eğitim çalıştayları da dahil olmak üzere çeşitli faaliyetlerin finansmanında kullanılacaktır. Bu Fon ayrıca, gelişmekte olan ülkelere temsilcilerin 2001 Sözleşmesi Taraf Devletler Toplantısı oturumlarına katılmalarını sağlamaya yöneliktir. Bu Fon %100 gönüllü katkılara bağlıdır. Sualtı Kültür Mirası Özel Hesabının mali düzenlemeleri ile yönetilmektedir (UNESCO,2022).

4. Deniz Alanlarında Sualtı Kültürel Mirası Korunması

4.1. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Konferanslarında Sualtı Kültürel Mirası

Birleşmiş Milletler Birinci Deniz Hukuku Konferansı, 1956 yılında Cenevre’de düzenlenmiş, 1958 yılında sonuçlanmıştır. Konferans sonunda Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi, Açık Deniz Sözleşmesi, Açık Denizlerde Balıkçılık ve Canlı Kaynakların Korunması Sözleşmesi, Kıta Sahaneliği Sözleşmesi olmak üzere dört Sözleşme kabul edilmiştir. 1960 yılında düzenlenen İkinci Deniz Hukuku Konferansında sonuç alınamamıştır. Üçüncü Deniz Hukuku Konferansı 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinin kabulü ile sonuçlanmış, Sözleşme 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. 2022 yılı itibari ile Sözleşmeye 168 ülke taraftır.

1958 Sözleşmelerinde sualtı kültürel mirasına ilişkin bir madde bulunmamaktadır. Sualtı kültürel mirası konusuna 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi içinde farklı bölümlerde bulunan iki maddede değinilmiştir. Bu iki maddeden birincisi Sözleşmenin Bölgeyi düzenlediği 10.bölümün Arkeolojik ve tarihi eserler başlıklı 149. maddesidir. İlgili maddeye göre, Bölge’de bulunup da arkeolojik ve tarihi nitelik taşıyan bütün objeler, bir bütün olarak insanlığın yararı için muhafaza veya tasarruf edilecektir; bunu yaparken menşee devletinin veya ülkesinin veya kültürel menşee devletinin veya tarihi ve arkeolojik menşee devletinin tercihli hakları özellikle dikkate alınacaktır. İlgili ikinci madde ise Genel hükümler başlıklı 16. Bölümün Denizde bulunan arkeolojik ve tarihi objeler başlıklı 303. Maddesidir. İlgili maddeye göre, 1. Devletlerin denizde bulunan arkeolojik ve tarihi nitelikteki objeleri koruma görevi vardır ve bu amaçla işbirliği yapacaklardır. 2. Bu gibi objelerinin trafiğini kontrol etmek için kıyı Devleti, 33.maddeyi uygularken sözü edilen objelerin bu maddede zikredilen bölgede deniz dibinden kendi onayı olmaksızın alınmasının o maddede zikredilen kanun ve düzenlemelerin kendi ülkesinde veya karasularında ihlal edilmesi ile sonuçlanacağını varsayabilir. 3. Bu maddede her alan hiçbir hüküm, teşhis edilebilir maliklerin haklarını, kurtarma hukukunu ve diğer denizcilik kurallarını veya kültürel değişim ile ilgili kanunları ve uygulamaları etkilemez. 4. Bu madde, arkeolojik ve tarihi nitelikteki objelerin korunmalarıyla ilgili diğer milletlerarası anlaşmalara ve milletlerarası hukuk kurallarına halel getirmez.

2001 tarihli Sözleşme, 1982 tarihli BMDHS’de Sualtı Kültürel Mirası ile ilgili iki maddeyi geliştirmek için değil, aynı zamanda, uluslararası deniz hukukuna göre kıyı devleti yargı yetkisi, bayrak devleti yetkisi ve kıyı devleti yargılama yetkisi genel çerçevesine uyacak şekilde tasarlanmıştır. En az 100 yıldır sualtında kalan savaş gemileri ve diğer devlet gemilerine ilişkin, Sözleşme’nin rejimi her bir deniz alanı için özeldir.

Sözleşmede genellikle kıyı devleti ile bayrak devleti otoritesi arasında bir denge kurulmuştur, ancak genel olarak kıta sahanlığı ve deniz yataklarındaki savaş gemilerine ve diğer devlet gemilerine yönelik herhangi bir faaliyet için bayrak devletinin onayı istenmiştir.

Deniz alanları hukukî rejimleri açısından birbirlerinden farklı gruplara ayrılmıştır. Denizlerdeki muhtelif alanlar arasında basit bir sınıflamayı şöyle yapabiliriz.

1. Ulusal sınırlar içindeki alanlar: İç sular, karasuları, takımda suları ve belli ölçülerde uluslararası boğazlar.

2. Ulusal sınırlar dışında, kıyı devletinin ilânıyla belirli işlevsel münhasır yetkileri olan yerler: Bitişik bölge, münhasır ekonomik bölge, münhasır balıkçılık alanları.

Kıta sahanlığı ise herhangi bir ilân koşuluna bağlı olmaksızın mevcut olup, ulusal sınırların dışına da uzanan geniş bir kara parçasını içerir.

3. Hiçbir devletin yetkisi bulunmayıp, herkesin serbestçe girip yararlanabileceği açık deniz ise, ayrı bir alandır (Sur, 2021:343).

4.2. Ulusal Sınırlar İçindeki Deniz Alanlarında Sualtı Kültürel Mirası

İç sular bir kıyı devletinin esas hattı ile kara ülkesi arasında kalan deniz alanlarını ifade eder. Bu çerçevede, liman ve demir yerleri, körfezler, nehir ağızları ve düz esas hat içerisinde kalan deniz alanları bir kıyı devletinin iç sularını oluşturmaktadır.²

Karasuları, kıyıdaş bir devletin kıta ve ada sahillerinin etrafını kuşatan ve burada devletin tam egemenliğe sahip olduğu bir deniz alanıdır. Bu egemenlik, karasularının toprağını, toprak altını ve hava sahasını da kapsamaktadır (Cin, 2000:19). Karasuları, 1958 tarihli Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi'nin 1. maddesinde³, 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin ise 2. maddesinde⁴ tanımlanmıştır.

Takımda devletleri 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi ile ilk defa düzenlenmiştir. 1982 tarihli BMDHS'nin 46. maddesine göre; “a)”Takımda Devleti”nden, bütünüyle bir veya birçok takımadadan oluşan ve başka adaları da ihtiva edebilen bir devlet;

2 1958 tarihli Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi m. 5(1), 1982 tarihli BMDHS m.8

3 1958 tarihli Cenevre Karasuları ve Bitişik Bölge Sözleşmesi m.1: “Bir Devletin egemenliği kara ülkesinin ve iç sularının ötesinde kıyısına bitişik ve karasuları olarak tarif edilen bir deniz kuşağını kapsar.”

4 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi m. 2/1: “Bir kıyı Devletinin egemenliği, kara ülkesinin ve iç sularının ve bir takımda Devleti olması halinde, takımda sularının ötesinde, karasuları olarak tarif edilen (kıyıya) bitişik bir deniz kuşağını kapsar.”

b) “Takımadada”dan, birbirleri ile olan bağları coğrafi, ekonomik ve politik yönden bir bütün oluşturacak derecede sıkı olan veya tarihi açıdan bu şekilde kabul edilen ada kısımları, bunlara bitişik sular ve diğer doğal unsurlar da dahil olmak üzere, bir adalar grubu anlaşılır”

2001 tarihli Sözleşmenin 7. maddesinde içsular, karasuları ve takımadada sularında kıyı devletinin sualtı kültür mirası düzenlenmektedir. İlgili maddeye göre,

“1. Taraf Devletler, hâkimiyet süreleri sırasında, iç sularındaki, takımadada sularındaki ve kara sularındaki sualtı kültür mirasına yönelik faaliyetleri idare etme ve yetkilendirme temel hakkına sahiptir.

2. Sualtı kültür mirasının korunması ile ilgili diğer Uluslararası anlaşma ve Uluslararası hukuk kuralların hâle getirmeksizin, Taraf Devletler Kurallar’ın iç sularındaki, takımadada sularındaki ve kara sularındaki sualtı kültür mirasına yönelik faaliyetlere uygulanmasını sart kosacaktır.

3. Takımadada sularında ve kara sularında, hâkimiyet süreleri sırasında ve Taraflar arasındaki genel uygulamalar bakımından Taraf Devletler, Devlet deniz ve hava araçlarını en iyi koruma yolları üzerinde işbirliği yapmak amacıyla, esas Devlet’i ve uygulanabilir ise, sözü edilen tanımlanabilir Devlet deniz ve hava araçlarının keşfedilmesi ile ilgili doğrulanabilir bir bağlantısı, özellikle de kültürel, tarihi ya da arkeolojik bir bağlantısı olan diğer Devletleri bu Sözleşme hakkında bilgilendirmelidir.”

4.3. Uluslararası Deniz Alanlarında Sualtı Kültürel Mirası

Uluslararası denizler kıyı devletinin belirli egemen haklara sahip olduğu bitişik bölge, kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge ve herhangi bir devletin egemenliği altında bulunmayan açık denizler olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

1982 tarihli BMDHS’nin 55. ve 75. maddeleri arasında düzenlenen *münhasır ekonomik bölge*, bir kıyı devletinin karasuları esas hattından başlayarak 200 deniz mil genişlikteki deniz alanlarının deniz yatağı ve toprak altının ve ayrıca üzerindeki suların canlı olan ve olmayan doğal kaynakları üzerinde kıyı devletlerine bazı ekonomik hakların tanınmasını öngören bir kavramdır.

Hukukî anlamda *kıta sahanlığı*, kıyı devletinin, karasularının ötesinde fakat kıyıya bitişik sualtı alanlarının deniz yatağı ve toprak altındaki cansız kaynaklarını araştırma ve işletme konusunda münhasır egemen haklara sahip olduğu bir deniz alanıdır (Kuran, 2009:195).

Açık deniz kavramının tanımı geleneksel olarak “herhangi bir devletin içsuları ve karasularını oluşturmayan, yani herhangi bir devletin egemenliği altında bulunmayan deniz alanlarının tümü” olarak ifade edil-

miştir. 1958 tarihli Cenevre Açık Deniz Sözleşmesi'nin 1. maddesi açık denizleri” bir devletin karasularını veya içsularını oluşturmayan bütün deniz alanları” olarak tanımlamaktadır. Ancak 1958 Cenevre Açık Deniz Sözleşmesi'nin yapılmasından sonra ortaya çıkan ve 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde düzenlenen münhasır ekonomik bölge alanının ortaya çıkması ile açık deniz kavramının tanımı da değişmiştir. 1982 Sözleşmesi'nin 86. maddesi açık deniz kavramını “bir devletin münhasır ekonomik bölgesine, karasularına veya içsularına dâhil olmayan bütün deniz alanları” olarak tanımlanmaktadır (Gökdemir Işık, 2013: 157).

2001 tarihli Sözleşme M.8'e göre, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin 9. ve 10. Maddelerine hâle getirmeksizin ve 303. maddesinin 2. paragrafı uyarınca Taraf Devletler, bitişik bölgelerindeki sualtı kültür mirasına yönelik faaliyetleri idare edebilir ve yetkilendirebilir. Bunu yaparken Kuralların uygulanması şartını koşacaklardır.

Münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığındaki deniz kültür varlıklarının korunması konusu, 2001 tarihli Sözleşmenin hazırlanması sırasında en zor ve tartışmalı konuydu. 2001 tarihli Sözleşmenin m.9 paragraf 5^s ve m.10 3 ve 5. Paragrafları ile, tüm taraf devletlerin münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığındaki sualtı kültür mirasını koruma sorumluluğu olduğu fikrine dayanan bir iş birliği sistemi belirlenmiştir (Rau, 2002: 413-414).

Sözleşmenin 9. Maddesine göre, tüm Taraf Devletler bu Sözleşme uyarınca münhasır ekonomik bölgelerindeki ve kıta sahanlıklarındaki sualtı kültür mirasını korumakla yükümlüdür ve ilgili faaliyetlerin taraf devlete rapor etmesini zorunlu tutmalıdır. 10. maddenin 2. bendine göre, münhasır ekonomik bölgesinde ya da kıta sahanlığında sualtı kültür mirası bulunan bir Taraf Devlet, Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi de dâhil olmak üzere, uluslararası hukukun kendisine verdiği egemenlik haklarına ya da yargı yetkisine müdahale edilmesini önlemek için, söz konusu mirasa yönelik herhangi bir faaliyeti yasaklama ya da yetkilendirme hakkına sahiptir. Bir Taraf Devlet'in münhasır ekonomik bölgesinde ya da kıta sahanlığında bir sualtı kültür mirası keşfedildiğinde ya da sualtı kültür mirasına yönelik bir faaliyete azmedildiğinde, Taraf Devlet, 9. Madde'nin 5. Paragrafına göre sualtı kültür mirasının en iyi şekilde nasıl korunacağı konusunda ilgilerini beyan etmiş olan diğer tüm Taraf Devletlere başvuracak ve 10.maddede belirtilen prosedür işletilecektir. Madde 10(5) Düzenleyici Devlet” kavramını belirtir. Temel rolü, UNESCO Genel Direktörü aracılığıyla diğer taraf devletleri bilgilendirirken ilgili ön

5 2001 tarihli Sözleşme M. 9/ 5: “Herhangi bir Taraf Devlet, sualtı kültür mirasının münhasır ekonomik bölgesinde ya da kıta sahanlığında bulunduğu Taraf Devlet'e söz konusu sualtı kültür mirasının etkili bir biçimde korunmasının nasıl temin edileceği konusunda başvuruya açık olduğunu beyan edebilir. Bu beyan ilgili sualtı kültür mirası ile doğrulanabilir bir bağlantıya, özellikle kültürel, tarihi ya da arkeolojik bir bağlantıya dayanacaktır.”

araştırma izinlerini vermektir. ‘Düzenleyici Devlet’ münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığında bulunan sualtı kültürel mirasının korunması için geçici önlemler alabilir. Ancak, düzenleyici devlet, gerekirse istişare yoluyla iş birliği olmaksızın acil tehlikenin önlenmesi ve sualtı kültürel mirasının korunması için geçici önlemler alabilir (Risvas,2013: 578).

Uluslararası deniz yatağında bulunan arkeolojik ve tarihi eşyalarda insanlığın ortak mirası kavramı içinde muhafaza edilmelidir. 1982 tarihli BMDHS’de Bölgenin düzenlediği 10.bölümün Arkeolojik ve tarihi eserler başlıklı 149. maddesine göre, Bölge’de bulunup da arkeolojik ve tarihi nitelik taşıyan bütün objeler, bir bütün olarak insanlığın yararı için muhafaza veya tasarruf edilecektir; bunu yaparken menşe devletinin veya ülkesinin veya kültürel menşe devletinin veya tarihi ve arkeolojik menşe devletinin tercihi hakları özellikle dikkate alınacaktır.

2001 tarihli Sözleşmenin 11.maddesine göre, Taraf Devletler, bu Sözleşme ve Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin 149.Madde’si gereğince bölgedeki sualtı kültür mirasını korumakla sorumludur. Buna uygun olarak bir Taraf Devlet, bir vatandaşı ya da bayrağını taşıyan bir gemi sualtı kültür mirasına yönelik bir faaliyeti keşfettiğinde ya da böyle bir faaliyet içine girmeye azmettiğinde, vatandaşının ya da geminin kapitanının söz konusu keşfi ya da faaliyeti kendisine rapor etmesini zorunlu tutacaktır. Taraf Devletler, Uluslararası Deniz Yatağı Otoritesi Genel Sekreteri’ni kendilerine rapor edilen bunun gibi keşif ve faaliyetler konusunda haberdar etmelidirler. Bölgeye ilişkin, bilgi verme ve acil durum önlemleri hükümleri de dahil olmak üzere koruma rejimi, münhasır ekonomik bölge ve kıta sahanlığı ile şekil ve yapı olarak aynıdır. Temel fark şudur ki, kıyı devleti tarafından gerçekleştirilen işlev UNESCO Genel Müdürüne aittir (Bautista , 2005:79).

5.Sualtı Kültürel Mirası Korumaya İlişkin Devlet Uygulamaları

1982 tarihli BMDHS Madde 303(1) ve 2001 tarihli Sözleşmede öngörülen iş birliğinin en ünlü örneği Titanik Anlaşmasıdır. Anlaşma Kanada, Fransa ve Birleşik Krallık ve ABD arasında müzakere edilmiş, ancak şimdiye kadar yalnızca Birleşik Krallık ve ABD tarafından imzalanmış ve onaylanmıştır. Anlaşmanın 5. Maddesi uyarınca, taraf devletler, uyruklu, ülkesellik ve bayrak devleti yargı yetkisi konularında enkazın korunmasına ilişkin tedbir almadan önce bilgi alışverişinde bulunmalı, iş birliği yapmalı ve birbirlerine danışmalıdır

Özel iş birliğinin bir örneği, Avustralya ve Hollanda arasındaki Hollanda’ya ait gemilerin kalıntıları ile ilgili anlaşmadır. Anlaşma, karşılıklı çıkarların tanınmasını ve gemi enkazlarının korunması ve yönetimi için ortak bir komitenin oluşturulmasını sağlamaktadır.

Cape Town açıklarında bulunan HMS Birkenhead'in enkazı, kurtarma operasyonları ve buluntuların dağıtımı için gerçekleştirilecek faaliyetler Güney Afrika ve Birleşik Krallık arasında bir anlaşmanın konusudur.

Manş Denizi'nde batırılan CSS Alabama'nın enkazı da Fransa ve ABD arasında yapılan bir anlaşmanın konusudur. İkili iş birliğinin bir başka örneği, enkazı Teksas sahilinde bulunan Louis XIV'e ait bir Fransız gemisi olan La belle'nin enkazıyla ilgili Fransa ile ABD arasındaki anlaşmadır.

Birleşik Krallık, Fransa ve Mısır arasında Aboukir Körfezi'ndeki Napolyon Savaşları gemi enkazları üzerine yapılan bir anlaşmaya göre, deniz tabanından kaldırılan tüm hazineler Mısır'a devredilecek, ancak diğer buluntular Birleşik Krallık ve Fransa arasında paylaşılacaktır. (Risvas,2013: 579-580).

SONUÇ

Teknolojinin gelişmesi ile sualtında bulunan keşfedilmemiş kültürel miras daha ulaşılabilir hale gelmekle birlikte tehditler de artmaktadır. Sualtıta bulunan zenginliklerin farklı nedenlerle zarar görmesi bilimsel verilere ulaşılmasını da engellemektedir. Sualtıta bulunan kalıntıların korunması ve denetimi, devletlerin karasularında kıyı devleti tarafında gerçekleştirilmektedir ancak uluslararası sulardakiler halen tahrip edilmeye açıktır. Bu nedenle sualtında bulunan kalıntıların korunması için ayrıntılı hukuki düzenlemeler yapılması zorunludur. Sualtı Kültürel Mirası ile ilgili hukuki düzenlemeler incelendiğinde 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesinde yer alan arkeolojik ve tarihi eserler başlıklı 149. maddesi ve denizde bulunan arkeolojik ve tarihi objeler başlıklı 303. maddesinin soyut olduğu görülmektedir. Özel düzenleme olması nedeniyle de, 2001 tarihli Sualtı Kültürel Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme hükümlerinin çok daha ayrıntılı olduğu görülmektedir. Sözleşme her geçen gün önem kazanmaktadır.

Türkiye 2001 tarihli Sözleşmeye taraf olmamakla birlikte, sualtı kültür mirası 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ve ilgili kararname çerçevesinde iyi korunan ülkeler arasındadır. Sözleşme hükümlerinin, taraf ve taraf olmayan Devletlerin genel uygulamalarını şekillendirecek örf ve âdet kurallarının çerçevesini sağlaması muhtemeldir. Sözleşmede öngörülen işbirliği çalışmaları devlet uygulamalarında arttıkça sualtı kültür mirasına erişimin önemi ve yönetilmesi önem kazanacak ve bu durum kültürel mirasın korunması için kalıcı katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- BAUTISTA, L. B.(2005), Gaps, Issues, And Prospects: International Law And The Protection of Underwater Cultural Heritage, *Dalhousie Journal Of Legal Studies*, 14,57-89
- CİN, T. (2000), *Türkiye ve Yunanistan Bakımından Ege 'deki Karasuları Genişliği Sorunu*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- GÖKDEMİR IŞIK, N. (2013), Uluslararası Deniz Hukuku, Ed.G.CERİT,A.DEVECİ,S.ESMER, *Denizcilik İşletmeleri Yönetimi* (133-165) İstanbul: Beta Basım A.Ş.
- GUO, R. (2017) China's Maritime Silk Road Initiative and the Protection of Underwater Cultural Heritage, *The International Journal of Marine and Coastal Law* (32), 510-543
- KURAN, S. (2009), *Uluslararası Deniz Hukuku*, İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- KÜLTÜR VE TABİAT VARLIKLARINI KORUMA KANUNU, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2863.pdf>
- NAFZIGER, J. (2018) The UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage: Its Growing Influence, *Journal of Maritime Law and Commerce*, Vol. 49, No: 3, 371-400.
- ÖZER, S. (2018), Türk Hukukunda Kültür Varlıklarının Mülkiyeti, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Cilt 24, Sayı 1, 215-238.
- RAU M. (2002) The UNESCO Convention on Underwater Cultural Heritage, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, Volume 6, 387-472.
- RISVAS M. (2013) The Duty to Cooperate and the Protection of Underwater Cultural Heritage, *Cambridge Journal of International and Comparative Law* (2)3: 562–590.
- SUR M. (2021), *Uluslararası Hukukun Esasları*, İstanbul: Beta Basım Yayın A.Ş.
- UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, <https://www.unesco.org.tr/Pages/57/20/Sualt%C4%B1-K%C3%BCt%C3%BCrel-Miras%C4%B1-%C4%B0zleme-Grubu,08.05.2022>
- UNESCO 2001 Convention INFOKIT , The UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage. http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/GB-2001CONVENTION-.INFOKIT-2018_02.pdf, 02.05.2022
- UNESCO Ratification, <https://en.unesco.org/underwater-heritage/ratification>, 01.06.2022
- UN Treaty Collection , <https://treaties.un.org/pages/showdetails.aspx?objid=08000002802198d9>, 21.06.2022
- UNESCO, 2022, <https://en.unesco.org/underwater-heritage/fund>, 15.05.2022

“

Bölüm 29

TIBBİ MÜDAHALE HATALARINDA MANEVİ TAZMİNAT

Ergün SÜMER¹

¹ Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Adalet Meslek Yüksekokulu,
Adalet Bölümü, ergun.sumer@gop.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1316-6467

”

GİRİŞ

Tıbbi müdahale; tıp mesleğini uygulamaya yetkili kişilerce sağlığın korunması, hastalıklara tanı konulması ve tedavilerinin düzenlenmesi için tıbbi standartlara uygun olarak yapılan girişimlerdir. Hekimler bu girişimler sırasında hata, ihmal ve kusurlarıyla hastaya verdikleri zararlardan Ceza Hukuku hükümlerince şahsen sorumlu oldukları gibi, aynı zamanda Borçlar Kanunu hükümlerine göre mal varlıklarından tazmin etmekle de yükümlü tutulabilirler. Hasta, uğradığı zarara karşı, maddi ve manevi tazminat davası açabilir. Bir kişinin, kişiliğinin, yani hukuki değerlerinin ihlali dolayısıyla uğramış olduğu objektif eksilme ve kayıplar manevi zararı oluşturur. Hekimin tıbbi uygulama hatası sonucunda hastanın yaşama istek ve sevincinde duyarlı sayılabilecek bir rahatsızlık oluşmuşsa, bu zedelenmenin en azından belli bir dereceye kadar giderilebilmesi manevi tazminat vasıtasıyla söz konusu olabilir.

1. GENEL BİLGİLER

1.1. Hekimin Yükümlülükleri

Hekimlerin yükümlülükleri, görevleri dolayısıyla ifa etmek zorunda oldukları eylemlerdir (Hakeri, 2020). Hekim ile hasta bir hukuki ilişkinin karşılıklı tarafları olduğu için, hekimlerin yükümlülükleri aslında kısaca “hastaların hakları” şeklinde nitelendirilebilir. Bu yükümlülükleri şu ana başlıklar altında toplayabiliriz:

1.1.1. İnsan Yaşamını Koruma Yükümlülüğü

İnsan hakları içinde ilk sırayı yaşama hakkı alır. Bu hakkın korunması için devlet gerekli sağlık alt yapısını oluşturmakla yükümlüdür. Pratikte, sağlık hizmeti uygulayıcıları ise başta hekimler olmak üzere tüm sağlık çalışanlarıdır (Sert, 2018). Hekimlik mesleğinin ilk amacı, insan yaşamının devamını sağlamaktır (Zeyfeoğlu, 2006). Hasta ile hekim arasında yapılan tedavi sözleşmesinin konusu, diğer sözleşmelerden farklı olarak, tarafların dışında bir edim olmayıp, doğrudan hastanın bedensel bütünlüğü ve yaşamını korumaktır. (Gürcan, 2020).

1.1.2. Meslek Kurallarına Uygun Davranma Yükümlülüğü

Hekimlik mesleği, mesleğin özü itibarıyla insan yaşamını ilgilendirdiği için, hekim, karşısındaki insana yani hastasına göre, herhangi bir değerle değişilemeyecek kadar büyük önem taşımaktadır. Hekim hastasına tıbbi müdahalede bulunurken; müdahalenin tıp bilimine göre zorunlu olup olmadığını ve tıp bilimi gereklerine uygun olarak yapılıp yapılmadığını dikkate almalıdır (Hakeri, 2020).

1.1.3. Hasta Haklarına Özen Gösterme Yükümlülüğü

Hasta hakları, genel olarak insan haklarının, hasta olan kişilere uyar-

lanmış halidir. Hekim, hastasının, insan olduğu için sahip olduğu haklarına özen göstermelidir. Tıp mesleğinin doğrudan insan hayatı ile ilgili olması hekimin özen yükümlülüğünü daha da arttırmıştır (Aykaç, 1993).

1.1.4. Öykü Alma Yükümlülüğü

Doğru tanı ve tedavi uygulamasının temel şartı iyi bir öykü alınmasıdır. Öykünün hiç alınmaması veya eksik alınması tıbbi uygulama hatası olarak kabul edilir (Hakeri, 2020).

1.1.5. Tanı Koyma Yükümlülüğü

Hekimin hastasına tedavi düzenleyebilmesi için öncelikle bilimsel olanakları kullanarak doğru tanı koyması gerekir. Tıbbın tüm olanaklarını kullandığı halde tanı hatası oluşması ceza gerektirmez, ancak gecikmiş tanı ve yanlış tedavi uygulamaları cezai sorumluluğa neden olur (Türker, 2017).

1.1.6. Uygun Tedaviyi Seçme Yükümlülüğü

Hekim, kendisine başvuran hastayı hiçbir ayırım yapmadan en uygun yöntemi kullanarak tedavi etmekle yükümlüdür. Mesleki bilgi, beceri ve tecrübeleri ile koyduğu tanıya yönelik en uygun, teknolojik açıdan gelişmiş, en az yan etkiye sahip tedaviyi belirleyip uygulamak zorundadır. Seçilen yöntemin hukuka uygun kabul edilmesi; tedavi amaçlı ve hastaya yararlı olması ile değerlendirilir (Türker, 2017). Yeterli veri elde edilememiş tıbbi müdahalelere ancak, beklenen yararın mevcut tıbbi müdahalelerden daha fazla yarar beklediği veya en azından daha kötü bir sonuç beklenmediği durumlarda başvurulmalıdır (Yücel, 2018).

1.1.7. Hastadan Aydınlatılmış Onam Alma Yükümlülüğü

Hekim hastaya yapılacak tıbbi işlemler hakkında bilgi vermelidir. Bu bilgilendirme sonucunda hastadan yazılı veya sözlü onam alınmalıdır. Aydınlatılmış onam hekime ispat kolaylığı sağlar ve yaptığı müdahaleyi hukuka uygun duruma getirir. Onam alınmadan yapılan tıbbi müdahale hukuka aykırı kabul edilir (Özdemir, 2016). Hastanın aydınlatılma yükümlülüğü, tıbbi müdahaleye rıza göstermenin ön şartıdır ve yasal dayanağını Hasta Hakları Yönetmeliği ve Tıbbi Deontoloji Tüzüğü (TDT)'nden alır (Türker, 2017; Gülel, 2018).

1.1.8. Kayıt Tutma Yükümlülüğü

Hekim, hastanın kendisine gelişinden tedavisinin sonlandırılmasına kadar olan her aşamada yapılan işlemleri kayıt altına almakla yükümlüdür. Kayıt tutma yükümlülüğü hekimin tanı ve tedavi ile ilgili verdiği kararları kontrol etme olanağını sağlar. Aynı zamanda yapılan tıbbi müdahale ile oluşan zarar arasındaki nedensellik bağının kurulmasını sağlar. Bu işlem yapılmadığında hastada oluşacak sağlıkla ilgili olumsuzluklarda

hekimin hukuki sorumluluğu ortaya çıkar. Yataklı Tedavi Kurumları Tıbbi Kayıt ve Arşiv Hizmetleri Yönergesi hükmünce kamu hastaneleri adli olgulara ait verileri; Özel Hastaneler Yönetmeliği hükmüne göre de özel hastaneler tüm hastalara ait verileri yirmi yıl süre ile saklamak zorundadırlar (Tambay, 2021; Yücel, 2018). Hasta haklarına göre hastanın kayıtları istediği zaman kendisine verilmelidir (Hakeri, 2020).

1.1.9. Hastanın Özel Yaşamına Saygı ve Sır Saklama Yükümlülüğü

Sır saklama yükümlülüğü, hekimin sadakat borcundan kaynaklanır. Hekim, hasta mahremiyetine özen göstermeli, hasta ile ilgili bilgileri hasta onayı olmadan kimse ile paylaşmamalıdır. Bu yükümlülüğe uyulmaması hasta ile hekim arasındaki güven ilişkisini olumsuz yönde etkiler ve tedavi sürecinin yarıda kalmasına neden olabilir. Ancak hastanın bir suç mağduru olduğu durumlarda hekim yetkili makamlara başvuruda bulunmalıdır (Tambay, 2021). Son yıllarda kullanıma açılan e-Nabız Kişisel Sağlık Sistemi kişisel verilere ulaşımı kolaylaştırmış ve kişisel sınırların korunmasında önemli bir risk oluşturmuştur (Yücel, 2018).

1.1.10. Özen ve Dikkat Gösterme Yükümlülüğü

Hekimin dikkat ve özen gösterme yükümlülüğü değerlendirmede dikkat edilmesi gereken ilk nokta, tıbbi müdahalenin tıp biliminin gereklerine uygun olarak yerine getirilip getirilmediğidir. Hekim bu yükümlülüğüne yerine getirirken diğer hekim veya sağlık çalışanlarından destek alabilir. Diğer bir nokta ise hekimin uzmanlık alanıyla ilgili bilimsel yayınları izlemek, doğruluğu kanıtlanmış tedavi yöntemlerini uygulamakla yükümlüdür. Ayrıca hekimin, hastasına tanı koymasından tedavinin sonlandırılmasına kadarki süreçte düzenli kayıt tutması ve hastasını kapsamındadır. Hekim hastasına sağlığına kavuşacağına dair bir güvence vermekle yükümlü değildir. Ancak tıbbi müdahaleleri üst düzeyde özen göstererek yapmalıdır. Bu yükümlülük yerine getirilmezse oluşabilecek olumsuz sonuçlardan hekim sorumlu tutulabilir (Türker, 2017).

1.2. Hastanın Yükümlülükleri

Tedavi sürecinde amaç hastanın bozulan sağlığını iyileştirmek veya mevcut sağlık durumunu korumaktır. Bu bağlamda hekimin yükümlülükleri olduğu gibi hastanın da yerine getirmesi gereken sorumlulukları vardır. Hasta bu yükümlülüklerini yerine getirmediği takdirde; açacağı tazminat davasının kabul edilmemesi veya tazminat miktarının düşmesi söz konusu olur (Hakeri, 2020). Hasta Hakları Yönetmeliği'nde 2014 yılında yapılan değişikliklerle hastaların sorumlulukları hüküm altına alınmıştır¹.

¹ Hasta Hakları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik. (2014). T.C. Resmi Gazete (28894, 08 Mayıs 2014).

1.2.1. Tedavide İşbirliği Yapma Yükümlülüğü

Başarılı bir tedavi için hastanın işbirliği önem arz etmektedir. Uygulamada, hastanın ilaçlarının hekimin önerisine uygun olarak düzenli bir biçimde alması, egzersiz programına tam olarak uyması, kaçınması gereken fiziksel aktivitelerden uzak durması hastanın tedavide işbirliği yaptığına örnek olarak gösterilebilir (Er, 2008). Hastanın hekimle işbirliği yapmaması durumunda ortaya çıkacak zararlarda sorumluluk hastaya ait olup, hekimin ceza hukuki açısından sorumluluğu yoktur (Doğan, 2016).

1.2.2. Tedaviye Katlanma ve Rıza Gösterme Yükümlülüğü

Hastanın katlanma sorumluluğu kısaca, hastanın tedavi sürecinde pasif işbirliği içerisinde olmasıdır. Hastanın tıbbi müdahaleye katılmaması basit anlamda sözleşme ihlalidir (İpekyüz, 2006).

Bunların dışında hasta ücret ödeme ve geçirmiş olduğu hastalıkları, kazaları, ameliyatları tedaviyi yürütmekle görevli hekime anlatmak ile sorumludur (Günday, 2012).

1.2.3. Ücret Ödeme Yükümlülüğü

Hekimler hiçbir zaman hastalarını müşteri olarak görmezler. Bununla beraber serbest çalışan hekimlerin hastadan ücret talep etme hakkı, hastanın da aldığı hizmetin karşılığı olarak ücret ödeme yükümlülüğü bulunmaktadır (Doğan, 2016). Sözleşme hasta yakını ile yapılmışsa ücret ödeme yükümlülüğü de hasta yakınına aittir (Yücel, 2018).

1.2.4. Hastane Kurallarına Uyma Yükümlülüğü

Hastalar, sağlık kurumunda bulunan diğer hastalara ve hasta yakınlarına karşı rahatsız edici davranışlarda bulunmamak, kurumun kurallarına uymakla sorumludur (Gürcan, 2020). Kurallara uymayan kişi refakatçi ise ve hasta yanında bulunmaması tedavi açısından bir olumsuzluk göstermeyecekse hastaneden çıkarılabilir. Aynı durumdaki kişi hasta ise ve tedavisi devam ediyorsa hastaneden çıkarılması söz konusu değildir (Hakeri, 2020).

1.3. Tıbbi Müdahale

Tıbbi müdahale, tıp mesleğini uygulamaya yetkili olan hekimin hastalıkların tanısı, tedavisi veya önlenmesi amaçlarına yönelik olarak yaptığı işlemlerdir (Gülel, 2018). Bu açıdan, bir kişideki hastalığın ortadan kaldırılması veya olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi için hekim tarafından girişilen faaliyetlerin yanında, bir kişideki anormal veya eksik bazı fiziki özelliklerin giderilmesi amacıyla yapılan faaliyetler de tıbbi müdahale niteliği taşır. Hastanın ilaç ile tedavi edilmesi, cerrahi müdahaleler, organ nakilleri ve sterilizasyon işlemleri tıbbi müdahaleye örnek olarak verilebilir (Ayan, 1991).

Bir işlemin “tıbbi müdahale” olarak nitelendirilebilmesi için ilk bileşen, işlemin hekim tarafından gerçekleştirilmesi. İkinci bileşen, müdahalenin özellikle bir hastalığın tanısı, tedavisi veya önlenmesi için yapılmış olmasıdır (Hakeri, 2020). Bu iki bileşenin yanı sıra tıbbi müdahale, tıp biliminin kabul edilen kuralları içinde yapılmalı ve mutlaka müdahale öncesi hastanın rızası alınmalıdır. Müdahalenin tıp bilimine genel kabul görmüş olma ve tıp biliminin ilkelerine uygunluk ögesi, TDT’nün 13. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre tıp biliminin genel kabul görmüş kuralları dışında yapılacak bir müdahale, hekimin o müdahalenin olumsuz sonuçlarından sorumlu tutulmasına neden olacaktır. Hatalı tıbbi müdahale sonucunda kişilik haklarının zarar görmesine bağlı olarak ortaya çıkacak acı, elem ve ıstırapın giderilmesi manevi tazminat davaları ile gerçekleştirilir (Öztürk ve Erdem, 2008).

1.4. Tıbbi Müdahale Hataları

Son yıllarda, sağlık ve hukuk alanında en çok dikkat çeken konulardan biri tıbbi müdahale hatalarıdır. Tıbbi müdahale hatası, profesyonel anlamda bir işi yapan kişinin bu işin gerektirdiği standartlara uymaksızın yapmış olduğu bir davranışla veya standartlar gereği kendisinden beklenen bir davranışı yapmamak suretiyle, kendisine bu görevi yerine getirmesi için vekalet veren kişiyi maddi zarara uğratmasıdır. Hastalar mağduriyetlerini giderebilmek için tıbbi müdahale hatası ile sonuçlanan süreçte hukuki yollara başvurumaktadırlar (Polat, 2015).

Tıbbi müdahale hatasının gerçekleşebilmesi için ihmal ve kusurun olması şarttır. Tıbbi müdahalenin hastaya zarar verecek şekilde ihlal edilmesi, bireyin gereksinim duyduğu bakım ve tedaviye yönelik uygulamaların yerine getirilmemesi hatalı müdahalenin varlığını düşündürmektedir (Polat, 2015).

1.5. Tıbbi Müdahale Hatalarının Nedenleri

Tıbbi uygulama hataları çok sayıda faktöre bağlı olarak oluşur. Bu faktörleri, teknik, kurumsal, sistemsel ve insanla ilişkili olarak gruplandırabiliriz (Hakeri, 2020).

Sağlık hizmetinin sunumu sırasında sistemde ortaya çıkan ve saptanması oldukça zor olan hatalardır. Bunlar arasında kullanılan aletlerdeki bozukluklar (defibrilatör, intravenöz sıvı pompaları vb.) ancak ortaya çıkınca saptanabilmekte, fakat çok önemli sonuçlar doğurabilmektedir (Hakeri, 2020).

Kurumsal hataların ana nedenlerini; çalışılan kurumun yapısı, yönetsel sorunlar, gerekli sayıda ve nitelikte ekip üyesinin bulunmaması, sağlık personelinin olumsuz çalışma koşulları, kurumun finansal yapısı olarak sıralayabiliriz (Hakeri, 2020).

Başlıca sistem hatalarını belirtecek olursak; çok sayıda tıp fakültesi açılması ve bu fakültelerin özellikle pratik uygulama açısından yetersiz

hekimler yetiştirmesi, hekim dışındaki sağlık çalışanlarının da aynı şekilde yeterli pratik ve kuramsal eğitim alamaması, tedavi hizmeti veren sağlık kurumlarının artan iş yüküne yanıt verememesi, performansa dayalı ücret sisteminin uygulanması sonucu fazladan yapılan tahlil, tetkik ve cerrahi müdahalelerin hastanın zarar görmesine yol açabilmesi, sağlık hizmeti verilen ortamın fiziksel özelliklerinin uygun koşullarda olmaması şeklinde sayabiliriz (Polat, 2015).

Tıbbi uygulama hatalarının insanla ilişkili nedenleri ise; tanı hataları, aydınlatma ve onam hataları, tedavi hataları, ilaç hataları, iletişim eksikliğinden kaynaklanan hatalar, özen eksikliği hataları ve yetki sınırlarının aşılması olarak sıralanabilir. Tanı hataları genellikle yeterli özen ve dikkatin gösterilmemesi sonucu ortaya çıkar (Hakeri, 2020).

1.6. Tıbbi Müdahale Hatalarına Yaklaşım

Ülkemizde, tıbbi müdahale hataları ile ilgili yasal bir düzenleme bulunmamaktadır (Şenocak, 1998). Türk Ceza Kanunu'nda (TCK), kanunlarca yasaklanan eylemler suç olarak kabul edilmektedir. Yasal düzenlemede, sağlık çalışanlarının kusurlu tıbbi girişimleri taksirli ya da kasten yaralama ve öldürme ile ilgili maddeler kapsamında değerlendirilir². Ülkemizde yürürlükte olan yasalar, hastaların hekimlerini belirledikleri andan itibaren, hekim ve hasta arasında “kamu düzenine, kişilik haklarına ve uyulması gereken kurallara uyulmak koşuluyla” geçerli bir sözleşme yapıldığını kabul eder. Hekim açısından bu sözleşmeden doğan yükümlülük, tıp biliminin ortaya koyduğu kurallara uygun olarak tanı koymak ve tanıya uygun tedaviyi uygulamaktır. Hekimin sorumluluğu, sadece sözleşmeye bağlı olmayıp yürürlükteki yasalardan kaynaklanan, sözleşme dışı sorumluluğu da bulunmaktadır. Ayrıca Yargıtay Dairelerinin çeşitli kararlarında, hasta-hekim arasındaki hukuki ilişkinin niteliğinin vekâlet sözleşmesi olduğu açıkça belirtilmektedir (Şatır, 2015).

Tıbbi uygulama hatasından dolayı şikayet edilen hekim hakkında Türkiye’de aynı anda dört hukuki süreç yürütülebilmektedir. Hekim kusurlu bulunursa ceza mahkemesi tarafından hapis cezası, hukuk mahkemesi tarafından maddi-manevi tazminat ödemesi, Türk Tabipleri Birliği Yüksek Onur Kurulu tarafından süreli meslekten men cezası, kamu görevlisi ise ayrıca disiplin cezası verilmektedir (Ersoy, 2014).

2. TIBBİ MÜDAHALE HATALARINDA MANEVİ TAZMİNAT

2.1. Tıbbi Müdahale Hatalarının Hukuksal Boyutu

Tıbbi müdahale hataları değerlendirilirken, hekimlerin aldıkları cezalar ve ödedikleri tazminat tutarları bir yana bırakılarak, etik ve hukuksal boyutları ile ele alınmalıdır. Tıbbi Deontoloji Tüzüğü (TDT)’nün 2.

2 5237 Sayılı TCK, m. 81, m. 85, m. 86, m. 89.

maddesinde; “Tabip ve dış tabibinin başta gelen vazifesi, insan sağlığına, hayatına ve şahsiyetine ihtimam ve hürmet göstermektir” denilerek, evrensel hekimlik değerleri özetlenmektedir.³ Tıbbi müdahale hatası olan olgularda, bu ilkenin ihlal edildiği kabul edilmelidir. Tıbbi müdahale hatası iddiasının ileri sürüldüğü durumlarda hekimler, ceza davası, tazminat davası, idari soruşturmalar ve disiplin işlemleri gibi farklı hukuksal süreçlerle karşılaşmaktadırlar (Yılmaz, 2017). Hukuksal süreçlerde, hekimin sorumlu tutulabilmesi için; eyleminin hukuka aykırı olması, kusurlu bir davranışının bulunması, hastada bir zarar ortaya çıkması ve hekimin eylemi ile hastada oluşan zarar arasında neden-sonuç ilişkisi (illiyet bağı) kurulabilmesi gerekir⁴. İdari soruşturmalar ile meslek kuruluşu tarafından yürütülen disiplin işlemlerinde, hekimin cezalandırılması için her zaman bir zararın doğması gerekmez. Hukuka aykırı bir eylem veya kusurlu bir davranışın bulunması yeterlidir (Polat, 2015).

2.2. Tıbbi Müdahale Hatalarının Özel Hukuk Açısından Değerlendirilmesi

Hekimlerin hukuki sorumluluğu veya tazminat borcu bir kaynağa dayanmak zorundadır. Bu durum sözleşmeye aykırılıktan, edimini eksik ya da tam yerine getirememekten kaynaklanan, hastaya tazmini esasına dayanır (Polat, 2015). Yargıtay 13. Hukuk Dairesi verdiği emsal kararda⁵ “*Dava, davalı doktorların vekâlet sözleşmesinden kaynaklanan özen borcuna aykırılık olgusuna dayanmaktadır. (BK.386,390) Vekil, iş görürken yöneldiği sonucun elde edilmemesinden değil de, bu sonuca ulaşmak için yaptığı uğraşların özenle görülmemesinden sorumludur. Vekilin sorumluluğu işçinin sorumluluğuna ilişkin kurallara bağlıdır. (BK.390/II) Vekil, işçi gibi özenle davranmak zorunda olup, hafif kusurundan bile sorumludur. (BK.321/1) O nedenle doktorun meslek alanı içinde olan bütün kusurları, hafif de olsa, sorumluluğun unsuru olarak kabul edilmelidir. Doktor, hastasının zarar görmemesi için yalnız mesleki değil, genel hayat tecrübelerine göre herkese yüklenebilecek dikkat ve özeni göstermek, tıbbi çalışmalarda bulunurken bazı mesleki şartları yerine getirmek, hastanın durumuna değer vermek, tıp biliminin kurallarını gözetip uygulamak, tedaviyi her türlü ihtiyati tedbirleri alarak yapmak zorundadır. Doktor, ufak bir tereddüt gösteren durumlarda bu tereddüdü ortadan kaldıracak araştırmalar yapmak ve koruyucu tedbirler almakla yükümlüdür. Çeşitli tedavi yöntemleri arasında seçim yaparken, hastanın özelliklerini göz önünde tutmalı, onu gereksiz risk altına sokmamalı, en emin yolu tercih etmelidir. Müvekkil durumundaki hasta, doktor olan vekilden titiz, dikkatli ve özenli davranmasını beklemekte haklıdır. Özen göstermeyen bir vekil, BK 394/1*

3 TDT, m. 2.

4 TCK m. 85, m. 89; TBK m. 49.

5 Y.13.HD, T. 12.06.2006, E. 2006/6704, K. 2006/9459, (ET: 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

uyarınca vekâleti gereği gibi ifa etmemiş sayılmalıdır.” görüşüne yer vermiştir

Hukukta bir borç varsa bunun bir hukuki esastan kaynaklanması gerekir. Hekim uygulamaları dikkate alındığında en yaygın borç kaynağı haksız fiil veya sözleşme olarak karşımıza çıkar. Tıp hukuku alanında karşımıza çıkan sözleşme tıbbi müdahale sözleşmesidir. Tıbbi müdahaleden kasıt, insan sağlığına ilişkin müdahalelerin tamamıdır (Polat, 2015). Bu sözleşmenin gerçek anlamıyla tıbbi müdahale sözleşmesi olabilmesi için, tıbbi müdahalede bulunacak kişinin yetkili bir kişi olması gerekir (Hakeri, 2020).

Tıbbi müdahalelerin genelinde vekâlet sözleşmesi hükümleri uygulanır. Sözleşmeye “vekâlet sözleşmesi” deyince, hekim bakımından ön plana çıkan en önemli unsur, işi özenle yapma borcudur. Hekim, kendisine başvuran hastaya müdahalesini özenle yapmak zorundadır (Özalp ve Özalp, 2014). Bu anlamda hekimin tazminat sorumluluğunun doğabilmesi için, üstlenmiş olduğu işi sözleşmeye uygun bir şekilde yapmamış olması birinci şarttır. İkinci şart, ortada bir zararın bulunmasıdır. Bu zarar maddi veya manevi olabilir. Bunun dışında zarar ile hekimin eylemi arasında bir neden sonuç ilişkisi de bulunmalıdır. Son olarak hekimin meydana gelen sonuçta kusurlu olması da şartlardan biridir (Yılmaz, 2017).

Tıp hukukunda tazminat nedenleri genellikle birbirine benzerdir. Bu nedenle Türk Borçlar Kanunu (TBK) m. 60'daki “*bir kişinin sorumluluğu, birden çok nedene dayandırılabiliriyorsa hakim, zarar gören aksini istemiş olmadıkça veya kanunda aksi öngörülmedikçe, zarar görene en iyi giderim imkanı sağlayan sorumluluk nedenine göre karar verir*” hükmüne uygunluk göstermektedir. Tazminat davalarında kusur ve sorumluluk kavramları karşımıza çıkar. Bu tip davalarda iddia sahipleri öncelikle hekimin bir kusuru olduğunu, bu kusur nedeniyle kendilerinin zararlarının doğduğunu, bu zarar ile hekimin uygulamaları arasında bir illiyet bağının olduğunu kanıtlamak zorundadır (Şatır, 2015).

Tazminat davaları maddi veya manevi olabilir. Bu davalar birlikte açılabilir gibi ayrı ayrı da açılabilir.

2.3. Manevi Tazminat

Manevi tazminat, haksız ve hukuka aykırı bir eylem veya işlem sonucu kişi varlığında oluşan incinme, üzülmeye, acı çekme veya yıpranma nedeniyle uğranılan zararın ödetilmesidir (Gürçan, 2020). Manevi tazminat davaları, genellikle haksız fiiller ya da sözleşmeye aykırı davranışlar gibi nedenlerle açılmaktadır. Manevi tazminat davalarının açılma nedenleri; iş kazalarından, trafik kazalarından, işlenen suçlardan, boşanma davalarından, telif hakkı ihlallerinden, kişilik haklarına saldırıdan, sözleşmelere

uyulmamasından kaynaklanabildiği gibi, hekimlerin hatalı tıbbi uygulamalarından da kaynaklanabilir. TBK'nun 56.maddesine göre manevi tazminat davasını kişilik hakkı zarar gören kişiler açabilir. Bununla birlikte ağır bedensel yaralanmalarda mağdurun yakınları da manevi tazminat isteme hakkına sahiptirler (Arıkan, 2020).

2.3.1. Manevi Tazminatın Hukuki Niteliği

Manevi tazminatın dayanağını TBK madde 56 ve 58 oluşturur. TBK'nun 56. maddesi bedensel bütünlüğün, 58. maddesi ise diğer kişilik değerlerinin ihlalden kaynaklanan manevi tazminat talebini düzenler. Bu maddeler TMK madde 24'de belirtilen kişilik haklarının korunmasını sağlamaktadır. TMK'nun 24/I. maddesinde hukuka aykırı olarak kişilik hakkına saldırılan kimsenin, hakimden saldırıda bulunanlara karşı korunmasını isteyebileceği düzenlendikten sonra, 25/III. maddesinde davacının manevi tazminat talep etme hakkının saklı olduğu hükmüne yer verilmiştir (Turan Başara, 2018). Konuyla ilgili Yargıtay kararı⁶ “*Manevi zarar, kişilik değerlerinde oluşan objektif eksilmedir. Duyulan acı, çekilen ızdırap manevi zarar değil onun görüntüsü olarak ortaya çıkabilir. Acı ve elemnin manevi zarar olarak nitelendirilmesi sonucu tüzel kişileri, bilinçsizleri ve acılarını içlerinde gizleyenleri tazminat isteme haklarından yoksun bırakmamak için yasalar manevi tazminat verilebilecek olguları sınırlamıştır. Bunlar, kişilik değerlerinin zedelenmesi (TMK 24), isme saldırı (TMK 26), nişan bozulması (TMK 121), evlenmenin feshi (TMK 158), bedensel zarar ve ölüme neden olma (BK 47–TBK 56) durumlarından biri ile kişilik haklarının zedelenmesidir (BK 49- TBK 58). Bunlardan TMK'nun 24. maddesiyle BK'nın 49. (TBK.58) maddesi daha kapsamlıdır. TMK'nın 24. maddesinin belli yerlere yollaması nedeniyle böyle bir durumun bulunduğu yerde, onu düzenleyen kurallar (örneğin; TMK 26, 174, 287); bunların dışında BK'nın 49. (TBK.5) maddesi uygulanır...*” şeklindedir.

2.3.2. Manevi Tazminatın Amacı

Manevi tazminatın amacına ilişkin ceza görüşü, özel hukuk cezası görüşü, tatmin görüşü, telafi görüşü ile önleme ve caydırma görüşü gibi farklı görüşler mevcuttur. Ceza görüşü; manevi tazminatın asıl amacının failin cezalandırılması olduğunu, bunun da failden bir miktar para alınması suretiyle gerçekleştirileceğini savunur. Bu görüşe göre manevi tazminatı diğer cezalardan ayıran unsur, failden alınan paranın, doğrudan zarar görene ödenmesidir. Tatmin görüşüne göre; zarar görene ödenecek para belirli bir oranda da olsa onun üzüntüsünü azaltacak, rahatlama duygusu yaratacak ve intikam duygusunu tatmin edecektir. Telafi görüşü; oluşan manevi zararın objektif olarak değerlendirilerek telefı edilmesi esasına

6 Y.3.HD, T. 25.04.2019, E. 2017/4752, K. 2019/3809, (ET: 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

dayanır. Önleme ve caydırma görüşü ise manevi tazminatın temel amacının telafi ve tatmin olmadığını, haksız fiilin tekrarını önlemeye yönelik katkı sağlaması gerektiğini savunur (Şafak, 2020; Turan Başara, 2018; Arıkan; 2020). Yargıtay Genel Hukuk Kurulunun bu konudaki kararı⁷ “ ... kişinin sosyal, fiziksel ve duygusal kişilik değerlerinin saldırıya uğraması durumunda öngörülen bir tazminat türüdür. Kişinin hukuka aykırı olan eylemden dolayı bozulan manevi dengesinin eski haline dönüşmesi, duygusal olarak tatmin edilmesi, zarar verenin de bir daha böyle bir eylemde bulunmaktan alıkoyması amacını güder ...” şeklindedir.

2.3.3. Manevi Tazminat Talebinin Şartları

Manevi tazminat talebinin şartlarını; kişilik hakkının ihlali, kusur, manevi zarar, illiyet bağı ve olayın manevi tazminat gerektiren özellik taşıması oluşturur. Kişilik hakkı ihlali, kusurlu davranış niteliğinde olmalıdır. Ortaya çıkan manevi zarar ile ihlal fiili arasında illiyet bağı bulunmalıdır. İlliyet bağı kurulmadan hukuki sorumluluktan söz edilemez. Kişilik hakkı hukuka aykırı olarak zarar gören kişinin manevi tazminat davası açabilmesi için dava konusu edilen hukuka aykırı fiilin sona ermiş olması gerekmektedir (Gürçan, 2020; Şatır, 2019). Bedensel bütünlük ihlallerinin çoğu zaman ruhsal bütünlüğü de olumsuz yönde etkilediği unutulmamalıdır. Bedensel bütünlüğün ihlallerinde tıbbi müdahalenin zorunlu olup olmaması konusu öğreti ve uygulamada farklı görüşlerin oluşmasına sebep olmuştur (Arıkan, 2020).

2.3.4. Manevi Tazminat Miktarının Belirlenmesi

Tazminat miktarının belirlenmesi TBK madde 51/I uyarınca hakim yetkisindedir. Hakimin takdir yetkisi, zararın ispat imkanının olmadığı yerde başlar. Öncelikle yapılması gereken zararın belirlenmesidir. TBK'nın 56. maddesine göre, beden bütünlüğünün bozulması durumunda, zarar görene uygun bir miktar paranın manevi tazminat olarak ödenmesinin tespitinde; zarar görenin yaşı, manevi acının ağırlığı, ihlalin türü ve etki süresi, zarar görenin sosyal yaşantısının olumsuz yönde etkilenme derecesi, çalışma gücünün ve dış görünüşün olumsuz etkilenmesi, sorumlu kişinin kusurunun derecesi, ihlal ile davanın açılma tarihi arasında geçen zaman, zarar görenin olası kusurunun ağırlığı, paranın ödenmesi durumunda acının azalma olasılığı gibi kriterler değerlendirmeye alınır. Hakim takdir yetkisini kullanarak, hayatın doğal akışına, tecrübelerine, istatistiklere ve ihtimal ilkelerine göre zarar verici olayın, iddia edilen zararı doğurup doğurmayacağına, doğuracaksa miktarına serbestçe karar verir. Maddi tazminatın belirlenmesindeki iki temel ilke; zararın miktarının üst sınırı oluşturması ve tazminat yükümlüsünün ilk anda zararın ta-

7 Y.HGK, T. 27.06.2012, E. 2012/4-179, K. 2012/412 , (ET: 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

mamından sorumlu olmasıdır. Manevi tazminat miktarı belirlenirken dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, tarafların ekonomik durumlarının tespit edilmesi ve buna uygun bir tazminat ödemesine karar verilmesidir (Gürcan, 2020; Turan Başara, 2018).

Hekimlerin tazminat ödemelerine ilişkin son olarak çıkarılan ve 27 Mayıs 2022 tarihli 31848 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 7406 sayılı “*Türk Ceza Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun*”un Ek Madde 18’i “*Kamu kurum ve kuruluşları ve Devlet üniversitelerinde görev yapan hekim ve dış hekimleri ile diğer sağlık meslek mensuplarının sağlık mesleğinin icrası kapsamında yaptıkları muayene, teşhis ve tedaviye ilişkin tıbbi işlem ve uygulamalar nedeniyle idare tarafından ödenen tazminattan dolayı ilgisine rücu edilip edilmeyeceğine ve rücu miktarına, ilgilinin görevinin gereklerine aykırı hareket etmek suretiyle görevini kötüye kullanıp kullanmadığı ve kusur durumu gözetilerek Mesleki Sorumluluk Kurulu tarafından bir yıl içinde karar verilir*” şeklinde düzenlenmiştir.

2.3.5. Manevi Tazminat Talebine Neden Olan Kişilik İhlalleri

Uygulamada karşımıza en sık çıkan kişilik ihlalleri; fiziksel ve ruhsal bütünlüğün ihlali olan bedensel zarar ve ölüm ile sosyal kişilik değerlerinin ihlali olan özgürlüğün kısıtlanması, şeref ve haysiyetin ihlali, özel alanın ve gizlilik alanının ihlalidir (Turan Başara, 2018). Bedensel zararlar; tedavi giderleri, kazanç kaybı, çalışma gücünün azalmasından veya yitirilmesinden doğan kayıpları kapsar (Altun, 2019).

2.4. Tıbbi Müdahale Hatalarında Manevi Tazminat

Sağlık hukukunda hekimlerin sorumluluğu kusura dayalı genel sorumluluktur (Aşçıoğlu, 1993). Bu nedenle, hekimin sorumluluğu ancak kusurlu uygulama hatasından dolayıdır. Sözleşmenin taraflarından hekim için sorumluluktan kurtulmanın yolu olguda komplikasyon olup olmasıdır. Hasta açısından ise olayda kusurun bulunması hekimi sorumlu göstermenin temel yoludur. Hastalık sürecinde zarar yani istenmeyen sonuç, hem izin verilen risk yani komplikasyon sonucunda, hem de tıbbi uygulama hatası sonucunda gelişebilir. Hastada bir zarar ortaya çıktığında, bunun tıbbi uygulamadan kaynaklanıp kaynaklanmadığını, uygulamanın kusurlu olup olmadığını belirleme görevi, tıbbi bilirkişilerindir (Polat, 2015).

Komplikasyon, tıbbin kabul ettiği normal risk ve sapmalar çerçevesindeki hareketlerden dolayı hasta yönünden istenmeyen sonuçlar meydana gelse bile bunun sorumluluğunun hekime yükletilemediği sonuçlardır. Burada önemli olan hekimin gerekli özeni göstermesi ve gereken önlemleri almasıdır (Hakeri, 2020).

Kusurun tanımı kanunlarda tam olarak yapılmamış olmakla beraber, failin hukuka uygun hareket edebilme olanağına sahip olduğu halde, hukuka aykırı bir davranışı seçmiş ve gerçekleştirmiş olması nedeniyle, yaptığı davranışın ona yüklenebilmesi ve kınanabilmesidir. Tazminat miktarının belirlenmesinde kusurun tespiti gereklidir. Bu konudaki bir Yargıtay kararı⁸; “... *Estetik operasyonla ilgili dosyanın üniversitelerden seçilecek uzman üç kişilik bilirkişi heyetine tevdi edilerek davalının kusuru ve maddi ve manevi tazminat miktarları hesaplatılıp hüküm altına alınmalıdır. ...*” şeklindedir. Kusur yoksa sorumluluk da yoktur (Hakeri, 2020).

Tıbbi uygulamalar tanı ve tedavi amaçlı yapılmakla birlikte esas olarak vücut dokunulmazlığına yönelik eylemlerden oluşurlar (Sarıtaş, 2006). Türk Hukuku’nda sağlık ve beden bütünlüğüne karşı yapılan fiiller zarar verici kapsamda değerlendirildiğinden, kişinin fiziksel ve ruhsal bütünlüğünün yanında sağlığının bozulması da beden bütünlüğünün ihlali niteliğini taşır (Arıkan, 2020). TBK’nun 56. maddesi bedensel bütünlükle ilgili manevi tazminat hükmünü “*Hâkim, bir kimsenin bedensel bütünlüğünün zedelenmesi durumunda, olayın özelliklerini göz önünde tutarak, zarar görene uygun bir miktar paranın manevi tazminat olarak ödenmesine karar verebilir. Ağır bedensel zarar veya ölüm hâlinde, zarar görenin veya ölenin yakınlarına da manevi tazminat olarak uygun bir miktar paranın ödenmesine karar verilebilir.*” şeklinde düzenlemiştir.

Hekimlerin hukuki sorumluluğu veya tazminat borcu bir kaynağa dayanmak zorundadır. Bu durum sözleşmeye aykırılıktan, edimini eksik ya da tam yerine getirememekten kaynaklanan, hastaya tazmini esasına dayanır (Şatır, 2015). Yargıtay verdiği emsal kararda⁹ “*Vekil, iş görürken yöneldiği sonucun elde edilmemesinden değil de bu sonuca, ulaşmak için yaptığı uğraşların özenle görülmemesinden sorumludur. Vekilin sorumluluğu, genel olarak işçinin sorumluluğuna ilişkin kurallara bağlıdır. Vekil, işçi gibi özenle davranmak zorunda olup, hafif kusurundan bile sorumludur. O nedenle hekimin meslek alanı içinde olan bütün kusurları sorumluluğun unsuru olarak kabul edilmelidir. Hekim, hastasının zarar görmemesi için yalnız mesleki değil, genel hayat tecrübelerine göre herkese yüklenebilecek dikkat ve özeni göstermek zorundadır. Hekim tıbbi çalışmalarda bulunurken bazı mesleki şartları yerine getirmek, hastanın durumuna değer vermek, tıp biliminin kurallarını gözetip uygulamak, tedaviyi her türlü ihtiyat tedbirlerini alarak yapmak zorundadır. Hekim, ufak bir tereddüt gösteren durumlarda bu tereddüdü ortadan kaldıracak araştırmalar yapmak ve orada koruyucu tedbirler almakla yükümlüdür. Titiz, özen göstermeyen bir vekil, vekâleti gereği gibi ifa etmemiş sayıl-*

8 Y.15.HD, T. 11.07.2018, E. 2018/2036, K. 2018/3025, (ET. 16.05.2022), Kazancı İctihat Bilgi Bankası.

9 Y.13.HD, T. 06.03.2003, E. 2002/13959, K. 2003/2380, (ET. 16.05.2022), Kazancı İctihat Bilgi Bankası.

maktadır.” görüşüne yer vermiştir.

Manevi tazminat davalarının büyük bir kısmını estetik müdahaleler sonrası ortaya çıkan istenmeyen durumlar oluşturur. Konuyla ilgili bir Yargıtay kararı¹⁰; “ ... *Davalı tarafından yapılan yağ alma ve karın gerdirme ameliyatı sonrası karında iz kalması, doktorun ameliyat öncesi ve sonrası gerekli bilgilendirmeyi yapmadığı, sonuç olarak evlilik hayatlarının bozulduğunu ileri sürerek açtıkları maddi ve manevi tazminat davasında ... Dava; davalı doktorun edimlerini yerine getirmede, tıbbin gereklerine uygun ameliyat yapmadığı ve estetik ameliyatın başarısız olduğu iddiasıyla maddi ve manevi tazminat istemine ilişkindir. Taraflar arasında eser sözleşmesi ilişkisinin bulunduğu ortadadır. Eser sözleşmesinde yüklenici, işi beklenen amaca uygun şekilde yapmakla ödevlidir. ... Eserin sözleşmede kararlaştırılan amaca uygun olmadığı durumda, ayıplı ifa edildiğinin kabulü gerekir. ... Konuyla ilgili Adli Tıp Kurumu ve bilirkişi raporlarında eserin ayıplı olup olmadığı ve doktorun aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirip getirmediği değerlendirilmemiştir. ...*” şeklindedir.

Tıbbi müdahalelerin genelinde vekâlet sözleşmesi hükümleri uygulanır. Sözleşmeye “vekâlet sözleşmesi” deyince, hekim bakımından ön plana çıkan en önemli unsur, işi özenle yapma borcudur (Hakeri, 2020). Hekimin özen borcu, ona başvuran hastaya yapacağı müdahaleyi hastanın menfaatine uygun bir şekilde yerine getirmesi anlamına gelir (Şatır, 2015). Bu konudaki Yargıtay kararı¹¹; “ ... *Ameliyat esnasında diz bölgesinde metal parça bırakılmak suretiyle oluşan mağduriyette, davalının kusurlu hareketi nedeni ile oluşan maddi ve manevi zararın tahsisi için açılan davada ... Davanın temelini vekillik sözleşmesi oluşturmaktadır. ... Vekil, iş görürken gereken özeni göstermek zorundadır. Doktor, hafif kusurundan bile sorumludur (BK m. 321/1). ... Titiz bir özen göstermeyen vekil, BK m. 394/1 uyarınca vekaleti gereği gibi ifa etmemiş sayılmalıdır. ...*” şeklindedir.

Manevi tazminat miktarının belirlenmesinde her olaya göre değişen özel şartların dikkate alınması ve hakkaniyetli olunması Yargıtay kararlarında¹² vurgulanmıştır; “... *Manevi tazminatın miktarını tayin etme hakim takdirine bırakılmış bir konu olmakla beraber, hükmedilecek miktarın uğranılan zararla orantılı, duyulan acıyı hafifletecek nitelikte olması gerekir. ... Tazminatın sınırı onun amacına uygun olarak belirlenmelidir. Manevi tazminatın takdiri yapılırken tarafların sosyal ve ekonomik durumları gözetilmeli, manevi tazminatın miktarı bir taraf için zenginleşme*

10 Y.3.HD, T. 19.12.2017, E. 2016/13201, K. 2017/17849 (E.T. 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

11 Y.13.HD, T. 04.04.2016, E. 2015/4097, K. 2016/9427 (E.T. 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

12 Y.13.HD, T. 23.05.20063, E. 2003/3392, K. 2003/6425, (ET. 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

aracı, diğer taraf için de yıkım olmamalıdır. ...”.

Manevi tazminatın belirlenmesinde zarar görenin kusuru yanında; yaşı, cinsiyeti, mesleği ve bedensel yatkınlığı da etkilidir. Zarar görenin yaşının küçük olması (ömrün kısalması), kadın olması (evlenme şansının azalması), mesleğini icra etmesine mani bir durum oluşması (piyanistin parmak fonksiyonlarını yitirmesi) ve bedensel yatkınlığının olmaması manevi tazminat miktarının artmasına neden olacaktır (Arıkan, 2020). Yaşla ilgili bir Yargıtay kararı¹³; “... *davacının sürekli iş göremezlik oranı, işçinin yaşı ... göz önünde tutulması gerekir. ...*” şeklindedir.

TBK m. 56 hakime manevi tazminat miktarını belirlerken takdir yetkisi vermektedir. Hakim, kendisine takdir yetkisi verilen yerlerde, bu yetkisini hakkaniyete uygun olarak kullanacaktır. Manevi tazminatta somut verilere dayanılmaz. Tazminat miktarı belirlenirken titiz davranılması gerekir (Arıkan, 2020). Yargıtayın, manevi tazminatın belirlenmesi ile ilgili kararı¹⁴; “ ... *Miktarın belirlenmesinde her olaya göre değişebilecek özel hal ve şartların bulunacağı da gözetilerek takdir hakkını etkileyecek nedenleri karar yerinde objektif olarak gösterilmelidir. Çünkü kanunun takdir hakkı verdiği hususlarda hakimin hukuka ve hakkaniyete göre hüküm vereceği TMK'nun 4. maddesinde belirtilmiştir. ...*” şeklindedir.

2.5. Manevi Tazminat Davalarında Zamanaşımı Süreleri

Kanunda, manevi tazminat davaları için zamanaşımı süreleri, konularına göre farklılık gösterir. Haksız fiile dayalı olarak özel hastane veya doktorlara açılacak malpraktis davalarında zarar görenin zararı, tazminat yükümlüsünü öğrendiği tarihten başlayarak iki yılın veya daha sonra öğrenmişse fiilin işlendiği tarihten başlayarak on yılın geçmesiyle zamanaşımına uğrar (TBK m.145). Sözleşme vekalet veya eser sözleşmesi olarak kabul edilirse TBK m. 146'ya göre zamanaşımı süresi beş yıldır (Yücel, 2018). Bu tür davalar, devlet kurumlarında yapılan bir işleme bağlı ise İdare Mahkemeleri'nde açılır. Hatalı estetik ameliyatlara ilgili davalarda ise zamanaşımı süresi beş yıldır ve görevli mahkeme Tüketici Mahkemesi'dir (Arıkan, 2020).

SONUÇ

Manevi tazminat, şahısvarlığında oluşan eksilmenin giderilmesine yöneliktir. Manevi tazminat yükümlülüğünün şartları; kişiliğin hukuka aykırı olarak ihlali, kusur, manevi zarar, zarar ile ihlal fiili arasında uygun illiyet bağının bulunmasıdır. Bedensel bütünlüğün ihlali halinde kural olarak, zarar verenin kusurunun olmasına gerek yoktur. Bu durumda fiil,

13 Y. 21.HD, T. 18.03.2014, E. 2013/16663, K. 2014/5225 (E.T. 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

14 Y. 4.HD, T. 29.04.2019, E. 2018/3792, K. 2019/2482 (E.T. 16.05.2022), Kazancı İçtihat Bilgi Bankası.

zarar ve illiyet bağının olması yeterlidir. Zarar verenin kusurunun olması manevi tazminat miktarının belirlenmesinde etkili olacaktır. Hakime manevi tazminat belirlemede geniş takdir yetkisi tanınmış olmakla beraber, hakim takdir hakkını kullanırken; hakkaniyetli davranma, objektif karar verme, zararın ağırlığı, zarar veren ve zarar görenin sosyoekonomik durumu gibi hususları dikkate almalıdır. Davalılar, zarar ve fiil arasındaki nedensellik bağının kesilmesine yol açan, mücbir sebebi, üçüncü şahsın veya zarar görenin ağır kusurunu ispatlamak suretiyle sorumluluktan kurtulabilirler.

Türk hukuk sisteminde Anayasa, Tababet ve Şuabat-ı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, Türk Tabipleri Birliği Yasası, Tıbbi Deontoloji Tüzüğü, Hasta Hakları Yönetmeliği gibi birçok yasa ve yönetmelikte hekimlerin mesleki faaliyetlerini düzenleyen maddeler olmakla birlikte hekimlerin hukuki sorumluluklarını düzenleyen özel hükümler mevcut değildir. Aynı şekilde, hukukumuzda, manevi tazminatın belirlenmesinde kullanılacak kriterlerle ilgili bir düzenleme bulunmamaktadır. Gerekli yasal düzenlemelerin yapılması tıbbi müdahale hatalarında hekim ve hasta açısından hak kayıplarının önlenmesine katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- ALTUN, Z. (2019), *Plastik Cerrahin Hukuki Sorumluluğunun Sözleşmesel Bağlamda İncelenmesi*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- ARIKAN, Ş. (2020), *Türk Borçlar Kanununa Göre Bedensel Zararlarda Manevi Tazminat*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- AŞÇIOĞLU, Ç. (1993), *Tıbbi Yardım ve El Atmalardan Doğan Sorumluluklar, Doktorların, Devletin ve Özel Hastanelerin Sorumluluğu*, Ankara: Tekışık Ofset.
- ATLAN, H. (2016), *Beden Bütünlüğünün İhlalinde Manevi Tazminat Miktarının Belirlenmesi*, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 65(4), 2664-2665.
- AYAN, M. (1991), *Tıbbi Müdahalelerden Doğan Hukuki Sorumluluk*, Ankara: Kazancı Kitap.
- AYKAÇ, M. (1993), *Adli Tıp*, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- DOĞAN, C., (2016), *Hukuksal Açıdan Hastanın Yükümlülükleri*, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(2), 62, 66.
- ER, Ü. (2008), *Sağlık Hukuku*, Ankara: Savaş Yayınları.
- ERSOY, V. (2014), *Tıbbi Malpraktis, Toraks Cerrahisi Bülteni*, 5(1), 29-32.
- GÜLEL, İ. (2018), *Tıbbi Müdahaleye Rıza*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- GÜNDAY, R. (2012), *Tıbbi Müdahale ve Tedavide Malpraktisten Doğan Hukuki Sorumluluk*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- GÜRÇAN, M. (2020), *Tıp Hukukunda Eser Sözleşmesi*, Ankara: Seçkin Yayınları.
- HAKERİ, H. (2020), *Tıp Hukuku*, İstanbul: Seçkin Yayınları.
- İPEKYÜZ, F. (2006), *Türk Hukukunda Hekimlik Sözleşmesi*, İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- KARAN, M.A. (2015), *Fizik Muayene ve Anamnez Alma Kılavuzu*, İstanbul: Nobel Tıp Kitapevi.
- ÖZALP, T., ÖZALP, F. (2014), *Hekimin Cezai Sorumluluğu*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- ÖZDEMİR, H. (2016), *Hekimin Hukuki Sorumluluğu*, *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1), 54-55.
- ÖZTÜRK, B., ERDEM, M., *Uygulamalı Ceza Hukuku ve Güvenlik Tedbirleri Hukuku*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- POLAT, O. (2015), *Tıbbi Uygulama Hataları*, Ankara: Seçkin Yayınları, No: 343.
- SARITAŞ, H. (2006), *Hasta Hakları Açısından Hekim Sorumluluğu*, Ankara: Bilge Yayınevi.

- SERT, G. (2018), *Hasta Hakları*, İçinde (Ed:Yücel, Ö., Sert, G. Sağlık ve Tıp Hukukunda Sorumluluk ve İnsan Hakları), Ankara: Seçkin Yayınları.
- ŞATIR, N. (2015), *Hekimlerin Hukuki ve Cezai Sorumluluğu*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- ŞATIR, N. (2019), *Estetik Tıp Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- ŞENOCAK, Z. (1998), *Özel Hukukta Hekimin Sorumluluğu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- TAMBAY, Ş. (2021), *Sağlık Özel Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- TURAN BAŞARA, G. (2018), *Kişiliğin İhlalinden Kaynaklanan Maddi ve Manevi Tazminat İle Haksız Kazancın İadesi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- TÜRKER, G. (2017), *Tıbbi Kötü Uygulamaya İlişkin Zorunlu Mali Sorumluluk Sigortası*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- YILMAZ, B. (2017), *Açıklamalı-İçtihatlı Hekimin Hukuki Sorumluluğu*, Ankara: Adalet Yayınevi.
- YÜCEL, G. (2018), *Hekimin ve Özel Sağlık Kuruluşlarının Hukuksal Sorumluluğu*, İçinde (Ed:Yücel, Ö., Sert, G. Sağlık ve Tıp Hukukunda Sorumluluk ve İnsan Hakları), Ankara: Seçkin Yayınları.
- ZEYFEOĞLU, Y. (2006), *Acil Hekiminin Hukuki Yükümlülükleri*, *Türkiye Klinikleri Journal of Surgical Medical Sciences*, 2(50), 10-19.

“

Bölüm 30

**TRABZON, MAÇKA, VAZELON
MANASTIRI VE KATHOLİKONU**

A. Nazlı SOYKAN¹

¹ A. Nazlı Soykan, Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, orcid.org/0000-0002-8611-8936

”

Giriş

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin hem siyasi hem de ticari anlamda en önemli şehirlerinden biri olan Trabzon'un, tarihi süreç içerisinde başta Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Komnenoslar ve Osmanlılar gibi önemli topluluklara ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Çalışmanın konusu Trabzon, Maçka, Kiremitli Mahallesi'nde yer alan Vazelon Manastırı'dır. Araştırmalar sonucunda yine aynı bölgede yer alan Sümela Manastırı hakkında Osmanlı Vergi Defterlerinde, Salnamelerde, kaynak ve yayınlarda birçok bilgi bulunmasına rağmen Vazelon Manastırı hakkında neredeyse yok denecek kadar az çalışma bulunduğu tespit edilmiştir.

Vazelon Manastırı ile ilgili en erken tarihli bilgilere Tournefort'un 17. yüzyılın sonlarında yaptığı gezi notlarından ulaşılmaktadır. Tournefort 1717-1718 yılında yayımladığı gezi notlarında Vazelon Manastırı'nda kaldığından, manastırın manzarasından ve girişinin ne kadar ilkel olarak tasarlandığından bahsetmiştir (2005: 120). 1903 yılında manastırın başrahibi olarak göreve gelen Topalides, yayınında manastırın ekonomik olarak ne kadar kötü olduğundan bahsetmiştir (1909: 49). Fransız Cumont ve Eugene Cumont, Karadeniz'den Ermenistan'a kadar yaptıkları yolculukta Vazelon Manastırı'nı ziyaret etmişlerdir. Araştırmacılar manastırdan "ormanın derinliklerinde dev bir güvercin yuvası gibi koca bir kireç duvara yapılmış durur" ifadeleriyle bahsetmişlerdir (1906: 371). Trabzon'da bulunan Hıristiyan dini yapılarından bazılarını inceleyen Rice makalesinde, Vazelon Manastırı'ndan Ayana Manastırı başlığı altında bahsetmiştir. Manastır kompleksinin bölümlerinden bahseden araştırmacı duvar resimlerinin iyi işçilikle yapıldığından ve korunmuş olduğundan söz etmiştir (1930: 79). Yücel Trabzon ve Sümela Manastırı'nı ele aldığı kitabında Vazelon Manastırı'nın bölümlerinden ve Peygamber İlyas Şapeli'nin duvar resimlerinden bahsetmiştir (1988: 62). Trabzon'daki yapıları incelediği kitabında Karpuz, Vazelon Manastırı'nın Trabzon'daki en eski tarihli manastır olduğuna değinmiştir (1990: 28). Bryer, Winfield, Ballance ve Isaac kitaplarında Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaptıkları yüzey araştırmalarını toplu halde ele almışlardır. Araştırmacılar yayınlarında, manastırı ziyaret eden seyyahların ve araştırmacıların görüşlerine yer vermiş; yayınlarına manastırın o günkü fotoğraflarını, plan ve kesitlerini de eklemişlerdir. Kitap özellikle manastır katolikonunun kuzey cephesinde bulunan günümüzde tahrip olmuş Son Mahkeme sahnesini içermesi bakımından da önemli bir yere sahiptir (2002: 289-298). Bryer ve Winfield'in 2007 yılında yayımladıkları ve hala bölge açısından büyük önem taşıyan Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası adlı kitapları 2020 yılında Türkçeye çevrilerek Türk Tarih Kurumu'nda baskısı yapılmıştır. İki cilt halinde yayımlanan eserin her iki cildinde de Vazelon Manastırı ve yapı kompleksinde bulunan yapılardan

bahsedilmiştir. Eser özellikle Peygamber İlyas Şapeli'nde bulunan duvar resimlerini liste halinde ayrı ayrı incelemesi bakımından oldukça önemlidir (2020: 397, 438, 440, 564-565, 573-574, 581, 583-584, 608, 928-931). Durmuş kitanında Vazelon Sözleşmeleri'ni ele almıştır. Kitap manastırın Osmanlı Dönemi'ndeki rahip kayıtlarından bahsetmesi ve 1900lü yıllarda çekilen fotoğrafları barındırması açısından önemlidir (2012). Köse ve Demcius'un makalesinde Vazelon Manastırı'nın tarihçesi, kuruluşu, önemi ve Peygamber İlyas Şapeli'nin duvar resimleri ele alınmıştır (2014: 259-272). Çavuş makalesinde manastırın lokasyonundan, kuruluşundan ve öneminden bahsetmiştir. Araştırmacı yayınının sonunda da manastırın gün geçtikçe yok olduğundan ve koruma önlemlerinin acil olarak alınması gerektiğinden bahsetmiştir (2016: 190-199).

Vazelon Manastırı'nın Tarihi

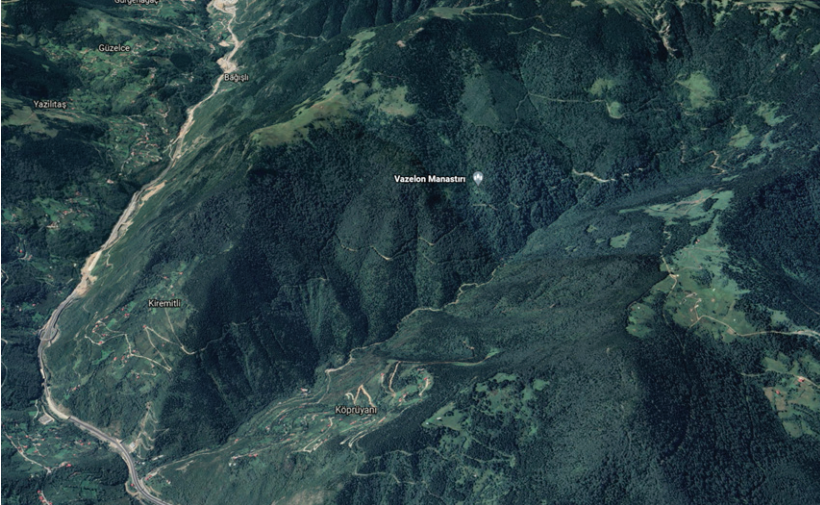
Manastırın inşa tarihi hakkında araştırmacılar farklı görüşler ortaya sürmektedir. Yayınlarda 270 (Bryer, Winfield, Ballance, Isaac, 2002: 298) ve 317 (Horuluoğlu, 1978: 60-61) yılları üzerine durulmaktadır. 3. veya 4. yüzyıllara tarihlenen bu yapının günümüzde Zavulon Dağı'nda yer alan kompleks değil de Yahya Deresi ile Değirmen Deresi'nin yer aldığı bölgede inşa edilmiş şapel olabileceği yine araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Çavuş, 2016: 194). Günümüzdeki manastır kompleksinin inşa edilmesi ise, 3.-4. yüzyıllara tarihlenen yapının 6. yüzyılda Persler tarafından yerle bir edilmesi ve birçok rahibin öldürülmesi üzerine, saldırıdan kaçan rahiplerin Zavulon Dağı'na kaçması ve mağaranın hemen önüne sığınarak burada bir yapı inşa etmeleriyle olmuştur. Yapıda, Iustinianus zamanında 565 yılında onarımlar olduğu söylene de bu bilgiyi destekleyecek herhangi bir kanıt bulunmamaktadır (Köse ve Demcius, 2004: 261). 644 ve 702 yıllarında yapı kompleksine eklemeler yapılmış ve onarım çalışmaları devam ettirilmiştir (Kılıçaslan, 1996: 185; Köse ve Demcius, 2004: 261). Manastırın asıl gelişimi 13. yüzyılda Kommenos dönemi İmparatorları yardımıyla olmuştur. Özellikle 14. yüzyılın son çeyreğinde III. Aleksius manastırı ziyaret etmiş ve oradaki kötü şartları görünce dokuz köyün gelirini bağışlamıştır. Manastırın gelirleri vergiden muaf tutulmuş ve Kommenos İmparatorları manastıra çok sayıda köle bağışlayarak tarım işlerinde kullanılmalarını sağlamıştır (Çavuş, 2016: 195). Trabzon'un 1461 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethinden sonra manastıra herhangi bir zarar verilmemiş ve rahipler eskisi gibi burada yaşamaya ve manastırın işlevlerini sürdürmeye devam etmiştir (Resim 1). Vazelon Manastırı, Türkiye ile Yunanistan arasında yapılan anlaşmaya göre 1923 yılında boşaltılmıştır (Köse ve Demcius, 2004: 261). Daha sonra defineciler ve tarihi kaçakçılar tarafından tahrip edilmiş; çatısı yıkılmış ve mağaranın yanındaki dördüncü katın ön kısmı çökmüş ve katları tutan ahşap kısımlar çürüyerek çökmüştür. İçinde ağaçlar büyümüş ve harabeye dönmüştür

(Çavuş, 2016: 195). Bugün hala ayakta kalan manastır bölümleri 13. ve 19. yüzyıllara tarihlenmektedir (Köse ve Demcius, 2004: 261; Özbey, 2021: 304; Rice, 1930: 79).

Resim 1. Vazelon Manastırının 1900'lü Yıllara Ait Bir Görüntüsü (Çavuş, 2016: 196)

Vazelon Manastırı Trabzon'un 45 km, Maçka'nın 14 km güneybatısında, Kiremitli Mahallesi'nin 5 km batısında Zavulon Dağı yamaçlarında yer almaktadır (Harita 1).

Harita 1. Vazelon Manastırı ve Çevresi (Online 1)

Oldukça engebeli bir arazi üzerine kurulmuş olan yapı kompleksi, şehre uzaklığından ve kullanılmadığından dolayı günümüzde harap ve atıl bir durumdadır. Manastırın bulunduğu yerin yamacından düşen kaya parçaları yapı kompleksinin örtü sistemine zarar vermiş, kompleksin içinde oluşan bitkilenme ve ağaç kökleri ise duvar örgüsüne zarar vererek yıkılmasına sebep olmuştur. Günümüzde kompleksten geriye beden duvarları ve yer yer duvar resimleri gelebilmiştir. Bahsi geçen duvar resimleri de doğal yollardan ve insan eli ile tahribata uğramış, kompozisyonlar nerdeyse tanınamaz hale gelmiştir (Resim 2, 3).

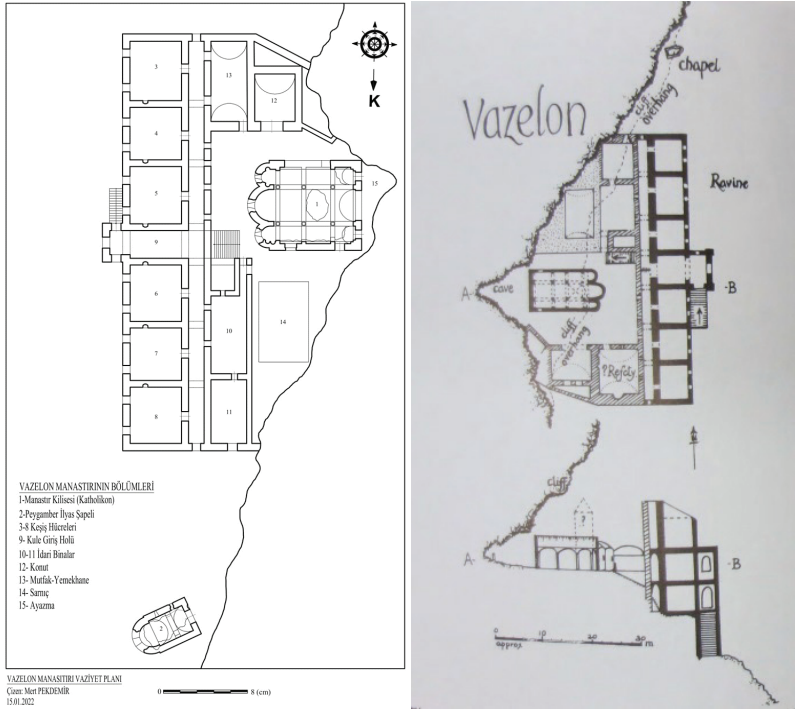

Resim 2. *Vazelon Manastırının Genel Görünümü (Online 2)*

Resim 3. *Manastırın 1900lü Yılları ve Günümüzdeki Hali (Çavuş, 2016: 196)*

Manastır Bölümleri

Orijinalinde dört katlı olan manastır kompleksinden günümüze ana kilise (katholikon), Peygamber İlyas Şapeli, keşiş hücreleri, idari binalar, konut binası, mutfak-yemekhane (Trapeza), ayazma ve sarnıç bölümleri gelebilmiştir (Çizim 1-2, Resim 3).

Çizim 1. Vazelon Manastırı Vaziyet Planı (Pekdemir, 2022)¹

Çizim 2. Keşiş Hücreleri, Plan ve Kesit (Bryer, Winfield, Ballance, Isaac, 2002: 294)

Resim 3. Vazelon Manastırı² (2022)

- 1 Çalışmadaki çizimler sevgili öğrencim Mert Pekdemir tarafından çizilmiştir. Çizimlerdeki özeni ve dikkati için kendisine teşekkürlerimi sunarım.
- 2 Yapının fotoğrafla belgelenmesindeki yardımlarından dolayı sevgili öğrencim İbrahim Ay'a teşekkürlerimi sunarım.

Kuzey-güney doğrultusunda gelişen manastırın doğu bölümünde geniş hücreleri yer almaktadır (Resim 4 a-b, 5, 6). Manastır kompleksinin ana girişinin kuzeyinde ve güneyinde yer alan hücrelere iki kat ayrılmıştır (Çizim). Kuzey-güney doğrultusunda uzanan dar bir koridor yardımıyla geçilen hücreler, kuzeyde ve güneyde alt katta üç, üst katta üç olmak üzere toplamda on iki tanedir. Kare planlı hücrelerin doğu duvarında yuvarlak kemerli, dikdörtgen iki pencere, batı duvarında ise yuvarlak kemerli, dikdörtgen bir kapı bulunmaktadır. Her hücrenin içinde bir ocak yer almaktadır. Günümüze sadece beden duvarları gelebilen hücrelerin katları birbirinden ayıran ahşap tabanları ve örtü sistemleri yıkılmıştır.

Resim 4 a-b. *Geniş Hücrelerine Geçişi Sağlayan Koridorlar (2022)*

Resim 5. *Geniş Hücreleri (Online 3)*

Resim 6. *Keşiş Hücreleri (2022)*

Manastır kompleksinin batı bölümünde idari yapılar bulunmaktadır (Resim 7-8). Kuzey güney doğrultusunda uzanan yapılar kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Beşik tonoz ile örtülü yapıların zeminlerinde toprak ve moloztaş yığınları mevcuttur.

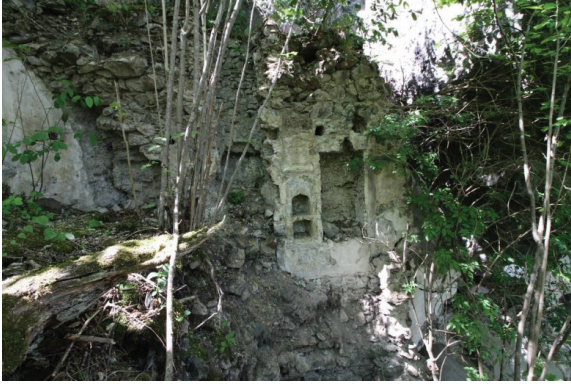

Resim 7. *İdari Binalar (2022)*

Resim 8. *İdari Binalar (2022)*

Manastır kompleksinin kuzeybatısında yer alan mutfak ve konut yapıları günümüzde neredeyse tanımlanamayacak haldedir (Resim 9-10). Beden duvarları yıkılan yapılardan geriye sadece ocaklar ve nişler gelebilmiştir. Bryer ve Winfield'ın 20. yüzyılın başında çektiği fotoğraflardan ve günümüze gelebilmiş olan kalıntılardan yapıların yanyana, çok katlı olarak inşa edildiği ve yapılarda ahşap malzemenin kullanıldığı; doğuda yer alan konut yapısının dikdörtgen planlı, batıda yer alan mutfak yapısının ise kare planlı olduğu anlaşılmaktadır.

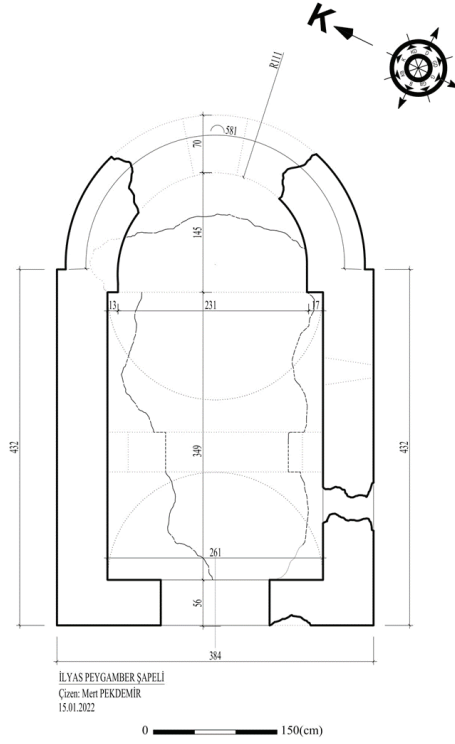

Resim 9. Mutfak ve Konut Yapıları (Online 4) **Resim 10.** Konut ve Mutfak/ Yemekhane Yapısı (Bryer, Winfield, Ballance, Isaac, 2002: 291)

Peygamber İlyas Şapeli

Kuzeydoğu- güneybatı doğrultusunda, tek nefli olarak inşa edilen Peygamber İlyas Şapeli dikdörtgen planlıdır (Çizim 3, Resim 11-17). Örtü sisteminin büyük bir bölümü ve doğu duvarın bir kısmı yıkılan yapının beden duvarları günümüze gelebilmiştir. Batıda yuvarlak kemerli dikdörtgen bir kapı ile girilen yapı, doğuda içten ve dıştan yarım daire apsisle son bulmaktadır. Günümüze gelebilen bölümlerden ve eski fotoğraflardan anlaşıldığı kadarıyla yapının örtü sistemi içte beşik tonoz, dışta ise kiremit ile örtülmüştür. Yapının duvarları ve örtü sistemi neredeyse boş yer kalmayacak şekilde duvar resimleriyle bezenmiştir³.

3 Peygamber İlyas Şapeli'nde bulunan duvar resimlerinin ve tarihçesinin detaylı incelemesi başka bir çalışmada ele alınacaktır.

Çizim 3. Peygamber İlyas Şapeli, Plan (Pekdemir, 2022)

Resim 11. Peygamber İlyas Şapeli, 1900'lü Yıllara Ait Bir Fotoğraf, (Durmüş, 2012)

Resim 12. Peygamber İlyas Şapeli (2022)

Resim 13. *Peygamber İlyas Şapeli, Batı Cephe (2022)*

Resim 14. *Peygamber İlyas Şapeli, Kuzey Cephe (2022)*

Resim 15. *Peygamber İlyas Şapeli, Güney Cephe (2022)*

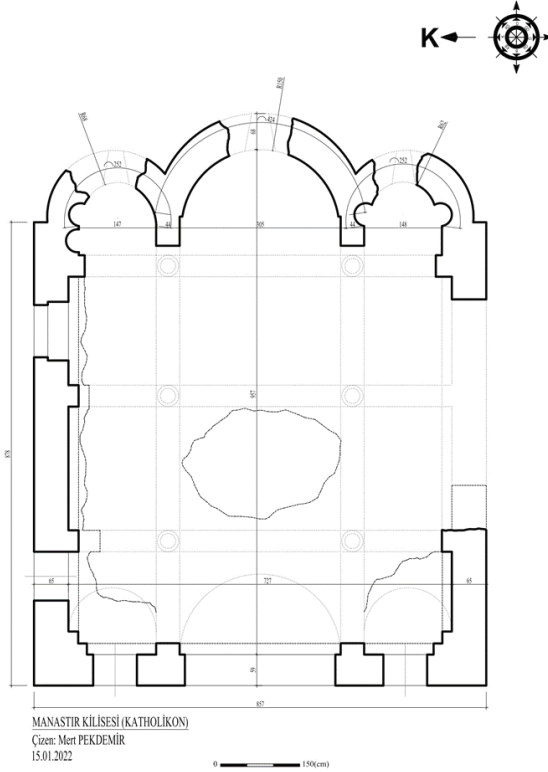
Resim 16. *Peygamber İlyas Şapeli, Doğu Cephe Cephe (2022)*

Resim 17. *Peygamber İlyas Şapeli, Apsis (2022)*

Manastır Kilisesi (Katholikon)

Vazelon Manastırı kathedrako yapı kompleksinin batısında, ayazmanın olduğu mağaranın önündeki alanda yer almaktadır. Doğu batı doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen düzenlemeye sahip, bazilikal planlı yapı Bizans Dönemine tarihlenen kilisenin üstüne 19. yüzyılda inşa edilmiştir (Çizim 4, Resim 18-21).

Çizim 4. Vazelon Manastırı Katholikonu, Plan (Pekdemir, 2022)

Resim 18. Vazelon Manastırı Katholikonu, Doğu Cephe (2022)

Resim 19. Vazelon Manastırı Katholikonu, Kuzey Cephe (2022)

Resim 20. *Vazelon Manastırı Katkolikonu, Güney Cephe (2022)*

Resim 21. *Vazelon Manastırı Katkolikonu, Batı Cephe (2022)*

Orijinalinde batıda narteksi bulunmayan yapıya batıdan ana eksenin kuzeyinde ve güneyinde iki açıklıkla ve yapının kuzeybatı köşesinde bulunan bir açıklıkla giriş sağlanmaktadır (Resim 22).

Resim 22. *Vazelon Manastırı Katkolikonu, Batı Duvar (2022)*

Naos üçer sütunla üç nefte ayrılmıştır. Kuzey duvar, ortadaki daha yüksek ve geniş, batıdaki ve doğudaki daha alçak ve dar olmak üzere üçlü kemer düzenlemesiyle hareketlendirilmiştir (Resim 23).

Resim 23. *Vazelon Manastırı Katolikonu, Kuzey, Güney ve Batı Duvarlar (Online 5)*

Orta nefin yan neflerden daha geniş tutulduğu naosun doğusunda içten ve dıştan yarım daire, dışa taşkın üçlü apsis düzenlemesi bulunmaktadır. Apsislerin ana eksenlerinde yuvarlak kemerli dikdörtgen pencereler bulunmaktadır (Resim 24).

Resim 24. *Vazelon Manastırı Katolikonu, Doğu Duvar (2022)*

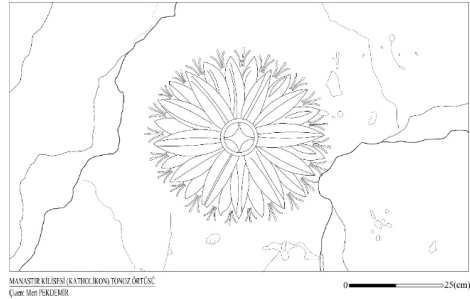
Günümüze yapının taşıyıcı elemanlarının hepsi, neredeyse örtü sisteminin tümü ve güney duvarın büyük bir bölümü gelememiştir (Resim 25).

Resim 25. Vazelon Manastırı Katkolikonu, Güney Duvar (2022)

Günümüze gelebilen kalıntılardan yapının örtüsünün içten beşik tonoz, dıştan kiremit çatı ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Naostan daha alt seviyede olmakla birlikte apsilerde de aynı düzenleme bulunmaktadır. Yapının kuzeydoğusunda bir çan kulesi olduğu hem günümüze gelebilen kalıntılardan hem de 1900lü yıllarda çekilen fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

Yapının duvarlarında tespit edilen figürlü bir kompozisyon bulunmamaktadır. Bununla birlikte güneybatı tonoz içinde bitkisel bezeme (Resim 26, Çizim5), güney ve kuzey duvarlarda da kemerlerin yüzeyinde devam eden, iç içe geçmiş zincir motifi yer almaktadır (Resim 27).

Resim 26. Güneybatı Tonoz İçi Bitkisel Bezeme (2022)

Çizim 5. Güneybatı Tonoz İçi Bitkisel Bezeme (Pekdemir, 2022)

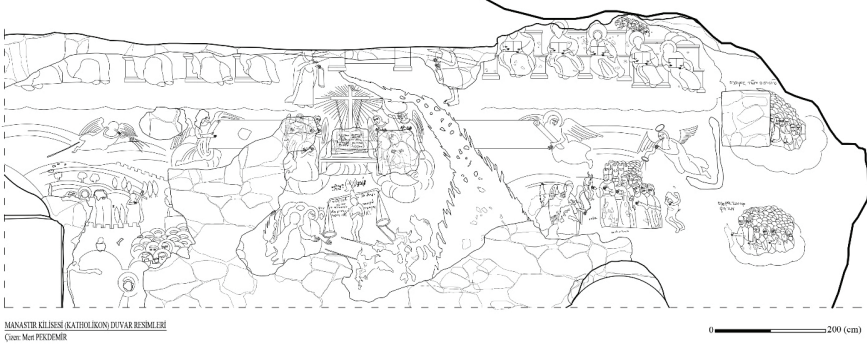

Resim 27. Güney Duvar, Zincir Motifi (2022)

Yapının kuzey cephesinde Son Mahkeme/Mahşer/Yargı sahnesi almaktadır (Resim 28, Çizim 6).

Resim 28. Kuzey Cephe, Son Mahkeme Sahnesi (2022)

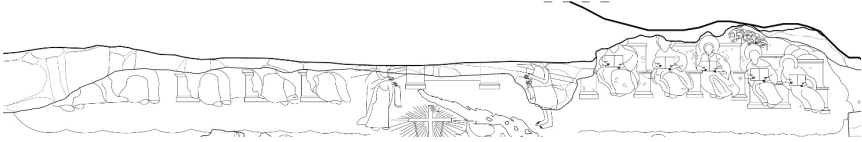

MANASTIR KILISESİ (KATHOLIKON) DUVAR RESİMLERİ
Çizen: Metin PEKDEMİR

0 200 (cm)

Çizim 6. Kuzey Cephe, Son Mahkeme Sahnesi (Pekdemir, 2022)

Vazelon Manastırı kathedikonu kuzey cephesindeki Son Mahkeme sahnesinin en üstünde gri bulutların içinde tam ortada tahtta oturur şekilde Yargıç İsa, sağında Meryem ve solunda da Vaftizci Yahya tasvirleri görülmektedir. Deesis kompozisyonunda İsa elinde açık bir kodeks tutmakta, Meryem ve Vaftizci Yahya ayakta ve İsa'ya dönük şekilde durmaktadırlar. İsa'nın ayağının altından başlayan lav akıntısı sahnenin sağ altında ateş gölüne akmaktadır. Deesis kompozisyonunun sağında altı, solunda altı olmak üzere toplamda On iki Yargıç Havari, Havarilerin bitiminde kompozisyonun arkasında melekler ve aziz toplulukları yer almaktadır. Tahtta oturur pozisyonda tasvir edilen havariler ellerinde açık kodeks tutmaktadır. Havariler açık yeşil, siyah, kırmızı ve açık mavi khiton üzerine açık mavi, açık yeşil, siyah ve kırmızı himation giymektedir. Melekler ve aziz toplulukları ise ayakta tasvir edilmişlerdir (Resim 29-30, Çizim 7).

Çizim 7. Deesis, Yargıç Havariler, Melekler ve Aziz Topluluğu, Detay

Resim 29. Deesis, Yargıç Havariler, Melekler ve Aziz Topluluğu, Detay (2022)

Resim 30. *Deesis, Yarıçık Havariler, Melekler ve Aziz Topluluğu, Detay (2022)*

Yarıçık İsa'nın altında Boş Taht (Hetoimasia) sahnesi yer almaktadır. Tahtın üstünde siyah kök boya ile yapılmış Latin haçı, haçın üzerindeki mappada "INRI"⁴ yazısı ve haçın iki yanında da işkence aletleri yer almaktadır. Tahtın üzerinde açık bir kodeks, sağında Adem solunda ise Havva tasvir edilmiştir. Diz çökmüş şekilde tasvir edilen Adem ve Havva'nın arkalarında, ellerini göğüslerinde birleştiren, ayakta ikişer melek bulunmaktadır. Adem yeşil bir khiton, Havva ise mavi khitonun üzerine kırmızı bir himation giymektedir. Boş Taht sahnesinin iki yanında Göklerin Katlanması sahnesi yer almakta, iki melek açık bir rotulus tutmaktadır. Rotulusun sağında güneş, solunda da ay tasviri bulunmaktadır. Meleklerden güneşi tutan kırmızı khiton, ayı tutan ise açık yeşil khiton üzerine siyah himation giymektedir. Meleklerin sağında ve solunda ise Boru Çalan Melekler tasvir edilmiştir (Resim Resim 31-34, Çizim 8).

Çizim 8. *Boş Taht, Adem ve Havva, Göklerin Katlanması, Boru Çalan Melekler, Detay*

4 İsa çarmıha gerilince Yahudi askerleri çarmıhın hemen üstüne INRI yazısını yazmışlardır. INRI, Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum'un (Nasıralı İsa, Yahudilerin Kralı) kısaltmasıdır.

Resim 31. *Boş Taht Sahnesi (Bryer; Winfield, Ballance, Isaac, 2002: 293)*

Resim 32. *Boş Taht, Adem ve Havva, Detay (2022)*

Resim 33. *Göklerin Katlanması, Detay (2022)* **Resim 34.** *Göklerin Katlanması, Detay (2022)*

Boş Taht kompozisyonunun altında Ruhların Tartılması sahnesi yer almaktadır (Çizim 9, Resim 35). Sahnenin merkezinde Tanrının elinin tuttuğu terazi, terazinin tam ortasında ise çıplak bir figür bulunmaktadır; terazinin sağında haleli dört melek, solunda ise terazinin kefesini kancalarıyla aşağıya çekmeye çalışan boynuzlu, siyah kök boya ile tasvir edilmiş cehennem zebanileri yer almaktadır.

Çizim 9. *Ruhların Tartılması, Detay*

Resim 35. *Tuhtarın Tartılması, Detay (2022)*

Kompozisyonun sağındaki boru çalan meleğin altında Cennet tasviri yer almaktadır (Çizim 10, Resim 36-37). Surların çevrelediği Cennet yeşillikler içinde tasvir edilmiştir. Sahnenin solunda elinde haç tutan ve kahverengi khiton giyen figür Tövbekar Hırsız Dismas'tır. Sahnenin sağında İbrahim'in Kucağı tasvir edilmiştir. İkonografiye göre İbrahim'in kucağındaki kişi Lazarus, solunda da kırmızı ve mavi khiton giyen iki kadın tasviri yer almaktadır. İbrahim'in sağında da figürler bulunmakta fakat figürler tahrip oldukları için tanımlanamamaktadır. İbrahim'in Kucağı sahnesinin hemen altında altın bir kapıya doğru yürüyen haleli insan toğluluğu görülmektedir. Sahnede Petrus'un Cennetin kapısını Seçilmişlere açması işlenmiştir.

Çizim 10. *Cennet, Detay*

Resim 36. *Cennet, Detay (2022)*

Resim 37. *Cennet, Detay (2022)*

Kompozisyonun solundaki boru çalan meleğin altında Cehennem tasviri yer almaktadır (Çizim 11, Resim 38). Cehennem zebanileri ellerindeki mızrakları sarıklı ve külahlı başlıkları olan Günahkarlara doğru uzatmaktadır. Günahkarların sağında üstündeki MX harflerinden anlaşıldığı kadarıyla Başmelek Mikhael tasvir edilmiştir. Mikhael sağ elini, içinde kafaları görünen ateş gölüne doğru süzülen günahkarlara uzatmışken, diğer elindeki açık rotulusu cehennemliklere doğru uzatmaktadır.

Çizim 11. *Cehennem, Detay*

Resim 38. *Cehennem, Detay (2022)*

Kompozisyonun en sağında iki topluluk yer almaktadır. Topluluklardan üstteki oldukça tahrip olmuştur. Üzerindeki yazıtta da “Ο χορός Τών αγίων” (Azizler korusu) yazmaktadır (Çizim, Resim). Alttaki topluluk günümüze daha korunmuş olarak gelebilmiştir ve üzerindeki yazıtta “Ο χορός Τών προφητών” (Peygamberler korusu) yazmaktadır. Figürlerden tasvirde görülebilenlerin mavi, kırmızı, siyah, açık yeşil khiton üstüne kırmızı, mavi himation giydikleri anlaşılmaktadır.

Resim 39. Azizler Korosu, Detay (2022)

Çizim 12. Azizler Korosu, Detay

Resim 40. Peygamberler Korosu, Detay (2022)

Çizim 13. Peygamberler Korosu, Detay

Değerlendirme ve Sonuç

Kurulduğu ilk günden 1923 yılında zorunlu olarak terkedilene kadar çeşitli eklemeler ve yenilemelerle günümüze gelen Vazelon Manastırı, Yunancada koinos bios yani ortak yaşamdan yola çıkılarak düzenlenen manastır tipini yansıtmaktadır. Koinobion adı verilen manastır sisteminin kurucusu Pakhomios'tur (Tiryaki, 2007: 60). Koinobion tarzındaki manastırlar bir çevre duvarının sınırladığı bir grup yapıdan (ana Kilise, yemekhane, mutfak, keşiş hücreleri, toplantı evi, misafirhane, atölye, giriş) oluşmaktadır. Vazelon Manastırı'nda da yüksek tutulan bir çevre duvarı içinde yer alan yapı toplulukları yer almaktadır. Bu bağlamda Vazelon Manastırı özellikle bölgedeki Sümela Manastırı, Kaymaklı Manastırı, Kızlar Manastırı gibi yapılarla kuruluş açısından birkaç değişiklikte benzerlik göstermektedir.

Genellikle Erken Bizans Dönemi'nde tercih edilen bazilikal plan tipi Bizans Dini Mimarisi'nin kendi içindeki gelişimi ile yerini kubbeli bazilikalara daha sonra da kapalı Yunan haçı plan tipine bırakmıştır. Osmanlı Dönemi Hıristiyan dini mimari örnekleri arasında genellikle bazilikal plan tipin tercih edildiği görülmektedir. Vazelon Manastırı Katkolikonu da 19. yüzyılda yeniden düzenlenmiş ve üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Anadolu'nun çeşitli

bölgelerinde, Osmanlı Dönemi Hıristiyan dini mimarisinde tercih edilen plan tipi Karadeniz’de özellikle de Trabzon’da sıklıkla kullanılmıştır. 19. yüzyıla tarihlenen üç nefli bazilika plan tipinin Trabzon örnekleri arasında Çömlekçi Rum Kilisesi ve Kızalar Manastırı katolikonu sayılabilmektedir.

Genellikle Trabzon yapılarında karşımıza çıkan çan kulesi Vazelon Manastırı katolikonunda da bulunmaktadır. Çan kulesi kullanımına yine aynı bölgede bulunan Trabzon Ayasofyası’nda, Kaymaklı Manastırı’nda rastlanmaktadır.

Anadolu’da çok alışık olmadığımız fakat Trabzon’daki manastırlarda karşımıza çıkan bir diğer unsur katolikonların cephelerindeki tasvirlerdir. Sümela Manastırı katolikonunda da gördüğümüz gibi Vazelon Manastırı katolikonunda da kuzey cephe neredeyse tamamıyla tasvirlerle doludur. Vazelon Manastırı katolikonu cephesinde tercih edilen konu Son Mahkeme kompozisyonudur.

Bizans sanatında Son Mahkeme sahnesi ikonografik gelişimi ve kompozisyon elemanları bakımından zaman içinde gelişim göstermiş bir düzene sahiptir. Temalar sahnenin bütününde, yerleştiriliş bakımından farklılıklar gösterse de ya da Bizans Son Mahkeme örnekleri arasında, tema seçimleri zaman zaman değişse de Bizans sanatında, sahneye ilişkin bir hiyerarşik düzenlemeden söz edilebilmektedir. Bizans Son Mahkeme sahnesinin geleneksel şeması, tek bir yüzeyde ve temaların yukarıdan aşağıya doğru hiyerarşik sıralanışıyla oluşmaktadır. Sahnenin en üstünde Deisis teması, Melekler Ordusu ve iki yanda Yargıç Havariler temasıyla aynı düzeyde yerleştirilmektedir. Deesis sahnesindeki İsa’nın çoğu zaman ayaklarının dibinde onun gelişi için hazırlanmış Boş Taht ve tahtın iki yanında Adem ve Havva figürleri diz çökmüş biçimde ya da ayakta tasvir edilmektedir. Sözü edilen bu düzenleme hiyerarşik sıralamada her zaman Yargıçların ve Deesis’in altında yer almaktadır. Boş Tahtın altındaki bölümde, Göklerin Katlanması, Karalar ve Denizler Tarafından Yenmişlerin Dışa Çıkarılması, Boru Çalan Melekler ve Ölülerin Dirilmesi temaları görülmektedir. Kara ve Denizlerin Ölülerini Çıkarması bazen iki ayrı tema olarak düzenlenmektedir. Sözü edilen bu düzlem yargı gününde, insanların başına gelecekleri ve dirilişin yaşandığı bölümlerin başlangıcıdır (Peker, 1998: 20). Bu temalardan sonra betimlenen ve daha altta yer alan bölümlerde, Seçilmişler ve Günahkarlar yer almaktadır. Sahnenin en altında ise Cennet ve Cehennem temaları betimlenmektedir. Cennet ve Seçilmişler, Cehennem ve Günahkarlar Deesis’teki İsa’ya göre yerleştirilmektedir. Cennet ve Seçilmişler İsa’nın sağına, Cehennem ve Günahkarlar onun soluna gelecek şekilde düzenlenmektedir. Son Mahkeme sahnesinde, temalar arasında ayırıcı şeritler bulunmamaktadır. Sahnenin aynı yüzeyde yerleştirilmiş örneklerinde, temaların figürleri bazen birbiri içine girebilmektedir. Bunun yanı sıra, her Son Mahkeme sahnesi örneğinde, yukarıda sözü edilen temaların tümünün yer alması da gerekli bir koşul değildir. Tema seçimleri, döneme, sahnenin yerleştirildiği yüzeyin boyutuna ve mekanın işlevine göre değişkenlik gösterebilmektedir. Aynı zamanda, temanın kendi içindeki figür seçimleri de benzer kriterlere göre farklılık yansıtmaktadır (Peker, 1998: 21).

Vazelon Manastırı Katholikonunun kuzey cephesinde Son Mahkeme kompozisyonu incelendiğinde Anadolu'nun birçok bölgesinde gördüğümüz hiyerarşiye neredeyse tamamen uyulduğu görülmektedir. Oldukça tahrip olmasına rağmen günümüze gelebilen kısımlardan anlaşıldığı üzere sahnenin en üstünde ortada deesis, iki yanında da Yargıç Havariler tasvir edilmiştir. Deesis'in hemen altında Boş Taht, iki yanında da Adem ve Havva bulunmaktadır. Sahnenin hemen arkasında da devam eden iki meleğin tuttuğu bir rotulusta Göklerin Katlanması sahnesi yer almaktadır. Boş Taht sahnenin altında Ruhların Tartılması, sahnenin sağında Cennet, solunda da Cehennem tasviri bulunmaktadır. Anadolu'da özellikle Kappadokia örneklerinden farklı olarak Vazelon Manastırı katholikonunda bir de Azizler ve Peygamberler korosu kompozisyonun solunda tasvir edilmiştir.

19. yüzyıla tarihlenen Son Mahkeme kompozisyonunda figürler ince, uzun parmaklı ve ten renkleri koyu tonlarda tasvir edilmiştir. Gösterişli ve idealize edilmiş tasvirler yerine gerçekçi bir üslupla doğallığın ön plana çıktığı tasvirler tercih edilmiştir. Figürlerin bazılarında, özellikle de meleklerde vücut hatları belli olmaktadır. Oldukça tahrip olmasına rağmen günümüze sağlam olarak gelebilen figürlerin jest ve mimiklerindeki duygu seyirciye yansımaktadır. Figürlerin kıyafetlerinde ise pastel tonlar tercih edilmiştir.

Doğu Karadeniz Bölgesinde özellikle Latin İstilasası sonrasında, Trabzon Rum İmparatorluğu döneminde mimari açıdan bir canlanma yaşanmıştır. Bölgede hem Bizans Sanatı hem de Osmanlı Dönemi Hıristiyan Sanatı adına oldukça önemli eserler bulunmaktadır. Ne yazık ki Trabzon denilince akla ilk olarak Sümela Manastırı ve Trabzon Ayasofyası gelmektedir. Bu bağlamda Trabzon'da, aslında atıl durumda olan birçok manastır ve kilise bulunmaktadır. Bunlardan biri de çalışma konusunu oluşturan Vazelon Manastırı'dır. Süreç içerisinde bölgede bulunan diğer manastırlarda olduğu gibi Vazelon Manastırında da eklemeler olmuştur. Manastırda bulunan bazı bölümlerin yıkıldığı, yeni bölümlerin inşa edildiği ve dahi süreç içerisinde manastırın genişletildiği araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır. Araştırmacılar tarafından ilk kuruluşunun 3.-4. yüzyıllara kadar uzandığı belirtilen manastırın katholikonu, keşiş hücreleri, idari binaları 19. yüzyıla, Peygamber İlyas şapeli ise 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir. 1923 yılında zorunlu olarak terk edilmesine kadar hem siyasi hem de dini bakımdan oldukça önemli bir yere sahip olan manastır ne yazık ki günümüzde kendi kaderine terk edilmiş durumdadır. Yapılan yüzey araştırmaları sonucunda yapı kompleksinin otoritelerce sahiplenilmediği, boşaltıldıktan sonra definciler tarafından çeşitli bölümlerinde kazılar yapıldığı terpit edilmiştir. Sonuç olarak kültür tarihimiz açısından oldukça önemli olan Vazelon Manastırı'nın bizden sonraki nesillere aktarılması adına hak ettiği değeri görmesi ve en kısa zamanda da korunma altına alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Bryer, A., Winfield, D., Ballance, S., Isaac, J. (2002) *The Post-Byzantine Monuments of Pontos*, Variorum Collected Studies Series, p. 289-298.
- Bryer, A., David, W. (2020). *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, (çev. İsmail Köse), Türk Tarih Kurumu, C. I, II Ankara.
- Cumont, F., Cumont E. (1906). *Voyage d'exploration archeologique dans le Pont et la Petite Armenia*, Brüksel.
- Çavuş, A. (2016). A Lesser Known Important Cultural Heritage Source and Religious Tourism Value in Turkey: Vazelon (Zavulon) Monastery, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 6, No. 1; January 2016, p.190-199.
- Durmuş, A. (2012). *Vazelon Sözleşmeleri*, Eser Ofset Matbacılık, Trabzon.
- Horuluoğlu, Ş. (1978). *Tarihi Eserleri ile Trabzon*. Cihan Matbaası, Ankara.
- Karpuz, H. (1990). *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Kılıçaslan, A. (1996). Trabzon Değirmendere havzasının turizm potansiyeli ve planlaması, *Türk Coğrafya Dergisi*, (31), s. 183-197.
- Köse, İ. ve Demcius, V. M. (2014). Vazelon (St. John) Monastery of Maçka Trebizond, *Codrul Cosminului*, vol. XX, no. 1, p.259-272.
- Özbey, V. (2021). Sümela Manastırı Kültürel Mirası için Tanımlanması Gereken Miras Alanı ve Tampon Bölgesine Yönelik Öneriler, *SEFAD* (45), s. 295-312.
- Peker, N. (2008). *Kapadokya Bölgesi Bizans Dönemi Kiliselerinde Son Mahkeme Sahneleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*.
- Rice, D. T. (1930). Notice on Some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond, *Byzantion*, Vol.5, p. 47,-79.
- Tiryaki, A. (2007). Erken Hristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu. *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı XVI/2, s.49-65.
- Topalides, P. (1909). *Ιστορια της ιερας Βασιλικης πατριαρχικης και σταυροπηγιακης μονης του Τιμιου Προδρομου και Βαπτιστου Ιωαννου Ζαβουλων η Βαζελων*, Trabzon.
- Tournefort, J. D. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi* (Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yücel, E. (1988). *Trabzon and Sümela*, Net Turistik Yayınlar, İstanbul.

Online Kaynakça

Online 1: <https://earth.google.com>

Online 2: <https://seralakehotel.com/trabzonda-gezilecek-yerler/vazelon-manastiri-gezi-rehberi/>

Online 3: https://www.ntv.com.tr/galeri/sanat/vazelon-manastirinin-restorasyonu-baska-bahara-kaldi,D0SeEMIURkaCdeLo7b4h_g/4E1HMqW6u-EWYn12UIxEAxg

Online 4: <http://karadeniz.gov.tr/vazelon-manastiri/>

Online 5: <http://karadeniz.gov.tr/vazelon-manastiri/>

“

Bölüm 31

TÜRKİYE’DE GASTRONOMİ TURİZMİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN İNCELENMESİ

Ayça Pekmez BAHÇECİ¹

Hatice PEKMEZ²

¹ Gaziantep Üniversitesi, Naci Topçuoğlu MYO, Dış Ticaret Bölümü, Gaziantep, Türkiye. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5649-4631>, aycabahceci@gantep.edu.tr, +90 541 7919122.

² Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, Gaziantep, Türkiye. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3903-469X>, pekmez@gantep.edu.tr, +90 530 6080791.

”

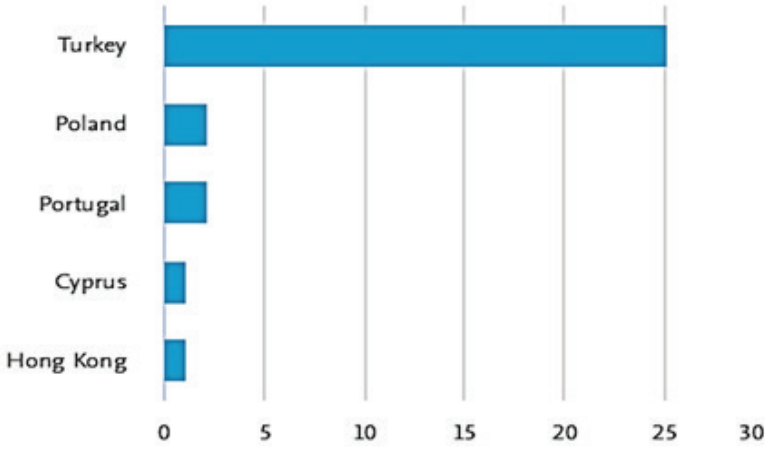
1. Giriş

Gastronomi, ülke veya bölge mutfaklarını birbirinden ayıran, bir ülkenin ya da bölgenin yiyeceklerini, yeme-içme alışkanlıklarını ve yiyecek hazırlama tekniklerini ifade eden, kısacası, kültür ve yemek arasındaki ilişkiyi inceleyen, yeme-içme bilimi ve sanatı olarak tanımlanmaktadır. Yiyeceklerin turizm amacıyla kullanılması, ‘gastronomi turizmi’, ‘mutfak turizmi’, ‘gurme turizmi’ gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Gastronomi turizmi, özel bir yemek türünü tatmak, deneyimlemek veya bir yemeğin üretilmesini görmek amacıyla, yiyecek üreticilerini, yemek festivallerini, restoranları ve özel alanları ziyaret etmek şeklinde gerçekleşmektedir (Cömert ve Özkaya, 2014).

“Gastronomi Turizmi” son yıllarda, dünyadaki turizm sektöründe gerek kültürel tanıtım ve koruma, gerekse ekonomik olarak gelir getirmesi bakımından öne çıkmaktadır. Bu kapsamda Türk Mutfağı, dünyadaki sayılı mutfaklar arasında yer almaktadır. Türkiye’de gastronomi alanında birçok şehir ünlü olmakla birlikte, Gaziantep 2015 yılında, Hatay ise 2017 yılında UNESCO’nun Yaratıcı Şehirler ağına Gastronomi alanında seçilerek bu alanda tescillenmiş gastronomi şehirlerimiz olmuştur. Ankara Ticaret Odası ve Ankara Patent Bürosu tarafından ortaya çıkarılan Türkiye’nin 81 ilini kapsayan lezzet haritasına göre, Türkiye 2205 çeşit yöresel yiyecek ve içecek çeşidiyle, gastronomi turizmine geniş yer ayırabilecek lezzetli tatlara sahip bir ülkedir (Pekmez, 2022).

Küreselleşme süreci ile birlikte, tüketicilerde hızlı yeme alışkanlığı oluşurken, öte yandan turizm sektöründe kültürel mirasın korunması ve gelir getirmesi bakımından özellikle gastronomi turizmi bölgesel ve ulusal kalkınmada önemli bir rol almaktadır. Bu çalışmada, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ülkemizde gastronomi turizmi üzerine yapılan çalışmaların incelenmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda, 2018-2022 yılları arasında Web of Science endeksinde “gastronomy tourism” ve “Turkey” başlık, özet ve anahtar kelimesi içeren bilimsel yayınlar taranmıştır. Araştırmada yayınlanmış tüm kitap bölümleri, araştırma ve derleme makaleleri kullanılmıştır. Bu çalışma, Türkiye’nin gastronomi turizmi alanında farkındalığı ve diğer ülkelerde edindiği gastronomi turizmi anlayışına ışık tutacaktır.

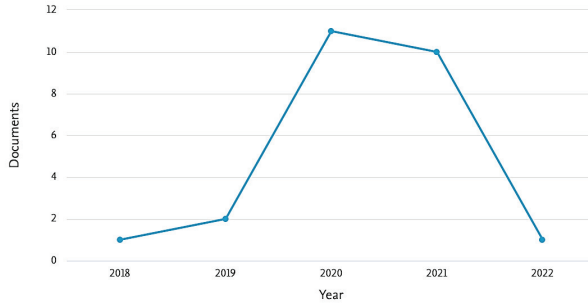
Gastronomi turizminin popülerleşip gelişmesiyle, dünyada pek çok ülkede bu alandaki akademisyenler, gastronomi turizmi üzerine çalışmalar yapmaya ve bu konu doğrultusunda yayınlar üretmeye başlamıştır. Şekil 1’de gastronomi turizmi üzerine Türkiye’de yapılan yayın sayıları verilmektedir. Ülkemizde bu konuda bugüne kadar 25 adet yayın yapıldığı görülmektedir. Türkiye’de bu alandaki çalışmalar öne çıkarak devam etmekte ve desteklenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye’nin gastronomi turizmi farkındalığının giderek arttığı gözlenmektedir.

Şekil 1. Gastronomi turizmi üzerine Türkiye’de yapılan yayın sayıları

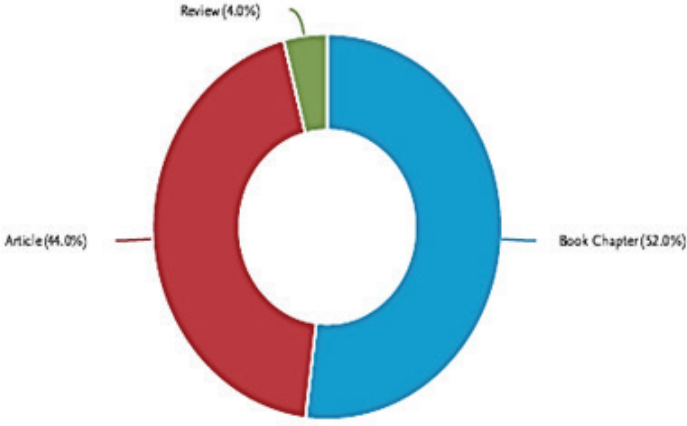
2. Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayınlarla ilgili genel bilgiler

Yıllara göre Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayın sayıları Şekil 2’de gösterilmektedir. Son yıllarda, özellikle 2020 ve 2021’de Türkiye’nin gastronomi turizmi üzerine yayın sayılarında bir artış görülmektedir. Ülkemizde gastronomi turizminin gelişmesiyle, gelecek yıllarda bu konuda yapılacak araştırma ve çalışmaların artacağı ön görülmektedir.

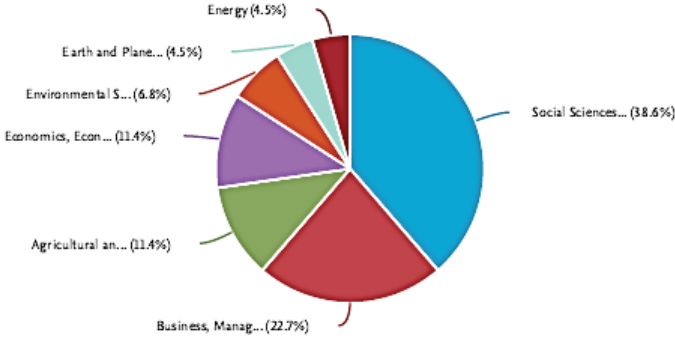

Şekil 2. Yıllara göre Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayın sayıları

Şekil 3’te Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayın türü dağılım oranları verilmektedir. Bu dağılıma göre, en çok yapılan yayın türü %52 oranla kitap bölümüdür. Bu oranı %44 ile araştırma makaleleri, %4 oranla derleme makaleleri takip etmektedir.

Şekil 3. Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayın türü dağılım oranları

Şekil 4. Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayınların alanlarına göre dağılımı

Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayınların alanlarına göre dağılımı ise Şekil 4’te yüzdelik oranlarıyla beraber gösterilmektedir. Buna göre, bu konuda en çok yayın yapılan alan %38.6 oranla ‘sosyal bilimler’ alanıdır. Bu oranı, İşletme, Yönetim ve Muhasebe (%22.7), Tarım ve Biyoloji Bilimleri (%11.4), Ekonomi, Ekonometri ve Finans (%11.4), Çevre Bilimi (%6.8), Dünya ve Gezegen Bilimleri (%4.5), Enerji (%4.5) alanları takip etmektedir.

3. Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayınların incelenmesi

Bu çalışmada, Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayınlar, detaylı olarak incelenmektedir. Bu alanda ilk çalışmalardan biri olan, Kurt ve Dłużewska’nın çalışması (2018), gastronominin destinasyon pazarlamasında önemi ve Türkiye’nin durumunu araştıran nitel bir değerlendirme şeklindedir. Çalışma doğrultusunda, Türkiye’nin gastronomi alanındaki tanıtım afişleri, kataloglar vb. belgeler incelenmiştir. Gastronomi turizminin destinasyonun sürdürülebilirliğini desteklediği savunulmuştur. Seyahat deneyimiyle birlikte bölgesel ve ulusal kalkınma arttığı belirtilmiştir. Daha sonraki bir çalışmada, Akyüz (2019) yerel gıda tüketimi motivasyonu belirleyicileri ve yerel gıda tüketimi için bir destinasyona seyahat etme motivasyonlarını etkileme durumlarını göz önüne almıştır. 562 kişiye uygulanan anket verileri yapısal eşitlik modellemesi yapılarak analiz edilmiştir. Deneyime açıklık, gıda katılımı ve gıda neofobisinin, o destinasyonun yerel mutfağı için bir destinasyona seyahat etme motivasyonunu göstermiştir. Katılımcıların yemek imajı, gıda neofobisi ile seyahat motivasyonu arasındaki ilişkiyi yöneterek, güçlü bir pozitif gıda imajına sahip olanlar arasındaki ilişkiyi vurgulamıştır. Turizm şirketlerinin gastronomi tanıtım materyalleri kullanarak gıda katılımı yüksek bireyleri çekebileceği belirtilmiştir. Yine başka bir çalışmada, Çulhaoğlu Uludağ (2019) Akdeniz Bölgesi’ndeki sürdürülebilir turizm uygulamalarının yer aldığı kitap bölümünde Akdeniz diyeti, Akdeniz bölgesinde gastronomi turizmi ve sürdürülebilir kalkınma üzerine araştırması yer almıştır. Turizm, sürdürülebilirlik ve gastronomi kavramları sentezlenerek incelenmiştir. Bölgedeki tarımsal uygulamalar ve gastronomi turizmiyle küreselleşme önündeki engellerin kaldırılabilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın sağlanabileceği ifade edilmektedir.

2020 yılı pek çok çalışmayı beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri, Aydın’ın çalışması (2020) olup, gastronomi ve turizmi sentezleme sürecini belirlemeyi hedeflemiştir. Nitel değerlendirme ve Kapadokya’da 30 turizm işletmesiyle yarı yapılandırılmış görüşmeler yapmıştır. Görüş, piyasalar, gastronomi turizmi ürünlerinin çeşitliliği, acil strateji, liderlik eksikliği, paydaş yönetiminin zorlukları ve turist davranışındaki değişiklikler Turizm ve gastronomiyi stratejik bütünleştirme sürecinin önemli unsurları olarak ifade edilmiştir. Bertan (2020) gastronomi turizminde restoranların etkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Turizm Bakanlığı’ndan turizm işletme belgesi olan restoranlar ve gastronomi tesislerine anket uygulanarak verilere güvenilirlik, faktör ve regresyon analizleri yapılmıştır. Restoranların içeriği, personeli, yiyecek - içecek sunumu, ambiyansı ve ürünlerinin gastronomi turizmi açısından önemli olduğu vurgulanmıştır. Gastronomi turizmi için restoran personelinin gastronomi alanında bilgili,

deneyimli ve eğitim almış olması gerektiği belirtilmiştir. Bertan (2020) aynı yıldaki farklı bir çalışmada restoranları teşvik etmek, ödüllendirmek ve tüketicilere yardımcı olmak için restoranların derecelendirilmesi gerektiği ifadesi yer almıştır. İçerik analizi yapılarak incelenmiştir. Personel, yiyecek - içecek, içerik, atmosfer ve hizmete göre sıralama olarak 5 ana özellik olarak ele almıştır. Gastronomi turizmi kapsamında restoranların sıralamasında en önemli özelliğin yiyecek-içecek olduğu ifade edilmiştir. Celebi, Pirnar ve Eris (2020) gastronomi turizmi ve sosyal girişimcilik anahtar kelimesiyle yapılan 20 çalışmaya bibliyometrik analiz yapmıştır. Çoklu, karşılaştırmalı durum (vaka) çalışması ile nitel araştırmalar yapıldığı gözlenmiştir. Gastronomik sosyal inovasyon kavramının yeni olması nedeniyle çalışma önemi vurgulanmıştır. Heldak, Kurt Konakoğlu, Kurtyka-Marcak, Raszka ve Kurdoğlu (2020) Türkiye’de Trabzon ve Polonya’da Podhale bölgeleri seçilerek Trabzon’da 151 kişi ve Podhale bölgesinde 102 kişiye anket yapılmıştır. Farklı yaş gruplarındaki bireylerin bölgesel ürünleri satın alma yeri ile ilgili belirli alışkanlıkları olup olmadığını analiz edilmesi amaçlanmıştır. Hane halkı büyüklüğü ile fiyatları için bölgesel ürünleri satın alma arasında ilişki tespit edilmiştir. Nebioğlu (2020) Alanya’daki restoranlarda yöresel yemeklerin üretimi ve sunumunu etkileyen faktörleri belirlemek için nitel araştırma yaklaşımı ile doküman analizi, odak grup görüşmeleri ve yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilen veriler içerik analizi yapmıştır. Yöresel yemeklerin üretimi ve sunumu iki ana faktörde ele alınmıştır. Yerel yemeklerin çekici olmayan nitelikleri, yenilik eksikliği, erişilemezlik, üretim ve sunumdaki hatalar, ekipman ve cihaz eksikliği, çalışanların yetersiz nitelikleri, turistlerin davranışlarıyla ilgili olumsuz inançlar, yerel halkın yeme alışkanlıkları, maliyet kaygısı, mevcut rekabet konsepti, ve mevsimsellik önleyici faktörler olarak belirlenmiştir. Küresel ilgi, turistik ilgi, turistlerin davranışlarıyla ilgili olumlu inançlar, düşük maliyet, paydaşlarla işbirliği ve başarılı örnekler kolaylaştırıcı faktörler olarak incelenmiştir. Yöresel mutfağın karakteristik özellikleri ortaya konmuş fakat restoranlarda yeterince temsil edilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Boz ve Öztürk (2020) üniversitelerde gastronomi eğitim alan öğrencilerin eğitimlerinin gastronomi alanında yaratıcılıklarına etkisi kitap bölümünde değerlendirilmiştir. Gastronomi kültürel, tarihsel, sanatsal ve bilimsel birçok unsuru içerdiği görüşü hâkimdir. Yaratıcılığın etkisinin ölçülmesinde torrance ölçeği kullanılmıştır. Gastronomi eğitimi ve çalışanlarıyla iş turizmindeki yeri ve öneminin giderek arttığı belirtilmiştir. Keskin ve Dağ (2020) Ege Bölgesi’nde üretilen peynirler tespit edilerek gastronomi turizmine etkisini araştırmıştır. Doküman incelemesi yapılarak yöreye özgü peynir çeşitleri ortaya konmuştur. Geleneksel peynir çeşitlerinin önemli bir gastronomik değere sahip olduğu belirtilmiştir. Arslan’ın (2020) Türkiye turizm sektörü ile ilgili bilgilerin yer aldığı kitabında Tokat iline ait coğrafi işaretler ve

ilin gastronomi turizmi açısından incelendiği bölüm, gastronomi turizmi açısından değerlendirilmiştir. Yılmaz (2020) sürdürülebilir destinasyon yönetimini, Taşpınar (2020) markalaşma ve imaj kavramlarını dikkate alarak gastronomi turizmini değerlendirmiştir.

2021 yılındaki çalışmalar, daha çok yöresel gıdalar ve coğrafi işaretler üzerinde seyretilmiştir. Seyitoğlu ve Alphan (2021) gezginlerin çay ve kahve deneyimlerini dikkate alarak gastronomi turizmine odaklanmıştır. Çay ve kahve müzelerini gezen turistler araştırma örneklemini oluşturmuştur. Nitel çoklu vaka çalışması yöntemi uygulanmıştır. Çay ve kahve ilgili faaliyetler gezginler için çekici gastronomi turizm deneyimleri olarak belirtilmiştir. Otantik, eğitim, unutulmaz, alışveriş, katılımcı, atmosfer, çalışanlar, tesisler ve rehberler deneyimi olarak içerik analizi yapılmıştır. Olumsuz personel tutumları, yabancı dil açıklamalarının olmaması ve temizlik olumsuz deneyimler içerisinde verilmiştir. Pamukçu, Saraç, Aytuğar ve Sandıkçı (2021) coğrafi işaret ile tescillenmiş yöresel yemeklerin ve ürünlerin gastronomi turizminin gelişimine etkilerinin araştırılması için Bolu ilindeki ve ili ziyaret etme potansiyeli olan 391 turiste anket uygulanmıştır. Veriler regresyon analizi yapılarak değerlendirildiğinde coğrafi işaretli yöresel ürünlerin gastronomi turizmine %60 olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Gastronomi turizmi esas alınarak birçok çalışma farklı açılardan değerlendirilerek alanyazına katkıda bulunmuşlardır. Gastronomi turizmi kapsamında Çakir Keleş (2021) ulusal, bölgesel yemekler ve gastronomi turizmi kaynaklarını, Kiliç Şahin ve Deniz (2021) Türk kahvesinin yeri ve önemini, Kahraman, Yıldırım ve Ertaş (2021) Türk çayının yeri ve önemini, Öncel ve Bayındır (2021) coğrafi işaretli ürünleri, Çiftçi (2021) yerel tohumların yeri ve önemini, Örgün (2021) sürdürülebilir gastronomi, gastronomi tecrübeleri ve deneyimlerini incelemiştir. Şahin ve Onurlar (2021) ise coğrafi işaretler ve yöresel ürünler hakkında bilgi vermiştir.

2022 yılına covid-19 pandemisiyle ve pandeminin getirileriyle girerken, Durmaz, Çayırağası ve Çopuroğlu (2022) covid-19 pandemi sürecinde gastronomi turizmi algısının tüketici davranışları üzerinde etkisini araştırmıştır. Destinasyon memnuniyeti, aracı rol üstlendiğindeki durum anket verileriyle analiz edilmiştir. 812 tüketiciye ulaşılarak elde edilen verilere regresyon, korelasyon ve aracılık etkisi için makro süreç analizi yapılmıştır. Gastronomi turizmi algısının destinasyon tatmini ve tüketici davranışı üzerinde, destinasyon tatmininin tüketici davranışı üzerinde pozitif etkisi ve destinasyon memnuniyetinin gastronomi turizmi algısı ile tüketici davranışı arasında kısmi aracılık rolü üstlendiği belirtilmiştir. Pandemi sürecinin gastronomi turizmine olan ilgiyi azalttığı ifade edilmiştir. Z kuşağı ile ilgili yapılan pek çok çalışma mevcut olup, bu çalışmaların bir parçası gastronomi turizmi üzerine olmuştur. Altun, Cizreli-

oğulları ve Babayiğit (2022) Z kuşağının gastronomi turizmine yönelik algı ve davranışlarını incelemiştir. Z kuşağının yemek tercihlerinde sosyal medyanın etkisi, gastronomi turizmi açısından değerlendirilmiştir. Z kuşağı düşünce ve fikir yapısı her alanı etkilediği gibi gastronomi turizmi anlayışını da etkilediği ve farklı bir dönüşüme uğrattığı vurgulanmıştır.

4. Sonuç

Bu çalışmada, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ülkemizde gastronomi turizmi üzerine 2018-2022 yılları arasında Web of Science endeksinde “gastronomy tourism” ve “Turkey” başlık, özet ve anahtar kelimesi içeren bilimsel yayınlar, taranarak incelenmiştir. Ülkemizde bu konuda bugüne kadar 25 adet yayın yapıldığı, son yıllarda yayın sayılarında bir artış olduğu görülmüş ve gelecek yıllarda bu konuda yapılacak araştırma ve çalışmaların artacağı ön görülmektedir. Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine yapılan yayın türü dağılımına göre, en çok yapılan yayın türünün %52 oranla kitap bölümü olduğu, bu oranı %44 ile araştırma makalelerinin takip ettiği anlaşılmıştır. Ancak bu alanda daha çok araştırma makalesi yapılmasının, ülkemizi gastronomi turizmi konusunda daha görünür kılabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, bu konuda en çok yayın yapılan alan %38.6 oranla ‘sosyal bilimler’ alanıdır.

Bu çalışmada, yayınlanmış tüm kitap bölümleri, araştırma ve derleme makaleler incelenmiş ve sonuç olarak, çalışmaların daha çok destinasyon pazarlama, gastronomik sosyal inovasyon, sürdürülebilir gastronomi turizmi, restoranlar, gastronomi öğrencileri ve çalışanları, yöresel mutfak ve coğrafi işaretler üzerine yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Ancak, pandemi ve Z kuşağı gibi güncel ve popüler konularla da ilişkilendirilmiş çalışmalar, göze çarpmaktadır. Türkiye’nin gastronomi turizmi alanında farkındalığı ve çalışmalarını artırmakla beraber, sürdürülebilir gastronomi turizmi, gastro-diplomasi gibi alanlarla da çalışmalar yapılarak ülkemizin bu alandaki yerini pekiştirmesi diğer ülkeler arasında fark yaratacaktır.

KAYNAKÇA

- Akyüz, B. G. (2019). Factors that Influence Local Food Consumption Motivation and its Effects on Travel Intentions. *An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 30(3), 358-367.
- Altun, Ö., Cizrelioğulları, M. N. ve Babayiğit, M. V. (2022). *The Effects of Social Media on the Food Preferences of Generation Z within the Scope of Gastronomy Tourism*. Handbook on Tourism and Social Media: Research Handbooks in Tourism series. 412-425.
- Arslan, E. (2020). *Gastronomy Tourism and Geographical Indications in Tokat*. Selected Academic Studies From Turkish Tourism Sector. 97-112.
- Aydın, A. (2020). The Strategic Process of Integrating Gastronomy and Tourism: The Case of Cappadocia. *Journal of Culinary Science & Technology*, 18(5), 347-370.
- Bertan, S. (2020). Impact of Restaurants in the Development of Gastronomic Tourism. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 21, 1-5.
- Bertan, S. (2020). Restaurant Rankings Factors in Gastronomy Tourism. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 68(1), 34-42.
- Boz, N. and Öztürk, H. M. (2020). *Importance of Creativity and Innovation for Gastronomy and Business Tourism*. Accelerating Knowledge Sharing, Creativity, and Innovation Through Business Tourism. 261-280.
- Celebi, D., Pirnar, I. and Eris, E. D. (2020). Bibliometric Analysis of Social Entrepreneurship in Gastronomy Tourism. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal*, 68(1), 58-67.
- Correia, A., Kim, S. S. and Kozak, M. (2019). Gastronomy Experiential Traits and Their Effects on Intentions for Recommendation: A Fuzzy Set Approach. *Int J Tourism Res.*, 22, 351-363.
- Cömert, F. ve Özkaya, F. (2014). Gastronomi Turizminde Türk Mutfağının Önemi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2(2), 62-66.
- Çakir Keleş, M. (2021). *Gastronomy Tourism Resources and Local Food*. Gastronomy and Hospitality Studies in Tourism. 229-243.
- Çiftçi, B. (2021). *The Place of Local Seeds in Sustainable Gastronomy Tourism*. Gastronomy and Hospitality Studies in Tourism. 501-511.
- Çulhaoğlu Uludağ, C. (2019). *Sustainability in Gastronomy Tourism*. (Edit. Kalemci Tüzün, İ., Ergül, M. and Johnson, C.). Sustainable Tourism Practices in the Mediterranean. London. 1st Edition. 11.
- Durmaz, Y., Çayırağası, F. ve Çopuroğlu, F. (2022). The Mediating Role of Destination Satisfaction between the Perception of Gastronomy Tourism and Consumer Behavior during COVID-19. *International Journal of Gastronomy and Food Science*. 28, 1-11.

- Heldak, M., Kurt Konakoğlu, S. S., Kurtyka-Marcak, I., Raszka, B. and Kurdoğlu, B. Ç. (2020). Visitors' Perceptions towards Traditional and Regional Products in Trabzon (Turkey) and Podhale (Poland). *Sustainability*, 12, 1-19.
- Kahraman, Yildirim ve Ertaş (2021). *Traditional Turkish Tea Culture in Gastronomy Tourism*. *Gastronomy and Hospitality Studies in Tourism*. 177-200.
- Keskin, E. and Dağ, T. (2020). Identity of Cheese: a Research on the Cheeses of the Aegean Region in Turkey. *Journal of Ethnic Foods*, 7(25), 1-9.
- Kilinç Şahin, S. and Deniz, T. (2021). *Evaluation of Turkish Coffee in the Scope of Gastronomy Tourism*. *Gastronomy and Hospitality Studies in Tourism*. 163-175.
- Kurt, G. and Dłużewska, A. (2018). Gastro Tourism Potential and Perspectives for Turkey - A Theoretical Approach. *Czasopismo Geograficzne*, 89(1-2), 121 – 137.
- Nebioğlu, O. (2020). Factors Affecting the Production and Presentation of Local Dishes in Restaurants Operating in Touristic Destinations. *Journal of Culinary Science & Technology*, 19(5), 439-459.
- Önçel, S. ve Bayindir, M. S. (2021). *Evaluation of Geographically Indicated Products within the Scope of Gastronomy Tourism*. *Gastronomy and Hospitality Studies in Tourism*. 343-358.
- Pamukçu, H., Saraç, Ö., Aytuğar, S. ve Sandıkçı, M. (2021). The Effects of Local Food and Local Products with Geographical Indication on the Development of Tourism Gastronomy. *Sustainability (Switzerland)*, 13(12), 6692.
- Pekmez, H. (2022). Coğrafi İşaretler ve Gastronomi Turizmi ile Markalaşan Şehir Gaziantep. *GANUD-3 International Conference on Gastronomy, Nutrition and Dietetic "Full Texts Book"*, May 6-8, Istanbul Gedik University, Istanbul, Turkey, 271-282.
- Seyitoğlu, F. and Alphan, E. (2021). Gastronomy Tourism Through Tea and Coffee: Travellers' Museum Experience. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 15(3), 413-427.
- Şahin, E. Ö. ve Onurlar, B. (2021). *The Evaluation of Local Products and Geographical Indications within the Scope of Gastronomy Tourism*. *Dynamics of International Tourism: Contemporary Issues and Problems*. 495-508.
- Taşpınar, O. (2020). *Branding and Image in Gastronomy Tourism*. *Hospitality and Tourism: Managerial Perspectives and Practices*. 213-234.
- Yılmaz, G. (2020). *The Importance and Role of Gastronomy Tourism within the Context of Sustainable Destination Management*. *Hospitality and Tourism: Managerial Perspectives and Practices*. 199-211.

“

Bölüm 32

SCHOPENHAUER FELSEFESİNDE AHLAKIN TEMELİ

Esra YILDIZ TURAN¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Felsefe Grubu Eğitimi, esrayildiz@atauni.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6270-9726

”

1. GİRİŞ

Bu çalışmada Schopenhauer'in ahlak ile ilgili fikirleri kötümserlik felsefesi temelinde ele alınmıştır. Schopenhauer için, "ahlak" kelimesinin anlamı insanların olabildiğince birbirine yardım ettiği ve birbirine zarar vermediği bir ilişki şekline karşılık gelir. Bu ise, insanların özdeşliği ile ilgili olan ve ona dayanan acıma duygusudur. Schopenhauer için bir eylemin ahlakiliği o eylemin merhamet duygusu ile yapıp yapılmadığına bağlıdır. Nitekim Schopenhauer insanın istencini susturması gerektiğine inanır. Bunun nedenini ise istencin, insan eylemlerinde bencillığe ve kötülüğe yol açtığını söyleyerek açıklar. İnsan hayatı sonsuz isteklerle çepeçevre kuşatılmış bitmeyen bir acıdan ibarettir. Ona göre bu istekler hiçbir zaman tam anlamıyla karşılanmaz. "...ve onun tatmin edilen her bir isteği yeni bir isteği tetikler. Dünyada mümkün olan hiçbir tatmin, onun sayısız isteklerini doyurmaya, bu dipsiz kuyuyu doldurmaya yetmez. İşte şimdi, bir insanın yanına geçip seyreylemelidir onu doyurmanın zorluğunu" (Schopenhauer, 2020a: 11). İnsan hep daha fazlasını arzular, bu da tatminsizlikle ve nihayet acıyla sonuçlanır. Acı denilen şey insanın mutluluğun peşinden gitmesi ama ona hiçbir zaman ulaşamamasıdır. Bu sebeple mutluluğun var olmadığı düşüncesini savunur. Tam bu noktada Schopenhauer merhamet kavramını devreye sokar. Ona göre İstencin ortaya çıkardığı kötülük ve bencillik ancak merhamet ile ortadan kalkabilir. Merhamet ise "ben"i, "ben-olmayan"ın yerine koymaktır. Başkasının acısını kendi acısıymış gibi paylaşmaktır. Bu da insanı şaşmaz bir adalete ve insan sevgisine götürür. Schopenhauer için bundan öte daha değerli bir eylem var ise o da yaşama istencini reddetmektir. Hakiki ahlak işte budur. Fakat bu Schopenhauer'in intiharı tasvip ettiği anlamına gelmez. Çünkü onun için önemli olan acıdan kaçmak değil acının anlamını bulmaktır.

Filozofun ahlak ile ilgili derin görüşlerine yer vermeden önce onun hayat hikayesine değinmek gerekir. Nitekim bir filozofun hayat hikâyesinin onun ortaya koyduğu felsefe olduğunu kabul etmek pekte yanlış olmayacaktır. Ünlü filozof Schopenhauer'in yaşam tarzı ile savunduğu düşünceler arasında bir bağın bulunduğu söylenebilir. Düşmanlıkları, kıskançlıkları, hırsı ve sevinçleri şekil değiştirerek onun felsefe öğretisinde yer alır. Nitekim Schopenhauer'in hayatı da felsefesinde var olan kötümser nitelikleri anımsatacak biçimde aşırı bir karamsarlıkla geçer (Tanyol, 1998: 15). Schopenhauer 1788 yılında Danzing şehrinde doğmuştur. Baba Schopenhauer ticari anlamda yaşadığı gelecek kaygısını da göz önüne alarak oğluna bütün Avrupa dillerinde aynı olduğu için Arthur ismini verir. Schopenhauer babası gibi aksi ve sert bir mizaca sahipken annesi gibi de kıvrak bir zekaya sahiptir. Babasının sert mizaca sahip olması onun tüm hayatını etkileyerek hayata dair negatif bir tavır sergilemesine yol açar (Atayman, 2008: 14). "Huy ya da istem babadan akılsa anadan gelir ço-

cuğa” (Durant, 2010: 298), der Schopenhauer. Onun kalıtsal yetenekleri ve kaderi, temel düşüncelerinde ve sisteminin her ayrıntısında eşsiz bir biçimde ortaya çıkan karakterini oluşturmuştur (Störig, 2011: 476). Bir söylentiye göre Schopenhauer on yedi yaşındayken, babasının hayatına trajik bir şekilde son vermesi de yine filozofun iç dünyasında yaşama dair onarılması mümkün olmayan bir güvensizliğe neden olur. Bu durumun ise onun felsefi görüşleri açısından önemli sonuçlar doğurduğu iddia edilir (İlhan, 2021: 157). Babasının intiharından sonra annesi ile birlikte Weimar’a yerleşen Schopenhauer burada hayranı olduğu Goethe ve birçok düşünürle tanışma fırsatı bulur. Goethe Schopenhauer’in yüksek araştırma yeteneğini keşfederek bunu annesiyle paylaşır. Fakat annesi megaloman bir tavırla “Bir aileden iki dahi çıkmaz” diyerek oğlunu desteklemez. Öyle ki anne oğul arasında hep bir geçimsizlik olmuştur. Bu durumu anne Schopenhauer yazdığı mektupların birisinde şöyle ifade eder: “Tahammül edilir şey değilsin, başına bela oluyorsun insanın, seninle birlikte yaşamak güç; ukalalığın bütün iyi taraflarını gölgede bırakıyor, başkalarında kusur bulmadan edemediğin için, o iyi yönlerinin dünyaya hiçbir faydası yok” (Durant, 2010: 299). Aslında onun topluma ve insanlara karşı takındığı negatif tavrın hep sevgiden uzak büyümesinin bir sonucu olduğu düşünülür. Bu arada Schopenhauer’in Goethe’ye olan hayranlığı da kısa sürer. Daha sonra Berlin’e gelen Schopenhauer burada doçent olarak çalışmaya başlar. Aynı üniversitede ünlü filozof Hegel’de ders vermektedir. Öyle ki ikisi arasında yaşanan ve çok konuşulan olay bu dönemde gerçekleşir. Schopenhauer öğrencileri kendi dersine çekmek için ders saatlerini kasıtlı olarak Hegel’in dersleri ile çakışacak şekilde ayarlar. Fakat aksine Hegel’in dersleri dolup taşarken Schopenhauer’in derslerine kimse katılmaz. Bu durum onun zaten kötümser olan ruh durumunu iyice bozar (Tanyol, 1998: 18-20). Fakat bu başarısızlığın sebebini kendinde hiçbir zaman aramaz. Aksine başarısızlığının sebebi olarak geceleyin insan eti yiyen bir kurda benzettiği profesörlerin kıskançlığını gösterir (Weischedel, 2004: 294). Yaşamı boyunca insanlardan uzakta hayat sürdürmeyi tercih eden Schopenhauer’in çalışma odasında Kant ve Buda’nın bronz heykellerini bulundurduğu söylenir (Devecioğlu, 2021: 8). O, Kant’ın hem en güçlü eleştirmeni hem de en parlak ardılı olarak anılır. Öyle ki *İrade ve Tasavvur Olarak Dünya* isimli ünlü eserinin büyük bir bölümünü Kant’a ayırmış olması da ona ne denli değer verdiğini göstermektedir. Felsefe tarihi boyunca kendi felsefesini kurmak isteyen çoğu filozof kendisinden önce gelen filozofların temel görüşlerini ve onların belirli felsefi ayrımlarını kendilerine bir çıkış noktası olarak alırlar. Fakat hem var olan gelenekten ayrılmamak hem de geleneğin sorunlu kısımlarını bulup bunu aşmak için uğraşmak yani geleneğin gözden kaçırdığı şeyleri görmek her filozofun başarıyla ulaşabildiği bir durum değildir. Arthur Schopenhauer bu zor durumu bir ölçüde aşabilmiştir diyebiliriz. O, felsefesinin genel hatlarını

Kant'tan hareketle meydana getirerek Kant'ın önceden yaptığı ayrımları kabul eder. Diğer yandan bu ayrımları yaparken de ortada bulunan yanlışlıkları belirlemeye çalışır. Yine kendi ahlak teorisinde tek insandan yola çıkar ve önceden ortaya koyulmuş olan etik teorilerin ulaşamadığı bir işi başararak yirminci yüzyıl antropolojisinin yolunu açar. Nitekim Schopenhauer Kant'ın kendinde şey ve görünüş ayrımına yönelik ele aldığı görüşlerinde, ondan belli başlı noktaları kısmi ölçüde alıp, onunla belirli bir noktaya kadar birleşirken, belirli bir noktadan sonra da ondan ayrılmıştır (Türkyılmaz, 2003: 82). Özet olarak dile getirilirse Immanuel Kant dünyayı, görünüşler dünyası (fenomenal) ve kendinde şeyler dünyası (numenal) olarak ifade eder. Numen dünyanın insanlık için bir meçhul olarak kalacağını ve onu bilmemizin imkân dahilinde olmadığını ifade eder. Schopenhauer ise Kant'ın bu ikili görüşünü izlemekle birlikte 'kendinde şey' olanı *irade* şeklinde açar. Öyle ki bu filozofun samimi bir dostu değildir, herkesin içinde bulunan iradedir, insanoğlunu onun arzu ettiği her şeyi yapmaya iten güçtür. (Moseley, 2011: 245).

Schopenhauer başyapıtı sayılan *İrade ve Tasavvur Olarak Dünya* adlı eserini 1819 yılında doktora tezi olarak yayımlamıştır. Otuz yaşından önce kaleme aldığı bu kitap ile tüm dizgesinin temel hatlarını belirler (Whittaker, 15: 2021). 1831 yılında vuku bulan kolera salgını yüzünden yaşadığı Berlin'i terk ederek Frankfurt'a yerleşir. 1836-1839 yılları arasında *Doğa ve İrade* ile *İradenin Özgürlüğü* isimli çalışmalarını yayınlar. Yine 1841 yılında ünlü eseri *Ahlakın Temeli* isimli kitabını yazar. Fakat bu eserinin yayınlanmasından sonra üyesi olduğu dernekten atılır. Nedeni ise kitapta Hegel ve birçok filozof hakkında hakaret içerikli yazıların yer almasıdır (Tanyol, 1998: 22). Üniversiteler onun kitaplarını görmemezlikten gelir. Fakat Schopenhauer geçte olsa adının duyulacağına sabırla inanır. 1844 yılında *İrade ve Tasarım Olarak Dünya* adlı kitabını yeniden bastırır ve bu eserle birlikte kayda değer bir ün elde eder. Yaşamının son altı senesinde birçok kitabını yeniden düzenler. *Doğadaki İstenç Üzerine* adlı kitabına görkemli bir önsöz yazar. Dolayısı ile Schopenhauer bu son dönemlerinde istediği ve sabırla beklediği üne kavuşur (Sans, 2006: 18-19). Öyle ki *İrade ve Tasarım Olarak Dünya* çalışmasının ön sözünde şu iddialı sözlerle yer verir: "Tamamladığım bu yapıtı çağdaşlarıma ya da vatandaşlarıma değil, bütün insanlığa bırakıyorum. Yapıtımın değeri çok sonra anlaşılacaktır; hangi biçimde sunulursa sunulsun iyinin kaçınılmaz kaderi budur" (Botton, 2020: 222-223). Schopenhauer kendisini ünden haz duymayacak kadar yaşlı hissetmez. Dostlarından kendisi ile ilgili en ufak haberleri bile ona göndermelerini rica ederek hakkında yayınlanan tüm makaleleri gençlik hevesi ile okur. Gençken karamsarlığın gölgesinde yaşayan Schopenhauer yaşlılığında neredeyse bir iyimser haline dönüşür, akşamları flüt çalar ve onu gençliğinde içerisinde bulunduğu ateşlerden kurtardığı için

zamana teşekkür eder. Fakat bu durum kısa sürer ve 1860 yılında akciğer embolisi yüzünden hayatını kaybeder (Durant, 2010: 301). “Mutlak hiçliğe ulaşmak onun için sadece hayırlı bir iş olabilirmiş ama ölüm maalesef buna ümit vermemekteymiş. Yalnızca, nasıl olursa olsun, en azından entelektüel vicdanı temizlemiş” (Safranski, 2015: 608). Ömrünün son anına dek azizlerin ermiş olduğu dinginliğe imrenen Schopenhauer, içinde var olan ıstırap çekme gücünü devamlı körtükleyen duyarlı bir mizaca sahiptir. İnsan olarak Schopenhauer ile bir filozof olan Schopenhauer’i aynı düzlemde ele almamak önem arz eder. Burada ki felsefi sorun onun hayatını değil felsefesini yargılamaktan ibarettir. Kuno Fischer¹ Schopenhauer hakkında “insan onu sonuna kadar dinlediğinde ona hak verip vermemek konusunda kuşkuya düşebilir; ama kati olan bir şey varsa o da asla unutulmayacağıdır” der (Sans, 2006: 22-23). O, (kendi adını anmadan) bir heykel sanatçısının iyi bir heykeltıraş olup olmadığını anlamının yolunun onun iyi bir insan olup olmadığını sorgulamaktan geçmediğini ifade eder ve şöyle der: “Bir heykeltıraştan size mermere kazımış olarak sunduğu ideal biçimde kendi şahsının, kendi fizyonomisinin bir suretini göstermesini beklemeyin; ona sadece bir sanatkâr olarak bakın, o zaman onun kim olduğunu anlayacaksınız. O size elinden gelenin en iyisini sunmuştur, onu alın ve ona teşekkür edin” (Saunders, 2006: 88).

Schopenhauer’in doktora çalışması olan *Yeter Sebep İlkesi* onun felsefi sisteminin temelini oluşturur. Filozofun metafizik ve etik düşünceleri bu ilkenin etkileri sonucunda şekillenir. Yeter sebep ilkesinin dördüncü kökü olan motivasyon yasası ise ahlakın felsefi bir şekilde ortaya koyulmasının zeminini oluşturur. Nitekim bu durumda Schopenhauer’in ahlakının anlaşılması açısından Yeter Sebep İlkesinin, başlangıç noktası olarak kısaca sunulması daha uygun olacaktır.

2. Yeter Sebep İlkesi

Schopenhauer’in etiği bir normatif etik ya da ödev etiği değildir. Ayrıca din kökenli etik anlayışı ile de uyuşmaz. Bu sebeple Schopenhauer insanların uymalarını gerektiren evrensel ahlak yasalarını reddeder ve onlara herhangi bir ahlak yasası tavsiye etmez (Janaway, 2007: 118). Schopenhauer felsefesinin, baştan itibarıyla epistemolojik bir araştırmayla yola çıktığı görülür. Söz konusu araştırma geleneksel bir sorun olan nedenselliği soruşturur. Öyle ki felsefi çizgisinin en başında edindiği sonuçlar, ileri dönemlerde onun sisteminin oluşmasına zemin hazırlar.

Schopenhauer Yeter Sebep İlkesi ile fenomenal dünyayı nedensellik bağı içerisinde düzenleme çabasına girer. Dört ayrı şekilde ele alınan ve kaynağı nesnel olmayıp içkin olan nedensellik bilişsel bir biçimde ortaya

¹ 1824-1907 yılları arasında yaşamış Alman filozofu

çıkarmak. Schopenhauer'in burada görünür kılmak istediği şey nedensellik ilkesinin insan düşüncesinde meydana geldiğidir. Düşünce, ikincil düzeyde bilgi verme fonksiyonu üstlendiğinden dolayı varlığın sebebine hiç değinmez. İnsan, dünyada olma halini yani varlığın sebebini beyninde sadece zayıf bir düşünce yansıması biçiminde hisseder. İnsan eylemlerinin sebepleri beyinde var olan düşünce ile bağlantılı bir şekilde ortaya çıkarak düşünce ve eylemleri yönlendirir. Eylemlerin temel nedeni, insana doğrudan yansımaya, onun kavrayamayacağı ama var olduğunu açıkça gösteren nihai bir nedendir. Bu düzlem, insan davranışlarının temel sebebini izah etmeye yönelik sorulara yanıt vermek için uygun değildir. Nitekim bu, insanlığın yeni bir metafizik anlayış ile karşı karşıya olduğunu gösterir. İnsana, dünyada bulunma hali hakkında bilgi verecek olan esasta bedenin varlığıdır. Çünkü söz konusu nihai neden, bir biçimde insan bedenine verilmiştir. Bu nihai ilke, insanın karşısında bedensel ihtiyaçlar, yaşama ve başka türleri yaşatma arzusu şeklinde dolaylı işaretlerle beliren şeydir (Atayman, 2008: 19-20).

Schopenhauer 1813 yılında savunduğu ve kendisinin ilk önemli metni olan *Yeter Sebep İlkesinin Dört Çeşit Kökü* çalışmasında, yeter sebep ilkesine nesnelere ne şekilde bağlandıklarını ve bu ilkelerin türlerini ortaya koyar. Schopenhauer, 'hiçbir şey bir neden bulunmadan var olamaz' ilkesini yeter sebep bağlamında ön plana çıkarır. Yeter sebep ilkesi hem bilimin hem de özne olarak insanın bir şey anlaması noktasında bir zorunluluk biçiminde ortaya koyulur. Ayrıca bu ilke apriori olarak da tanımlanır. Bu ilkeyi oluşun, bilmenin, eylemin ve varoluşun yeter sebep ilkesi (Sans, 2006: 26-28) şeklinde dört ana tasnifle ifade eden Schopenhauer, dünyanın algılanmasını ve insan eylemlerini de bu ilkeler çerçevesinde izah eder. Schopenhauer, sınıflandırdığı dört kökün, aslında ardıllık sırasının da belli bir sistematığe göre olmadığını dile getirir. Açıklamaların insanlar tarafından daha doğru anlaşılabilmesi için Aristoteles'in yöntemini takip ettiğini ifade eder. Schopenhauer, daha iyi bir öğrenmenin ortaya çıkabilmesi için ilk adımda en iyi bilinenlerin anlatılmasının gerekliliğini savunur (Schopenhauer, 1889: 177). Schopenhauer yeter sebep ilkesinin dört kökünü şu şekilde ifade eder:

Oluşun Yeter Sebep İlkesi: Schopenhauer, nedensellik kuralı ile nedenselliğin hakiki nesnelere arasında olmadığını aksine nesnelere değişimlerinin arasında bağlantı bulunduğunu söyler. Ona göre varlığını tek başına devam ettiren hiçbir şey bulunmaz. Öyle ki şeylerin varlığını sürdürmeleri için bir neden sonuç münasebetine ihtiyaç vardır. Meydana gelen her sonucun arkasında mutlaka bir neden saklıdır. Bu neden ise yine önceden ortaya çıkmış olan başka bir nedenin sonucu olur. Aynı zamanda fiziksel zorunluluk da nedensellik ilkesi tarafından yönetilir (Cartwright, 2014: 194).

Bilmenin Yeter Sebep İlkesi: Schopenhauer bu ilkenin mantığı zorunlulukla münasebetinin olduğunu söyler. Ona göre bir önerme eğer deneyimlere dayanıyor ise empirik anlamda doğru olur. Yine bir önerme düşünce kurallarına dayanıyorsa o zaman mantık ötesi doğruluğa sahiptir. (Cartwright, 2014: 198-199).

Varlığın Yeter Sebep İlkesi: Schopenhauer tıpkı Kant gibi zaman ve uzayı empirik olmayan sezgiye dayalı bir matematik idraki ile anlayabileceğimizi öne sürer. Zaman ve uzay matematiğin kaynakları olup aynı zamanda varlığın yeter sebep ilkesini meydana getirir (Cartwright, 2014: 198-199). Matematik ve geometri alanına yönelik olan bu kısımda zaman ve uzayın ardılığı mevzu bahistir.

Eylemin Yeter Sebep İlkesi: Schopenhauer'a göre her insan istencin ögesi olarak, kararlar alır ve eylemde bulunur. Bu irade hali, insanın kararlarını ve gerçekleştirdiği eylemlerini açıklayan bir yasa vasıtası ile öncelenir. İşte bu yasa "güdülenme" yasasıdır. İradeye dayalı her eylem belirli bir güdünün ardından gelir. Yani irade eylemi ve dürtü arasında bir neden-sonuç ilişkisi bulunur. Güdülenme yasası irade eyleminin temelini oluşturur. Schopenhauer güdülenme yasasını içten hissedilen nedensellik olarak ifade eder (Janaway, 2007: 41-42). Eylemin yeter sebep ilkesi, karışımıza ahlaki ilke olarak çıkar. Ayrıca insan eylemlerinin meydana gelmesi için bir zorunluluktur.

3. Ahlakın Temeli

Arthur Schopenhauer'ın felsefesini oluşturan düşüncelerinin temeli hem Hristiyanlığa ve Budizm'e hem de Kant idealizmine dayanmaktadır. Merhamet kavramının ahlaksal önemini analiz eden ve bu analizinde Hristiyanlık ve Budizm'e yakın duran Schopenhauer bu sebepten ötürü ahlak filozofları çevresinde önemli bir konuma sahiptir (Gerard, 2002: 198). O "tıpkı Budistlerin inandığı gibi, dünyanın bilinemez bir yanılsama olduğunu" (Boone, 2020: 164) savunur. Schopenhauer'in kötümser bakış açısı, Budizmin *Dört Yüce Gerçek* öğretilerinden (1. Yaşam acı çekmek demektir 2. Acının kökeni arzudur 3. Umut vardır 4. Umut sekiz aşamalı yüce yoldadır) inanılmaz ölçüde etkilenir. Schopenhauer, kendi kötümser kuramını geliştirirken bunları temel olarak kullanır (Kleinman, 2019: 205-206).

Schopenhauer kötümserlik, acı ve anlamsızlıktan kurtulmanın çaresi olarak ahlakı gösterir. Bu noktada empirik görüşlerden ayrı bir ödev düşüncesinin tezat olduğunu savunan Schopenhauer insan tabiatına uygun olgulardan yola çıkan bir ahlak öğretisi ortaya koyar. Ona göre karakterin bir sonucu olan insan davranışı, insanın seçtiği bir şey değil tamamıyla verili bir şeydir. Yani insan eylemleri, kaynağı olan motiflerle beraber in-

san iradesi ile biçimlendirilen karakterin bir uzantısı olmak zorundadır. İşte insanın seçmiş olduğu bilinen bir eylem türü bu şartlarda önceden belirlenmiş olur. Eylemin temeli olan güdüler akıl tarafından seçilmez. Akılın vazifesi ise sadece motiflerin tam anlamıyla gerçekleşmesine imkân verecek araçların belirlenmesinden ibarettir (Cevizci, 2021: 468-469). Schopenhauer hayatın ve varlığın tamamına yönelik kötümser bakış açısının bir bölümü olarak karakteri verili bir şey şeklinde değerlendirir. İnsanı sabit bir isteme biçiminde değerlendiren Schopenhauer'a göre insanın özü olarak kabul edilen karakteri değiştirilemez. Güdülerini belirlenmiş olan insanın olduğu şeyi hiçbir düşünce değiştiremez. Oysa gelenekçi ahlak felsefesi, ahlaksal ilkelerin eylemleri değiştirebileceği hipotezinden yola çıkar. (MacIntyre, 2001: 251-252). Nitekim Schopenhauer söz konusu ahlaksal değerlendirme ve ilkeleri belirli bir insan doğası çözümlemesinden yola çıkarak açıklar. Schopenhauer'in ortaya koyduğu ahlak anlayışı, insan hayatının gerilimli ve sert mücadelesinde gerçekleşen şeyi yorumlamak ve açıklamak sureti ile sadece akıllı olan varlıklar için değil aynı zamanda yaşayan insanlar için de geçerli olan bir temel olarak değerlendirilir. Öyleyse ahlakın görevi insan tarafından övülen eylem biçimini ortaya koymak için insan eylemlerini ve doğasını türlü yönleri ile çözümlemektir (Tsanoff, 2009: 304).

Schopenhauer'e göre insan davranışları çözümlendiği zaman, bu davranışları belirleyen üç temel itici güç ya da güdü ortaya çıkar. İşte bu davranışları belirleyen motif/güdülerini Schopenhauer şu şekilde sıralar (Schopenhauer, 2020a: 83):

- a. *Bencillik*: Bu güdü, öncelikle kişinin kendi rahatını ve refahını arzular. (Arzu sınırsızdır.)
- b. *Kötülük*: Bu güdü, ona sahip kişi dışındaki herkesin kötülüğünü istemektedir. (Bu güdü en şiddetli gaddarlığa kadar gider.)
- c. *Merhamet*: Bu güdü ise ötekinin rahatını ve refahını arzular. (Kibarlık ve cömertlikle başlar, buradan merhamete kadar uzanır.)

İnsana ait her davranışının kökeninde öyle ya da böyle bu güdülerden birisi yatmaktadır. Tabii bu güdülerden birinin olduğu kadar birkaçının da bir anda tesir etmesi mümkündür... Ahlaki davranışlar da bu güdüler tarafından beslenmektedirler (Schopenhauer, 2020a: 83).

Schopenhauer'in sıralamış olduğu davranışı belirleyen güdülerden bencillik ve kötülüğe merhamet duygusundan önce değinmek yerinde olacaktır.

3.1. Bencillik ve Kötülük

Schopenhauer'a göre, ahlak karşıtı ve korkunç olan bencillik ve kin duygusunun aslında engellenmesi için gayret gösterilebilir. Fakat o, ah-

lak konusunu ele alırken öncelikle insanın karanlık yönünü ele alarak işe başlar. Bu durumda kendi yaklaşımının diğer ahlakçıların yaklaşımlarından farklı olduğunu söyler. Dante’yi kendisine yakın bulan düşünür onun da söze öncelikle cehennemle başlamayı seçtiğini anlatır (Schopenhauer, 2020a: 71).

Schopenhauer hayvanlarda da bulunan bencillik güdüsünün insanın kökeninde de bulunduğunu ve bu kökenin temel bölümünü oluşturduğunu ifade eder. Bu sebeple insani eylemlerin bütünü bencillik temeli üzerine kurulur. Davranışların çoğu bencillikle izah edilebilir. Öyle ki insanların amaçlarını belirleyebilecek güçte olan bencillik, doğası gereği sınırsız güce sahip bir duygudur. Schopenhauer’a göre insan her daim ve her koşulda kendisini koruyarak acılardan kaçmak için büyük uğraş verir. İnsanın bütün bu çabası ise ulaşabileceği tüm hazlara ulaşip onları tatmak içindir. Bunun yanı sıra insan başka haz kaynakları bulmak için de çaba gösterir. Hazzı elde etmeye çalışan insan bu durumda önüne çıkabilecek tüm engellere öfke duyarak onları düşman edinir. Hatta bu yolda önünde engel olan her şeyi ortadan kaldırmaya çalışır. Onun tek istediği daha çok hazza ulaşmak ve bu şekilde tadacağı hazların türünü arttırmaktır. Fakat her şeye sahip olmanın imkânsız olduğunu bilen insan, yolunu bu kez her şeye hükmetmek olarak değiştirir. Schopenhauer’a göre insanın düsturu şu şekildedir: “Her şey benim içindir ve başkaları için olan bir şey yoktur”! İşte Schopenhauer’ın bencillik olarak tanımladığı bu duygu bütün dünyaya egemendir (Schopenhauer, 2020a: 64). “Tabiatımızın sınır hudut tanımaz bencilliğinin üzerine, az veya çok her insan yüreğinde, tıpkı yılanın dişi üzerinde toplanmış zehir gibi, hınç, kin, garez, öfke, haset ve kötü niyet toplanmıştır ve zehrini akıtmak için, zincirlerinden kurtulmuş iblis gibi esip gürlemek için sadece uygun bir fırsat bekler. Eğer insan patlamak için büyük bir vesile bulamazsa, en küçüğünden yararlanmak için zaman kaybetmeyecek ve hayal gücünün yardımıyla onu büyüttükçe büyütecektir (Schopenhauer, 2020b: 36). Her insanın kalbinde sınırsız bir biçimde bulunan bencillik, katlanarak biriken art niyet ve kin ile iç içe geçmiştir (Schopenhauer, 2020b: 102). Schopenhauer merhamet adlı çalışmasında bencilliğin sebeplerini şu şekilde izah eder:

Aşağı yukarı herkesin ben’i, kendi hayatında bu derece etkin bir rol oynamaktadır ve insanlar kendilerinin dışındaki insanlara, aslında olabildiğine kayıtsız kalmaktadırlar. Bu durum oldukça manidardır. Çünkü sonsuz diyebileceğimiz kadar çok birey, sadece kendisini gerçek olarak görebilmekte, kendisi dışındakileri birer hayaletlermişçesine görmezlikten gelmektedir. Bu durumun da tabii ki bir sebebi vardır. Kişiler, kendilerine doğrudan verilmişlerdir; yani kendilerine yakındırlar. Oysa diğerleri, onların kafalarında yer almaktadır... bu sebeple bireyler dünyayı kendilerine göre yorumlamaktadırlar. Çünkü her birey için, var olan nesnelere, sadece nesnel olarak yer almamaktadırlar ve bireyler tarafından şuurlarının algılama iste-

mine göre algılanmaktadırlar. Bireylerin bildiği ve içinde yaşadığı tek dünya, kendi beyinlerinde kurdukları mekandır. İşte bu temsili dünya, onların yaşam alanlarının merkezini oluşturmaktadır. Bu sebeple de herkes kendi içinde tektir ve yalnızdır... o, dünyayı sadece kendi bakış açısından algılar ve bu sebeple de oldukça küçülür... Bu mikro kozmosu büyük bir hata yaparak kendince kuran birey, bilir ki asıl makro kozmos, onun dünyasını da kapsayarak bir gün her şeyi yok edip gidecektir. Zaten kişinin kendi hayatını kaybetmesi de kendisi için böyle bir yıkımdan farksızdır ve sonu ifade etmektedir. Yaşama isteğinin ve *bencilliğin* artmasına yol açan sebepler, işte bunlardır (Schopenhauer, 2020a: 65-66).

Schopenhauer'a göre bencillik öyle kuvvetli bir güdüdür ki bu güdüye karşı gelebilecek bir güç muhakkak olmalıdır. Neredeyse bütün insanları ele geçirmiş olan bu kötü güdüye eğer bir şeyler dur demeseydi Hobbes'un tabiriyle herkesin herkesle savaşı ortaya çıkardı. Bu ise insanlığın felaketi demektir. O, insanlarda ki bencilce duyguları trene benzetir. Bencillikte tıpkı tren gibi aralıksız ve uzundur (Schopenhauer, 2020a: 66-67). Schopenhauer'a göre bencillikten "aç gözlülük, oburluk, arzu, tamahkarlık, haset, haksızlık, kalbin katılığı, gurur, küstahlık vb. gibi şeyleri alıyoruz. Aynı zamanda kincilikten ise, hoşnutsuzluk, imrenme, kötü niyet, kötülük, başkalarının acısından zevk alma, meraklı olma, iftira, arsızlık, huysuzluk, nefret, öfke, ihanet, sahtekarlık, intikam açlığı, zalimlik vb. gibi durumlar ortaya çıkmaktadır". Kötülüğün bu ilk kökü daha ziyade hayvani iken diğer köküyse daha çok şeytanidir (Schopenhauer, 2019: 168). Schopenhauer erdem ve sevginin karşısında daima kin duygusu ve kötülüğün olduğunu söyler. Bu sebeple de o ilk önce bu kötü duyguların köklerini ve seviyesini bulmaya çalışır. Öyle ki ona göre, düşük seviyede ki kötülük çok yaygın olmasına rağmen kısa süre içinde yüksek düzeye ulaşabilir. Bu kötü duygular nezaket ve kurnazlık yoluyla gizlenebilir. Aslında bu durum insanın içerisinde bulunan nefret ve kötülüğün kuluçkaya yatmasıdır. Çünkü kötülük duygusu sonraki zamanlarda çok şiddetli bir tarzda ortaya çıkar. Kötülüğün ya da kendi dışındakilerin kötülüğünü istenme durumunun ortaya çıkmasının en büyük sebebi her zaman yüz yüze gelinen bencilliktir. İnsan bencillik yüzünden öyle bir hale gelir ki dünyayı bir hastalık hastası gibi algılamaya başlar. Schopenhauer'a göre insanın kötülük taraftarı haline gelmesinin ana nedenlerinden bir tanesi de fesattır. Fesat duygusu başkalarının kötülüğünü istemenin temel nedenidir. İnsan başkalarını çekemediğinden dolayı onlardan üstün olmak ister. Hiç kimse bu duygudan tam anlamıyla uzak değildir (Schopenhauer, 2020a: 68). İnsanda ki fesat duygusu diğer insanların acılarından haz alma duygusunu körükler. Bu duygu ise şeytanca bir haz duygusudur. Öyle ki Schopenhauer için acı çeken birinin acısından zevk almak kadar daha alçak bir eylem yoktur. Aslında fesat duygusu ve ondan kaynaklanan acı çeken görme-

ten zevk alma teoriktir. Schopenhauer bunların eyleme geçtikten sonra kötülük ve gaddarlık adlarını almasının daha uygun olduğunu belirtir.

Bencilliğin en belirgin prensibi şudur: *Neminem juva, imo omnes, si forte conduit* (Hala geçerlidir bu kural), *laede*. (Kimseye yardım etme ve eğer ki senin yararına olacaksa, önüne gelen herkesi yarala.) Kötülüğün prensibi şudur: *Omnes, quantum potes, laede*. (Elinden geldiğince, herkesi yarala.) Acı çekenleri izlemekten zevk almak yanlıştır. Acı çekenleri izlemek teorideki, acı vermekten zevk almak ise pratikteki bir kötülüktür. Kötülük fırsatını bulduğu an ortaya çıkar bu iki temel sebepten dolayı ortaya çıkan fenalık, ancak doğru şekilde uygulanan bir etik ile durdurulabilir (Schopenhauer, 2020a: 70).

Schopenhauer'a göre insanlar hep benzer bencilce kalıplar içinde davranırlar. Bu da bencilliğin ne kadar yaygın olduğunu göstergesidir. Öyle ki hangi eylem olursa olsun altında en ufak bir çıkar barındırıyor sa bu davranışın bencilce olduğu gerçeğini kabul etmeliyiz. Davranıştaki küçücük bir olumsuzluk bile o davranışı küçültmeye yeter. Nitekim insan davranışlarının bencilikten ve çıkarıcılıktan uzak olması davranışın ahlaki boyutunu oldukça etkiler. Schopenhauer Merhamet isimli kitabının *Mutlak Ahlaki Amilin Ortaya Konması ve İspatı* başlıklı bölümünde ahlak ile ilgili görüşlerini özetlemek için düşüncelerini tam dokuz maddede ortaya koyar:

1. Bir davranış kendinden önce gelen diğer davranış tarafından harekete geçirilmediği müddetçe gerçekleşmez.
2. Eğer bir davranış kendinden daha güçlü bir davranış tarafından engellenmez ise, bu davranışın gerçekleşmesi kaçınılmaz olur.
3. İnsanın isteme duygusunu tetikleyen şey acı veya rahattır. İnsan istediği şeyi ya mevcut rahatını korumak için ya da başına gelebilecek acıları engellemek için yapar.
4. Her eylem rahatlık ve acı idrak eden bir varlık üzerine kurulur.
5. Söz konusu bu varlık eylemde bulunan ya da bu eylemden etkilenen kişidir. Bu durumda kişi ya zarara uğrar ya da yarar sağlar.
6. Eğer bir davranış rahatlık ve acı biçiminde geri dönüyor ise bu davranış becil bir davranış şeklinde ifade edilir.
7. Schopenhauer'in yukarıda ki maddelerde insan eylemleri için geçerli olan özellikleri açıkladığı maddeler anı şekilde ihmal-ler içinde geçerlidir. Öyle ki kişi sonucunun kötü olacağını önceden bilmesine rağmen o davranışı engellemiyor ise ya

da ihmal ediyorsa, o kişi kötü davranışı sergileyen kişi kadar sorumludur.

8. Her eylem bencillikle ya da ahlak ile ilişkilidir. Bir eylemin kökeni bencillik ihtiva ediyorsa bu durumda o eylem ahlak ile bağdaşmaz. Eğer bir eylem az da olsa ahlakilik barındırıyor o zaman bu eylemin altında katiben bencilce bir neden olmamalıdır.
9. Schopenhauer'a göre insan kendine karşı olan yükümlülüklerini ve diğerlerine karşı sorumluluklarını yerine getirdiğinde ancak o şartla bu eylemlere ahlaki anlamda çirkinlik ya da ahlakilik yüklenebilir. Bu eylemler ancak bu koşulda adaletsiz veya adaletli ya da insan sevisine sahip veya insan sevgisinden yoksun olarak adlandırılır (Schopenhauer, 2020a: 77-78).

Bu maddelere baktığımızda açıkça görülüyor ki Schopenhauer'a göre her davranışın ya da ihmalin altında acı ve rahatlık vardır. Öyle ki davranışı gösteren kadar o davranışın haksız olduğunu bildiği halde susan herkes bu olumsuz durumun sorumluluğunu taşır. Etken olan kişi sergilenen davranış sonucunda önemli derecede etkileneceği için etken olmayı tercih eder. Bu kişinin bencilliği aşıkardır. Bir davranış sergilenirken bu davranışın kişinin yakın çevresini etkileyip etkilemediği de önemlidir. Yani bir davranışı tercih eden ya da davranışın meydana gelmesi karşısında sessiz kalan kişi yüksek olasılıkla kendi çıkarını da düşünüyordur. Bu durumda kişi karşısındaki kişiyi kendi çıkarları uğruna kullanıyor demektir. Bunun nedeni olarak Schopenhauer insanların doğru ve yanlış tam anlamıyla idrak edememelerini gösterir. Öyle yüce bir düşüncenin değerlendirilmesi aşamasında insanların genellikle yetersiz olduklarını düşünür. Bu durum insanların ihmalkarlıklarından kaynaklanır. Schopenhauer ihmalkâr davranışlarının başkalarını etkileyebileceğini düşünerek kendini sınırlandırabilen insanların da olduğunu söyler. Bu tarz insanlar diğer insanların zarara uğramamaları için çaba gösterir ve onlara yardım ederler (Schopenhauer, 2020a: 79-80). Bu tarz kişiler, yani karşısında bulunan öteki iyi niyetli insanları kollayan kişiler Schopenhauer'a göre çok azdır.

Schopenhauer mutsuzluk ve acıların kaynağı olarak bencilliği gösterir. Ona göre sadece kendi çıkarını düşünen ve kendi haz tatmininin peşinden koşan insanların bencillikleri ahlaksızlığı ortaya çıkarırken, öteki insanların acısını tıpkı kendi acısıymış gibi sahiplenen insanın merhameti sonucunda ise gerçek ahlaklılık doğar. Buna doğal duygudaşlık denir. Schopenhauer bu duygudaşlıktan bencil olmayan davranışın tek kaynağı diye bahseder (Cevzici, 2021: 469). Ona göre bir eylem eğer merhamet duygusundan kaynaklı gerçekleşiyor ise ancak o eylem ahlaki bir nitelik kazanır. Başka güdülere dayanan eylemlerin ahlaki olması mümkün de-

ğildir. İnsanlar arasında çıkabilecek haksızlıkları önleyen ve İnsanların çıkar gütmeyen iyi davranmalarını sağlayan tek güç merhamettir. Öyle ki insanın vicdanının huzurlu olabilmesi için karşısında bulunan insanların acı çekiyor olmaması gerekir. Kötülüğü ve kini ortadan kaldırmanın tek yolu merhamet duygusudur.

3.2. Merhamet ve Adalet

Felsefesinin temeline merhameti yerleştiren Schopenhauer insan sevgisi, adalet gibi benzer öteki erdemlerin hepsinin merhamet duygusundan kaynaklandığını ifade eder. Ona göre insanda doğuştan var olan merhamet güdüsü herhangi bir koşula göre değişmeyen bir kavramdır. Merhamet güdüsünün özünde bulunan güç, insanın başkalarına kötülük etmesini engellediği gibi onlara yardımcı olması için insanı harekete de geçirir. Ahlaki düşüncenin olmadığı yerde çok fazla hata yapılabileceğinden dolayı merhamet vazgeçilmez bir unsurdur.

Schopenhauer'ın merhamet ile ilgili görüşlerine bakmadan önce mutluluk, acı ve ıstırap gibi duygulara nasıl yaklaştığına kısaca değinmekte fayda var. Ona göre, kötümserlik demek, hayatın bir değerinin olmadığı anlamına gelmez. İçerisinde yaşadığımız dünya mutluluk üzerine kurulmadığı gibi, hayatın amacı da yine mutluluk değildir. İnsanın dünyaya mutlu olmak için geldiğini düşünmek bir yanılsamadan ibarettir. Öyle ki Schopenhauer'a göre ölüm insanoğlu için kaçınılmaz bir gerçekliktir. İnsanların dünyada bulunmalarının sebebi kurtarılmaktır aksine hazlarını tatmin etmek ve mutlu olmak değildir. Ona göre ezeli ve ebedi nizamın dışına çıkan insanı hayat geri getirecektir. Öyle ki insan sırf bu sebeplerden dolayı zaman ve mekâna koyulmuştur. İnsan burada çeşitli eylemlerde bulunarak nasıl bir varlık olduğunu bulabilmelidir. Hayal kırıklığı, ıstırap, acı ve ölümlerle karşı karşıya gelmek insanı kendisini unutup kaybetmekten kurtaracaktır. Öyle ise ıstırap Schopenhauer'e göre, doğru bir pencereden bakıldığı zaman, aslında bir arınma vasıtasıdır (Schopenhauer, 2011: 56-57). ıstırap insan hayatında ilk sıralarda yer almadıkça, varoluşu dünyada var olan en değersiz şeye dönüşüp dolayısıyla da gayesinden sapacaktır (Schopenhauer, 2021: 13).

Schopenhauer insanda bulunan kötücül duygulardan olan öfke için merhametin panzehir olduğunu söyler. Öyle ki ateş için yağmur ne ise öfke için de merhamet odur. Ona göre insan başka birine içinde öfke besliyorsa o kişiyi kötü bir durumda, acılar içinde ya da korku ve yokluk içerisinde hayal etmelidir. Aslında burada hayal edilen insanın içindeki öfkeyi yatıştıramadığı zaman karşısındaki kişinin düşeceği durumdur. İnsan ancak bu şekilde içindeki öfkeyi azaltabilir. Çünkü merhamet her şeyin ilacıdır ve geç olmadan devreye sokulmalıdır (Schopenhauer, 2020a: 120). Ayrıca insanın, karşısına çıkabilecek büyük kötülükleri ara sıra düşün-

mesi de gerekir. Böylece daha sonra karşısına çıkabilecek ondan küçük kötülöklere daha çabuk katlanır ve önceki büyük kötülöklere düşünerek avunur (Schopenhauer, 2008: 152).

Schopenhauer'e göre merhamet duygusu insanı adaletli olmaya sevk eder. Bir davranışın ancak merhamet duygusundan kaynaklanıyor olması ona ahlaki değer atfedebilir. İnsan merhamet duygusunu yüreğinde hissettiği her an başkasının acısı ona anlam ifade eder. Ona göre, bu duygu insanın bizzat içinde bulunduğu acı kadar etkili olmamasına rağmen yine de çok kıymetlidir. Ancak merhamet duygusu sayesinde "ben" ile diğer insanlar arasında örölmüş olan duvarlar ortadan kalkabilir. Ona göre "ben" ile diğer insanlar arasında var olan bu duvar oldukça mistiktir (Schopenhauer, 2020a: 82). Schopenhauer'e göre insan yüreği merhamete açık ise, insan kötölükten uzaklaşır. İnsanın başkalarının acılarından haz duymak gibi bir gaffete düşmesini önler. Schopenhauer merhamet duygusunu şu şekilde ifade eder:

Merhamet duyduğumuz hiçbir anda kendimiz için merhamet duymayız. Merhamet duyulan kişinin kendimiz dışındaki bir kişi olduğunun her an bilincindeyizdir. Onun acısını kendi içimizde değil de tam da acıyı çeken kişinin, yani onun içinden hissederiz. O acıyı onunla ve onun içinden duyarız. Ortadaki acının, her an onun acısı olduğunun bilincindeyizdir ve bu tahayyülde hiçbir zaman yanılmayız. Hatta kendi durumumuz, içimizde merhamet duygusu uyandıran kişinin durumundan ne kadar iyiye, ona karşı o kadar çok merhamet duygusu besleriz. Yüreğimiz içimizde, aramızdaki farkın büyüklüğüne istinaden merhamet duygusunu büyütür (Schopenhauer, 2020a: 85-86).

Schopenhauer'e göre merhamet insanın bilincinde yatan inkâr edilemez bir gerçektir. Merhamet duygusu herhangi bir dine, dogmaya, terbiyeye, varsayıma, mite, düşünceye, eğitime ve fikre dayanmaz. Bu duygu bütün bunlardan ayrı bir yerdedir. İnsanın doğasında buluna merhamet duygusu her ülkede, her koşulda ve her yerdeki insanda var olan bir duygudur. Fazlası ile olumlu olan bu duygu, bilinmeyen yani Schopenhauer'in tabiri ile 'yabancı Tanrılara' atfedilemez. Öyle ki o bu duygudan yoksun olan insanlar için 'insandışı varlık' tabirini kullanır. Schopenhauer merhamet kavramının insancıl kavramıyla da eş anlamlı olarak kullanıldığını ifade eder. Ona göre merhametin birinci seviyesi merhametin insana ait olması ve insanın içindeki ahlak dışı eylemin başkalarına verebileceği zarara dur demesidir. Merhamet diğer insanları gelebilecek zararlardan koruyan bir kalkan gibidir. Bu görevi sayesinde birilerinin yaralanmasının önüne geçer. İnsanları "ben" in bencilliğinin vereceği zararlardan korur. Merhametin bu ilk seviyesinden 'kimseyi yaralama' ilkesi ortaya çıkar. İşte bu ilke adaletin temelini oluşturur. Schopenhauer'e göre adalet dediğimiz duygu merhametin bir sonucudur. Adalet duygusuna bir kez sahip

olan insan artık ‘kimsenin acı duymasına izin verme’ ilkesine bağlanır (Schopenhauer, 2020a: 88-90). Bu duruma ulaşan insanlar artık akıllıca düşünerek önlemlerini önceden almaya çalışarak kendilerini başkalarının acı duymasına neden olmamak hususunda şartlandırılırlar

Schopenhauer’in tüm erdemlerin ve iyiliklerin kaynağı olarak gösterdiği merhamet ya da duygudaşlık, insanların çektikleri acıya derman olmadığı gibi onların mutsuzluk sorunlarını da kesin olarak çözemez. Ona göre kötülüğün kaynağını kurutmak yerine, akıntıyı azaltmak ona sadece set çekecektir. Nitekim irade var olduğu müddetçe mutsuzluk ve acı da var olmaya devam eder. Schopenhauer hakiki çözüm ve ruh dinginliğine giden yolun aslında iradenin yadsınması olduğunu söyler. Bu sebeple o gerçek ahlaklılığın temelini arzu etmekten vaz geçişte bulur. Azizlere yakışır bir ahlaklılığa geçişin ise iki yolu olduğunu ifade eder. Bunlardan ilki şeylerin hakiki birliğine yönelik bilgidir. Diğer kurtuluş yolu ise acı çekmenin tam kendisidir ki ona göre insan büyük acılar çekerek arınabilir (Cevizci, 2021: 469-470). İnsan böylelikle güçlü bir değişim sonucunda kendinin üstüne yükselir.

Sonuç

Dünyayı kör bir çaba şeklinde tanımlayan, insan hayatını ise anlamsız acımasız olarak nitelendiren Schopenhauer’a göre hiçbir rasyonel hedefi bulunmayan ve sürekli bir savaş halinde olan isteme, tüm olumsuzlukların sebebidir. İşte bu istencin doyurulamayan hedefsiz yönelimi insan hayatında kötülük ve acıya sebebiyet verir. Ahlak anlayışını bu kötümser düşüncelerinden yola çıkarak kuran Schopenhauer, istencin bastırılmasıyla acının sona erdirilmesini ahlakın en önemli ölçütü olarak görür. Her şeyin temelinde bulunan istenç, insanda türlü eğilimler şeklinde ortaya çıkar. İnsan bu etki ile faydaya, mutluluğa ve hazza yönelik davranışları ahlaki davranışlar şeklinde değerlendirir. Fakat insanda dürtü, isteme ve arzu biçiminde kendi gösteren bu etkiler, aslında bencilce yansımalar olup ahlak ile bağdaşmaz.

Schopenhauer ahlakı temellendirmenin zor, telkin etmenin ise aksine kolay olduğunu savunur. O, ahlak öğretisini merhamet duygusu ile temellendirir. Fakat bu temellendirmeyi yapmak için önce tıpkı Kant gibi fenomen ve numen alem ayırımına gider. Ona göre ahlak, sıradan insanlar için tanrının iradesine karşılık gelen teoloji üzerine kurulur (Schopenhauer, 1995: 1, 43-44). Schopenhauer için dinin kaynağı korkudur. Bu korku ise insan sevgisine ulaşmanın önünde büyük bir engeldir. Öyle ki Schopenhauer için, teizm temeline yerleştirilmiş ya da teizm ile desteklenmiş bir ahlak aslında bencilliğe indirgenmiş bir ahlaktır.

Nitekim Schopenhauer ahlak ilkelerinde ne kadar merhametli olsa da genel anlamda insan tabiatının ve yaşamın doğal işleyişinin iyi olmaya ve mutlu olmaya izin vermediğini savunur. Çünkü insanın temel duygusu mutsuzluktur ve o mutlu olmaya fırsat vermez. Ona göre sefil olan insan doğası her çağda biraz farklı bir şekil alsada temel olarak hep aynı kalır. Öyle ki böyle bir dünya da kalıcı bir durum söz konusu olamaz. Gelip geçicilik kıskacında olan dünyada kimsenin mutluluğu düşünmemesi gerekir. Ayrıca Schopenhauer'e göre insanın acıdan kaçınması için çok az yol bulunur. İnsan ancak şefkat ve acıma ile kendisini iyi edebilir. Acıma insanın başına gelen talihsizliklerin kaynağı olan bencillikten kurtulmak için bir çaredir (İlhan, 2021: 212-213). İnsanoğlu bakış açısını değiştirirse, etrafındaki diğer insanlarında onun gibi aynı talihsizlik yolunda olduğunu kabul edebilir. Yani oyunun kuralları tüm insanlar için geçerlidir. Bu sebeple merhamet, insana başkalarına karşı acıma duygusunu genişletmesine ve tek benlikten uzaklaşmasına fırsat tanır.

Schopenhauer'den özgeciliği savunan bir düşünür olarak söz etmemiz yanlış olmayacaktır. Eserlerinde özgecilik kavramına yer vermemiş olsa da merhamet kavramı üzerinden, ahlak felsefesi açısından özgecilik düşüncesinin gelişimine kayda değer katkılar yapmıştır. Schopenhauer ilk önce bencilliğin (egoizm) tutarsız bir teori olduğunu ortaya koyar. Bencilliğin insan hayatına nasıl olumsuz bir şekilde yansıdığını izah eder. Daha sonra ise ahlak öğretisinin temelinde merhameti yerleştirerek ahlaki eylemin aslında özgeci bir tutumu gerektirdiğini savunur. Yani özgecilik kavramını kullanmamasına rağmen insanların her davranışının kendi dışındaki kişileri etkilediğini ve güdülediğini ifade ederek, bu durumun ne şekilde olacağını araştırır. Schopenhauer insanın diğer insanları düşünerek eylemesinin mümkün olduğunu söyler. Bu ise merhamet ile olur. Merhamet duygusu, insana diğer insanların farkına varması gerektiğini hissettiren duygudur. Görülüyor ki Schopenhauer “merhamet ilkesi ile birlikte özgeci eylemleri desteklemiştir” (Günör, 2019: 77). Öyle ki insan ne kadar bencil eylemlerden uzaklaşırsa o kadar diğer insanları gözeterek onların iyiliği için eylemde bulunur. Schopenhauer'in ahlak felsefesinde merhamet kavramı ile özgecilik kavramının benzer anlamlarda kullanıldığını söyleyebiliriz. Bunu söyleyebilecek olmamızın en önemli sebebi de merhameti bencilliğin tam karşıtı olarak görmesidir. Başkalarının iyiliğini içimizde ancak merhamet duygusu ile hissedebiliriz. Öyle ki onun gerçek sevgi kavramıyla açıkladığı şeyin temelinde merhamet duygusu varken, içinde merhametin olmadığı kötücül duyguların kökeninde de bencillik yani egoizm vardır. Kısaca Schopenhauer'in felsefesi insanlarda bulunan bencilce güdülerin merhamet sayesinde yok edilerek, 'ben' in kendi dışında ki 'ben olmayanların' ilgilerine göre davranması gerektiği düşüncesi üzerine kurulmuştur.

KAYNAKÇA

- Boone, Brian (2020). Etik 1001. Çev.: Selin Aktuyun. Say Yayınları: İstanbul.
- Botton, Alain De (2020). Felsefenin Tesellisi. Çev.: Banu Tellioglu. Sel Yayıncılık: İstanbul.
- Cartwright, Davit E. (2014). Schopenhauer. Çev.: Sibel Erduman. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Cevizci, Ahmet (2021). Felsefenin Kısa Tarihi. Say Yayınları: İstanbul.
- Devecioğlu, Fırat. (2021). Schopenhauer Felsefesinin İyileştirici Gücü. Destek Yayınları: İstanbul.
- Durant, Will. (2010). Felsefenin Öyküsü. Çev.: Ender Gürol. İz Yayıncılık: İstanbul.
- İlhan, Ahmet. (2021). Spinoza, Kant, Schopenhauer ve Nietzsche Felsefesinde Duyguların Anatomisi ve Şiirsel İzdüşümleri. Sümer Yayıncılık: İstanbul.
- Günör, Recep B. (2019). Ahlak Felsefesinde Özgecilik. Atlaskitap: Ankara
- Janaway, C. (2007). Schopenhauer Düşüncenin Ustaları, Çev.: R. Ç. Ataman. Altın Kitaplar Yayıncılık: İstanbul.
- Kleinman, Paul (2019). Felsefe 101. Çev.: Şükrü Alpagut. Say Yayınları: İstanbul.
- MacIntyre, A. (2001). Ethik'in Kısa Tarihi. Çev. H. Hünler & S. Z. Hünler. Paradigma Yayınları: İstanbul.
- Mannion, Gerard (2003). "Schopenhauer, Religion and Morality: The Humble Path to Ethics" (Ashgate New Critical Thinking in Philosophy), Ashgate Publishing: England.
- Moseley, A. (2011). A'dan Z'ye Felsefe. Çev.: Ali Süha. NTV Yayınları: İstanbul.
- Safaranski, Rüdiger. (2015). Schopenhauer Felsefenin Yaban Yılları Bir Biyografi. Çev.: Ali Nalbant. Kabalıcı Yayıncılık: İstanbul.
- Sans, Edouard. (2006). Schopenhauer. Çev.: Işık Ergüden. Dost Kitabevi Yayınları: Ankara.
- Saunders, Thomas B. (2016). Schopenhauer. Çev.: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları: İstanbul.
- Schopenhauer, A. (1889), Bohn's Philosophical Library, Two Essay By Arthur Schopenhauer. George Bell And Sons, York Street Covent Garden: London.
- Schopenhauer, Arthur (1995). On The Basis of Morality. Trans.: E. F. J. Payne. Hackett Publishing: Indianapolis.
- Schopenhauer, Arthur (2008). Yaşam Bilgeliği Üzerine Aforizmalar. Çev.: Mustafa Tüzel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

- Schopenhauer, Arthur (2011). Din Üzerine. Çev.: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları: İstanbul.
- Schopenhauer, Arthur (2019). Ahlakın Temeli. Çev.: Bayça Oral. Tropikal Kitap: Ankara.
- Schopenhauer, Arthur (2020a). Merhamet. Çev.: Zekai Kocatürk. Dergah Yayınları: İstanbul.
- Schopenhauer, Arthur (2020b). Hukuk, Ahlak ve Siyaset Üzerine. Çev.: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları: İstanbul.
- Schopenhauer, Arthur (2021). Hayatın Anlamı, Çev.: Ahmet Aydoğan. Say Yayınları: İstanbul.
- Störig, H. J. (2011). Vedalardan Tractatus'a Dünya Felsefe Tarihi. Çev.: Nilüfer Epçeli. Say Yayınlar: İstanbul.
- Tanyol, Cahit. (1998). Schopenhauer 'da Ahlak Felsefesi. Gendaş: İstanbul.
- Türkyılmaz, Ç. (2003). "Kant'ta ve Schopenhauer'de Kendinde Şey (ding an sich) Kavramı ". Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 2, 82-88.
- Tsanoff, R. A. (2009). "Schopenhauer'ın Kant'ın Ahlak Teorisine Eleştirisi". İçinde Schopenhauer (hazırlayan. A. Aydoğan, ss. 297-323). İstanbul: Say Yayınları
- Veysel Atayman (2008). Varolmanın Acısı. Don Kişot Yayınları: İstanbul.
- Weischedel, W. (2004). Felsefenin arka Merdiveni. Çev.: Sedat Umran. İz Yayıncılık: İstanbul.
- Whittaker, Thomas. (2021). Schopenhauer Kimdir? Çev.: M. Masum Gökyüz. Fol Kitap: Ankara.